

"บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี": แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

นางสาวพรสวรรค์ วงษ์กาญจนกุล

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)

เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR) are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย การจัดการและความเป็นผู้นำทางการศึกษา

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2557

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

"BANGKHUNPROM UNIVERSITY": THOUGHTS ON AND PROVISION OF EDUCATION FOR
THE DEVELOPMENT OF THAI WOMEN

Miss Ponsawan Wongkanchanakul

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Doctor of Philosophy Program in Development Education
Department of Educational Policy Management and Leadership
Faculty of Education
Chulalongkorn University
Academic Year 2014
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	"บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี": แนวคิดและการจัดการศึกษา เพื่อการพัฒนาสตรีไทย
โดย	นางสาวพรสวรรค์ วงษ์กาญจนกุล
สาขาวิชา	พัฒนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	ศาสตราจารย์ รุ่งโรจน์ รุ่งโรจน์กุล ดร. กรรณิการ์ สัจกุล
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม	อาจารย์ ดร. สาระ มีผลกิจ

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต

..... คณบดีคณะครุศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร. บัญชา ชลาภิรมย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชื่นชนก โควินท์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ศาสตราจารย์ รุ่งโรจน์ รุ่งโรจน์กุล ดร. กรรณิการ์ สัจกุล)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม
(อาจารย์ ดร. สาระ มีผลกิจ)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ทศวรรษ ทัตบวร)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. อุบลวรรณ หงษ์วิทยากร)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อัครวิทย์ เรืองรอง)

พรสวรรค์ วงษ์กาญจนกุล : "บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี": แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย ("BANGKHUNPROM UNIVERSITY": THOUGHTS ON AND PROVISION OF EDUCATION FOR THE DEVELOPMENT OF THAI WOMEN) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: ศาสตราจารย์ชาน รศ. ดร. กรรณิการ์ สัจกุล, อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม: อ. ดร. สาระ มีผลกิจ, 508 หน้า.

งานวิจัยนี้ศึกษาแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ข้อ ได้แก่ (1) เพื่อศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย (2) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และ (3) เพื่อประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” วิธีการศึกษาใช้การวิเคราะห์ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศึกษาวิเคราะห์พระราชนิพนธ์ พระราชวินิจฉัยพระภพต่างๆ ในฐานะสื่อสะท้อนแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ผลการศึกษามีดังนี้

การศึกษาของสตรีไทยในช่วงปี พ.ศ. 2410 - 2474 แบ่งออกเป็น 2 แบบหลักคือ การศึกษาแบบโบราณและการศึกษาแบบใหม่ โดยปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาของสตรีไทยได้แก่ บริบททางสังคมและวัฒนธรรมของประเทศในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลจากบริบททางประวัติศาสตร์ในช่วงการแพร่ขยายลัทธิการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก

การวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีพบว่าความรู้ที่ใช้ในการพัฒนาสตรีนั้นมีทั้งการธำรงรักษาความรู้ดั้งเดิม และความรู้ใหม่ที่รับจากประเทศตะวันตกเพื่อให้สามารถเจริญทัดเทียมอารยประเทศ โดยความรู้ส่วนที่ได้รับการธำรงรักษา ได้แก่ หลักธรรมทางศาสนา โบราณราชประเพณี ภูมิปัญญาโบราณ ดนตรีไทย และหัตถกรรมต่างๆ ความรู้ใหม่ที่รับจากประเทศตะวันตก ได้แก่ อักษรศาสตร์ และศิลปวิทยาการ เป็นต้น

การวิจัยพบว่า แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีเป็นการบูรณาการพหุวิทยาการต่าง ๆ ทั้งจารีตประเพณีไทยแบบโบราณ และความรู้ใหม่แบบตะวันตก โดยประยุกต์ให้เหมาะสมกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทยได้เป็นอย่างดี อีกทั้งการจัดการศึกษาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตียังสามารถพัฒนาสตรีไทยให้มีความรู้ความสามารถทัดเทียมอารยประเทศ และธำรงเอกลักษณ์ที่ดั้งเดิมของสตรีไทยได้อย่างครบถ้วน สรุปได้ว่าการศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการพัฒนาสตรีไทยให้มีความเท่าเทียม และความเสมอภาคนอกจากนี้ยังสามารถนำแนวคิดดังกล่าวมาใช้ในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยในยุคปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

ภาควิชา	นโยบาย การจัดการและความเป็นผู้นำทาง	ลายมือชื่อนิสิต
	การศึกษา	ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก
สาขาวิชา	พัฒนศึกษา	ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาร่วม
ปีการศึกษา	2557	

5584269227 : MAJOR DEVELOPMENT EDUCATION

KEYWORDS: BANGKHUNPROM UNIVERSITY / PROVISION OF EDUCATION / DEVELOPMENT OF THAI WOMEN

PONSAWAN WONGKANCHANAKUL: "BANGKHUNPROM UNIVERSITY": THOUGHTS ON AND PROVISION OF EDUCATION FOR THE DEVELOPMENT OF THAI WOMEN. ADVISOR: CHAIR PROF. ASSOC. PROF. KANNIGA SACHAKUL, Ph.D., CO-ADVISOR: SARA MEEPHONKIJ, Ph.D., 508 pp.

The aim of this research is to study the thoughts on and provision of education for the development of Thai women of Bangkhunprom University. The main objectives are (1) to study the historical context of society and culture that impacted on the provision of education for the development of Thai women (2) to analyze Bangkhunprom University's thoughts on and provision of education for the development of Thai women, and (3) to apply Bangkhunprom University's thoughts on and provision of education for the development of Thai women to the present day situation. The methodology used in this study is the historical analysis of documents pertaining, especially the extensive writings. The results of this study are as following.

The education of Thai women during 1867-1931 can be divided into two categories, traditional form of education, and new kind of knowledge from the western. In terms of factors which influenced the provision of education for the development of Thai women was the historical context of events, especially the beginning of colonial presence in Southeast Asia.

Bangkhunprom University chose to preserve some of the important "traditional" knowledge and wisdom such as Buddhist and Brahmin beliefs, traditional royal rites and traditional music. At the same time, Bangkhunprom University also introduced new knowledge and innovation for example Arts, and Technology.

Moreover, Bangkhunprom University used multi-disciplined knowledge both from Thai tradition and the western world, resulting in a historic education. The way in which Bangkhunprom University used and appreciated the importance of "education for the development of Thai women" shows that Bangkhunprom University had a required quality of the gender equality and equity. All of these were significant for the development of Thai women and for that reason should still be useful and relevant to our present day situation.

Department: Educational Policy Management Student's Signature
and Leadership Advisor's Signature

Field of Study: Development Education Co-Advisor's Signature

Academic Year: 2014

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สามารถสำเร็จลุล่วงได้ข้าพเจ้าสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณและพระกรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทธานุมาศศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และเจ้านายทุกพระองค์ พร้อมกันนี้ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณ ม.ร.ว.สุมาลยมงคล โสณกุล ที่กรุณามอบความเมตตาต่อข้าพเจ้าในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

โอกาสเดียวกันนี้ ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณผู้มีอุปการะคุณที่มอบโอกาสแก่ข้าพเจ้าในด้านต่างๆ ดังนี้

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่มอบ "ทุนอุดหนุนวิทยานิพนธ์สำหรับนิสิต" เพื่อสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์ของข้าพเจ้า

บิดา มารดา ผู้มอบชีวิต และขอบพระคุณที่หล่อหลอมข้าพเจ้าด้วยความรักและความเข้าใจเสมอมา

ศาสตราจารย์ รศ.ดร.กรรณิการ์ สัจกุล และ อ.ดร.สวระ มีผลกิจ ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้จุดประกายและมอบความรู้ด้านการศึกษาระวัตศาสตร์ รวมถึงมอบโอกาสการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงอย่างลึกซึ้งในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

คณาจารย์ทุกท่าน ณ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยเฉพาะ สาขาวิชาพัฒนศึกษา ที่มอบประสบการณ์อันล้ำค่าตลอดเวลา 3 ปี ข้าพเจ้าได้เรียนรู้ทั้งวิชาการและการดำเนินชีวิตในมุมมองใหม่ ช่วยเสริมสร้างบุคลิกทางวิชาการฝึกฝนความเข้มแข็งในการต่อสู้กับอุปสรรคต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณด้วยใจคารวะ

บุคลากรทุกท่าน ที่ได้มอบความสะดวกในการดำเนินการต่างๆ ตลอดจนน้ำใจและมิตรภาพที่ดี

เพื่อนร่วมชั้นปี รุ่นพี่และรุ่นน้อง สาขาวิชาพัฒนศึกษา ที่แบ่งปันประสบการณ์อันหลากหลายให้แก่ข้าพเจ้า ทั้งสุขและทุกข์นับเป็นประสบการณ์สำคัญช่วงหนึ่งในชีวิต ทำให้ข้าพเจ้าได้ตระหนักถึงมิตรแท้แห่งการแบ่งปันความรู้ความสามารถทั้งกำลังกายและใจภายใต้สภาวะการณ์ที่หลากหลายอย่างสุดซึ้ง

บุตรสาวของข้าพเจ้า ที่มอบโอกาสให้ข้าพเจ้าได้สัมผัสความอบอุ่นและความรักที่ไม่มีเงื่อนไขอย่างสุดหัวใจ

กำลังใจจากผู้หวังดี ที่มอบความห่วงใย และเคียงข้างข้าพเจ้าและบุตรสาวเสมอมา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงเป็นยิ่งกว่าผลงานทางวิชาการ อาจกล่าวได้ว่าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นแบบทดสอบทางวิชาการและจิตใจแก่ข้าพเจ้าอย่างสมบูรณ์

ข้าพเจ้าหวังว่าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะ เป็นข้อมูลช่วยสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกษาในแง่มุมต่าง ๆ ให้แก่ผู้ที่เกี่ยวข้อง และผู้สนใจทั่วไป คุณประโยชน์ของวิทยานิพนธ์นี้ข้าพเจ้าขอมอบแก่ คณาจารย์ผู้มีพระคุณ

หากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีข้อบกพร่องประการใด ข้าพเจ้าขออภัยอย่างยิ่งมา ณ ที่นี้และขออน้อมรับไว้เพียงผู้เดียว

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	ช
บทที่ 1 บทนำ.....	13
1.1 ความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา.....	13
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	18
1.3 ขอบเขตการวิจัย	18
1.4 วิธีการวิจัย.....	18
1.5 ข้อตกลงเบื้องต้นการวิจัย	19
1.6 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย	20
1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	20
1.7.1 ด้านวิชาการ	20
1.7.2 ด้านการนำไปใช้.....	20
บทที่ 2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	21
2.1 แนวคิดและปรัชญาการศึกษา.....	22
2.1.1 ปรัชญา 22	
2.1.2 การศึกษา.....	26
2.1.3 ปรัชญาการศึกษา.....	38
2.1.3.1 ความหมายของปรัชญาการศึกษา	38
2.1.4 ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์	47
2.1.4.1 ทศนะของศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี	47

2.1.4.2	ทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต).....	49
2.1.4.3	ทัศนะของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)	51
2.2	แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนา.....	55
2.2.1	พัฒนศึกษาเพื่อการพัฒนามนุษย์	55
2.2.2	แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการและเป็นองค์รวม	60
2.2.3	แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรี	71
2.3	เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	76
2.3.1	บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย	76
2.3.2	เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรี.....	80
2.3.2	เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และ “วังบางขุน พรหม”	88
บทที่ 3	วิธีดำเนินการวิจัย.....	95
3.1	ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์	96
3.2	กระบวนการเรียบเรียงประวัติศาสตร์หรือวิธีการทางประวัติศาสตร์.....	97
3.3	แผนการดำเนินงานวิจัย.....	102
3.3.2	การเก็บรวบรวมข้อมูล	103
3.3.3	การวิเคราะห์ข้อมูลและตีความเอกสารทางประวัติศาสตร์	107
3.3	การประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ..	109
บทที่ 4	บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย	110
	บริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อสตรีไทยสตรีไทยในสมัยโบราณ	117
	บริบทสังคมและวัฒนธรรมยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ราชวงศ์จักรี.....	128
	ยุครัตนโกสินทร์: สมัยแห่งการสร้างบ้านแปงเมือง	128
	พระบรมมหาราชวัง.....	130

ยุคการปลูกสำนึกในด้านการไฝหาความรู้และสิทธิของสตรีไทย (พ.ศ. 2431 – มิถุนายน 2475).....	138
ช่วงแรก (พ.ศ. 2431 – 2459).....	139
ช่วงหลัง (พ.ศ. 2465 – มิถุนายน 2475).....	144
แนวคิดเกี่ยวกับการอุดมศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	153
ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษา	155
1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมัยใหม่	156
2. ปัจจัยทางด้านการคุกคามของจักรวรรดิตะวันตก.....	160
3. ปัจจัยทางด้านสติปัญญาและความคิดแบบชาติตะวันตก	168
4. ปัจจัยทางด้านพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประสบการณ์จากต่างประเทศ.....	177
5. ปัจจัยด้านการเลิกทาส.....	185
บทที่ 5 วิวัฒนาการศึกษาสตรีไทย	190
วัฒนธรรมและการศึกษาอบรมดั้งเดิมของสตรีไทย.....	191
คตินิยมด้านรูปสมบัติ.....	212
สมัยกรุงศรีอยุธยา.....	213
คตินิยมด้านคุณสมบัติ	217
การศึกษาอบรมสตรีไทยในยุครัตนโกสินทร์	221
วิวัฒนาการด้านการศึกษาตามแผนใหม่เพื่อการพัฒนาสตรีไทย.....	230
บทบาทชาวต่างชาติที่มีต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย.....	232
บทบาทมิชชันนารีนิกายโปแตสแตนท์ : โรงเรียนมิชชันนารีแห่งแรกในสยาม.....	232
โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง – โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย	233
นิกายโรมันคาทอลิก คณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร	234
โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์.....	236

โรงเรียนสุนันทาลัย : โรงเรียนราชินี	238
โรงเรียนเบญจมราชาลัย	240
บทบาทสตรีในการศึกษาระดับอุดมศึกษาไทย	241
อุดมศึกษาวิทยาการขั้นสูงเพื่อการพัฒนาสตรีไทย	243
บทที่ 6 การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	256
วังบางขุนพรหม : “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	256
การขึ้นตำแหน่ง ร.ศ. 125	257
คุณค่าทางสถาปัตยกรรม	259
“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย.....	262
บริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีอิทธิพล สู่การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี	263
“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	263
การเรียนการสอน: “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	269
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว : พระอาจารย์ผู้พระราชทานนาม	270
“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	270
การเรียนการสอนของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	279
นักเรียนแห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	293
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (พระองค์ใหญ่).....	293
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุททวงษ์วิจิตร (พระองค์กลาง)	297
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย	298
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทร์กานต์มณี	304
หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล	305
หม่อมเจ้ามารยาตภักฎญา ดิศกุล	311
หม่อมเจ้าอังสมาล เกษมสันต์.....	312

หม่อมเจ้าผจจรรจิตร์ กฤดากร.....	312
นางบุญนูน บุญรัตน์พันธุ์.....	312
บทที่ 7 พระประวัติ : พระอาจารย์ผู้ก่อตั้ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	315
จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตร สุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. 315	
พระประวัติด้านการศึกษา และพระกรณียกิจ	316
พระอุปนิสัย และพระอัธยาศัย.....	319
การศึกษาเมื่อทรงพระเยาว์.....	321
การศึกษา ณ ทวีปยุโรป	322
การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พุทธศักราช 2440	325
การเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร หลังจบการศึกษานายร้อยชั้นมัธยม.....	328
การศึกษาต่อ ณ ประเทศเยอรมนี.....	330
เสด็จนิวัติพระนคร พ.ศ. 2446 ประทับ ณ วังบางขุนพรหม.....	332
พระกรณียกิจในรัชกาลที่ 5.....	333
พระกรณียกิจในรัชกาลที่ 6.....	334
พระราชกรณียกิจในรัชกาลที่ 7	335
พระกรณียกิจในการบำรุงด้านการศึกษา	337
กิจการสภาภาษาสยาม และ กิจการยูวกาชาต.....	341
สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี (พ.ศ. 2404 - 2467).....	346
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์สุขุมขัติยภักย์วาทิ กรมหลวงศิริรัตนโกสินทร์ (พ.ศ 2420 - 2465).....	358
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินิ.....	364
(พ.ศ. 2407 -2501)	364
พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์	368

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี	368
วังบางขุนพรหมหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง.....	386
บทที่ 8 ประยุกต์แนวความคิดการจัดการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	391
คุณลักษณะสตรีที่พึงประสงค์	395
แนวความคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	397
เป้าหมายของการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	398
รูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	399
บทที่ 9 สรุปและอภิปรายผล	406
สรุปผลการวิจัย	412
บริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย	412
บทบาทการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย	433
ยูนิเวอร์ซิตีในประเทศไทย	435
แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหม ยูนิเวอร์ซิตี”	436
เอกลักษณ์แนวความคิดการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”	438
เอกลักษณ์ในเชิงวิธีการ	442
อภิปรายผล.....	446
ข้อเสนอแนะ.....	455
รายการอ้างอิง	457
ภาคผนวก.....	479
ภาคผนวก (ก) พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว	480
ภาคผนวก (ข) สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี ไทย.....	488
ภาคผนวก (ค) “สกุลขุนนาค”	506

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์ 508

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา

การศึกษาของสตรีไทยในอดีตตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมามีได้เป็นไปตามรูปแบบของโรงเรียนอย่างปัจจุบัน แต่เป็นการศึกษาโดยสืบทอดความรู้เฉพาะเรื่องต่อเนื่องกันมาจากครอบครัว หรือบรรพบุรุษ การจัดการศึกษาเป็นการเรียนการสอนภายในวัดโดยพระเป็นผู้สอน ผู้เรียนส่วนใหญ่เป็นบุรุษเพศ สตรีจะเข้าไปเกี่ยวข้องนั้นหาได้ยาก สำหรับสตรีในพระราชวงศ์จะมีโอกาสได้รับการศึกษาในวัง สตรีลูกทนต์มีโอกาสไปรับใช้และศึกษาในวังเช่นกัน อย่างไรก็ตามสตรีสามัญชนทั่วไปจะไม่ได้รับการศึกษาอย่างเต็มรูปแบบหรือจะมีก็เป็นเฉพาะบางกลุ่ม บางสำนักที่มีบทบาทและความสามารถเฉพาะด้าน (นิศา ชูโต, วนิดา พูนศิริวงศ์, และพิไล แยมงามเหลือ, 2535)

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ไทยได้ทำสัญญาการค้ากับประเทศในยุโรปเพิ่มมากขึ้น วัฒนธรรมตะวันตกได้แพร่หลายเข้ามาสู่ประเทศ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงเห็นการณ์ไกล และทรงตระหนักดีว่าการเรียนรู้วิทยาการของชาติตะวันตกและภาษาอังกฤษจะทำให้สามารถรู้เท่าทันเมื่อมีการติดต่อสื่อสารหรือทำการเจรจาติดต่อกับชาวยุโรปผู้ซึ่งได้ขยายอาณานิคมมาทางทวีปเอเชีย ในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี พระองค์จึงได้เริ่มศึกษาภาษาอังกฤษ กับมิสเตอร์แคลเวล มิชชันนารีอเมริกันจนได้ชื่อว่า เป็นพระเจ้าแผ่นดินแห่งทวีปเอเชียพระองค์แรกที่สามารถเข้าพระทัย ตรัส และเขียนภาษาอังกฤษได้ ผลดังกล่าวไม่แต่เพียงพระองค์เองเท่านั้น แม้แต่พระบรมวงศานุวงศ์ พระองค์ยังทรงสนับสนุนให้เรียนภาษาอังกฤษด้วยเช่นเดียวกัน นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงส่งเสริมให้พระราชโอรส และพระราชธิดามีโอกาสได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างเท่าเทียมกัน ทรงเห็นว่าสตรีก็ควรจะมีหนังสือ และขนบธรรมเนียมราชการเช่นเดียวกับชาย จึงได้ทรงเริ่มให้สตรีมิชชันนารีเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ และความรู้ทั่วไปแก่กุลสตรีภายในวัง ระหว่าง พ.ศ. 2394 – 2397 เช่น มิสซิสบริดเลย์ (Mrs.Bradley) มิสซิสแมตทูน (Mrs.Mattoon) และมิสซิสโจนส์ (Mrs.Jones) เป็นต้น และเมื่อพระราชโอรสและพระราชธิดาทรงเจริญพระชันษาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ติดต่อว่าจ้าง นางแอนนา แฮเรียต เลียวโนเวนส์ (Anna Harriette Leonowens) สตรีชาวอังกฤษเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ และวรรณคดีอังกฤษ ให้แก่พระราชโอรส และพระราชธิดา โดยใช้พระที่นั่งทรงธรรม ในพระบรมมหาราชวังทำการสอนหนังสือนานกว่า 5 ปี (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2521)

การศึกษาไทยได้พัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่องในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 พระองค์ได้ให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาเป็นพิเศษ มีการส่งนักเรียนไทยไปศึกษาภาษาอังกฤษยังต่างประเทศ รวมทั้งการจัดตั้งโรงเรียนแบบตะวันตกขึ้นในประเทศไทย นับเป็นพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งที่ยิ่งแก่พสกนิกรชาวไทยเพื่อให้รู้เท่าทัน และสามารถเผชิญกับสถานการณ์การขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกที่แผ่อิทธิพลครอบคลุมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ขณะเดียวกันในรัชสมัยนี้มีการปฏิรูประบบราชการของประเทศครั้งใหญ่ตามแบบอย่างประเทศตะวันตก ทำให้มีความจำเป็นต้องเตรียมพัฒนาบุคลากรเข้าปฏิบัติหน้าที่ราชการในกระทรวง ทบวง กรมต่างๆ ทั้งยังต้องให้การศึกษาแก่ประชาชน และข้าทาสที่เริ่มมีการปลดปล่อยให้มีความเข้มแข็งในตัวเอง และเป็นการถ่วงดุลอำนาจของเจ้านาย และขุนนางที่มีกำลังแรงงานไพร่ในปกครองจำนวนมาก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นที่กรมมหาดเล็กภายในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่ พ.ศ. 2414 เพื่อสอนพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนบุตรหลานของเจ้านายและขุนนาง ในปีเดียวกันก็โปรดให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษในสังกัดกรมมหาดเล็กเช่นกัน เพื่อสอนภาษาอังกฤษให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งเรียนหนังสือไทยแตกฉานดีแล้ว พระปรีชาญาณดังกล่าวสะท้อนพระอัจฉริยภาพในการผสมผสานวิทยาการจากฝั่งตะวันตก และจารีตดั้งเดิมไว้ในเวลาเดียวกัน

ใน พ.ศ. 2424 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้นที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ต่อมาได้ขยายเป็นโรงเรียนวิชาสามัญ ให้นักเรียนส่วนหนึ่งได้เรียนวิชาสามัญเพื่อรองรับราชการฝ่ายพลเรือน ใน พ.ศ. 2425 โปรดให้สร้างโรงเรียนแผนที่ทหารขึ้นในพระราชวัง โดยคัดเลือกทหารมหาดเล็กส่วนหนึ่งมาเรียน เพื่อเข้ารับราชการในกรมแผนที่เช่นกัน

จะเห็นได้ว่าการตั้งโรงเรียนเพื่อเป็นสถานที่จัดการเรียนการสอนแบบตะวันตกในยุคเริ่มต้นนี้ เริ่มขึ้นในเขตพระราชวังก่อนเพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริวาร ตลอดจนบุตรหลานของเจ้านายและขุนนางได้เรียนรู้วิชาการแบบตะวันตก เมื่อการจัดการศึกษาภายในพระราชวังมั่นคงดีแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะขยายการศึกษาออกไปสู่ประชาราษฎร์โดยทั่วไป โดยพระองค์มีพระประสงค์ที่จะปรับปรุงประเทศให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นในทุกๆ ด้านพระองค์ทรงเล็งเห็นว่าการที่ประเทศชาติเจริญได้ต้องอาศัยคนในประเทศที่มีความรู้ความสามารถ คนเหล่านี้จะเป็นกำลังในการพัฒนาประเทศ ดังพระราชดำริปรากฏในเอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 จ.ศ. 1247 (พ.ศ. 2428) ความว่า (ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1-7, 2546).

...วิชาหนังสือแปลวิชาที่นับถือ แลแปลที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าแปลวิชา
อย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่แปลใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้นตลอดจนราษฎร
พลเมืองสมควรแลจำแปลจะต้องรู้ เพราะแปลวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้
ทุกสิ่งทุกอย่าง...

เมื่อวันศุกร์ที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2449 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราช
ดำเนิน มาในพิธีขึ้นตำหนักใหญ่วังบางขุนพรหม ซึ่งพระองค์พระราชทานให้เป็นที่พักแก่พระ
ราชโอรส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราช
โอรสประสูติแต่พระนางเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระราชเทวี (ซึ่งต่อมาก็คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า พระอัคร
ราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ผู้ทรงเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมืองในการปรับปรุงและพัฒนาประเทศให้
ทันสมัยได้อย่างรวดเร็ว โดยที่ดินผืนดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระ
นครสวรรค์วรพินิต เมื่อเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2442 โดยทรงเน้นว่าได้ใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์
ซื้อไม่เกี่ยวกับเงินราชการ ไม่ว่าจะป็นกรณีใดก็ตาม ดังหลักฐานปรากฏในหนังสือพระราชทาน ความ
ตอนหนึ่งว่า (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.ก. 115)

...บัดนี้ ข้าพเจ้าขอทำหนังสือฉบับนี้เป็นสำคัญ ยกที่ดินซึ่งกล่าวมาแล้วนี้ แล
ตึกเรือนโรงอันใดซึ่งเป็นของเก่าที่อยู่ในที่นี้ แลที่จะได้ปลูกสร้างลงในพื้นที่ต่อไปมาก
น้อยเท่าใดให้เป็นสิทธิ์เป็นทรัพย์แก่ลูกชายเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนมไหย
สุริยสงขลา ตามประสงค์ของข้าพเจ้า เพราะเงินรายนี้ข้าพเจ้ามิได้ใช้เงินสำหรับ
แผ่นดินที่จับจ่ายราชการ ได้ใช้เงินพระคลังข้างที่ ซึ่งรู้อยู่ด้วยกันโดยมากว่าเป็นเงิน
สำหรับพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินเอง ไม่เกี่ยวข้องด้วยราชการแผ่นดิน...

วังบางขุนพรหมนับว่าเป็นอาคารที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรมและศิลปกรรม เป็นตัวอย่างของอาคารที่ออกแบบโดยสถาปนิกชาวต่างประเทศ ได้แก่
นายคาร์ล ซันเดรซกี (Carl Sandreckzki) นายเปาโล เรเมดี (Paolo Remedi) และนายมาริโอ
ตามาญโญ (Mario Tamagno) ที่นำแนวความคิดและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมจากยุโรปซึ่งเป็นที่
นิยมในขณะนั้น มาประยุกต์เข้ากับประโยชน์ใช้สอยและภูมิอากาศในประเทศไทย ผสมผสานกันอย่าง
ลงตัว จนกระทั่งสามารถสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์และมีความงดงามแห่งหนึ่งของ
ประเทศ

ในวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคตทางราชการเชิญพระบรมศพจากพระราชวังดุสิต เพื่อประกอบพิธีตามพระราชประเพณีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง เจ้านายฝ่ายในรวมทั้งข้าราชการที่ประทับ และอยู่ในพระราชวังดุสิตต้องย้ายตามพระบรมศพเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังทั้งหมด ในการนี้พระวรวงค์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (องค์ใหญ่) พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กับเจ้าน้องอีกสององค์ทรงย้ายตาม พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี (ซึ่งต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ไปประทับที่พระบรมมหาราชวัง เมื่อถวายพระเพลิงเสร็จ พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี (ซึ่งต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) พร้อมพระนัดดา จึงกลับมาประทับที่พระราชวังดุสิตที่ตำหนัก “สวนนกไม้” จากนั้นเมื่อตำหนักที่วังบางขุนพรหมสร้างเสร็จจึงได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจาก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปประทับกับพระราชโอรสพร้อมด้วย พระนัดดาทุกพระองค์ที่วังบางขุนพรหม ดังความตอนหนึ่ง ที่พระวรวงค์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (2544) ทรงนิพนธ์ไว้ดังนี้

...ขอเล่าเรื่องตั้งแต่ 70 ปีกว่า (ทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2523) มาแล้วว่า พ่อตามเสด็จทูนหม่อมปู่ (รัชกาลที่ 5) ไปยุโรปใน ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) หมอฝรั่งที่ตรวจรักษาพระองค์นั้นมีหลายคนประชุมกัน... พ่อกลับมาแล้วกระซิบทูลเด็ดย่า (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) ว่าให้สร้างตำหนัก ที่วังบางขุนพรหมเถิด แต่เด็ดย่าพระทัยหาย... พอสวรรคต (พ.ศ. 2453) ต้องเข้าไปอยู่ในสวนดุสิตหลายปีกว่าตำหนักที่วังบางขุนพรหมจะเสร็จ... พี่ๆ ฝึกละเลงขนมเบื้องกันเพื่อถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ซึ่งเสด็จมา ในงานขึ้นตำหนัก... พอถึงเวลาก็เข้าไปทูลเกล้าฯ ถวายและคำนับ (Curtsy) ทีละคนๆ...

เมื่อย้ายมาประทับที่วังบางขุนพรหม จึงได้เกิดโรงเรียนประเภทโรงเรียนราชกุมารแต่ไม่มีทะเบียนขึ้น ในวังบางขุนพรหม ซึ่ง สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงวางแผนและควบคุมการศึกษาของพระนัดดา และพวกข้าหลวงที่อยู่ในวัยเรียนทั้งหลายด้วยพระองค์เองโดยตลอด ทั้งภาคภาษาไทย และต่างประเทศ วังบางขุนพรหมถือเป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้อันหลากหลาย เสมือนหนึ่งมหาวิทยาลัยสำหรับสตรีอื่นเป็นที่ยอมรับ และยกย่องจากบุคคลทั่วไป ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานฉายาวังแห่งนี้ว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” (พระวรวงค์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

กล่าวได้ว่าวังบางขุนพรหมนอกจากอาคารที่สง่างามเป็นที่ประจักษ์แล้ว “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นสถาบันการศึกษาที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ เป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ อันหลากหลาย แก่กุลสตรีตามความต้องการของสังคม และเป็นแหล่งที่สตรีได้รับโอกาสที่เท่าเทียมทางการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นคำเฉพาะการในช่วงที่แนวคิดของมหาวิทยาลัยที่แท้จริงยังไม่เกิดเป็นรูปธรรมชัดเจน ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินชีวิต แนวคิด และความสำคัญของการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยอันเป็นประโยชน์ให้คนในปัจจุบันสามารถศึกษา เรียนรู้เสียหนึ่งของประวัติศาสตร์ประเทศได้เป็นอย่างดี

การศึกษาของไทยจึงมีความเกี่ยวพันโดยตรงกับการพัฒนาประเทศนับแต่เริ่มมีการจัดการศึกษา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงดำเนินไปเพื่อเป็นการเตรียมบุคคลเข้ารับราชการในช่วงที่กำลังปรับปรุงประเทศให้เจริญทัดเทียมกับประเทศอื่น

ในปัจจุบันนี้เป็นยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การศึกษามีบทบาทสำคัญมากยิ่งขึ้นในการผลิตผู้มีความชำนาญในสาขาวิชาชีพต่างๆ ให้สอดคล้องกับความต้องการกำลังคนตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสอดคล้องกับสภาพของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว อาจกล่าวได้ว่าการศึกษามีหน้าที่และบทบาทสำคัญในการผลิตคน วิจัยค้นคว้า สร้างและพัฒนาองค์ความรู้ บริการวิชาการแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

“การศึกษา” คือ ส่วนสำคัญของสังคมและประเทศชาติ เนื่องจากมีบทบาทในการพัฒนาความเจริญทางความคิด บุกเบิกหาความรู้ใหม่เพื่อสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประเทศชาติเพื่อใช้ในการพัฒนา นอกจากนี้ยังสามารถช่วยให้เกิดความเข้าใจในสังคม วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ แนะนำทางแก้ปัญหาได้ถูกต้อง นำไปสู่การวางนโยบายและการปฏิบัติที่เป็นผลดีต่อส่วนรวม ประการสำคัญคือ การศึกษาสามารถชี้แนะเตือนสติสังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของสังคมโดยรวมได้อย่างสมบูรณ์

จากความสำคัญดังกล่าวนำมาซึ่งการวิจัยแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” โดยจะศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย รวมถึงการวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นอกจากนี้ยังจะประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษา เพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เพื่อจะนำไปใช้ประโยชน์ในกระบวนการตัดสินใจ การกำหนดนโยบายและการวางแผน รวมถึงการศึกษาและวิจัยเพื่อพัฒนาการขยายผลต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย
2. เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
3. เพื่อประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

1.3 ขอบเขตการวิจัย

1. การวิจัยเรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย ทำการศึกษาวิเคราะห์แนวคิด และการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยในช่วง พ.ศ. 2411 – 2474
2. การศึกษาแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยใน พ.ศ. 2411 – 2474 นี้ มุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัว ชุมชน และสังคมภายใต้บริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และการศึกษา ในช่วงเวลาดังกล่าว

1.4 วิธีการวิจัย

งานวิจัยนี้จะทำการศึกษาแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ในบริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และการศึกษา ช่วงระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ถึง 2474 โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) วิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (historical research) โดยการศึกษาจากเอกสารเป็นหลัก และเสริมด้วยการศึกษาจากบุคคลเชิงประวัติศาสตร์จากการบอกเล่าซึ่งมีรายละเอียดในแต่ละขั้นตอนดังนี้

- 1.4.1 การศึกษาบริบททางสังคม และวัฒนธรรม ศึกษาโดยใช้วิธีวิจัยเอกสาร และประวัติศาสตร์บอกเล่า
- 1.4.2 การวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ศึกษาโดยใช้วิธีวิจัยเอกสาร และการสัมภาษณ์
- 1.4.3 การประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เพื่อการพัฒนาสตรีไทย

1.5 ข้อตกลงเบื้องต้นการวิจัย

1.5.1 การนับเวลาและการเทียบศักราช

การนับเวลาและการเทียบศักราชในงานวิจัยนี้ นับตามที่ใช้กันอยู่ในตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึง 1 มกราคม พ.ศ. 2484 คือ เปลี่ยนศักราชใหม่ ในวันที่ 1 เมษายน ของทุกปี

ดังนั้นเดือนมกราคม ถึง เดือนมีนาคมจึงเป็นเดือนปลายปี แต่ในเดือนดังกล่าวทางคริสต์ศักราชได้ขึ้นศักราชใหม่แล้ว การเทียบศักราชจากจุลศักราช (จ.ศ.) รัตนโกสินทรศก (ร.ศ.) หรือพุทธศักราช (พ.ศ.) เป็นคริสต์ศักราช (ค.ศ.) สำหรับเดือนมกราคมถึงเดือนมีนาคม จึงมิได้เป็นไปตามหลักเกณฑ์ปกติ แต่จะน้อยกว่าหลักเกณฑ์ปกติอยู่ 1 (ถ้าเทียบเป็น ค.ศ.) เช่น เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 จะยังเป็น พ.ศ. 2433 ในขณะที่ขึ้น ค.ศ. ใหม่ เป็น ค.ศ. 1891 แล้ว อนึ่งปี พ.ศ. อ้างอิง ที่คัดมาผู้วิจัยคงไว้ตามต้นฉบับซึ่งอาจมีความแตกต่างเล็กน้อย

1.5.2 อักษรวิธี

อักษรวิธี ในการอ้างอิงข้อความต่างๆ นั้น ข้อความอ้างอิงที่คัดมาผู้วิจัยจะคงอักษรวิธีตามต้นฉบับทั้งสิ้น ซึ่งมีความแตกต่างกันทั้งที่เป็นตัวเขียน ตัวพิมพ์ และที่พิมพ์ในสมัยต่อมาซึ่งมีความแตกต่างกันอยู่มาก อย่างไรก็ตามผู้วิจัยขอคงไว้ตามอักษรวิธีตามต้นฉบับดังกล่าว

1.5.3 การออกพระนามและพระยศ

พระนามและพระยศของเจ้านายที่อาจขัดแย้งกันอยู่บ้างจากแหล่งข้อมูลที่ต่างกัน ซึ่งแหล่งต่างๆ มักสะกดพระนามไม่ตรงกัน ในงานวิจัยนี้ได้ใช้หนังสือราชสกุลวงศ์ พ.ศ. 2536 เป็นหลัก หรือใช้จากลายพระหัตถ์ที่ลงพระนามไว้เอง ในส่วนพระอิสริยยศได้สอบถามจากหนังสือเฉลิมพระยศเจ้านายเป็นหลักเช่นกัน ดังพระอิสริยยศของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในงานวิจัยนี้ใช้พระนามนี้เป็นหลักเนื่องจากเป็นประกาศเฉลิมพระนามครั้งสุดท้าย

1.6 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

แนวคิด หมายถึง ข้อเสนอจากแนวความคิดที่ได้จากการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยที่มีต่อขั้นตอนในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย

การจัดการศึกษา หมายถึง การศึกษาที่จัดขึ้นตามความต้องการของสังคม และสอดคล้องกับลักษณะของสังคมและวัฒนธรรมในยุคสมัยนั้นๆ

การพัฒนาสตรีไทย หมายถึง การพัฒนาศักยภาพของสตรีทั้งด้านคุณธรรม จริยธรรม ความรู้ความสามารถ และสุขภาวะของผู้เรียน

บริบท หมายถึง สภาพเหตุการณ์ภายนอกซึ่งเป็นสาเหตุผลักดันให้เกิดวิวัฒนาการ หรือการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และการศึกษาของประเทศในช่วงเวลาที่ทำการศึกษา

บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี หมายถึง สถาบันการศึกษาที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ ตั้งอยู่ในวังบางขุนพรหม เป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้อันหลากหลายแก่กุลสตรีตามความต้องการของสังคม และเป็นแหล่งที่สตรีได้รับโอกาสที่เท่าเทียมทางการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นคำเฉพาะการในช่วงที่แนวคิดของมหาวิทยาลัยที่แท้จริงยังไม่เกิดเป็นรูปธรรมชัดเจน

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

การวิจัยครั้งนี้คาดว่าจะก่อให้เกิดประโยชน์ดังต่อไปนี้

1.7.1 ด้านวิชาการ

คาดว่าจะต้องค้ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ และแนวคิดในการพัฒนารูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยแบบบูรณาการเป็นองค์รวม ซึ่งมีความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัว ชุมชน บริบทสังคม และวัฒนธรรม โดยคาดหวังว่าความรู้ต่างๆ นี้จะสามารถนำไปใช้ในกระบวนการตัดสินใจ การกำหนดนโยบายและการวางแผน รวมถึงการศึกษาและวิจัยเพื่อพัฒนาขยายผลต่อไป

1.7.2 ด้านการนำไปใช้

คาดว่าผลการวิจัยครั้งนี้จะสามารถนำไปสู่การวางแผน และกลยุทธ์การดำเนินการปฏิบัติให้แก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี และคาดว่าจะงานวิจัยนี้จะมีส่วนช่วยชี้แนะและเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้าสู่การปฏิบัติ อันนำไปสู่การปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเชิงรูปธรรมต่อไป

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องครั้งนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาเกี่ยวกับกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ในความหมายระดับกว้างคือ การศึกษาที่เป็นกระบวนการทางสังคม หรือกลุ่มเกลาทางสังคม และเป็นกระบวนการทางวัฒนธรรม การนำเสนอผลการศึกษาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจะมีสาระครอบคลุมเรื่องต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

2.1 แนวคิดและปรัชญาการศึกษา

- 2.1.1 ปรัชญา
- 2.1.2 การศึกษา
- 2.1.3 ปรัชญาการศึกษา
- 2.1.4 ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์
- 2.1.5 ปรัชญาการศึกษาสารัตถนิยม

2.2 แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนา

- 2.2.1 แนวคิดทางพัฒนศึกษา
- 2.2.2 แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการบูรณาการและเป็นองค์รวม
- 2.2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาสตรี

2.3 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

- 2.3.1 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบริบททางสังคม และวัฒนธรรม
- 2.3.2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี
- 2.3.3 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และ “วังบางขุนพรหม”

2.1 แนวคิดและปรัชญาการศึกษา

2.1.1 ปรัชญา

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ราชบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (2552) คำว่า ปรัชญา แปลว่า ความรอบรู้ เป็นศัพท์บัญญัติใช้กับคำว่า Philosophy ในภาษาอังกฤษ ซึ่งมีรากศัพท์มาจากภาษากรีก ว่า Philo (Love) + Sophia (Wisdom) ซึ่งแปลว่า ความรักความรอบรู้ (Love of Wisdom) เมื่อว่ากันตามความหมายตามตัวอักษรคำว่า ปรัชญา และ Philosophy มีความหมายไม่ตรงกันนัก เพราะ ปรัชญา หมายถึง ความรอบรู้ ส่วน Philosophy หมายถึง ความรักอันเป็นแรงผลักดัน ให้แสวงหาความรอบรู้ แต่เมื่อกำหนดให้คำว่า ปรัชญา เป็นศัพท์บัญญัติสำหรับใช้หมายถึงคำว่า Philosophy นั้นแสดงว่า คำทั้งสองคำมีความหมายเท่ากันตามหลักของการบัญญัติ นั่นคือ Philosophy มีความหมายเช่นใด ปรัชญา ต้องมีความหมายเช่นนั้น แท้ที่จริงคำทั้งสองน่าจะใช้เรียกแทนกันได้โดยอนุโลม เพราะต่างแสดงนัยว่าเป็นวิชาเกี่ยวกับความรู้ กล่าวคือ การแสวงหาความรู้ก็ตีความรู้ที่แสวงหามาได้ก็ดี จัดเป็นปรัชญา หรือ Philosophy ทั้งนั้น เหตุนั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 จึงให้คำจำกัดความปรัชญาว่า “วิชาว่าด้วยหลักแห่งความรู้ ความจริง” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542)

พิน ดอกบัว (2555) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรรณไวทยากร กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงบัญญัติศัพท์ “ปรัชญา” ขึ้นเพื่อเรียกวิชาหนึ่งทางตะวันตกเรียกว่า Philosophy แต่ปรัชญากับ Philosophy มีความหมายเหลื่อมล้ำกันบ้าง ไม่ตรงกันทีเดียวนัก “ปรัชญา” มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤต แยกได้ 2 คำ คือ **ปร** (ประเสริฐ สูงสุด ยอดเยี่ยม) และ **ชญา** (ความรู้) เมื่อนำมารวมกัน (ปร + ชญา) เป็น ปรัชญา แปลตามรากศัพท์ว่า ความรู้อย่างประเสริฐ หรือยอดเยี่ยม ในทางพุทธปรัชญาอันเป็นความรู้ทางปรัชญาตะวันออก หมายถึง ความรู้ที่จะนำพา ผู้ที่รู้สู่ฐานะที่สูงขึ้นจากปุถุชน เป็นกัลยาณปุถุชน และจากกัลยาณปุถุชนเป็นอริยชน หรือ ปรัชญาช่วย ทำคนชั่วให้เป็นคนดี และทำคนดีอยู่แล้วให้คงอยู่ในความดี หรือดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

ปรัชญา ตามรูปศัพท์ภาษาไทย หมายความว่า เป็นความรอบรู้ รู้กว้างขวาง หรือความรู้ อันประเสริฐ ความรู้ชั้นสูง โดยนัยนี้ ปรัชญาในศัพท์ภาษาไทยจึงเน้นไปที่ตัวความรู้ หรือ ผู้รู้ ซึ่งเป็นความรู้ที่กว้างขวางลึกซึ้ง ประเสริฐ ซึ่งตรงกับคำว่า ปัญญา ในภาษาบาลี นอกจากนี้พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) ให้ความหมายของ “ปรัชญา” ไว้ดังนี้

...ปรัชญา น. วิชาที่ว่าด้วยหลักแห่งความรู้และความจริง...

ขณะที่คำว่า ปรัชญา ตามศัพท์ในภาษาอังกฤษนั้นเน้นไปที่ทัศนคติ นิสัย และความตั้งใจ รวมถึงกระบวนการหาความรู้ นักปรัชญา ตามความหมายรูปศัพท์ภาษาอังกฤษจึงหมายถึง คน ที่สนใจแสวงหา และอยากรู้อยากเห็น ใฝ่หาความรู้เสมอ ไม่ใช่คนที่มีความรู้แล้วเพียงพอกับความรู้ ที่ตนมีอยู่

พิน ดอกบัว (2555) ปรัชญาเป็นเรื่องสะท้อนจากชีวิต การวิจารณ์ชีวิตและประสบการณ์ ความพิศวงสงสัยเป็นธรรมชาติของมนุษย์ และเมื่อพิศวงสงสัยแล้วก็ไม่อาจทนต่อความเรียกร้องของใจใคร่ อยากรู้อยากเห็นได้ จึงต้องพยายามหาทางที่จะรู้สิ่งนั้นให้ได้ แม้สิ่งนั้นจะอยู่ใกล้หรือไกลเพียงไร ก็ตาม ถึงร่างกายไปไม่ได้ก็จะใช้จินตนาการไปแทน อริสโตเติล กล่าวว่า

...สถานการณ์ของชีวิตนั่นเองที่บังคับให้เราต้องคิดเชิงปรัชญา...มนุษย์ทุกคนย่อมปรารถนาที่จะรู้โดยธรรมชาติ...เมื่อมนุษย์ไม่สามารถเหาะไปบนท้องฟ้าได้ สติปัญญาของมนุษย์ก็จะสวมปีกแทน ลอยละล่องไปสำรวจดินแดนอันลึกลับ แล้วนำผลของสิ่งที่ไกลแสนไกลด้วยระยะทางให้ใกล้เข้ามาทางจิต และปัญญา...

ปรัชญา เป็นเรื่องของ การเสาะแสวงหาความรู้ ความจริงของสิ่งต่างๆ ตั้งแต่ความจริงธรรมดาสามัญถึงความจริงสูงสุด ปรัชญา คือ เครื่องมือที่มนุษย์ใช้ในการค้นหาความจริงของสิ่งต่าง ๆ เพื่อตอบสนองความอยากรู้อยากเห็นของตน ทั้งทางด้านรูปธรรม และนามธรรม ทางรูปธรรม คือ สิ่งที่สามารถรู้ได้ทางประสาทสัมผัส เช่น โลกคืออะไร เกิดจากอะไร เกิดมาเมื่อไร มีลักษณะอย่างไร เป็นต้น ส่วนนามธรรม เช่น จิตคืออะไร ความดีความชั่วคืออะไร ความถูกความผิดมีจริงหรือไม่ เป็นต้น

กล่าวคือ คำว่า “นักปรัชญา” หรือ “Philosopher” เกิดขึ้นเมื่อประมาณสองพันห้าร้อยปีมาแล้ว นักปรัชญากรีกชื่อ “พิธาโกรัส” เป็นผู้ใช้นี้เป็นคนแรก ชาวกรีกยุคนั้นเรียกนักปราชญ์ราชบัณฑิตว่า Sophoi (ผู้รอบรู้) พิธาโกรัสรู้สึกรู้ว่าคำนี้สูงส่งเกินไป จึงคิดคำผสมขึ้นว่า Philosophoi แปลว่า ผู้รักความรู้ (Lover of Wisdom) สำหรับใช้เรียกท่านผู้คงแก่เรียนหรือนักวิชาการสมัยนั้น เพราะนักปรัชญายุคนั้นรอบรู้วิทยาการหลายสาขา และวิทยาการเหล่านั้นยังไม่มีชื่อเฉพาะว่า วิทยาศาสตร์ ฟิสิกส์ ฯลฯ แต่เรียกรวมกันว่า ปรัชญา (Philosophy) ซึ่งได้แก่ สหวิทยาการนั่นเอง พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ราชบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (2552)

อาจกล่าวได้ว่า คำจำกัดความ หรือความหมายมีทั้งคล้าย และแตกต่างกัน สามารถประมวล คำจำกัดความหรือความหมาย และสังเคราะห์ได้ 2 กลุ่มความหมายดังนี้

ความหมายตามตัวอักษร คือ ความหมายที่แปลตามรูปศัพท์ของ “ปรัชญา” หมายถึง ความรู้ อันประเสริฐ ในความหมายนี้ ปรัชญา คือ ความรู้ที่ครอบคลุมความรู้ทั้งหมดทุกศาสตร์ ทุกวิชา ซึ่ง

มีความหมายที่มีลักษณะเป็นแม่แบบหรือเป็นพื้นฐานให้แก่ความรู้ทั้งหลาย ตรงกับคำนิยาม ของ ออ กุสต์ คองต์ ว่า “ปรัชญา คือ ศาสตร์แห่งศาสตร์ทั้งหลาย”

ความหมายตามลักษณะของการนำไปใช้ คือ ความหมายที่อยู่ในรูปทฤษฎี หลักการ ความคิด และคติความเชื่อต่าง ๆ ปรัชญาในความหมายตามลักษณะที่นำไปใช้นี้ มีความหมาย และขอบเขต แคบ คือ มีความหมายจำเพาะเจาะจงเฉพาะเรื่อง เฉพาะกรณี ดังนั้น ปรัชญาในความหมายที่สอง จึงใช้เฉพาะบุคคล และสังคมแต่ละแห่งเท่านั้น

2.1.1.1 ประโยชน์ และคุณค่าของปรัชญา

เหตุผลสำคัญในการศึกษาปรัชญา คือ ต้องการความรู้ ความรู้ที่ได้จากปรัชญาเป็นความรู้ ที่พยายามสร้างเอกภาพ และระบบประสานให้แก่วิชาการอื่น ๆ ทั้งหมด เพราะความรู้ของปรัชญา พยายามค้นหาความจริงสูงสุดเกี่ยวกับโลก จักรวาล ธรรมชาติ ชีวิต จิต วิญญาณ และค้นหาว่าอะไร คือสิ่งแท้จริงสูงสุด อะไรคือความจริงสูงสุด อะไรคือความดีสูงสุด หรือสิ่งที่มีค่าสูงสุด ตลอดถึง สิ่ง เหล่านั้นมีความสัมพันธ์กันหรือไม่ ถ้ามี สิ่งเหล่านั้นสัมพันธ์กันอย่างไร ดำเนินไปอย่างไร และมี จุดจบหรือมีจุดหมายหรือไม่ เป็นต้น

การศึกษาปรัชญา มิได้ศึกษาเพื่อตอบปัญหาใดปัญหาหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ศึกษาเพื่อให้รู้ปัญหา เพราะปัญหาจะช่วยให้เราสามารถขยายขอบเขตของความคิดว่า อะไรเป็นไปได้บ้าง หรือสิ่งนี้ ไม่เพียงแต่เป็นอย่างนี้ มันอาจเป็นอย่างอื่นก็ได้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ปรัชญาจะช่วยให้เราคิด และจินตนาการได้ง่ายขึ้น ช่วยให้ลดความเขื่องมงาย อันเป็นอุปสรรคต่อการคิด และจินตนาการ (ทอง หล่อ วงษ์ธรรมา, 2555)

ปรัชญาช่วยวิเคราะห์ภาษาและความคิดรวบยอดในชีวิตประจำวันประจำวัน การสื่อสารด้วย ภาษาไม่ว่าจะเป็นการพูด เขียน หรือการพิมพ์ ในสมัยแรกภาษาที่ใช้ยังไม่มา แต่เมื่อภายหลัง มีถ้อยคำและภาษามากขึ้น คำเดียวอาจมีหลายความหมายก่อให้เกิดปัญหาในการสื่อสารได้ คุณค่า ของปรัชญาอย่างหนึ่ง คือ ให้ความคิดรวบยอด (concept) เนื่องจากการศึกษาและค้นคว้าทาง ปรัชญาพยายามให้ได้มาซึ่งความรู้ และความจริงของสรรพสิ่ง

ปรัชญาช่วยตรวจสอบความรู้ และความเชื่อ เนื่องจากความเชื่อ (ความศรัทธา) เป็นสิ่งที่คู่กับ ชีวิตมนุษย์ มนุษย์ทุกคนย่อมมีความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งติดตัวอยู่ ความเชื่อถูกสั่งสมมาตั้งแต่เด็กจน โต และอยู่ในจิตใจตลอดมา โดยไม่มีการตรวจสอบว่า สิ่งที่เราเชื่อนั้นจริงเท็จอย่างไร หากความเชื่อเหล่านั้น ไม่ถูกตรวจสอบ วิพากษ์ วิจาร์ณ สูดท้ายจะกลายเป็นความเชื่อที่หลงมงาย

กล่าวคือลักษณะอีกประการหนึ่งของปรัชญา คือ การวิพากษ์ วิจาร์ณ สอบสวนหาสาเหตุอยู่ เสมอ นักปรัชญาที่แท้จริงจึงเป็นผู้ที่ไม่เชื่ออะไรโดยปราศจากการคิดไตร่ตรอง และสอบสวนหาเหตุผล เสียก่อน คำสอนที่ถือว่าเป็นตัวอย่างได้ดี คือ คำสอนของพระพุทธเจ้า เนื่องจากพระองค์ทรงสอนให้

เชื่อในคำสอนของพระองค์ แต่มิได้สอนให้เชื่ออย่างมกมาย ความเชื่อต้องประกอบด้วยปัญญาในการสืบสวน และตรวจสอบสิ่งที่เราจะยึดถือเป็นความเชื่อที่แท้ได้ เป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า การใช้ความคิดสืบตลอดสาย การคิดอย่างมีระเบียบ การพิจารณาด้วยอุบาย การคิดแยกแยะออกดูสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปทานของตนเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นการฝึกความคิด (ของตนเอง) ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธีคิดอย่างมีระเบียบ รู้จักวิเคราะห์ที่ไม่มองสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญา ที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระ (พระราชวรมณี, 2528)

กล่าวได้ว่า คุณค่าของปรัชญาเกิดจากการเป็นผู้มีเหตุผล เชื่อด้วยปัญญา เพราะความเชื่อใดๆ หากปราศจากปัญญาอาจทำให้ผู้เชื่อกระทำสิ่งผิดพลาดได้ง่าย อันเป็นอันตรายต่อผู้กระทำและผู้อื่นด้วย เมื่อวิเคราะห์แนวคิดปรัชญาพบว่า ปรัชญาช่วยให้รู้จักคุณค่าและจุดหมายของชีวิตในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ หากไม่รู้ว่าคุณค่า และจุดหมายของชีวิตคืออะไร เราก็จะดำเนินชีวิตไปตามกระแสที่ผลักดันจากภายนอก โดยไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว ไม่เข้าใจว่าอะไรคือคุณค่าแท้ของชีวิต เมื่อไม่รู้ไม่เข้าใจคุณค่าแท้ และคุณค่าเทียมจะทำให้ชีวิตไร้จุดหมาย ไม่เป็นตัวของตัวเอง ไม่เข้าใจในความเป็นจริงว่า เราอยากมีชีวิตที่แท้จริงเป็นอย่างไร

ปรัชญาช่วยให้มนุษย์รู้จักคุณค่าที่แท้จริงของชีวิต และดำเนินชีวิตไปสู่จุดหมายนั้น ซึ่งไม่จำเป็นต้องเหมือนชีวิตผู้อื่น เช่น มนุษย์ต้องการความสุข หมายถึง ความสุขเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ ในชีวิต แต่การที่จะได้มาซึ่งความสุขจะใช้วิธีการอย่างไร ในปรัชญาพุทธสอนว่า ความสุขมี 2 ระดับ คือ ระดับโลกียะ และโลกุตตระ พื้นฐานในการแสวงหาความสุขทั้งสองชนิดนี้ต้องใช้ปัญญา เป็นตัวนำทาง เริ่มแต่การดำริจะทำ จะพูด และคิดต้องให้เกิดความชอบธรรม กระทั่งจิตใจก็ต้องนำปัญญา ซึ่งรวมเรียกว่า “ทางสายกลาง” (มัชฌิมาปฏิปทาน) ส่วนปรัชญาคริสต์ และปรัชญา ในกลุ่มศาสนาประเภทเทวนิยม มีแนวคิดเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุดของชีวิต คือ การเข้าไปรวมอยู่กับพระเจ้าชัวันรันดร์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2550)

นอกจากนี้ปรัชญายังช่วยสร้างโลกทัศน์ที่สมบูรณ์ให้แก่มนุษย์ เนื่องจากจุดหมายของปรัชญา คือ ความรู้จริง และความจริง ดังนั้นปรัชญาจึงเป็นบ่อเกิด และที่มาของสรรพวิชา ความรู้ของปรัชญาเป็นความรู้ที่ประสานวิชาต่าง ๆ ให้สัมพันธ์กัน แม้ปรัชญาจะไม่สามารถให้ความจริงที่แน่นอน แต่ปรัชญาเสนอแนวคิดที่เป็นไปได้หลายทาง ซึ่งทำให้สติปัญญาของเรากว้างออกไปในการแสวงหาความรู้ หากคิดแบบปรัชญาจะไม่มีอคติ คือ มิได้เอาตัวเองเป็นเครื่องกำหนดสิ่งอื่น เช่น ไม่ตั้งหน้าพิสูจนว่าเอกภพทั้งหมดเป็นส่วนหนึ่งของมนุษย์ การแสวงหาความรู้ต้องขยายขอบเขตของตัวเอง (อัตตา) ต้องพร้อมที่จะปรับตัวให้เข้ากับลักษณะของความรู้ที่ได้มา การยกย่องตัวเองไม่ว่าในความคิดทางปรัชญาหรือทางอื่นใด ย่อมไม่ถือเอาโลกทั้งโลกเป็นเครื่องมือให้แก่ตนเอง ดังนั้น ความคิดที่ถูกต้องจะต้องเริ่มจากสิ่งที่มีใช้ตัวเอง เมื่อเข้าถึงความยิ่งใหญ่ของสิ่งอื่นแล้ว ขอบเขตของตัวเองเราก็ขยาย

ออกไปด้วย เพราะเอกภพมีลักษณะไม่รู้จบ จิตที่ทำการคิดความไม่รู้จบ จะมีส่วนในความไม่รู้จบไปด้วย

สรุปได้ว่า ความคิดทางปรัชญามีเพียงแต่ขยายขอบเขตวัตถุความคิดของมนุษย์เท่านั้น แต่ยังคงขยายขอบเขตของการกระทำซึ่งจะทำให้เรากลายเป็นส่วนหนึ่งของเอกภพทำให้มนุษย์มีเสรีภาพอย่างแท้จริง การมีโลกทัศน์ที่สมบูรณ์ย่อมมีโดยไม่ขัดตนเองกับความจริงของวิชาใดวิชาหนึ่ง วิชาการต่าง ๆ ที่เราศึกษามาย่อมให้โลกทัศน์ที่เป็นส่วนของวิชาการนั้น ๆ นักวิชาการแต่ละแขนงเป็นนักตัดไม้ที่สนใจต้นไม้เฉพาะของตน ไม่มองไม้ทั้งป่า แต่นักปรัชญาเหมือนคนที่นั่งอยู่บนที่สูงสามารถมองเห็นป่าไม้ทั้งป่า และรู้ว่าควรให้คนตัดไม้ตัดต้นไหนทิ้ง และต้นไหนคงอยู่ เพราะฉะนั้นนักปรัชญาจึงทำหน้าที่ช่วยเชื่อมโยงวิชาการต่าง ๆ ของมนุษย์เข้าด้วยกันให้สามารถมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างวิชาการทั้งหลาย และเห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวิชาการเหล่านั้น เมื่อคนเราสามารถมองเห็นป่าไม้ทั้งป่า จะมีทัศนะเกี่ยวกับโลก และชีวิตที่สมบูรณ์อย่างอิสระเสรี

อีกนัยหนึ่งอาจกล่าวได้ว่าปรัชญาต้องการรู้จักจักรวาลโดยภาพรวม ในขณะที่วิทยาการต่าง ๆ ให้คำตอบเกี่ยวกับจักรวาลในบางแง่บางมุม และบ่อยครั้งคำตอบของวิทยาการสาขาหนึ่ง ก็ขัดแย้งกับคำตอบของสาขาอื่น ปรัชญาทำหน้าที่รวบรวมคำตอบหรือผลสรุปของวิทยาการสาขาต่างๆ เข้าด้วยกัน โดยเปรียบเทียบคำตอบที่มีเหตุผลสนับสนุนมากที่สุด เพื่อเอามาเรียบเรียงให้เป็นภาพรวมของจักรวาล ปรัชญาจึงเป็นศาสตร์สากล (Universal Science) ซึ่งมีเนื้อหาครอบคลุมวิทยาการหลายสาขา อาจกล่าวได้ว่า เนื้อหาของปรัชญาหาขอบเขตมิได้ เหตุนั้น ฟรานซิส เบคอน จึงประกาศว่า “ปรัชญา มีความรู้ทุกอย่างเป็นอาณาเขต” (Patrick, G.T.W., 1961 ใน พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต), 2552)

2.1.2 การศึกษา

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (2540) ได้ทรงกล่าวถึงการศึกษาไว้ในพระราชนิพนธ์ “สมเด็จพระแม่กับการศึกษา” ดังนี้

...ข้าพเจ้าคิดว่าคำ “การศึกษา” เป็นคำที่กว้างขวางมาก สิ่งที่เราเรียนรู้ถ่ายทอดจากกันก็ล้วนเป็น “การศึกษา” ทั้งสิ้น คนเรานั้นเหมือนกันหมด คือ ต้องถ่ายทอดความรู้ ความคิด ความรู้สึก และความฝันของตน ไม่ให้สูญสลายไป กับมักจะนึกถึงสิ่งที่ทำให้มีความสุข เพลิดเพลิน...คนเราถึงจะเกิดมาเป็นพ่อแม่ลูก เป็นพี่เป็นน้องกัน เลี้ยงดูมาในแวดวงเดียวกัน แต่ว่าวิถีชีวิตความรู้สึกนึกคิด ทัศนคติต่อโลกของแต่ละคนก็ต่างกัน...อย่างไรก็ตามข้าพเจ้าก็ล้ายืนย่นอยู่เรื่องหนึ่งว่า...ทุกคนมีความ

ขยันหมั่นเพียรที่จะกระทำกิจอันเป็นกรณียะของตนให้ดีโดยไม่ย่อท้อตามแนวทาง
ความถนัดและวิธีการของตน ถ้ายทอดลืบต่อไป..ให้ครบถ้วนทุกประการ...

นอกจากนี้ยังทรงนิพนธ์พระราชนิพนธ์ถึงการศึกษาไว้ใน “**ย่าแค้นมังกร**” ตอนหนึ่งว่า (สมเด็จพระ
พระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2524)

...ข้าพเจ้าถือว่าการที่ได้ท่องเที่ยวไปในโลกกว้างทั้งในและนอกประเทศ เป็นการที่
เราจะ**ได้โอกาสศึกษาความเป็นไปของธรรมชาติ และสังคม** แม้ว่าชีวิตของคน
จะน้อยนุกเมื่อเทียบกับชีวิตธรรมชาติ ภูเขา ทะเล และแม่น้ำ แต่เราอาจจะ**ใช้เวลา**
ที่มีอยู่ให้คุ้มค่าในการเรียนรู้ชีวิตเพื่อรับใช้สังคมและประเทศชาติที่เราอาศัยอยู่
การที่ได้ไปที่อื่นนอกจากบ้านเกิดเมืองนอนก็ไปอย่างหนึ่งคือ ได้เห็นว่าคนอื่นเขาทำ
อย่างไรกับชาติของเขา...ซึ่งเราจะ**ได้โอกาสทราบทัศนคติและค่านิยมในสังคม**
ปัจจุบันของประเทศนั้น ๆ ส่วนดีบางส่วนของเขาอาจจะพอเข้ากับพื้นฐานของเรา
และเป็นสิ่งที่เรายังนึกไม่ถึง เราก็จะได้ทำ เป็นการรับเอาวัฒนธรรมต่างชาติมา
กลั่นกรอง ดีกว่านั่งอยู่บ้าน แล้วดูดูซึมเอาของดีบ้างไม่ดีบ้างของเขาโดยไม่รู้อะไร...
(เน้นข้อความ – โดยผู้วิจัย)

สรรพสิ่งที่มีชีวิตในโลกไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ จะต้องมีการศึกษาและได้รับการศึกษา
ตลอดชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาด้วยตนเองซึ่งเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย และการศึกษา
ตลอดชีวิตไปในขณะเดียวกัน ทั้งนี้เพราะ การศึกษาคือชีวิต และ ชีวิตคือการศึกษา เหตุที่เป็นเช่นนี้
เพราะทุกชีวิตต้องศึกษาเพื่อความอยู่รอดของชีวิต เพื่อความเจริญงอกงามของชีวิต หรือเพื่อความ
เจริญรุ่งเรืองของเผ่าพันธุ์ของตน สำหรับผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ การศึกษามีความจำเป็นอย่างยิ่ง ต่อ
ชีวิต และตลอดชีวิต เพราะการศึกษาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือพัฒนาจนกว่าจะได้รับความ
สมบูรณ์ถึงที่สุด

นักการศึกษาทั้งในระดับประเทศ และระดับสากลได้พยายามให้ความหมายของ “การศึกษา”
ไว้ในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน และแตกต่างกันมากมาย ผู้วิจัยจึงประมวลความหมายของการศึกษา โดย
แยกตามแนวคิดกลุ่มต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

2.1.2.1 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะหลักนิรุกติศาสตร์

ตามหลักนิรุกติศาสตร์ หรือวิชาที่เกี่ยวข้องกับความหมายของคำนั้น คำว่า “การศึกษา” มาจากภาษาอังกฤษว่า “education” หากพิจารณาจากรากศัพท์เดิมซึ่งเป็นภาษาละติน จะได้แนวทางเพื่อการพิจารณาเป็น 3 ประเด็น คือ

- จากรากศัพท์เดิมว่า “educare” มีความหมายว่า “to bring up” หรือ “to nourish” แปลว่า เลี้ยงดู ดังนั้น การศึกษา จึงหมายถึงการเลี้ยงดู หมายความว่า เด็ก ๆ เมื่อเกิดมาต้องได้รับการเลี้ยงดูให้เจริญเติบโตตามจุดประสงค์ของผู้เลี้ยงดู

- จากรากศัพท์เดิมว่า “educere” มีความหมายว่า “to lead out” หรือ “to draw out” แปลว่า นำออกมา หรือดึงออกมา ความหมายในประเด็นนี้ คือ เป็นการดึง หรือนำสิ่งที่มีอยู่ในตัวผู้เรียนออกมาให้ปรากฏ ซึ่งหมายถึง ศักยภาพ หรือความสามารถ ความถนัดบางสิ่งบางอย่างในตัวผู้เรียนนั่นเอง

- จากรากศัพท์เดิมว่า “educatum” มีความหมายว่า “teaching” หรือ “training” หมายถึง การสอน หรือการฝึกอบรม ความหมายของรูปคำในประเด็นนี้ตรงกับสิ่งที่ครูผู้สอนส่วนใหญ่ใช้ในปัจจุบันมากที่สุด

จากความหมายของคำว่า “การศึกษา” ตามหลักนิรุกติศาสตร์ทั้ง 3 ประเด็นดังกล่าวสามารถสรุปได้ว่า (1) การศึกษา หมายถึง การให้การเลี้ยงดูให้เจริญเติบโต ในขณะที่เดียวกันก็ต้องให้ความรู้ แก่ผู้ที่ได้รับการเลี้ยงดูให้เป็นผู้ที่สามารถช่วยเหลือตนเองเพื่อความอยู่รอดของชีวิต เช่น ให้วิชาความรู้เพื่อการประกอบอาชีพ และให้ความรู้เพื่อสามารถอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข (2) การศึกษา หมายถึง การพัฒนาผู้เรียนให้เจริญเติบโตสมบูรณ์เต็มที่ นั่นคือ เป็นการสอน หรือแนะนำให้ผู้เรียนได้พัฒนาศักยภาพที่มีอยู่ในตนเองให้มากที่สุดเท่าที่สามารถกระทำได้ และ (3) การศึกษา หมายถึง การสอน หรือการฝึกอบรมให้ผู้เรียนมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างเต็มที่ ตามความแตกต่างระหว่างบุคคลของผู้เรียน

2.1.2.2 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะที่คนนักปรัชญา และนักการศึกษาตะวันตก

พิน ดอกบัว (2555) นักปรัชญา และนักการศึกษาตะวันตกที่มีชื่อเสียงให้ความหมายของการศึกษา ไว้ในลักษณะที่แตกต่างกัน ดังเช่น

- เพลโต (Plato : 427 – 347 B.C.)

เพลโต นักปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ชาวกรีก เกิดที่เมืองเอเธนส์ เป็นศิษย์คนสำคัญของโสกราตีส ตามแนวความคิดของเพลโตนั้นกล่าวว่า

...การศึกษา คือ ความสามารถที่จะทำให้ผู้เรียนรู้สึกเป็นสุข และเป็นทุกข์ได้ในโอกาสที่เหมาะสม และพัฒนาสิ่งที่เป็ความงาม และสิ่งที่สมบูรณ์ทุกอย่าง ซึ่งผู้เรียนอาจทำให้เกิดขึ้นได้...

...Education is the capacity to feel pleasure and pain at the right moment. It develops in the body and in the soul of the pupil all the beauty and all the perfection which he is capable of...

- อริสโตเติล (Aristotle : 384 – 322 B.C.)

อริสโตเติล นักปราชญ์ชาวกรีก ศิษย์ร่วมสำนักเดียวกับเพลโต เกิดที่เมืองสตาگیرา แคว้นมาซิโดเนีย การศึกษาตามแนวความคิดของอริสโตเติลนั้นกล่าวไว้ว่า

...การศึกษา คือ การสร้างสรรค์ให้ผู้เรียนมีจิตใจสมบูรณ์ และมีร่างกายที่แข็งแรง มีพละนาถมาย...การศึกษาจะช่วยทำให้ความสามารถทางจิตใจของมนุษย์พัฒนาสูงขึ้นจนสามารถบรรลุถึงความจริง ความดี และความงามอย่างสูงสุด ซึ่งจะเป็ผลล่งให้บรรลุถึงความสุขสมบูรณ์ในที่สุด...

...Education is the creation of a sound mind in a sound body...It develops man's faculty, especially his mind, so that he may be able to enjoy the contemplation of supreme truth, goodness and beauty in which perfect happiness essentially consists...

- โคมินิอุส (John Amos Cominius : 1592 – 1670)

โคมินิอุส นักการศึกษาชาวเชโกสโลวะเกีย ซึ่งให้การยอมรับว่าเป็นนักปรัชญาการศึกษาคนแรกของการศึกษายุคใหม่ เป็นเจ้าของความคิดเรื่อง “Pansophia” หรือ

...การให้ความรู้ทุกอย่างแก่ทุกคน (All knowledge for all persons.)...

ตามแนวคิดของ โคมินิอุส เน้นความสัมพันธ์ของวิทยาการสาขาต่าง ๆ ดังนั้นในการสอนนักเรียนจึงต้องนำวิชาการต่าง ๆ มาประสานสัมพันธ์กัน นอกจากนี้ยังให้ความคิดว่า การศึกษาควรจัดเป็นแบบสากล ไม่ควรเน้นเฉพาะคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือเพศใดเพศหนึ่ง

- เปสตาลอซซี (Johann Heinrich Pestalozzi : 1746 – 1827)

เปสตาลอซซี นักการศึกษาชาวสวิส ผู้นำแนวความคิดของ รูสโซ ไปใช้โดยผสมผสาน พลศึกษา จริยศึกษา พุทธิศึกษา และหัตถศึกษา เข้าด้วยกัน ช่วยทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้โดยอาศัยประสบการณ์ตรง ไม่เน้นการท่องจำ ตามแนวความคิดของเปสตาลอซซี เชื่อว่า

...การศึกษา คือ การพัฒนาพลังภายในของมนุษย์ โดยให้พัฒนาไปตามธรรมชาติ และให้พัฒนาก้าวหน้าพร้อมกันไปอย่างได้สัดส่วน...

...Education is natural, harmonious and progressive development of man's innate powers...

สรุปได้ว่าตามแนวคิดเปสตาลอซซี การจัดการศึกษาควรจัดให้เหมาะสมกับความต้องการ และความสนใจของผู้เรียนเพื่อพัฒนาผู้เรียนให้ได้สัดส่วนกันทุกส่วนในร่างกาย และจิตใจ

- ดิวอี้ (John Dewey : 1859 – 1952)

จอห์น ดิวอี้ เป็นทั้งนักปรัชญา นักจิตวิทยา และนักการศึกษาที่มีชื่อเสียงโด่งดังและยิ่งใหญ่ที่สุดคนหนึ่งในวงการการศึกษาของอเมริกา และของโลก ดิวอี้ เป็นนักปรัชญากลุ่มปฏิบัตินิยม (Progressivism) คือ กลุ่มที่ยึดหลักการว่า

...สิ่งใดจะดีต้องมีประโยชน์ และสิ่งที่มีประโยชน์ต้องดีด้วยสิ่งที่เป็นสัจจะ ต้องใช้งานได้ สนองวัตถุประสงค์ได้ และบำบัดความต้องการของเราได้...

ในมุมมองทางจิตวิทยา ดิวอี้ เชื่อว่า ค่านิยมที่สมบูรณ์ที่สุด และคงอยู่ชั่ววันรันดร์นั้นไม่มี ค่านิยมย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และสถานที่ มนุษย์เป็นผู้สร้างค่านิยมให้กับตนเอง สิ่งที่เป็นจริงในวันนี้ อาจจะไม่จริงในวันพรุ่งนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสิ่งชั่วคราว ไม่มีสิ่งใดสมบูรณ์ที่สุด ดังคำกล่าวของดิวอี้ ว่า

...ความรู้เป็นเพียงเครื่องมือ หรือวิธีการ ไม่ใช่เป้าหมายสุดท้ายในตัวเอง...

...Knowledge is always a means, never an end itself..

สำหรับมุมมองทางด้านการศึกษานั้น ดิวอี้ ได้เปรียบเทียบให้เห็นว่า

...การรับประทานอาหาร และการสืบพันธุ์ (nutrition and reproduction) เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตทางสรีรวิทยาอันใด การศึกษาก็เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตทางสังคมอันนั้น ทั้งนี้เพราะความต่อเนื่องของชีวิตทางสังคมต้องอาศัยการศึกษาเป็นเครื่องมือ การศึกษาช่วยให้บุคคลเกิดประสบการณ์ที่มีประโยชน์ และช่วยตนเองได้...

นอกจากนี้ ดิวอี้ ได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้ว่า

...การศึกษา คือ กระบวนการของความเป็นอยู่ โดยผ่านทางการทำงานประสบการณ์ให้สมบูรณ์อย่างต่อเนื่อง เป็นการพัฒนาสมรรถภาพทุกอย่างในแต่ละบุคคล ซึ่งจะช่วยให้ผู้เรียนสามารถควบคุมสิ่งแวดล้อม และเพื่อพูนสิ่งที่เป็นไปได้...

...Education is the process of living through a continuous reconstruction of experience. It is the development of all these capacities in the individual which will enable him to control his environment and fulfill his possibilities...

กล่าวโดยสรุป ความหมายการศึกษาตามแนวคิดของ ดิวอี้ นั้นสามารถสรุปได้เป็น 4 ประเด็น ดังนี้ (1)การศึกษา คือ ชีวิต (Education is life.) (2) การศึกษา คือ ความเจริญงอกงาม (Education is growth.) (3) การศึกษา คือ การปรุงแต่ง หรือการจัดประสบการณ์ใหม่ ซึ่งเพิ่มพูนให้ประสบการณ์มีความหมายยิ่งขึ้น และช่วยเพิ่มความสามารถในการที่จะจัดลำดับประสบการณ์ให้แก่ตน (Education is that reconstruction or reorganization of experience which adds to the meaning of experience, and which increase ability to direct the course of subsequent experience.) และ (4) การศึกษา คือ กระบวนการทางสังคม และประสิทธิภาพทางสังคม (Education is a social process and social efficiency.)

2.1.2.3 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะนักสังคมวิทยา

นักสังคมวิทยาที่มีชื่อเสียงซึ่งผู้วิจัยได้ทำการศึกษาแนวคิดทางการศึกษาคือ อีมิล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) ชาวฝรั่งเศส และคาร์ล มานน์ไฮม์ (Karl Mannheim) ชาวเยอรมัน (ซึ่งย้ายไปอยู่ในอังกฤษ) นักสังคมวิทยาทั้ง 2 นี้มีแนวคิดคล้ายกัน กล่าวคือ เดอร์ไคม์ มีความเห็นว่า การศึกษานั้นเป็นแนวทาง (means) การจัดบุคคล และสังคมให้เป็นหน่วยหนึ่งที่มีระเบียบ มีเสถียรภาพ และมีคุณภาพ การที่เด็กรับค่านิยม และระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ เข้าไว้ในตน เท่ากับเด็กได้ผ่านพิธีเพื่อเข้าไปอยู่ในสังคม สังคมใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือเพื่อให้สังคมอยู่รอด

การศึกษาจะเปลี่ยนแปลงจากการเป็นคนโดยธรรมชาติ ให้มาเป็นมนุษย์สังคม (social man) ความเป็นมนุษย์ทางสังคม หมายความว่า มนุษย์ต้องทำตามสิ่งที่สังคมต้องการ ความต้องการสังคมที่มนุษย์ต้องทำตามได้แก่ (1) ความเชื่อเรื่องศีลธรรม และการปฏิบัติตาม (2) ประเพณีของชาติ และประเพณีที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ และ (3) ความคิดเห็นทุกอย่างที่เป็นส่วนรวม

จากการศึกษาพบว่า คาร์ล มัสน์ไฮน์ มีแนวความคิดคล้ายกับ เดอร์ไคม์ คือ มีความเชื่อว่า มนุษย์เป็นสัตว์สังคม และสัตว์การเมือง มนุษย์จะอยู่อย่างโดดเดี่ยวนั้นไม่มี มีแต่ที่สัมพันธ์กัน การศึกษาเป็นธุรกิจทางสังคมมิใช่สิ่งที่อยู่กับที่ แต่เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับประสบการณ์ทางสังคม และสังคมบุคคล (Morris, 1972, อ้างถึงใน ยนต์ ชุ่มจิต, 2544)

จากแนวคิดของนักสังคมวิทยาทั้ง 2 ดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่า การศึกษา คือ แนวทางหรือเครื่องมือของสังคมเพื่อช่วยพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สังคมต้องการ หรือที่สังคมกำหนด การวางแผนจัดการศึกษาให้เหมาะสมจะช่วยให้สังคมอยู่รอด และเป็นสังคมที่พึงปรารถนา กล่าวโดยสรุป นักสังคมวิทยามองการศึกษาเป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคม หรือสังคมประภคติ (socialization)

2.1.2.4 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะนักมานุษยวิทยา

สปินด์เลอร์ (Spindler, 1964: 58, อ้างถึงใน ยนต์ ชุ่มจิต, 2544) ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาไว้ดังนี้

(1) การศึกษา คือ กระบวนการเบ็ดเสร็จของความเจริญงอกงาม และการปรับตัว ศูนย์กลางของกระบวนการนี้ คือ เด็ก ซึ่งจะต้องปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมที่ถูกควบคุมโดยวัฒนธรรม สังคม ภูมิอากาศ ภูมิประเทศ สภาวะแวดล้อม และบุคลิกภาพของพ่อแม่ ผู้ปกครอง

(2) การศึกษา คือ กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรม ซึ่งประกอบด้วยความชำนาญด้านต่างๆ ความรู้ เจตคติ ค่านิยม และรูปแบบของพฤติกรรมต่าง ๆ

(3) การศึกษา คือ การทำให้มนุษย์มีวัฒนธรรม

นอกจากนี้ เนลเลอร์ (Kneller, 1965: 11, อ้างถึงใน ยนต์ ชุ่มจิต, 2544) ยังมีความเห็นสอดคล้องกับ แนวคิดของสปินด์เลอร์ โดยเนลเลอร์กล่าวว่า

...การศึกษา คือ กระบวนการทุกชนิด ยกเว้นกระบวนการทางชีววิทยา ซึ่งช่วยสร้างจิตใจ นิสัย และความสามารถทางกายให้แก่บุคคล...

จากแนวคิดของนักมานุษยวิทยาทั้ง 2 สามารถสรุปประเด็นสำคัญได้ว่า การศึกษานั้น คือ กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง วัฒนธรรมในที่นี้ หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่บรรพบุรุษได้สร้างสมไว้ นอกจากนี้การศึกษายังเป็น กระบวนการที่นำสมาชิกใหม่เข้าสู่วิถีชีวิตในสังคมของเรา

2.1.2.5 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะนักเศรษฐศาสตร์

นักเศรษฐศาสตร์ที่มีชื่อเสียงได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้ดังนี้

Schultz (1969) การศึกษา คือ การลงทุนอย่างหนึ่งของมนุษย์ เป็นการลงทุนให้กับตนเอง เพราะการศึกษาช่วยพัฒนาความสามารถ และความเจริญงอกงามต่าง ๆ

Paulo Freire (1969) การศึกษา คือ กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ และเจตคติระหว่าง ผู้ถูกกำหนดให้มีบทบาทเป็น “ผู้รู้” ให้กับผู้ถูกกำหนดให้มีบทบาทเป็น “ผู้รับรู้”

จากแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์ทั้ง 2 ดังกล่าว มีประเด็นที่น่าสนใจ คือ คำกล่าวที่ว่า “การศึกษา คือ การลงทุน” หมายความว่า การศึกษานั้นจะต้องลงทุนทุกด้านทุกฝ่าย ทั้งฝ่ายผู้รับการศึกษา และผู้ให้การศึกษา ทางฝ่ายผู้รับการศึกษาต้องลงทุนทางด้านร่างกาย จิตใจ สิ่งของ เครื่องใช้ และอุปกรณ์ต่าง ๆ เพื่อการศึกษาเล่าเรียน สำหรับฝ่ายผู้ให้การศึกษาต้องลงทุนสถานที่ เครื่องมือเครื่องใช้ในการศึกษา ตลอดจนบุคลากรที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทุกฝ่าย เป็นต้น

นอกจากนี้ประเด็นที่น่าสนใจอีกประการหนึ่ง คือ นักเศรษฐศาสตร์มองการศึกษาเป็นกระบวนการพัฒนาสังคม โดยถือว่าระบบการศึกษาที่ดีจะสามารถผลิตผู้สำเร็จการศึกษามีคุณภาพทางวิชาชีพ และทางเทคโนโลยี เมื่อคนได้รับการพัฒนาอย่างถูกต้องเหมาะสมดีแล้ว จะสามารถนำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อตนเอง และสังคมได้

2.1.2.6 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะนักรัฐศาสตร์

นักรัฐศาสตร์มองการศึกษาเป็นกระบวนการประชาธิปไตย คือ การให้สิทธิทางการศึกษาแก่บุคคลอย่างทั่วถึง และเสมอภาพ ซึ่งจะต้องมีการกระจายการศึกษาให้กว้างขวางอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมในสังคม

นอกจากนี้ ระบบการศึกษาที่ดีจะช่วยปลูกฝังความเชื่อ คุณค่า เจตคติ ที่สอดคล้องกับระบอบการปกครองที่ใช้อยู่ในสังคม ช่วยให้ประชาชนในสังคมประชาธิปไตยมีโอกาสใช้สิทธิ เสรีภาพ ทางการเมืองของตนอย่างแท้จริง ช่วยสร้างความสำนึกในชาติขจัดปัญหาชนกลุ่มน้อย และช่วยเผยแพร่อุดมการณ์ของชาติอีกด้วย

2.1.2.7 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะนักการศึกษาไทย

นักการศึกษาไทยได้ให้ความหมายของการศึกษาที่น่าสนใจ และน่าศึกษาไว้จำนวนมาก ผู้วิจัยศึกษาแนวคิดของปวงชนียบุคคลทางการศึกษาไทย ดังนี้

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2514) การศึกษา คือ การสร้างสม และถ่ายทอดความรู้ และประสบการณ์ ของมนุษย์เพื่อแก้ปัญหา และให้เกิดความเจริญ การศึกษามีความจำเป็นต่อเนื่อง และต้องแก้ไขเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาอยู่เสมอ การศึกษามีความหมายกว้างไกล และลึกกว่าการเรียนหนังสือ และการไปโรงเรียน การศึกษาก่อให้เกิดความเจริญทางพุทธิปัญญา จิตใจ สังคม และพลานามัย การศึกษาดำเนินอยู่เป็นล่ำเป็นสันในสถานศึกษา แต่การศึกษาส่วนใหญ่เกิดขึ้นนอกสถานศึกษา

การศึกษามีใช้การเรียนรู้วิชา แต่เป็นการเรียนให้ได้ความคิด การศึกษาที่ดีเป็นการโน้มนำให้บุคคลเกิด ความประจักษ์ใจ และพัฒนาความสามารถของตน ให้รู้วาทนทำอะไรได้มากกว่าฝึกฝนอาชีพเฉพาะ อย่าง

สารโฆ บัศวรี (2518) ปุชนียบุคคลทางการศึกษาของไทยได้กล่าวว่า การศึกษา คือ การพัฒนา ชั้น 5 (Education is the development of the five aggregates.) เพื่อว่าเมื่อพัฒนาแล้ว อุกุศลมูลจะได้เบา บางลงอย่างมากที่สุดจะมากได้ ชั้น 5 ได้แก่ รูป คือ ร่างกาย (physical) เวทนา คือ ความรู้สึก (sensation) สัญญา คือ ความจำ (remembering) สังขาร คือ ความคิด (thought) และวิญญูณ คือ ความรู้ (consciousness)

ภิกขุ โสธร (2523) การศึกษา หมายถึง กระบวนการทุกชนิดที่ช่วยพัฒนา หรือปรับปรุง จิตใจ อุปนิสัย และคุณสมบัติทางกายภาพต่าง ๆ ของมนุษย์ให้ดีขึ้น

วิจิตร ศรีสอ้าน และสุมนทิพย์ บุญสมบัติ (2523) การศึกษาไม่ว่าจะนิยามอย่างไร มีลักษณะอยู่ 3 ประการคือ (1) การศึกษาเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคล ให้เป็นไปในแนวทางที่พึงปรารถนา (2) การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนี้ เป็นไปโดยจงใจ โดยมีการกำหนดจุดหมายซึ่งเป็นสิ่งที่มีคุณค่าสูงไว้ และ (3) การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนี้กระทำเป็นระบบ มีกระบวนการอันเหมาะสม และผ่านสถาบันทางสังคมที่ได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ด้านการศึกษา

วิทย์ วิศทเวทย์ (2527) ได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้เป็น 2 มุมมอง คือ มุมมองอย่างกว้าง และ มุมมองอย่างแคบ รายละเอียดดังต่อไปนี้

1. มองในมุมกว้าง การศึกษา คือ อิทธิพลทุกอย่างที่มีต่อชีวิต บุคลิกภาพ และความรู้สึกนึกคิด ของมนุษย์ ถูกกำหนดโดยปัจจัยหลายอย่าง เช่น บิดามารดา สังคม ศาสนา ระบอบการปกครอง ดินฟ้า อากาศ สื่อมวลชน การท่องเที่ยว เป็นต้น การศึกษาในแง่นี้ไม่มีวันสิ้นสุด เริ่มตั้งแต่เกิดจนตาย ทุกสิ่งที่ ล้อมหล่อมร่างกาย จิตใจ อารมณ์ ความคิดของมนุษย์ ล้วนอยู่ในกระบวนการศึกษาเป็นการศึกษาจาก ประสบการณ์ทั้งหมดของชีวิต ในแง่นี้ การศึกษามีได้จำกัดอยู่ในโรงเรียน หรือผ่านทางสถาบันสังคม ประเภทอื่น มิได้จัดตั้งเป็นระบบ

2. มองในมุมแคบ การศึกษา คือ กระบวนการที่สังคมถ่ายทอดวัฒนธรรม ความรู้ ความ ชำนาญ ค่านิยม จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านโรงเรียน หรือสถาบันสังคมอื่นๆ เป็นการ ถ่ายทอดอย่างจงใจ มีการเลือกสรรว่าจะถ่ายทอดอะไร เป็นการหลอมหล่อสมาชิกกรุ่นเยาว์ของสังคม ให้เป็นไปในทางที่สังคมคิดว่าถูกต้อง มีการกำหนดแนวทาง เป็นการจัดตั้งระบบ เป็นกิจจะลักษณะ ในแง่นี้ การศึกษาเป็นภารกิจของสังคมที่จะปั้นให้เด็กเป็นไปตามนโยบายของสังคม

จากมุมมองของนักการศึกษาไทยดังกล่าวข้างต้นสามารถสรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้ (1) การศึกษา เป็นการพัฒนาชั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญูณ ซึ่งประกอบขึ้น เป็นร่างกายมนุษย์ ทำให้ผู้ที่ได้รับการศึกษาเป็นบุคคลที่สมบูรณ์ขึ้น (2) การศึกษาเป็นเครื่องมือที่ทำให้เกิดความเจริญออก

งามในตัวบุคคล (3) การศึกษา คือ กระบวนการทุกอย่างที่ช่วยพัฒนาคุณสมบัติทุกอย่างในตัวมนุษย์ (4) การศึกษา คือ กระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลให้เป็นไป ในแนวทางที่พึงปรารถนา และ (5) การศึกษานั้นสามารถมองได้ 2 มุมมอง คือ ในด้านกว้าง หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างมีอิทธิพลต่อชีวิต เป็นการศึกษาที่ไม่จำกัดอยู่ในสถาบัน แต่เกิดจากประสบการณ์ของชีวิต ในด้านแคบ หมายถึง กระบวนการที่สังคมถ่ายทอดวัฒนธรรมทุกสิ่งทุกอย่างจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านสถาบันที่มีหน้าที่ให้การศึกษา

2.1.2.8 ความหมายของการศึกษาตามทัศนะพระภิกษุสงฆ์

พระภิกษุสงฆ์ที่สังคมให้การยอมรับ และเคารพนับถือจำนวนมาก แต่พระภิกษุสงฆ์ ที่วงการศึกษาทัวไปให้การยอมรับนับถือมาก ได้แก่ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) จากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความหมายของการศึกษาที่พระภิกษุสงฆ์ทั้ง 2 รูป ได้กล่าวไว้สามารถสรุปได้ดังนี้

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) (2521) ได้กล่าวว่า การศึกษาเพื่อมนุษย์จะได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ โดยการทำลายเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ การศึกษาที่สมบูรณ์จะต้องให้ผู้เรียนมีปัญญารู้วิชาซึ่งพอตัว เพื่อประกอบสัมมาชีพ และมีมนุษยธรรม คือ ความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง และพอดี จุดมุ่งหมายของการศึกษา คือ ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ หรือ ความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง ซึ่งผู้มีความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง หมายถึง ผู้ที่มีสิ่งที่เรียกว่ากิเลสหรือธรรมของคนพาลน้อย กระทั่ง ไม่มีเลย

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2550) ได้กล่าวถึงการศึกษาว่า การศึกษา คือ การฝึกอบรมบุคคลให้พัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในข้อเท็จจริง และสภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ปฏิบัติและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่ควรจะเป็น เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์ตน คือ ความมีชีวิตอยู่อย่างสำเร็จผลดีที่สุด มีจิตใจเป็นอิสระ มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ และประโยชน์ต่อผู้อื่น คือ สามารถช่วยสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชนทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้

นอกจากนี้ผู้วิจัยได้ทำการศึกษา แนวความคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ด้านการพัฒนาแบบองค์รวมซึ่งจะกล่าวต่อไปในแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนาแบบบูรณาการและเป็นองค์รวม

2.1.2.9 ความหมายของการศึกษาจากพจนานุกรม

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2542 (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) นิยามความหมายของการศึกษาไว้ดังนี้

...การศึกษา หมายถึง การเล่าเรียน ฝึกฝน และอบรม

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) (2538) นิยามความหมายของการศึกษาไว้ดังนี้

...การเล่าเรียนฝึกฝน อบรม ในพุทธศาสนา ได้แก่ ลึกษา สำหรับลึกษา แปลว่าการศึกษา การสำเหนียก ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมมี 3 อย่าง คือ (1) อธิศีลสิกขา การฝึกอบรมในเรื่องศีล (2) อธิจิตตสิกขา การฝึกอบรมในเรื่องจิต เรียกว่า ง่าย ๆ ว่า สมาธิ (3) อธิปัญญาสิกขา การฝึกอบรมในเรื่องปัญญา รวมเรียกว่า “ไตรสิกขา” สำหรับ สำเหนียก นั้น แปลว่า กำหนดจดจำ คอยเอาใจใส่ ฟัง ใส่ใจ คิดที่จะนำไปปฏิบัติ ใส่ใจสังเกตพิจารณา จับเอาสาระ เพื่อจะนำไปปฏิบัติให้สำเร็จ ประโยชน์...

2.1.2.10 ความหมายของการศึกษาจากพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 ประกาศใช้เมื่อวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ. 2542 ได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้ดังนี้

...การศึกษา หมายความว่า กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคลและสังคม โดยการถ่ายทอดความรู้ การฝึก การอบรม การสืบสานทางวัฒนธรรม การสร้างสรรค์จรรโลงความก้าวหน้าทางวิชาการ การสร้างองค์ความรู้อันเกิดจากการจัดสภาพแวดล้อมสังคม การเรียนรู้และปัจจัยเกื้อหนุนให้บุคคลเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต...

เมื่อวิเคราะห์แนวคิดเกี่ยวกับความหมายของการศึกษา ตั้งแต่ความหมายตามหลักนิรุกติศาสตร์ หรือตามรูปคำ รวมไปถึงทัศนะของนักปรัชญา นักเศรษฐศาสตร์ นักรัฐศาสตร์ นักมานุษยวิทยา นักการศึกษา พระภิกษุสงฆ์ ตลอดจนที่ได้กำหนดไว้ในพจนานุกรม และตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ทำให้ผู้วิจัยได้ศึกษา และเข้าใจความหมายของการศึกษาอย่างกว้างขวาง สามารถสรุปความหมายจากนานาทัศนะไว้เพื่อเป็นแนวคิด ดังนี้ (1) การศึกษา คือ ชีวิต และชีวิต คือ การศึกษา (2) การศึกษา คือ ความเจริญงอกงาม (3) การศึกษา คือ การสร้างเสริมประสบการณ์ให้แก่ชีวิต (4) การศึกษา คือ การถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง (5) การศึกษา คือ การลงทุนเพื่อการพัฒนาตนเอง และสังคม (6) การศึกษา คือ การพัฒนาขั้น 5 อันได้แก่ รูป เวทยา สัญญา

สังขาร และวิญญาน เพื่อให้ตนเองมีชีวิตที่สุขสมบูรณ์ที่สุด (7) การศึกษา คือ การทำลายเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ (8) การศึกษา คือ กระบวนการพัฒนาปัญญา และคุณธรรม (9) การศึกษา คือ การเล่าเรียน ฝึกฝน อบรม จดจำ (10) การศึกษา คือ การพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา (11) การศึกษา คือ เครื่องมือพัฒนาบุคลิกภาพ และพฤติกรรมมนุษย์ (12) การศึกษา คือ การสร้างประสบการณ์ของชีวิตในสถาบันการศึกษา หรือสถาบันทางสังคมอื่น ๆ (13) การศึกษา คือ การสร้างประสบการณ์ให้กับชีวิตจากสภาพแวดล้อมทั่ว ๆ ไป (14) การศึกษา คือ กระบวนการทางสังคมเพื่อพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ตามที่สังคมกำหนด หรือปรารถนา อันจะเป็นรากฐานไปสู่การพัฒนาการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม (15) การศึกษา คือ กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคล และสังคม (16) การศึกษา คือ การสร้างสรรค์จรรโลงความก้าวหน้าทางวิชาการ (17) การศึกษา คือ การสร้างองค์ความรู้ใหม่ และ(18) การศึกษา คือ กระบวนการประชาธิปไตย

จากการวิเคราะห์พบว่า การศึกษา คือ กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคล และสังคม เมื่อบุคคลมีความเจริญงอกงามทั้งในด้านสติปัญญา จิตใจ อารมณ์ สังคม ตลอดจนมีความสามารถในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเต็มที่แล้ว ย่อมจะช่วยพัฒนาสังคม และประเทศชาติให้มีความเจริญก้าวหน้าในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง ศาสนาและวัฒนธรรม และการศึกษาของชาติ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ที่มีหน้าที่สำคัญในการศึกษาให้กับเยาวชนของชาติ จึงจำเป็นที่จะต้องมีความรู้ ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในความหมายของการศึกษาดังได้กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังสรุปได้ว่า ผู้จัดการศึกษาจะต้องมีวิสัยทัศน์ หรือปัญญากว้างไกลที่จะกำหนดจุดหมายของการศึกษาได้อย่างถูกต้องเหมาะสมกับสภาพสังคมในปัจจุบัน และอนาคต

นอกจากนี้ยังพบว่าการศึกษา คือ กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคลและสังคม เมื่อบุคคลมีความเจริญงอกงามทั้งในด้านสติปัญญา จิตใจ อารมณ์ สังคม ตลอดจนมีความสามารถในการประกอบกิจการงานต่าง ๆ อย่างเต็มที่แล้ว ย่อมจะช่วยพัฒนาสังคมและประเทศชาติให้มีความเจริญก้าวหน้าในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง ศาสนาและวัฒนธรรม และการศึกษาของชาติ เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่มีหน้าที่สำคัญในการจัดการศึกษา จึงจำเป็นที่จะต้องมีความรู้ ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในความหมายของการศึกษาดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ขณะเดียวกันยังต้องมีวิสัยทัศน์ ปัญญากว้างไกลที่จะกำหนดจุดหมายของการศึกษาได้อย่างถูกต้องเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและกาลเวลา

2.1.3 ปรัชญาการศึกษา

2.1.3.1 ความหมายของปรัชญาการศึกษา

ปรัชญาการศึกษาเป็นปรัชญาประยุกต์ (Applied philosophy) เพราะนำเอาปรัชญาบริสุทธิ์ (Pure philosophy) มาประยุกต์ใช้กับการศึกษา จึงเรียกว่า “ปรัชญาการศึกษา” มีความสัมพันธ์กับมนุษย์ โดยมุ่งให้มนุษย์เจริญงอกงามเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ดังนั้น ปรัชญาการศึกษาเป็นเครื่องช่วยในการคิดหรือวิเคราะห์หลักการ และวิธีการที่ดีที่สุดมาใช้ให้เป็นแนวทางในการจัดการศึกษา ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ประมวลความหมายของปรัชญาการศึกษาไว้ดังนี้

ปรัชญาการศึกษา คือ การนำเอาหลักการบางประการของปรัชญาแม่บท มาดัดแปลงให้เป็นระบบ เพื่อประโยชน์ในการศึกษา

กิตติมา ปรีดีติลล (2520) ปรัชญาการศึกษา คือ ความพยายามที่จะวิเคราะห์ วิพากษ์ วิจัย การศึกษาอย่างละเอียด ลึกซึ้ง เพื่อให้เข้าใจทั้งในเรื่องแนวคิดหลัก ความสำคัญ และเหตุผลต่าง ๆ อย่างชัดเจน และมีจุดหมายต่อมนุษย์ สังคม และสิ่งแวดล้อม

หากพิจารณาจากความหมายของ “ปรัชญาการศึกษา” พอสรุปได้ว่า ปรัชญาการศึกษา คือ การนำเอาแนวความคิด และความรู้มาจัดระเบียบเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ โดยผู้ที่เกี่ยวข้องวางแผน ปรัชญาต้องมองสภาพความเป็นจริงเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของมนุษย์ และปัญหาที่เผชิญอยู่ เพื่อสามารถแก้ไขได้ถูกต้องและสมบูรณ์

วิทย์ วิศทเวทย์ (2555) การศึกษา คือ การแปรสภาพมนุษย์ นั่นคือการให้ชีวิตใหม่ ดังนั้น จุดหมายของการศึกษาจึงแยกไม่ออกจากจุดหมายของชีวิต การศึกษาเป็นกิจกรรมอันหนึ่งของมนุษย์ ในบรรดากิจกรรมทั้งหลาย จึงต้องมีส่วนในการที่จะช่วยให้ชีวิตบรรลุถึงเป้าหมาย ปรัชญาจึงมีส่วนช่วยในการกำหนดเป้าหมายการศึกษาของนักการศึกษา แต่การกำหนดเป้าหมายของการศึกษามีได้ เป็นหน้าที่ของคนในคนหนึ่งโดยเฉพาะ เนื่องจากเป้าหมายการศึกษาค่อนข้างเป็นเรื่องอัตวิสัย การศึกษาเป็นกิจกรรมของสังคม เป้าหมายจึงควรถูกกำหนดโดยสังคม แต่ปรัชญาอาจช่วยในการพิจารณากำหนดเป้าหมายได้บ้างดังนี้

ประการแรก ปรัชญาอาจช่วยชี้ให้เห็นว่าเป้าหมายการศึกษาที่จะเลือกนั้นสอดคล้องกับข้อเท็จจริงทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ศาสนาที่กำลังปรากฏอยู่ในสังคมหรือไม่

ประการที่สอง เป้าหมายทางการศึกษาที่จะเลือกนั้นขัดแย้งกับเป้าหมายของกิจกรรมอื่น ๆ ของสังคมหรือไม่ โดยเฉพาะกิจกรรมทางการเมือง และสังคม หากขัดกันควรต้องเลือกว่าจะละทิ้งเป้าหมายใด หรือจะแก้ไขอย่างไรให้สอดคล้องกันได้

ประการที่สาม เป้าหมายทางการศึกษาที่จะเลือกนั้นสอดคล้องกับการมีชีวิตที่ดีหรือไม่ ชีวิตที่ดีควรเป็นอย่างไร ธรรมชาติของมนุษย์คืออะไร ปัญหาเหล่านี้นักปรัชญาสามารถเสนอความเห็นเพื่อประกอบการพิจารณาในการเลือกเป้าหมายทางการศึกษา

กล่าวได้ว่าข้อวิเคราะห์ของนักปรัชญาช่วยชี้ให้เห็นปัญหา ความสัมพันธ์ระหว่างจุดต่าง ๆ และมีส่วนทำให้การกำหนดเป้าหมายทางการศึกษาเป็นไปอย่างรอบคอบ เป็นระบบและมั่นใจได้ว่าผู้เลือกเลือกสิ่งที่ตนต้องการ และมีคุณค่าอย่างแท้จริง

ไพฑูรย์ สีนลาร์ตัน (2522) ได้กล่าวถึงแนวทางในการพิจารณาปรัชญาการศึกษาว่า นักการศึกษาหลายคนเมื่อเริ่มต้นสนใจหรือทำความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกษาก็จะหันเข้าหาปรัชญาพื้นฐานก่อนทันที โดยดูว่าปรัชญาพื้นฐานหรือตัวเนื้อหาของปรัชญาคืออะไร เช่น ปรัชญาจิตนิยม วัตถุนิยม เป็นต้น แล้วก็จะวิเคราะห์การศึกษาไปตามปรัชญาเหล่านี้ แนวทางเหล่านี้เป็นแนวทางหนึ่งเท่านั้น และในปัจจุบันเริ่มเป็นแนวทางต้นของปรัชญาการศึกษา เพราะมีข้อจำกัดหลายประการ ในปัจจุบันจึงมีแนวทางอื่น ๆ เกิดขึ้น และเป็นที่ยอมรับมากขึ้นเป็น 3 แนวทางใหญ่ ๆ คือ (1) ปรัชญาการศึกษาที่ยึดปรัชญาเนื้อหาเป็นแม่บท (2) ปรัชญาการศึกษาที่ยึดตัวการศึกษาเป็นแกนกลาง และ (3) ปรัชญาการศึกษาที่มุ่งหาความกระจ่างในแนวคิดและกิจกรรมทางการศึกษา โดยสามารถสรุปเนื้อหาทั้ง 3 แนวทางได้ดังนี้

แนวทางที่ 1 ปรัชญาการศึกษาที่ยึดเนื้อหาทางปรัชญาทั่วไปเป็นแม่บท

ปรัชญาการศึกษาในแนวนี้เป็นแนวเก่าและมีมานาน เป็นระบบและรูปแบบที่ชัดเจนเริ่มต้นจากการศึกษาปรัชญาทั่วไปที่เรียกว่า ปรัชญาพื้นฐาน แล้วจึงวิเคราะห์การศึกษาไปตามปรัชญาแต่ละสาขา เป็นการสร้างปรัชญาการศึกษาตามปรัชญาทั่วไป (Educational philosophy as deduction from philosophical premises) (G. Max Wingo, 1974 อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สีนลาร์ตัน, 2522)

กล่าวได้ว่าเมื่อมีปรัชญาแล้วจึงมีปรัชญาการศึกษา ปรัชญาการศึกษาเกิดขึ้นอย่างอิสระไม่ได้ นักการศึกษาต้องอาศัยนักปรัชญา หรือนักการศึกษาต้องเป็นนักปรัชญาไปด้วยในตัว ปรัชญาการศึกษาตามแนวคิดนี้จึงขึ้นอยู่กับปรัชญาพื้นฐานเสมอ นอกจากนี้ขอบเขตของการศึกษาในปรัชญาแนวนี้มักเริ่มต้นจากปรัชญาทั่วไป 4 สาขาใหญ่ คือ ปรัชญาจิตนิยม (Idealism) ปรัชญาวัตถุนิยม (Realism) ปรัชญาโทมัสนิยมใหม่ (Neo-Thomism) และปรัชญาประสบการณ์นิยม (Experimentalism) บางแห่งเพิ่ม ปรัชญาอัตถภาวนิยม (Existentialism) เข้าไว้ด้วย การศึกษา จะศึกษาทั้ง 3 องค์ประกอบ คือ อภิปรัชญา (Metaphysics) ทฤษฎีความรู้ (Epistemology) และคุณค่า (Axiology)

สรุปได้ว่าแนวการศึกษาลักษณะนี้มีข้อดีหลายประการ คือ เป็นการประยุกต์ปรัชญาทั่วไป มาใช้กับการศึกษาอย่างแท้จริง นักการศึกษาไม่ต้องคิดวิเคราะห์ปรัชญาใหม่ เพราะนักปรัชญา ได้

วิเคราะห์ไว้แล้ว รูปแบบของปรัชญามีอยู่ค่อนข้างชัดเจน นักการศึกษาเพียงหาข้อสรุปทางการศึกษาให้สอดคล้องกับปรัชญาแต่ละรูปแบบเท่านั้น

ปัจจุบันการศึกษาแนวนี้ได้รับคำวิจารณ์หลายประการด้วยกัน ได้แก่ ประการแรก ปัญหาหลายอย่างในตัวเนื้อของปรัชญาทั่วไปที่ยังมีการถกเถียงและยังไม่มีข้อตัดสินที่ชัดเจน หากการศึกษาสรุปมาใช้ทันทีจะทำให้การศึกษาขาดความชัดเจนไปด้วยได้ (G. Max Wingo, 1974 อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2522) ประการที่สอง การพิจารณาปรัชญาการศึกษาในแนวนี้เป็นการวิเคราะห์ 2 ขั้นตอน คือ วิเคราะห์ปรัชญาทั่วไปก่อนแล้ววิเคราะห์การศึกษาตามไปให้สอดคล้องกับปัญหา ที่เกิดขึ้น คือ การวิเคราะห์ และตีความการศึกษาให้สอดคล้องกันนั้นอาจตีความได้หลายแง่ หลายมุม หลายแนวทาง อาจขัดแย้ง หรือแตกต่างกันได้มาก ประการที่สาม การวิเคราะห์หรือพิจารณาการศึกษาในแนวทางปรัชญา นี้ ถ้านำไปอธิบายหรือตอบปัญหาทางการศึกษาจะสามารถมองได้เฉพาะแง่มุมเดียวเท่านั้น คือ มุมของปรัชญาซึ่งเกี่ยวข้องกับความจริง ความรู้ และคุณค่าแต่ทางด้านสังคม การเมือง จิตวิทยานั้นไม่ได้คำนึงถึงมากนัก ทำให้ได้มุมมองที่แคบ (Paul H. Hirst, 1969 อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2522) ประการที่สี่ การกล่าวว่าปรัชญาการศึกษาเป็นผลมาจากปรัชญาทั่วไปนั้น อาจจะไม่เป็นอย่างนั้นเสมอไป และไม่สมเหตุสมผลเสมอไป ประการสุดท้ายการผูกพันกับปรัชญาทั่วไปมากเกินไปทำให้การศึกษาได้รับอิทธิพล หรือถูกกำหนดโดยนักปรัชญาหรือแนวคิดทางปรัชญามากเกินไป ซึ่งหลายประการไม่สอดคล้องกับปัญหาและสภาพความเป็นจริงของสังคม

โดยเหตุนี้แม้การศึกษาตามแนวนี้จะยังมีความสำคัญ รวมถึงมีการศึกษากันอย่างกว้างขวาง เพราะเนื้อหาทางวิชาการมีมาก แต่บทบาทนั้นน้อยลงทุกทีเพราะในปัจจุบันปัญหาด้านการศึกษาหลายประการไม่สามารถนำปรัชญาทั่วไปมาใช้แก้ปัญหาโดยตรงได้

แนวทางที่ 2 ปรัชญาการศึกษาที่ยึดตัวการศึกษาเป็นแกนกลาง

แนวทางปรัชญาศึกษาลักษณะนี้เป็นแนวทางที่ใช้กันมานานโดยเฉพาะในวงการศึกษา เพียงแต่ไม่มีการวิเคราะห์ถึงรูปแบบที่ชัดเจน และศึกษาอย่างเป็นระบบระเบียบ เป็นรูปร่างของปรัชญาขึ้นมาเมื่อมีผู้สนใจมากขึ้นแนวทางนี้จึงเป็นแนวทางใหม่ ที่ศึกษาถึงเป้าหมาย และวิธีการทางการศึกษา โดยเฉพาะ (Philosophy of Education as determination of the ends and means of education) ปรัชญาในแนวนี้ถือว่าเมื่อมีการศึกษาจึงมีปรัชญาการศึกษาเกิดขึ้น การดำเนินการศึกษาในลักษณะใด กิจกรรมใดก็ตาม จะมีแนวพื้นฐานอย่างไรอย่างหนึ่งเป็นเครื่องกำหนดอยู่เสมอ แนวคิดหรือหลักการเหล่านี้จะช่วยวิเคราะห์ทำความเข้าใจในกิจกรรมต่างๆ อย่างชัดเจน และเป็นเครื่องนำไปสู่การปฏิบัติที่เหมาะสม ถูกต้องยิ่งขึ้น (G. Max Wingo, 1974 อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2522)

การศึกษาเป็นกิจกรรมที่ใหญ่ กว้างขวาง และมีบทบาทอย่างมากในสังคมมนุษย์ จึงไม่ควรจะกำหนดหรือพิจารณาโดยการมองแคบ ๆ เฉพาะปรัชญาใดปรัชญาหนึ่งเท่านั้น แต่ควรจะมองให้กว้างถึงเรื่องของจิตวิทยา สังคม เศรษฐกิจ และการเมืองด้วยพร้อม ๆ กันไป ด้วยการวิเคราะห์องค์ประกอบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาแล้วกำหนดเป้าหมาย และวิธีการการศึกษาขึ้น ปรัชญาการศึกษาในแนวนั้นจึงเริ่มต้นด้วยจุดมุ่งหมาย หรือวัตถุประสงค์ของการศึกษาก่อนเป็นการเริ่มต้น แล้วจึงตามด้วยวิธีการต่างๆ หรือกระบวนการต่างๆ ของการศึกษาตามแนวคิดนั้นๆ พร้อมกับ ข้อวิเคราะห์ต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่อง และสัมพันธ์กัน

โดยเหตุนี้เองจึงมักจะมีผู้เรียกปรัชญาการศึกษาในแนวนั้นว่า ทฤษฎีทั่วไปทางการศึกษา (Educational philosophy is the generalized theory of education) ปรัชญาการศึกษาในแนวนั้นคล้ายจะไม่สัมพันธ์กับปรัชญาทั่วไป ซึ่งแท้จริงไม่เป็นเช่นนั้น หากย้อนไปพิจารณาปรัชญาจะพบว่า ปรัชญาสาขานี้ได้ใช้วิธีการมองปัญหาทางปรัชญา (A generalized theory approach) มาใช้ (Robert E. Mason, 1972 อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2522) การพิจารณาปรัชญาแนวนั้นเป็นการมองปรัชญาในวงกว้าง ข้อเสียอยู่ที่ความสัมพันธ์โดยตรงกับปรัชญาทั่วไปน้อยกว่าวิธีแรก แต่สามารถใช้ประโยชน์ในการศึกษาได้มากกว่า เพราะสามารถอธิบายแนวคิด และวิเคราะห์ปัญหาได้กว้างขวางกว่าแนวแรกมาก

สรุปได้ว่านักปรัชญาการศึกษาในแนวนั้นจะมีลักษณะเป็นนักปรัชญาด้วยตนเอง ไม่ต้องพึ่งพาหรือหยิบยืมหลักการอื่นแต่ฝ่ายเดียว แต่มีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในปัจจุบันการศึกษาปรัชญาการศึกษาแนวทางนี้ได้รับความนิยมมากขึ้น และหนังสือที่เกี่ยวกับปรัชญาในแนวนั้นก็มีมากขึ้นตามลำดับ

แนวทางที่ 3 ปรัชญาการศึกษาที่มุ่งหาความกระจ่างในแนวคิดและกิจกรรมการศึกษา

การศึกษาปรัชญาในแนวนั้น ถือว่า ความสัมพันธ์ระหว่างปรัชญากับการศึกษานั้น มีความสัมพันธ์ในลักษณะที่ปรัชญา ไม่ใช่ตัวเนื้อหา แต่ปรัชญาเป็นกิจกรรมของการวิพากษ์ วิเคราะห์ หรือการหาความกระจ่าง (D. J. O'connor, 1975 อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2522) ในความหมายและในถ้อยคำโดยเฉพาะในปัญหาของการศึกษา

การวิเคราะห์ในลักษณะหนึ่งอาศัยประวัติศาสตร์เป็นแนวเทียบ โดยมองว่าประวัติศาสตร์มีผลอย่างไรต่อการพิจารณาการศึกษาในปัจจุบัน ในขณะที่เดียวกันก็หาความหมายที่แท้จริงของคำ และความรู้ต่าง ๆ ในการศึกษา ดูว่าการใช้คำแต่ละคำในแต่ละที่มีความเหมาะสมสอดคล้องกันอย่างไร เป็นต้น (G. Max Wingo, 1974 อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2522)

ในอีกลักษณะหนึ่งก็เป็นการให้ความหมาย หรือให้คำนิยามกับคำและความทางการศึกษา ตามทัศนะของแต่ละบุคคล แล้วแต่ว่าแต่ละบุคคลจะมองไปในลักษณะไหนอย่างไร บางท่านอาจให้ความหมาย หรือหาความกระจ่างในขั้นสามัญสำนึก (common sense) แต่บางท่านให้อรรถาธิบายในขั้นของปรัชญา (philosophical level) แล้วแต่ความสามารถและทัศนะของแต่ละบุคคล การให้ความหมาย และการอภิปรายที่จะนับได้ว่าเป็นปรัชญาการศึกษานั้นควรมีลักษณะทางปรัชญา และผู้อภิปราย ต้องมีใจเป็นกลาง

กล่าวได้ว่าแนวทางปรัชญาการศึกษานี้มีลักษณะเป็นเครื่องมือ เป็นอุปกรณ์ให้กับปรัชญาแนวอื่นๆ ด้วย ในขณะที่เดียวกันก็มีลักษณะเฉพาะของตนเองมากขึ้นตามลำดับ กล่าวคือ ในวงการศึกษาคำว่า “ปรัชญาการศึกษา” และ “ทฤษฎีการศึกษา” มีผู้เข้าใจว่าทั้งสองคำนี้เหมือนกัน ใช้แทนกันได้ หรือใช้แทนกันไม่ได้ ความจริงทั้งสองคำนี้มีใช้สิ่งเดียวกัน ใช้แทนกันไม่ได้ แต่ทั้งสองคำนี้มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งแต่ละคำมีความหมาย และหน้าที่ดังนี้ (ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, 2555)

ปรัชญาการศึกษา คือ ความคิดเห็นอย่างวิพากษ์ วิเคราะห์ เกี่ยวกับกระบวนการที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ของมนุษย์ แนวคิดเห็นดังกล่าวตั้งอยู่บนรากฐานของอภิปรัชญา ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้) และอภิวทยา (ทฤษฎีคุณค่า) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ปรัชญาการศึกษาพิจารณา ถึงองค์ประกอบทุกส่วนของการศึกษาอย่างถี่ถ้วน และความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษานี้จะเป็น เชื่อมทิศ คอยชี้แนวทาง หรือเป็นหลักยึดในการศึกษา และในการพิจารณาปัญหาต่าง ๆ ทางการศึกษาโดยรวม เช่น การกำหนดเป้าหมาย วิธีปฏิบัติผลผลิตทางการศึกษา ปัญหาเกี่ยวกับธรรมชาติของผู้เรียน ตลอดจนความต้องการของสังคม และทางอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

ทฤษฎีการศึกษา คือ สมมติฐานหรือหลักการที่ผ่านการทดสอบแล้ว และสามารถอธิบายด้วยเหตุผลว่า เมื่อทำสิ่งหนึ่งแล้ว จะเกิดอีกสิ่งหนึ่ง เช่น ถ้าต้องการให้ผู้เรียนสนใจเรียนต้องใช้การเสริมแรง เป็นต้น ซึ่งสมมติฐานเช่นนี้เป็นหลักในการอธิบาย หรือกำหนดแนวทางในการปฏิบัติในทางการศึกษา ทฤษฎีการศึกษามีขอบเขตแคบกว่าปรัชญาการศึกษา กล่าวคือ ปรัชญาการศึกษาพิจารณาทุกเรื่อง ทุกแง่ ทุกมุมอย่างละเอียดลึกซึ้ง สำหรับทฤษฎีการศึกษาทำหน้าที่อธิบายเรื่องใด เรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะในขอบเขตจำกัดเท่านั้น

ระวี ภาวิไล (2528) ได้เสนอการศึกษาสมบูรณ์ ที่สร้างขึ้นบนรากฐานของความรู้ ความเข้าใจในเรื่องโลกและชีวิต อันสืบเนื่องมาจากความหยั่งรู้อย่างลึกซึ้งซึ่งกว้างขวางที่สุดของสติปัญญามนุษย์ ดังเช่นการตรัสรู้ของพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า

ในการศึกษานั้นความรู้ทางทฤษฎีผสมกลมกลืนกับปฏิบัติการ และนำไปสู่ผลซึ่งจะย้อนกลับมา ทำให้ความรู้ลึกซึ้งกว้างขวาง และปฏิบัติการยังผลไพบูลย์ยิ่งขึ้น ดังนั้นทฤษฎี ปฏิบัติ และการบรรลุผล จึงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อาจจำแนกองค์ประกอบของการศึกษาอันควรจะเป็นออกได้ 7 ประเภท เพื่อสะดวกต่อการพิจารณาและดำเนินการ แต่มิได้แปลกแยกจากกันหากคาบเกี่ยวสัมพันธ์สนับสนุน

ส่งเสริมกันและกัน มีเป้าหมายร่วมคือ บูรณาการของคุณภาพในปัจจุบันบุคคล เป็นพื้นฐานรองรับสังคมที่เป็นสุขสมบูรณ์ โดยองค์ประกอบ 7 ประการของการศึกษามีดังนี้ (ระวี ภาวิไล, 2528)

(1) การศึกษาจัดเพื่อการเรียนรู้วิถีทางของธรรมชาติ

กฎธรรมชาติ รวมทั้งความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ ครอบคลุมสาขาวิชาการอันรวบรวมความรู้ของมนุษย์เป็นเรื่องโลกและชีวิต ทั้งด้านรูปธรรม และด้านนามธรรม ได้แก่ วิทยาศาสตร์ กายภาพ และวิทยาศาสตร์ชีวภาพ สาขาต่าง ๆ ซึ่งมีการบุกเบิก ค้นคว้า สละสลวย เผยแพร่ตามประเพณีวิธีการวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน แต่โดยเหตุที่วิชาการด้านนี้ให้ความรู้ความเข้าใจได้เฉพาะบางส่วนของรูปธรรม จึงจำเป็นต้องเพิ่มวิชาการที่สำคัญอันถูกละเลยตลอดมา กล่าวคือเรื่องปรมาตมธรรม หรือ อภิปรัชญา อันเป็นหลักวิชาแสดงระบบความรู้ความสมบูรณ์ในเรื่องธรรมชาติของโลกและชีวิต ทั้งด้านรูปธรรม และนามธรรมเรียนรู้หลักความเป็นเหตุเป็นผลของการเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายทั้งสิ้น เป็นพื้นฐาน เพื่อการปฏิบัติต่อโลก และชีวิตอย่างถูกต้อง

(2) การเรียนรู้เนื้อหาของวิชา

ความหมายของเรื่องราว ความมุ่งหมายของกิจการและอุดมคติของชีวิต เป็นการศึกษาที่ยืนยันคุณค่าความประเสริฐของโลก และชีวิต เป็นการแสดงว่าชีวิตโดยธรรมชาติมีศักยภาพแห่งความดีงามสูงสุด และมีใช้สิ่งที่อุบัติขึ้นอย่างบังเอิญ และไร้ความหมาย

มนุษย์มีหน้าที่แสวงหาความหมายในกิจกรรมต่าง ๆ ของชีวิตประจำวัน ซึ่งควรดำเนินไปโดยมีความสำนึกที่จะให้เกิดผลดีที่สุดตามความมุ่งหมาย นอกจากนี้ก็ควรแสวงหาความหมาย และอุดมคติสูงสุดของชีวิต เพื่อใช้เป็นเครื่องกำหนดทิศทางดำเนินชีวิต และเป็นหลักความประพฤติและการปฏิบัติในสถานการณ์ต่าง ๆ

ในขณะที่การศึกษาประการแรกเพื่อรู้กฎเกณฑ์ตามหลักความเป็นเหตุเป็นผลของสิ่งทั้งหลายทั้งสิ้น การศึกษาประการที่สองนี้กำหนดลักษณะของผล หรือวัตถุประสงค์ที่ควรเป็น หรือเหมาะสมที่สุดดีงามที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ในเรื่องราว หรือกิจการหนึ่ง ๆ และโดยประการสำคัญ คือ การเรียนรู้เข้าใจความหมายของการปรากฏหรืออุบัติขึ้นของโลกและชีวิต และประโยชน์อันเป็นสาระสำคัญที่สุดของชีวิต

(3) การเรียนรู้จักตนเองอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงในทุกแง่ทุกมุม

การเรียนรู้จักตนเองอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงในทุกแง่ทุกมุมทั้งด้านรูปธรรม และนามธรรม หรือในด้านกายใจอย่างเบ็ดเสร็จ ความรู้ในด้านนี้นอกจากอาศัยการศึกษาสององค์ประกอบที่กล่าวมาเป็นพื้นฐานแล้ว ยังต้องอาศัยการหมั่นปฏิบัติฝึกฝนตนเองประกอบด้วย

การรู้จักตนเองทางกายภาพ คือ การเรียนรู้เรื่องกายวิภาค และสรีรวิทยารวมทั้งสุขศึกษาอนามัยเพียงพอที่จะรักษาร่างกายให้มีสุขภาพสมบูรณ์ เพื่อเป็นที่รองรับจิตใจที่ปลอดโปร่งปราศจากความกังวลจากความป่วยไข้

การรู้จักตนเองทางด้านจิตใจ มีความหมายครอบคลุมทั้งกว้างและลึก เพราะหมายถึงความรู้เท่าทันวิถีความรู้สึกนึกคิดของตนเองทั้งในระดับรู้สึกตัวปกติ ระดับแฝงเร้นอยู่เป็นกึ่งสำนึกและ ไร้สำนึก เพราะนามธรรมทุกระดับมีอิทธิพลกำหนดทั้งวิถีความคิด และพฤติกรรมของบุคคล การศึกษาตามองค์ประกอบเป็นปฏิบัติการด้านการฝึกฝนให้เกิดมีสติสัมปชัญญะมากขึ้น และมีพลังกล้าแข็งขึ้น เพื่อสามารถตามรู้ลักษณะขององค์ประกอบแห่งชีวิตของตนเองทั้งทางรูปธรรม และนามธรรม ในทุกขณะของชีวิต รวมทั้งรู้ถึงศักยภาพที่แฝงอยู่ในตนด้วย

- (4) การศึกษาเพื่อนำความรู้มาใช้ประโยชน์สร้างเสริมความสะดวกสบายในการดำรงชีวิตอย่างพอเหมาะพอดี

การศึกษาเพื่อนำความรู้มาใช้ประโยชน์สร้างเสริมความสะดวกสบายในการดำรงชีวิตอย่างพอเหมาะพอดีเพื่อเป็นพื้นฐานของการพัฒนาศักยภาพของบุคคลโดยสะดวก ความรู้ทางวิทยาศาสตร์กายภาพ และวิทยาศาสตร์ชีวภาพเป็นพื้นฐานของวิทยาศาสตร์ประยุกต์และเทคโนโลยี หรือประยุกต์วิทยาปัจจุบัน วิชาอิทธิธรรม หรือปรมัตถธรรม อันเป็นพื้นฐานของศาสนธรรมเพื่อเป็นหลักประพฤติปฏิบัติที่ประยุกต์จากความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องกฎเกณฑ์ของโลก และชีวิตในระดับลึกซึ่งครอบคลุมที่สุด

ในระดับชีวิตประจำวันโดยทั่วไป การศึกษาตามองค์ประกอบนี้ คือ การเรียนรู้จักความพอเหมาะพอดีในการประกอบกิจการต่างๆ ในการดำเนินชีวิต ไม่ให้เป็นไปอย่างสุดโต่ง ไม่ว่าจะเป็นการบริโภค จับจ่ายใช้สอยทรัพยากรในการพูด หรือปฏิบัติกิจการใดๆ แม้กระทั่งการพักผ่อนหลับนอนหรือแสวงหาความสนุกสนานบันเทิง ส่วนในระดับที่ครอบคลุมกว้างขวางออกไปก็คือ การใช้เทคโนโลยี และใช้ทรัพยากรของโลกอย่างพอเหมาะพอดีที่สุด

- (5) การศึกษาเพื่อกำหนดจังหวะชีวิตให้ถูกต้องสอดคล้องกับเวลา

การศึกษาเพื่อกำหนดจังหวะชีวิตให้ถูกต้องสอดคล้องกับชีวิตของคนเรานั้นอุบัติขึ้นในกรอบแห่งเวลา ซึ่งเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปเป็นวงเป็นรอบ เช่น การผลัดเปลี่ยนวันเวียนของวันคืน และฤดูกาล แต่ละขณะเวลามีความเหมาะสมสอดคล้องตามธรรมชาติกับการประกอบกิจการ หรือกิจกรรมแตกต่างกัน ในช่วงชีวิตก็มีจังหวะเวลาต่างๆ เป็นวัยเด็ก เป็นหนุ่มสาวเป็นผู้ใหญ่ กลางคน ชราภาพ และมรณภาพ แต่ละวัยเหมาะสมสำหรับกิจกรรมต่างกันไป การเรียนรู้ว่าขณะใด สมัยใด ควรทำการใดเป็นศิลปะการครองชีพที่สำคัญซึ่งมักจะละเลยมองข้ามไป ทำให้ประโยชน์ที่ควรเกิดขึ้นอย่างเต็มที่ในชีวิตลดถอยลงหรือบกพร่อง การศึกษาด้านนี้ถูกปล่อยปละละเลยให้เป็นศิลปะส่วนตัวของบุคคลที่จะพัฒนาขึ้นเอง แต่ก็ควรเป็นเรื่องที่มีการศึกษาค้นคว้าให้มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ประโยชน์ได้อย่างแน่นอน เป็นวิชาการประเภทหนึ่งที่ถ่ายทอดและพัฒนาต่อไปได้ด้วย

(6) วิชาการเพื่อการเรียนรู้จักชุมชนและสังคมต่าง ๆ

วิชาการเพื่อการเรียนรู้จักชุมชนและสังคมต่าง ๆ ที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย จะโดยฐานะที่เป็นสมาชิกของชุมชนหรือสังคม หรือโดยฐานะที่จะต้องมีการติดต่อสร้างความสัมพันธ์ด้วยในรูปแบบอย่างไรก็ตาม เป็นวิชาการว่าด้วยลักษณะขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม อารยธรรม ฯลฯ ของชุมชนหรือสังคมนั้นๆ กล่าวคือ สังคมศาสตร์ทุกสาขา ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ มนุษยศาสตร์ รวมทั้งศิลปกรรม และวรรณกรรมช่วยให้ยังรู้ถึงโลกทัศน์ ชีวทัศน์ที่มีอิทธิพลในชุมชนและสังคมนั้นๆ ทั้งนี้รวมถึงวิชารัฐศาสตร์ นิติศาสตร์ และอุดมการณ์การบริหารสังคมในรูปแบบ ต่างๆ ที่ปฏิบัติกันอยู่ด้วย

วิชาการด้านนี้มีใช้ความรู้เพื่อความรู้เองโดยเฉพาะแต่เพื่อประโยชน์ของความสัมพันธ์ที่ตึงตางและราบรื่นระหว่างสังคมและชุมชนที่มีโลกทัศน์ชีวทัศน์แตกต่างกันหรือมีขนบธรรมเนียม ประเพณีแตกต่างกันอันเนื่องมาจากเงื่อนไขความเป็นมาตามประวัติศาสตร์ สภาพแวดล้อมทางกายภาพและภูมิศาสตร์ รวมทั้งประสบการณ์ของอดีตซึ่งแตกต่างกันไป เป็นต้น ฯลฯ

(7) การศึกษาเพื่อให้รู้จักมนุษย์โดยความเป็นบุคคล ที่มีลักษณะอุปนิสัยใจคอ และพื้นเพทางจิตใจ และสติปัญญา ยิ่งหย่อนแตกต่างกัน เพื่อให้ความสัมพันธ์ที่ยังประโยชน์มากที่สุดต่อทั้งสองฝ่าย วิชาการปัจจุบันในองค์ประกอบการศึกษา คือ จิตวิทยาหรือพฤติกรรมศาสตร์ทุกสาขา ทั้งนี้ควรพิจารณาศึกษาอิทธิธรรม หรือปรมาตถธรรม ซึ่งมีส่วนที่เป็นจิตวิทยา และจิตวิเคราะห์ในระดับที่ครอบคลุมลึกซึ้งกว้างขวาง และใช้ประโยชน์ได้จริงในภาคปฏิบัติการ

กล่าวโดยสรุปได้ว่าข้อมูลสำคัญประการหนึ่งของการเรียนรู้จักบุคคลต่างๆ คือ การเริ่มต้นด้วยการรู้จักตนเอง เนื่องจากตนเองควรรู้ถึงภูมิหลัง และปัจจัยเงื่อนไขแวดล้อมได้ดีกว่าผู้อื่น เมื่อสามารถรู้จักเข้าใจตนเองได้เพียงพอแล้วการที่จะรู้จักเข้าใจผู้อื่นจึงไม่น่าจะเป็นสิ่งที่ยากลำบากนัก การรู้จักผู้อื่นและรู้ว่าควรปฏิบัติต่อเขาอย่างไร เป็นรากฐานของจริยธรรมในบุคคล ย่อมชี้ทำให้เกิดพฤติกรรมเกื้อกูลความสัมพันธ์ที่ตึงตางให้เกิดขึ้นระหว่างบุคคลทุกฝ่าย

จากการวิเคราะห์พบว่า การศึกษาซึ่งมีองค์ประกอบหรือหลัก 7 ประการดังกล่าวมาโดยสังเขปนี้เป็นอุดมคติของการศึกษาที่สมบูรณ์ สาขาวิชาต่าง ๆ ที่สอนและเรียนกันอยู่ในปัจจุบัน อาจจัดเข้าอยู่ในองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่ง หรือหลายองค์ประกอบก็ได้ แต่ก็ยังขาดสาขาวิชาที่สำคัญ โดยเฉพาะในด้านที่เป็นความรู้พื้นฐาน และประยุกต์ทางนามธรรม ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของโลกและชีวิต หากแต่ได้ถูกละเลยมองข้ามตลอดมาในยุคแห่งอารยธรรมทางวัตถุนิยมที่มีอำนาจครอบคลุมความนึกคิดของคนในโลกปัจจุบัน

นอกจากนี้การขาดความเอาใจใส่ และละเลยการศึกษาด้านนามธรรมของโลกและชีวิต ก่อให้เกิดปัญหาที่ไม่สามารถแก้ไขจำนวนมากในสังคมปัจจุบัน จึงมีความจำเป็นต้องแก้ไขโดยปรับปรุงระบบการศึกษาของมนุษย์เสียใหม่เพื่อให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เจตนา นาควัชระ (2542) ความสำนึกทางประวัติศาสตร์ และการมองโลกด้วยทัศนะทางปรัชญา กับกระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรมเหล่านี้มีพื้นฐานอยู่ที่การขบคิดถกเถียงกันระหว่างมนุษย์ ความสนใจในคุณค่าของมนุษย์ย่อมนำมาสู่การศึกษาผลงานของมนุษย์ เนื่องจากอารยธรรมของมนุษย์มีการสืบทอดปรับเปลี่ยนและสร้างใหม่โดยไม่ละทิ้งรากฐานทางวัฒนธรรมความสำนึกทางประวัติศาสตร์เป็นปัจจัยสำคัญส่วนหนึ่งที่ทำให้มนุษย์เห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์และผลงาน ที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น ยิ่งกว่านี้งานสร้างสรรค์ที่คงทนเหนือกาลเวลา และหรือแพร่หลายไปในต่างถิ่นต่างวัฒนธรรมย่อมทำให้มนุษย์เชื่อในคุณค่าของความเป็นมนุษย์

ความลึกซึ้งในการมองโลกในแง่ปรัชญาที่เริ่มต้นจากระดับบุคคลและขยายวงออกไปสู่ผู้อื่นที่หลากหลาย เป็นเรื่องที่ตั้งอยู่บนรากฐานของการยอมรับความแตกต่าง อาจกล่าวได้ว่า ปรัชญา คือ ศาสตร์ที่ทำลายอัตตาของแต่ละบุคคลเพื่อที่จะนำไปสู่ความคิดร่วม ปรัชญาจึงเป็นศาสตร์ที่แฝงอยู่ในศาสตร์อื่นๆ ปรัชญาการศึกษาที่มีมนุษย์อยู่ที่ศูนย์กลางเน้นดุลยภาพระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และนำมนุษย์ไปสู่เอกภาพของชีวิตและจักรวาล

วิชาการเป็นตัวรวมเอาประสบการณ์อันกว้างขวางไว้ด้วยกัน เป็นประสบการณ์ของโลก ของธรรมชาติ ของมนุษยชาติ และประสบการณ์ส่วนตัว การสั่งสมประสบการณ์นี้เพื่อพินิจวิเคราะห์ วิวินิจฉัย หาข้อสรุปรวม และหาหนทางที่จะนำไปสู่ออนาคต การสั่งสมประสบการณ์ดังกล่าวมีวิวัฒนาการเป็นขั้นตอนซึ่งอาจเรียกว่า องค์ประกอบหรือปัจจัยของการหลอมรวมประสบการณ์ 4 ด้าน ได้แก่ สำนึกทางประวัติศาสตร์ ความรู้ ปัญญา และอุดมภาพ (สภาพที่อยู่เหนือหรือสูงกว่าการกระทำหรือความคิดมนุษย์ เป็นความสูงส่งระดับจักรวาลที่ครอบคลุมทุกสิ่งในจักรวาล)

สรุปได้ว่าการเรียนรู้หรือสั่งสมประสบการณ์ของตนต้องเริ่มด้วยการเกิดความสำนึกทางประวัติศาสตร์ หมายถึง ความเข้าใจในเรื่องผลงานของมนุษย์ พฤติกรรมความคิดและความรู้สึกของมนุษย์ที่เกิดขึ้นในตัวผู้เรียนว่าสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะอะไร แล้วมีผลอย่างไรจนผู้เรียนได้บทเรียนทางความคิดในที่สุด สำนึกทางประวัติศาสตร์จะช่วยให้สามารถมองประสบการณ์ได้อย่างลึกซึ้งเป็นเงื่อนไขเบื้องต้นที่สำคัญและเป็นตัวกรองวิชาการ เมื่อมีสำนึกทางประวัติศาสตร์แล้วก็สามารถกรองวิชาการออกมาเป็นความรู้ ความรู้จะหลอมรวมจนเกิดปัญญา และในขั้นสุดท้ายจึงเกิดอุดมภาพ อันเป็นเอกภาพระหว่างตนกับผู้อื่น โลกและจักรวาล

จากการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดปรัชญาการศึกษาสามารถสรุปได้ว่า ระบบการศึกษาของสังคมมิได้เกิดขึ้นลอย ๆ แต่มีความสัมพันธ์กับระบบอื่นๆ ในสังคม เช่น เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง สังคมและวัฒนธรรม เป็นต้น การศึกษาปรัชญาการศึกษาทำได้ 2 ทาง ได้แก่ วิเคราะห์ดูว่าสังคมใดสังคมหนึ่งมีปรัชญาการศึกษาอย่างไร การจัดการศึกษาของสังคมนั้นมีแนวทางและอุดมคติอย่างไร หรือ สอง เสนอว่าสังคมนั้นควรจัดการการศึกษาอย่างไร ซึ่งทางแรกวิเคราะห์สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นจริง ส่วนทางที่สองเสนอสิ่งที่ควรเป็น

2.1.4 ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ที่ผู้วิจัยได้นำมาใช้ได้แก่ ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ในทัศนะของศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) และพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1.4.1 ทัศนะของศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี

การศึกษา คือ การพัฒนามนุษย์ ซึ่งพระพุทธศาสนาสอนว่า มนุษย์ คือ ชั้น 5 (ประกอบด้วย รูปชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น) กล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษา คือ การพัฒนาชั้น 5 ดังนั้นการพัฒนามนุษย์มิได้หมายถึง การพัฒนาให้ผู้เรียนยึดมั่นในตัวเอง หรือพัฒนาให้ผู้เรียนเกิดความทุกข์ แต่การศึกษาต้องมุ่งพัฒนามนุษย์ทั้งร่างกายและจิตใจไปพร้อม ๆ กัน ตลอดจนความรู้ ความจำ และทัศนคติต่าง ๆ กระทั่งผู้เรียนมีความโลภ โกรธ หลง น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้

ปรัชญาการศึกษาของ สาโรช บัวศรี (2510) สร้างขึ้นโดยนำเอาหัวข้อธรรมะบางประการในพุทธศาสนามาประยุกต์ และร้อยกรองเข้าจนเป็นระบบความคิดในเรื่องการศึกษาโดยตรง และโดยมีโครงสร้าง และแบ่งเป็นขั้นตอนอย่างชัดเจน โดยแบ่งวิธีการสร้างปรัชญาการศึกษาไว้ 3 วิธี ดังนี้ (1) สร้างโดยแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษา โดยความคิดเห็นเหล่านั้นมีความต่อเนื่องกันอย่างเป็นระบบและเป็นขั้นตอน มีโครงสร้าง รูปแบบอย่างชัดเจน และเป็นมาตรฐาน (2) สร้างโดยแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาเฉพาะเรื่อง โดยอธิบายอย่างกว้างขวาง เช่น ขบวนการของการศึกษา การศึกษาตลอดชีวิต เป็นต้น นอกจากนี้ยังสามารถเชื่อมโยงการศึกษาไปถึงเรื่องสำคัญ ๆ อื่นอีก เช่น ประชาธิปไตยกับการศึกษา การศึกษากับการพัฒนาชนบท เป็นต้น และ(3) สร้างโดยแสดงความคิดเห็นเชิงวิเคราะห์ เพื่อให้เกิดความกระจ่างในเรื่องสำคัญๆ หรือในเรื่องที่เป็นพื้นฐานของการศึกษา เช่น ความคิดคืออะไร ความดีคืออะไร ประสบการณ์คืออะไร ปัญหาคืออะไร เป็นต้น

จากการศึกษาพบว่าในการสร้างปรัชญาการศึกษาทั้ง 3 วิธีนี้ สาโรช บัวศรี (2510) ได้นำเอาวิธีที่ 1 มาสร้างเป็นปรัชญาการศึกษาของไทย โดยการนำหัวข้อธรรมะในพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้มีโครงสร้างลำดับขั้นตอนดังนี้

เบื้องต้นก่อนการจัดการศึกษาให้แก่ผู้เรียน ควรพิจารณาถึงความหมายของมนุษย์ว่า “**มนุษย์คืออะไร**” พระพุทธศาสนาสอนว่า “**มนุษย์ คือ ชั้น 5**” ใน 5 ส่วนย่อยลงเหลือ 2 ส่วน คือ มนุษย์ประกอบด้วยองค์ประกอบคือ รูป (กาย) และ นาม (จิต)

รูป หมายถึง ร่างกาย ได้แก่ ศีรษะ ลำตัว แขน ขา กระดูก สมอง หัวใจ ลำไส้ เลือด ฯลฯ

นาม หมายถึง ส่วนที่เกี่ยวกับจิตใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งแต่ละส่วน มีคำจำกัดความ ดังนี้

เวทนา หมายถึง ความรู้สึกต่าง ๆ ของเรา เช่น เมื่อเราถูกไฟ เรารู้สึกร้อน เจ็บ ปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) เป็นต้น และบางครั้งเมื่อสัมผัสกับบางสิ่งที่รู้สึกสบาย เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือเมื่อสัมผัสกับบางสิ่งแล้วรู้สึกไม่สุข ไม่ทุกข์ (อทุกขมสุขเวทนา)

สัญญา หมายถึง การจำได้ หมายถึง เช่น เมื่อมือสัมผัสสตุกไฟครั้งแรกรู้สึกร้อน ต่อไปถ้าสัมผัสสตุกอีก แม้จะหลับตาอยู่ก็สามารถรู้ทันทีและจำได้นั้นคือ ไฟ เคยมีประสบการณ์แล้ว คือ ความปวดแสบปวดร้อน

สังขาร หมายถึง ความคิด หรือการคิด เช่น คิดแก้ปัญหา คิดสร้าง คิดปรุงแต่ง คิดวางแผน ฯลฯ

วิญญาณ หมายถึง การรู้ หรือการเรียนรู้ หรือความรู้ ยกตัวอย่างเดิมคือ เมื่อมือสัมผัสสตุกไฟ และรู้สึกร้อน เจ็บปวด ทำให้เกิดความรู้ (วิญญาณ) ว่า ไฟนั้นร้อน ซึ่งวิญญาณมีทั้งหมด 6 ประการ คือ จักขุวิญญาณ (ความรู้ทางตา) โสทวิญาณ (ความรู้ทางหู) ฆานวิญาณ (ความรู้ทางจมูก) ชิวหาวิญาณ (ความรู้ทางลิ้น) กายวิญาณ (ความรู้ทางกาย) มโนวิญาณ (ความรู้ที่เกิดขึ้น ทางความคิด) (สาโรช บัศวศรี, 2510 : 2526)

ตามแนวความคิดของสาโรช บัศวศรี เมื่อพิจารณาว่า มนุษย์คือชั้น 5 และการศึกษา คือ การพัฒนามนุษย์ในทางพึงประสงค์ลดความโลภ โกรธ หลงให้น้อยลงหรือหมดไป และบรรลุชีวิตที่ดี โดยมีแนวนโยบายทั้ง 3 ของการศึกษา ดังนี้ (สาโรช บัศวศรี, 2510)

(1) **ศึกษาให้รู้จักตนเอง** อันประกอบด้วยสิ่งสำคัญ 2 ข้อ คือ การศึกษาชั้น 5 เพื่อให้รู้เกี่ยวกับร่างกาย และจิตใจของตนเอง รวมไปถึงการสังเกตตนเอง วิธีคิดและวิธีการแก้ปัญหา เพราะสิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นเรื่องของความรู้สึก (เวทนา) ความจำ (สัญญา) ความคิด (สังขาร) และความรู้ ความรับรู้ (วิญญาณ)

การศึกษาว่า ชีวิตคืออะไร ประกอบด้วยอะไร และศึกษาวิชาความรู้หลายแขนงอย่างกว้างขวาง เป็นพื้นฐานความรู้ที่มั่นคงครบถ้วน และเพื่อค้นหาว่าตนเองมีความถนัดในทางใด จะสามารถพัฒนาให้ลึกซึ้งไปในทางนั้น และปรับปรุงให้เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม

(2) **ศึกษาให้รู้จักสังคมและสิ่งแวดล้อม** เพื่อให้รู้จักว่าสังคมที่ตนอาศัยอยู่ประกอบด้วยโครงสร้างอะไรบ้าง และมีปัญหาสำคัญอะไรบ้าง ตลอดจนการฝึกหัดเล่าเรียนในเรื่องสัมมาชีพ วัฒนธรรมของชาติ การปฏิบัติตนเพื่อเป็นพลเมืองดี มีวินัย เป็นต้น เมื่อรู้จักตนเองจึงจำเป็นต้องศึกษาให้รู้จักสังคมที่กว้างออกไป

(3) **ศึกษาเรื่องจริยธรรม** ศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติเรื่องคุณธรรม ศีลธรรมอย่างกว้างขวาง และลึกซึ้ง เพื่อจะได้ลดการเบียดเบียนและทุจริตต่อกันลงไป รู้จักละอายต่อความชั่ว รู้จักประกอบความดี อันจะก่อให้เกิดสันติสุข และความร่มเย็น ทั้งแก่ตนเองและสังคม

กล่าวโดยสรุปได้ว่า มนุษย์หรือชั้น 5 นั้น สร้างความโลภ โกรธ และหลง ให้แก่ตนทั้งสิ้น สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดปัญหาร้ายแรงขึ้นแก่มนุษย์ และสังคมเป็นอย่างยิ่ง ธรรมชาติของมนุษย์ คือ มนุษย์มีปัญหาหลักอยู่ 3 ประการเสมออันประกอบด้วย โลภะ (ความโลภ) โทสะ (ความโกรธ) และโมหะ (ความหลง) ซึ่งเรียนรวมกันว่า “อกุศลมูล” ดังนั้นนักการศึกษาจึงต้องพยายามที่จะนำการศึกษาแก้ไขความโลภ ความโกรธ และความหลงให้เบาบางลงมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เนื่องจากบุคคลที่อยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี อันทำให้ได้ประสบการณ์ที่ดีและครบถ้วน รวมถึงด้านจริยธรรม ย่อมมีโอกาสที่จะเจริญงอกงาม หรือพัฒนาขึ้นอย่างดี และได้บรรลุชีวิตที่ดีตามสมควรแก่กรณี โดยทั่วไปบุคคลเช่นนี้ถือว่าเป็นผู้ได้รับ “การศึกษา” คือ การพัฒนาขึ้นมาในทางที่พึงประสงค์ ได้บรรลุชีวิตที่ดี

2.1.4.2 ทศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีความเชี่ยวชาญและแตกฉานทั้งด้านพระพุทธศาสนา สังคม การศึกษา นอกจากนี้องค์การยูเนสโกได้มอบ รางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพ นำความภาคภูมิใจมาสู่คนไทยอย่างยิ่ง ได้กล่าวว่า การศึกษา คือ การพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ หรือการทำชีวิตให้เข้าถึงอิสรภาพหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของปัจจัยแวดล้อม และมีความเป็นตัวของตัวเอง ตัวแท้ของการศึกษานั้นเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปภายในตัวบุคคล แกนนำของกระบวนการแห่งการศึกษา ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น แนวความคิด ทศนคติ และค่านิยมที่ถูกต้องดีงาม เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม สอดคล้องกับความเป็นจริงเรียกสั้นๆ ว่า “สัมมาทิฐิ” (ความเห็นชอบ) เมื่อรู้และเข้าใจ คิดเห็นดีงามถูกต้องตรงความเป็นจริงแล้ว การคิด การพูด การกระทำ และการแสดงออกหรือการปฏิบัติการใด ๆ จะถูกต้องดีงาม เกื้อกูล นำไปสู่การดับทุกข์ แก้ปัญหาได้ (พระราชวรมณี, 2528)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2550) เห็นว่า สัมมาทิฐิ เป็นแกนนำกระบวนการศึกษา และสัมมาทิฐิ แยกได้ 2 ระดับ คือ (1) สัมมาทิฐิในระดับความคิดเห็น แนวความคิดเห็น ทศนคติ ทฤษฎี ความเชื่อถือ ความนิยม ค่านิยมจำพวกที่เชื่อหรือยอมรับรู้ การกระทำ และผลการกระทำของตน หรือสร้างความสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน หรือเห็นชอบตามคลองธรรม เรียกว่า “กัมมัตสวกตา สัมมาทิฐิ” เป็นขั้นจริยธรรม และ(2) สัมมาทิฐิในระดับแนวความคิดเห็น ทศนะที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ความรู้ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน หรือตามที่มันเป็น ไม่เอนเอียงไปตามความชอบ ความชังของตน หรือตามที่อยากให้มันเป็น ความรู้ ความเข้าใจสอดคล้องกับความจริงแห่งธรรมดา เรียกว่า “สัจจานุโลมิญาณ” เป็นขั้นสัจธรรม

กระบวนการของการศึกษาภายในตัวบุคคล จะเริ่มดำเนินไปได้ต้องอาศัยความเชื่อมโยงเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อม แนะนำชักจูง เรียนรู้จากแหล่งความรู้ที่ถูกต้อง หรือรู้จักเลือก รู้จักมอง รู้จักเกี่ยวข้องกับพิจารณาโลกและชีวิตในทางที่ถูกต้องนำมาซึ่งสัมมาทิฐิ นำไปสู่การศึกษาที่ถูกต้อง หรือมีการศึกษา ในทางตรงกันข้าม ถ้าได้รับการถ่ายทอด แนะนำ ชักจูง ได้รับอิทธิพลจากภายนอกที่ไม่ถูกต้อง ไม่รู้จักคิด ไม่รู้จักพิจารณา ไม่รู้เท่าทันประสบการณ์ต่างๆ ก็จะทำให้เกิดมิจฉาทิฐิ นำไปสู่การศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา (พระราชวรมุนี, 2528)

จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่าปัจจัยสำคัญแห่งสัมมาทิฐิมี 2 ประการ คือ ปรโตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ สามารถอธิบายได้ดังนี้

ปรโตโฆสะ แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงบอกจากผู้อื่น ได้แก่ การรับถ่ายทอดหรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อ แม่ ครู อาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอน แนะนำ ชักจูงไปในทางที่เที่ยง เรียกว่า “ปัจจัยภายนอก” ที่ทำให้เป็นผู้ที่มีความเห็นถูกต้องได้

โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น เรียกว่า “ปัจจัยภายใน” ซึ่งทำให้บุคคลเป็นผู้ที่มีความเห็นที่ถูกต้อง ปัจจัยทั้ง 2 ประการดังกล่าวมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกัน มนุษย์ส่วนใหญ่ในช่วงวัยเด็กย่อมมีความคิดเห็นไปตามคำแนะนำสั่งสอนของผู้อื่น หรือสภาวะแวดล้อมทางสังคม เพราะในวัยเด็กนั้นไม่อาจคิดวิเคราะห์ให้มองเห็นความถูกต้องด้วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยเสียงจากผู้อื่นหมายถึง ปัจจัยภายนอก ซึ่งการสร้างเสริมสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยภายนอก คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเพื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม การปฏิบัติจะเป็นไปในวิถีทางที่ถูกต้องย่อมมาจากการได้รับคำแนะนำ ชักจูง และสั่งสอนที่ได้รับผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่ดีมีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล หรือการมีกัลยาณมิตร

คำว่า “กัลยาณมิตร” ในที่นี้มีได้มีความหมายเพียงเพื่อนที่ดีย่างในความหมายสามัญทั่วไป แต่หมายถึง บุคคลที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยเหลือ บอกช่องทางให้ดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกอบรมอย่างถูกต้อง (พระราชวรมุนี, 2528)

สรุปได้ว่าในกระบวนการพัฒนาทางปัญญา วามมีกัลยาณมิตรจัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญาในขั้นศรัทธา ส่วนในกระบวนการฝึกอบรม ความมีกัลยาณมิตรมีความหมายครอบคลุมถึง ตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอนด้วย เช่น ครู อาจารย์ เป็นต้น คุณสมบัติผู้สอนนั้น หลักการ วิธีการ และอุปบายต่างๆ ในการสอนตลอดจนดำเนินการต่างๆ ทุกอย่างที่มีหน้าที่ให้การศึกษอบรมจะพึงจัดให้ เพื่อให้การศึกษอบรมได้ผลดี เท่าที่เป็นองค์ประกอบภายนอก สำหรับองค์ประกอบภายใน เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับเหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเป็นอิสระ ส่วนระบบการศึกษา อบรม โยนิโสมนสิการ เป็นการฝึกความคิด (ของตนเอง) ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักวิเคราะห์ให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างถี่ถ้วน ๆ ผิดเพี้ยน เป็นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ

ดังนั้นปัจจัยทั้ง 2 ประการนี้ โปรโตโฆส และโยนิโสมนสิการ โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการ เป็นแกนกลางที่สำคัญของการศึกษา การศึกษาจะสำเร็จบรรลุจุดมุ่งหมายอย่างแท้จริงได้ต้องมีปัจจัยที่ 2 นั่นคือ การพัฒนาจากภายในตัวผู้เรียนเอง เพราะปัจจัยที่ 2 นี้ อาจเกิดการศึกษาได้โดยไม่มีปัจจัยที่ 1 (โปรโตโฆส : ปัจจัยภายนอก) แต่ปัจจัยข้อที่ 1 ต้องอาศัยปัจจัยข้อที่ 2 ด้วยเสมอ การศึกษาจึงจะสัมฤทธิ์ผลอย่างแท้จริง นั่นคือ การค้นพบ ความคิดริเริ่ม ความก้าวหน้าทางวิชาการ และการตรัสรู้สังขารธรรม

2.1.4.3 ทศนะของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีความรู้แตกฉานด้านคำสอนของพระพุทธศาสนา ผลงานปรากฏอย่างชัดเจนทั้งด้านงานเทศนา ปาฐกถา การฝึกอบรมข้าราชการและประชาชน และงานเขียน ซึ่งได้รับการตีพิมพ์จำนวนมาก คำสอนของพระพุทธศาสนาที่ท่านสอนย៉ามากที่สุด คือ เรื่องอนัตตา (สูญญตา) สอนให้ละกิเลสด้วยการไม่ยึดติด เพื่อให้สังขมไม่เห็นแก่ตัวนำไปสู่ธรรมิกสังขม คือ สังขมที่ถือธรรมเป็นใหญ่

พระธรรมโกศาจารย์ (2521) เห็นว่า การจัดการศึกษาของไทยในสมัยปัจจุบันมีข้อบกพร่องมากสาเหตุการเลียนแบบการศึกษาของชาวตะวันตกเน้นด้านวัตถุและความสำเร็จทางวัตถุเป็นสำคัญมองข้ามความสำคัญของศีลธรรม ดังนั้นการศึกษาจึงสอนให้คนเรียนหนังสือ เพื่อมีอาชีพแต่ไม่มีธรรม

พระธรรมโกศาจารย์ เปรียบเทียบการศึกษาของไทยว่าเป็นเสมือนหมาหางด้วน หมายความว่าฝรั่งคือหมาตัวแรกที่ติดกับ หางเลยด้วน ส่วน “กับ” ที่ว่านี้ คือ วัตถุนิยม เมื่อหมาฝรั่งหางด้วนจึงชักชวนหมาตัวอื่น ๆ ว่า หางเอาไว้มันดีควรตัดออกเสีย หมาหลายตัวเลยตัดหางตัวเองออก รวมทั้งหมาไทยด้วย ปัจจุบันการศึกษาของไทยจึงมุ่งแต่การผลิตทางวัตถุ เศรษฐกิจที่ดีขึ้นอยู่กับวัตถุ และการเมืองขาดคุณธรรม การศึกษาของไทยจึงเป็น การศึกษาที่มีอันตรายเพราะ สอนไม่ถึงรสแห่งพระธรรม รับประทานเมือง ฟุ้งไปหาเทคโนโลยีที่ส่งเสริมกิเลส เอาวัตถุเป็นหลัก และไม่ส่งเสริมมนุษยธรรม (พุทธทาสภิกขุ, 2521)

ในทศนะของพระธรรมโกศาจารย์ (2521) คำว่า “การศึกษา” ในภาษาไทย หมายถึง เล่าเรียน ตรงกับคำว่า “สิกขา” ในภาษาบาลี ซึ่งเป็นการปฏิบัติ ควรสังเกตว่า “ศึกษา” หรือ “สิกขา” นั้นเป็นการปฏิบัติโดยตรง คือ ปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญา เมื่อพิจารณาคำว่า “สิกขา” ในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติ เพื่อความรอดจากสิ่งไม่พึงประสงค์ สิ่งใดที่เป็นความทุกข์ทรมาน ความยุ่งยากลำบากแก่จิตใจ เรียกว่า “สิ่งอันไม่พึงประสงค์” แก้ไขด้วยการศึกษา ดังนั้น คำว่า “ศึกษา” มีความหมายอย่างเดียวกับ “ธรรม” หมายถึง หน้าที่ การศึกษาจึงกลายเป็นการทำหน้าที่ให้ถูกต้องมากกว่าอย่างอื่น

เป้าหมายของการศึกษา ควรอยู่ที่ความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง ความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้องคือบ่อเกิดของความถูกต้องทั้งปวง ในปัจจุบันปัญหาต่าง ๆ มีสาเหตุมาจากความไม่ถูกต้อง เช่น การดำรงชีวิต สังคม เศรษฐกิจ และการเมืองไม่ถูกต้อง จึงเกิดวิกฤติหาความสงบสุขมิได้ สาเหตุสำคัญที่ทำให้ความเข้าใจกันไม่ได้เนื่องจากความเห็นแก่ตัว และเอาเปรียบผู้อื่น การศึกษาที่มีอยู่หรือควรจะมี คือ ศึกษา

มานุษยวิทยา มนุษยศาสตร์ เพื่อรับปริญญากระดาศเกียรติยศ ชื่อเสียง และศึกษามนุษยธรรม ปฏิบัติเพื่อรับปริญญาของพระพุทธเจ้า คือ ความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ การศึกษาที่สมบูรณ์อยู่ที่การทำความเป็นมนุษย์ให้ถูกต้อง ดังนั้น การศึกษาต้องเพื่อมนุษย์ได้สิ่งที่ดีที่สุดในที่ที่มนุษย์ควรจะได้ หมายถึงบรมธรรม (พุทธทาสภิกขุ, 2521)

จากการศึกษาพบว่าหลักการจัดการศึกษาในทัศนะของพระธรรมโกศาจารย์นั้นยึดหลัก 4 ประการ ได้แก่ (1) พุทธศึกษา ต้องมีความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่สำคัญที่สุดของชีวิต คือ ผู้เรียนควรรู้ว่า เราเกิดมาทำไม เกิดมาเพื่ออะไร สิ่งที่ดีที่สุดในที่ที่มนุษย์ควรจะได้คืออะไร อยู่ที่ไหน สิ่งต่างๆ เหล่านี้ควรได้รับการสั่งสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาล (2) จริยศึกษา ผู้เรียนสามารถบังคับตนเองได้ถูกต้อง มีระเบียบวินัย ทำลายความเห็นแก่ตัว และพวกพ้อง และมีความสำรวมมัธยัสถ์ (3) พลศึกษา ผู้เรียนต้องประกอบด้วยกำลังฝ่ายกาย และกำลังฝ่ายจิต เมื่อพลศึกษา คือ การศึกษาเพื่อใช้กำลังจึงต้องมีกำลังฝ่ายจิตประกอบด้วย ไม่ควรมีแต่กำลังกล้ามเนื้อเท่านั้น และ(4) หัตถศึกษา ผู้เรียนต้องประกอบด้วยวิชาเทคนิคต่าง ๆ เพื่อจะได้นำไปใช้ในการประกอบสัมมาชีพ สร้างความก้าวหน้าอันสมควรแก่กรณี

สรุปได้ว่าการจัดการศึกษาจะต้องจัดการศึกษาให้เสริมสร้างมนุษยธรรม ความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง ไม่มีปัญหาแก่ฝ่ายใด คำว่า “เสริมสร้างมนุษยธรรม” หมายถึง การสร้างมนุษยธรรมขึ้นมาแล้วเสริมมนุษยธรรมให้ก้าวหน้า นับตั้งแต่การละสัญญาตญาณอย่างสัตว์ แล้วมีความนึกคิดอย่างมนุษย์ นับเป็นมนุษยธรรม ดังนั้น เป็นหมายของการศึกษาอีกนัยหนึ่ง คือ การพัฒนามนุษยธรรม

2.1.4.4 ปรัชญาการศึกษาสารัตถนิยม

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา (2555) ปรัชญาการศึกษาสารัตถนิยม ถือกำเนิดมาจากแนวคิดของปัญญาชนกลุ่มหนึ่งซึ่งไม่เห็นด้วยกับแนวคิดและความเชื่อของกลุ่มประสบการณ์นิยม กลุ่มปัญญาชนนี้มีปฏิริยาคัดค้านและต่อต้าน เริ่มตั้งแต่ ค.ศ. 1920 (พ.ศ. 2463) เป็นต้นมา โดยปัญญาชนกลุ่มนี้เกิดจากการรวมตัวของอาจารย์มหาวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา ประกอบด้วยบุคคลสำคัญ ๆ เช่น วิลเลียม ซี. แบ็กเลย์ (William C. Bagley : 1874 – 1956) เฮอร์แมน เอช. ฮอน (Herman H. Hone : 1874 – 1946) และเฟรดริก เอส. บรีด (Fredrick S. Breed : 1876 – 1952) เป็นต้น

“คณะกรรมการสารัตถนิยมเพื่อความก้าวหน้าของการศึกษาอเมริกัน” หรือเรียกย่อว่า “กลุ่มสารัตถะ” (Essentialism) เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการในปี ค.ศ. 1938 (พ.ศ. 2481) มุ่งเน้นให้การศึกษา มีหน้าที่ผลิตพลเมืองที่มีความรับผิดชอบต่อสังคม และมีความรู้ขั้นพื้นฐานที่ดี ดังนั้นจึงไม่ควรปล่อยให้ผู้เรียนมีเสรีภาพมากเกินไปตามแนวคิดของประสบการณ์นิยม เนื่องจากกลุ่มสารัตถนิยมเห็นว่ากลุ่มประสบการณ์นิยมมุ่งแต่เรื่องกิจกรรม และความสนใจของผู้เรียนมากเกินไปจนลืมเรื่องการพัฒนาสติปัญญาของผู้เรียน ผลที่ตามมา คือ สหรัฐอเมริกาต้องล่าหลังรัฐเซียในด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เพราะมุ่งไปในด้านการปฏิรูปสังคมมากกว่า

ปรัชญาอนุรักษนิยม (Conservatism) เป็นระบบปรัชญาที่เป็นพื้นฐานให้แก่สาร์ตถนิยมซึ่งปรัชญาอนุรักษนิยมสืบทอดมาจากยุคกรีก เช่น ปรัชญาจิตนิยมแบบเพลโต และปรัชญาสัจนิยมแบบอริสโตเติล เป็นต้น สาธารณสำคัญของปรัชญาอนุรักษนิยม คือ การค้นหากฎเกณฑ์ที่เป็นแก่น (สาร์ตถะ) ของสังคม เมื่อพบแล้วก็ธำรงรักษาและปกป้องกฎเกณฑ์เหล่านั้นไว้มิให้สูญหาย กลุ่มอนุรักษนิยมเห็นว่าพวกเขานิยมเข้าใจธรรมชาติมนุษย์ผิดไปจากความเป็นจริง ดังนั้น การปฏิรูปสังคมจึงล้มเหลว ในความเป็นจริงธรรมชาติของมนุษย์มิได้เป็นคนดีมาแต่เกิด ถ้าปล่อยให้มันเป็นอิสระโดยไม่จำกัดขอบเขตเสียแล้ว มนุษย์จะโง่งกันเอง และทำลายตนเองในที่สุด

ชาวอนุรักษนิยมเห็นว่าสถาบันสังคมมีความสำคัญมาก เพราะสังคมเกิดขึ้นจากข้อตกลงของมนุษยชาติ ความรุ่งเรืองของมนุษย์ยุคปัจจุบัน ที่มีอารยธรรมสูงได้เพราะมนุษย์รุ่นก่อน ๆ สร้างรากฐานไว้ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงแบบถอนรากถอนโคนจึงไม่ควรทำอย่างยิ่ง ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงความสำคัญของปัจเจกชนด้วย เพราะเหตุว่าทุกคนมีสิทธิตามธรรมชาติ และดำเนินชีวิตตามกฎหมายธรรมชาติ บุคคลแต่ละคนสามารถพัฒนาตนเองได้อย่างเต็มที่ตามสิทธิของตน เช่น บุคคลมีสิทธิจะดำรงชีวิตอย่างเสรีและยุติธรรม บุคคลใดจะละเมิดสิทธิตามธรรมชาติของบุคคลอื่นไม่ได้ แต่เมื่อบุคคลแต่ละคนมีสิทธิแล้ว เขาเหล่านั้นต้องมีหน้าที่ควบคู่กันไปด้วย

อย่างไรก็ตาม ชาวอนุรักษนิยมกล่าวว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสิทธิและหน้าที่ของบุคคลนั้นไม่ค่อยจะดำเนินไปด้วยดีในสังคมชาวอนุรักษนิยมจึงให้ความสำคัญมากต่อแนวคิดพื้นฐานของกลุ่มจิตนิยม (Idealism) และสัจนิยม (Realism) ดังกล่าวข้างต้น และค้นพบว่าสรรพสิ่งมีความจริงในตัวเองและความจริงทั้งหลายมีรากฐานมาจากธรรมชาติและดำเนินไปภายใต้กฎธรรมชาติ เพราะฉะนั้น การค้นหากฎเกณฑ์ที่เป็นแก่น (สาร์ตถะ) ของสังคม จึงมิใช่สิ่งที่มีมนุษย์จะคิดค้นกำหนดขึ้นมาเอง หากต้องค้นหาและทำความเข้าใจกับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของธรรมชาติอย่างถ่องแท้ ชัดเจน จึงจัดระเบียบสถาบันแล้วยึดถือปฏิบัติดำเนินชีวิตตามกฎหมายเหล่านั้น ชีวิตจึงจะพบความสุข

ในความเป็นจริง มนุษย์มิใช่ผู้บงการวิถีชีวิตของมนุษย์ สำหรับความคิดต่าง ๆ ของมนุษย์จะถือว่าถูกต้องเมื่อเป็นความคิดที่สอดคล้องกับความเป็นจริงตามธรรมชาติเท่านั้น หากไม่สอดคล้องกับธรรมชาติก็เป็นได้เพียงความจริงชั้นสมมติ ด้วยแนวคิดดังกล่าวข้างต้น กลุ่มสาร์ตถนิยมจึงเรียกร้องให้สังคมหันกลับมาใช้ปรัชญาการศึกษาแบบอนุรักษนิยม ซึ่งเชื่อว่า จะรักษาสิ่งที่ดีงามไว้มิให้สังคมถูกเปลี่ยนแปลงไปอย่างถอนราก ถอนโคน ซึ่งสถานการณ์หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 โลกแบ่งออกเป็น 2 ค่ายใหญ่ ๆ อย่างชัดเจน ขณะนั้นลัทธิคอมมิวนิสต์กำลังขยายไปสู่ส่วนต่าง ๆ กลุ่มปัญญาชนได้ตระหนักดีในเรื่องนี้ อีกประการหนึ่ง กลุ่มอนุรักษนิยมไม่เห็นด้วยกับปรัชญาของกลุ่มประสบการณ์นิยมที่สอนเน้นให้ผู้เรียนแสวงหาความรู้ด้วยกิจกรรมมากเกินไป และไม่เห็นด้วยที่กลุ่มประสบการณ์นิยมเสนอให้จัดหลักสูตรที่เน้นความสนใจหรือความต้องการของผู้เรียนมากเกินไป เพราะจะก่อให้เกิดปัญหาตามมาอีกมากมาย

กลุ่มสารัตถนิยมเริ่มต้นจากการคิดและค้นหาคำตอบจากประเด็นคำถามที่ว่า “อะไรคือแก่นแท้ (สารัตถะ) ของการศึกษา” ในที่สุดพบว่า ประสบการณ์ที่ผ่านการทดสอบหรือทดลองมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน ตลอดถึงคุณค่า และสถาบันที่อ้างไว้โดยประเพณี คือ “สิ่งที่เป็นแก่นแท้ (สารัตถะ) ของการศึกษา” อันเป็นแกนกลางที่แต่ละสังคมจะขาดเสียมิได้ ดังนั้น จุดมุ่งหมายของการศึกษาตามปรัชญาสารัตถนิยม จึงแบ่งเป็น 2 ระดับ คือ

(1) ระดับมหภาค (Macro Level)

ระดับมหภาค (Macro Level) คือ การจัดการศึกษาโดยมุ่งถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมให้ผู้เรียนเข้าใจเกี่ยวกับระเบียบแบบแผนทางธรรมชาติ จนสามารถมองเห็นผลที่จะตามมาเมื่อกระทำลงไปแล้ว และสามารถบังคับวิถีทางของเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้พอสมควร

(2) ระดับจุลภาค (Micro Level)

ระดับจุลภาค (Micro Level) คือ ระดับเฉพาะปัจเจกบุคคล ในกรณีนี้ การจัดการศึกษาต้องจัดเพื่อมุ่งพัฒนาสติปัญญาของผู้เรียนให้เป็นผู้ที่สามารถเฉลียวฉลาด และพัฒนาวิสัยให้เป็นคนมีความประพฤติดี โรงเรียนต้องทำหน้าที่สร้างวินัยในตัวผู้เรียน สำหรับวิธีสอนและอุปกรณ์การสอนต้องสะท้อนให้ผู้เรียนสามารถมองเห็นอุดมคติเรื่องความเกรงใจ ร่วมมือ ร่วมใจ และซื่อตรงต่อหน้าที่ เป็นต้น คุณค่าเหล่านี้อาจไม่เป็นนิรันดร์ แต่เชื่อมั่นว่า จะเป็นสิ่งสำคัญในวันข้างหน้า

กล่าวโดยสรุป ปรัชญาการศึกษาของกลุ่มสารัตถนิยม ในเรื่องจุดมุ่งหมายของการศึกษาสามารถแบ่งออกเป็น 2 ด้าน คือ ด้านปัญญาธรรม และด้านจริยธรรม ดังนั้นโรงเรียน สถานศึกษา และผู้เกี่ยวข้องมีหน้าที่จัดสภาพแวดล้อมให้เอื้อต่อการเรียนรู้และพัฒนาการทางสติปัญญา และคุณธรรมของผู้เรียน มิได้มีหน้าที่เพียงการถ่ายทอดความรู้ทางวิชาการ และวัฒนธรรมเพียงอย่างเดียว แต่ต้องสอนเรื่องค่านิยมแก่ผู้เรียนด้วย และค่านิยมที่สำคัญสำหรับปรัชญาการศึกษาของกลุ่มสารัตถนิยมก็คือ ค่านิยมในการดำรงชีวิต ศักยภาพ และข้อจำกัดทางธรรมชาติของมนุษย์ นอกจากนี้ ครูควรสอนเรื่องหน้าที่ของบุคคล เช่น หน้าที่ของมนุษย์ที่มีต่อสังคม เป็นต้น ชาวสารัตถนิยมเชื่อมั่นว่า ถ้าโรงเรียนสามารถทำตามจุดมุ่งหมายทั้งสองประการได้ ผลสำเร็จที่ตามมา คือ ผู้เรียนจะเป็นคนที่สมบูรณ์ทั้งสติปัญญา และความดีงาม

จากการวิจัยพบว่าปรัชญาการศึกษาของกลุ่มสารัตถนิยมให้ความสนใจกับกระบวนการผลิตครูมากเพราะเห็นว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญทั้งในด้านความเข้าใจเนื้อหาวิชา วัฒนธรรมของมนุษยชาติ และทั้งในด้านความประพฤติ ซึ่งครูจะต้องทำตนให้เป็นตัวอย่างที่ดีและมีคุณธรรมสูง ดังนั้น กลุ่มสารัตถนิยมจึงเรียกร้องให้สถาบันฝึกหัดครู ต้องเข้มงวดในการผลิตครูให้มาก เพื่อจุดมุ่งหมายที่ชัดเจนคือ ครูที่มีความแม่นยำในเนื้อหาวิชาที่จะถ่ายทอดให้แก่ผู้เรียน พร้อมทั้งเป็นครูที่มีวินัยอันสามารถเป็นแบบอย่างความประพฤติที่ดีให้แก่ผู้เรียนได้ต่อไป

2.2 แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนา

2.2.1 พัฒนศึกษาเพื่อการพัฒนามนุษย์

พัฒนศึกษา มาจากภาษาอังกฤษว่า **Development Education** หมายถึง การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนา (Education Provision for Development) เป็นสาขาหนึ่งในศาสตร์ที่ชื่อว่า “ครุศาสตร์” หรือ “ศึกษาศาสตร์” บางมหาวิทยาลัยใช้คำว่า “พัฒนศึกษาศาสตร์” หมายถึง ศาสตร์ที่ว่าด้วยการพัฒนาการศึกษา และการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนา เป็นศาสตร์หนึ่งแยกไปจาก “ศึกษาศาสตร์” มีศาสตร์ที่มีลักษณะคล้ายกันคือ “พัฒนาบริหารศาสตร์” ที่มาจากภาษาอังกฤษว่า “Development Administration” คือ ศาสตร์ที่ว่าด้วยการพัฒนาการบริหาร และการบริหารเพื่อการพัฒนา

เฉลียว บุรีภักดี (2524) พัฒนศึกษาศาสตร์ เป็นแขนงใหม่ของวิชาการศึกษาว่าด้วยการจัดการศึกษาในฐานะที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาประเทศ โดยมีข้อตกลงเบื้องต้น 3 ประการ

- (1) การพัฒนาประเทศหมายถึงการแก้ปัญหาที่มีอยู่ และการบรรลุเป้าหมายที่ต้องการไปให้ถึง
- (2) ปัญหา และเป้าหมายนั้นมีเหตุปัจจัยที่องค์ประกอบเชิงมนุษย์
- (3) การศึกษา และการฝึกอบรมมีอำนาจที่จะเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบเชิงมนุษย์ได้

จิรวัดน์ นิจนตร (2524) พัฒนศึกษาศาสตร์ เป็นเรื่องของการเอาทฤษฎีและหลักการจากสังคมศาสตร์ และพฤติกรรมศาสตร์สาขาต่าง ๆ มาใช้ศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการทางการศึกษา และความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม รวมทั้งการแสวงหาแนวทางการแก้ไข ปัญหา และตอบสนองความต้องการของประเทศชาติโดยอาศัยยุทธวิธีทางการศึกษา

เฉลียว บุรีภักดี (2527) พัฒนศึกษาศาสตร์ หมายถึง วิชาที่ว่าด้วยการศึกษาเพื่อการพัฒนาประเทศ จัดว่าเป็นแขนงหนึ่งของศึกษาศาสตร์ มีลักษณะเนื้อหาวิชาคาบเกี่ยวไปถึงสังคมศาสตร์ และพฤติกรรมศาสตร์ ให้ความสนใจปัญหาต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง แต่มีจุดสนใจอยู่ที่ “การจัดการศึกษา หรือการฝึกอบรมให้เอื้อ หรือส่งผลต่อการพัฒนาประเทศ” นอกจากนี้ยังมุ่งทำความเข้าใจค้นหาความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของสังคมประเทศ สภาพปัญหาต่าง ๆ เป้าหมายในการพัฒนาประเทศ สภาพของระบบการศึกษาและฝึกอบรมบทบาท และความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการพัฒนาประเทศ และยุทธวิธีที่จะจัดการศึกษาให้ส่งผลต่อการพัฒนาประเทศให้มากยิ่งขึ้น

เฉลียว บุรีภักดี (2528) “พัฒนศึกษา” หมายถึง การศึกษาที่มุ่งการพัฒนา ไม่ใช่หมายถึงการพัฒนาทางการศึกษา และ “พัฒนศึกษาศาสตร์” หมายถึง ศาสตร์ที่ว่าด้วยการจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดผลต่อการพัฒนาประเทศ และโดยเหตุที่คำว่า “ศึกษา” หรือ “การศึกษา” มีความหมายย่อย ๆ ถึง 4 ประการ คือ

- (1) “การศึกษา” หมายถึง การเล่าเรียนและรวมไปถึงการค้นคว้าหาความรู้ หรือการวิจัยของฝ่ายผู้เรียน
- (2) “การศึกษา” หมายถึง การสอนและการอบรม ฝึกฝน ของฝ่ายผู้สอน
- (3) “การศึกษา” หมายถึง ระบบงานการสอน – การเรียนของประเทศหนึ่ง
- (4) “การศึกษา” หมายถึง ศาสตร์สาขาหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอน และการจัดระบบการเรียนการสอน

จากความหมายทั้ง 4 ประการนี้ “พัฒนศึกษา” จึงมีความหมายเป็น 4 ประการเช่นเดียวกัน คือ

- (1) “พัฒนศึกษา” หมายถึง การเล่าเรียนที่มุ่งไปสู่การพัฒนา
- (2) “พัฒนศึกษา” หมายถึง การสอนที่มุ่งไปสู่การพัฒนา
- (3) “พัฒนศึกษา” หมายถึง ระบบงานการศึกษาที่มุ่งไปสู่การพัฒนา
- (4) “พัฒนศึกษา” หมายถึง ศาสตร์ที่ว่าด้วยการเรียนการสอน และระบบการศึกษาที่มุ่งการพัฒนา

ในความหมายนี้เองที่คำว่า “พัฒนศึกษา” ตรงกับคำว่า “พัฒนศึกษาศาสตร์” นอกจากนี้ เฉลียว บุรีภักดี (2528) ยังได้กล่าวถึงพัฒนศึกษากับการพัฒนาประเทศไทยไว้ด้วย ว่า

...การพัฒนา แท้จริงก็คือ การทำให้เกิดความเจริญในด้านต่างๆ ที่เป็น ความต้องการของสมาชิกในสังคมประเทศ ถ้าจะจัดหมวดหมู่ของการกระทำเพื่อให้เกิดความเจริญของประเทศ จัดได้เป็น 3 ประการใหญ่ ๆ คือ

1. การแก้ไขสิ่งที่เป็นปัญหาทุกข์ร้อน
2. การสร้างสรรค์สิ่งที่เป็นประโยชน์
3. การธำรงรักษาสิ่งที่ดีอยู่แล้วให้ยั่งยืนต่อไป

จากข้อความข้างต้นกล่าวได้ว่า นักพัฒนศึกษามุ่งให้ผู้คนที่ผ่านการศึกษาออกมาเป็นสมาชิกในสังคมมีความรู้ ความสามารถ ทักษะ และทัศนคติที่เอื้อต่อการกระทำทั้งสามหมวดที่กล่าวข้างต้น คือ สามารถแก้ไขปัญหานั้นโดยส่วนตัวและเป็นหมู่คณะ สามารถคิดสร้างสรรค์สิ่งที่มีประโยชน์ทั้งเพื่อตนเองและส่วนรวม รวมไปถึงความสามารถในการธำรงรักษาสิ่งที่ดีงามของตนเอง ครอบครัว และของประเทศชาติ

กล่าวโดยสรุปได้ว่า พัฒนศึกษา หมายถึง การทำให้เจริญขึ้นในด้านต่าง ๆ ที่มนุษย์พึงต้องการ และมีทั้งการพัฒนาในระดับตัวบุคคล ระดับกลุ่มย่อยเช่นชุมชน และระดับกลุ่มใหญ่เช่นระดับประเทศ หรือระดับโลก

นางลักษณ์ วิรัชชัย (2528) พัฒนศึกษาเป็นศาสตร์ที่มีลักษณะสหวิทยาการ เป็นศาสตร์ที่พัฒนาขึ้นมาจากการศึกษาเปรียบเทียบในระยะเวลาหลังสงครามโลกครั้งที่สอง วิทยานิพนธ์ที่เขียนขึ้นทั่วโลกเริ่มตระหนักว่าประเทศต่าง ๆ จำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยกันและกัน ต้องเรียนรู้จากกันและกัน นักการศึกษาเปรียบเทียบกลุ่มหนึ่งเริ่มสนใจศึกษาระบบการศึกษาและระบบสังคมของประเทศต่าง ๆ ผลจากการศึกษาทำให้เห็นบทบาทของระบบการศึกษาในการพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และมนุษย์ และตระหนักถึงอิทธิพลของสภาวะเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และมนุษย์ที่มีต่อระบบการศึกษา นักการศึกษาเปรียบเทียบกลุ่มนี้ได้พัฒนาหลักสูตรใหม่เน้นบูรณาการของวิชาการศึกษาทั้งสังคมศาสตร์ และพฤติกรรมศาสตร์แขนงต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และมนุษย์

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงบรรยายพิเศษเนื่องในการประชุม ทางวิชาการวันสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ณ หอประชุม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ณ วันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2530 ความตอนหนึ่งว่า

...ช่วงที่พวกเราเรียนกันอยู่นั้นทั้งอาจารย์ และนิสิตได้พูดคุยกันมากถึงขอบข่ายวิชา **นี้** ซึ่งเป็นวิชาค่อนข้างใหม่ กว่าจะพบกับคนอื่นรู้เรื่องราวเรียนอะไร อธิบายกันเหนื่อยไปเลย มีข้อสงสัยเกิดว่า หากเป็นบุคคลที่นอกแควดวงออกไป เมื่อพูดถึงชื่อวิชาอะไรก็ตามเขามักไม่แน่ใจ เหมือนอย่างแต่ก่อนนี้ไปทำปริญญาโทอยู่ที่มหาวิทยาลัยศิลปากร ระหว่างเรียนอยู่มีคนถามว่าเรียนกรมศิลปากรไหม รำอะไรได้แล้ว เลยกบอกว่าตอนนี้ยังรำระบำโบราณคดี ก็เคยโดนมาหลายเที่ยวพอถึงวิชา **นี้** ไม่มีใครถามแบบนี้เลยแต่ถามว่าคือวิชาอะไร บางทีชี้แจงอธิบายก็บอกว่าเรียน **วิชาการศึกษา** ผู้ฟังก็พอใจ...

...หลักสูตรวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ วันนี้เท่ากับมารายงานหน้าชั้นแก่ท่านอาจารย์แถวหน้าที่เคยสอน...วิชา **นี้** ตามความเข้าใจ **การพัฒนา** หมายความว่า **การทำให้เจริญขึ้น ทำให้ดีขึ้นก้าวหน้าขึ้น โดยใช้วิชาการหรือการศึกษาการเรียนรู้อย่างเป็นแกน** และเราได้มองการศึกษาในแง่ต่างๆ เช่น ในด้านเศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ สังคมวิทยา จิตวิทยา และอื่น ๆ อีกมากมาย

...การศึกษาทุกชั้นตอนจะต้องมีเหตุผล กล่าวคือเป็นศาสตร์ไม่ใช่เป็นศิลป์เพียงอย่างเดียว จะต้องมีความถูกต้องแล้วต้องมีการวิจัยรองรับด้วยจะพูดเองเองเฉยๆ ไม่ได้ในทางปฏิบัติแล้วเราทำได้อย่างที่กล่าวมาข้างต้นตัวอย่างที่เห็นกันชัดๆ และทุกคนคงจะรู้จักก็คือ งานพัฒนาตามแผนพัฒนาที่ทำมานานแล้วในเรื่องงานของ ๔ กระทรวงหลักมี กระทรวงมหาดไทยกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงศึกษาธิการ และกระทรวงสาธารณสุขเราเอาความชำนาญของบุคคลตาม

ลักษณะงานในแต่ละกระทรวงมาผสมผสานกันอย่างนี้เรียกว่าเป็นลักษณะของงานพัฒนศึกษาศาสตร์ได้อย่างน้อยก็ทีกักกว่านี้ คือ พัฒนศึกษาศาสตร์...

หากเราจะอธิบายให้คนฟังง่ายๆ ว่าวิชานี้คืออะไรตามความเห็นนั้นก็ยกอันนี้ขึ้นมาได้เลย ส่วนใหญ่เราอยู่ฝ่ายการศึกษาที่เอาการศึกษาเป็นหลักในการทำงานพัฒนา... การศึกษาต้องจัดแหล่งให้คนมาเรียนรู้ คือ โรงเรียน หรือมหาวิทยาลัย...เพื่อที่จะมีพื้นความรู้ที่จะไปศึกษาในระดับสูงขึ้นไปหรือว่าจะออกมาประกอบอาชีพได้ เป็นพลเมืองที่มีประสิทธิภาพของประเทศ...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี (2542) ทรงกล่าวถึงการศึกษาเพื่อการพัฒนาความตอนหนึ่งว่า

...การศึกษาเป็นการสืบทอดความรู้ ความสามารถที่มนุษย์ได้ฝึกฝนค้นคิดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง พร้อมทั้งอบรมผู้ศึกษาในปัจจุบัน ให้สามารถเรียนรู้พัฒนาตนเองแบบคิดเป็นทำเป็น สมัยโบราณทั้งครู และนักเรียนมีจำนวนน้อย และเป็นเรื่องเฉพาะของครูกับนักเรียนเท่านั้น

เมื่อเกิดความคิดเรื่องการศึกษามวลชน และการศึกษาตลอดชีวิต จึงจำเป็น ที่จะต้องมีการศึกษาแบบมีระบบ มีงบประมาณ หลักสูตร สถานที่ และบุคลากรที่มีมาตรฐาน ประเทศทั้งหลายในโลกมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันมากขึ้น จนกระทั่งต้องมีความรู้และสมบัติวัฒนธรรมส่วนดีๆ อันมีค่าของท้องถิ่นซึ่งมีความหลากหลายให้ดำรงไว้ สภาพการเป็นไปเช่นนี้ก่อให้เกิดความลำบากแก่ผู้ที่จะต้องตัดสินใจว่าบ้านเมือง และการศึกษาควรจะไปไหนแนวทางใด ข้าพเจ้ารู้สึกดีใจที่ไม่ได้เป็นผู้นำระดับสูง จึงไม่ต้องรับผิดชอบการตัดสินใจที่ยากลำบากนี้ อย่างไรก็ตามข้าพเจ้าเป็นประชาชนในระบอบประชาธิปไตยซึ่งมีหน้าที่สิทธิในการร่วมสร้างสรรค์พัฒนาชาติบ้านเมือง ยิ่งไปกว่านั้นยังได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนมาหลายสาขาวิชา จึงสมควรที่จะออกความคิดเห็นบ้าง

ข้าพเจ้าได้แสดงปาฐกถาเกี่ยวกับการศึกษาหลายครั้ง เมื่อเวลาผ่านไปเหตุการณ์ต่างๆ ทำให้ความคิดบางเรื่องที่เคยแสดงออกมาล้าสมัยบ้าง บางครั้งข้าพเจ้าได้ศึกษาและมีประสบการณ์เพิ่มจึงมีความคิดใหม่ๆ เพิ่มขึ้น หรือบางครั้งความหลงลืมก็ทำให้ความรู้ที่เคยมีลดลง อย่างไรก็ตามคงจะยังมีความคิด และข้อมูลบางส่วนที่มีประโยชน์ต่อการศึกษาไทยอยู่บ้าง หวังว่าหนังสือนี้จะมีส่วนกระตุ้นความคิดเห็นคล้อยตาม และความคิดขัดแย้งของผู้อ่านได้ตามสมควร

สิรินธร

พฤทธิ ศิริบรรณพิทักษ์ (2553) กระแสของพัฒนศึกษา ซึ่งเป็นสาขาใหม่ของครุศาสตร์ ในลักษณะที่เป็นสหวิทยาการ กล่าวคือไม่ใช่การศึกษาแบบแยกส่วน แต่เป็นการศึกษาแบบองค์รวมทั้ง เศรษฐกิจ สังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม แบบบูรณาการ ซึ่งจะทำให้คนที่อยู่ในโลกของการศึกษามีโลกทัศน์ที่กว้างไกลขึ้น เพราะขณะนี้การศึกษากลายเป็นอุตสาหกรรมที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ นั่นคือ มีผู้ให้บริการ และผู้ใช้บริการจำนวนมาก และที่สำคัญใช้ทรัพยากรมากที่สุดเกือบทุกประเทศ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเกิดข้อกังขาว่าเมื่อใช้ทรัพยากรมากขนาดนี้ แล้วสังคมได้อะไรจากการศึกษาบ้าง จะต้องทำอย่างไรให้สังคมได้อานิสงส์จากการศึกษาให้มากขึ้น นี่คือโจทย์สำคัญของพัฒนศึกษา ที่จะทำให้การศึกษานั้นเป็นที่ยอมรับของสังคมมากขึ้น

กล่าวโดยสรุป พัฒนศึกษาคือการหันมาพัฒนาการศึกษา โดยที่ไม่เพียงแต่ให้คนอ่านออกเขียนได้เท่านั้นแต่จะต้องเสริมสร้างคนรุ่นใหม่ที่เป็นผลผลิตของการศึกษาให้เป็นคนที่มีความรู้ ความเข้าใจ และความตระหนักในวิกฤตของการพัฒนาที่เกิดขึ้น นอกจากรู้ เข้าใจ และตระหนักแล้ว จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาขีดความสามารถในการเสริมสร้างการพัฒนาที่ยั่งยืน คำนึงถึงความสมดุลทั้งด้าน เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมไปพร้อมกัน

พัฒนศึกษาจึงเป็นสาขาวิชาที่ศึกษาเรื่องการพัฒนา และเรื่องการจัดการศึกษา เพื่อการพัฒนา ในลักษณะสหวิทยาการและบูรณาการ กล่าวคือ ต้องศึกษาสาขาวิชาสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และ ครุศาสตร์แบบบูรณาการ เพื่อทำให้เกิดพลังที่จะไปขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศ (empowerment, participation) ทั้งในมิติเศรษฐกิจสังคม และสิ่งแวดล้อม สิ่งที่สำคัญคือการพัฒนาการศึกษาให้มีคุณภาพต้องเน้นขีดความสามารถในการคิดสร้างสรรค์ของผู้เรียน

จากความหมายของพัฒนศึกษาศาสตร์ เป็นศาสตร์ประยุกต์ความรู้จากศาสตร์ต่างๆ เพื่อทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนากระบวนการศึกษากับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และมนุษย์ เพื่อนำไปสู่ข้อสรุปเกี่ยวกับนโยบายและบทบาทของการศึกษาให้ได้ผลดีที่สุด

บัญญัติ แก้วสง (2528) พัฒนศึกษามีลักษณะสหวิทยาการเป็นศาสตร์ที่มีการผสมผสาน บูรณาการระหว่างวิทยาการต่าง ๆ ในสายสังคมศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ วิทยาการเหล่านี้มีทั้งวิทยาการระดับประจักษ์ ระดับปฏิบัติ ระดับบรรทัดฐาน และระดับคุณค่า ตัวอย่างของ วิทยาการที่รวมอยู่ในพัฒนศึกษา ได้แก่ ตรรกวิทยา สถิติระเบียบวิธีวิจัย สังคมวิทยา จิตวิทยา รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์มหภาค การศึกษา การพัฒนา เศรษฐศาสตร์จุลภาค ศาสนา ปรัชญา และ มานุษยวิทยา ระดับของบูรณาการของวิทยาการเหล่านี้มีหลายระดับ อย่างไรก็ตามขอบข่ายของพัฒนศึกษา คือ จะจัดการศึกษาอย่างไร จึงจะก่อให้เกิดผลต่อการพัฒนาประเทศได้ดีที่สุด ดังนั้น นักพัฒนศึกษาจึงเป็นผู้มุ่งใช้กระบวนการทางการศึกษาเพื่อผลักดันให้ประเทศเกิดการ พัฒนาขึ้น

สรุปได้ว่าจากข้อความดังกล่าวข้างต้น พอที่จะสรุปได้ว่า พัฒนาศึกษา หรือ พัฒนาศึกษาศาสตร์ เป็นสาขาหนึ่งของครุศาสตร์ หรือ ศึกษาศาสตร์ ว่าด้วยการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษา กับ สังคมโดยอาศัยหลักวิธี

จากสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์ เพื่อให้เข้าใจถึงอิทธิพลของการศึกษาที่มีต่อ การเปลี่ยนแปลงของสังคมนั้น และเข้าใจถึงปัญหาทางการศึกษาที่เป็นผลจากการพัฒนาสังคม เพื่อ แสวงหานโยบาย แบบแผน ยุทธวิธี และวิธีการในการวางแผนการจัดการศึกษาให้การศึกษามีประสิทธิภาพ และก่อให้เกิดการพัฒนาสังคมในแนวทางพึงประสงค์

อย่างไรก็ตามความแตกต่างระหว่างการพัฒนา กับ พัฒนาศึกษา คือ การพัฒนาเป็นกระบวนการ เปลี่ยนแปลง ส่วนพัฒนาศึกษา คือ ศาสตร์ที่ว่าด้วยการใช้กระบวนการศึกษาไปก่อให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงนั้น ๆ ดังนั้นความแตกต่างระหว่างนักพัฒนากับนักพัฒนาศึกษา จึงอยู่ที่ว่า นักพัฒนานั้น มุ่งใช้กระบวนการด้านต่างๆ เพื่อมุ่งเข้าสู่การพัฒนา ส่วนนักพัฒนาศึกษานั้น มุ่งใช้กระบวนการด้าน การศึกษา เพื่อให้เกิดการพัฒนา ซึ่งสรุปแล้ว นักพัฒนาศึกษา ก็คือ นักพัฒนาผู้หนึ่ง หรือนักพัฒนา ด้านหนึ่งในการพัฒนาด้านต่าง ๆ นั้นเอง เพราะเป้าหมายของนักพัฒนา และนักพัฒนาศึกษาล้วนมี เป้าหมายเพื่อการพัฒนาประเทศเช่นเดียวกัน

2.2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการและเป็นองค์รวม

นงลักษณ์ วิรัชชัย (2528) การผสมผสานกันหรือรวมตัวกันของวิทยาการตั้งแต่สองสาขาขึ้นไปทำให้เกิดลักษณะ “บูรณาการ” (integration) ของวิทยาการ ได้ผลเป็นวิทยาการที่มีขอบเขตกว้างขวางขึ้น หรือมีลักษณะใหม่เฉพาะตัวขึ้น ลักษณะบูรณาการของวิทยาการอาจเกิดจากการรวมวิทยาการใน ระดับเดียวกัน หรือต่างระดับได้ อาจเกิดจากการรวมเฉพาะองค์ประกอบบางส่วนหรือทุกส่วนได้ ดังนั้นบูรณาการของวิทยาการจึงจำแนกได้ 5 ประเภทคือ

1. บูรณาการประเภทพหุวิทยาการ

บูรณาการประเภทพหุวิทยาการ (multi-disciplinarity) หมายถึง การรวมกันของวิทยาการใน ระดับเดียวกันตั้งแต่สองสาขาขึ้นไป โดยไม่มีการผสมผสานระหว่างองค์ประกอบของวิทยาการเลย มี แต่เพียงการเทียบเคียงวิทยาการเท่านั้น ผลจากบูรณาการได้เป็นวิทยาการระดับเดิม มีจุดมุ่งหมาย กว้างขวาง และมีองค์ประกอบส่วนอื่น ๆ คงเดิมตามลักษณะของวิทยาการที่มารวมกัน

2. บูรณาการประเภทอนกวิทยาการ

บูรณาการประเภทอนกวิทยาการ (plur-disciplinarity) หมายถึง การรวมกันของวิทยาการที่ มีจุดมุ่งหมายคล้ายคลึงกัน และเป็นวิทยาการระดับเดียวกัน ไม่มีการผสมผสานระหว่างองค์ประกอบ ของวิทยาการส่วนอื่น ๆ นอกจากจุดมุ่งหมายเท่านั้น ผลจากบูรณาการได้เป็นวิทยาการระดับเดิม มี

จุดมุ่งหมายเฉพาะซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายร่วมของวิทยาการเดิมและเมืองค้ประกอบส่วนอื่นๆ คงเดิมตามลักษณะของวิทยาการเดิม

3. บุรณาการประเภทปฏิวิทยาการ

บุรณาการประเภทปฏิวิทยาการ (cross-disciplinarity) หมายถึง การรวมกันของวิทยาการตั้งแต่สองสาขาขึ้นไป ซึ่งมีจุดมุ่งหมายคล้ายคลึงกัน และเป็นวิทยาการระดับเดียวกัน ลักษณะบุรณาการประเภทนี้มีการนำเอาองค์ประกอบด้านวัตถุดิบ หลักเกณฑ์ และ/หรือเนื้อหาสาระจากวิทยาการสาขาหนึ่งมาใช้กับอีกวิทยาการหนึ่งเพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายของวิทยาการสาขาที่เป็นหลักนั้น ผลจากบุรณาการจะได้วิทยาการสาขาหลักนั้นมีขอบเขตของวิชากว้างขวางขึ้น และเจริญก้าวหน้าขึ้นด้วยวิทยาการสาขาที่ถูกขอยืมองค์ประกอบมานั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงหากมีการนำองค์ประกอบของอีกสาขาหนึ่งมาใช้ประโยชน์ด้วย

4. บุรณาการประเภทสหวิทยาการ

บุรณาการประเภทสหวิทยาการ (inter-disciplinarity) หมายถึง การผสมผสานของวิทยาการในระดับเดียวกัน หรือต่างระดับตั้งแต่สองสาขาขึ้นไป ลักษณะบุรณาการประเภทนี้ต้องมีบุรณาการองค์ประกอบของวิทยาการอย่างน้อยหนึ่งองค์ประกอบเข้าด้วยกัน ผลจากบุรณาการต้องได้เป็นวิทยาการสาขาใหม่ มีจุดมุ่งหมายวิทยาการกว้างขวาง มีเนื้อหาสาระและหลักเกณฑ์ของวิทยาการเฉพาะของตนเอง แตกต่างจากวิทยาการเดิม

วิทยาการใหม่ที่เกิดจากบุรณาการประเภทสหวิทยาการมีลักษณะแตกต่างกันไปตามลักษณะบุรณาการ กล่าวคือ “pseudo interdisciplinarity” เป็นลักษณะสหวิทยาการที่มีการผสมผสานเครื่องมือของวิทยาการเดิม “auxiliary interdisciplinarity” เป็นลักษณะสหวิทยาการที่ผสมผสานวิธีการของวิทยาการเดิม “unifying interdisciplinarity” เป็นลักษณะสหวิทยาการที่มีการผสมผสานวัตถุดิบหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติของวิทยาการเดิม “composite interdisciplinarity” เป็นลักษณะสหวิทยาการที่มีการผสมผสานเนื้อหาสาระของวิทยาการเดิม “teleological interdisciplinarity” เป็นลักษณะสหวิทยาการเกิดจากบุรณาการของวิทยาการระดับประจักษ์และระดับปฏิบัติ “normative interdisciplinarity” เป็นการลักษณะสหวิทยาการเกิดจากการบุรณาการระดับปฏิบัติและระดับบรรทัดฐาน และ “purposive interdisciplinarity” เป็นลักษณะสหวิทยาการเกิดจากบุรณาการของวิทยาการระดับบรรทัดฐานและระดับคุณค่า

5. บุรณาการประเภทอภิวิทยาการ

บุรณาการประเภทอภิวิทยาการ (trans-disciplinarity) หมายถึง บุรณาการของมวลวิทยาการขั้นอุดมคติ มีการผสมผสานองค์ประกอบของวิทยาการทั้งสี่ระดับรวมเข้าเป็นระบบเดียวได้เป็นวิทยาการแขนงใหม่ที่มีจุดมุ่งหมายกว้างขวางลึกซึ้ง และองค์ประกอบเฉพาะวิทยาการใหม่นั้น ผลจากบุรณาการได้เป็นวิทยาการที่ครอบคลุมมวลวิทยาการทุกระดับ

กล่าวโดยสรุปได้ว่าบูรณาการของวิทยาการทั้ง 5 ประเภทนี้ลักษณะสหวิทยาและลักษณะ อภिवิทยาการ เป็นลักษณะการผสมผสานของวิทยาการที่มีความซับซ้อนและตรงตามเป้าประสงค์ของ ระบบวิทยาการในการพัฒนาสังคมและมนุษยชาติมากที่สุด นักวิชาการรวมถึงนักการศึกษา และ นักพัฒนศึกษาต่างตระหนักดีว่าวิทยาการสาขาใดสาขาหนึ่ง เพียงสาขาเดียวไม่อาจพัฒนาสังคมและ มนุษยชาติซึ่งเป็นระบบหลายมิติได้ จำต้องอาศัยวิทยาการทุกสาขา แต่ความพยายามในการ ผสมผสานวิทยาการเข้าด้วยกัน เพื่อให้เกิดบูรณาการระดับอภिवิทยาการในปัจจุบันยังเกือบไม่บรรลุผล ส่วนใหญ่ที่พบจะเป็นระดับพหุวิทยาการ อเนกวิทยาการ ปฏิบัติวิทยาการ และสหวิทยาการ ในปัจจุบัน มีการเน้นลักษณะสหวิทยาการอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะในระดับมหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันทาง สังคม ที่เป็นศูนย์กลางของวิทยาการต่างๆ และเป็นแหล่งกำเนิดของวิทยาการสาขาต่างๆ อีกด้วย

นอกจากนี้ยังพบว่า คำว่า “บูรณาการ” มีผู้ให้นิยามที่ค่อนข้างหลากหลายมาตั้งแต่คำนี้เริ่มเป็นที่รู้จักกัน อาจกล่าวได้ว่า ร้อยคนก็ให้ร้อยนิยาม หลักการบูรณาการที่แท้จริง คือ การนำหลักคิดทาง พุทธศาสนา ปรัชญาตะวันออก และปรัชญาตะวันตกมาใช้ประกอบการเรียนรู้ฝึกฝน เน้นการ เปลี่ยนแปลงที่มาจากภายในของบุคคล เข้าใจตนเอง สู่การเปลี่ยนแปลงแนวคิด ทศนคติ ที่มี ต่อบุคคลอื่น ต่อสิ่งแวดล้อม เห็นความสำคัญของธรรมชาติที่เป็นต้นแบบของความสัมพันธ์ของสิ่งทั้ง มวล ในการปฏิบัติให้เห็นผลนั้น จะต้องเกิดตั้งแต่ได้ ร่วมรู้ ร่วมคิด ร่วมจิต ร่วมใจ ร่วมไม้ ร่วมมือ ร่วม เดินทางสู่จุดหมายเดียวกัน และสามารถแยกแยะความแตกต่างของความหมายระหว่าง ร่วมกัน ทำงาน กับทำงานร่วมกันได้ เพื่อความเจริญงอกงามของชีวิต และสังคม อย่างที่เรียกว่า บูรณาการ ได้ อย่างถ่องแท้ (บุญยงค์ วงศ์รักมิตร, 2555 คำนิยามใน กรรณจรรยา สุขรุ่ง, ชัยวัฒน์ ธิระพันธ์ และสุภาพ สิริบรรสพ, 2555)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2550) การพัฒนาแบบองค์รวมจะเกิดขึ้นได้เมื่อมีการ พัฒนาค้นทั้งคน หมายถึง การดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้นเป็นระบบอย่างหนึ่ง ระบบการดำเนินชีวิต ประกอบด้วยด้านต่างๆ ของการดำเนินชีวิต ซึ่งมี 3 ด้าน และทั้ง 3 ด้านนั้นจะต้องสัมพันธ์ซึ่งกันและ กัน โดยมีการพัฒนาที่ประสานเสริมซึ่งกันและกันเป็นบูรณาการ ทั้งนี้การพัฒนาแบบองค์รวม ประกอบด้วย

1. ด้านพฤติกรรม คือด้านความสัมพันธ์ที่แสดงออกต่อสิ่งแวดล้อมได้แก่ สิ่งแวดล้อมทางสังคม คือ เพื่อนมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ เช่น ปัจจัย 4 สิ่งบริโภค เครื่องใช้ อุปกรณ์เทคโนโลยี และ ธรรมชาติแวดล้อมทั้งหลาย ซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมที่เราเข้าไปสัมพันธ์ด้วยพฤติกรรมทางกาย และวาจา พร้อมทั้งสัมผัสทั้ง 5 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย หากมองเพียงผิวเผินในชั้นนอกชีวิตมนุษย์เป็นอยู่ โดยมีพฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม แต่เมื่อมองลึกลงไปอีกด้านหนึ่งการที่จะมีพฤติกรรม อย่างนี้ก็มีสภาพและอาการของจิตใจเป็นอิทธิพลอยู่เบื้องหลัง

2. ด้านจิตใจ เมื่อมีความสุข จิตใจสบายก็มีพฤติกรรมอย่างหนึ่ง ถ้าใจชอบก็เป็นอย่างหนึ่ง ไม่ชอบก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ในการทำพฤติกรรมทุกครั้งมีเจตจำนง ความตั้งใจ ตั้งใจ พฤติกรรมนั้นเป็นไปตามความตั้งใจและแรงจูงใจ โดยโยงไปถึงสภาพจิตใจที่มีคุณธรรม หรือมีสิ่งที่ตรงข้ามกับคุณธรรม คือ มีกิเลส ความชั่วร้าย ซึ่งพฤติกรรมจะเป็นไปโดยสอดคล้องกัน

3. ด้านปัญญา ถ้ามีปัญหา มีความรู้ความเข้าใจ รู้ว่าทำไมต้องไม่เบียดเบียนกัน ทำไมต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความรู้ความเข้าใจเหตุผล คือปัญญา ทำให้จิตใจพร้อมและมีความสุขในการที่จะมีพฤติกรรมนั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2550) ได้กล่าวถึงการพัฒนาคนทั้งคน คือ การพัฒนาระบบองค์รวมแห่งการดำเนินชีวิต ความตอนหนึ่งว่า

...การพัฒนาคนทั้งคน ก็คือ การพัฒนาระบบองค์รวมแห่งการดำเนินชีวิตของคนในทั้ง 3 ด้าน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เจริญงอกงามขึ้นอย่างประสานสัมพันธ์สอดคล้องส่งผลเกื้อกูลไปด้วยดีทั้งระบบ...คือบูรณาการที่แท้จริงของการพัฒนาคนทั้งคนให้เป็นคนเต็มคน...

กล่าวได้ว่าการจัดการศึกษาเป็นการพัฒนาตัวคนที่แยกระดับความมุ่งหมายโดยมีจุดมุ่งหมาย 2 ระดับทั้งโดยกาละ และโดยเทศะ

1. โดยกาละ

การศึกษาเพื่อยุคสมัย คือการที่จะพัฒนาคนให้สอดคล้องสามารถรับมือได้กับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยที่เป็นอยู่ เนื่องจากมนุษย์เกิดมาในยุคสมัยใดก็ต้องมีสภาพแวดล้อมของยุคนั้นที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง และดำเนินชีวิตให้ได้ผลดี ให้สามารถสร้างสรรค์

การศึกษาที่เหนือยุคสมัย (ศัพท์ทางพุทธศาสนา เรียกว่า อกาลิโก) คือ การพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่ไม่ขึ้นต่อกาลสมัย ได้แก่ การศึกษาเพื่อส่งเสริมคุณค่าที่มีโดยธรรมชาติของมนุษย์ การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างคนที่สมบูรณ์ ไม่ขึ้นต่อกาลสมัย หรือไม่เกี่ยวกับสภาพของยุคสมัย พร้อมกับการเป็นคนที่มีประสิทธิภาพสำหรับยุคสมัยปัจจุบันซึ่งจะทำให้สามารถดำเนินชีวิตถึงจุดมุ่งหมายที่สมบูรณ์นั้นได้

2. โดยทะเลาะ

การศึกษาที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของถิ่น สร้างคนให้พร้อมที่จะอยู่ในสังคมได้ดี และสามารถเป็นส่วนร่วมที่จะพัฒนาสังคมอย่างได้ผลด้วย

การศึกษาที่พ้นจากทะเลาะเฉพาะเพื่อความเป็นคนของโลก มนุษย์ทุกคนเป็นสมาชิกของโลก จึงมีส่วนร่วมในอารยธรรมของโลก ตลอดจนถึงสิ่งแวดล้อมโลก หากไม่สามารถเป็นสมาชิกของโลก ก็จะเข้ากับสภาพปัจจุบันที่เป็นอยู่ไม่ได้ ไม่ทัน และช่วยทะเลาะไม่ได้จริง

สรุปได้ว่าการศึกษจะต้องพัฒนาคนให้เป็นคนเต็มคน ผู้มีชีวิตที่สมบูรณ์ ให้เป็นบุคคลที่พัฒนาแล้ว ทั้งด้านพฤติกรรมไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ และธรรมชาติ หรือพฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือ เพื่อนมนุษย์ ทั้งด้านจิตใจ และด้านปัญญา ให้ได้คุณสมบัติเหล่านี้ในระดับง่าย ที่พูดได้สั้นๆ ว่า ให้เป็นคนที่ดี เก่ง ดี และมีความสุข นั่นหมายถึง การศึกษาจะต้องทำหน้าที่ คือ เมื่อเรียนอยู่ต้องมีความสุข เป็นคุณสมบัติในใจ เมื่อมีความสุข ถ้าเป็นคนเก่งเมื่อออกไปในสังคมก็จะไม่เบียดเบียนผู้อื่นในการหาความสุข คนที่มีความสุขจะแบ่งปันความสุขให้แก่สังคม และใช้ความเก่งในการสร้างสรรค์เพื่อประโยชน์สุขร่วมกันทั่วสังคม

ดังนั้นการบูรณาการมนุษย์เข้าด้วยกันเป็นเรื่องของหัวใจ และจิตวิญญาณที่ต้องออกมาจากข้างในความเป็นมนุษย์ และให้มนุษย์ได้สัมผัสด้านในของกันและกัน

จากการศึกษาอาจกล่าวได้ว่า การบูรณาการ (integration) เป็น คำรวมๆ ที่มีหลายใบหน้า เมื่อลงมือปฏิบัติ อาจจะมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันไป เช่น การหลอมรวม (alignment) การเชื่อมโยง (connection) การร่วมมือ (collaboration) การผสมกันแบบเล่นแร่แปรธาตุ (alchemy) หรือการเป็นพันธมิตรกัน (Alliance) เป็นต้น

แต่ในที่นี้ “บูรณาการ” ไม่ใช่ “คำนาม” แต่เป็น “คำกริยา” ที่ไหลจากหัวใจ และสมอง ผ่านสู่มือ ออกมาเป็นการกระทำ บูรณาการเป็นเรื่องของการเชื่อมโยงพลังต่าง ๆ เข้าด้วยกันพลังกาย พลังสมอง พลังหัวใจ พลังเงิน พลังอำนาจขององค์กร สรุปได้ว่าบูรณาการต้องใช้ทั้งศาสตร์ และศิลป์ ในการเชื่อมประสานและหลอมรวมสรรพกำลังทั้งหมดที่มีเข้าด้วยกัน เพื่อขับเคลื่อนไปสู่เป้าหมายที่ปรารถนา

นอกจากนี้การบูรณาการเป็นกระบวนการจากภายในอันลุ่มลึก ทั้งด้านอารมณ์ความรู้สึก ความคิด และจิตวิญญาณ แล้วขับเคลื่อนพลังนั้นสู่ภายนอก และเมื่อได้ลงมือทำกับภายนอก ก็จะกระทบกลับมาภายในของเรา ดังนั้น บูรณาการจึงเป็นเรื่องการเดินทาง หรือวิถีที่ปฏิสัมพันธ์ถักทอ ป้อนกลับไปมาของ “ข้างในและข้างนอก” จนบรรลุเป้าหมายของการเดินทาง หรือการพัฒนานั่นเอง งานวิจัยทางวิทยาศาสตร์ทางจิตจำนวนมากชี้ว่า การทำสมาธิ และเจริญสติ สร้างเสริมสุขภาพหลายด้าน ทั้งทางร่างกาย และอารมณ์ สมาธิยังช่วยเพิ่มพูนประสิทธิภาพในการคิด การเรียนรู้ และการ

ทำงาน ที่สำคัญการทำสมาธิอย่างสม่ำเสมอในระยะตั้งแต่ 2 - 3 เดือนขึ้นไป ส่งผลต่อการทำงานของสมอง กล่าวคือ สมองในส่วนที่เชื่อมโยงกับพฤติกรรมก้าวร้าว รุนแรงจะอ่อนกำลังลง ถูกกระตุ้นได้ยาก และช้ากว่าเดิม ในขณะที่สมองส่วนที่คิดสร้างสรรค์จะทำงานว่องไวขึ้น สมองในส่วนจิตสำนึกผิดชอบชั่วดี จะสามารถทำงานได้ดีขึ้นด้วย โดยหลักแล้ว จิตทำงานใน 2 ลักษณะ คือ (ชัยวัฒน์ ธีระพันธ์ , 2555 ใน กรรณจรียา สุขรุ่ง, ชัยวัฒน์ ธีระพันธ์ และสุภาพ สิริบรรสพ, 2555)

1. จิตคิด (Active mind)

จิตคิด คือ จิตกระโดดจากความคิดหนึ่งสู่อีกความคิดหนึ่งอย่างรวดเร็ว ความคิดจะผุดขึ้นเป็นสายอย่างต่อเนื่อง เรียกได้ว่าเป็นภาวะ “จิตวุ่น” หรือ “จิตไม่ว่าง” จิตชนิดนี้เป็นจิตที่เรามักใช้คิดวิเคราะห์ ประมวลผล และทำกิจการงานต่าง ๆ ในชีวิตประจำวันทั่วไป ในภาวะจิตคิดนั้นคิดจากข้อมูลเดิม ๆ ที่คุ้นเคย โอกาสนี้เกิดความคิดใหม่ ๆ ความคิดดี ๆ นั้นมีน้อยมาก จึงมักได้คำตอบเดิม ๆ ววนเวียนอยู่กับปัญหาเรื่องราวเก่า ๆ แต่หากสามารถชะลอตัวเองให้ช้าลง ไม่เร่งคิด ไม่ร้อนรนเอาคำตอบ ปล่อยใจให้สบาย ผ่อนคลาย คลื่นความคิดจะช้าลง และรอบความถี่จะห่างออกไป ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างความคิดขึ้น ซึ่งช่องว่างนี้เอง คือ ภาวะจิตเงียบ

2. จิตเงียบ (Quiet mind)

จิตเงียบเป็นจิตที่มีพลัง อย่างจิตตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามิได้ตรัสรู้จากการคิดด้วยสมองแต่ความรู้อันยิ่งใหญ่เกิดในภาวะที่จิตไร้การคิด จิตเงียบเป็นจิตที่สบาย ผ่อนคลายพร้อมด้วยสติ และกำลังสมาธิ ในภาวะจิตเช่นนี้ การรับรู้ของเราจะกระจ่างชัด ส่งผลต่อการเรียนรู้ และยังช่วยให้ทำงานได้เต็มประสิทธิภาพอีกด้วย ทั้งนี้ภาวะจิตเงียบอาจเกิดเพียงเสี้ยววินาที หรือนานกว่านั้น ทว่าในเสี้ยววินาทีที่จิตเงียบนั้นเป็นโอกาสให้เกิดปัญญาญาณ (intuition) เป็นความรู้ที่สดใหม่ ที่ “จิตคิด” คิดไปไม่ถึง

ตัวอย่าง ชายคนหนึ่งพบหนทางแก้ปัญหา น้ำทะเลกัดเซาะชายฝั่งด้วยการเฝ้ามองดูทะเล เขามองออกไปในทะเล ใจต่อนั้นสบาย ผ่อนคลาย ไร้ความคิดกังวลใด ๆ และแล้วในช่วงหนึ่ง เมื่อมองเห็นไม้ลำหนึ่งปักอยู่กลางทะเล จึงเกิดความคิดว่าหากเรานำไม้มาปักเป็นแนวกำแพงในทะเล ก็จะสามารถชะลอแรงคลื่นลมที่พัดเข้ามาเซาะฝั่งได้ อีกทั้งไม้เป็นวัสดุที่หาได้ในพื้นถิ่น ราคาไม่แพง ไม่เป็นพิษกับสิ่งแวดล้อม ชาวบ้านทำกันเองได้ ช้ำยังได้ประโยชน์เพิ่มจากการเก็บหอยที่จะมาเกาะไม้ ให้ชาวประมงนำไปรับประทาน หรือขายเพื่อสร้างรายได้เพิ่มได้ด้วย

จากตัวอย่างข้างต้นกล่าวได้ว่า ภาวะจิตเงียบ สามารถนำมาใช้ในชีวิต การเรียน และการดำเนินชีวิตได้ โดยเฉพาะในสภาพการณ์ของสังคม และโลกปัจจุบัน การเผชิญกับปัญหาท้าทาย และบีบคั้นได้ดี การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิมีหลายวิธี เช่น นั่งสมาธิ เจริญสติภาวนา ฟังเพลงผ่อนคลาย อยู่ในธรรมชาติ หรือแม้แต่ออกกำลังกาย โดยเฉพาะการออกกำลังกายที่เน้นประสานกาย และจิตด้วยกัน

สรุปได้ว่า หากสามารถเชื่อมโยงคุณค่าของชีวิต การศึกษาและการทำงานได้นั้น ชีวิตจะมีความสุขสามารถสร้างสรรค์ประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมได้ แต่การไปถึงจุดนั้นได้มิใช่เรื่องง่าย เป็นสิ่งที่ต้องปรับความคิด และการกระทำของแต่ละคนเอง เพื่อเชื่อมต่อกับผู้อื่น ๆ ที่อยู่รอบตัว และกลับมาใคร่ครวญความเชื่อของตนอยู่เสมอ บูรณาการจึงเป็นกระบวนการของชีวิตที่วิวัฒนาการไม่หยุดนิ่ง เป็นชีวิตที่สมดุลในความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ที่ได้มีบูรณาการ ที่นั้นมีความเจริญงอกงามของชีวิต

กระทรวงศึกษาธิการ (2547 : 2548) ได้กล่าวถึงแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนาการศึกษาแบบบูรณาการและเป็นองค์รวมไว้ดังนี้ มนุษย์มีศักยภาพและมีความสามารถทางสมองมากกว่าสัตว์โลกทั่วไป มนุษย์ปรับตัวโดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ และได้จำกัดอยู่เพียงด้านกายภาพตามสัญชาตญาณทางธรรมชาติ คือ การกินอยู่ สืบเผ่นพันธุ์ และเอาตัวรอดจากภัยคุกคามต่างๆ เท่านั้น หากครอบคลุมถึงกระบวนการเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับความรู้สึกรู้สึกนึกคิด จิตใจ อุดมคติ ฯลฯ ของสังคมระดับต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นด้วยสติปัญญา ความสามารถและจินตนาการที่มีอยู่ตามธรรมชาติด้วย กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นทั้งกลไกการถ่ายทอดหรือผลิตซ้ำเพื่อรักษาสืบต่อเอาไว้ เช่นเดียวกับที่เป็นกระบวนการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ที่เกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์เพื่อปรับตัวกับสิ่งเดิมซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่ง (พลวัต/อนิจจัง) อยู่ตลอดเวลาด้วย

กระบวนการเรียนรู้ คือ กลไกสำคัญที่สุดซึ่งมนุษย์ใช้ในการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตได้อย่างสอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่มีอิทธิพลต่อมนุษย์ ทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและสังคมระดับต่าง ๆ ไม่ว่าจะครอบครัว กลุ่ม องค์กร ชุมชน ประเทศ และระบบนิเวศ ดังนั้น บริบทหรือสิ่งแวดล้อมระดับต่าง ๆ รอบตัวปัจเจกบุคคล จึงมีอิทธิพลโดยตรงทั้งในด้านการผลิตซ้ำสิ่งเดิม และการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ของสังคม ขึ้นอยู่กับคุณลักษณะของกระบวนการเรียนรู้และระดับปฏิสัมพันธ์ในกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมนั้น ๆ

สังคมในยุคชุมชนส่วนใหญ่เป็นสังคมเกษตรกรรม ดำรงชีวิตอยู่ในลักษณะรวมกันเป็นชุมชนกระจายอยู่ตามลุ่มแม่น้ำ ป่าเขา สังคมแบบเมืองมีน้อย และขยายตัวอย่างช้า ๆ พระพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องผีเป็นแกนหลักของกระบวนการทัศน์ในการมองโลก และชีวิต ซึ่งมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมหรือวิถีคิด และวิถีชีวิตของปัจเจกบุคคลและชุมชนในอดีตโดยตรง ในขณะที่วัฒนธรรมทัศน์ดังกล่าวหล่อหลอมมาจากกระบวนการเรียนรู้ธรรมชาติของมนุษย์ด้วยบริบทของสังคมไทยในยุคชุมชนมีลักษณะสำคัญดังนี้

สังคมยุคชุมชนมีทัศนะว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและสัมพันธ์อยู่กับธรรมชาติหรือสิ่งสูงสุดอื่นๆ อาทิ ผี เทวดา พระเจ้า ฯลฯ มนุษย์จึงต้องเรียนรู้ที่จะจัดความสัมพันธ์กับธรรมชาติและสิ่งสูงสุดด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตน อย่างตระหนักรู้ว่า ตนเองมีชีวิตอยู่ได้โดยอาศัยธรรมชาติ (ธรรม) เช่นเดียวกับสรรพชีวิตอื่น โลกนี้จึงมิใช่สมบัติของตน หากเป็นสมบัติร่วมกันของสรรพชีวิตทั้งหมด การ

ใช้ประโยชน์จึงต้องเกิดขึ้นพร้อมกับการดูแลรักษาและเอื้อเพื่อแบ่งปันซึ่งกันและกัน โดยรู้คุณค่าของธรรมชาติหรือสิ่งสูงสุดนั้น

เนื่องจากมนุษย์มิได้เป็นศูนย์กลาง หรือเจ้าของโลก และธรรมชาติ ในกระบวนการทัศน์นั้นมนุษย์เห็นว่าโลก และธรรมชาติมิได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเส้นตรง (linear) หากเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นวัฏหรือวงจรมนุษย์ (circle) โดยสังเกตเรียนรู้จากฤดูกาล ระยะเวลา และการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ของธรรมชาติและชีวิต ดังนั้นจึงเชื่อว่าสรรพสิ่งและสรรพชีวิตในธรรมชาติสัมพันธ์อย่างเป็นเหตุปัจจัยหรือเป็นส่วนหนึ่งซึ่งกันและกัน ไม่โดยตรงก็โดยอ้อมในโลกแห่งวัฏนั้น มนุษย์จึงมุ่งรักษาความหลากหลายของการพึ่งพาอาศัยกัน และความสมดุลของระบบนิเวศให้มั่นคง โดยเชื่อว่าความหลากหลาย และสมดุล คือ แกนหลักของความมั่นคง และยั่งยืน

กระบวนการทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติและชีวิตดังกล่าว ให้ความสำคัญสูงสุดกับการเชื่อมโยงระบบสัมพันธ์ภาพของปัจจัยต่างๆ ทั้งภายในระบบเดียวกัน และกับระบบใหญ่น้อยอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกันเพื่อให้อยู่กันอย่างมั่นคง มีสมดุล และยั่งยืนโดยโครงสร้างสังคม การเมือง เศรษฐกิจ และกิจกรรมต่างๆ ในวิถีของชุมชนส่วนมากจะอยู่ในลักษณะแนวราบที่เน้นความร่วมมือ และการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในชุมชน เนื่องจากเป็นเครือญาติกัน และตามความจำเป็นของการทำมาหากิน ตลอดจนสภาพแวดล้อม และค่านิยมของศาสนธรรมที่สอนให้บุคคลมีเมตตากรุณา เอื้อเพื่อช่วยเหลือพึ่งพากัน มีผลให้โครงสร้างความสัมพันธ์เป็นแบบแนวราบ หรือความสัมพันธ์เชิงสังคมมากกว่าความสัมพันธ์เชิงอำนาจรวมศูนย์ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2521)

ประเวศ วะสี (2545) ได้กล่าวถึงการศึกษาแบบบูรณาการ หรือที่เรียกว่า “องค์รวม” ไว้ดังนี้ การศึกษาทุกวันนี้ทั้งโลกเอาวิชาเป็นตัวตั้ง ศึกษาวินิจฉัยอะไร ใช้ตำราวิชาอะไร สำเร็จวิชาอะไร ได้ปริญญาวิชาอะไร ทอดทิ้งชีวิตหมด ชีวิตและการอยู่ร่วมกัน มันก็แยกส่วนออกไป มนุษย์ขณะนี้ไม่เข้าใจชีวิต ไม่เข้าใจการอยู่ร่วมกันเพราะการศึกษาไม่ได้เอาสิ่งนั้นเป็นตัวตั้ง เอาวิชาเป็นตัวตั้ง เพราะเป็นการแยกส่วน มหาวิทยาลัยไปดูโครงสร้าง และพฤติกรรมก็เป็นแบบแยกส่วน มหาวิทยาลัยแยกเป็นคณะ ภาควิชา สาขาวิชาที่แยกย่อยกันไป และแต่ละคน ก็ไปติดอยู่ที่ตรงที่แยกเข้าใจเป็นส่วน ๆ เหมือนจิ๊กซอร์ที่แต่ละคนเข้าใจเป็นส่วน ๆ ไม่เห็นภาพทั้งหมด เมื่อไม่เห็นภาพทั้งหมด ก็ไม่รู้ว่าทั้งหมดเป็นภาพหมี ภาพเสือ หรืออะไร มหาวิทยาลัยหมดกำลังลงไม่มีกำลังที่จะช่วยประเทศชาติ เพราะมองไม่เห็นทั้งหมด เห็นแต่เป็นส่วน ๆ เช่น มหาวิทยาลัยขณะนี้ไม่สามารถทำงานเชิงนโยบาย เพราะนโยบายนั้นจะต้องเห็นทั้งหมด และรู้ว่ามันกำลังจะเคลื่อนไปทางไหน ที่มันเคลื่อนไปนั้นมันผิดถูกเป็นอย่างไร มหาวิทยาลัยเกือบไม่มีบทบาทตรงนี้เลย เพราะรู้แต่เรื่องย่อย ๆ ซอยลงไปหมด การศึกษาในมหาวิทยาลัยก็แยกกันไปรวดเร็วเกินไปอย่างที่พูดกันมากลุ่มวิทยาศาสตร์ก็ไม่รู้สังคมศาสตร์ ไม่รู้มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ก็ไม่รู้มนุษยศาสตร์ ทำนองเดียวกันทั้งหมด ที่จริงทั้งหมดมันจำเป็น

ประเวศ วะสี (2553) การศึกษาเป็นเรื่องที่ใหญ่มากควรจะเป็นพลังที่สำคัญที่สุดของชาติ เพื่อทุกคน และทุกเรื่อง (Education For All) ทุกภาคส่วนของสังคมต้องทุ่มเทเพื่อการศึกษา (All For Education) ไม่ใช่เรื่องของโรงเรียน และครูเท่านั้น และการศึกษาต้องสามารถแก้ปัญหาทั้งหลายทั้งปวง มีความยากจนเป็นอาทิ ซึ่งกล่าวเป็นสำนวนว่า การศึกษารักษาทุกโรค (Education Cure All) การศึกษาจึงมิได้เป็นเพียงการท่องตำรา และเป็นเรื่องของครูในโรงเรียนเท่านั้น การศึกษาต้องเป็นการเรียนรู้ในการปฏิบัติการจริงร่วมกันของคนทั้งมวลในพื้นที่อันกว้างขวางของชีวิต และสังคม

การศึกษาทำให้คนมีความรู้ แล้วคนที่ความรู้จะไปแก้ปัญหาได้ทุกเรื่อง กาลเวลาที่ล่วงไปประมาณ 100 ปี พิสูจน์แล้วว่าความเชื่อดังกล่าวไม่เป็นความจริง ประเทศยังติดขัดด้วยเรื่องต่างๆ จนวิกฤติ รวมทั้งวิกฤติของครู และระบบการศึกษาเองด้วย การรู้หนังสือเป็นของดีแต่ไม่พอ เพราะปัญหาต่าง ๆ นั้น ซับซ้อน และยาก ซึ่งลำพังการท่องวิชาไม่สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ (ประเวศ วะสี, 2553)

กล่าวโดยสรุปคือ การเรียนรู้ในการท่องวิชานั้นคนอื่นร่วมด้วยไม่ได้ และไม่สามารถนำไปสู่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ แต่การเรียนรู้ในการปฏิบัติจริงนั้นคนอื่นร่วมด้วยได้มาก เช่น ชุมชนทั้งชุมชน จึงเปิดโอกาสที่จะทำให้การเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัตินำไปสู่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ ประเทศไทย มีปัญหาใหญ่ ๆ ที่ทำให้การพัฒนาประเทศสะดุด ไม่สามารถดำเนินต่อไปได้ การศึกษาควรจะต้องเป็นพลังที่จะแก้ปัญหาเหล่านี้ดังที่ว่า การศึกษารักษาทุกโรค (Education Cure All) โดยมุ่งแก้ปัญหาพื้นฐานดังต่อไปนี้ (ประเวศ วะสี, 2553)

1. แก้ความยากจน โดยการสร้างสัมมาชีพ เต็มพื้นที่ (ประเวศ วะสี 2552 : 2553) การมีสัมมาชีพเต็มพื้นที่เป็นรากฐานของความร่มเย็นเป็นสุข กิจกรรมทุกชนิดในประเทศ รวมทั้งการศึกษา ควรมุ่งสร้างสัมมาชีพเต็มพื้นที่

2. การรักษาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยความอยู่รอดของเผ่าพันธุ์ เมื่อสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติถูกใช้จนหมดสิ้น กลุ่มชนหรือเผ่าพันธุ์นั้น ๆ ก็ดำรงอยู่ต่อไปไม่ได้ การมีสัมมาชีพ และการรักษาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติต้องควบคู่กันไป

3. การเคารพศักดิ์ศรีและคุณค่าความเป็นคนของคนทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน เป็นศีลธรรมพื้นฐานของสังคม เป็นรากฐานของสิ่งดีงามต่าง ๆ เช่น ประชาธิปไตย สิทธิมนุษยชน ความเป็นธรรม สังคมไทยเป็นสังคมชนชั้น จึงขาดศีลธรรมพื้นฐานนี้ ทำให้สิ่งดีงามแห่งการอยู่ร่วมกัน เช่น ประชาธิปไตย การเคารพสิทธิมนุษยชน ความเป็นธรรม การศึกษาควรสร้างศีลธรรมพื้นฐานนี้ โดยให้ความสำคัญต่อศักดิ์ศรี คุณค่า ศักยภาพ และความรู้ในตัวคนทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน

4. ปรับเปลี่ยนสังคมทางตั้งเป็นสังคมทางราบ สังคมไทยเป็นสังคมทางตั้งคือมีความสัมพันธ์ ระหว่างคนมีอำนาจข้างบน กับคนไม่มีอำนาจข้างล่าง ในสังคมทางตั้งผู้คนจะมีพฤติกรรมเบี่ยงเบนไปในทางลบ มีการเรียนรู้น้อย ใช้อำนาจกว่าความรู้ มีประสิทธิภาพต่ำ ขาดความเป็นธรรม ในสังคมเช่นนี้มักมี

ปัญหาทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง และศีลธรรม จำเป็นต้องปรับไปสู่สังคมทางราบ นั่นคือ มีความเสมอภาค ภารดรภาพ และมีการรวมตัวร่วมคิดร่วมทำ เกิดเป็นสังคมเข้มแข็ง หรือประชาสังคม การศึกษาควรมีบทบาทสำคัญในการสร้างความเป็นประชาสังคม

5. ปรับจากรัฐรวมศูนย์อำนาจไปสู่ความเข้มแข็งของประชาธิปไตยชุมชนท้องถิ่น ประเทศไทยปกครองด้วยระบบอำนาจรัฐรวมศูนย์ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อประชาธิปไตย และความขัดแย้งกับวัฒนธรรมท้องถิ่น ทำให้ไม่สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ และเกิดความรุนแรง การศึกษาต้องส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนและท้องถิ่น ความเข้มแข็งนี้จะทำให้แก้ปัญหาต่าง ๆ ไปได้เกือบหมด ซึ่งรวมถึงปัญหาความยากจน และการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ

6. สร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ สังคมไทยเป็นสังคมอำนาจ มีการคิดเชิงอำนาจ และทำเชิงอำนาจ มีการใช้ความรู้ และเหตุผลน้อย ทำให้บ้านเมืองติดขัด ขัดแย้ง และรุนแรง จำเป็นต้องปรับจากสังคมอำนาจไปสู่สังคมเรียนรู้ ระบบการศึกษาต้องสามารถกระตุ้น และสนับสนุนการเรียนรู้ของประชาชนทุกวิถีทาง ต้องมีการใช้การสื่อสารทุกประเภทอย่างมีประสิทธิภาพ ต้องส่งเสริมวัฒนธรรมการอ่านให้เกิดขึ้นให้ได้ เพราะคนไทยอ่านน้อย การอ่านน้อยจะทำให้ไม่สามารถเข้าใจความซับซ้อนของสังคมปัจจุบัน สังคมไทยโดยรวมขาดสมรรถนะที่จะเผชิญความซับซ้อน และเป็นต้นเหตุของวิกฤตการณ์ การศึกษาควรช่วยสร้างสังคมเรียนรู้ และวัฒนธรรมการอ่าน

7. สร้างจิตสำนึกใหม่ คนไทยติดอยู่ในจิตสำนึกเก่าที่เล็ก และคับแคบทำให้ความรู้สึกนึกคิดคับแคบ ไม่เหมาะแก่การอยู่ร่วมกันในสังคมใหญ่ และสร้างสันติ สังคมมีความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องสร้างจิตสำนึกใหญ่ ให้สามารถมองไกลใฝ่สูง มีจิตสาธารณะ มีจิตสำนึกแห่งความเป็นพลเมืองอันเป็นรากฐานของชีวิตในระบอบประชาธิปไตย และนำไปสู่สันติประชาธรรม เป็นที่ชัดเจนว่า เราไม่สามารถ สร้างจิตสำนึกใหม่ได้ด้วยการสั่งสอน หรือท่องตำรา จำเป็นต้องมีปฏิบัติการทางสังคมที่สร้างจิตสำนึกใหม่ ปฏิบัติการทางสังคมที่สร้างจิตสำนึกใหม่ถือเป็นการเรียนรู้ที่ยิ่งใหญ่มาก เพราะนำไปสู่สิ่งดีงามต่าง ๆ อย่างที่การท่องตำราไม่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้

จากแนวคิดข้างต้นของประเวศ วะสี (2553) สามารถสรุปได้ดังนี้ สังคมปัจจุบันเติบโตและเผชิญปัญหาทางสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้น การศึกษาจึงไม่ควรจำกัดอยู่เฉพาะครูกับนักเรียนในโรงเรียนเท่านั้น ควรเปิดพื้นที่การศึกษาออกไปอย่างกว้างขวางเต็มพื้นที่ทางสังคม เปิดศักยภาพในการเรียนรู้ของคนทุกคนให้เต็มตามความเป็นมนุษย์ เนื่องจากมนุษย์มีศักยภาพในการเรียนรู้สูงสุด สามารถเรียนรู้ให้บรรลุอะไรก็ได้ ทั้งนี้ศักยภาพ ต้องเกิดจากอิสรภาพ หมายความว่า มนุษย์ควรมีอิสรภาพ ในการเรียนรู้ และเลือกเรียนรู้อย่างหลากหลาย ประการสำคัญ คือ การศึกษาต้องเคารพศักดิ์ศรี และคุณค่าความเป็นคนของคนทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน ตามหลักที่ว่า ทั้งหมดเพื่อการศึกษา (All For Education) การศึกษาเพื่อคนทั้งหมด (Education For All) และ การศึกษารักษาทุกโรค (Education Cure All) ระบบการศึกษาต้องเหมือนท้องฟ้า และปากกว้างที่ให้อิสระแก่เมล็ดพันธุ์ทุกชนิดที่จะงอกงาม

อย่างหลากหลาย กล่าวโดยสรุปได้ว่าทุกคนมีเกียรติ ศักดิ์ศรี และสิทธิ์ที่จะเติบโต อย่างหลากหลาย ระบบการศึกษาควรเห็นคุณค่า และความงดงามของการเติบโตอย่างหลากหลายนี้ และนำมาเรียนรู้ ต่อยอด ขยายผลให้งดงามยิ่งๆ ขึ้นไป

กล่าวโดยสรุปได้ว่าการศึกษาระบบบูรณาการนั้น ศาสตร์ทั้งสองศาสตร์ หรือมากกว่านั้นต้องสามารถเชื่อมโยงกันได้จนเกิดความรู้แบบบูรณาการ อันเป็นความรู้ที่ก่อให้เกิดประโยชน์ (contribution) เพิ่มเติมจากการศึกษาตามปกติของศาสตร์ทั้งสอง การเชื่อมโยงความรู้ระหว่างศาสตร์สองแขนงใดๆ อาจเกิดได้ง่ายขึ้น ถ้าผู้ศึกษาความรู้อย่างใดอย่างหนึ่งมีความรู้ในศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งดี อยู่ก่อนแล้ว รวมทั้งมีการประยุกต์วิธีการของศาสตร์อื่นเพื่อใช้ศึกษาศาสตร์เดิมของตนในแนวทางใหม่ นอกจากนี้ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดประโยชน์ต่อความรู้ในศาสตร์เดิมของตนด้วย

อาจเปรียบเทียบเรื่องข้างกับการสร้างความรู้แบบบูรณาการ (หรือ สหวิทยาการ) ได้ดังนี้ การเห็น “ข้าง” ไม่ว่าจะเป็นการ “เห็น” จากภายในตัวข้าง หรือ “เห็น” จากภายนอกตัวข้างนั้นเป็นการเห็น “ตาเนื้อ” ผ่าน จักษุประสาทนำไปสู่ระบบการรับรู้ภายในสมอง ซึ่งเป็นการ “เห็น” ในแบบของตะวันตกเป็นหลัก ความจริงยังมีการ “เห็น” ที่สำคัญกว่านั้น และเป็นการเห็นที่มนุษย์ทั่วไปก็ “เห็น” อยู่เป็นประจำแต่ไม่ตระหนักนั่นคือ การ “เห็น” จาก “รหัสลับ” หรือความเข้าใจในเชิงความหมาย และสัญลักษณ์ ผ่านกระบวนการรับรู้ในอดีต และเก็บไว้ในระบบความทรงจำ และการรับรู้ ทำให้สามารถ “เข้าใจ” ปะติดปะต่อเรื่องราว หรือ “วิเคราะห์” ได้โดยไม่จำเป็นต้องเห็นจริงๆ ด้วยประสาทตา

นอกจากนี้ยังกล่าวได้ว่าการ “เห็น” จาก “รหัสลับ” หรือความเข้าใจในเชิงความหมาย และสัญลักษณ์ ผ่านกระบวนการรับรู้ในอดีต และเก็บไว้ในระบบความทรงจำ และการรับรู้ ทำให้สามารถ “เข้าใจ” หรือ “ปะติดปะต่อ” เรื่องราว หรือ “วิเคราะห์” ได้โดยไม่จำเป็นต้องเห็นจริงๆ ด้วยประสาทตา หรือกล่าวอีกนัยได้ว่า “รหัสลับ” เป็นการเห็นที่เหนือกว่า จักษุสัมผัส หรือที่รู้จักกันในชื่อว่า “มโนสัมผัส” การเห็นในระดับนี้จะช่วยให้มนุษย์เข้าใจประเด็นต่าง ๆ ที่มีความซับซ้อนได้มากกว่า จักษุสัมผัสเป็นทวิคุณ สรุปคือ การเข้าถึงความรู้มีหลายระดับเช่นเดียวกัน ขึ้นอยู่กับความสามารถในการทำความเข้าใจ “รหัสลับ” ต่างๆ ประกอบกับความสามารถในการเชื่อมโยงรหัสลับเหล่านั้นเข้าด้วยกัน

แรมสมร อยู่สถาพร (2530) ได้กล่าวถึงการจัดการเรียนการสอนสำหรับผู้เรียนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ เช่น ในด้านระดับสติปัญญา ขั้นตอนในการพัฒนา ความสนใจ ความพร้อม ความต้องการด้านสังคม อารมณ์และร่างกาย สัมฤทธิผลทางการเรียน และความมุ่งหมายทางการศึกษาที่เรียกว่า “การศึกษาแบบเอกัตภาพ” ไว้ดังนี้ การศึกษาแบบเอกัตภาพ คือ ระบบการเรียนการสอนที่คิดค้นขึ้นเพื่อให้สามารถจัดการศึกษาที่สนองต่อความต้องการของนักเรียนแต่ละกลุ่ม เนื่องจากนักเรียนแต่ละกลุ่มมีวิธีการเรียนที่ไม่เหมือนกันและครูแต่ละคนก็มีวิธีการสอนที่แตกต่างกันออกไปด้วย

จากแนวคิดการศึกษาแบบเอกัตภาพ ของแรมสมร อยู่สถาพร (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.) อาจกล่าวได้ว่า ไม่มีวิธีการสอนใดที่จะสามารถเหมาะสมกับนักเรียนอย่างแท้จริง ลักษณะที่สำคัญของการจัดการเรียนการสอนแบบเอกัตภาพ คือ การมุ่งเน้นการจัดการเรียนการสอนที่คำนึงถึงตัวนักเรียนเป็นสำคัญ การจัดการศึกษาตามแนวคิดนี้นอกจากจะเป็นการจัดการศึกษาที่คำนึงถึงความแตกต่างเป็นรายบุคคลแล้ว ยังเป็นการศึกษาที่มุ่งฝึกให้นักเรียนมีความรับผิดชอบ ฝึกให้เป็นผู้รู้จักแก้ปัญหาอย่างมีเหตุผล และมีประสิทธิภาพสามารถนำตนเองได้ รู้จักริเริ่มสิ่งใหม่ ๆ มีความรู้ความสามารถและทักษะเพียงพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขและเป็นสมาชิกที่ดีมีคุณภาพของสังคมต่อไป

2.2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี

เนื่องจากมีเอกสารและการค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับการพัฒนาสตรีไทยไว้ทั้งในรูปการแสดงความคิดเห็น และการเสนอข้อเท็จจริงในด้านตัวบทกฎหมาย ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าควรหยิบมาเทียบเคียงไว้เบื้องต้นเพื่อเป็นพื้นฐานและสัมพันธ์กับการวิจัยดังนี้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (2506) ได้ทรงศึกษาถึงฐานะของสตรีไทยโดยเปรียบเทียบกับฐานะของสตรีในต่างประเทศในด้านบทบัญญัติที่มีในกฎหมาย และในด้านพฤติกรรมทั่วไป ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี สรุปได้ว่า สถานภาพของสตรีไทยนั้นดีกว่าสตรีชาติอื่นทั้งในแถบเอเชียและยุโรป แม้กระนั้นก็ตามยังทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า ควรจะแก้ไขขนบธรรมเนียมและกฎหมายในบางประการอีก เพื่อฐานะความเป็นอยู่ของสตรีจะได้ดีขึ้นโดยเฉพาะเรื่องผ้าเดี๋ยวมียัดเย็บ นอกจากนี้ยังทรงแสดงทัศนะในเชิงยกย่องสตรีไว้อีกว่า สถานภาพของสตรีนั้นเป็นเครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองของสังคม

ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (2510) ได้ศึกษาเรื่องหน้าที่บางประการของสตรีไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งปรากฏว่าในยามสงครามสตรีต้องเป็นทหารและออกรบเข้าศึกเคียงบ่าเคียงไหล่กับบุรุษ ด้วยเหตุนี้สตรีไทยในสมัยนั้นจึงต้องไว้ผมสั้นและแต่งกายให้มีลักษณะคล้ายบุรุษ ทั้งนี้อาจเป็นการป้องกัน สวัสดิภาพทางเพศด้วย

ธานินทร์ กรัยวิเชียร (2510) ได้ศึกษาถึงสิทธิของสตรีในกฎหมายไทยตามที่มีบันทึกไว้ในประมวลกฎหมายตั้งแต่เดิมมานั้น ปรากฏว่า สตรีมีแต่ภาระหน้าที่ ส่วนสิทธินั้นแทบจะไม่มีเลย สภาพของสตรีอยู่ในลักษณะเหมือนทรัพย์สินของชายผู้เป็นสามีเท่านั้น นอกจากนั้นยังให้สิทธิชาย ในการมีภริยาได้หลายคน มีอำนาจจะเขียนดีสั่งสอนภริยาได้โดยมีเงื่อนไขว่ามีให้กระดุกแขนขาหัก สำหรับประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ที่ว่าด้วยครอบครัวและมรดกในส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิของสตรีนั้นมีทั้งส่วนเด่นและส่วนด้อย ซึ่งสมควรจะได้แก้ไขบทบัญญัติบางประการให้เกิดความเป็นธรรมขึ้น

อักษรพร จุฬารัตน์ (2512) ได้ศึกษาเรื่องสิทธิในการจัดการทรัพย์สินของสตรีไทยโดยพิจารณาจากกฎหมายครอบครัวและมรดก สรุปได้ว่า กฎหมายเรื่องครอบครัวและมรดกนั้น เราถือเอาขนบธรรมเนียมประเพณีและสภาพความเป็นจริงในสังคมไทยขณะนั้นเป็นเกณฑ์ โดยแบ่งทรัพย์สินของคู่สมรสออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่สินส่วนตัวและสินบริคณห์ ซึ่งกฎหมายกำหนดอำนาจและวิธีในการจัดการที่แตกต่างกันเป็นต้นว่าบังคับให้ทำสัญญาเรื่องสินส่วนตัวก่อนสมรส ซึ่งทั้งสองฝ่ายมีอำนาจจะจัดการกับทรัพย์สินในส่วนของตนอย่างไรก็ได้ สำหรับสินบริคณห์นั้นกฎหมายกำหนดให้สามีเป็นผู้มีอำนาจจัดการ แต่อย่างไรก็ตาม ฝ่ายภรรยาอาจร้องขอต่อศาลได้ ในกรณีที่ฝ่ายสามีจัดการกับสินบริคณห์ไปในทางที่เสียหาย กฎหมายมีบทบัญญัติให้ภรรยามีส่วนรับรู้หรืออนุญาตให้สามีจัดการกับสินบริคณห์ แต่ไม่กำหนดให้ภรรยามีสิทธิจัดการได้ด้วย จึงนับว่าสตรียังขาดสิทธิในด้านนี้ไป

สังข์ พิธินทัย (2513) ได้ศึกษาฐานะของสตรีไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยศึกษาจากกฎหมายฉบับต่าง ๆ ของไทยเท่าที่มีอยู่ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ตลอดจนพระราชกำหนดประกาศ พระราชบัญญัติต่าง ๆ และหลักฐานบางประการที่ชาวต่างประเทศบันทึกไว้ พร้อมทั้งได้นำคัมภีร์มูธรรมศาสตร์และอรรถศาสตร์ของอินเดียมาเทียบเคียงด้วย ซึ่งคัมภีร์ที่อ้างถึงนี้กล่าวว่าเป็นพื้นฐานแบบฉบับกฎหมายและขนบธรรมเนียมของชาวไทยมาแต่โบราณกาล และยังมีอิทธิพลครอบคลุมไปถึงประเทศในภูมิภาคทั้งในแถบตะวันออกและตะวันตกอีกด้วย ซึ่งสรุปได้ว่าฐานะความเป็นอยู่ของสตรีไทยในอดีตนั้นด้อยกว่าบุรุษมากพิจารณาแล้วเกือบจะไม่มีสิทธิอะไรเลย แต่ค่อยพัฒนาขึ้นเป็นลำดับมาจนกระทั่งในปัจจุบันเกือบจะมีฐานะเท่าเทียมกับบุรุษแล้ว

สินี กมลนาวิน (2514) ได้ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงฐานะและบทบาทของสตรี ในสังคมตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ. 2514 โดยพยายามศึกษาว่ามีปัจจัยอะไรบ้างที่มีผลทำให้ฐานะของสตรีเปลี่ยนแปลงไป สรุปได้ว่า สตรีไทยสมัยโบราณมีฐานะทางสังคมด้อยกว่าบุรุษ ซึ่งพิจารณาแล้วเกือบจะไม่มีบทบาทในสังคมเลย ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณี แต่อย่างไรก็ตาม สตรีค่อยเริ่มเปลี่ยนแปลงฐานะ บทบาทตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา จนได้รับสิทธิเสรีภาพและมีความเสมอภาคเท่าเทียมกับบุรุษในปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องจากได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากทางตะวันตก

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2514) ได้ศึกษาเรื่องสิทธิด้านครอบครัวของสตรีในสังคมสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยแสดงข้อคิดไว้ว่า สตรีไทยมีสิทธิเรื่องกิจการของครอบครัวมากกว่าสตรีในประเทศอื่นในยุคเดียวกัน และสิทธิในด้านนี้สตรีไทยยังมีเท่าเทียมหรืออาจมากกว่าชายอีกด้วย เนื่องจากระบอบสังคมบังคับให้ชายต้องออกนอกบ้านไปรับราชการ สตรีจึงต้องรับภารกิจการครอบครัวไว้ทั้งหมด

นอกจากนี้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2515) ยังได้เสนอข้อเท็จจริงบางประการพร้อมแสดงทัศนะประกอบด้วยว่า ชายไทยให้เกียรติยกย่องสตรีโดยมิได้จำกัดสิทธิหรือถือว่าเป็นสิ่งของวัตถุเหมือนประเทศในแถบตะวันออกด้วยกันเลย เป็นต้นว่ามอบหน้าที่ในการดูแลการบ้านการเรือน ตลอดจนการจับจ่ายใช้สอยทั้งหมด และมีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่ง คือ เรามักจะเรียกสิ่งสำคัญต่าง ๆ ว่า “แม่” เช่น แม่ทัพ แม่น้ำ แม่กอง ซึ่งเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าเราให้ความสำคัญแก่สตรีมากกว่าชาย และเมื่อพิจารณาถึงในด้านการสืบมรดกไปจนถึงการสืบราชสันตติวงศ์สมัยก่อนก็ถือเกณฑ์เชื้อสายทางมารดาเป็นสำคัญ กล่าวคือ บุตรที่เกิดภรรยาหลวงมีสิทธิในการครอบครองมรดก ในการสืบราชสันตติวงศ์ก็เช่นกัน คือ นับทางพระราชโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสีก่อน

สตรีกับการพัฒนาประเทศได้เริ่มมีการหยิบยกขึ้นพิจารณาในช่วงแผนพัฒนาฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520 – 2524) ในแง่ที่ว่าสตรีเป็นทรัพยากรมนุษย์ที่เป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในการพัฒนาประเทศ ซึ่งไม่ควรจะมองข้ามและปล่อยแรงงานดังกล่าวให้เป็นแรงงานสูญเปล่า ในแง่ของสถิติประเทศไทยมีประชากรสตรีประมาณไม่น้อยกว่าร้อยละ 50 ของจำนวนประชากรทั้งหมด ฉะนั้นหากไม่มีการส่งเสริมและสนับสนุนแรงงานสตรีให้มีบทบาทต่อการพัฒนาประเทศและสังคมโดยตรง แทนที่จะเป็นกลุ่มแรงงานแอบแฝงดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ย่อมส่งผลดีต่อเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมของประเทศได้มากยิ่งขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2521)

สังคมไทยเป็นสังคมที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอินเดีย โดยผ่านทางศาสนา คือ ศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์ และอิทธิพลจากจีน จากความสัมพันธ์ที่มีมายาวนานในวัฒนธรรมของอินเดียและจีนนั้น สตรีมีสถานภาพต่ำกว่าบุรุษมาก จะเห็นได้จากมนูธรรมศาสตร์ของอินเดียมีข้อความเกี่ยวกับสตรีว่า เมื่อเยาว์บิดาเป็นผู้คุ้มครองรักษา เมื่อเป็นใหญ่เป็นหน้าที่ของสามี และเมื่อแก่เฒ่าเป็นหน้าที่ของบุตรชาย ส่วนจีนมีความเชื่อว่าการได้บุตรหญิงถือว่าขาดทุน ยังมีบุตรหญิงมากถือว่าครอบครัวนั้นเคราะห์ร้าย (พระยาอนุমানราชธนะ, 2509)

สังคมไทยจะได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมจากทั้งสองชาติเป็นส่วนใหญ่ดังได้กล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามจากหลักฐานทางเอกสารทั้งในแง่ประวัติศาสตร์ และวรรณคดี เห็นได้ว่าทัศนคติ และค่านิยมของสังคมไทยที่มีต่อหญิงไทยนั้นดีกว่าของจีนและอินเดียมาก แม้ว่าจะยังด้อยกว่าชาย สังคมไทยยึดถือมาตลอดเวลาวาชายเป็นผู้นำในครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติดังคำพังเพยที่ว่า “ชายเป็นข้างเท้าหน้า หญิงเป็นข้างเท้าหลัง” ความแตกต่างทางด้านสรีระ ระหว่างหญิงกับชาย เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สังคมกำหนดให้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ มีความรับผิดชอบเฉพาะงานในบ้าน และการอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2521)

โทม อารียา (2527) ได้กล่าวถึงการพัฒนาสตรีว่า “มนุษย์ทุกคนมีความเสมอภาคเท่าเทียมกันในความหมายที่ว่า ทุกคนมีเกียรติศักดิ์ประจำตน ทุกคนมีเป้าหมายของตนเองเหมือนกัน ความแตกต่างทางธรรมชาติหรือความลดหล่นในสังคมที่ต้องมีอยู่นั้น จะต้องไม่ส่งผลให้มนุษย์ไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของเขาอย่างเต็มที่เท่าที่ขีดขั้นทางสติปัญญาและจิตใจอำนวยให้” อุปสรรคประการหนึ่งของการพัฒนาสตรี คือ การที่สังคมลักษณะการอยู่เข้าเฝ้าเรือนให้แก่สตรีมากเกินไป มีการแบ่งบทบาทหน้าที่อย่างชัดเจน โดยเน้นบทบาทของสตรีภายในบ้าน และของชายภายนอกบ้าน แต่เมื่อสภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไป สตรีอาจจะต้องสวมบทบาทใหม่เพิ่มขึ้นนับว่าเป็นการเพิ่มภาระอย่างมากให้แก่สตรี

เมื่อวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2530 คณะอนุกรรมการส่งเสริมกิจกรรมและเผยแพร่ประชาสัมพันธ์การพัฒนาสตรีแห่งชาติ ในคณะกรรมการพัฒนาสตรีแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี มีการจัดสัมมนาเรื่อง “ผู้หญิงวันนี้...และวันหน้า” ณ ตึกสันติไมตรี ทำเนียบรัฐบาล ในโอกาสดังกล่าววิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิ ด้านสื่อสารมวลชน 4 ท่าน ได้แก่ ไตรรัตน์ สุนทรประภัสสร พิชัย วาสนาส่ง อำนาจ สอนอิมศาสตร์ และสุนัย ทองนพ ได้แสดงวิสัยทัศน์เกี่ยวกับสตรีไทยไว้ในหลากหลายมิติ สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้ (คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี สภาสตรีสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2530)

ไตรรัตน์ สุนทรประภัสสร นายกสมาคมนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย ได้ส่งเสริมบทบาทของสตรีอย่างเต็มที่ ถึงกับกล่าวว่า ไม่เพียงมีขอบเขตขีดค้นที่ว่าสตรีอาจทำงานได้หรือไม่ได้ และไม่ควรมีการยกเว้นข้อปฏิบัติต่อสตรี แต่สตรีควรมีสติและความเสมอภาคเท่าเทียมกับบุรุษทุกประการ นอกจากนี้สตรีควรได้รับโอกาสทางการศึกษา และการพัฒนาส่งเสริมในทุกรูปแบบ

พิชัย วาสนาส่ง นักวิจารณ์และนักเขียน กล่าวถึงบทบาทสตรีโดยเน้นเรื่องบทบาทสตรีในครัวเรือน ว่า สตรีในฐานะเป็นภรรยา เป็นแม่ มีหน้าที่เอาใจใส่การเจริญเติบโตของบุตร การที่สตรีในปัจจุบันนิยมออกมาจากรั้วบ้านเพื่อรับใช้สังคมนั้น บางทีกลายเป็นปัญหาการทิ้งบ้าน และการทอดทิ้งภาระของตน ซึ่งแท้จริงปัญหาใหญ่ในสังคม คือ ปัญหาเยาวชน เราควรช่วยกันเลี้ยงเด็กให้ดีเสียก่อน จะช่วยให้ปัญหาอื่น ๆ ลดลงโดยปริยาย ในประเทศญี่ปุ่นยังยึดมั่นในคตินี้ ฉะนั้นผู้หญิงญี่ปุ่นที่แต่งงานแล้วมักสละอาชีพของตน กลายเป็นแม่บ้านเต็มขั้น ส่วนสตรีที่ก้าวหน้าไปในด้านวิชาชีพมักจะเป็นสตรีที่มีได้ทำการสมรส หรืออาจเป็นสตรีสูงอายุที่ได้ทำหน้าที่แม่และภรรยาโดยครบถ้วนแล้ว คือ เมื่อบุตรเจริญวัยแล้ว จึงกลับไปทำงานนอกบ้านอีกวาระหนึ่ง

อำนาจ สอนอิมศาสตร์ กล่าวว่า สตรีไทยในอดีตมีบทบาทเสมอมาในการพัฒนาสังคม แม้ในปัจจุบันก็มิได้มีผู้ใดปิดโอกาสให้แก่สตรี แต่ถ้ามองพัฒนาสตรีไม่ก้าวหน้าไปเท่าที่ควร คงเป็นด้วยสาเหตุอื่น มิใช่ว่าสตรีด้อยพัฒนาหรือโอกาส เช่น อาจไม่มีการประสานหรือร่วมมือกันระหว่างผู้ปฏิบัติงาน หรือ อาจมีช่องว่างระหว่างการให้การรับก็เป็นได้

สุนัย ทองนพ อธิบดีกรมการพัฒนาชุมชน ได้กล่าวสรุปในการเสวนาว่า แท้จริงนั้น หญิงชายควรอยู่ร่วมกันด้วยความสุขและมีความเข้าใจกัน ในการพัฒนาสตรี บุรุษต้องมีส่วนร่วม และในการพัฒนาบุรุษ สตรีก็มีส่วนร่วม ภายในครอบครัวหญิงชายควรมีบทบาทที่ทดแทนกันได้ โดยไม่ให้งานกิจทั้งหลายเป็นภาระที่หนักเกินไปแก่ฝ่ายใด และทั้งสองฝ่ายควรดำเนินชีวิตร่วมกันในลักษณะของผู้ร่วมทีมมากกว่าที่จะแบ่งงานกันอย่างเด็ดขาด

ข้อมูลข้างต้นที่กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาสตรีพบว่า สังคมมีทัศนคติและค่านิยมเกี่ยวกับสตรีเช่นนั้นมาแต่โบราณกาล สตรีไทยจึงได้รับการอบรมเลี้ยงดูให้เหมาะสมแก่บทบาทที่สังคมเห็นเหมาะสมแล้ว แต่ก่อนมาหญิงไทยไม่ได้รับการศึกษา การอบรมสำหรับหญิงไทยโดยเฉพาะกุลธิดาบางครอบครัวที่มีฐานะดีจึงเน้นหนักไปทางการอบรมกิริยามารยาท คุณสมบัติของแม่ศรีเรือน การประกอบอาหาร และการประดิษฐ์เครื่องใช้ต่าง ๆ ส่วนเด็กหญิงในชนบทหรือครอบครัวที่ยากจนนั้น จะได้รับการสั่งสอนให้ช่วยเลี้ยงดูน้องและทำงานบ้าน

นอกจากนี้ยังพบว่าวัฒนธรรมตะวันตกเริ่มมีอิทธิพลต่อแนวคิดด้านการพัฒนาสตรีไทยนั้น ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา โดยสตรีมิชชันนารีเป็นผู้เริ่มให้การศึกษาแก่กุลธิดาไทยก่อน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสริมการศึกษาให้กุลสตรีให้แพร่หลายยิ่งขึ้น เมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทัศนคติและค่านิยมของสังคมไทยได้รับการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงนำวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทยหลายประการ ซึ่งทำให้สตรีไทย มีบทบาทในสังคมมากขึ้น ประเพณีนิยมแต่โบราณเกี่ยวกับสตรีได้เปลี่ยนไป เช่น ประเพณีการแต่งตัว ซึ่งเดิมหญิงไทยนิยมนุ่งผ้าโจงกระเบน ห่มผ้าแถบ และไว้ผมสั้น ได้เปลี่ยนไปนุ่งซิ่น ใส่เสื้อแขนยาวและไว้ผมยาว และเปลี่ยนตามสมัยนิยมของตะวันตกเรื่อยมาตราบเท่าทุกวันนี้

2.3 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.3.1 บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย

จากการวิจัยพบว่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยหมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน เริ่มเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2371 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา นอกจากทำงานเผยแพร่งานศาสนาแล้ว ยังได้นำความรู้ตามแบบตะวันตกมาเผยแพร่ในเมืองไทยด้วย เช่น โรงเรียนการแพทย์ วิทยาศาสตร์ สิ่งหนึ่งที่หมอสอนศาสนาอเมริกันทำประโยชน์ให้แก่ไทยมากคือ การตั้งโรงพิมพ์ ออกหนังสือพิมพ์ และพิมพ์หนังสือของไทยออกจำหน่ายเผยแพร่ด้วยหนังสือ พิมพ์ฉบับแรกที่ออกในเมืองไทย คือ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ของหมอ บรัดเลย์ ออกเผยแพร่เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 แต่หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ออกได้เพียงปีเศษๆ ก็ต้องล้มเลิกเนื่องจากขาดทุน และมาออกเผยแพร่ใหม่อีกครั้งในพ.ศ. 2404 โดยหมอบรัดเลย์ยังคงเป็นทั้งเจ้าของและบรรณาธิการ หนังสือจดหมายเหตุ หรือ The Bangkok Recorder นอกจากจะลงข่าวต่างๆ ความรู้ ราคาสินค้า ฯลฯ แล้วยังได้เสนอความคิดเห็นบางประการที่มีประโยชน์มากแก่บ้านเมือง ดังเช่นในฉบับวันที่ 1 มิถุนายน ค.ศ.1865 จ.ศ. 1227 (พ.ศ. 2408) หมอบรัดเลย์ ได้ลงข่าวการตั้งมหาวิทยาลัยในต่างประเทศจึงได้เสนอความคิดเห็นต่อมหาชนว่า (หนังสือจดหมายเหตุ – The Bangkok Recorder, 2537)

...ยูนิเวอซิตี...เมื่อไรจะมียูนิเวอซิตีตั้งขึ้นในกรุงสยามบ้างเล่า คนชาวเมืองไทยที่เปนเสรีมีเงินก็มีอยู่บ้าง, ก็ควรที่คนทั้งหลายจะพร้อมใจกัน, ตั้งที่สำนักนี้ ครูสั่งสอนศิลปศาสตร์ วิชาการความรู้, แลให้หัดแปลภาษาต่าง ๆ...มีภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส แลภาษาเยอรมัน เป็นต้น...อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ยินข่าวว่า, พระปลัดเมืองเพชรบุรี มีความปรารถนาจะตั้งที่สำหรับครูสั่งสอนศิลปศาสตร์ตามภาษาต่าง ๆ ที่เปนสำคัญ, ซึ่งได้ใช้สอยกันอยู่ในกาลทุกวันนี้มาก พระปลัดนั้นหมายว่าจะจ้างครูมาแต่เมืองนอก, แลให้เด็กทั้งปวงที่จะไปเรียนวิชานั้น, เสียเงินทุกๆ ปี ภาคว่าเงินค่าจ้างครูที่สั่งสอนนั้นได้ ข้าพเจ้าได้ยินดังนั้น, เหนชอบด้วย. แลเห็นควรที่คนมีเงิน จะเข้าส่วนในการที่จะทำดี เปนที่ครูสำหรับสั่งสอนวิชานั้น อย่างประเทศยุโรป. ทำแล้วก็จะฝากลูกไปไว้ในที่นั้นให้อยู่หลายปีซึ่งจะได้รู้สนัดในภาษาต่างๆ, แลมีปัญญาตรึกตรองคิดกระทำการทำงานให้สำเร็จตลอดไปได้ตามในใจเขา, ภาคว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเมืองสยามจะวางพระไทยใช้ราชการใหญ่แก่เขาได้, ไม่ต้องการกลัวว่าจะเสียราชการไป...

...บัดนี้ข้าพเจ้ามีความเสียดายนัก. ที่ท่านผู้ใหญ่ไม่ได้จัดแจงสำนักครูที่สั่งสอน เช่นว่ามานั้น, แต่แรกเดิมได้สิบสี่ปีมาแล้ว, ถ้าได้ทำก็ทุกวันนี้คงมีคนหนุ่มๆ หลายสิบคน, ที่ได้รับสั่งทัดในการแปลภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส แล **อินเตอแนชันแนลพ็อซ** คือกฎหมายสำหรับใช้ในระหว่างเมืองต่อเมืองนั้น. แลจะได้เป็นผลประโยชน์แก่เมืองไทยหลายอย่างนัก. แต่บัดนี้เต็มที่จะหา คนๆ เดียว ซึ่งเป็นชาวเมืองไทยที่อาจอ่านในหนังสือสยามแตมค์ ถาหนังสือบังกอกรีกอเดอ แต่น่าเดียวได้...อนึ่ง มีคำสุภาษิตกล่าวว่า, ถึงจะทำที่สายนัก, ก็ดีกว่าที่จะไม่ทำเลยอีก. คำนี้เป็นคำขอบอยู่. ถึงเวลานี้เป็นเวลาสายนัก, ก็ควรจะจับทำตีกสำนักครูสั่งสอนศิลปศาสตรวิชาการทั้งปวงโดยพลัน, หากควรที่จะผิดเพี้ยนไปอีกไม่เลย ถ้าได้ทำอีก ๑๐ปี จึงจะมีบุตรข้าราชการหนุ่มๆ หลายสิบคนที่รู้สั่งทัดในภาษาอังกฤษ แลภาษาฝรั่งเศส, แลภาษาเยอรมันแลศิลปศาสตร วิชาการต่าง ๆ . ในกาลทุกวันนี้, ที่กรุงสยามต้องจำเปนให้ชาวเมืองไทยรู้ในภาษาต่างๆ , แลจำเปนให้ชาวเมืองไทยรู้ในภาษาต่างๆ แลศิลปศาสตรวิชาการเช่นว่ามาแล้ว, เพราะกรุงสยามดุดเคลื่อนจากที่ ๆ เคยตั้งอยู่นั้น, ไปตั้งอยู่ในใหม่ในประเทศยุโรปแล้ว, มีชาวประเทศยุโรปมารคนปนอยู่ด้วยกันมาก , ได้ตั้งเปนไมตรีกันเปนหลายเมืองแล้ว. ถ้าไม่ได้เรียนรู้ในภาษาแลศิลปศาสตรวิชาการของเขา, จะกระทำการงานสิ่งใดด้วยเขาก็ขัดข้องนักไม่สะดวกเลยจะให้เกิดความอภัยคต่าง ๆ, เพราะมีความรู้่น้อย, แลชาวเมืองที่เขาล้อมรอบอยู่นั้น, เขารู้ภาษาแลวิชาการมากกว่าตัว. ถ้ากระนั้นที่ไหนจะได้ชื่อเสียงว่าเปนเมืองใหญ่ได้เล่า...

(เน้นข้อความ-โดยผู้วิจัย)

จากข้อเขียนของหมอบรัดเลย์ดังกล่าว มีทั้งกระตุ้น ยั่วยุ และทำลายให้คนมีเงินของเมืองไทยสมัยนั้นตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น ดูเหมือนว่าหมอบรัดเลย์จะฝากความหวังไว้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเวลาที่หมอบรัดเลย์ว่าล่วงเลยมาได้สิบสี่ปีแล้ว เป็นเวลาที่นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2394 ซึ่งเมื่อนับมาถึง พ.ศ. 2408 จะได้สิบสี่ปีพอดี หมอบรัดเลย์เห็นว่าการตั้งมหาวิทยาลัยเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นและสำคัญมาก สำหรับการทำให้รู้เท่าทันและเป็นทีนับถือของชาวตะวันตก เพราะไทยในสมัยรัชกาล ที่ 4 นี้ เสมือนไปตั้งอยู่ในทวีปยุโรปแล้ว เนื่องจากการทำสนธิสัญญา กับชาติตะวันตกหลายชาติ ญี่ปุ่นในสมัยเมจิ ได้ตระหนักในความสำคัญดังที่หมอบรัดเลย์กล่าวได้ดี มหาวิทยาลัยโตเกียว ซึ่งถูกเปลี่ยนมาเรียกชื่อนี้เมื่อ พ.ศ. 2420 ได้กำเนิดมาจากการรวมมหาวิทยาลัยขงจื้อ โรงเรียนแพทย์ ของโชกุน และโครงการภาษาของสถาบันเพื่อการศึกษาหนังสือต่างประเทศเมื่อ พ.ศ. 2412 จากนั้นมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในญี่ปุ่นก็มีจำนวนมากขึ้น มหาวิทยาลัยสตรีแห่งแรกของญี่ปุ่น ได้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2444 (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547)

มัลคอล์ม สมิธ (2542) น.พ.มัลคอล์ม สมิธ หรือ หมอสมิธ ได้บันทึกเรื่องราววิถีชีวิตและความเป็นไปในราชสำนักสยามเสมือนบันทึกทางประวัติศาสตร์ไว้ในหนังสือ “A Physician at the Court of Siam” โดยเน้นที่ราชสำนักของสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงในรัชกาลที่ 5 ซึ่ง สุลักษณ์ ศิวรักษ์ได้ให้ความเห็นในคำนิยมหนังสือดังกล่าวฉบับแปลเป็นภาษาไทยโดย พิมาน แจ่มจรัส ไว้ว่า (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ คำนิยมใน มัลคอล์ม สมิธ, 2542)

...ข้าพเจ้าเห็นว่าผู้เขียนเป็นคนช่างสังเกต และเป็นคนที่พยายามเข้าใจวัฒนธรรมไทยอย่างมีใจเปิดกว้างสำหรับคนอังกฤษในสมัยเมื่อราว ๆ ร้อยปีมาแล้ว... แม้เรื่องนี้จะว่าด้วยอดีต จนถึงสมัยรัชกาลที่ 8 แต่ก็ได้ให้ข้อมูลขั้นต้นที่เป็นประโยชน์หลายอย่างหลายประการ โดยผู้เขียนไม่มีอคติอย่างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ ซึ่งเขียนเล่าเรื่องราชสำนักในรัชกาลที่ 4 ทั้ง ๆ ที่ข้อมูลของนางแอนนาที่ควรรับฟังก็มีอยู่ไม่น้อย หากที่หมอสมิธเสนอมานี้ น่าเชื่อถือมากกว่า แม้กระนั้นก็เป็นทัศนะของฝรั่ง ซึ่งพยายามเข้าใจวัฒนธรรมไทย แต่ในหลายต่อหลายกรณี ผู้เขียนก็เข้าไม่ถึงความซับซ้อนทางวัฒนธรรมอย่างของไทย...

มัลคอล์ม สมิธ (2542) หรือ หมอสมิธ ได้บันทึกเกี่ยวกับการอบรมสั่งสอนพระราชโอรสธิดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

...ขณะพระราชวังสวนดุสิตกำลังก่อสร้าง พระเจ้าแผ่นดินมักจะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงใช้เวลากลางวันทึบนั้น ทอดพระเนตรการก่อสร้างและการออกแบบเกี่ยวกับบริเวณ พระกระยาหารมื้อกลางวันในโอกาสนี้เหมือนปิกนิก และมีพิธีการน้อยกว่ามาก แต่ยังใช้เวลานานเช่นเดิม จะทรงชักไชรัพระราชโอรสธิดาว่าทรงศึกษาเล่าเรียนอะไรกันในตอนนั้น พระองค์จะทรงกระทำเสมือนเป็นเกมเล่นอย่างหนึ่ง...

...พระเจ้าแผ่นดินประทับนั่งอยู่ชั้นบนสุดของบันได ซึ่งตรงไปยังห้องพระโรง พระราชโอรสธิดานั่งลดหลั่นลงไปตามชั้นบันได ทรงซักถามปัญหา ถ้าคำตอบไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย นักเรียนจะต้องขยับลดลงไปหนึ่งชั้น...

...พระองค์สนพระทัยในการศึกษาของพระราชโอรสธิดาเป็นอย่างยิ่ง ผู้มีความเฉลียวฉลาดที่สุดจะเป็นที่โปรดปรานเป็นพิเศษ ทรงสอนวิชาประวัติศาสตร์ของราชวงศ์และทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับธรรมเนียมประเพณีของลัทธิสมบูรณาญาสิทธิราชด้วยพระองค์เอง...

...นักเรียนทั้งหมดต้องจดจำชื่อพระที่นั่งต่างๆ ประตู่และถนนภายใน พระบรมมหาราชวัง มีการเอาชื่อเหล่านี้มาแต่งเป็นคำคล้องจองสัมผัสกัน เพื่อให้จำง่าย พระนามของเรือพระที่นั่ง พระนามของพระปิตุลา พระปิตุจฉา พระมาตุลา พระมาตุจฉา ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน...

...เพื่อให้พระราชโอรสได้ทรงเคยชินกับวิธีการปกครองตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงมีพระบรมราชานุญาตให้เข้าร่วมฟังการประชุมคณะเสนาบดีด้วย และทรงทำหน้าทีมหาดเล็กส่วนพระองค์หรือเป็นผู้อัญเชิญพระราชสาส์น วิ่งไปหีบพระราชหัตถเลขาหรือพระราชสาส์นซึ่งทรงวางไว้ที่ห้องบรรทม หีบพระโอสถเส้นหรือพระครีมาถวาย พระองค์ไม่จำเป็นต้องตรัสเพียงแต่ทรงใช้พระหัตถ์บอกพระราชประสงค์... (เน้นข้อความ-โดยผู้วิจัย)

นอกจากนี้หมอสมิธ ได้กล่าวถึงการอบรมสั่งสอนพระราชโอรสธิดา รวมไปถึงการส่งบุตรหลานของบรรดาเชื้อพระวงศ์ให้ได้รับการศึกษาในพระบรมมหาราชวัง ความตอนหนึ่งว่า

...พระราชโอรสต้องทรงปฏิบัติพระองค์ให้สมพระเกียรติมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ การฝึกหัดอบรมภายในพระบรมมหาราชวังมีคุณค่าจนกลายเป็นประเพณีของบรรดาเชื้อพระวงศ์สมัยนั้นที่ต้องส่งโอรสและธิดาไปพำนักอาศัยอยู่กับ “ฝ่ายใน” เพื่อขอรับการฝึกฝนอบรมตามขนบธรรมเนียมประเพณี เห็นได้ว่า ความสุภาพเรียบร้อยความสง่าและกิริยามารยาทอันงดงามของบรรดาเจ้านายชั้นสูง มีรากฐานมาจากการอบรมที่นี่... มหาวิทยาลัย

...เมื่อพระราชโอรสเจริญพระชนมพรรษาและเริ่มทรงพระอักษร หนังสือของพระองค์จะได้รับการเลือกอย่างระมัดระวัง ส่วนพระราชธิดาจะทรงศึกษาถึงศิลปะการปรุงอาหารและเย็บปักถักร้อย รวมทั้งการจัดดอกไม้...

(เน้นข้อความ-โดยผู้วิจัย)

2.3.2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี

การศึกษาไม่ว่าจะเป็นสมัยโบราณหรือปัจจุบัน ย่อมเกิดขึ้นหรือจัดให้มีขึ้นเพื่อสนองความต้องการของสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นกระจกเงาที่สะท้อนแสงให้เห็นสภาพ และระดับความเจริญก้าวหน้าของสังคมนั้น ๆ การจัดการศึกษาจะเป็นรูปใด มีเนื้อหาวิชาเน้นหนักไปในทางใด หรือเรื่องใดบ้างนั้นก็ย่อมจะมีส่วนสัมพันธ์กับระบอบการปกครองของประเทศนั้นๆ ด้วย (ดวงเดือน พิศาลบุตร, 2517)

ประวัติการศึกษาของไทย อาจแบ่งออกได้เป็น 4 ตอน โดยถือหลักของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญๆ แต่ละครั้ง ดังนี้คือ (1) การศึกษาแผนโบราณ นับตั้งแต่ครั้งสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2) การปรับปรุงการศึกษาครั้งใหญ่ สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (3) การศึกษาสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย และ (4) การศึกษาสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จนถึงปัจจุบัน

จากการศึกษาเอกสารดังกล่าวพบว่า การศึกษาของไทยสมัยโบราณ ในยุคเกษตรกรรม ยังไม่ต้องการความเชี่ยวชาญพิเศษเฉพาะ การศึกษาก็เพียงแต่ให้อ่านออกเขียนได้ ใ้รู้และเข้าใจดี ถึงหลักศีลธรรม และรู้จักรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของชาติ แต่เมื่อสังคม และเศรษฐกิจได้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น วิทยาการต่างๆ เจริญมากขึ้น การอุตสาหกรรมก้าวหน้ามากขึ้น มีความต้องการความชำนาญการเฉพาะทาง การศึกษาจึงพัฒนาเพื่อสัมพันธ์กับความเจริญก้าวหน้าของสังคมนั้นๆ

นอกจากนี้ การศาสนา และการศึกษายังมีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดมากแต่โบราณกาล ทั้งประเทศทางตะวันตกและตะวันออก สถานที่เริ่มให้การศึกษา จึงเริ่มต้นจากวัด และกระจายสู่ชุมชน ในกาลต่อมามัตั้งนั้นการศึกษาประวัติการศึกษาจึงจำเป็นต้องพิจารณาเรื่องเกี่ยวกับการศาสนาควบคู่ไปด้วย

การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมจึงให้ความสำคัญกับองค์ประกอบด้านจิตใจ ความเชื่อ และความหมายที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมของมนุษย์โดยการศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับสภาพทั่วไปของสังคม ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ไปจนถึงแบบแผนการดำเนินชีวิตในด้านต่าง ๆ เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อทางศาสนา การจัดระเบียบสังคม และการทำมาหากิน เนื่องจากข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้ช่วยให้เกิดความเข้าใจปรากฏการณ์ได้ดีและชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะวิธีการดังกล่าว คือการนำข้อมูลเชิงรูปธรรมย่อย ๆ หลาย ๆ กรณีสมาสรุปเป็นข้อสรุปเชิงนามธรรมโดยพิจารณาจากลักษณะร่วมที่พบ (สุภางค์ จันทวานิช, 2554)

พฤติกรรมทางสังคมของคนเรามีทั้งพฤติกรรมภายนอก และพฤติกรรมภายใน พฤติกรรมภายนอก คือ ส่วนที่ปรากฏให้เห็นและรู้ความหมายได้ ถ้าผู้สังเกตพฤติกรรมมีความคุ้นเคย กับวัฒนธรรมของเจ้าของพฤติกรรม พฤติกรรมภายใน คือ ส่วนที่เป็นค่านิยม ความเชื่อ ความรู้สึก เป็นตัวกระตุ้นให้แสดงพฤติกรรมภายนอกอีกทอดหนึ่ง การทำความเข้าใจพฤติกรรมภายนอกที่ปรากฏจึงต้องอาศัยความเข้าใจพฤติกรรมภายในของคนเรา (สุภาวงศ์ จันทวานิช, 2554)

จากการวิจัยพบว่า “การศึกษา” คือ กลไกสำคัญที่มนุษย์ใช้ในการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตได้อย่างสอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่มีอิทธิพลต่อมนุษย์ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล และระดับสังคมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นครอบครัว กลุ่ม องค์กร ชุมชน ประเทศ และระบบนิเวศ มนุษย์มีศักยภาพ และมีความสามารถทางสมองมากกว่าสัตว์ทั่วไป การศึกษาจึงเป็นทั้งกลไกการถ่ายทอด หรือผลิตซ้ำ เพื่อรักษาสืบเดิมเอาไว้ เช่นเดียวกับที่เป็นกระบวนการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ที่เกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์ เพื่อปรับตัวกับสิ่งเดิมซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงมีความเป็นพลวัต (dynamic) อยู่ตลอดเวลา เพื่อความเข้าใจในเหตุผลแห่งพลวัตในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย ผู้วิจัยนี้จึงทำการศึกษาริบททางสังคม และวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทยในช่วงเวลา พ.ศ. 2411 – 2474

พรศิริ บุรณเขตต์ (2540) ศึกษาเรื่อง “นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5” พบว่า สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411 - 2453) แม้จะมีการปฏิรูปทางสังคมและการเมือง แต่ยังคงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ซึ่งอุปถัมภ์ระหว่างกลุ่มสำคัญทางสังคมการเมืองอยู่มากอันได้แก่ พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ ขุนนาง และไพร่สามัญชน ทั้งนี้กษัตริย์ พระราชวงศ์ และ ขุนนางเป็นกลุ่มชนชั้นปกครอง โดยที่กษัตริย์มีฐานะเป็นศูนย์กลางอำนาจสูงสุด

ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผู้ปกครองมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ทางอำนาจ กลุ่มชนชั้นปกครองจึงมีวิธีการเพื่อสร้างพันธมิตรทางการเมืองโดยการแต่งงาน กล่าวให้ชัดคือขุนนางจะส่งลูกหลานสาวในตระกูลให้ถวายตัวรับราชการฝ่ายใน เพื่อความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับราชสำนัก

ประเด็นสำคัญคือ ตระกูลเป็นเพียงผู้สร้างเส้นทาง ขณะที่ฝ่ายในเป็นผู้กำหนดทางเดินให้ตนเอง กล่าวคือ ความเป็นพันธมิตรระหว่างกลุ่มปกครองไม่อาจเกิดขึ้นโดยปราศจากชีวิตส่วนบุคคลของฝ่ายในที่ต้องมีคุณสมบัติพื้นฐานส่วนตัว คือ รูปร่างดี คุณสมบัติปรนนิบัติ และคุณสมบัติจากการเรียนรู้ คือ การใช้วิจารณ์ญาณในการดำรงชีวิตท่ามกลางกระแสความแข่งขันช่วงชิงสู่การเป็นคนโปรด

ชัตติยา กรรณสูตร ทองศรี กำภู ณ อยุธยา และสินี กมลนาวัน (2518) จากการวิจัยโครงการ “สะท้อนภาพสตรีไทย” ซึ่งเป็นการศึกษาวิเคราะห์สภาพบทบาท และทัศนคติของสตรีไทยที่ทำงานในเขตกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2518 ของสมาคมสตรีนักธุรกิจและวิชาชีพแห่งประเทศไทย ซึ่งได้สำรวจทัศนคติเกี่ยวกับสถานภาพสตรีไทยในด้านค่านิยมของสตรีเองพบว่า สตรีไทยโดยส่วนรวมประเมินค่านิยมเกี่ยวกับสถานภาพของตนเองไว้ค่อนข้างสูง กล่าวคือ เกือบ 70% เห็นว่าเท่าเทียมกัน หรือต่ำ

กว่าบุรุษเฉพาะบางเรื่องเท่านั้น มีเพียงส่วนน้อย (ประมาณ 30%) ที่ยังเห็นว่าต่ำกว่าบุรุษ แต่ยินดีรับสภาพเช่นนั้น

สรุปว่าสตรีไทยส่วนใหญ่เห็นด้วยกับค่านิยมที่ว่า สถานภาพควรจะไม่ใกล้เคียงกับบุรุษ และแม้ว่าจะต่ำกว่าบ้างก็ควรปรับปรุงเฉพาะบางเรื่องเท่านั้น กล่าวได้ว่าทัศนคติโดยส่วนรวมของสังคมที่มีต่อสตรีไทยนั้น นับว่าเป็นที่น่าพอใจ ความไม่ทัดเทียมกันนั้นทางฝ่ายกฎหมายบ้านเมืองได้พยายามให้ความเป็นธรรม สถานภาพทั่วไปของสตรีไทยจึงมีแนวโน้มที่ดีขึ้น

เพื่อศึกษา ภัทรานุกรม (2548) วิจัยเรื่องมิติหญิงชายกับกระบวนการเรียนรู้ในการสร้างพลังอำนาจในตนเองของผู้หญิง: กรณีศึกษาผู้หญิงที่ปฏิบัติงานในองค์กรพัฒนาเอกชนด้านผู้หญิง มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ว่าททกรรมมิติหญิงชายในสังคมไทย ศึกษากระบวนการเรียนรู้ของผู้ทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนด้านผู้หญิง และนำเสนอแนวทางในการจัดการศึกษาเพื่อสร้างอำนาจในตนเองสู่ความเสมอภาคหญิงชาย โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก และการจัดสนทนากลุ่ม ในการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล ผลการวิเคราะห์พบว่าททกรรมชายเป็นวาทกรรมหลักของสังคมไทย ส่งผลให้ผู้หญิงถูกจัดวางให้เป็นอื่นในสังคม ผู้ที่ทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนด้านผู้หญิงเรียนรู้ที่จะสร้างพลังอำนาจในตนเองด้วยการทำงานและกิจกรรมในระดับบุคคลก่อนที่จะขยายไปสู่ระดับกลุ่มและสังคมส่วนรวมสำหรับแนวทางในการจัดการศึกษาเพื่อสร้างพลังอำนาจในตนเอง สู่ความเสมอภาคหญิงชาย เพื่อขอเสนอให้สถานศึกษาจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้ความสำคัญกับความเสมอภาคระหว่างเพศ ให้องค์กรพัฒนาเอกชนร่วมมือกับสถานศึกษา และ ศูนย์การศึกษาออกโรงเรียนจัดโครงการฝึกอบรมระยะสั้นเกี่ยวกับความเท่าเทียมกัน และให้ครอบครัว กับชุมชนปลูกฝังค่านิยมในการให้ความเคารพความแตกต่างระหว่างเพศ

อย่างไรก็ตามผลการวิจัยยังพบว่า ควรส่งเสริมการอ่านอย่างจริงจัง เพราะการอ่านเป็นเรื่องสำคัญและควรหัดให้เด็กผู้หญิงอ่านหนังสือมาก ๆ จนติดเป็นนิสัย เนื่องจากการอ่านเป็นที่มาของความรู้ ปัญญา ในวัฒนธรรมการเรียนรู้ของผู้หญิง จำเป็นต้องมีการอ่านการเขียนเพื่อแสวงหาความรู้ หรือเรียนรู้ถึงสถานการณ์และภาวะแวดล้อมในสังคม

สรุปได้ว่าการศึกษามีส่วนสำคัญในการสร้างพลังอำนาจในตนเองของผู้หญิง การศึกษาที่กล่าวมานั้นนอกจากการอ่านการเขียนแล้วยังรวมถึงการเปิดโอกาสให้เด็กผู้ชายเด็กผู้หญิงได้เรียนรู้อย่างเต็มที่ตามศักยภาพ ได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์และได้มีการปฏิบัติจริงเพื่อสร้างพลังอำนาจในตนเองสามารถเคียงบ่าเคียงไหล่ก้าวไปด้วยกันได้ โดยที่อีกฝ่ายไม่ถูกจำกัดทรัพยากร ไม่ถูกละเมิดสิทธิ มีความเคารพในความแตกต่าง มีสิทธิในความเป็นมนุษย์เท่าเทียมกัน

บุญยงค์ เกศเทศ (2532) ศึกษาสถานภาพสตรีไทยในวรรณกรรมเฉพาะสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วง พ.ศ. 2325 – 2394 (รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3) โดยศึกษาจากวรรณกรรม 8 เรื่องได้แก่ (1) เสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (2) พระอภัยมณี ฉบับของสุนทรภู่ (3) บทละครในเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (4) บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (5) บทละครนอกเรื่องไกรทอง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (6) กาพย์กลอนสุภาพ ฉบับของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) (7) กฤษณาอาสน์น่องคำฉันท์ ฉบับพระราชนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และ (8) สุภาชิตสอนสตรี ฉบับของนายภู กวีในสมัยรัชกาลที่ 3 ผู้แต่งนิทานคำกลอนเรื่องนกรกระจาบ

การศึกษาสถานภาพของสตรีจากวรรณกรรมทั้ง 8 เรื่องดังกล่าว ผู้วิจัยศึกษาสถานภาพเป็น ประการใหญ่ในแต่ละด้านดังนี้ (1) ด้านการศึกษาอบรม (2) ด้านครอบครัว (3) ด้านกฎหมาย (4) ด้าน สังคม (5) ด้านการประกอบอาชีพ ได้ผลสรุปดังนี้

1. **ด้านการศึกษาอบรม** ในสมัยรัตนโกสินทร์สตรีที่มีโอกาสศึกษาอบรมมักจะเป็นสตรีชั้นสูง เจ้านาย ส่วนสตรีชาวบ้านนั้นแทบจะไม่มีโอกาสเลย การศึกษาอบรมไม่ว่าจากในราชสำนักหรือจาก ครอบครัวก็ดี ถือหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันคือ เน้นด้านของการบ้าน เช่น กิริยามารยาท การประกอบ อาหาร การเรียนวิชาหนังสือถือเป็นเรื่องรองเท่านั้น

2. **ด้านครอบครัว** สตรีไทยยังไม่มีอำนาจทัดเทียมกับชาย แม้ว่าจะมีภาระหน้าที่ปฏิบัติ มากกว่าก็ตาม แต่เป็นงานที่ไม่เป็นขึ้นเป็นอัน แต่อย่างไรก็ตาม สตรียังมีอำนาจว่ากล่าวหรือกระทำ กิจการต่าง ๆ ภายในครอบครัวได้โดยอิสระ ซึ่งมักได้รับความวางใจจากชายเสมอ

3. **ด้านกฎหมาย** สตรีจะไม่ได้ได้รับความเสมอภาคเท่าชาย และสตรีมักได้รับโทษสถานหนักกว่า ผู้ชายแม้จะทำผิดเท่ากันก็ตาม มีบางคดีที่ผู้ชายกับผู้หญิงได้รับโทษเท่ากัน แต่ไม่ปรากฏว่าผู้หญิงได้รับ โทษน้อยกว่าผู้ชายเลย ไม่ว่าจะกรณีใด ๆ แสดงให้เห็นว่าสถานภาพสตรีในด้านกฎหมายด้อยกว่าผู้ชาย โดยสิ้นเชิง

4. **ด้านสังคม** สตรีต้องประพฤติตนในกรอบของค่านิยมที่เป็นแนวทางกำหนดพฤติกรรมของ สตรี โดยตั้งปทัสถาน (Norms) ของสังคมขึ้นยกย่องสตรีผู้ประพฤติอยู่ในกรอบและตำหนิสตรีที่ออก นอกเกณฑ์นี้

5. **ด้านการประกอบอาชีพ** สตรีไทยในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การประกอบอาชีพไม่ เป็นล่ำเป็นสันเพราะความจำเป็นทางเศรษฐกิจยังไม่มี สตรีส่วนใหญ่ในชนบทจึงประกอบอาชีพในด้าน การช่วยเหลือครอบครัวทำไร่ ทำนา ทำสวน ค้าขาย เป็นนักศิลปะไทย ฯลฯ ส่วนสตรีในเมืองและ สตรีที่มีฐานะดีมักมีโอกาสได้ประกอบอาชีพราชการ เช่น เป็นพนักงานฝ่ายใน ตลอดจนนางสนม นาง กำนัล เป็นต้น

ปราณี สุรสิทธิ์ (2532) ได้ศึกษาเรื่อง “คำสอนสตรีไทยจากวรรณกรรมช่วงก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตก” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมคำสอนสตรีไทยสมัยก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตก และศึกษาสาเหตุที่ทำให้เกิดคำสอนในลักษณะเช่นนั้น เพื่อศึกษาว่าคำสอนสตรีตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันเป็นช่วงก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตกนั้น คำสอนแต่ละสมัยมีความแตกต่างกันหรือไม่เพราะเหตุใด เพื่อศึกษาว่าสตรีไทยในปัจจุบันยังมีจิตสำนึกในคำสอนสตรีดั้งเดิมอยู่หรือไม่อย่างไร เพื่อเปรียบเทียบจิตสำนึกเกี่ยวกับคำสอนของสตรีไทยในปัจจุบันที่มีความแตกต่างกันในด้านสถานภาพสมรส วย และอาชีพ

ตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษา คำสอนสตรีมักสอนให้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามระเบียบแบบแผนของสังคม วรรณกรรมที่เขียนขึ้นเพื่อสอนโดยตรง เช่น สุภาสิตสอนหญิง กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ วรรณกรรมที่มุ่งสอนทางอ้อม เป็นวรรณกรรมที่กวีจะสอนโดยใช้พฤติกรรมของตัวละคร เช่น ให้ตัวละครที่เป็นพ่อแม่มาอบรมบุตรสาว เช่น เรื่องอุณรุทได้กำหนดสมมติฐานสถานภาพสตรีเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดคำสอนสตรีไทยในเรื่องต่าง ๆ คำสอนสตรีไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ไม่เปลี่ยนแปลง คำสอนสตรียังมีอิทธิพลต่อจิตสำนึก และการปฏิบัติตัวของสตรีในปัจจุบัน คำสอนสตรีมีอิทธิพลต่อจิตสำนึก และการปฏิบัติตัวของสตรีปัจจุบันต่างกันในด้านสถานภาพสมรส วย และอาชีพ

การศึกษาครั้งนี้ได้มีการศึกษาวิจัยโดยใช้วิธีวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหนังสือที่เกี่ยวข้อง ทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ ออกแบบสอบถามเพื่อศึกษาจิตสำนึกเกี่ยวกับคำสอนของสตรีในปัจจุบัน เก็บรวบรวมข้อมูลจากข้าราชการครูสตรีและพนักงานธนาคาร สตรีในโรงเรียนและธนาคารออมสินสาขาต่าง ๆ

ผลการศึกษาที่ได้ คำสอนสตรีจากวรรณกรรมก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตก มี 5 หัวข้อ คือ (1) สอนให้ปลูกที่ดีของบิดามารดา ด้วยการเคารพและอยู่ในโอวาท ไม่ประพฤติในทางที่ขัดต่อธรรมเนียมประเพณี (2) สอนให้ปฏิบัติต่อตัวเองด้วยการครองตน ควบคุมจิตใจให้ประพฤติตนในทางที่ก่อให้เกิดการดีนินทาด้วยการประมาณตน การคบเพื่อน รักนวลสงวนตัว การระวังกิริยามารยาท และการเลือกคู่ครอง (3) สอนให้เป็นการยาที่ดีของสามี ให้ความสำคัญกับสามีในฐานะผู้คุ้มครอง (4) สอนให้เป็นแม่บ้านที่ดี ขยันขันแข็งทำงานบ้าน และ(5) สอนให้เป็นการยาที่ดี

สรุปได้ว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดคำสอนทั้ง 5 หมวดนี้ได้แก่ ปัจจัยทางสังคม ศาสนา และธรรมชาติ คำสอนจากวรรณกรรมช่วงก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตกเป็นคำสอนที่ให้สตรีปฏิบัติต่อตัวเองและบุคคลใกล้ชิด เพราะบทบาทของสตรียังอยู่ในเฉพาะครัวเรือน สตรีไทยในสมัยนั้นยังไม่มีบทบาทมากนัก ต่อมาเมื่อได้รับอิทธิพลตะวันตกแม้สตรีจะมีบทบาทมากขึ้นแต่คำสอนสตรีสมัยดั้งเดิมยังคงมีอิทธิพลต่อสตรีปัจจุบันอยู่เพียงแต่มีรายละเอียดปลีกย่อยบางอย่างที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างตามบริบทสังคม และสภาพแวดล้อม

ศิริรัตน์ อาศนะ (2532) ได้ศึกษาเรื่อง “สตรีในวรรณกรรมล้านนา” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา คตินิยมของสังคมเกี่ยวกับสตรีที่ปรากฏในวรรณกรรมล้านนา ตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษาคตินิยมเกี่ยวกับการศึกษาและประกอบอาชีพของสตรีปรากฏน้อย เพราะเป็นการศึกษาที่เน้นไปในทางส่งเสริมพระพุทธศาสนา สตรีในฐานะภรรยาจะมีบทบาทในการปรนนิบัติสามีในด้านอาหารการกิน จะเห็นได้จากเรื่องนางปิปาจากเรื่องอ้ายร้อยขวด และนางจันทาจากเรื่องเตโงยาโม วิธีการวิจัย เอกสาร (Documentary Research) โดยเลือกวรรณกรรมล้านนาประเภทนิทาน บทพรรณนาความ ในใจของกวี คำสอนเกี่ยวกับสตรี เอกสารและงานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาของล้านนา ในหัวข้อคตินิยมของสังคมเกี่ยวกับสตรีในวรรณกรรมล้านนา รวมทั้งบทบาทและสิทธิ

ผลการศึกษสามารถสรุปได้เป็น 2 ข้อ ได้แก่

1. คตินิยมของสังคมที่เกี่ยวกับสตรี

ในวรรณกรรมล้านนา จะทำให้เห็นลักษณะของสตรีที่สังคมคาดหวัง กล่าวคือ คตินิยมเกี่ยวกับความงาม ซึ่งมีทั้งความงามตามธรรมชาติ และความงามอันเกิดจากการเสริมแต่ง ซึ่งเป็นคติที่สืบเนื่องในสังคมล้านนา และมีบทบาทสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของสตรีในด้านความงาม รวมทั้งต้องมีคตินิยมเกี่ยวกับคุณสมบัติที่สำคัญคือการให้ความรักและความซื่อสัตย์ต่อสามี และเน้นให้สตรีเป็นผู้มีธรรมจรรยา ซึ่งจะมีผลสืบเนื่องไปถึงการเลือกคู่ครองของสตรีว่าต้องเลือกคู่ครองที่มีธรรมจรรยา ซึ่งถือเป็นคุณสมบัติของคนดีที่สังคมต้องการ และต่อมาคือคตินิยมเกี่ยวกับ “การศึกษา” ซึ่งมุ่งให้สตรีเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาจนสามารถอ่านเขียนและถ่ายทอดความรู้แก่ผู้อื่นได้ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าสังคมอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการหล่อหลอมสตรีให้มีคุณสมบัติ และดำเนินชีวิตไปตามแนวทางที่สังคมวางเอาไว้ นั่นคือ สตรีต้องมีความงามทั้งรูปสมบัติและคุณสมบัติ

2. บทบาทและสิทธิสตรีตามสถานภาพในด้านต่าง ๆ

สรุปได้ว่าคตินิยมของสังคมในการกำหนดบทบาทสตรีอย่างเห็นได้ชัด โดยแบ่งบทบาทและสิทธิเป็นด้านต่าง ๆ ดังนี้ *ด้านครอบครัว* สตรีมีฐานะเป็นมารดา ภรรยา และธิดา ในฐานะภรรยาสตรีเคารพสามียินยอมให้สามีเป็นผู้นำ แต่ถ้าสามีทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม สังคมเปิดโอกาสให้สตรีท้วงติง ชี้แนะ เป็นคู่คิดของสามี ในฐานะธิดามีสิทธิเป็นคู่คิดของบิดาได้ กล่าวได้ว่าสตรีมีสิทธิและบทบาททัดเทียมบุรุษ นอกจากนี้สตรีได้รับการยกย่องและสามารถแสดงความคิดเห็นของตนได้ด้วย *ด้านสังคม* มีความแตกต่างกันระหว่างสตรีสูงศักดิ์และสตรีสามัญชน สตรีสูงศักดิ์มีอิสระมากขึ้นเมื่อแต่งงาน ต่างจากสตรีสามัญชนมีอิสระเมื่อเป็นโสด ในการเข้าร่วมกิจกรรมสตรีสูงศักดิ์มีโอกาสเป็นผู้นำในกิจกรรมนั้น ๆ ขณะที่สตรีสามัญชนเป็นเพียงผู้ร่วมกิจกรรม *ด้านการศึกษา* สตรีสูงศักดิ์มีโอกาสมากกว่าสามัญชนและวิชาที่สังคมแวดล้อมเปิดโอกาสให้สตรีล้านนาได้สิทธิศึกษา คือ เวทมนต์คาถา ส่งผลให้สตรีมีบทบาทและสิทธิในด้านการเมืองในฐานะผู้นำ

กุสุมา รักษมณี (2521) ได้วิเคราะห์วรรณคดีจำนวน 24 บทไว้ในหนังสือ สีสันวรรณคดี ชุดบทวิจารณ์ชีวิต โดยให้เหตุผลในการวิเคราะห์วรรณกรรมไว้ว่า เหตุการณ์และความนิยมชมชอบของคนย่อมเปลี่ยนไปตามสมัย เราจะดึงความนิยมของคนสมัยใหม่ไปหาของเก่าๆ นั้นยาก จำจะต้องดึงของเก่าที่ยังมีคุณค่าลงมาหาคนสมัยใหม่ในโอกาสอันควร

วรรณกรรมโบราณของไทยนับเป็น “ของเก่า” อย่างหนึ่งตามทรรศนะที่ปรากฏในพระดำรัสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ยกมาข้างต้นนี้ และคงจะเป็น “ของเก่า” ที่ประดับอยู่บนหิ้งสูงต่อไปหากไม่หยิบลงมาให้คนรุ่นใหม่ได้สัมผัส เพราะความเข้าใจดีว่าคนรุ่นใหม่ไม่ค่อยมีโอกาสและไม่ใคร่สนใจที่จะพินิจ พิจารณาที่ละแง่มุม ด้วยเหตุนี้กุสุมา รักษมณี จึงได้เขียนบทวิจารณ์ชีวิตของ พระอภัยมณี ขุนแผน อีเหนา พระราม ฯลฯ ที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมโบราณ เพื่อถ่ายทอดสิ่งที่วิประพันธ์ไว้นอกเหนือจากความบันเทิงใจ นั่นคือ ความเข้าใจในมนุษย์ ให้ผู้อ่านสามารถเก็บเกี่ยวทรรศนะ ข้อคิดต่าง ๆ ไปใช้ตามความเหมาะสม

สรุปได้ว่า การวิเคราะห์วรรณคดี โดยที่ผู้เขียนได้ยกเอาแต่เพียงวรรคเดียวจากวรรณคดีเรื่องต่างๆ รวมทั้งสิ้น 24 วรรค เป็นเนื้อความ 24 บท เมื่ออ่านแต่ละบทจบแล้วผู้เขียนทำให้ผู้อ่านบังเกิดความเข้าใจว่าเนื้อเรื่องนั้นเป็นแต่เพียงพานะนำไปสู่สิ่งอื่นที่สำคัญกว่า และเป็นหัวใจของการศึกษาวรรณคดีอย่างแท้จริง หมายความว่า ผู้เขียนสามารถนำประสบการณ์ชีวิตที่สั่งสมมา กลับกรองเป็นกวีนิพนธ์ เทียบให้เห็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้ตามกาลเวลากับสิ่งที่ยั่งยืนถาวรเป็นสัจธรรม เสนอสิ่งที่มีคุณค่างดงามด้วยจริยธรรม แสดงอารมณ์หลากหลายของมนุษย์ที่มีปฏิกริยาต่อสิ่งเร้า นำเอาความคิด ความเชื่อ และค่านิยมทางสังคมมากล่าว อันอาจให้เกิดการโต้แย้งเพื่อความองงามทางปัญญา ตลอดจนแสดงสุนทรียะแห่งถ้อยคำที่เรียบเรียงด้วยความหมายลึกซึ้งกินใจ บทวิจารณ์ทั้ง 24 ตอนนี้ได้เคยตีพิมพ์ลงในหน้า มิตรวรรณกรรม ในสตรีสาร โดยการชักชวนของ นิลวรรณ ปิ่นทอง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้สตรีได้ศึกษาธรรมะ และวรรณคดีที่มีแบบแผนความประพฤติดีงาม เป็นการศึกษาให้เกิดปัญญา และสร้างสมนิสัยอันดีงามให้แก่สตรีเป็นสำคัญ

นิลวรรณ ปิ่นทอง (2492) ได้กล่าวถึงการพัฒนาสตรีได้อย่างชาญฉลาดเป็นการกระตุ้นเตือนสตรีให้ตระหนักถึงการพัฒนาตนเอง เพื่อเป็นอีกกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศสามารถทำงานร่วมกันกับทุกเพศทุกวัย ยอมรับความเห็นที่แตกต่าง และประการสำคัญที่สุด คือ **“สำนึกของหญิงไทยจะต้องปรับปรุงตัวให้สมกับเกียรติและสิทธิอันมีอยู่”** ความตอนหนึ่งว่า

...ในเมืองไทยเรา สถิติประชากรหญิงมีมากเสมอชาย และสิทธิเสรีภาพที่กฎหมายบ้านเมืองกำหนดให้โดยทั่วไป ก็เป็นสิ่งเชิดชูเกียรติหญิงไทยไม่น้อยหน้าในประเทศที่เจริญแล้วทั้งหลาย จึงเป็นความสำนึกของผู้หญิงไทยว่า **จะต้องปรับปรุงตัวให้สมกับเกียรติและสิทธิอันมีอยู่...**

...เพื่อจกก้าวหน้าคู่แข่งไปกับฝ่ายชายโดยมีความเจริญมั่นคงของประเทศชาติเป็นจุดหมายปลายทาง...

..คำพูดที่ว่าผู้หญิงลงรวมกัน ถ้าไม่นิทานคนก็เล่นไป เป็นสิ่งที่ผู้หญิงควรเอาชนะ...

...ในการทำหนังสือพิมพ์นั้นเราต้องร่วมแรงกัน เรานับถือห้วงคิดของแต่ละบุคคล และเราต้องการห้วงคิดไม่เพียงจากเพื่อนหญิง แต่จากเพื่อนชาย เราก็ขอยังความคิดมาร่วมกันสร้างงานหนังสือพิมพ์ เพื่อผู้หญิงและครอบครัวขึ้น...

(เน้นข้อความ-โดยผู้วิจัย)

จากเอกสารที่เกี่ยวข้องเหล่านี้พบว่า ผู้ศึกษาแต่ละท่านพิจารณาสถานภาพและแนวทางการพัฒนาสตรีในแง่มุมต่างๆ กันตามประสบการณ์และความสนใจ ซึ่งมีการเสนอข้อเท็จจริง และแสดงข้อคิดเห็น ลำดับต่อไปผู้วิจัย จะได้หยิบยกหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องในช่วงเวลา พ.ศ. 2411 -2474 มาวิเคราะห์ในเชิงคุณภาพ ใช้วิธีวิจัยในทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) โดยมุ่งในด้านพรรณนาความ (Description) และแปลความ (Interpretation) ซึ่งจากวิธีดังกล่าว ผู้วิจัยพยายามชี้ให้เห็นถึงบริบทด้านสังคมและวัฒนธรรมของไทยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยในช่วงเวลา พ.ศ. 2411 -2474 ทั้งนี้เพื่อนำไปประยุกต์รูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยต่อไป

2.3.2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และ “วังบางขุนพรหม”

บทบาทสตรีในการศึกษาระดับอุดมศึกษาไทย

ปัจจุบันการศึกษามีส่วนสำคัญทำให้สตรีไทยได้พัฒนาศักยภาพทางวิชาการและวิชาชีพมากขึ้น จึงสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมกับเพศชายในการพัฒนาประเทศได้ แต่ยังมีปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้สตรีไม่ได้รับการศึกษาอย่างเสมอภาคทางการศึกษา อย่างเช่นค่านิยมและความเชื่อของสตรีไทย ครอบครัว สถาบันการศึกษาและชุมชน หลักสูตร การจัดการเรียนการสอน เป็นต้น

การจัดการศึกษาระดับอุดมศึกษาของไทย ได้เริ่มตั้งแต่แผนการศึกษา พ.ศ. 2441 และแผนการศึกษา ในระยะเริ่มแรกมิได้กล่าวว่ามีสตรีเข้าร่วมด้วย จนกระทั่ง พ.ศ. 2459 เมื่อมีการสถาปนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นสถาบันอุดมศึกษาแห่งแรกในประเทศไทยที่ได้จัดการศึกษาชั้นอุดมศึกษาให้แก่ประชาชนทั่วไป ต่อมาใน พ.ศ. 2470 ได้มี “นิสิตตา” เข้าศึกษาเป็นรุ่นแรกจำนวน 7 คน ในคณะอักษรศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ในชั้นเตรียมแพทย์ (วนิดา พูนศิริวงศ์ และคนอื่น ๆ, 2522)

ไพฑูริย์ สีนลารัตน์ (2530) ได้ทำการวิจัยเรื่องรูปแบบการใช้ชีวิตของนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จากการวิจัยพบว่า นิสิตแต่ละคน แต่ละสาขา แต่ละชั้นปี และแต่ละเพศ มีความแตกต่าง ในรูปแบบการเรียนที่แตกต่างกัน นิสิตหญิงมีคะแนนเฉลี่ยการใช้ชีวิตกลุ่มบำเพ็ญประโยชน์สูงกว่านิสิตชาย ลักษณะการใช้ชีวิตที่สนใจต่อการต่อสู้เรียกร้องความยุติธรรมนิสิตชายมีคะแนนเฉลี่ยสูงกว่านิสิตหญิง

กล่าวได้ว่านิสิตหญิงมีลักษณะสนใจทางวิชาการและบำเพ็ญประโยชน์มากกว่านิสิตชาย ส่วนรูปแบบชีวิตที่สนใจต่อการต่อสู้เรียกร้องความยุติธรรมความเสมอภาคนั้น ในสังคมชายมีสูงกว่านิสิตหญิงนั้นเป็นค่านิยมที่เกิดจากความเชื่อในสังคมไทยประการหนึ่ง อย่างไรก็ตามนิสิตชายมีแนวโน้ม ที่จะแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นโดยการเข้าไปแก้ไขปัญหาโดยตรง ขณะที่นิสิตหญิงเน้นไปทางเสียสละหรือบำเพ็ญประโยชน์มากกว่า

นิตา ชูโต และคนอื่นๆ (2535) ได้วิจัยเรื่องบัณฑิตสตรีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2470 – 2528) โดยศึกษาบทบาทในรูปแบบต่าง ๆ ของนิสิตหญิงที่มีโอกาสเข้าศึกษาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ดังนี้ (1) บทบาทการเรียนของนิสิตหญิง (2) บทบาทของนิสิตหญิงในสโมสรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ (3) บทบาทของนิสิตหญิงที่มีต่อสังคมภายนอก ซึ่งบทบาทของนิสิตหญิงในสโมสรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยยังจำแนกได้อีก คือ บทบาทของนิสิตหญิงในงานสมาคมต่างๆ ของมหาวิทยาลัยและนิสิตหญิงกับงานสมาคมภายนอกมหาวิทยาลัย

อาจกล่าวได้ว่าบทบาทที่สำคัญภารกิจสำคัญในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีนั้น นักการศึกษาจำเป็นต้องสร้างความรู้เกี่ยวกับความสำคัญของการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีในด้านต่างๆ นอกจากนี้สถานศึกษาควรมีส่วนร่วมในการให้บริการชุมชน และบทบาทที่สำคัญที่จำเป็น คือ การที่จะมีบทบาทสำคัญ เพื่อนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ในสังคมไทย ก็คือ การคิดค้น แสวงหาความรู้ การเผยแพร่ความรู้ใหม่และการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ โดยรวมนั่นเอง

ทองต่อ กล้ายไม้ ณ ออยุธยา (2529) ได้กล่าวถึงพระประวัติสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ไว้ในหนังสือ “สดุดีบุคคลสำคัญ” จัดทำโดย สำนักงานสร้างเสริมเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ไว้ดังนี้ เมื่อวันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2487 ประเทศไทย ได้สูญเสียรัฐบุรุษคนสำคัญไปท่านหนึ่ง เพราะเป็นวันสิ้นพระชนม์ของจอมพลเรือ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้ทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ชาติไทยหลายด้านหลายประการ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต หรือที่ข้าราชการใก้ชิดขาดพระนามว่า “ทูลกระหม่อมบริพัตร” ประสูติเมื่อวันพุธที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2424 เมื่อทรงพระเจริญมีพระชนมายุ 8 พรรษา ได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามดำรงเกียรติเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนมหิสริยสงขลา เมื่อพุทธศักราช 2444 ทรงศึกษาสำเร็จหลักสูตรโรงเรียนนายร้อยเยอรมัน ได้เสด็จนิวัตมาเยี่ยมประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนพระนามกรมเสียใหม่เป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต แล้วได้เสด็จกลับไปศึกษาเพิ่มเติมจนถึงขั้นสูงสุดในโรงเรียนเสนาธิการทหารเยอรมัน เป็นที่โปรดปราน ของสมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิไกเซอร์แห่งเยอรมัน และเป็นที่สนิทสนมรักใคร่ของบรรดานายทหารทั่วไป จากนั้นจึงเสด็จนิวัตพระนครเมื่อ พ.ศ. 2446 รับราชการตำแหน่งเสนาธิการทหารบก มีข้าก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือ มีพระชนมายุเพียง 23 พรรษา ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากระทรวงทหารเรือจึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือเป็นพระองค์แรก พ.ศ.2463 โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมาดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก และอุปนายกสภาอากาศชาติไทย ลุรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเลื่อนพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงดำรงตำแหน่งสมาชิกอภิรัฐมนตรีสภา เมื่อ พ.ศ. 2469 เสนาบดีกระทรวงกลาโหมกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเนื่องจากสุขภาพทรุดโทรม ก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหมแทน ในเวลาต่อมาเพียงปีเดียว เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงพระประชวรขอกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง ทรงพระราชดำริว่ากระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงสำคัญจึงต้องโปรดเกล้าฯ ให้จอมพล สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี

กระทรวงมหาดไทย ทำให้พระองค์ซึ่งรับราชการต้องทรงเข้ามารับผิดชอบในราชการฝ่ายพลเรือนและทรงดำรงตำแหน่งนี้จนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 จากนั้นพระองค์ได้เสด็จนิราศ จากประเทศไทยไปประทับ ณ พระตำหนัก “ประเสบัน” เมืองบันดุง เกาะชวา ดำรงพระชนม์ชีพอย่างสงบ ทรงใช้เวลานิพนธ์เพลงไทยขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก และที่ตีพิมพ์ที่สุดเพลงหนึ่งก็คือ เพลงสุดถวิลเถา อันเป็นการแสดงถึงความรู้สึกส่วนลึกในพระหฤทัยว่า ยังทรงระลึกถึงประเทศไทย และผู้ที่ทรงรักใคร่คุ้นเคยในเมืองมารดรอยู่ตลอดเวลา

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2548) ได้กล่าวถึงพระประวัติ จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ไว้ดังนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เสด็จกลับมาจากการศึกษาที่ประเทศเยอรมันนั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) โปรดให้สร้างวังบางขุนพรหมไว้ให้เป็นที่ประทับ นับได้ว่าเป็นวังที่งดงาม ติดแม่น้ำ ติดถนน อย่างไม่มีวังอื่นใดเปรียบเทียบได้ และที่วังนี้เอง พระองค์โปรดให้เป็นสถาบันการศึกษาชนิดนอกระบบ ให้บรรดาพระธิดาทั้ง 5-6 พระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาการต่างๆ อย่างนำสมัย หรือตามราชประเพณีเดิม ที่เจ้านายฝ่ายในและบุตรของผู้ดีทั้งหลายพากันถวายเป็นไปเพื่อได้รับการศึกษาในพระบรมมหาราชวัง ด้วยการฝึกความเป็นผู้ดีและวิชาการต่างๆ อันเหมาะสมสำหรับกุลสตรี หากที่วังบางขุนพรหมนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์ วรพินิต ถวายให้พระราชมารดาทรงจัดการศึกษาอย่างใหม่ เช่น โปรดให้มีหม่อมเข้าไปสอนวิชาการต่าง ๆ ให้พระธิดาทรงทราบภาษาอังกฤษ และเท่าทันสังคมสมัยใหม่ ซึ่งเปลี่ยน ไปมากแต่ในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ทั้งยังโปรดให้พระญาติและกุลธิดารุ่นราวคราวเดียวกับพระธิดาได้เข้าไปศึกษาในวังบางขุนพรหมได้อีกด้วย โดยที่การศึกษาที่วังนี้เป็นไปอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง จนพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 7 ถึงกับตรัสลือว่าวังบางขุนพรหม คือ ยูนิเวอร์ซิตี เออเลย์ทีเดียว

พรศิริ บุรณเขตต์ (2540) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัชกาลที่ 5 และกลุ่มที่มีบทบาททางสังคมการเมือง โดยกล่าวจากตัวอย่างของตระกูลขุนนางเป็นสำคัญ เนื่องจากเห็นรูปแบบ ได้เด่นชัดมากกว่าตระกูลอื่นๆ ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และตระกูลขุนนางซึ่งถือครองทรัพยากรสำคัญในสังคมอย่างชัดเจน ทั้งนี้ปรากฏว่าตระกูลขุนนางมีสายสัมพันธ์กับกลุ่มทางสังคมอย่างกว้างขวาง มีสมาชิกทั้งที่มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิต สมาชิกจากการสมรส ตลอดจนสมาชิกที่ฝากตัวในสังกัดอุปถัมภ์ และอีกประเด็นสำคัญหนึ่งจากการศึกษาผ่านตระกูลขุนนางยังได้เสนอถึงบทบาทของ “ฝ่ายใน” ที่มีส่วนเสริมความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับตระกูลสำคัญนี้มาตั้งแต่ สมัยต้นของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และมีการสานสัมพันธ์ผ่าน “ฝ่ายใน” สืบเนื่องมาในทศวรรษสมัย

การสร้างสมความมั่งคั่งในทางเศรษฐกิจการเมือง และทางสังคมของตระกูลขุนนางได้สร้างเสริมให้ขุนนางตระกูลขุนนางมีโอกาสหรือมีบทบาททางสังคมเหนือกว่าตระกูลขุนนางอื่นๆ งานสำคัญยิ่งของเสนาบดีตระกูลขุนนาง คือ ความสามารถดำเนินให้การสืบสันตติวงศ์แห่งพระราชวงศ์จักรีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 5 เป็นไปอย่างเรียบร้อยโดยไม่มีวิกฤตการณ์ทางการเมืองเข้าแทรกแซง กล่าวได้ว่าบทบาทในด้านนี้นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่สนับสนุนให้เสนาบดีตระกูลขุนนาง มีอำนาจ และอิทธิพลสูงสุดในช่วงระยะเวลาหนึ่งแห่งพุทธศตวรรษที่ 24 (คริสต์ศตวรรษที่ 19)

กล่าวได้ว่าความสำคัญของสกุล “ขุนนาง” ที่เกี่ยวเนื่องกับ “วังบางขุนพรหม” ซึ่งอาจเป็นหนึ่งปัจจัยสำคัญที่ทำให้ “วังบางขุนพรหม” มีลักษณะโดดเด่นด้านการศึกษาและแนวคิดที่ล้ำสมัย นั่นคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี (ต่อมาคือ เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ 5) ซึ่งเจ้าจอมมารดาสำลีเป็นธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ หรือสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อย (ทัต ขุนนาค) และท่านคล้าย

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี พระมารดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต แห่งวังบางขุนพรหม ทรงเป็นพระภรรยาเจ้าที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2404 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2470 พระชันษา 66 ปี ได้รับสถาปนาเป็น พระนางเธอเมื่อ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2421 ภายหลังที่ทรงมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2424 ได้รับสถาปนาเป็น พระนางเจ้าสุทุมลมารศรี พระราชเทวี ต่อมาในรัชกาลที่ 7 เถลิงพระนามอภิไธยเป็น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อ 15 มีนาคม พ.ศ. 2468 และในรัชกาลที่ 8 เถลิงพระอิสริยยศเมื่อสิ้นพระชนม์เป็นสมเด็จพระนางเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อ 25 มีนาคม พ.ศ. 2477

สาระ มีผลกิจ (2551) ได้อธิบายถึงความสำคัญของภูมิหลังของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี พระภรรยาเจ้าระดับลูกหลวงในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ดังนี้ พระภรรยาเจ้าระดับลูกหลวงที่เข้ารับราชการฝ่ายใน ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้แก่ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุทุมลมารศรี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) พระราชธิดาองค์ที่ 53 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 และลำดับที่ 4 ในเจ้าจอมมารดาสำลี (ต่อมาคือ เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ 5) แห่งสายสกุล “ขุนนาค” เจ้าจอมมารดาสำลีเป็นธิดาในสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต) ผู้เป็นบุตรชายเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) (ต้นสกุล “ขุนนาค”) และเจ้าคุณพระอัยยิกานวล (พระชนินทรภักดี) ในกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ 1) ภูมิหลังของพระนางเจ้าสุทุมลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) จึงมีฐานพลังอำนาจเก่ามากกว่าพระอัครมเหสีองค์อื่นๆ และน่าจะเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่โปรดเกล้าฯ ให้รับใช้เบื้องพระยุคลบาท

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี ซึ่งทรงมีพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าใน รัชกาลที่ 4 และเป็นพระเจ้าน้องนางเธอในรัชกาลที่ 5 เทียบเท่ากับพระอัครมเหสีทั้ง 3 พระองค์ใน สายเจ้าจอมมารดาเปี่ยม (สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระนางเจ้า สว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ) รวมทั้งได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นราชเลขาธุการิณีส่วนพระองค์ แต่ไม่ได้รับการสถาปนาให้มีพระยศสูง กว่า ทั้งนี้เป็นที่อาจเนื่องจากการที่พระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระ ปิตุจฉาเจ้าสุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ทรงมีเชื้อสายสกุล “ขุนนาค” ซึ่งเป็น ตระกูลขุนนางผู้มีอำนาจและบทบาททางการเมืองอย่างสูง ในช่วงที่รัชกาลที่ 5 เสด็จขึ้นครองราชย์ สมบัดินั้นทรงเป็น “ยุวกษัตริย์” โดยมีสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาค) เป็น ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ นอกจากนี้เหล่าตระกูลขุนนาคอีกหลายท่าน ยังรับราชการมีตำแหน่งที่ สำคัญควบคุมกิจการต่างๆ จนถือว่าเป็นตระกูลขุนนางผู้มีอำนาจทางการเมืองอย่างมากในขณะนั้น ดังนั้นจึงน่าจะมีความกังวลหากสถานะของพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวีสูงขึ้นเท่าใด ก็เป็น การเสริมอำนาจตระกูลขุนนาคให้มากยิ่งขึ้น (สาระ มีผลกิจ, 2551)

ข้อสันนิษฐานดังกล่าว สะท้อนผ่านลายพระหัตถ์พระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมา คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี) (2493) ที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ขณะทรงศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ ความตอนหนึ่งว่า

...เรื่องที่พระนายเสมอใจเขาสอนว่าให้ใคร่ทูนหม่อมโต (พระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว - ผู้วิจัย) นั้น เพราะแม่สั่งเขาไปด้วย เพราะแม่รู้อยู่เต็มใจว่า ชาวฝักข้างโน้นนั้น (ทรงหมายถึง สกุลขุนนาค ซึ่งตั้งรกรากอยู่ฝั่งตะวันตกของ แม่น้ำเจ้าพระยาหรือที่เรียกว่า กรุงเทพมหานคร มาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ - ผู้วิจัย) เปนที่รังเกียจของเจ้านายเปนอันมาก เพราะผู้ใหญ่บางคนทำยุ่งเหยิงไว้ ความชั่วจึง เลยมาแปดเปื้อนแก่พวกลูกหลานต่อมา แลพวกนั้นกองพันโตหนักด้วย ประการ หนึ่ง ตัวของลูกก็ไม่ใช่เจ้านายอย่างสามัญ ความระแวงสงสัยมันอาจต้องเกิดขึ้น เพราะเป็นเจ้าฟ้าปัญญาดี แลมีญาติข้างแม่มาก เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าการที่จะแก้ ความระแวงว่าจะหมายเปนใหญ่เปนโตนั้น ก็มีอย่างเดียวที่จะต้องทำให้ทูนหม่อมโต ท่านรักใคร่ไว้วางพระทัยจริงให้ปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายมากๆ เท่านั้น เพราะถ้า พระองค์ท่านเองโปรดปรานสนิทสนมอยู่แล้ว คนทั้งหลายก็คงไม่มีช่องที่จะเข้ายุ่ง ได้อยู่เอง...

จากความดังกล่าวสามารถสะท้อนพระอัจฉริยภาพพรานาริพระองค์นี้ได้อย่างเด่นชัด พระองค์นอกจากจะทรงอบรมสั่งสอนให้พระราชโอรสตระหนักถึงปัญญาเมื่อในอดีตแล้ว พระองค์ยังทรงชี้แนะแนวทางให้พระราชโอรสมีพระวิริยะ อุตสาหะเพิ่มมากยิ่งขึ้น ทั้งการเรียนวิชาความรู้ต่างๆ และการวางพระองค์ให้เหมาะสม การดังกล่าวเป็นที่ประจักษ์อย่างเด่นชัดในเวลาต่อมาว่าพระราชโอรสทรงดำเนินพระจริยวัตรและพระกรณียกิจ ถวายราชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอด 3 แผ่นดิน นับว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงปฏิบัติราชการด้วยพระปรีชาสามารถและพระอัจฉริยภาพโดยสมบูรณ์

พรศิริ บูรณเขตต์ (2540) ยังได้กล่าวถึง พระอัจฉริยภาพด้านการศึกษาในพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทนต์มหาราชินี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ที่สะท้อนผ่านการจัดการศึกษาในสำนัก “พระนางเจ้าพระราชเทวี” ไว้ว่า สำนักในพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี ประกอบด้วยข้าสำนักจากกลุ่มตระกูล “ปากข้างโน้น” เป็นสำคัญ เพราะทรงมีศักดิ์เป็นหลานตาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสำนัก “คุณจอมแพ” ในฐานะญาติในสกุลบุนนาค โดยฝ่ายในจากตระกูลบุนนาคอาจแบ่งได้เป็นสองสาย ลักษณะดังนี้เจ้าจอมในสำนัก “พระนางเจ้า” จึงประกอบด้วยเจ้าจอมจากตระกูลบุนนาคสายสมเด็จพระยาองค์น้อย อาทิ เจ้าจอมปุก ธิดาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมวอน และเจ้าจิ้น ธิดาเจ้าพระยา วรพงศ์พิพัฒน์ (แยม บุนนาค) สำหรับเจ้าจอมจิ้นนั้นเป็นผู้ดูแลตำหนักในวัง เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าพระราชเทวีทรงคืนตำหนักเพื่อออกมาอยู่ที่วังบางขุนพรหมกับพระราชโอรส นอกจากนี้ยังมีญาติทางสายเจ้าคุณจอมมารดาสำลีบางท่านรับราชการเป็นนางพนักงาน อาทิ คุณอันชนย์ บุนนาค พนักงานภูษาในรัชกาลที่ 5 กลุ่มหม่อมเจ้าที่สำคัญในสำนักนี้ได้แก่ หม่อมเจ้าพระธิดาสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าชั้นเล็กในวังบางขุนพรหม เช่น หม่อมเจ้าหญิงอังสมล เกษมสันต์ ในกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หม่อมเจ้าหญิงนภมณี กมลาศน์ หม่อมเจ้าหญิงวิลาศกัญญา ทวีวงศ์ เป็นต้น นอกจากนี้ในช่วงหลังเจ้าจอมจากตระกูลบุนนาคทั้งสองสำนักมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะเจ้าจอม “ก๊กอ” หรือ “พงษ์อ” คือ เจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมแก้ว และเจ้าจอมแสบ ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) สายสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ซึ่งเดิมสังกัดสำนัก “คุณจอมแพ”

ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์ (2534) ได้กล่าวถึงในช่วงกลางถึงปลายรัชกาลได้รับราชการใกล้ชิดในรัชกาลที่ ๕ และพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวียิ่งขึ้น โดยพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี ทรงหมอบเขียนงานตามรับสั่งจนตลอดรุ่ง เพราะทรงเป็นราชเลขานุการณี มีเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอี่ยมเจ้าจอมเอื้อน นั้งที่พระเฉลียงคอยรับใช้ระหว่างนี้จนกว่าจะเข้าที่ กว่าจะเสด็จขึ้นที่ก็ราว 6 นาฬิกา

บุญยงค์ เกศเทศ (2532) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่ามีสตรีชั้นสูงอีกหลายพระองค์ ที่รอบรู้วิชาหนังสือตลอดจนเชี่ยวชาญในทางวรรณคดีเป็นอย่างดีบางพระองค์ทรงเป็นกวีสามารถนิพนธ์โคลงกลอนได้เป็นเยี่ยม เป็นต้นว่า พระองค์เจ้าหญิงสุชุมาลมารศรี (ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาสำลี ประสูติเมื่อวันศุกร์ที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2404 ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระนางเจ้าราชเทวี และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) ขณะนั้นมีพระชันษา 27 ปี สุภาชิตที่ทรงนิพนธ์เป็นโคลงต้นทั้ง 2 บทนั้นมีผู้สรรเสริญและยอมรับกันโดยทั่วไปว่า มีความสามารถเป็นกวีผู้ช่ำชองได้จริง โคลงสุภาชิตดังกล่าวมีว่า

คราวเชียวจะเฝ้าแต่	โคกคัลย์
โคกจะดับชุ่นเชียว	ห่อนได้
ยิ่งโคกยิ่งจักพลัน	รอยูชีพ
ควรปลดควรเปลื้องให้	โคกคลาย
ละโคกเร่งตรูรู้	ลึกลึคนนา
รู้เข็ดเชียวคงวาย	ว่างบ้าง
ทิ้งช่วยยึดที่เป็น	ทางชอบ
จึงจักเรีสร้างพัน	เหตุภัย

พระองค์เจ้าหญิงสุชุมาลมารศรี

บุญยงค์ เกศเทศ (2532) ได้กล่าวถึงพระอัจฉริยภาพด้านวรรณกรรมในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวีว่า นอกจาก สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุชุมาลมารศรี ทรงเป็นกวีที่มีความสามารถและรอบรู้ในทางวรรณคดีแล้ว ยังทรงได้รับการศึกษาวิชาการด้านอื่น ๆ อีก เป็นต้นว่า ในทางโบราณคดีและราชประเพณี ปรากฏว่าในเวลาต่อมาได้รับราชการเป็นราชเลขานุการฝ่ายในสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย กล่าวได้ว่าสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรีทรงมีความเชี่ยวชาญวิชาหนังสือมาก รอบรู้ทั้งในทางวรรณคดี โบราณคดี และยังทรงเป็นกวีที่สามารถผู้ช่ำชองได้

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” : แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย เป็นการศึกษาโดยใช้แนวคิดพื้นฐานการศึกษาทางประวัติศาสตร์ (Historical Foundation of Education) โดยศึกษารากฐาน และประวัติความเป็นมาของการศึกษา ผลสำเร็จ และข้อผิดพลาดของการจัดการศึกษาในอดีต เพื่อประโยชน์สำหรับการศึกษาปัจจุบัน และอนาคต

งานวิจัยนี้จะศึกษาแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ในบริบทและวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาเพื่อสตรีไทย ช่วงระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2474 ด้วยระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) วิจัยเชิงประวัติศาสตร์(historical research) โดยการศึกษาจากเอกสารเป็นหลัก เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัยที่ได้ตั้งไว้ดังต่อไปนี้

1. เพื่อศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย
 2. เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
 3. เพื่อประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
- การดำเนินการวิจัยเรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” : แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย ผู้วิจัยจะดำเนินการลำดับเนื้อหา ดังนี้

3.1 ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์

3.2 กระบวนการเรียบเรียงประวัติศาสตร์หรือวิธีการทางประวัติศาสตร์

- 3.2.1 การตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์
- 3.2.2 การค้นคว้าข้อมูลหลักฐานประวัติศาสตร์
- 3.2.3 การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์
- 3.2.4 การสังเคราะห์ข้อมูล
- 3.2.5 การนำเสนอผลการศึกษาทางประวัติศาสตร์

3.3 แผนการดำเนินงานวิจัย

- 3.3.1 การสร้างแบบบันทึกข้อมูล
- 3.3.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล
- 3.3.3 การวิเคราะห์ข้อมูลและการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์

3.4 การประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

3.1 ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์

การวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ เป็นกระบวนการค้นคว้าหาข้อมูลอย่างมีระบบเพื่อที่จะตอบคำถามเกี่ยวกับเหตุการณ์หรือเรื่องราวในอดีต เพื่อที่จะทำความเข้าใจรายละเอียดให้กระจ่างขึ้นเกี่ยวกับเหตุการณ์นั้น ๆ และจัดเรียงลำดับเหตุการณ์ตามลำดับเวลา นักวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ได้ใช้กระบวนการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์นี้มานานนับพันปีมาแล้ว โดยใช้วิธีการค้นคว้าหาความจริง (inquiry) การรวบรวม เรียบเรียงข้อมูลในอดีต เหตุการณ์หรือความจริง (facts) ทางประวัติศาสตร์ นำมาวิเคราะห์สาเหตุ หาความสัมพันธ์ระหว่างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น การวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ได้พัฒนาและเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง ในปัจจุบันมีนักวิจัยเชิงประวัติศาสตร์บางคนได้นำคอมพิวเตอร์เทคโนโลยีมาใช้ในการเก็บข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในอดีต (Gall, J.P., Gall, M.D., and Brog, W.R., 1999)

ลักษณะของการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์

การวิจัยโดยทั่วไปไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใดจำเป็นต้องมีลักษณะการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ร่วมอยู่ด้วยเสมอ เพื่อศึกษาย้อนดูว่ามีผู้ใดทำเรื่องนั้นบ้างหรือไม่ ทำอย่างไร แค่นั้น ลักษณะการวิจัยประวัติศาสตร์เป็นไปใน 2 ลักษณะ ดังนี้ (ไพฑูริย์ สีนลาร์ตน์, 2523)

1. เป็นการศึกษาปัญหาประวัติศาสตร์ หรือข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์สาขาใดสาขาหนึ่ง (historical problem) ลักษณะนี้มุ่งเน้นที่เหตุการณ์ เรื่องราว ข้อมูล หรือปัญหาในอดีต เป็นการหาข้อมูลที่แท้จริง มองหาความสัมพันธ์ของเรื่องนั้น ๆ โดยวิเคราะห์ตีความอย่างลึกซึ้ง

2. เป็นการศึกษาปัญหาปัจจุบัน (current problem) โดยวิธีการของประวัติศาสตร์ (historical approach) ลักษณะนี้เป็นการมองย้อนดูประวัติศาสตร์ ความเป็นมาและพัฒนาการของปัญหาที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบัน เพื่อเข้าใจเหตุผลที่มาของปัญหาที่เป็นอยู่ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ลักษณะการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (บุญธรรม กิจปริดาบริสุทธิ์, 2540) มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. เป็นการตรวจสอบผลงานการค้นคว้าวิจัยที่ผู้อื่นทำไว้ มีลักษณะเป็นการสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2. ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ทั้งหมดเกิดขึ้นเอง ผู้วิจัยไม่ได้กระทำให้เกิดขึ้นและไม่มีการควบคุมตัวแปรที่เกี่ยวข้องใด ๆ

3. ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตที่ยาวนาน

4. ผู้วิจัยไม่สามารถจัดกระทำหรือบังคับให้เหตุการณ์นั้นเกิดซ้ำเพื่อทดสอบผลที่เกิดขึ้นได้

5. การวิเคราะห์ข้อมูลใช้วิธีการวิพากษ์วิจารณ์ พิจารณาหลักฐานเอกสารที่เป็นข้อมูล ทั้งในลักษณะความเป็นจริงและคุณค่าของหลักฐานเอกสาร แล้วสรุปผลการวิเคราะห์ตั้งเป็นสมมติฐานต่อไป
6. การรวบรวมข้อมูล กระทำโดยสำรวจหาแหล่งที่เก็บข้อมูลและบันทึกคัดลอก

3.2 กระบวนการเรียบเรียงประวัติศาสตร์หรือวิธีการทางประวัติศาสตร์

ความรู้และการเข้าถึงประวัติศาสตร์ ช่วยเสริมสร้างให้มองปัญหาทุกชนิดของมนุษย์อย่างชาญฉลาด และจริงจังขึ้น คุณค่านี้มีใช้เกิดจากความเข้าใจว่าอดีตได้สร้างผลผลิตเป็นปัจจุบันอย่างไรเท่านั้น แต่จากวิธีการตั้งข้อสังเกตและประเมินผลซึ่งได้รับการปลูกฝังในการศึกษาประวัติศาสตร์ ลักษณะเด่นของแนวพินิจทางประวัติศาสตร์ คือ การเน้นมิติแห่งกาลเวลา (time dimension) โดยมองปัจจุบันในฐานะที่เป็นผลผลิตของอดีต เป็นจุดผ่านชั่วคราวในกระบวนการซึ่งกำลังวิวัฒน์อยู่ การเน้นเรื่องมิติแห่งเวลาทำให้การวิจัยทางประวัติศาสตร์ต้องชี้แจงน้ำหนักความสำคัญของเหตุการณ์กับความคิด ให้สัมพันธ์กับสภาพการณ์ทางประวัติศาสตร์ ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์จึงมีขั้นตอนสำคัญ 5 ขั้นตอน คือ (แถมสุข นุ่มนนท์, 2531 และณรงค์ พ่วงพิศ, 2539)

3.2.1 การตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์

การตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์ คือ การกำหนดหัวข้อการศึกษาหรือการระบุปัญหาที่ชัดเจนว่าจะศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เพื่อเป็นแนวทางในการวิจัย ทั้งนี้ผู้วิจัยประวัติศาสตร์จะต้องเริ่มงานด้วยความประสงค์ที่ชัดเจนว่าจะวิจัย อะไรในอดีตส่วนไหน สมัยไหน เพราะเหตุใด

อาจกล่าวได้ว่าการตั้งคำถามที่ดีจะทำให้เกิดการวิจัยประวัติศาสตร์ที่ดี ซึ่งหมายความว่าคำถามนั้นจะต้องเป็นคำถามที่ตอบได้ นำไปสู่การค้นคว้าที่ลึกและกว้างออกไป จะต้องเป็นคำถามที่ท้าทายต่อสติปัญญาในการแสวงหาคำตอบด้วยเหตุและด้วยผล

การพัฒนาคำถามในทางปฏิบัตินั้นจะกระทำโดยเริ่มจากคำถามง่าย ๆ กลุ่มหนึ่งและเมื่อตอบคำถามนั้นได้แล้ว จะก่อให้เกิดคำถามอีกกลุ่มหนึ่งตามมาโดยที่เป็นการทำซ้ำแล้วซ้ำเล่าเช่นนี้ไปเรื่อย ๆ จนบรรลุถึงคำถามอีกกลุ่มหนึ่งหรืออีกข้อหนึ่ง ในที่สุดแล้วจะพบคำถามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่วิจัยหรือยุคสมัยที่ทำการวิจัย จากนั้นจะพบว่าคำตอบแต่ละคำถามที่ผ่านมานั้นสามารถส่องความกระจ่างไปยังเรื่องที่วิจัยได้ดีกว่าคำอธิบายใด ๆ ที่เคยมีมาแล้ว (แถมสุข นุ่มนนท์, 2545)

3.2.2 การค้นคว้าข้อมูลหลักฐานประวัติศาสตร์

หลักฐานเป็นเครื่องมืออย่างเดียวที่สามารถนำผู้วิจัยประวัติศาสตร์เข้าไปอยู่ในอดีตให้ใกล้กับความเป็นจริง ผู้วิจัยต้องพิจารณาว่ามีหลักฐานอะไรบ้างที่เกี่ยวกับเรื่องที่วิจัยและรวบรวมมาให้ได้มากที่สุด เพราะหลักฐานอันหลากหลายในแต่ละเรื่องจะให้ความรู้แก่ผู้วิจัยได้ใน 3 ลักษณะ คือ (1) ข้อเท็จจริงของเหตุการณ์ (2) ข้อสรุปเกี่ยวกับเหตุการณ์โดยวิธีอนุมาน และ (3) ทักษะเกี่ยวกับเหตุการณ์ โดยผู้วิจัยทางประวัติศาสตร์จะต้องพยายามหาความจริงที่ได้จากหลักฐานมาพสานกับความรู้อื่นและประสบการณ์มาประกอบการวิเคราะห์

เมื่อผู้วิจัยกำหนดเป้าหมายอย่างชัดเจน ผู้วิจัยดำเนินการสืบค้นหาหลักฐานประวัติศาสตร์ทุกประเภทที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยให้มากที่สุด ได้แก่ แหล่งข้อมูลหลักฐานประวัติศาสตร์ต่างๆ ดังนี้

1. หอสมุดกลาง สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2. ศูนย์บรรณสารสนเทศทางการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
3. สถาบันวิทยบริการของมหาวิทยาลัยต่างๆ
อาทิ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
4. “วังบางขุนพรหม” พิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทย
5. สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
6. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
7. สำนักพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
8. สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี

หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์

หลักฐาน คือ ข้อสนเทศที่บ่งชี้ “ความจริง” อย่างใดอย่างหนึ่ง เนื่องจากวิชาการต่างๆ คือ ความพยายามที่จะเสนอและแสวงหา “ความจริง” ที่ตนสนใจ หลักฐานหรือข้อสนเทศที่บ่งชี้ “ความจริง” ในวิชานั้น ๆ จึงเป็นหัวใจสำคัญของทุกวิชา สิ่งที่น่าประหลาดนั้นอยู่ที่ว่าข้อสนเทศแต่ละอันล้วนบรรจุความจริงไว้มากกว่าหนึ่งข้อเสมอ เราอาจกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่ามีความจริงหลายระดับอยู่ในข้อสนเทศแต่ละอัน ในระดับที่ตื้นที่สุด คือ “ความจริง” ที่เราอาจรับรู้ได้ทันที ครั้นเมื่อเอาข้อสนเทศหลาย ๆ อันไปสัมพันธ์กันจะพบ “ความจริง” ที่ลึกลงไปตามลำดับ ยิ่งสามารถสัมพันธ์ข้อสนเทศได้มากเพียงใด “ความจริง” ที่ได้มาก็จะยิ่งลึกซึ้งขึ้นเพียงนั้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525)

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ สามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภทคือ หลักฐานที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร และหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร

1. **หลักฐานที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร** ได้แก่ หลักฐานโบราณคดี เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ หลักฐานประเภทสื่อโสตทัศนและหลักฐานประเภทบุคคล ฯลฯ

2. **หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร** ได้แก่ จารึก ตำนาน พงศาวดาร จดหมายเหตุ บันทึก ความทรงจำ วรรณกรรม ตำรา วิทยานิพนธ์ หนังสือพิมพ์ และรายงานการวิจัย ฯลฯ

โดยทั่วไปหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ หลักฐานชั้นต้น และหลักฐานชั้นรอง หลักฐานชั้นต้นได้แก่หลักฐานซึ่งรายงานโดยผู้ที่เกี่ยวข้องในเหตุการณ์ ในขณะที่หลักฐานรอง คือ หลักฐานที่รายงานโดยผู้ที่รู้เห็นโดยผ่านบุคคลอื่นมาอีกทีหนึ่ง จุดมุ่งหมายสำคัญของการแบ่งประเภทของหลักฐานก็เพื่อช่วยในการประเมินคุณค่าของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หรือที่เรียกกันว่าการวิเคราะห์หลักฐาน (แถมสุข นุ่มนนท์, 2531 และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525)

1. **หลักฐานชั้นต้น (Primary Source)** หมายถึง บันทึกหรือคำบอกเล่าของผู้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์หรือ ผู้พบเห็นเหตุการณ์ ตลอดทั้งผู้ร่วมสมัยกับเหตุการณ์ นอกจากนี้ยังได้แก่ หลักฐานทางโบราณคดี โบสถ์ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ป้อมปราการ และเหรียญตรา รวมทั้งหลักฐานประเภทบุคคลที่มีส่วนร่วมอยู่ในเหตุการณ์ หรือเห็นเหตุการณ์นั้นด้วยตนเอง เป็นต้น หลักฐานประเภทนี้มีคุณค่ามากเพราะจะช่วยให้การศึกษานั้น ๆ มีน้ำหนักของความจริง และความน่าเชื่อถือได้มาก แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นกับวิธีการทางประวัติศาสตร์ในการใช้หลักฐานของผู้ศึกษาด้วย อาทิ พระราชหัตถเลขา จดหมายเหตุรายวัน เอกสารต่าง ๆ พระราชนิพนธ์ พระราชหัตถเลขา และลายพระหัตถ์ เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525)

หลักฐานชั้นต้น (Primary Source) ที่ใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมหลักฐานปฐมภูมิ เพื่อการศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อสตรีไทย และหลักฐานปฐมภูมิ ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” อาทิ

หมวดพระราชหัตถเลขา และลายพระหัตถ์

- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริยราชเทวี. (2493). พระนคร: ไทยเชชม. (พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ วรพินิต)
- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ วรพินิต ในคราวเสด็จประพาสชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472. (ม.ป.ป.). ม.ป.ท: ม.ป.พ.
- พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2. (2506). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ลายพระหัตถ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาครั้งที่ 2 ร.ศ. 120

ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร. (2501). ม.ป.ท. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุประดิษฯ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พระพุทธศักราช 2501)

หมวดพระราชนิพนธ์ ราชกิจจานุเบกษา

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2477). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 7*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- *ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1-6*. (2546). (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: ต้นฉบับ.

2. หลักฐานชั้นรอง (Secondary Source) :

หลักฐานชั้นรอง หมายถึง เอกสารที่เขียนขึ้นหลังเหตุการณ์โดยที่ผู้เขียนไม่ใช่ผู้เห็นเหตุการณ์โดยตรง เป็นการบันทึกจากคำบอกเล่าซึ่งได้การจัดทำขึ้นหลังจากเหตุการณ์นั้น ๆ โดยอาศัยการเล่าสืบต่อกันมา หรือจากบันทึกที่คัดลอกสืบทอดกันมา ซึ่งอาจทำให้ข้อเท็จจริงผันแปรไปจากเรื่องเดิมไม่มากนักเมื่อเทียบกับชนิดแรก นอกจากนี้ยังได้แก่ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือและบทความ ตำราน พงศาวดาร วรรณกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525)

หลักฐานชั้นรอง (Secondary Source) หรือหลักฐานทุติยภูมิที่ใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมหลักฐานทุติยภูมิเพื่อการศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อสตรีไทย และหลักฐานทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ดังรายละเอียดในรายการอ้างอิง

อาจกล่าวได้ว่านักประวัติศาสตร์เชื่อว่าข้อสนเทศที่เป็นหลักฐานชั้นต้นนั้นเป็นที่น่าเชื่อถือกว่าหลักฐานชั้นรอง การแยกข้อสนเทศออกเป็นสองประเภทจึงมีประโยชน์ในแง่ของความสะดวกในการประเมินคุณค่าของหลักฐาน อย่างไรก็ตามควรเข้าใจด้วยว่าการที่หลักฐานชั้นต้นน่าเชื่อถือกว่า ก็มิได้หมายความว่า หลักฐานชั้นต้นจะให้แต่ข้อสนเทศที่เป็นจริงแท้อยู่เสมอ นอกจากนี้หลักฐานชั้นต้นยังมีข้อจำกัดอื่น ๆ อีกหลายอย่างที่หลักฐานรองสามารถจัดเสียได้ เช่น การขาดภาพในมุมมองกว้างของเวลา และภูมิศาสตร์ คนที่เกี่ยวข้องโดยตรงในเหตุการณ์มีเหตุจะต้องรายงานเท็จ หรือ รายงานความจริงไม่หมดเปลือกมากกว่าคนรุ่นหลังซึ่งไม่มีส่วนได้ส่วนเสียในเหตุการณ์ ฯลฯ ความน่าเชื่อถือของหลักฐานชั้นต้นจึงมีขอบเขตจำกัด การใช้ข้อสนเทศที่เป็นหลักฐานชั้นต้นจึงต้องระมัดระวังไม่น้อยไปกว่าการใช้หลักฐานชั้นรอง เพียงแต่ความระมัดระวังนั้นเป็นไปคนละอย่างกันเท่านั้น อย่างไรก็ตามการใช้หลักฐานชั้นต้นก็มีประโยชน์อย่างมากและเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525)

3.2.3 การวิเคราะห์หลักฐาน และประเมินความสำคัญของข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์

การวิเคราะห์หลักฐาน ผู้วิจัยทางประวัติศาสตร์จะต้องยึดว่า ข้อเท็จจริงเป็นบันไดขั้นต้นและมีหน้าที่สำคัญ คือ การรักษาความซื่อสัตย์ต่อหลักฐานและความซื่อสัตย์ต่อผู้อ่านประวัติศาสตร์ โดยจะต้องดึงภาพจากความบังเอิญ ความเข้าใจจากอดีตเพื่อสร้างชีวิตขึ้นมาใหม่ ทั้งนี้หลักฐานเหล่านั้นจะต้องวิเคราะห์ตามกระบวนการ คือ การตรวจสอบความน่าเชื่อถือของหลักฐาน การรู้จักให้ความสำคัญของหลักฐานว่าเป็นหลักฐานขั้นต้น หรือหลักฐานขั้นรอง รวมทั้งข้อแตกต่างและการวิเคราะห์ซึ่งนำหน้าความจริงของหลักฐาน

นอกจากนี้ผู้วิจัยต้องประเมินความสำคัญของข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ เพื่อประเมินถึงความน่าเชื่อถือของข้อเท็จจริงว่ามีมากน้อยเพียงใด และต้องสรรหาสาเหตุที่จะอธิบายความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ในแต่ละเรื่อง โดยนำหลักฐานมาเลือกสรรจัดรูปแบบและตีความด้วยหลักใหญ่ 3 ประการ คือ (1) ต้องไม่บังคับหลักฐานให้บอกข้อมูลเกินขีดจำกัดของตัวอย่างไม่สมเหตุสมผล (2) ต้องเน้นความสำคัญของการแต่งและชำระเอกสาร และการถ่ายทอดข้อมูล โดยจะต้องตีความอย่างเคร่งครัดปราศจากสมมติฐานที่ตั้งไว้ก่อน และ (3) ต้องคงเส้นคงวา คือ ไม่พยายามประนีประนอม เพื่อหาข้อยุติจากแหล่งข้อมูลที่เห็นได้ชัดว่าแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง

3.2.4 การสังเคราะห์ข้อมูล

เนื่องจากการวิจัยทางประวัติศาสตร์มิใช่เพียงการรายงานข้อมูลปรากฏการณ์ และความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลเท่านั้น แต่ต้องวิเคราะห์และสังเคราะห์ไปถึงความคิดความเชื่อที่มาจากข้อมูลอันเป็นเรื่องที่ซ่อนอยู่ อีกทั้งยังต้องประเมินค่าความคิดความเชื่อนั้นด้วย กล่าวคือ งานวิจัยประวัติศาสตร์มิได้หยุดที่การจำแนกข้อมูลด้วยสถิติ โดยไม่สามารถแปลข้อมูลให้เห็นสิ่งที่อยู่เบื้องหลัง แต่จะต้องชี้ให้เห็นว่าเรื่องใดสำคัญมากน้อยเชื่อมโยงกันอย่างไรและใช้ข้อมูลหลักฐานประวัติศาสตร์มาสนับสนุนหรือแย้งข้อค้นพบของงานวิจัยดังกล่าว (ปรีชา ช่างขวัญยืน, 2547)

การสังเคราะห์ข้อมูล เป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก การศึกษาประวัติศาสตร์แม้จะมีการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์และได้รับข้อเท็จจริงจากหลักฐานแต่ละประเภทแล้ว ข้อเท็จจริงที่ได้มาทั้งหมดต้องถูกนำมารวมและเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราว พร้อมคำอธิบายที่ชี้ให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงต่างๆ ที่ได้มาจากหลักฐานนั้น ๆ มีความสำคัญแลความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไร มีเหตุผลต่อกันหรือไม่อย่างไร ซึ่งเรียกว่า การสังเคราะห์ข้อมูล (สาระ มีผลกิจ, 2555)

จากการวิจัยผู้วิจัยจะได้นำเสนอการสังเคราะห์ข้อมูลดังนี้

1. บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อสตรีไทย
2. แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
3. สรุปผลที่ได้จากการวิจัยและนำมาประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

3.2.5 การนำเสนอผลการศึกษาทางประวัติศาสตร์

เมื่อสังเคราะห์ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์แล้ว องค์ความรู้ที่ปรากฏในแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” คาดว่าจะได้องค์ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ และแนวคิดในการพัฒนารูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยแบบบูรณาการเป็นองค์รวม ซึ่งมีความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัว ชุมชน บริบทสังคม และวัฒนธรรม โดยคาดหวังว่าความรู้ต่างๆ นี้จะสามารถนำไปใช้ในกระบวนการตัดสินใจ การกำหนดนโยบายและการวางแผน รวมถึงการศึกษาและวิจัยเพื่อพัฒนาขยายผลต่อไป

3.3 แผนการดำเนินงานวิจัย

เพื่อศึกษาการพัฒนาสตรีไทยภายใต้บริบทใน พ.ศ. 2411 – 2474 ประกอบด้วยการศึกษาจากเอกสารซึ่งมีรายละเอียดในการวิจัยเอกสาร (documentary study) เป็นหลักในการดำเนินการวิจัย โดยมีแผนการดำเนินการวิจัยดังนี้

3.3.1 สร้างแบบบันทึกข้อมูล

ผู้วิจัยสร้างแบบบันทึกข้อมูลเบื้องต้น เพื่อการบันทึกและจัดระบบสาระสำคัญด้วยมือ ก่อนนำไปบันทึกลงคอมพิวเตอร์ด้วยโปรแกรม Microsoft Word เพื่อความสะดวกในการจัดเก็บและสืบค้นข้อมูล ดังตัวอย่าง

แบบบันทึกข้อมูล	
แหล่งที่มา.....
เลขหมู่ / รายการอ้างอิง.....	รหัส.....
ประเด็น 1
ประเด็น 2
ประเด็น 3
ข้อความที่สกัดจากเอกสาร

สรุปสาระสำคัญ

3.3.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล

3.3.2.1 การสืบค้นเอกสาร

ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบรวมเอกสารและข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยเพื่อศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. “วังบางขุนพรหม” พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งประเทศไทย ธนาาคารแห่งประเทศไทย

(1) ติดต่อพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งประเทศไทย ธนาาคารแห่งประเทศไทย ตั้งอยู่ที่ 273 ถนนสามเสน แขวงวัดสามพระยา เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โทร. 02-283-5286, 02-283-6723 โทรสาร. 02-283-5283 เว็บไซต์ <http://www.bot.or.th> เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูล “วังบางขุนพรหม” และ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เนื่องจากปัจจุบัน “วังบางขุนพรหม” อยู่ในความดูแลของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งประเทศไทย ธนาาคารแห่งประเทศไทย

(2) ติดต่อเจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งประเทศไทย ในการส่งใบคำร้อง ขอเก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมแนบวัน เวลาในการเข้าเก็บข้อมูล

(3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมายกับเจ้าหน้าที่ผู้ดูแล “วังบางขุนพรหม” พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งประเทศไทย ธนาาคารแห่งประเทศไทย

(4) อธิบายให้เจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูลและประโยชน์ จากการทำวิจัยเรื่องแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

(5) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล ณ “วังบางขุนพรหม” พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งประเทศไทย ในวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2558 วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2558 และวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2558

(6) นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ตรวจสอบพิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร

(7) นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย และวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

2. สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

(1) ติดต่อ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ตั้งอยู่ที่ ถนนสามเสน เขตดุสิต เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะเอกสารชั้นต้นทางประวัติศาสตร์

(2) ติดต่อเจ้าหน้าที่สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ในการส่งใบคำร้องขอเก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมแนบวัน เวลาในการเข้าเก็บข้อมูล

(3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมายกับเจ้าหน้าที่สำนักหอสมุดแห่งชาติ

(4) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2558 ถึงวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2558

(5) เข้าร่วมการเสวนาทางวิชาการเรื่อง “คุณค่าหนังสือกรมศิลปากร” จัดโดย สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร โครงการพัฒนาหอสมุดแห่งชาติเพื่อให้เป็นแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิต ประจำปี 2558 ในวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ. 2558 ณ ห้องประชุมใหญ่ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

(6) นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญ ด้านประวัติศาสตร์ตรวจพิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร

(7) นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย และวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3. สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

(1) ติดต่อ สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ตั้งอยู่ที่ ถนนหน้าพระธาตุ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โทร. 02-224-2050 โทรสาร. 02-224-4702 เว็บไซต์ www.finearts.go.th เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะหลักฐานและเอกสารชั้นต้นทางประวัติศาสตร์

(2) ติดต่อเจ้าหน้าที่สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ในการส่งใบคำร้องขอเก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมแนบวัน เวลา ในการเข้าเก็บข้อมูล

(3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมายกับเจ้าหน้าที่สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(4) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2558 ถึงวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2558

(5) นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ ตรวจสอบพิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร

(6) นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษา ของสตรีไทย และวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

4. สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี (มิวเซียมสยาม)

(1) ติดต่อ สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี (มิวเซียมสยาม) ตั้งอยู่เลขที่ 4 ถนนสนามไชย แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โทร. 02-225-2777 โทรสาร. 02-225-2775 เว็บไซต์ www.museumsiam.org และ [facebook.com/museumsiamfan](https://www.facebook.com/museumsiamfan) เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ และเข้าร่วมกิจกรรมส่งเสริมความรู้ด้านประวัติศาสตร์

(2) ติดต่อเจ้าหน้าที่สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม) ในการส่งใบคำร้องขอเก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมนัดวัน เวลาในการเข้าเก็บข้อมูล

(3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมายกับเจ้าหน้าที่สำนักสถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม)

(4) อธิบายให้เจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้อง ณ สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม) เข้าใจถึงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูลและประโยชน์จากการทำวิจัยเรื่องแนวคิดและการจัดการศึกษา เพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

(5) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล และเข้าร่วมกิจกรรมเสริมสร้างความรู้ด้านประวัติศาสตร์ ณ สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม) ระหว่างวันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2558 ถึง วันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2558

(6) นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ ตรวจสอบพิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร

(7) นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย และวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

3.3.2.2 การสัมภาษณ์

การสัมภาษณ์เป็นการเจาะลึกประเด็นต่างๆ ที่ผู้วิจัยสนใจโดยใช้การสัมภาษณ์เป็นรายบุคคล และรายกลุ่ม โดยแบ่งประเภทได้ดังนี้

1. การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ (formal interview) หรือการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง เป็นการสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยได้เตรียมคำถามและข้อกำหนดไว้แน่นอนตายตัว โดยปกตินักวิจัยเชิงคุณภาพไม่นิยมใช้วิธีการนี้เป็นหลักเนื่องจากไม่สามารถเข้าถึงข้อมูลที่ลึกซึ้งและครอบคลุมเพียงพอ โดยเฉพาะในมิติด้านวัฒนธรรม ความหมายและความรู้สึกนึกคิด

2. การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (informal interview) ผู้วิจัยได้ใช้การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการร่วมกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เพื่อให้เห็นภาพและเข้าใจปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม โดยเตรียมคำถามอย่างกว้าง ๆ ฆ่าล่วงหน้า การสัมภาษณ์ในลักษณะนี้สามารถแบ่งออกเป็น การสัมภาษณ์แบบเปิดกว้างไม่จำกัดคำตอบ การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (indepth interview) และการสัมภาษณ์แบบทะล่อมกล่อมเกล่า (probe) เป็นการซักถามข้อเท็จจริงส่วนลึกของความคิดออกมาจากสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key information interview) โดยกำหนดตัวผู้ตอบแบบเจาะจง เนื่องจากเป็นผู้มีข้อมูลที่ลึกซึ้ง กว้างขวางเป็นพิเศษ และเชื่อถือได้ รวมถึงการเชิญฟังจากคำสนทนาของผู้อื่นโดยผู้ศึกษาไม่ต้องตั้งคำถามเอง เป็นเทคนิคของการวิจัยเชิงคุณภาพอีกอย่างหนึ่งที่ผู้วิจัยได้นำมาใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ตลอดจนการสนทนากลุ่ม (focus group discussion) โดยการจัดกลุ่มสนทนาที่มีลักษณะบางประการคล้ายคลึงกัน

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกใช้การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ โดยผู้วิจัยรวบรวมข้อมูลประเภทคำบอกเล่าเพื่อเพิ่มเติมและเสริมข้อมูลจากเอกสารให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยการสัมภาษณ์ทายาทของราชสกุล “บริพัตร” คือ หม่อมราชวงศ์สุมาลมงคล โสณกุล และ ทายาทของราชสกุล “กมลาศน์” คือ หม่อมหลวงลดาวัลย์ กมลาศน์

รวมถึงการสนทนากลุ่มเพื่อรวบรวมข้อมูลบริบทสังคมและวัฒนธรรม รวมไปถึงการรวบรวมข้อมูลการจัดการศึกษาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ในส่วนของการสนทนากลุ่มผู้วิจัยได้จัดการสนทนากลุ่มเรื่อง “รูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย กรณีศึกษาบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ขึ้น ณ ห้อง 704 ชั้น 7 อาคารพระมิ่งขวัญการศึกษาไทย คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2557 เวลา 11.00 – 17.00 น. มีผู้เข้าร่วมการสนทนา ได้แก่ ศาสตราจารย์ชาน รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล อาจารย์ ดร.สาระ มีผลกิจ ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ และผู้สนใจด้านประวัติศาสตร์ในนาม “กลุ่มเวียงวังและคลังประวัติศาสตร์” จำนวน 50 คน

3.3.3 การวิเคราะห์ข้อมูลและตีความเอกสารทางประวัติศาสตร์

3.3.3.1 การประเมินค่าเอกสาร

ผู้วิจัยทำการประเมินค่าเอกสารเกี่ยวกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย และบริบทที่มีต่อรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย โดยวิธีการอ่านสกัดประเด็นเฉพาะส่วนตามขอบเขตการวิจัย เพื่อประเมินค่าความแท้ (reliability) และค่าความเที่ยง (validity) ตามเกณฑ์การประเมินเพื่อคัดเลือกเอกสารให้ได้เอกสารที่ใช้ในการวิเคราะห์สาระที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย

ผู้วิจัยคัดเลือกเอกสารดังกล่าว โดยนำมาประเมินความน่าเชื่อถือ และความถูกต้อง ด้วยเกณฑ์ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัทธินะ, 2525) ดังนี้

- **เกณฑ์วิพากษ์ภายนอก (external criticism)** เพื่อตรวจสอบความแท้จริง (reliability) ของเอกสารโดยพิจารณาจากหลักสำคัญ 6 ประการคือ

1. ใครเป็นผู้เขียนหรือผู้บันทึกเอกสาร
2. อายุของเอกสารหรือปีที่บันทึก
3. รูปแบบเดิมหรือลักษณะเดิมของเอกสาร
4. จุดมุ่งหมายของการเขียนเอกสาร หรือการบันทึกเอกสาร
5. ผู้อ่านเป็นใครซึ่งจะสามารถบอกสภาพแวดล้อมของการเขียนเอกสาร
6. บอกละแฉ่งที่มาของเอกสาร

- **เกณฑ์วิพากษ์ภายใน (internal criticism)** เพื่อประเมินความน่าเชื่อถือ ความถูกต้อง และคุณค่าของข้อมูลภายในเอกสาร (ความเที่ยง validity) โดยพิจารณาความหมาย และความเป็นไปได้ของข้อมูลที่ได้ โดยพิจารณาจากลักษณะของผู้เขียน 4 ประการคือ

1. ประสบการณ์หรือความสามารถในการบันทึก
2. ความเต็มใจในการบันทึกเป็นการบอกเจตนารมณ์ของบันทึก
3. ผู้บันทึกอยู่ในเหตุการณ์หรือไม่เป็นการแสดงความสัมพันธ์ต่อเหตุการณ์และสภาพแวดล้อม
4. มีหลักฐานสนับสนุนหรือไม่ แสดงความชัดเจนไม่บิดเบือนความหมาย

3.3.3.2 การวิเคราะห์สาระ

ผู้วิจัยอ่านสกัดประเด็นเฉพาะข้อมูลตามขอบเขตการวิจัยแล้วบันทึกลงในแบบบันทึกข้อมูลตามแบบที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น โดยการตีความ วิเคราะห์ สังเคราะห์เนื้อหา และเขียนสรุปให้ได้สาระสำคัญที่เป็นแนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย ดังขอบเขตการวิจัยต่อไปนี้ บริบท สังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาศรี ในช่วง พ.ศ. 2411 – 2474 รวมถึงการวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

- ลงรหัสและจัดหมวดหมู่สาระสำคัญ

ผู้วิจัยทำการกำหนดรหัสเอกสารประกอบด้วยแหล่งที่มา ยุค ผู้แต่ง ลำดับเอกสาร ประเภทเอกสาร และจัดหมวดหมู่สาระสำคัญที่เป็นแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย ทำให้ได้สาระสำคัญที่จัดหมวดหมู่ของการศึกษา และบริบทที่มีต่อแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย

- ตรวจสอบความถูกต้อง

การวิจัยเรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” : แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย เป็นการผสมผสานการวิจัยทางประวัติศาสตร์และการวิจัยด้านการศึกษาเพื่อการพัฒนา (พัฒนศึกษา) เข้าด้วยกัน ผู้วิจัยได้ปรึกษาผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ และด้านการศึกษาในการตรวจสอบเครื่องมือและข้อมูลต่าง ๆ โดยงานวิจัยนี้เป็นการบูรณาการศาสตร์แห่งการพัฒนาและประวัติศาสตร์เข้าด้วยกัน โดยอาศัยข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์เป็นข้อมูลหลักในการวิจัย เนื่องจากการศึกษาประวัติศาสตร์มิใช่เพียงอธิบายสิ่งที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่การศึกษาประวัติศาสตร์เป็นการฝึกใช้ความเกี่ยวพันระหว่างรายละเอียดกับแบบสรุปความเข้าใจอย่างกว้างให้สมดุล

ผู้วิจัยนำสาระสำคัญที่จัดหมวดหมู่แล้วไปปรึกษาขอความเห็นจากอาจารย์ที่ปรึกษา 2 ท่านเพื่อตรวจสอบว่ามีความถูกต้องของเนื้อหา มีความสอดคล้องของสาระสำคัญและมีความชัดเจนหรือไม่อย่างไร โดยนำข้อวิพากษ์วิจารณ์ และข้อเสนอแนะจากอาจารย์ที่ปรึกษามาปรับปรุงแก้ไข รวมทั้งนำข้อความคิดเห็นมากำหนดแนวคำถามในการสอบถามเพิ่มเติมจากผู้ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย

การรวบรวมหลักฐานประเภทต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น มิได้หมายความว่าหลักฐานเหล่านั้นจะสามารถนำมาใช้ได้ทันที ทั้งนี้เนื่องจากข้อมูลของหลักฐานนั้น ๆ ยังไม่ได้รับการตรวจสอบวิเคราะห์เลือกสรร เพื่อให้ได้ข้อมูลที่น่าเชื่อถือได้ว่าใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุดและตรงประเด็นที่ต้องการจะศึกษามากที่สุดจะต้องผ่านการวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์เป็นลำดับต่อไป (ณรงค์ พวงพิศ, 2539)

3.3.3.3 การตีความเอกสารทางประวัติศาสตร์

เมื่อหลักฐานผ่านการวิเคราะห์ และประเมินค่าลักษณะของเอกสารแล้ว ผู้วิจัยต้องตีความเอกสารอย่างมีระเบียบวิธี โดยเริ่มจากการแปลความหมาย การวิพากษ์วิจารณ์และแสดงความคิดเห็น ซึ่งต้องกระทำอย่างระมัดระวัง ในการตีความหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สามารถแยกเป็น 2 ประเภทดังนี้

- การตีความในแนวตั้ง เป็นการตีความโดยไม่ยึดลำดับเวลา ก่อนหลังเป็นสำคัญ อันเป็นลักษณะที่ใช้ในการอธิบายว่าเหตุการณ์หรือปัญหานั้น ๆ เกิดขึ้นได้อย่างไร
- การตีความในแนวราบ เป็นการตีความโดยยึดลำดับเวลา ก่อนหลังเป็นสำคัญ อันเป็นลักษณะที่ใช้ในการอธิบายว่าเหตุการณ์หรือปัญหานั้น ๆ เกิดขึ้นได้อย่างไร

3.3 การประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

เมื่อผู้วิจัยได้ดำเนินการตามขั้นตอนที่ 1 และ 2 จึงนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์จัดระบบข้อมูล จากนั้นนำมาประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยบนฐานแนวคิดการพัฒนาสตรีโดยการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีให้คุณภาพชีวิตและพัฒนาสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ในการประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาที่มุ่งเน้นความสำคัญในการฝึกหัดพัฒนาคนและพัฒนาตนให้เดินอยู่ และเดินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม เรียกว่า สิกขา หรือ การศึกษา สิกขาและการศึกษานี้มี 3 ด้าน คือ ฝึกฝนพัฒนาในด้านการแสดงออกทางกายและวาจา พร้อมทั้งสัมมาชีพ ฝึกฝนในด้านคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิต และฝึกฝนพัฒนา ในด้านปัญญา รวมเรียกว่า ไตรสิกขา หรือการศึกษา 3 ด้าน (พระเทพเวที [ประยูร ปยุตโต], 2533)

บทที่ 4

บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย

การศึกษา คือ กลไกสำคัญที่มนุษย์ใช้ในการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตได้อย่างสอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่มีอิทธิพลต่อมนุษย์ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล และระดับสังคมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นครอบครัว กลุ่ม องค์กร ชุมชน ประเทศ และระบบนิเวศ มนุษย์มีศักยภาพ และมีความสามารถทางสมองมากกว่าสัตว์ทั่วไป มนุษย์ปรับตัวโดยอาศัยการศึกษา และมีได้จำกัดอยู่เพียงด้านกายภาพตามสัญชาตญาณทางธรรมชาติ คือ การกิน สืบเผ่าพันธุ์ และเอาตัวรอดจากภัยคุกคามต่าง ๆ เท่านั้น หากครอบคลุมถึงการศึกษาเพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับความรู้สึนึกคิด จิตใจ อุดมคติ ฯลฯ ของสังคมระดับต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นด้วยสติปัญญา ความสามารถ และจินตนาการที่มีอยู่ตามธรรมชาติด้วยการศึกษาจึงเป็นทั้งกลไกการถ่ายทอด หรือผลิตซ้ำเพื่อรักษาสิ่งเดิมเอาไว้ เช่นเดียวกับที่เป็นกระบวนการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ที่เกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์เพื่อปรับตัวกับสิ่งเดิมซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงมีความเป็นพลวัต (dynamic) อยู่ตลอดเวลาด้วย

○ คีชีตนิตยน้อย	จำเนียร
รอบคอบกรอกรเรียน	รวบไว้
ปัญหาประภาเพียร	พิทเยศ
เพราะผนวชนานเท่าได้	ข้องรู้เรียนนาน ๆ
○ สังขยาสาธนซี	ชำนาญ
นักษัตร์วิทยาชาญ	เชี่ยวชาญ
คำนวณประมวลกาล	กำหนด
สุริยคราสจันทรคราสให้	ลวงรู้ชุมชนฯ
○ สมัยไทยไม่คราบเค้า	ความคิด
คนตะวันตกทศ	ทวีปกว้าง
ทรงถนัดตรศอังกฤษ	เขียนอ่าน
จึงทราบทางลมบ้าง	ว่าร้ายญาติ ๆ
○ ลมโลกโบกร้ายสู	อาสยา นั้นอ
ตื้นลึกความตึกษา	สอแก้
ความคิดปลิตปัญหา	เห็นโปรง
บ่ายบิตเข้มทิศแท้	ถูกต้องคลองลม ๆ

พระราชวรรังค์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (น.ม.ส.) ทรงนิพนธ์โคลงข้างต้นสะท้อนพระปรีชาญาณด้านการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 สามารถสะท้อนพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ไทยผ่านโคลง “สามกรุง” ได้อย่างครบถ้วน (พระราชวรรังค์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, 2518)

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระราชทานกำเนิดการศึกษาแผนปัจจุบันแก่เยาวชนทั้งหญิงชายในประเทศไทย พระองค์ทรงเป็นนักดาราศาสตร์ ทรงเชี่ยวชาญในพระพุทธศาสนา ในภาษาบาลีสันสกฤต ทั้งทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษในการโต้ตอบพระราชสาร กับประธานาธิบดีวูดโรวิลสัน แห่งสหรัฐอเมริกาได้เป็นอย่างดี

สมัย 100 กว่าปีมาแล้ว การศึกษาของคนไทยทั้งหญิงชายเป็นการศึกษานอกระบบโรงเรียน เด็กผู้ชายจะเรียนการอ่านเขียนจากพระสงฆ์ในวัด หรือฝึกศิลปะวิทยาการจากผู้เชี่ยวชาญในสาขาต่างๆ เด็กผู้หญิงในครอบครัวผู้มีฐานะดีจะทำการศึกษาด้านศีลธรรม วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี มารยาท เคหศาสตร์ และศิลปประดิษฐ์ในบ้านของตน ในวังของเจ้านาย หรือเรียนตามบ้านผู้มั่งคั่ง บรรดาศักดิ์ บุตรหลานของสามัญชนจะเรียนเรื่องการประกอบอาหาร การดูแลเด็ก การทอผ้า และการเกษตรจากผู้ใหญ่ในครอบครัว แต่ไม่มีหลักสูตรการเรียนการสอนอย่างแน่ชัด นอกจากนี้การศึกษาสำหรับสตรีคงหมายถึงเพียงเพื่อให้สามารถช่วยกิจการงานในรั้วบ้านหรือในครอบครัวเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพิจารณาเห็นว่า คนไทยคงจะต้องมีการติดต่อกับชาวตะวันตกเพิ่มขึ้นในอนาคต จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ทั้งทรงจ้างครูชาวต่างประเทศเข้ามาสอนภาษาอังกฤษ ตลอดจนขนบธรรมเนียมชาวตะวันตก ให้แก่พระราชโอรส และพระราชธิดา (คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.), 2535)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสืบสันตติวงศ์ในระยะต่อมาตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ทรงครองราชย์เป็นเวลา 42 ปี ทั้งได้ทรงนำประเทศเข้าสู่การพัฒนาในด้านต่าง ๆ หลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมการศึกษา และนำประเทศไปสู่การพัฒนาในด้านต่าง ๆ รวมทั้งการพัฒนาศรีแบบสากลดังปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษาที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับบริบททางสังคม ได้มีนักประวัติศาสตร์ทั้งชาวไทย และชาวต่างประเทศได้ศึกษาค้นคว้าไว้ดังผู้วิจัยจะนำเสนอต่อไปนี้

Fred W. Riggs (Professor) (2512) ได้ศึกษาค้นคว้าระบบบริหารราชการแผ่นดินของไทย อันสลับซับซ้อน และเขียนหนังสืออันสำคัญยิ่งไว้ คือ “The Modernization of Siam and Burma,” Thailand : The Modernization of A Bureaucratic Policy (การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยาม และพม่า) ถอดความโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง สวัสดิ์ จงกล เป็นผู้ช่วยตรวจ ตูรายละเอียดในเชิงอรรถ ในการถอดความเป็นภาษาไทยนี้ผู้ถอดความได้ให้ความเห็นไว้ในคำนำ หนังสือดังกล่าวว่า (อมร โสภณ และเอกวิทย์ ณ ถลาง ใน Fred W. Riggs, 2512)

...เนื่องจากไม่เพียงแต่ชาวต่างประเทศเท่านั้น แต่คนไทยเองเป็นจำนวนมาก มักจะคิดว่า การที่เราสามารถดำรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ ไม่ตกเป็นเมืองขึ้น ของมหาอำนาจตะวันตกนั้น เป็นโชคดีของเราเพราะอังกฤษและฝรั่งเศสถือเอา เมืองไทยเป็นรัฐกันกระทบ Buffer State ระหว่างมหาอำนาจทั้งสองผู้แผ่จักรวรรดิ เข้ามาครอบคลุมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เท่าที่ได้พิจารณาการสอน การเรียนประวัติศาสตร์ เรื่องนี้ในระดับมหาวิทยาลัย หรือโรงเรียนมัธยมของเราบรรดาผู้สอนมักไม่ค่อยได้ ชี้ให้เห็นสาระสำคัญเด่นชัดนักกว่า เมืองไทยรอดปากเหยี่ยวปากกามาได้อย่างไร เราดำรงอยู่ด้วยดี เพราะสติปัญญา หรือโชคกันแน่ สิ่งนี้มีความหมายอย่างลึกซึ้ง ต่อปัจจุบันและอนาคตของชาติไทย ถ้าจะไม่ศึกษากันให้ละเอียดถี่ถ้วนก็ย่อม ไม่สมควร...

ในหนังสือเล่มนี้ตอนต้นได้วิเคราะห์ลักษณะราชาธิปไตยและนโยบายการทะนุบำรุงบ้านเมืองใน รัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้อย่างน่าสนใจ ยิ่ง โดยเปรียบเทียบความสำเร็จของไทยกับความหายนะของพม่าว่ามีที่มาแตกต่างกัน อย่างไรบ้าง ทำให้เราสามารถเข้าใจและรู้ซึ่งในพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ไทยในราชวงศ์ จักรีย์ขึ้นไปอีก ในหนังสือเล่มดังกล่าว ศาสตราจารย์ Fred W. Riggs ได้วิเคราะห์ปัจจัยต่างๆ ไว้ อย่างตรงไปตรงมา ถี่ถ้วนและยุติธรรม นอกจากนี้ข้อเขียนของศาสตราจารย์ Fred W. Riggs ได้พิจารณา ให้เห็นว่า หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศตะวันตกอันเป็นทั้งผลและเหตุของการดำเนิน วิเทศขยาย และการปฏิรูปบ้านเมืองของไทยในรอบร้อยปีที่ผ่านมาได้เป็นพื้นที่ทราบกับกว้างขวางนัก สาระสำคัญในหนังสือสัญญาเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นความพยายามและความสำเร็จของไทย ในการ

ติดต่อกับชาตินิยมหัวตวันตก เป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนี้เป็นอย่างดี

Fred W. Riggs (Professor) (2512) ได้กล่าวว่า การบีบบังคับจากต่างประเทศชนิดที่โค่นล้าง ราชาธิปไตยพม่าลงนั้นก็เกิดขึ้นกับประเทศไทยเหมือนกัน

...การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จ ในการเจรจาทำสนธิสัญญากับมหาอำนาจต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2398 มิได้เป็นการประกัน ให้พระองค์ครองราชย์บัลลังก์อยู่อย่างสงบสุขเลย เพราะจะเห็นว่าในช่วง 10 ปีหลัง แห่งรัชสมัยของพระองค์พระองค์ต้องเผชิญกับการบีบบังคับทั้งจากอังกฤษและ ฝรั่งเศสมากขึ้นทุกทีจนทำให้ทรงหวังโยนาคตยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ เหตุการณ์เหล่านั้น สมควรจะกล่าวถึงเพื่อเป็นหลักฐานว่าไทยมีสมรรถภาพที่จะเผชิญกับชาวยุโรป ได้ดีเพียงไร...

เดวิด เค. วยอจ (David K. Wyatt) (2556) ได้กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงดำเนินการ ปฏิรูปไปอย่างช้า ๆ ทรงเริ่มต้นด้วยการพิมพ์หนังสือของทางราชการ (หนังสือราชกิจจานุเบกษา) และ ทรงอนุญาตให้พิมพ์ประกาศและกฎหมายต่าง ๆ ของราชอาณาจักร เพื่อให้ราษฎรรับทราบข้อมูลได้ดี ขึ้น ทรงทดลองยกเลิกธรรมเนียมโบราณ โดยอนุญาตให้ราษฎรที่เฝ้าแหวนระหว่างทางที่เสด็จพระราช ดำเนินงยหน้าขึ้นมองพระพักตร์ได้ และทรงอนุญาตให้ราษฎรถวายฎีกาได้เพื่อบรรเทาความรู้สึกทุกข์ ยาก แม้จะมีความสำเร็จเพียงน้อยนิด ก็ทรงพยายามปรับปรุงเงื่อนไข ที่เกี่ยวกับทาส และอนุญาตให้ ผู้หญิงมีทางเลือกที่จะแต่งงานได้ นอกจากนี้ยังทรงจ้างที่ปรึกษาชาวต่างชาติจำนวนหยิบมือหนึ่ง เท่านั้น (เมื่อถึง พ.ศ. 2413 (ค.ศ. 1870 /ต้นรัชกาลที่ 5) มีจำนวน 14 คน) เพื่อทำงานชำนาญพิเศษ หรืองานเทคนิคที่ไม่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ในตอนนั้น บางคนเป็นล่ามและเลขานุการในการ ดำเนินงานด้านต่างประเทศบ้างก็เป็นครูฝึกในกองทหารกึ่งส่วนพระองค์ (อย่างเช่น กองทหารของ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า, พระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สอง) เป็น ช่างพิมพ์ หัวหน้าวงดุริยางค์ และ เจ้าหน้าที่ชำนาญการอื่น ๆ ในการบริหารท่าเรือและกิจการตำรวจ ทั้งสองหน่วยงานนี้ให้บริการ โดยตรงแก่ชุมชนชาวยุโรปที่กำลังเติบโตขึ้นในกรุงเทพฯ

นอกจากนี้ เดวิด เค. วย้อจ (David K. Wyatt) (2556) ยังได้กล่าวด้วยว่า

...เหล่านี้แม้จะเป็นเพียงขั้นต้น แต่ก็ยังเป็นพื้นฐานสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงคาดหวังจะรอคอยไปถึงวันหน้าเมื่อพระองค์หรือผู้สืบทอดราชสมบัติของพระองค์จะสามารถสร้างประเทศสยามที่ “ศิวิไลซ์” อย่างแท้จริง แทนที่จะเป็นประเทศ “กึ่งศิวิไลซ์โดยให้ (ราษฎร) มีประมวลกฎหมายใช้ และได้ปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณีให้ดีขึ้น”

เอ. บี. กริสวอลด์ (Grisworld A. B.) (2551) ได้วิเคราะห์พระปรีชาสามารถด้านการศึกษารวมทั้งการเปิดโอกาสการศึกษาให้แก่สตรีในยุคนั้น ดังความตอนหนึ่งว่า (Grisworld A. B. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภรติศ ดิศกุล, 2551)

...เมื่อยังประทับอยู่ที่วัดสมอราย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ทรงรู้จักกับท่านสังฆราช ปัลเลกัวส์ (Pallegois) ชาตฝรั่งเศสผู้มีวัดอยู่ใกล้ ๆ ท่านสังฆราชผู้นี้พูดภาษาไทยได้คล่อง และได้สอนภาษาละตินตลอดจนสนทนาเกี่ยวกับศาสนาคริสต์กับพระองค์ เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็ได้ทรงสอนภาษาบาลีแก่ท่านสังฆราช และทรงช่วยในการแต่งพจนานุกรมเล่มใหญ่ ภาษาไทย-ละติน-ฝรั่งเศส-อังกฤษ (หนังสือ สัพพะ พะจะนะ พาสาไท)...ท่านทั้งสอง...เป็นมิตรต่อกันตราบจนท่านสังฆราชถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. 2405...

...ณ วัดบวรนิเวศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงติดต่อกับหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกัน คือ ดร. คาสเวลล์ (Caswell) บรัดเล (Bradley) และ เฮาส์ (House) พระองค์ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับท่านเหล่านี้ และทรงพูดและเขียนได้อย่างคล่องแคล่ว...

...พวกหมอสอนศาสนาได้ช่วยเหลือให้พระองค์ทรงศึกษาในวิทยาการสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิชาภูมิศาสตร์ และดาราศาสตร์ซึ่งพระองค์สนพระทัยเป็นอันมาก...

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชอยู่ถึง 27 ปี...พระองค์ตระหนักดีว่าเมื่อพระราชโอรสของพระองค์เจริญพระชนมายุขึ้นหลายพระองค์คงจะได้ทรงเข้ารับราชการในตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ดังนั้นจึงมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระโอรสเหล่านี้ได้ทรงรับการศึกษาตามแบบแผนใหม่ พระองค์ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่พระราชโอรสเหล่านี้จะต้องทรงศึกษาภาษาอังกฤษตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ด้วยเหตุนี้ภรรยาของหมอสอนศาสนาบางคนอาสาที่จะสอนถวาย

เจ้านายเหล่านั้น พระองค์ก็ทรงยินดีรับ แต่ในที่สุดก็ตัดสินพระราชหฤทัยที่จะจ้างครูชาวอังกฤษเป็นพิเศษ สำหรับสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสธิดา ดังนั้นใน พ.ศ. 2405 จึงทรงจ้างนางแอนนา ลีโอโนเวนส์ (Mrs. Anna Leonowens) เข้ามา...

นอกจากนี้ นาย เอ. บี. กริสเวิลด์ ยังได้กล่าวถึงการเสด็จทอดพระเนตรสุริยคราสเต็มดวงใน พ.ศ. 2411 ด้วยว่าในการนี้มีพระราชโอรสและธิดาตามเสด็จฯ อีกทั้งพระราชโอรสธิดาเหล่านั้นสามารถรับสั่งภาษาอังกฤษกับเหล่าทูตานุทูตต่างชาติได้ด้วย นำมาซึ่งความประหลาดใจของชาวตะวันตกที่ร่วมคณะเสด็จในครั้งนั้นเป็นอย่างมาก เนื่องจากเหล่าคณะชาวตะวันตกยังมีความเชื่อว่าสตรีในไทยส่วนมากมักไม่ได้รับการศึกษาและอยู่แต่ในพระบรมมหาราชวัง ดังความตอนหนึ่งว่า (Grisworld A. B. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภรติศ ดิศกุล, 2551)

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงคำนวณหาเวลาได้อย่างถูกต้องของสุริยคราสเต็มดวงใน พ.ศ. 2411 พระองค์ทรงคำนวณดูแล้วว่าสุริยคราสครั้งนี้ อาจเห็นได้ดีที่สุดจากหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไปทางภาคใต้ของประเทศไทย ใกล้ฝั่งตะวันออกของแหลมมลายู จึงตกลงพระทัยจะทรงจัดงานมหาสมโภชที่นั่น...

...พระองค์ได้ทรงเชื้อเชิญเซอร์ฮารี ออร์ด (Sir Harry Ord) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการเกาะสิงคโปร์... ให้เล่นเรือขึ้นมากับนายทหารและภรรยา และมาเฝ้าพระองค์ที่นั่น...

...รัฐบาลฝรั่งเศสก็จะส่งนักวิทยาศาสตร์มาร่วมจากกรุงปารีส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เองก็จะทรงพาพระราชโอรสธิดา พระสนม ขุนนางจำนวนหนึ่งและชาวไทยบางคนที่สนใจพิเศษในวิชาดาราศาสตร์ลงไปที่นั่นด้วย...

...คณะจากกรุงเทพฯ นี้มีผู้รักษาการกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ คือ นายอาลาบาสเตอร์ (Alabaster) สหายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ร่วมเดินทางไปด้วย...

...ในตอนเย็นขณะที่มีการแสดงโขน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงสนทนาอย่างเป็นกันเองกับบรรดาผู้ได้รับเชิญทั้งหลาย เขาเหล่านั้นไม่เคยคาดคิดเลยว่าจะได้พบกับสุภาพสตรี...

...แต่ ณ ที่นั่นก็มีบรรดาสุภาพสตรีปะปนอยู่ด้วย เธอไม่อายหรือปลีกตนไปอยู่ห่างไกล แต่กลับอ่อนน้อมและวางตนอย่างสบาย สิ่งที่น่าดูที่สุดก็คือ บรรดาพระโอรสธิดา ต่างก็มีมารยาทสุภาพอ่อนน้อมและอาจรับสั่งภาษาอังกฤษได้บ้าง...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

จากความดั่งกล่าวข้างต้นของนาย เอ. บี. กริสโวลด์สะท้อนให้เห็นว่าภาพลักษณ์ของสตรีไทยที่ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้นสร้างความประหลาดใจให้กับชาวตะวันตกอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่พระธิดามีโอกาสได้ติดตามพระราชบิดาไปทอดพระเนตรสุริยคราสเต็มดวง และยังสามารถรับสั่งเป็นภาษาอังกฤษกับชาวต่างชาติได้อีกด้วย

อย่างไรก็ดี ข้อความข้างต้นยังสะท้อนให้เห็นว่า แม้ว่าพระโอรสธิดาจะได้รับการอบรม สั่งสอน วิชาการสมัยใหม่ทั้งด้านภาษาอังกฤษ และวิทยาศาสตร์จากชาติตะวันตกแต่พระองค์เหล่านั้นก็ยังไม่ทรงพระจริยวัตรที่งดงามตามแบบราชสำนักไทยได้อย่างดี ดังความว่า **...เธอไม่อายหรือปลื้มตนไปอยู่ห่างไกล แต่กลับอ่อนน้อมและวางตนสบาย...มารยาทสุภาพอ่อนน้อมและอาจรับสั่งภาษาอังกฤษได้บ้าง...** นั่นเอง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2509) กล่าวว่า ในรัชสมัยของพระองค์ประเทศต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากอิทธิพลตะวันตก ซึ่งแผ่ขยายเข้ามาครอบคลุมดินแดนแถบเอเชีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าเพื่อรักษาสถานะของประเทศจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปรับตัวให้ทันสมัยแบบตะวันตกในทุกๆ ด้าน พระองค์ทรงดำเนินพระบรมราโชบายสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มแรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงศึกษาแบบแผนการปกครอง ระบบกฎหมาย การคลัง การจัดระเบียบสังคม และความเจริญของบ้านเมืองด้านต่าง ๆ โดยการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2413 และ 2414 ครั้งแรก (พ.ศ. 2413) เสด็จไปสิงคโปร์ ปัตตาเวีย (ปัจจุบันคือ จาร์กาตาร์) และสมารัง ครั้งที่ 2 ไปอินเดียถึงเดลี โดยแวะที่สิงคโปร์ ปีนัง ย่างกุ้ง กัลกัตตา ด้วยพระราชอุตสาหะ เสด็จพระราชดำเนินทางทะเลฝ่าคลื่นลมไปประพาสต่างประเทศเนื่องด้วยประสงค์จะได้ทอดพระเนตรบ้านเมืองแลการธรรมเนียมต่าง ๆ สิ่งใดดีเพื่อเป็นแบบอย่างแก่บ้านเมืองสยามต่อไป

เดช บุนนาค (2512) กล่าวไว้ว่า ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ชาวยุโรปได้เดินทางมาติดต่อกับชาวเอเชียทางทะเล ผู้ที่เดินทางเข้ามามีทั้งพ่อค้า หมอสอนศาสนา (missionary) นักผจญภัย เป็นต้น พวกนี้เมื่อมีโอกาสก็ได้ทำการยึดครองดินแดนต่าง ๆ ด้วย แต่การยึดครองดินแดนในระยะแรกมักใช้เป็นศูนย์กลางในการควบคุมเส้นทางการค้าหรือแหล่งของสินค้า และเมื่อมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมเกิดขึ้นในยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 18 และถึงขั้นเจริญพอสมควร ความจำเป็นในการแสวงหาแหล่งวัตถุดิบและแหล่งขายผลิตผลสำเร็จรูปที่ผลิตมีมากขึ้น อาณานิคมซึ่งจะเป็นแหล่งสนองความต้องการดังกล่าวสองประการจึงเป็นสิ่งจำเป็น จึงมีบุคคลเป็นจำนวนมากสนับสนุนการแสวงหาอาณานิคม ถึงกับบางคนกล่าวว่า อาณานิคมเป็น “ภาระของคนผิวขาว” (White man's burden)

ดังนั้นยุคที่เรียกว่า “ยุคจักรวรรดินิยม” (Imperialism) หรือยุคล่าอาณานิคม (Colonialism) อย่างจริงจัง จึงเริ่มขึ้น

จากการวิจัยยังพบว่าในการเสด็จประพาสต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำความรู้และวิทยาการมาปรับใช้ในประเทศทันทีที่ทรงมีโอกาส ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบ้านเมืองทุกด้าน นับตั้งแต่ประเพณีในราชสำนัก การปรับปรุงระบบสังคมด้วยการเลิกระบบทาส ระบบไพร่ การส่งพระราชโอรส พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางไปศึกษาวิทยาการแขนงต่าง ๆ ในทวีปยุโรป เพื่อจะได้กลับมาเป็นกำลังสำคัญในการปรับปรุงประเทศ และเมื่อมี พระราชอำนาจเต็ม ทรงจัดการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินโดยรวมศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ แบ่งหน้าที่ให้กระทรวงต่าง ๆ รับผิดชอบ พัฒนาประเทศก่อตั้งกิจการสำคัญต่างๆ เช่น การโทรเลข การไปรษณีย์ การรถไฟ ตัดถนน สร้างโรงเรียน โรงพยาบาล ฝึกหัดทหารแบบใหม่ ฯลฯ อันส่งผลให้ประเทศเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ สามารถรักษาเอกราชไว้ได้

สรุปได้ว่าจากประสบการณ์ส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งการที่ทรงได้รับการศึกษาแบบใหม่ การได้รับการอบรมจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างใกล้ชิด การที่ทรงเห็นอันตรายจากจักรวรรดินิยมตะวันตกมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ การติดตามข่าวสารภายนอกประเทศและการเสด็จฯ เยือนประเทศต่างๆ ทำให้พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถรอบด้าน ทั้งยังสามารถนำวิชาความรู้มาพัฒนาประเทศได้เป็นอย่างดี

บริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อสตรีไทยสตรีไทยในสมัยโบราณ

ประเทศไทย เป็นประเทศเล็กๆ ประเทศหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ในใจกลางผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียอาคเนย์ ประวัติและความเป็นมาของชาติไทยในปัจจุบันนั้น พอจะสืบทราบได้จากประวัติศาสตร์และจดหมายเหตุบางตอนของจีน ซึ่งอาจสรุปได้สั้น ๆ ว่าหลังจากที่เกิดการกระจายตัวของมนุษย์ดึกดำบรรพ์ไปยังส่วนต่าง ๆ ของโลก ก็ได้มีชนเผ่าหนึ่งซึ่งเป็นสาขาของมนุษย์ที่มีอาชีพ ทางเพาะปลูก ซึ่งเรียกตนเองว่า อ้ายลาว ได้พากันอพยพจากใจกลางทวีปเอเชียทางตั้งภูมิลำเนา อยู่ทางลุ่มแม่น้ำเหลือง และแม่น้ำอื่น ๆ ทางตะวันออกของเอเชีย ซึ่งเป็นแหล่งกิจกรรมที่ดีแห่งหนึ่ง ชนเผ่าอ้ายลาว นี้เองที่เป็นต้นกำเนิดชาติพันธุ์ของคนเผ่าไทย ละว้า ขอม และมอญ (สภาพสตรีแห่งชาติ ในพระบรมราชินูปถัมภ์, 2510)

ในการศึกษาเรื่องการพัฒนาสตรีไทยนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้วิจัยต้องทำการศึกษาเรื่องของสตรีไทยในอดีต เพื่อจะทบทวนถึงประวัติศาสตร์ ตลอดจนเอกลักษณ์และขนบธรรมเนียมประเพณีไทย เพราะสตรีไทยมิได้เคยดำรงชีวิตโดยลำพัง หากเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยเสมอมา และได้สืบทอดอุปนิสัยใจคอของชนชาติไทยในทุกยุคสมัยไม่น้อยกว่าบุรุษเพศ

คนไทยอาจมิได้จารึกประวัติศาสตร์ของตนไว้อย่างเป็นหลักฐานจนกระทั่ง พ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้ประดิษฐ์ลวดลายสือไทย คือ อักษรไทย และได้โปรดฯ ให้สร้างศิลาจารึกขึ้นในสมัยที่สุโขทัยเป็นราชธานีเมื่อ 700 กว่าปีมาแล้ว อย่างไรก็ตามมีนักศึกษาชาวอังกฤษ ฝรั่งเศส และอเมริกัน ได้ทำการสำรวจและค้นคว้าจากหนังสือและพงศาวดารจีนรวมถึงการเดินทางเก็บข้อมูลในแคว้นต่างๆ จนพบหลักฐานที่เชื่อถือได้ว่า ไทยมีความเจริญรุ่งเรืองมากกว่า 2,000 ปี

นายดับลิว เอ. อาร์. วูด.(Wood, W. A. R., 2467 อ้างถึงใน คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2535) อดีตกงสุลอังกฤษเมืองเชียงใหม่ ได้บันทึกไว้ในหนังสือเรื่อง ประวัติศาสตร์สยาม “A History of Siam” พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2467 สรุปได้ว่าชนชาติไทยเป็นชาติที่ใหญ่และเก่าแก่ ซึ่งในระยะแรกคนจีนเรียกว่า อ้ายลาว ตั้งถิ่นฐานเมื่อ 2,000 กว่าปีมาแล้วในบริเวณลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง มีความเป็นอยู่และการปกครองเป็นระเบียบเรียบร้อย ต่อมาได้สร้างอาณาจักรขึ้นเรียกว่า อาณาจักรน่านเจ้า มีราชธานีที่ตาลีฟู ครอบคลุมพื้นที่ของมณฑลยูนนานในปัจจุบัน อาณาจักรน่านเจ้ารุ่งเรืองอยู่ 600 กว่าปี ระหว่าง พ.ศ. 1193 – 1796 ซึ่งในระยะนี้ ไทยต้องทำการสู้รบกับเพื่อนบ้าน คือ จีนและธิเบตบ่อยครั้ง สลับด้วยการเจริญไมตรี ถึง พ.ศ. 1796 ไทยพ่ายแพ้แก่กุบไลข่าน ผู้ชนะสิบทิศชาวมองโกลเลียและได้รับลงมาทางทิศใต้ กระจายอยู่กันเป็นกลุ่ม ๆ โดยกลุ่มไทยใหญ่ในทิศตะวันตกได้จัดตั้งอาณาจักรขึ้นที่รัฐฉาน ส่วนกลุ่มไทยน้อยก็ได้จัดตั้งอาณาจักรขึ้นบน 2 ฝั่งของแม่น้ำโขง คือ ราชอาณาจักรลาว และราชอาณาจักรอันเป็นประเทศไทยในปัจจุบัน

ดร. วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ (Dr. William Clifton Dodd) (2513) ดุษฎีบัณฑิตทางศาสนศาสตร์มิชชันนารีชาวอเมริกัน (Missionary evangelist of the Presbyterian Church) ผู้ได้ทำการสอนคริสต์ศาสนาอยู่ในจังหวัดเชียงรายถึง 32 ปี ในช่วง พ.ศ. 2429 – 2460 และได้ใช้เวลา 21 ปี เดินทางสำรวจคนไทยในยูนนาน เชียงตุง ลิบสองป็นนา กวางซี ตลอดถึงอินโดจีนและตังเกี๋ย นับว่าเป็นผู้ที่ได้เดินทางไปพบคนไทยสาขาต่าง ๆ มากที่สุดผู้หนึ่ง ดร. วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ (Dr. William Clifton Dodd) ได้บันทึกการเดินทางไว้ในหนังสือเรื่อง “ชนชาติไทย ผู้พี่ของจีน” (The Tai Race – The Elder Brother of the Chinese) พิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2466 ในบันทึกดังกล่าว ดร. วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์

(Dr. William Clifton Dodd) ได้แสดงความชื่นชอบในคนไทย ทั้งได้บรรยายเกี่ยวกับสตรีไทยไว้หลายแห่งหลายตอนดังนี้

...ข้าพเจ้าโชคดีที่ได้พบปะคนไทยในท้องที่ต่าง ๆ ในบริเวณที่นับว่ากว้างขวางมาก ที่ข้าพเจ้าถือว่าเป็นโชคดีเพราะไม่ว่าจะอยู่ในที่ใด คนไทยล้วนเต็มไปด้วยความสุภาพอ่อนโยน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และมีความเมตตากรุณา ข้าพเจ้าเคยเดินทางจากเพชรบุรีซึ่งอยู่ทางใต้ของประเทศไทยขึ้นไปทางเหนือ ผ่านเชียงตุงเข้าไปในยูนนานจนถึงเมืองบ่อ ซึ่งบัดนี้มีชื่อในแผนที่ ว่า “ไวยวน” ซึ่งเป็นชื่อจีน แต่มีคนไทยอยู่แทบทั้งหมด นอกจากเจ้าหน้าที่และพ่อค้าจีนไม่กี่คน จากถิ่นไทยเงี้ยวทางตะวันตกของสาลวิน ข้าพเจ้าเดินทางผ่านไปทางตะวันออกจนถึงฝั่งมหาสมุทรแปซิฟิก ซึ่งเป็นถิ่นไทยเกือบตลอดทาง ข้าพเจ้าได้พบไทยในทุ่รป่าต่าง ๆ ทางใต้ของยูนนาน และได้พบตลอดกว้างซี ตั้งแต่ด้านตะวันตกจนถึงตะวันออก...

...จากการไปสำรวจด้วยตนเอง และตามที่ทราบจากเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส ข้าพเจ้าอาจกล่าวได้ว่าพลเมืองในทุ่รป่าต่าง ๆ ในดงเกี้ยวที่อยู่นอกดินดอนปากแม่น้ำแดงเป็นไทยพวกต่าง ๆ ทั้งนั้น ดินแดนในแคว้นลาวของฝรั่งเศสทั้งหมด และเลยตลอดขึ้นไปจนถึงแม่น้ำดำมีคนไทยอยู่มากกว่าพวกอื่น ๆ...ข้าพเจ้าได้รับคำบอกเล่าว่าดินแดนตอนในทั้งหมดของเกาะไหหลำก็เป็นถิ่นไทย...

นอกจากนี้ ดร. วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ (Dr. William Clifton Dodd) ได้กล่าวถึงระบอบการปกครองในช่วงเวลาดังกล่าวว่า ประชาชาติไทยมีภูมิลาเนากว้างใหญ่มาก และอยู่ในความปกครองของรัฐบาลถึง 4 รัฐบาล คือ รัฐบาลไทย รัฐบาลอังกฤษในเขตพม่าและอินเดีย รัฐบาลจีนในเขตมณฑลฝ่ายใต้ และรัฐบาลฝรั่งเศสในเขตลาวและดงเกี้ยว (ก่อนที่อังกฤษและฝรั่งเศสจะถอนตัวออกจากพม่าและอินโดจีน) ซึ่งการศึกษาดังกล่าวของ ดร. วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ (Dr. William Clifton Dodd) สอดคล้องกับจดหมายเหตุและพระกรณียกิจสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ช่วง พ.ศ. 2473 ที่บันทึกการเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ และเสด็จเยือนหลวงพระบางตามคำเชิญของรัฐบาลฝรั่งเศสที่ปกครองลาวอยู่ในขณะนั้นว่า พื้นที่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน เช่น อำเภอป่าเย็บ อำเภอแม่ต๋อน กิจการร้านค้าส่วนมากดำเนินการโดยพวกพวกไทยเงี้ยว ด้านการศึกษานั้นเด็กไทยเงี้ยวที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวมักจะเรียนร่วมกับเด็กไทยเมือง แต่นักเรียนส่วนมากเป็นไทยเมือง เนื่องจากพวกไทยเงี้ยวยังขาดความนิยมต่อการศึกษา (มูลนิธิจุฬาลงกรณ์ฯ-พันธุ์ทิพย์, 2535)

ดร. วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ (Dr. William Clifton Dodd) (2513) ยังกล่าวถึงการศึกษาไทยไว้ความ
บางส่วนว่า

...ไทยแบ่งออกได้เป็นไทยมีหนังสือและไทยไม่มีหนังสือ ไทยมีหนังสือได้แก่
ไทยที่ใช้อักษรขอมและอักษรไทยแบบในประเทศไทย และไทยที่ใช้อักษรยวนหรือ
อักษรอื่น ๆ ได้แก่ ไทยในภาคเหนือของประเทศไทย ไทยในแคว้นลาวตะวันออก
ไทยจีนในส่วนใหญ่ของแคว้นเชียงตุง ไทยลื้อในแคว้นเชียงตุงตะวันออกในสิบสอง
ปันนาของยูนนาน และในแคว้นลาวของฝรั่งเศสส่วนที่ติดต่อกับเชียงตุงและสิบสอง
ปันนา ฯลฯ นอกจากนี้มีพวกใช้อักษรไทยคำดี คือ พวกไทยคำดีที่อยู่ในพม่าตอน
เหนือ พวกที่ใช้อักษรอาหม คือ ไทยที่อยู่ในแคว้นอัสสัมของอินเดีย มีพวกที่ใช้อ
อักษรไทยคำ คือ พวกไทยคำ ไทยขาวในตังเกี๋ย เป็นต้น ไทยไม่มีหนังสือ ได้แก่ ไทย
น้ำ ไทยลาย ไทยหลวงหรือไทยลู่ ไทยย้อย ไทยโทในไกวเจา ไทยนุง ไทยของใน
กวางซีตะวันออก ไทยจุงแห่งไกวเจาและไทยจีน อยู่ในลุ่มน้ำแยงซีในยูนนาน
ภาคเหนือ..

บันทึกของดร. วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ (Dr. William Clifton Dodd) (2513) ยังกล่าวว่า
ชนชาติอ้ายลาวทั้งหมดที่ได้พบตลอดมณฑลยูนนานไปจนเขตกวางซี เรียกตัวเองว่า “ไทย” ทั้งนั้น และ
ตั้งแต่ตะวันตกเฉียงใต้ในมณฑลยูนนาน ก็มีชนชาติไทยที่มีหนังสือของตนเอง คนไทยลื้อและไทยเหนือ
กับชนชาติไทยที่ไม่มีหนังสือใช้และไม่ได้นับถือพุทธศาสนา คือ ไทยลาย ไทยน้ำ ไทยลู่ ไทยย้อย และ
ไทยหลวง พวกเหล่านี้ใช้ชื่อชาติอย่างเป็นทางการเป็นผู้ชนะ คือ “ไทย” (The Free) ดุจแสดงว่าเคยมีความ
เกี่ยวข้องกับอาณาจักรอ้ายลาวโบราณ อันทรงอำนาจราชศักดิ์ อันมีตาลีฟูเป็นราชธานี นอกจากนี้ยังมี
มีข้อค้นพบที่น่าสนใจเกี่ยวกับอิสระเสรีภาพของสตรีไทยโดยเฉพาะการแต่งกาย โดยกล่าวว่า

...บรรดาหญิงไทยในยูนนานชอบแต่งกายงดงามตามประเพณีของตน เมื่อถูก
ผู้ว่าราชการมณฑลบังคับให้แต่งกายแบบจีน จึงรู้สึกขุ่นข้องหมองใจมาก เพราะ
ประเพณีของเขานั้น ไม่นุ่งกางเกง หรือสวมเสื้อทรงกระสอบอย่างจีน เขามีความเห็น
ว่า ทุกคนควรมีสิทธิที่จะปฏิบัติตามความเชื่อถือและขนบประเพณีโบราณของตน...

...เจ้านางแว่นทิพย์ผู้เป็นเชษฐภคินีของเจ้าฟ้าเชียงตุง ได้อภิเษกสมรสกับเจ้าฟ้าเชียงรุ่งซึ่งเป็นพวกไทยลื้อ แม้ว่าเจ้านางจะไปอยู่ในแคว้นลื้อ แต่ยังคงแต่งตั้งเป็นแบบหญิงจีน เจ้านางชอบทำการค้าขาย เคยเดินทางเข้ามาในประเทศไทยกับพวกบริวารแทบทุกปี บางครั้งลงไปถึงกรุงเทพฯ เจ้านางมีพระญาติอยู่ในเชียงราย การที่เจ้านางแต่งตั้งเต็มยศประทับอาานทองทรงม้าไปตลาด ถือว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญในรอบปีทีเดียว...

ในประเทศไทย สตรีได้มีบทบาทในสังคมทั้งได้ส่งเสริมวัฒนธรรมตลอดจนมีส่วนในการปกครองเสมอมา เช่น พ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระมหากษัตริย์องค์แรกที่ทรงอาณาจักรของประเทศไทย ได้กล่าวถึงพระมารดาของพระองค์เป็นเบื้องแรกในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า (สังข์ พัดโนทัย, 2513)

...พ่อกูชื่อขุนศรีอินทราทิตย์ แม่กูชื่อนางเสือง...

จากข้อความข้างต้น กล่าวได้ว่าพระองค์ทรงยกย่องพระมารดาไม่น้อย นอกจากนี้ในรัชสมัยพระองค์ มีนางนพมาศ พระสนมเอกซึ่งในตำนานได้กล่าวว่า เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดเป็นพิเศษ ได้ริเริ่มการเล่นและประเพณีอันงดงาม มีการจุดเทียนเล่นไฟ และการลอยกระทงเป็นต้น ทั้งนี้ในภาคเหนือ ชาวลำพูนมีการเล่าสืบต่อกันมาว่า ก่อนสมัยสุโขทัยเป็นราชธานี ประมาณ พ.ศ. 1310 – 1321 มีพระนางจามเทวี พระธิดาของเจ้าจันท์ผู้ครองเมืองละโว้ ได้รับมอบหมายจากพระบิดาให้ไปครองเมืองลำพูน เพราะคำกราบทูลเสนอของ ฤาษีवासูเทพ ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับพระนางจามเทวีอาจจะไม่เป็นที่ยืนยันได้แน่ชัด แต่ก็มีวัดจามเทวีอยู่ทุกที่ ปรากฏอยู่ทุกวันนี้

จากการวิจัยยังพบว่าในสมัยสุโขทัยนี้เอง ได้มีสำนวนอยู่ประโยคหนึ่ง ซึ่งยังจดจำสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ คือ ประโยคที่ว่า (บุญยงค์ เกศเทศ, 2534)

...เมื่อเสร็จหน้านา ผู้หญิงทอผ้า ผู้ชายตีเหล็ก...

อาจกล่าวได้ว่า แม้ประโยคดังกล่าวข้างต้นจะมีเพียง 10 คำ แต่สามารถสะท้อนภาพความเป็นไปในสมัยสุโขทัยโดยเฉพาะทางด้านของสตรีได้ชัดเจนขึ้น กล่าวคือคนไทยในสมัยนั้นรู้จักรักชาติบ้านเมือง รู้จักก่อสร้างสร้างตัวอย่างดีทั้งชายและหญิง มิได้ปล่อยเวลาให้สิ้นเปลืองเปล่าประโยชน์ เห็นได้ว่าจากประโยคสั้น ๆ นี้ทำให้นึกภาพพจน์ออกไปได้อีกว่า ในฤดูทำนา ทุกคนในครัวเรือนจะต้องตื่นแต่เช้าตรู่ ผู้หญิงต้องรีบกุลีกุจอหุงหาอาหารให้ผู้ชาย เสร็จแล้วจึงจัดทำข้าวห่อใส่ถุงใส่ใส่สำหรับผู้ชายนำไปกินในยามสาย ผู้ชายก็คงจัดแจงแต่งตัวแบกคันไถ จูงวัว จูงควาย ออกจากบ้านมุ่งหน้าสู่ท้องทุ่งแล้วทำงานอยู่จนตะวันตกดิน ครั้นเสร็จหน้านา ผู้หญิงและผู้ชายคงจะปลีกตัวมาทำอะไรฝ่าย สลับกับการทำนา ครั้นเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จ พอดีฝ้ายสุก ก็จะช่วยกันเก็บฝ้ายใส่กระบุงกระจาดมาตากแดดให้ได้

ที่ต่อจากนั้นเป็นหน้าที่ของผู้หญิงที่จะต้องนั่งปั่นฝ้าย กรอด้าย และทอหูก ส่วนผู้ชายก็จะไปตีเหล็ก ซึ่งเป็นงานสำคัญอย่างหนึ่งในสมัยนั้น

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา จากการวิจัยพบว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อวรรณกรรม สถาปัตยกรรม และประติมากรรมรุ่งเรืองในยามสงบ สตรีไทยได้แสดงความสามารถในทางดนตรี ฟ้อนรำ ศิลปประดิษฐ์ และเคหศาสตร์ เช่น ในการจัดดอกไม้ การประกอบอาหาร การถนอมอาหาร การแต่งกาย การทอผ้า ทอไหม และการร่ำแป้งหอม ด้วยความ ความประณีต และวิจิตรบรรจง งดงามเป็นเยี่ยม นอกจากนี้ยังมีอีกสิ่งที่น่าสนใจคือ หญิงชาย มีเสรีภาพในการแข่งขันประชันคารมกันในที่สาธารณะ ดังการต่อสักรา และการเล่นเพลงฉ่อย เป็นต้น วรรณกรรมของสตรี เช่นเรื่องอิเหนาใหญ่ และอิเหนาเล็ก ของเจ้าฟ้าคุณทูล และเจ้าฟ้ามงกุฎ ในปลายสมัยของกรุงศรีอยุธยานับเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่า ด้วยเป็นต้นเค้าของละครเรื่องอิเหนาที่แพร่หลายกันในปัจจุบัน

จากบันทึกของเมอสิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ (2510) ราชทูตที่ฝรั่งเศสส่งเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศไทยในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ทำให้รู้เรื่องเรื่องราวสตรีไทยในยุคนั้นเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสตรีชั้นคนธรรมดาสามัญ ลาลูแบร์ได้บันทึกสิ่งที่เขาเห็นในกรุงศรีอยุธยาในระหว่างปี พ.ศ. 2230 ที่เขาได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทยดังนี้

...วงหน้าของชาวสยามทั้งชายและหญิง กระเดียดไปข้างรูปขนมเปียกปูนมากกว่าจะเป็นรูปไข่...พวกผู้หญิงนั้นหวิมตั้งไว้บนหน้าผาก โดยมีได้รวบเข้าเกล้ากระหมวดและกลางนางซึ่งส่วนมากเป็นชาวรามัญ ปล่อยผมยาวไปข้างหลังพอประมาณเพื่อขมวดมุ่นเป็นมวยไว้ที่ท้ายทอย พวกผู้หญิงสยามไม่ใช้ขาดทาปากทาแก้มหรือแต้มไฝเลย ความแตกต่างของการนุ่งผ้าตามความยาวของผืนวงรอบตัวเช่นเดียวกับผู้ชาย แต่ผู้หญิงปล่อยชายไปด้านกว้างเลียนแบบกระโปรงอย่างแคบ ๆ ให้ชายตกลงมาถึงครึ่งแข้ง นอกจากนุ่งผ้าแล้ว ผู้หญิงก็ปล่อยตัวล่อนจ้อน เพราะพวกนางมิได้สวมเสื้อชั้นในมีสลินเหมือนอย่างพวกผู้ชาย...คนมั่งมีเท่านั้นที่ใส่สไบไหม ลางทีก็ปิดชายสไบเฉียงไปคลุมต้นแขนไว้ แต่อาการที่สุภาพของนางคือ ใช้ตอนกลางผืนคาดขนองแล้วสอดรักแร้มาปกกันไว้ แล้วหลบชายสะไปทั้งสองด้านสพักไหล่ไปทั้งชายอยู่เบื้องหลัง (หม่อมเตงมาน) แต่อย่างไรก็ดี การเปลือยกายในทำนองนี้ มิใช่ว่าชาวสยามจะไร้ยางอายก็หาไม่ ตรงกันข้ามทั้งชายและหญิงในประเทศนั้นก็กลับเป็นชนชาติที่มีความตะขิดตะขวงใจเป็นอย่างยิ่งในโลก ที่จะเผยส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย ซึ่งธรรมเนียมกำหนดให้ปิดบังไว้หรือให้ใคร ๆ เห็น พวกผู้หญิงซึ่งนั่งขดอยู่ในเรือเมื่อ

วันที่เอกอัครราชทูตพิเศษของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแห่งเข้าพระนคร ยังรีบผิน
หลังให้ขบวนแห่เสียนั้น...พวกผู้หญิงลงอาบน้ำตามดินท่าเหมือนอย่างผู้ชาย และก็
หัดว่ายน้ำอย่างผู้ชายเหมือนกัน...

ทางด้านชีวิตความเป็นอยู่ทั่วไป เมอสิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ (2510) ได้บันทึกไว้ว่า

...ชายชาวสยามรักภรรยาและบุตรธิดาของตนมาก และดูเหมือนเขาก็ได้รับความ
ความรักจากภรรยา และบุตรธิดาอยู่มากเหมือนกันเป็นปฏิการ ในระหว่างที่พวก
ผู้ชายถูกเกณฑ์ไปเข้าเวรยามมีกำหนด 6 เดือนนั้น เป็นงานหลวงที่เขาจะต้องอุทิศ
ถวายเจ้าชีวิตทุกปี ก็เป็นภาระของภรรยา มารดา ธิดา เป็นผู้หาอาหารไปส่งให้...

ส่วนทางด้านภายในราชสำนักนั้น เมอสิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ (2510) ได้สังเกตเห็นในระยะเวลา
อันสั้นที่เขาได้เข้ามาอยู่ในเมืองไทย พร้อมทั้งบันทึกไว้ว่า

...ห้องที่ประทับของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น ตัวเจ้าพนักงานที่แท้ล้วนเป็น
สตรีทั้งสิ้น เจ้าพนักงานเหล่านี้จำพวกเดียวมีสิทธิที่จะลวงล้ำเข้าไปได้...

เนื่องจากในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กรมหลวงโยธาเทพ หรือ เจ้าฟ้าสุดาวดี ซึ่ง
เป็นพระราชธิดาพระองค์เดียวของสมเด็จพระนารายณ์ ทรงมีพระยศอำนาจในพระราชสำนักมาก
เจ้านายในราชสำนัก ล้วนยำเกรงพระราชธิดาทั้งสิ้น ลาลูแบร์ได้บันทึกไว้ว่า

...เจ้านายในราชสำนักล้วนยำเกรงพระราชธิดาทั้งสิ้น และนับถือพระราชธิดา
เสมอว่าเป็นแม่เจ้าชีวิตของตน เมื่อมีคดีอย่างไรเกิดขึ้น พระสนมเหล่านี้ก็ได้ตักอยู่ใน
การพิจารณาอย่างยุติธรรม โดยทำนองเดียวกันกับพวกนางพระกำนัลและพวกชั้นที่
ทั้งปวง ด้วยบุคคลเหล่านี้ไม่สามารถจะออกมาข้างหน้าเพื่อร้องเรียนยังโรงศาลได้
พระราชธิดาจึงจำเป็นต้องทรงเป็นผู้ชำระตัดสิน และลงพระอาญาเพื่อป้องกันมิให้
วิวาทต่อกันอันเป็นการทำลายความสงบเรียบร้อยภายในพระราชนิเวศน์...ไม่ว่าใน
ประเทศสยาม หรือในประเทศใดในภาคบูรพทิศ ไม่มีธรรมเนียมให้พระมเหสี
ปกครองหัวเมืองใดเลยแต่ก็เป็นกร่าง่ายที่จะเข้าใจได้ว่า ถ้าพระมหากษัตริย์โปรด
ปรานพระสนมนางใดนางหนึ่งยิ่งกว่านางอื่น ๆ แล้วไซ้ พระองค์ก็ทรงย้ายนางตัว
โปรดนั้นไปเสียให้พ้นจากความหึงหวงและการราวีของอัคมเหสีเสียได้...

ในสมัยเดียวกันนี้ คือ สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ฝรั่งเศสได้ส่งทูตอีกคนหนึ่งเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในเวลาใกล้เคียงกัน คือ เมอร์ซิเออร์ นิโกลาส์ แซร์แวส (2506) ได้ทำการบันทึกเหตุการณ์และสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นในกรุงศรีอยุธยา ไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์ธรรมชาติและ การเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม มีข้อความหลายแห่งที่ทำให้รู้ถึงความเป็นไปของหญิงไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาเพิ่มขึ้นดังจะขอคัดมาแต่บางส่วนดังนี้

...เคราะห์ดีสำหรับสามีทั้งหลาย ที่ผู้หญิงในประเทศสยามเกือบไม่นิยม เล่นการพนันกันทีเดียว หรือจะเล่นการพนันได้เสียกันเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น...

ทางด้านชีวิตความเป็นอยู่ เมอร์ซิเออร์ นิโกลาส์ แซร์แวส (2506) บันทึกไว้ว่า

...หญิงผู้มีฐานะดี ทำงานอยู่ในบ้านเรือนของตน เพื่ออำนวยความสะดวกแก่สมาชิกในครัวเรือน บงการให้ทำอาหารการกิน หรือลงมือปรุงอาหารให้ตนเอง และสามีบริโภค และใช้เวลาที่เหลือปักสะดึงกรังไหมทอง ไหมเงิน และไหมธรรมดา ซึ่งละเอียดประณีตเทียมเท่าที่ทำกันในทวีปยุโรปเหมือนกัน...

...หญิงที่มีฐานะต่ำลงมา ก็ปั่นฝ้ายและทอผ้า ทำเป็นผ้านุ่งของสามีและเครื่องนุ่งห่มของตนเอง ถ้านางยากจนไม่มีด้ายทอผ้า หรือเมล็ดพันธุ์ฝักที่จะปลูกแล้ว ก็ไปรับจ้างเขาทำงานเพื่อได้เงินมาจุนเจือทางครอบครัวหรือช่วยเขาทำไร่ทำสวน หรือนวดข้าว ฝัดข้าว ผู้หญิงชาวสยามชอบสนทนาเหมือนกับผู้หญิงฝรั่งเศส มีการไปมาหาสู่บ่อยเหมือนกัน การอาบน้ำเป็นสิ่งสำราญใจอย่างหนึ่ง ในชีวิตของผู้หญิงเท่า ๆ กับผู้ชายพวกขุนนางและหญิงมีฐานะดีอาบในบ้านเรือนของตน ส่วนคนอื่น ๆ นั้นพอได้เวลาเที่ยงวันก็จะพากันลงอาบในแม่น้ำพร้อม ๆ กัน และก่อนที่จะไปลงอาบน้ำก็นุ่งห่มอย่างสุภาพด้วยเสื้อผ้าชุดเก่า ๆ ที่เตรียมไว้สำหรับการนี้ทั้งหญิงชาย..

ในขณะที่เมอร์ซิเออร์ เดอลาลูแบร์ (2510) บันทึกเกี่ยวกับกรมหลวงโยธาเทพ หรือเจ้าฟ้าสุทนต์ พระราชธิดาของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น เมอร์ซิเออร์ นิโกลาส์ แซร์แวส (2506) ได้กล่าวถึงเจ้าฟ้าองค์นี้ไว้เช่นกัน และละเอียดยิ่งกว่า ดังจะขอคัดมาดังนี้

...เจ้าหญิงอันถือสมภพจากการอุปภิเษกสมรสนั้น มิได้ทรงด้อยพระราชจริยานุวัตรและคุณธรรมความดีไปกว่าพระชนนีเลย...รูปพรรณของเธอสูงกว่าปานกลาง ฉวีวรรณชาวละเอียดกว่าคนอื่น ๆ พระนาสิกนั้นแพบหรือแบนราบเกินไป ไม่ค่อยมีส่วน แต่โดยสรุปแล้วก็ไม่ทราบว่ามีอะไรที่ทำให้เหมาะเจาะน่าพิศุมน้อย ศิลปะที่พระองค์เธอบำเพ็ญให้เป็นที่ขอบพอรักใคร่ของสตรีทั่วไปที่ได้ประสพพบปะพระองค์

นั่น เป็นที่เล่าขานกันอย่างนิยมชมชื่น ซึ่งยากนักที่การสรรเสริญด้วยความสุจริต
จริงใจเช่นนี้ จะมีได้ในหมู่เพศเดียวกัน พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงทราบพระจริยาวัตรของ
พระราชบุตรดีกว่าผู้อื่น จึงทรงหมายจะทดลองดูพระทัยเมื่อ 3 ถึง 4 ปี ที่ล่วงมานี้
เอง...

...ในฐานะที่เธอทรงเป็นรัชทายาทโดยธรรมแห่งราชบัลลังก์ วันหนึ่งพระเจ้า
แผ่นดินทรงสำราญพระราชหฤทัยด้วยการพระราชทานพระมหามงกุฏ มอบให้เธอ
ปกครองสองเวลาคราละ 24 ชั่วโมงเท่านั้น เธอก็ทรงกระทำได้ดีอย่างเกินความ
คาดหมาย โดยทรงวินิจฉัยอรรถคดีที่ยาก ๆ ในที่ประชุมขุนนางได้ ประดุจว่าเธอได้
ถือสมภพมาเพื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินตลอดพระชนม์ชีพทีเดียว ความรอบรู้ตาม
ธรรมชาติได้ช่วยเหลือเธอในข้อบกพร่องอันเนื่องมาจากขาดความสันตจิตจัดเจนเป็น
อันมาก แสดงว่าเธอได้ถือสมภพมาเพื่อราชบัลลังก์โดยแท้ และเธออาจจะทรงปฏิบัติ
ราชกรณียกิจได้เป็นอย่างดี ถ้าเธอได้รับการเรียกร้องมีอยู่ประการเดียวเท่านั้นที่เรา
อาจตำหนิเธอได้อย่างถูกต้อง กล่าวคือ เธอทรงถือเคร่งในเรื่องจรรยา มารยาทนัก แม้
จะมีการกระทำผิดเพียงเล็กน้อย เช่นการที่นางสนองพระโอษฐ์ด่าทอเพื่อนพนักงาน
ด้วยกัน เธอก็ทรงสั่งให้โกนหัวเสียทัณฑ์ต่อพระพักตร์ การลงโทษเช่นนี้ย่อมถือว่าเป็น
การเสื่อมศักดิ์ไปชั่วชีวิตทีเดียว...

อาจกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์ซึ่งบันทึกโดยคนไทยได้กล่าวถึงกรมหลวงโยธาเทพ น้อยมาก
อย่างไรก็ตามบันทึกของทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์
กรมหลวงโยธาเทพต้องเป็นสตรีชั้นนำแต่ผู้เดียวเป็นแน่แท้ เนื่องจากพระมหาลีของสมเด็จพระ
นารายณ์ ๆ ได้สิ้นพระชนม์ไปตั้งแต่กรมหลวงโยธาเทพยังทรงพระเยาว์ และหลังจากนั้นมิได้แต่งตั้งผู้ใด
เป็นมเหสีขึ้นแทน ดังนั้น เมื่อกรมหลวงโยธาเทพเจริญพระราชนิษาขึ้น จึงต้องมีราชกิจดูแลกิจการต่างๆ
ต่างพระเนตรพระกรรณพระราชบิดาบ้าง จากบันทึกดังกล่าวข้างต้นสรุปได้ว่า กรมหลวงโยธาเทพเป็น
สตรีไทยคนหนึ่งที่มีความสามารถ เป็นที่ประจักษ์ชัด แม้แต่ชาวฝรั่งเศสที่มีอารยธรรมสูงกว่าทางเอเชีย
ยังออกปากชมเชย

คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ (2530) ได้ทำการศึกษาลักษณะพิเศษของสตรีไทย พบว่า ลักษณะพิเศษของสตรีไทยอีกประการหนึ่ง คือ ความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว และความเสียสละ บางโอกาสได้ออกสู้ศึกเคียงข้างบุรุษเพศ ดังตัวอย่างที่สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

สมเด็จพระศรีสุริโยทัย พระมเหสีของพระมหาจักรพรรดิ ผู้เสียพระชนม์ในการทรงปลอมพระองค์เป็นพระยุพราชตามเสด็จพระมหาจักรพรรดิไปในขบวนทัพ เมื่อช้างของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เสียทีในการกระทำยุทธหัตถี สมเด็จพระศรีสุริโยทัยเกรงว่าพระสวามี จะทรงเป็นอันตราย จึงขับช้างทรงเข้ากั้นทาง เป็นเหตุให้ถูกพระเจ้าแปร แม่ทัพพม่า ฟันด้วยขอ้าวขาดสะพายแล่ง สิ้นพระชนม์บนหลังช้างคุณหญิงจันทน์ ภริยาพระยาถลาง และคุณมุก น้องสาว ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อพม่าระดมกำลังมาตีไทยทุกทิศ รวมทั้งที่นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า และถลางในภาคใต้ บังเอิญที่เมืองถลางนั้นพระยาถลางถึงแก่อนิจกรรม และยังมีได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้ใดไปแทน คุณหญิงจันทน์จึงได้ทำหน้าที่เป็นผู้บัญชาการ ปลูกระดมคณะกรรมการเมือง และประชาชนตั้งรับพม่า รักษาเมืองไว้ได้จนกระทั่งพม่าขาดเสบียงต้องถอยทัพกลับไป

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์จากลาวซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของไทย คิดขบถ ยกพลเข้ามาทางจังหวัดนครราชสีมาในระหว่งที่เจ้าเมืองไปราชการนอกท้องถิ่น ท้าวสุรนารี จึงได้ร่วมกับพระยาปลัดรวบรวมกำลังฝ่ายสตรีไว้เป็นกองหลัง พระยาปลัดทำอุบายมอมเหล่าทัพลาวให้ตายใจว่าจะสวามิภักดิ์ เมื่อได้โอกาสจึงลุกขึ้นขับไล่ศัตรู ฝ่ายผู้หญิงที่เป็นทัพหลังเข้าสมทบเป็นเหตุให้ทัพลาวแตกกระเจิง

จากการวิจัยสามารถสรุปได้ว่าสตรีไทยมีสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคกับบุรุษทั้งได้รับการหน้าที่ในหลายฐานะนับแต่โบราณกาล แม้ว่าสังคมไทยในอดีตนั้นเป็นสังคมที่ค่อนข้างแคบ ประชากรยังมีจำนวนไม่มากกระจายตัวเป็นชุมชนต่างๆ ซึ่งมีลักษณะเป็นเมืองเล็ก ๆ ในยามสงบ คนไทยมีความเป็นอยู่อย่างสุขสบาย ภายในระยะเวลาหลายร้อยปีแห่งการก่อตั้งเป็นประเทศไทย ตั้งแต่พ่อขุนรามคำแหงสร้างอาณาจักรสุโขทัยจนถึงสมัยต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองไทยได้ชื่อว่าเป็นเมืองทอง “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” ที่ดินอุดมสมบูรณ์ แม้ในยามคับขันสตรีไทยก็มีเอกลักษณ์เด่นชัดประการหนึ่งคือ มีความรับผิดชอบเข้มแข็งในครอบครัว เคียงบ่าเคียงไหล่กับบุรุษเช่นกัน เป็นที่น่าสนใจว่านอกจากไทยเป็นผู้มีเอกลักษณ์ และภาษาของตนแล้ว ไทยยังได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาตั้งแต่ยังมีได้รับลงมาตั้งราชธานีในแหลมทอง เป็นเวลาถึงกว่า 2,000 ปีแล้ว ซึ่งพุทธศาสนานั้น แม้ไม่ถือว่ามนุษย์เท่าเทียมกันเสมอไป เพราะอดีตกรรมของแต่ละคนไม่เหมือนกัน และพุทธองค์เคยทรงยึดเอื้อนที่จะรับ

สตรีเข้ามาบวชในศาสนา แต่ท้ายที่สุดก็ทรงยอมบรรพชาพระเจ้าน้ำ คือ พระนางปชาบดีโคตมี เป็นภิกษุณี ในเวลาเดียวกัน

เมื่อตรัสถึงพุทธบริษัท พระบรมศาสดาก็ทรงรวมสตรีไว้ด้วย โดยทรงระบุว่า พุทธบริษัท 4 ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา แม้เมื่อตรัสถึงการเข้าถึงความบริสุทธิ์ของจิตด้วยการเจริญกรรมฐาน ก็มีได้ทรงแยกเพศ กล่าวคือ ทั้งหญิงชายอาจทำลายอัสวกิเลสและยกระดับเป็นโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์ได้ทั้งสิ้น ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือ นางวิสาขา มหาอุบาสิกา ผู้บรรลุนโสดาปติมรรคเมื่ออายุเพียง 7 ขวบ และเป็นอัครสาวิกาของพระพุทธองค์ผู้หนึ่งที่ปรากฏชื่อหลายแห่งหลายครั้ง ในพระไตรปิฎก อรหันต์สตรีก็มีหลายองค์ เช่น นางปชาบดีโคตมีเถรี นางอุปปลวัฒนะเถรี นางกุนทลเกศิ และนางเขมาเถรี ไซ้แต่เท่านั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยังได้ทรงยกย่องสตรีไว้ในหลายสถาน เช่น ตรัสว่า (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ม.ป.ป.อ้างถึงในคณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2530)

- มารดา บิดา ท่านว่า เป็นพรหม เป็นบุรพจารย์ เป็นผู้ควรบูชาของบุตร (หมวดบุคคล)
- สตรีเป็นสูงสุดแห่งภณะทั้งหลาย (หมวดบุคคล)
- มารดาเป็นมิตรในเรือนตน (หมวดมิตร)
- ภริยาเป็นเพื่อนสนิท ของสามี (หมวดมิตร)

สำหรับบุตร ก็ทรงสั่งสอนให้อุปถัมภ์มารดาของตนว่า “ผู้ใดยอมเลี้ยงมารดาโดยธรรม บัณฑิตย่อมสรรเสริญผู้นั้นในโลกนี้ เขาจะไปแล้ว ย่อมบังเกิดในสวรรค์” (หมวดบุคคล) สำหรับคู่สมรส ทรงสั่งสอนบุรุษให้มีการประพฤติปฏิบัติที่ดีงามและซื่อสัตย์สุจริตต่อภรรยาของตน ทั้งให้รักษาหน้าที่โดยหลายประการคือ (1) ให้อยกย่องภรรยา (2) มิให้ดูหมิ่น (3) ไม่ประพฤตินอกใจ (4) มอบความเป็นใหญ่ให้ (5) ให้เครื่องแต่งกายโดยสมควรแก่ฐานะ (6) ให้รู้จักสังเกตอารมณ์ของภรรยา (7) เอาใจใส่ในยามป่วยไข้ (8) นับถือญาติมิตรของภรรยา (เขมกะ, 2509)

สรุปได้ว่าพระพุทธศาสนาอันคนไทยได้เคารพนับถือมาเป็นเวลาร่วม 2,000 ปี ได้เพิ่มพูนความเสมอภาคในสังคมไทยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยสอนให้อยกย่องสตรีในฐานะเป็นแม่ เป็นภรรยา และเป็นส่วนหนึ่งของพุทธบริษัท เหล่านี้ คือ ภูมิหลังของสตรีไทย ที่ได้หล่อหลอมให้หญิงไทยมีความภาคภูมิใจในเชื้อชาติของตน มีอิสระเสรีภาพ มีความคล่องตัวในอันที่จะประกอบสัมมาชีพเคียงคู่กับบุรุษ ทั้งมีโอกาสได้ประกอบบุญกุศลในพระพุทธศาสนา สามารถปฏิบัติธรรมทั้งในชั้นทาน ศีล และภาวนา จึงนับว่าสตรีไทยมีศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์โดยสมบูรณ์

บริบทสังคมและวัฒนธรรมยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ราชวงศ์จักรี

ยุครัตนโกสินทร์: สมัยแห่งการสร้างบ้านแปงเมือง

นับเป็นเวลาถึง 69 ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 สืบเนื่องมาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 – 2394) กรุงเทพมหานครได้รับการรังสรรค์ขึ้นเป็นศูนย์กลางราชธานีแห่งใหม่ของราชอาณาจักรไทยที่มีความมั่นคงปลอดภัย ปลอดภัยด้วยความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจการค้าเท่านั้น หากแต่ยังเป็นเมืองที่เรืองรองด้วยสถาปัตยกรรมที่บ่งบอกถึงศิลปะและวัฒนธรรมอันล้ำค่าแห่งชนชาติไทยด้วย

ด้วยเหตุที่การสถาปนากรุงเทพมหานครขึ้นเป็นราชธานีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. 2325 – 2352) ในยามนั้นนับเป็นช่วงเวลาที่ราชอาณาจักรไทยต้องเผชิญกับภัยสงครามอันเนื่องมาจากการรุกรานของพม่าอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่คราวเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าเมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2315 – 2325) พระราชภารกิจหลักของพระองค์ภายหลังการเสด็จขึ้นครองราชย์ จึงไม่เพียงแต่จะเป็นการเลือกชัยภูมิอันเหมาะสมเพื่อความได้เปรียบเชิงยุทธศาสตร์เท่านั้น หากแต่ยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้เร่งเสริมสร้างความมั่นคงปลอดภัยให้กับพระนครอีกด้วย (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2542.ก และกรมโยธาธิการ, 2541)

กล่าวได้ว่าการที่ทรงเลือกสร้างพระนครแห่งใหม่ขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแม้จะเป็นที่ลุ่ม แต่มีลักษณะพื้นที่เป็นหัวแหลมมีน้ำล้อมรอบมากกว่าครึ่ง เมื่ออาศัยการขุดคูเมืองทางด้านเหนือและด้านตะวันออกแล้ว ที่ตั้งใหม่นี้ นับว่ามีชัยภูมิที่ดี เหมาะสำหรับการศึก และไม่ต้องพะวงถึงการรุกรานจากข้าศึกที่อาจมาทางแม่น้ำอีกด้านหนึ่ง

ในขณะเดียวกันพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการรื้อกำแพงเมืองฝั่งตะวันตก และวังออก คงเหลือแต่พระราชวังชั้นใน รื้อกำแพงตามแนวคลองคูเมืองเดิม ฝั่งตะวันออกรวมทั้งป้อมออก โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคูคลองรอบกรุงขึ้นใหม่เพื่อขยายเมืองไปทาง ทิศตะวันออก พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกำแพงและป้อมใหม่ขึ้น 14 ป้อมตามแนวกำแพง ได้แก่ (1) ป้อมพระสุเมรุ (2) ป้อมยุคนธร (3) ป้อมมหาปราบ (4) ป้อมมหากาฬ (5) ป้อมหมู่ทะเลวง (6) ป้อมเสื่อทะเลยาน (7) ป้อมมหาไชย (8) ป้อมจักรเพชร (9) ป้อมผีเสื้อ (10) ป้อมมหาฤกษ์ (11) ป้อมมหายักษ์ (12) ป้อมพระจันทร์ (13) ป้อมพระอาทิตย์ และ(14) ป้อมอิสินธร ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ตอนหนึ่งว่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503)

...ในจุลศักราช 1145 ปีเถาะ (พ.ศ. 2326) เบลูจก โปรตให้ตั้งกองสักเลข
ไพร่หลวงสมกำลังและเลขหัวเมืองทั้งปวง แล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ให้ไปรื้ออิฐ
กำแพงเมืองกรุงเก่าลงมาบ้าง ลงมือสร้างพระนครทั้งพระบรมมหาราชวังและ
พระราชวังบวรสถานมงคลในปีนั้นโปรดให้รื้อป้อมวิชัยเขนทร์และกำแพงเมืองธนบุรีข้าง
ปากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า...

จากความข้างต้นพบว่า เมื่อเริ่มสร้างบ้านแปงเมือง ด้วยพระราชประสงค์ที่จะสถาปนา
กรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นราชธานีที่มีลักษณะเป็นเกาะอันมีแม่น้ำเป็นปราการล้อมรอบ
เช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยาเพื่อประโยชน์ทั้งทางด้านยุทธศาสตร์ และการคมนาคม พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงมีพระราชดำริให้รื้อกำแพงริมคลองเมืองสมัยธนบุรี และขุดลอก
คลองคูเมืองสายนี้ให้ลึกและกว้าง เพื่อเป็นคูพระนครด้านตะวันออก แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ขยายขอบเขต
พระนครให้กว้างขวางออกไปด้วยการขุดคลองคูเมืองอีกชั้นหนึ่ง ตั้งแต่บางลำพูมาออกเหนือวัดสามปลื้ม หรือ
วัดจักรวรรดิราชาวาส เรียกว่า “คลองรอบกรุง” (สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร, 2557)

อาจกล่าวได้ว่า กรุงเทพมหานครจึงเป็นราชธานีที่มีสายน้ำโอบล้อมโดยรอบ คือ แม่น้ำ
เจ้าพระยาทางด้านตะวันตก เชื่อมต่อกับคลองรอบกรุงที่ขุดขึ้นทางด้านตะวันออก ส่วนคลองคูเมือง
เดิมและคลองหลอดอีกสองคลองทำหน้าที่เป็นเสมือนแนวแบ่งเขตเมืองให้เป็นระเบียบ

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองสายเล็กๆ
ซึ่งชาวบ้านนิยมเรียกกันทั่วไปว่า “คลองหลอด” เป็นจำนวน 2 คลอง เพื่อเชื่อมระหว่างคลองคูเมือง
เดิมกับคลองรอบกรุงที่ขุดขึ้นใหม่ ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองมหานาคต่อจากคลองรอบกรุง
ตรงบริเวณเหนือวัดสะแกไปทางทิศตะวันออก เมื่อ พ.ศ. 2328 ตามแบบอย่างของคลองมหานาค
ที่วัดภูเขาทองนอกเขตพระนครที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อใช้เป็นสถานที่เล่นเพลงเรือดอกสร้อยสักวาในฤดู
น้ำหลาก เช่นที่เคยเป็นมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวได้ว่าพระราชภารกิจสำคัญที่สุดที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงประกอบเพื่อบำรุงขวัญให้กับราษฎรที่อยู่อาศัย
ในพระนคร คือ การที่ทรงเนรมิตพระบรมมหาราชวังโดยการ “ถ่ายแบบ” พระบรมมหาราชวังที่มีมา
แต่ “ครั้งบ้านเมืองยังดี” ในกรุงศรีอยุธยาให้ปรากฏขึ้นในกรุงเทพฯ อาทิ การลอกแบบพระที่นั่ง
ศรีสรรเพชญ์ปราสาทมาสร้างเป็นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ต่อมาเกิดเพลิงไหม้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อ
แล้วสร้างพระมหาปราสาทขึ้นใหม่ให้มีขนาดใหญ่เท่าพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์ และพระราชทาน
นามใหม่ว่า “พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท” (ม.ร.ว.แสงสุรย์ ฤตวาลัย, 2514 และกรมโยธาธิการ, 2541)

นอกจากนี้ ภายในพระบรมมหาราชวังยังประกอบไปด้วยหมู่พระมหาปราสาท และพระราชมณเฑียร อันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เป็นที่เสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน เป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญ และเป็นที่ทำให้คณะทูตานุทูตต่างประเทศเข้าเฝ้าในโอกาสต่างๆ โดยสร้างขึ้นด้วยฝีมือช่างอันวิจิตรบรรจง ได้แก่ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยโถงสุริยพิมาน รวมทั้งวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประดิษฐาน “พระพุทธรูปมหาธรรมราชา” หรือ “พระแก้วมรกต” ในฐานะพระคู่บ้านคู่เมือง (สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร, 2557)

สรุปได้ว่ากรุงเทพมหานคร เป็นเมืองที่รังสรรค์ขึ้นจากพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชให้กรุงเทพมหานครมีความงดงามเรืองรองดุจเมืองสวรรค์ เป็นมหานครแห่งความสง่างาม เป็นที่ตั้งของพระราชนิเวศน์อันโอฬาร เสมือนวิมานอันเป็นที่สถิตแห่งทวยเทพ ที่ซึ่งพระวิษณุกรรมได้เนรมิตไว้ สมดังนามที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้พระราชทานนามไว้เมื่อ พ.ศ. 2326 ว่า

*...กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุทธยา มหาดิลกภพ
นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สัก
กะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์...*

พระบรมมหาราชวัง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางการปกครองของประเทศ และเป็นที่พักสำหรับพระมหากษัตริย์ โดยเริ่มดำเนินการก่อสร้างพร้อมกับการก่อสร้างพระนคร เมื่อ พ.ศ. 2325 โดยสร้างขึ้นในบริเวณที่เคยเป็นที่พักอาศัยของพระยาราชเศรษฐีและชาวจีนทั้งหลาย ซึ่งพระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายคนเหล่านี้ไปอาศัยอยู่ในสถานที่แห่งใหม่ตั้งแต่คลองไต้วัดสามปลื้มไปจนถึงคลองเหนือวัดสามเพ็ง ทั้งนี้ได้มีการเฉลิมพระราชมณเฑียร เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2325 ในระยะแรกสร้างด้วยเครื่องไม้ ก่อนที่จะโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชมณเฑียรพระมหาปราสาท เปลี่ยนสาระเนียดจากเครื่องไม้เป็นก่อกำแพงอิฐ สร้างประตูรายรอบพระบรมมหาราชวัง รวมทั้งสร้างพระศรีรัตนศาสดารามเป็นพระอารามหลวง แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2328 (แสงสุรีย์ รัตวาลย์, 2514 และกรมโยธาธิการ, 2541)

อาณาเขตของพระบรมมหาราชวังด้านทิศเหนือ ติดกับท้องสนามหลวง ทิศตะวันออกติดกับกระทรวงกลาโหม ทิศใต้ติดกับวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร หรือวัดโพธิ์ พระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร) ทิศตะวันตกติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเมื่อแรกสร้างนั้นมีเนื้อที่ทั้งหมด 132 ไร่ ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้โปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพื้นที่ออกไปเป็น 152 ไร่ 2 งาน จนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้แผนผังของพระบรมมหาราชวังได้สร้างขึ้นตามแบบของพระราชวังหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นสำคัญ โดยภายในพระบรมมหาราชวังมีการแบ่งพื้นที่ออกเป็นบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามและเขตพระราชฐานอันเป็นพื้นที่สำหรับเป็นที่ประทับและบริหารราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้ได้มีการแบ่งเขตพระราชฐานออกเป็น 3 ส่วน คือ (กรมโยธาธิการ, 2541)

1. เขตพระราชฐานชั้นใน

เขตพระราชฐานชั้นใน นับจากประตูสนามราชกิจจนถึงแถวเต็งทางทิศใต้ เป็นเขตสำหรับสตรีผู้ชายที่มีอายุ 13 ปีขึ้นไปห้ามเข้า (ยกเว้นองค์พระมหากษัตริย์) ในอดีตถือเป็นที่ตั้งของพระตำหนักตำหนัก เรือนของพระมเหสี พระราชเทวี พระชายา พระราชธิดา เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม ข้าราชการบริพาร และข้าราชการฝ่ายใน ในปัจจุบันนี้พื้นที่ดังกล่าว เป็นที่ทำการ ที่พำนักของข้าราชการสำนักพระราชวังฝ่ายพระราชฐานชั้นในบางส่วนซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสตรีทั้งสิ้น

2. เขตพระราชฐานชั้นกลาง

เขตพระราชฐานชั้นกลาง เป็นที่ตั้งของปราสาทราชมณเฑียรซึ่งสร้างขึ้นด้วยสถาปัตยกรรมแบบไทยและตะวันตก ใช้ประกอบในพระราชพิธีสำคัญ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีฉัตรมงคล ประกอบด้วย

หมู่พระมหามณเฑียร สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เพื่อใช้เป็นที่ประทับและที่ประกอบพระราชพิธีมณฑลในพระราชพิธีปราบดาภิเษก ได้แก่ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ และพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารสุรยพิมาน

หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อใช้เป็นสถานที่ออกว่าราชการและเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ ประกอบด้วยพระที่นั่งสำคัญ ได้แก่ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท (พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ภายในพระบรมมหาราชวัง โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมื่อ พ.ศ. 2419 ตั้งอยู่ระหว่างพระมหามณเฑียร และพระมหาปราสาท ประกอบด้วยปราสาท 3 องค์ [สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร, 2557]) พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ และพระที่นั่งบรมราชสถิต

หมู่พระมหาปราสาท สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เพื่อใช้เป็นสถานที่ประกอบการพระราชพิธีสำคัญ และเป็นพระราชมณเฑียรที่ประทับ โดยมีพระที่นั่งพิมานรัตยา พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกษ์ปราสาท (พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกษ์ปราสาท เป็นพระที่นั่งโถงทรงปราสาทจัตุรมุขประกอบเครื่องยอด มีเชิงเทินเกยเทียบพระยานคานหาม ตั้งอยู่ระหว่าง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ด้านหน้าพระที่นั่งราชกรีณยศภา [สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร, 2557]) และพระที่นั่งราชกรีณยศภา

พระที่นั่งบริเวณสวนศิลาแลง อยู่ภายในสวนศิลาแลง ซึ่งเป็นสวนภายในพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศตะวันออก สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เคยเป็นที่ตั้งของพระอภิเนาว์นิเวศน์ อันเป็นพระราชมณเฑียรที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่มีอันชำรุดทรุดโทรมจนยากแก่การบูรณะซ่อมแซม และได้ถูกรื้อถอนไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันภายในสวนศิลาแลงและบริเวณใกล้เคียง มีพระที่นั่งสำคัญ ได้แก่ พระพุทธรัตนสถาน พระที่นั่งมหาราชปราสาท พระที่นั่งบรมพิมาน และพระที่นั่งศิลาแลงมหาปราสาท

3. เขตพระราชฐานชั้นหน้า

เขตพระราชฐานชั้นหน้า เป็นที่ตั้งของอาคารที่เกี่ยวข้องกับการปกครองและประโยชน์ใช้สอยอื่น ๆ ที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการ อาคารที่สำคัญในอดีต ได้แก่ ศาลาลูกขุนใน 2 หลังเป็นที่ทำการของ สมุหกลาโหม และสมุหนายก โรงกษาปณ์ สำหรับโรงกษาปณ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง “โรงกระษาปณ์สิทธิกา” ขึ้นที่หน้าพระคลังมหาสมบัติในพระบรมมหาราชวัง เพื่อผลิตเหรียญเงินราคาต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นสิ่งแลกเปลี่ยนแทนเงินอย่างเก่า คือ พดด้วง นั่นเอง (สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร, 2557) ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของหน่วยราชการต่าง ๆ และเป็นที่ทำกรของทหารรักษาพระราชวัง ได้แก่ สำนักพระราชวัง สำนักราชเลขาธิการ ราชบัณฑิตยสถาน

กล่าวได้ว่าพระบรมมหาราชวังได้รับการก่อสร้างเพิ่มเติม พร้อมทั้งขยายอาณาเขต และบูรณปฏิสังขรณ์อย่างต่อเนื่องในทุกรัชกาล ทั้งยังใช้เป็นที่ประทับและเป็นศูนย์กลางการปกครองของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์มาจนถึงกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จึงมีอันเปลี่ยนแปลงกลายเป็นที่ประทับเพียงครั้งคราว ในรัชกาลต่อๆ มานอกเหนือจากการขุดคลองภายในเขตพระนครแล้ว ยังมีการขุดคลองสาขาเพื่อขยายเส้นทางคมนาคมในกรุงเทพฯ ให้มีขอบข่ายที่กว้างขวางออกไปในแถบพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำใกล้เคียง อาทิ แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำบางปะกง รวมถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ได้ทรง

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดลอกคลองเดิม 3 คลอง คือ คลองบางขุนเทียน คลองพระโขนง และ คลองสุนัขหอน ซึ่งคลองสุนัขหอนนี้เป็นคลองสำคัญที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลองใน เขตเมืองสมุทรสงคราม และเมืองสมุทรสาคร อีกทั้งสามารถใช้เป็นเส้นทางติดต่อกับพระนครได้ ด้วย ปลายคลองด้านหนึ่งเชื่อมกับคลองมหาไชย ซึ่งเชื่อมต่อกับคลองด้านทางฝั่งธนบุรีทำให้มีความสะดวก ในการเดินทางไปยังหัวเมืองด้านตะวันออก

นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองแสนแสบ เชื่อมระหว่างคลองมหานาคซึ่งขุดขึ้นในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กับคลองบางนาในเขตเมืองฉะเชิงเทราซึ่งไหลไป จนถึงแม่น้ำนครนายก แม่น้ำสายสำคัญที่ไหลผ่านเมืองนครนายก เมืองบางปะกง เพื่ออำนวยความสะดวก ในการขนส่งอาวุธยุทโธปกรณ์ กำลังพล และเสบียงอาหาร กล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์ในยุค รัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงมีพระราชประสงค์ในการสร้างบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น มีความงดงามตาม แบบอย่างกรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งเจริญรุ่งเรือง อีกทั้งมีพระราชวิสัยทัศน์ในการพัฒนาเส้นทางคมนาคม ทางน้ำ อันเป็นการขุดคลองแสนแสบจากพระนครไปถึงแม่น้ำบางปะกงซึ่งเป็นเส้นทางที่เชื่อมไปจนถึง แม่น้ำนครนายก ทำให้การเดินทางระหว่างพระนครกับหัวเมืองบริเวณนี้ มีความสะดวก เนื่องด้วยเป็น เส้นทางน้ำที่ทอดยาวติดต่อกันโดยตลอด นอกจากนี้ยังมีการขุดคลองเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ หรือ คลองลัดใหม่เพิ่มขึ้นด้วย นับเป็นการจัดวางผังเมืองที่มีประโยชน์ครบทุกมิติ ตั้งแต่ประโยชน์ทาง ยุทธศาสตร์การรบ ตลอดจนจนถึงการคมนาคมทางน้ำที่เชื่อมเส้นทางคมนาคมระหว่างพระนครกับหัว เมืองต่าง ๆ ให้อาณาประชาราษฎร์ได้เดินทางประกอบสัมมาอาชีพอย่างสมบูรณ์

นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักถึงภัยคุกคาม ความมั่นคงรูปแบบใหม่ที่มาจากทะเลจากซีกโลกตะวันตก พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปราการต่างๆ บริเวณหัวเมืองภายนอกขึ้นอีกหลายแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งป้อมที่ตั้งอยู่บริเวณปากทางอ่าวไทย เพื่อป้องกัน ข้าศึกศัตรูที่อาจรุกรานเข้ามาทางเรือหรือทางทะเล ป้อมปราการที่สำคัญได้แก่ ป้อมตรีเพชร ป้อมไทรพิณาศ ป้อมพิฆาตปัจจามิตร ป้อมมกระพัน ป้อมพิฆาตศึก และป้อมเสื่ออ่อนลับ เป็นต้น (กรมโยธาธิการ, 2541)

อาจกล่าวได้ว่า ตลอดระยะเวลา 27 ปีแห่งการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว สยามได้ก้าวสู่ความเป็นศูนย์กลางการค้าที่ทวีบทบาทความสำคัญมากขึ้น ดึงดูดบรรดา พ่อค้าจากนานาประเทศเข้ามาติดต่อกับค้าขาย ทั้งยังต้องเผชิญกับการคุกคามความมั่นคงของ ราชอาณาจักรในรูปแบบใหม่ ที่ล้วนเป็นแรงผลักดันให้สยามต้องปรับปรุง เปลี่ยนแปลงเพื่อรักษา ความเป็นเอกราชของชาติสืบไป

การพัฒนาสตรี: ยุคการปลูกสำนึกในด้านการเฝ้าหาความรู้และสิทธิของสตรีไทย

...การอ่านทำให้คนเต็มคน

การประชุมทำให้คนพร้อม

การเขียนทำให้คนเป็นคนที่แท้จริง...

ฟรานซิส เบคอน

อิทธิพลด้านวรรณกรรมหรือวรรณคดีมีต่อมวลมนุษยชนมาก สามารถสร้างเสริมปัญญาให้แก่มิต
ด้านปรัชญา และนำสังคมไปสู่รูปแบบที่ต้องการ ดังความตอนหนึ่งว่า (John Ciardi, 1959)

...วรรณกรรมสามารถแผ่กระจายได้อย่างรวดเร็วกว่าศิลปะประเภทอื่น ไม่
ต้องอาศัยเครื่องมือหรือผู้แสดงเหมือนดนตรี เพียงหนังสือเล่มเดียวก็จะพาจิตใจ
ผู้บริโภคไปได้ตามที่อยู่ประพันธ์ต้องการ...

หนังสือ และสื่อสิ่งพิมพ์ มีบทบาทในการนำเสนอข่าวหรือบทความ ชี้แนะในการพัฒนา
การศึกษาตลอดไปจนถึงการพัฒนาประเทศ ดังเช่นหนังสือ “ตรุณวาท” ของพระองค์เจ้าเกษมสันต์
โสภาคย์ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ภาษาไทยรายสัปดาห์ฉบับแรกของคนไทย ออกตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2417
ความตอนหนึ่งว่า (เทพชู ทับทอง, 2535)

...ในเมืองประเทศที่เป็นลิวีไลเซชัน...เขาย่อมมีหนังสือพิมพ์เมืองหนึ่ง
หลายๆ ฉบับท่านทั้งหลายจะพึงสงสัยว่า เขาจะมีมากได้ด้วยเหตุไร ขอท่านจงได้
เข้าใจ ในความเรื่องนี้เถิด เพราะคนที่รักหนังสือนั้นมากกว่าในพื้นที่เมืองเรานี้หลายเท่า
หลายส่วน เพราะคนในประเทศนั้นๆ เขาได้มีความรักในการหนังสือนี้มาก เพราะ
เขาได้มีโรงสอนหนังสือคนจึงได้รู้หนังสือมาก แต่หนังสือพิมพ์ในกรุงเทพฯ มีคนซื้อ
แต่ท่านก็เป็นผู้ดี คนที่เป็นพลเรือนก็ไม่มีใครจะซื้อ เพราะเขาอ่านไม่ออกบ้าง ถ้าในกรุงเทพฯ
เราทุกวันนี้ได้ตั้งโรงสอนหนังสือขึ้นแล้ว ก็จะมีคุณต่อแผ่นดินเป็นอันมาก...

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นกล่าวได้ว่าในยุคพระพุทธศักราช 2417 นั้นการศึกษาของไทย
ในขณะนั้นยังไม่มีโรงเรียนสอนหนังสือดังเช่นปัจจุบัน การเรียนอ่านเขียนมีเฉพาะในวัด ซึ่งมีพระภิกษุ
เป็นผู้สอนดังนั้นข้อความของหนังสือนี้จึงถือว่าเป็นการชี้แนะในเรื่องการศึกษาของไทยได้อีกทางหนึ่ง

นอกจากนี้ในหนังสือ “ตรุณวาท” ยังได้รายงานข่าวคนร้ายโดยบอกชื่อคนร้ายและเจ้านายของ
คนไว้ด้วย ดังความต่อไปนี้

...ก็ปัดหน้าฉาย ยามวัดเทพธิดา จับเอาตัวอ้ายผู้คุมนักโทษในพระยาราชาครอง
เมือง แยกชิงเอาเงินนายแดงไปห้าตำลึง ให้การรับเป็นลัจ...

ทั้งนี้ผู้จัดทำได้ให้เหตุผลในการจัดพิมพ์รายละเอียดคนร้าย และเจ้านายที่คนร้ายสังกัดอยู่ใน
หนังสือว่า (พิทยา ว่องกุล, 2530)

...ข้าพเจ้าขอแจ้งความมายังท่านทั้งหลายให้ทราบ ด้วยท่านทั้งหลายบางคน
ที่ได้ทราบความเรื่องผู้ร้ายนี้ ก็จะมี ความขัดเคืองข้าพเจ้าด้วยความบางเรื่อง มีชื่อ
บอกว่า เป็นคนอยู่ในบังคับของท่านนั้น ๆ ท่านจะเห็นไปว่าข้าพเจ้าแกล้งบอกชื่อ
คนร้ายว่าเป็นบ่าวของท่าน จะให้ชื่อท่านเสียไปเพราะว่าเลี้ยงบ่าวที่ชั่ว ให้มีความ
เดือดร้อนต่อแผ่นดินนั้นหามิได้ ที่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าท่านทั้งปวงคงจะไม่ปรารถนาจะ
ให้บ่าวของท่านไปเที่ยวทำร้ายแก่ราษฎร ที่บ่าวของท่านกระทำไม่ดีเช่นนี้ก็
เพราะที่ท่านไม่รู้ไม่เห็น แลไม่แจ้งว่าบ่าวเป็นคนร้าย ที่ข้าพเจ้าลงพิมพ์บอกไว้นี้ ก็
ปรารถนาจะให้ท่านทั้งปวงทราบ จะได้กำชับกดขี่บ่าวไพร่ของท่าน ไม่ให้กระทำ
ความชั่วต่อไป ภายนาราชฎจะได้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน กรุงสยามก็จะได้มีความ
เจริญยิ่งขึ้นไป ถ้าท่านผู้ใดห้ามปรามกดขี่คนในบังคับของท่านไม่ให้กระทำความ
เดือดร้อนต่อแผ่นดินได้แล้ว ท่านผู้นั้นคงจะมีความดีความเจริญยิ่งขึ้นไป...

จากความดังกล่าวข้างต้นเห็นได้ว่าการประกาศนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นการแจ้งข่าว
ประชาสัมพันธ์ รวมไปถึงการป้องปรามให้นายจ้านดูแลบ่าวไพร่ของตนเองไม่ให้ไปก่อความเดือดร้อน
แก่ผู้อื่น ทั้งยังประชาสัมพันธ์ให้ชาวบ้าน ที่ได้อ่านหนังสือหรือประกาศได้ช่วยเป็นหูเป็นตาด้วยอีก
ประการ

ใน พ.ศ. 2420 หนังสือพิมพ์รายเดือนภาษาไทยฉบับแรก “มิวเซียม” หรือ “รัตนโกษา” ออก
เผยแพร่โดยลงเรื่องแนะนำเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และการสาธารณสุข ซึ่งในสมัยคนไทยยังไม่มีความรู้
ในวิทยาการสมัยใหม่ดังกล่าวเลย สำหรับเรื่องวิทยาศาสตร์ที่ตีพิมพ์ในหนังสือ “มิวเซียม” หรือ “รัตน
โกษา” นี้เป็นความรู้รอบตัวต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องการสาธารณสุข โดยตีพิมพ์เรื่องครรภ์รักษา ซึ่งหมอ
ปลัดเล เจ้าของและบรรณาธิการหนังสือพิมพ์นี้เป็นผู้แต่ง หมอปลัดเล กล่าวถึงสาเหตุที่ตีพิมพ์เรื่อง
ดังกล่าวไว้ว่า (เทพชู ทับทอง, 2535)

...เพราะได้เห็นเหตุสามประการ คือ ในเมืองนี้หญิงคลอดบุตรได้โดยยากลำบากนัก ข้าพเจ้ามีความเมตตา ปราธมน่าจะช่วยสำแดงวิธีรักษาครรภ์ไว้ให้เห็นเป็นอย่างดีจะได้รักษาโดยง่ายโดยสะดวกนั้นประการหนึ่ง ประการหนึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าทารกที่เกิดออกมานั้นมักมีโรค มักตายเร็วเป็นอันมาก เพราะเขารักษาโรคเหินวิประลาค ประการหนึ่งข้าพเจ้าได้ค้นดูตำราอย่างอเมริกาแลตำราเมืองอังกฤษ แลตำราเมืองอื่น ๆ เป็นหลายเมือง พิจารณาดูเห็นว่า ตำราอันใดอย่างดีวิเศษควรจะเชื่อฟังได้ ข้าพเจ้าจึงได้กระทำตามตำรานั้นมาช้านานหลายปีแล้ว แลฝ่ายพวกหมออเมริกา แลหม้ออังกฤษทั้งปวง ก็ได้กระทำตามตำราที่ดีที่ถูกต้องนั้นมานานหลายร้อยปีแล้ว จึงมีคุณแก่ชาวเมืองอเมริกา และเมืองอังกฤษนั้นมาก...

จากการวิจัยพบว่าหนังสือนี้ยังได้แนะนำวิชาชีพให้กับผู้อ่านอีกด้วย เช่นแนะนำวิธีทำดินทนไฟ ความตอนหนึ่งว่า

...สิทธิการียะ ถ้าจะทำดินทนไฟสำหรับทำเตาต่าง ๆ ดินเหนียวมักจะละลายในไฟ เพราะมีของปน คือ ปูนเหล็ก แมกนีเซียม เป็นต้น เปนที่ให้ดินเหนียวนั้นละลายในไฟ ถ้าจะเอาดินเหนียวแช่น้ำกรดเกลือตั้งไฟให้นานหน่อย น้ำกรดจะกินของที่ปนนั้น แล้วเทน้ำกรดให้หมด แล้วต้องล้างน้ำให้น้ำกรดหมดเสีย จะปั้นเข้าเตาไฟก็ได้ ทนไฟทนน้ำดีแล...

กล่าวได้ว่าเป็นการสอนวิทยาศาสตร์ แร่ธาตุทางธรณีวิทยาให้ประชาชนทั่วไปสามารถอ่านและปฏิบัติตามได้โดยง่าย นับเป็นการนำวิทยาการสมัยใหม่ผ่านสื่อสิ่งพิมพ์เพื่อให้เกิดการศึกษา และเป็นให้เกิดประโยชน์ในการประยุกต์วิทยาศาสตร์เข้ากับชีวิตประจำวันได้แท้จริง

นอกจากหนังสือดังกล่าวข้างต้นแล้ว ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้มีนิตยสารเป็นเล่มออกมาฉบับหนึ่งชื่อ “นิทรานุกรณะ” โดยกำหนดออกเดือนละครั้ง ทยอยปลีกลดละ 2 บาท หนังสือเล่มนี้ตอนที่ 1 ซึ่งเป็นฉบับแรกหรือปฐมฤกษ์ในเดือนธันวาคม ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) จากคำนำของหนังสือนิทรานุกรณะได้บอกความประสงค์ในการออกหนังสือเล่มนี้ว่า (นิทรานุกรณะ ใน เทพชู ทับทอง, 2535)

...หนังสือนี้ออกด้วยตั้งใจให้เป็นยาสำหรับใช้ในเวลาที่นอนไม่ใคร่หลับ เมื่ออ่านทำให้ง่วงได้โดยพลัน ดีกว่ากินมอเพียหรือหัวฝิ่น ด้วยหนังสือนี้ไม่เป็นเครื่องมีนเมา ไม่ทำให้ปากยาวแลปากเขียว ไม่ทำให้ตาปรือผิวเหลืองแลหน้าซีด...

...ถึงหากว่าท่านจะอาจติดได้เท่ากับติดหัวผื่นก็ไม่เป็นไร ด้วยไม่ทำให้เกิดโรค แลราคาก็ย่อมเยา เพราะหนังสือเล่มหนึ่งก็อาจใช้ได้จนผู้ ยิ่งอ่านซ้ำหนักเข้าก็ยิ่งขลัง ขึ้นทุกที ถ้าท่านลองอ่านติด ๆ กัน 5 ครั้ง ท่านจะเห็นได้ว่าให้คุณทำให้ง่วงเร็วในครั้งที่ 5 ยิ่งกว่าครั้งที่ 1 ประมาณ 5 เท่า พูดที่จริงหนังสือทั้งปวงไม่ว่าอะไรหมด ถ้าอ่านซ้ำบ่อย ๆ เข้าก็อาจทำให้ง่วงได้ทั้งนั้น ที่สุด อิเหนา รามเกียรติ์ แลสามก๊ก พระอภัย ถ้าอ่านถึง 75 เทียบก็ทำให้ง่วงได้เหมือนกัน หนังสือฉบับใดที่จะเป็นยานอนหลับดีหรือไม่ก็นั้นก็ย่อมเป็นไปตามซึ่งมันจะทำให้เราง่วงแต่เมื่ออ่านเที่ยวที่ 1 หรือทำให้ง่วงต่อเมื่ออ่านเที่ยวที่ 75 แลหนังสือนิทรานุกรณะคราะห์นี้ ถ้าทำให้ท่านง่วงได้แต่ครั้งแรกที่ท่านอ่าน ก็จะนับได้ว่าเป็นการสำเร็จตามเชื่อ...

จากความดังกล่าวผู้เขียนได้เปรียบเทียบได้อย่างเห็นภาพว่าการอ่านหนังสือนั้นดีกว่าไปเสพผื่น อีกทั้งได้บรรยายได้อย่างเห็นภาพว่าจะมีสภาพร่างกายที่ทรุดโทรม ทั้งนี้ก็ยังเปรียบเทียบเปรยว่าหากเมื่อนอนไม่หลับลองหยิบหนังสือมาอ่านไม่ช้าก็อาจรู้สึกง่วงได้ เนื่องจากต้องใช้สายตาเมื่ออ่านมากเข้าดวงตาก็เมื่อยล้าจำเป็นต้องพักสายตา อย่างไรก็ตามความข้างต้นสามารถสะท้อนสภาพสังคมในยุคดังกล่าวรวมถึงหนังสือที่เป็นที่แพร่หลาย คือ อิเหนา รามเกียรติ์ สามก๊ก พระอภัย

กล่าวได้ว่านิยายสาร เป็นสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนึ่งที่แพร่หลายมาก ทั้งในอดีตและปัจจุบัน โดยเฉพาะนิยายสารที่จัดทำขึ้นเพื่อกลุ่มผู้อ่านสตรีในสังคมไทย จะเห็นได้ว่าในยุคที่นิยายสารเฟื่องฟูแพร่หลายมีนิยายสารเกิดขึ้นกลายหลายประเภท ทั้งรายสัปดาห์ รายปักษ์ และรายเดือน แยกออกเป็นประเภทตามกลุ่มอาชีพ อายุ ระดับการศึกษา และความสนใจของผู้อ่าน

จากการวิจัยพบว่านอกจากนิยายสารทั่วไปที่ออกเผยแพร่ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 4 ต่อเนื่องรัชกาลที่ 5 นั้น มีหลายหลายรูปแบบทั้งหนังสือพิมพ์ และนิยายสาร โคลงกลอน ทั้งนี้ได้พบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนิยายสารสำหรับสตรีได้เริ่มเผยแพร่เพื่อให้ความรู้แก่สตรีในยุคดังกล่าวด้วย

นิยายสารสตรีเกิดขึ้นในวงการหนังสือไทยเป็นเวลา 127 ปี นับตั้งแต่กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ทรงผลิตนิยายสารนารีธรรม์ หรือ กลอนนารีธรรม์ ออกจำหน่ายในปี พ.ศ. 2431 สมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปี พ.ศ. 2558 ได้มีนิยายสารสตรีเกิดขึ้นมากมายหลายฉบับ ตั้งแต่จัดพิมพ์จำหน่ายในหมู่สตรีที่มีการศึกษา จำนวนการพิมพ์เพียงหลักร้อยถึงจำนวนการพิมพ์หลักแสนต่อฉบับ รูปแบบการพิมพ์เริ่มตั้งแต่การพิมพ์แบบเรียงตัวอักษรจนถึงการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ในปัจจุบัน ตลอดระยะเวลา 127 ปี (พ.ศ. 2431 – 2558) นับเป็นเวลายาวนานพอที่จะเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ แม้แต่ทัศนคติและความ

นิยมชมชอบของสตรี สถาปสังคม เศรษฐกิจของบ้านเมืองแต่ละยุค สามารถมองเห็นได้ด้านหนึ่งโดยผ่านสื่อนิยายสารคดี (นิลวรรณ ปิ่นทอง, 2492)

จากอดีตจนถึงปัจจุบันมีนิยายสารคดีจำนวนมากกำเนิดขึ้นในสังคมไทย นิยายสารคดีของไทยฉบับแรก คือ นารีธรรม ในปลาย พ.ศ. 2431 จัดทำโดย กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย จาก พ.ศ. 2431-2475 ช่วงเวลา 44 ปี แห่งยุคการปลุกสำนึกในด้านการเฝ้าหาความรู้และสิทธิของสตรีไทยมีนิยายสารคดีเกิดขึ้นรวม 16 ฉบับ ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโชษิต และอวยพร พานิช, 2532)

อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโชษิต และอวยพร พานิช (2532) ได้ศึกษาเกี่ยวกับนิยายสารคดีไทยพบว่านิยายสารคดีในช่วง พ.ศ. 2431 จนถึง มิถุนายน 2475 (ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง) นับว่าเป็น “ยุคแห่งการปลุกสำนึกในด้านการเฝ้าหาความรู้และสิทธิของสตรีไทย” เนื่องจากไทยเริ่มได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากตะวันตกมาตั้งแต่ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตามจากการวิจัยยังพบว่า นิยายสารคดีในยุคดังกล่าวนับได้ว่าเป็นแหล่งข้อมูลที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญและบทบาทของสตรีในอดีตได้เป็นอย่างดี เนื่องจากนิยายสารคดีมีวัตถุประสงค์หลักคือ เสนอเรื่องราวเกี่ยวกับสตรี จัดทำเพื่อกลุ่มผู้อ่านสตรี เนื้อหาประกอบด้วย นวนิยาย เรื่องสั้น และมีคอลัมน์เกี่ยวกับมารดา และทารก การครองเรือน การบ้านการเรือน เสริมสวย และแฟชั่น

ยุคการปลุกสำนึกในด้านการเฝ้าหาความรู้และสิทธิของสตรีไทย (พ.ศ. 2431 – มิถุนายน 2475)

เนื่องจากยุคนี้อะยะเวลายาวนานถึง 44 ปี มีนิยายสารคดีออกจำนวน 16 ฉบับ (เท่าที่สำรวจได้จากรายชื่อ) เมื่อศึกษาจากเนื้อหาหลักๆ สำคัญแล้ว สมควรที่จะแบ่งออกเป็น 2 ช่วง ในยุคเดียวกัน คือ ช่วงแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 เมื่อนารีธรรมออกจำหน่าย ถึง 2459 ซึ่ง “นารีขเลง” เล่มสุดท้ายในช่วงนี้ออกจำหน่าย และช่วงหลัง คือ ระยะเวลา พ.ศ. 2465 – มิถุนายน 2475 (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโชษิต และอวยพร พานิช, 2532)

ช่วงแรก (พ.ศ. 2431 – 2459)

ยุคนี้เริ่มตั้งแต่ต้นตยสารเล่มแรก คือ “นาริรมย์” ออกเผยแพร่ใน พ.ศ. 2431 สมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงยุคก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นประชาธิปไตย เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ในช่วงนี้มีนิตยสารสตรีเกิดขึ้น ดังนี้ นาริรมย์ (2531) บำรุงนารี (2448) กุลสตรี (2449) สตรีนิพนธ์ (2457) และ นารีขลัง (2459) โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้ (พิทยา ว่องกุล, 2530 และระวีวรรณ ประกอบผล, 2530)

1. “นาริรมย์” หรือ “กลอนนาริรมย์”

หนังสือผู้หญิงเล่มแรกของไทย ออกในปลายปี พ.ศ. 2431 ผู้จัดทำคือ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายไชยันตมงคล (ต้นราชสกุล “ไชยันต์” พระบิดาหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม ไชยันต์ ต่อมาหม่อมเจ้าประสงค์สม ไชยันต์ ได้เสกสมรสกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ในวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2446 ณ วังบางขุนพรหม มีพระโอรส และพระธิดารวม 8 พระองค์)

ในช่วงที่ทรงออกหนังสือนาริรมย์นั้นทรงมีพระชันษาเพียง 22 ปี นาริรมย์ออกได้เพียงปีเดียว ก็เลิกกิจการไป อาจจะเนื่องจากผู้จัดทำมีภารกิจต่าง ๆ มากขึ้นเพราะในภายหลังได้ทรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังและกระทรวงพระคลัง สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2450 ปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 5 หนังสือนาริรมย์ ออกเป็นรายปักษ์ เป็นร้อยกรองล้วน ๆ เนื่องจากผู้จัดทำเห็นว่าสมัยนั้นนิยมอ่านหนังสือกลอนกันเป็นส่วนมาก จึงนับว่า “นาริรมย์” เป็นหนังสือผู้หญิงที่แปลกกว่าฉบับอื่น ๆ เพราะเป็นคำกลอนเนื้อหาภายในเล่มประกอบด้วย (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโชษิต และอวยพร พานิช, 2532) (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2530)

คำนำ

คอลัมน์ต่าง ๆ ได้แก่

- ขับตามฤดู : ว่าด้วยพืชผล สภาพดินฟ้าอากาศ หรือเกี่ยวข้องกับคนในแต่ละฤดู
- แจ้งความ : ส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับหนังสือ เช่น การขาย ราคาสินค้า การส่งกลอนมาลงพิมพ์
- คำบอกลวงหน้า คือ ข่าวการเคลื่อนไหวของบุคคลสำคัญหรืองานพิธี นอกจากนั้นบางเล่มยังมีนิทาน นิทานสุภาพสิต สารคดีสั้น ๆ เช่น แม่เจ้า เป็นต้น
- เรื่องเด่น ในหนังสือนาริรมย์ คือ กลอนไดอารี่ชมทราบ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นักเขียน

เช่น “โสตติ” คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

“ลักขุ” คือ พระนามแฝงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 5

“ม.ร.ร.” คาดว่าเป็นกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

2. “บำรุงนารี”

เป็นหนังสือผู้หญิงที่สำคัญและน่าสนใจอีกฉบับหนึ่ง ผู้จัดทำคือ ต.ว.ส. วัฒนาโก หรือ เทียนวรรณ “บำรุงนารี” ออกเผยแพร่ใน ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) เหตุที่จัดทำเนื่องจาก เทียนวรรณเป็นบุคคลที่มีความทันสมัยมากในขณะนั้น ความคิดเห็นค่อนข้างก้าวหน้าเห็นความสำคัญของผู้หญิง จึงอยากทำหนังสือให้ผู้หญิงอ่าน เพื่อจะได้มีความเข้าใจและสนใจในหน้าที่ของสตรี ใช้ชื่อหนังสือ “บำรุงนารี” (หอสมุดแห่งชาติ, 2513)

เทียนวรรณ ออกหนังสือ “บำรุงนารี” เป็นชุดมี 4 เล่ม ดังนี้

เล่ม 1 “สอนผู้หญิง” เนื้อหาเกี่ยวกับผู้หญิงตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์ จนถึงคลอดบุตร

เล่ม 2 “วิธีการเลี้ยงดูบุตร” เนื้อหาเกี่ยวกับการเลี้ยงดูบุตรขณะที่ยังเป็นทารก

เล่ม 3 “การเลี้ยงดูเด็กในวัยเรียนจนถึงวัยรุ่น”

เล่ม 4 “การสอนบุตรเมื่อถึงเวลาออกเรือนไปอยู่กับสามี”

การออกหนังสือบำรุงนารีของเทียนวรรณ มีลักษณะแตกต่างไปจากหนังสืออื่น ๆ คือ เริ่มออกเล่มที่ 4 ก่อนแล้วจึงออกเล่มที่ 3 2 และ 1 ตามลำดับ ซึ่งเล่มที่ 1 ออกใน พ.ศ. 2449 ห่างจากเล่ม 4 ประมาณ 1 ปี

“บำรุงนารี” ไม่มีลักษณะเป็นนิตยสาร ไม่มีการแบ่งคอลัมน์ สารบัญ หรือการจัดรูปเล่ม ใดๆ ทั้งสิ้น ที่สำคัญออกมาเพียง 4 เล่มเท่านั้น จึงมีลักษณะเป็นหนังสือชุดมากกว่า นอกจากนี้ยังไม่มีภาพโฆษณา และภาพประกอบภายในเล่ม

เนื้อหาของบำรุงนารีทั้ง 4 เล่มนี้ นอกจากจะให้ความรู้ในเรื่องของเด็กและสตรีแล้ว ยังให้ความรู้อื่น ๆ อีกด้วย อาทิ เล่ม 1 บางตอนจะให้ความรู้รอบตัวอย่างกว้างขวาง รวมถึงเรื่องสัตว์ต่าง ๆ เล่ม 2 ให้ความรู้ทางภูมิศาสตร์ สังคม และการลำดับญาติ และเล่ม 3 เป็นเรื่องอักษรต่างๆ การคิดและการพูด นอกจากนี้เนื้อหาเด่นของ “บำรุงนารี” จากการที่เทียนวรรณกล่าวไว้ในตอนต้นๆ นั้น คือ การเสนอความคิดในเรื่องความสำคัญของการให้ความรู้แก่สตรี และสตรีควรตระหนักถึงสิทธิและหน้าที่ของตนเองให้ดีด้วย แต่หากได้อ่านหนังสือทั้ง 4 เล่มแล้วจะพบว่า ทั้ง 4 เล่มนั้นมุ่งที่จะให้ความรู้ในด้านการครองเรือน เลี้ยงเด็ก ชีวิตครอบครัวและความรู้รอบตัวอื่นๆ

3. “กุลสตรี”

หนังสือ “กุลสตรี” ออกเผยแพร่ในปี 2449 – 2450 ในปลายรัชกาลที่ 5 โดยออกเป็นรายเดือน ผู้จัดทำนั้นไม่ปรากฏชื่อจริง มีเฉพาะภายในหนังสือเกี่ยวกับการติดต่อบอกรับให้ส่งถึง หลวงจันทรามาศย์ หอพระสมุดวชิรญาณ และหลวงวชนเศร์ประสิทธิ์วิทย์ โดยบรรณาธิการใช้นามแฝงว่า จันทรามาศย์ มีนักเขียนต่าง ๆ เช่น แม่ลออ แม่แช ลิ่นจี แดงไทย ซึ่งเป็นชื่อผู้หญิง ต่อมาเมื่อผู้ส่งสัยจากระยะดำเนินงาน จะมีชื่อผู้หญิง ตามนามแฝงที่ใช้ และเข้าแจ้งความ ทำให้นิตยสาร “กุลสตรี” ฉบับเดือนเมษายน เล่ม 3 ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) จึงได้บ่งชัดเจนว่า ผู้ดำเนินงานหนังสือ “กุลสตรี” นั้นเป็นผู้ชาย (อุบลวรรณ พิธิพัฒนะโฆสิต และอวยพร พานิช, 2532 และหอสมุดแห่งชาติ, 2513)

อย่างไรก็ตามจุดมุ่งหมายของการจัดทำ “กุลสตรี” ขึ้นเพื่อจะให้ความรู้แก่ผู้หญิง เป็นสื่อสำหรับนักเรียนในโรงเรียนสตรีทั้งหลายในขณะนั้นได้แสดงความคิดเห็นตั้งข้อความในคำนำเล่ม 1 ถึงปี เบื้องต้นเดือนเมษายน ร.ศ. 125 ความตอนหนึ่งว่า (กุลสตรี, ร.ศ. 125 อ้างถึงใน อุบลวรรณ พิธิพัฒนะโฆสิต และอวยพร พานิช, 2532)

คำนำ

1. “เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงคิดพิมพ์หนังสือสำหรับสตรีขึ้นอีกอย่างหนึ่ง โดยความอุดหนุนของหญิงนักเรียนทั้งหลาย ให้ชื่อหนังสือนี้ว่า “กุลสตรี” หมายความว่า หญิงผู้ดี หรือหญิงผู้มีตระกูลดี คือ หญิงสุภาพ จะออกเปนรายเดือน ๆ ละครั้งตามกำลังที่คาดว่าจะทำได้ แต่ถ้ามีผู้อุดหนุนรับซื้อพอ.....

2. ผู้ที่เปนตัวตั้งหาเรื่องมาลงในหนังสือนี้มีหลายชนิด เปนผู้ชายบ้างผู้หญิงบ้าง แต่ยังไม่ควรเปิดเผยนามในที่นี้ บรรดาเรื่องที่จะพิมพ์นั้น จะเรียบเรียงขึ้นโดยความคิดบ้าง และเก็บมาแต่ที่อื่นซึ่งยังไม่แพร่หลายบ้าง และจะเก็บเรื่องโบราณและสุภาษิตเก่า ๆ มาลงบ้าง จะแปลมาจากภาษาอื่น แล้วมาเรียบเรียงเทียบเคียงให้สมเหตุการณ์ในประเทศของเราบ้าง...

ลักษณะของนิตยสารกุลสตรี มีขนาดเล็กเท่าหนังสือปกอ่อน หนาประมาณ 40 – 60 หน้า มีภาพเฉพาะที่หน้าปก ภายในเล่มไม่มีภาพประกอบ ไม่มีโฆษณา มีแต่คอลัมน์แจ้งความ ซึ่งอาจเป็นข่าวจากที่อื่น ๆ หรือข่าวของกุลสตรีเอง ทั้งนี้เนื้อหาของหนังสือ จะเริ่มจากคำนำ โดยกล่าวเกี่ยวกับหนังสือ ปัญหาต่างๆ คำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่าน ภายในเล่มมักจะมีการสอดแทรกข้อคิดเกี่ยวกับเรื่องของสตรีอยู่เสมอ เช่น กล่าวถึงการจัดทำนิตยสารให้ผู้หญิงอ่าน เหตุผลอย่างเดียวคือต้องการให้ความรู้และช่วยพัฒนาสตรี ดังความตอนหนึ่งว่า (หอสมุดแห่งชาติ, 2513)

...เพราะผู้ที่ทำขึ้นไม่ได้ตั้งใจจะหากำไร นอกจากช่วยเขย่าให้ความเจริญในการเล่าเรียนเติบโตขึ้น และให้หญิงไทยได้คิดว่า การเล่าเรียนก็เป็นการจำเป็นแก่พวกหญิงเหมือนกัน ในเวลาภายหลัง ไม่เฉพาะแต่ชายส่วนเดียว...
 คอลัมน์ที่สำคัญได้แก่

หน้าที่ของหญิง : เป็นการให้ความรู้และกระตุ้นสตรีให้สำนึกถึงหน้าที่ สิทธิต่าง ๆ ของสตรีในครอบครัวและในสังคม ในฉบับต่อ ๆ มา เปลี่ยนเป็นคอลัมน์ ธรรมจริยนาารี

บทความอื่นๆ : เป็นการให้ความรู้และข่าวสาร เช่น การแต่งหนังสือ

เรื่องอ่านเล่น : มีทั้งนวนิยาย และเรื่องสั้น นอกนั้นเป็นนิทาน

ร้อยกรอง : ในยุคนี้นิยมร้อยกรองอยู่มาก จึงมีทั้ง โคลง กลอน ลิลิต และสุภาพนิพนธ์ต่าง ๆ

ในเล่มหลังๆ จึงมีคอลัมน์ “สาธิตของนาารี” เป็นข้อเขียนชำนิช่น ๆ นอกจากนี้มีคอลัมน์เบ็ดเตล็ดต่างๆ ซึ่งก็ยังคงให้ความรู้เป็นส่วนใหญ่ เช่น การปกครองของจีน และเริ่มมีคอลัมน์เกี่ยวกับตอบปัญหา ได้แก่ คติปัญหา ปัญหาหน้าเกื้อ สำหรับคอลัมน์ที่มีมาเสมอตั้งแต่แรกเริ่ม คือ คอลัมน์แจ้งความ ในส่วนท้ายของเล่ม เป็นที่น่าเสียดายที่นิตยสารกุลสตรีออกเผยแพร่ได้ประมาณหนึ่งปี คือ พ.ศ. 2449 -2450 ก็หยุดเผยแพร่ (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาะโฆษิต และอวยพร พานิช, 2532)

4. “สตรีนิพนธ์”

เริ่มต้นใน พ.ศ. 2457 เป็นนิตยสารที่ไม่มีภาพประกอบ ไม่บอกรายละเอียดเกี่ยวกับผู้จัดทำสารบัญช ไม่มีหน้าปก เนื้อหาส่วนใหญ่ประกอบด้วยข่าวสารต่าง ๆ นิทาน แต่ส่วนมากเป็น นวนิยายเน้นการใช้คำประพันธ์ร้อยกรองประเภทต่าง ๆ รวมทั้งคอลัมน์ให้ความรู้แก่สตรีบ้าง เช่น สิ่งที่ควรรู้อย่าประมาทสตรี ฯลฯ (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2530)

5. “นาารีขเลง”

เริ่มออกเผยแพร่ใน พ.ศ. 2459 แต่ไม่สามารถหาข้อมูลได้ แต่คาดว่ามิลักษณะคล้ายกับนิตยสารที่ออกเผยแพร่ในช่วงเวลานี้ (หอสมุดแห่งชาติ, 2513)

อาจกล่าวได้ว่าในช่วงแรกของยุคการปลูกสำนึกในด้านการไฝหาความรู้และสิทธิของสตรีนั้น นิตยสารสตรี 3 ฉบับแรกของไทย ได้แก่ นาารีรมย์ บำรุงนาารี และกุลสตรี ล้วนมีคณะผู้จัดทำเป็นผู้ชายทั้งสิ้น ทั้งนี้คงเนื่องจากเหตุผลทางด้านสังคมของผู้หญิงไทยในสมัยดังกล่าว ยังมีโอกาสการเข้าถึงการศึกษาในแวดวงที่จำกัด รวมถึงกรอบจารีตประเพณีโบราณที่ยังสกัดกั้นการแสดงออกทางความคิด จึงเป็นเงื่อนไขให้ช่วงต้นของนิตยสารสตรีมีเพียงคณะทำงานผู้ชาย (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาะโฆษิต และอวยพร พานิช, 2532)

อย่างไรก็ตามวัตถุประสงค์ของหนังสือทุกเล่มที่กล่าวมาข้างต้นแม้จะทำงานจะเป็นบุรุษแต่ก็ได้รับบุอย่างชัดเจนว่ามีความประสงค์ให้ความรู้แก่สตรีเพื่อสตรีจะได้นำความรู้ด้านต่างๆ ไปพัฒนาตนเอง รวมถึงการนำความรู้ไปเลี้ยงดูบุตรหลายให้มีคุณภาพ กล่าวได้ว่าเนื้อหาของนิตยสารสตรีในช่วงแรกเน้นการให้ความรู้ ควบคู่ไปกับความบันเทิงเป็นช่วงของการปลูกสำนึกในด้านการฝึกหาคความรู้อของสตรี เพื่อให้มีความรอบรู้เรื่องต่าง ๆ มากขึ้น

จากรายละเอียดข้างต้นที่ผู้วิจัยได้ประมวลสาระสำคัญของนิตยสารในยุคดังกล่าวสามารถแสดงให้เห็นว่า นิตยสารสตรีใน “ยุคแห่งการปลูกสำนึกในด้านการฝึกหาคความรู้อและสิทธิของสตรีไทย” นั้นมีเนื้อหาแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ ดังนี้ (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาะโฆษิต และอวยพร พานิช, 2532) (นิลวรรณ ปิ่นทอง, 2492) (หอสมุดแห่งชาติ, 2513) (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2530)

ด้านแม่บ้านการเรือน รวมทั้งการเลี้ยงเด็ก การจัดบ้าน ประกอบด้วย นวนิยายที่ให้ความบันเทิงเป็นหลักส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเป็นเนื้อหาเกี่ยวกับงานแม่บ้านการเรือนด้านต่าง ๆ เน้นกลุ่มผู้อ่านที่เป็นแม่บ้าน และกึ่งแม่บ้าน ได้แก่ กุลสตรี

ด้านการให้ความรอบรู้ ทันโลกทันสมัยแก่สตรี รวมทั้งแฟชั่นใหม่ ๆ เน้นกลุ่มผู้หญิงมีความรู้เนื้อหาให้ความรู้แก่สตรีหลายๆ ด้าน ทั้งข่าวสาร ความรู้รอบตัว งานบ้าน ความคิดใหม่ ๆ รวมทั้งกฎหมายและอื่น ๆ ได้แก่ ศรีสัปดาห์ นารีนิเทศ นารีเชชม

ด้านความบันเทิง เป็นส่วนใหญ่ นิตยสารกลุ่มนี้จะประกอบด้วย นวนิยายเป็นส่วนใหญ่ประมาณ 80 เปอร์เซ็นต์ นอกจากนั้นจะมีคอลัมน์อื่น ๆ และสารคดี รวมทั้งโฆษณา ได้แก่ เติลเมล์วันจันทร์ นารีรมย์

ด้านวิชาการให้ความรู้ ความคิด และการพัฒนาสตรี ประกอบด้วยบทความที่มีเนื้อหาค่อนข้างหนักวิพากษ์วิจารณ์สังคม และบทบาทของสตรี เพราะมุ่งผู้อ่านเป็นผู้หญิงที่มีการศึกษา ฝึกหาคความรู้อแต่นิตยสารกลุ่มนี้มักไม่ประสบความสำเร็จในการขาย ได้แก่ บำรุงนารี สตรีศัพท์ สตรีไทย

ช่วงหลัง (พ.ศ. 2465 – มิถุนายน 2475)

นิตยสารสตรีในช่วงหลังของยุคการปลุกสำนึกในด้านการเฝ้าหาความรู้และสิทธิของสตรี เริ่มใน พ.ศ. 2465 – มิถุนายน พ.ศ. 2475 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งได้เริ่มมีนิตยสารเกิดขึ้นใหม่ หลังจากหยุดไปชั่วคราวจากวงการนิตยสารประมาณ 5 ปี โดยเริ่มจาก สตรี ศัพท์ (2465) ศรีสัปดาห์ (2465) สตรีไทย (2465) นารีเชชม (2469) นารีนิเทศ (2469) สยาม ยุคดี (2471) เดลิเมลวันจันทร์ (2472) หญิงสยาม (2473) สุภาพนารี (2473) นารีนาถ (2473) และ เนตรนารี (2475) โดยในช่วงหลังผู้วิจัยได้คัดเลือกนิตยสารที่มีลักษณะเด่นจำนวน 4 เล่ม ดำเนินการ วิเคราะห์ดังต่อไปนี้ (หอสมุดแห่งชาติ, 2513 และอุบลวรรณ ปิติพัฒนาโฆษิต และอวยพร พานิช, 2532)

1. “สตรีศัพท์”

ใน พ.ศ. 2465 นิตยสาร “สตรีศัพท์” นับเป็นนิตยสารสตรีเล่มแรกที่มีบรรณาธิการเป็นผู้หญิง คือ น.ส.ผะอบ พงศ์ศรีจันทร์ แต่เพียงไม่ถึงปีก็เลิกกิจการไป นิตยสารฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เสนอ ความรู้ และสาระต่างๆ สำหรับผู้หญิง โดยบรรณาธิการได้กล่าวไว้ในคำนำว่า (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโฆษิต และอวยพร พานิช, 2532)

...เป็นปากเสียงให้สตรีที่รับทุกข์ สตรีใดได้รับทุกข์หรือมีความเดือดร้อนอัน

บุรุษเพศได้กระทำด้วยความมิเป็นธรรม เชิญบอกนามและเรื่องจริงไปยังเรา...

จากความดังกล่าววิเคราะห์ได้ว่าผู้จัดทำพยายามให้ความรู้และข้อคิดเห็นต่างๆ แก่สตรีและ พยายามให้ผู้หญิงเสมอภาคกับชายตามอย่างอารยะประเทศ นอกจากนี้ยังพบว่าลักษณะของนิตยสาร “สตรีศัพท์” นั้นมีลักษณะหนังสือพิมพ์กึ่งนิตยสารออกเผยแพร่สัปดาห์ละ 2 ครั้ง มีการพาดหัวข่าวแต่ ไม่มีสารบัญ มีการจัดแบ่งคอลัมน์ในแต่ละหน้าเป็น 2 หรือ 3 คอลัมน์ มีโฆษณาค่อนข้างมาก ประมาณ ร้อยละ 30 – 40 ที่แตกต่างไปจากนิตยสารอื่น ๆ ในยุคนั้น คือ “สตรีศัพท์” นิยมลงโฆษณาหน้าปก ทุกฉบับ และภายในฉบับจะมีโฆษณาแทรกอยู่ตามหน้าต่าง ๆ มีทั้งใช้ภาพประกอบการโฆษณา และ ไม่ใช้ภาพประกอบการโฆษณา ส่วนเนื้อหานั้นประกอบด้วยคอลัมน์เล็ก ๆ น้อย ๆ มากมาย เช่น จดหมายจากผู้อ่าน เกร็ดความรู้ สารคดีสั้น คอลัมน์เบ็ดเตล็ด ลงข่าวอาชญากรรมและข่าวทั่ว ๆ ไป รวมถึงคอลัมน์เกี่ยวกับบทละคร และร้อยกรองต่าง ๆ ด้วย (หอสมุดแห่งชาติ, 2513)

กล่าวได้ว่า เนื้อหาส่วนใหญ่ของ “สตรีศัพท์” เป็นข่าวสารและการให้ความรู้ต่าง ๆ แก่ผู้อ่านมากกว่าเน้นเฉพาะความบันเทิง เนื่องจากนวนิยายนั้นมีอัตราส่วนน้อยมากเมื่อเทียบนิยายสารเล่มอื่น ๆ ทั้งนี้คอลัมน์สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความตื่นตัวเกี่ยวกับสิทธิสตรี ได้แก่ คอลัมน์ “ข่าวศาลเรื่องเกี่ยวกับผู้หญิง” คอลัมน์ “สภาพสตรีไทย” โดย “สตรีศัพท์” ฉบับวันที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2465 ได้กล่าวถึง การที่สามีมีภรรยาใหม่หรือมากกว่าหนึ่งคนได้โดยไม่ผิดกฎหมาย แต่เป็นการสร้างปัญหาแก่เด็กและสังคม นับว่าเป็นประเด็นที่ใหม่มากสำหรับสังคมในยุคนั้นที่กล่าวถึงปัญหาสตรี เด็กและสังคม นิยายสาร “สตรีศัพท์” มีโฆษณาแทรกเกือบทุกหน้า ส่วนใหญ่เป็นสินค้าเกี่ยวกับสตรี เช่น ยา เสื้อผ้า เครื่องประดับ และโฆษณาภาพยนตร์ สามารถสะท้อนได้ว่ายอดการพิมพ์หนังสือ “สตรีศัพท์” เป็นที่น่าพอใจและสูงมากพอสมควรทำให้สินค้าต่าง ๆ สนใจลงโฆษณาในนิยายสารนี้เป็นจำนวนมาก แต่เป็นที่น่าเสียดายที่เปิดดำเนินการเพียงหนึ่งปีก็เลิกกิจการไป (สมาคมโฆษณาธุรกิจแห่งประเทศไทย, 2527)

2. “ศรีสัปดาหะ”

ใน พ.ศ. 2465 นิยายสาร “ศรีสัปดาหะ” เป็นนิยายสารรายสัปดาห์ โดยหน้าปกระบุไว้ว่า (หอสมุดแห่งชาติ 2513)
...“ศรีสัปดาหะ” เป็นหนังสือฉบับเดียวที่จะเป็นปากเสียงให้แก่มหาชนทุกชั้น...

หนังสือ “ศรีสัปดาหะ” ที่ออกในยุคนี้นี้จะไม่มีลักษณะเป็นหนังสือผู้หญิงโดยเฉพาะ แต่เป็นหนังสือสำหรับทุกๆ คน เหตุที่กล่าวถึงนั้นเนื่องจากใน พ.ศ. 2497 “ศรีสัปดาหะ” กลายเป็นหนังสือผู้หญิงที่มีชื่อเสียงและกว้างขวางในหมู่อ่านทั่วไปในสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม “ศรีสัปดาหะ” ในยุคต้นนี้มีเหตุให้ออก ๆ หยุด ๆ อยู่หลายครั้งจนถึงปี พ.ศ. 2468 เนื้อหาประกอบคอลัมน์ ได้แก่ เราควรจะตื่นหรือยัง ขวนหัว นิทานสมัยใหม่ อาตมากำศรวล นวนิยายมีพอบประมาณ มีภาพโฆษณามีเล็กน้อย โดยมากนิยมลงโฆษณาในหน้าปกเข้าใจว่าเป็นความนิยมในช่วงเวลานั้นเช่นเดียวกับสตรีศัพท์ นิยายสาร และหนังสือพิมพ์อื่นๆ (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2530 และหอสมุดแห่งชาติ, 2513)

จากการวิเคราะห์พบว่าเนื้อหาของศรีสัปดาหะประกอบด้วยบทความสั้นๆ ที่เน้นสำนักด้านปัญหาบ้านเมือง เช่น บทความของดุสิต เปรมประชา เรื่อง พลเมืองไทยกำลังจน รัฐบาลจะนิ่งดูตายเสียหรือ ในฉบับวันศุกร์ที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2468 ซึ่งตรงกับสภาวะการณ์ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 6 ต่อเนื่องรัชกาลที่ 7 ทั้งนี้ยังมีคอลัมน์ ลำตัดครุเตมา ซึ่งใช้ลำตัดตอบโต้กัน เสียดสีการเมืองในสมัยนั้นทั้งยังมีภาพประกอบล้อเลียนสะท้อนสภาพของเหตุการณ์บ้านเมืองในยุคก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยเฉพาะความมีหัวรุนแรงของคนรุ่นใหม่ในสมัยนั้น พร้อมทั้งเสียดสีภาพในการเผยแพร่ ความคิด ข้อเขียนต่างๆ ในสิ่งพิมพ์ด้วย

3. “สตรีไทย”

ในปี พ.ศ. 2468 นิตยสาร “สตรีไทย” ได้เริ่มออกเผยแพร่ นับได้ว่า “สตรีไทย” เป็นนิตยสารที่เด่นและมีความสำคัญมากฉบับหนึ่งในประวัติศาสตร์นิตยสารสตรีไทย ในแง่ที่เป็นต้นแบบของนิตยสารยุคต่อ ๆ มาทั้งการจัดรูปเล่ม ภาพประกอบ การเสนอเนื้อหา ที่ประกอบด้วย เรื่องอ่านเล่น คอลัมน์ และบทความต่างๆ สตรีไทยนี้ได้ออกเป็นรายสัปดาห์ มีคำขวัญที่หน้าปกว่า (อุบลวรรณ ปิติพัฒน์ โฆษิต และอวยพร พาณิช, 2532)

...นิตยสาร “สตรีไทย” ออกเพื่อให้ความสว่างแก่สตรีทั้งปวง...

จากข้อความดังกล่าว ว่า “สตรีไทย ออกเพื่อให้ความสว่างแก่สตรีทั้งปวง” สะท้อนว่าการอ่านสตรีไทยเป็นการได้รับความรู้เปรียบเสมือนแสงสว่างแก่ชีวิตสตรี นอกจากนี้ยังพบว่า คณะผู้จัดทำล้วนเป็นผู้หญิง โดยมี น.ส.แฉล้ม จีระสุข เป็นเจ้าของและบรรณาธิการ แต่ออกได้ประมาณ 1 ปี ก็เลิกกิจการไป อย่างไรก็ตามพบว่าลักษณะเนื้อหาของ “สตรีไทย” นั้นให้สาระ ความรู้ ข่าวสาร วิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับบทบาทของสตรีค่อนข้างมาก นอกจากนี้ยังมีโฆษณาแทรกเกือบทุกหน้า กล่าวได้ว่ามีโฆษณาในแต่ละฉบับประมาณร้อยละ 40 สินค้าส่วนใหญ่ที่ลงโฆษณาได้แก่ สินค้าสตรี และเด็ก ความหนาของหนังสือ 30 – 50 หน้า คอลัมน์สำคัญ ๆ ที่เป็นต้นแบบให้กับนิตยสารสตรีฉบับต่อ ๆ มา ได้แก่ (หอสมุดแห่งชาติ 2513 และสมาคมโฆษณาธุรกิจแห่งประเทศไทย, 2527)

- ตอบปัญหาของแม่ไสว
- ตอบปัญหาข้อใจและปัญหาชีวิต
- คำอธิบายกฎหมายผัวเมีย
- ให้ความรู้ด้านรู้ด้านกฎหมายแก่สตรี
- ขตาของหล่อน
- พยากรณ์โชคชะตาชีวิตเกิดมีขึ้นเป็นครั้งแรก และต่อมาได้กลายเป็นคอลัมน์ที่นิตยสารผู้หญิงยุคต่อ ๆ มามักจะต้องมีทุกฉบับจนถึงปัจจุบัน
- ข่าวเบ็ดเตล็ด สังคม และวิจารณ์ เช่น คอลัมน์ทั้งหยิกทั้งข่วน เป็นการวิพากษ์ วิจารณ์เสียดสีสังคมในเรื่องต่าง ๆ
- “สตรีกับการเมือง” เป็นคอลัมน์ที่แบ่งออกเป็นคอลัมน์ย่อย ๆ อีกหลายหัวข้อ เช่น สตรีกับการเมืองไทย สตรีไทยกับการอาชีพ
- “เขียนหมาก” มีลักษณะเป็นปกิณกะเกี่ยวกับผู้หญิง แต่เป็นการเขียนแบบเสียดสีผู้ชายเป็นส่วนมาก

- นวนิยาย สารคดี รวมทั้ง สุภาชิต คำประพันธ์ และข่าวรอบโลก
- คอลัมน์เพชรของเธอ แนะนำการประดิษฐ์ การทำของใช้ต่าง ๆ และการบำรุงผิว

สรุปได้ว่า “สตรีไทย” เป็นนิตยสารผู้หญิงที่มีเนื้อหาค่อนข้างหนัก และก้าวหน้าสำหรับยุคสมัยดังกล่าว คอลัมน์ต่าง ๆ เป็นแบบฉบับที่น่าสนใจแก่นิตยสารในยุคต่อๆ มา นับได้ว่าเป็นนิตยสารที่สำคัญมากฉบับหนึ่ง แต่น่าเสียดายที่เปิดดำเนินการเพียงระยะเวลาสั้นๆ เท่านั้น

4. “นารีเชชม”

ใน พ.ศ. 2468 นิตยสาร “นารีเชชม” ได้เปิดตัวขึ้นในเวลาใกล้เคียงกับนิตยสารสตรีอีกฉบับคือ “นารีนิตเทศ” สำหรับ “นารีเชชม” นั้นออกเป็นรายทศ หมายถึง ออกทุก 10 วัน โดยจะออกทุกวันที่ 1, 10 และ 20 ของเดือน “นารีเชชม” นั้นประกาศตัวอย่างชัดเจนว่าเป็น “หนังสือพิมพ์บรรเทงคดีชั้นสูง” มีคณะผู้จัดทำเป็นผู้หญิงล้วน โดยมีบรรณาธิการ คือ หม่อมหลวงหญิงสวาสดี ศิริวงศ์ ณ อยุธยา ผู้จัดการ คือ หม่อมราชวงศ์ชื่นจิตต์ นันทศักดิ์ ณ อยุธยา เลขานุการณี คือ นางสาววิเชียร ชูปัญญา ของนิตยสารเล่มนี้ คณะผู้จัดทำได้แจ้งไว้อย่างชัดเจนในเล่มที่ 1 ความว่า (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโฆษิต และอวยพร พานิช, 2532 และหอสมุดแห่งชาติ, 2513)

... “นารีเชชม” ตั้งใจจะทำทุกอย่างเพื่อแสดงความบรรเทงเรียงรมย์อันแท้จริงและความรู้เบ็ดเตล็ดมาสู่บางท่านและเพื่อให้ นารีเชชม เป็นหนังสือพิมพ์นารีเชชมสมชื่อ จึงไม่มีประสงค์จะนำความเห็นที่เกี่ยวกับการบ้านการเมืองมาเผยแพร่ในนารีเชชม เพราะชิมทราบดีว่าหาใช้วิสัยของสตรีไม่ และไม่ประสงค์จะเกะกะก้าวร้าวเสียดสีเฉพาะบุคคลหรือคณะใด ๆ ทั้งไม่ใช่สนามประลองฝีปากสำหรับถากถางว่าผู้ใดเป็นอันขาด...

จากการวิจัยพบว่าขอบเขตเนื้อหาที่นารีเชชมได้ระบุไว้ดังกล่าวข้างต้น เห็นได้ว่า “นารีเชชม” และ “สตรีไทย” มีวัตถุประสงค์แตกต่างกันอย่างมาก ฉบับหนึ่งมุ่งพัฒนาสตรีให้มีหัวก้าวหน้าเพื่อพัฒนาให้ทัดเทียมชาย อีกฉบับหนึ่งเน้นไปทางสุขนิยมและเห็นว่างานด้านการพัฒนาประเทศบริหารบ้านเมืองไม่ใช่งานที่สตรีควรเข้าไปมีส่วนร่วม นอกจากนี้ยังพบว่า “นารีเชชม” มีความหนาประมาณ 115 หน้า เนื้อหาส่วนใหญ่ของ “นารีเชชม” มีโฆษณาประมาณร้อยละ 5 ไม่มีภาพประกอบ เน้นไปที่นิยาย และบันเทิงเป็นหลัก แต่ก็มีคอลัมน์ในการให้คติเตือนใจแก่สตรีอยู่บ้าง เช่น คอลัมน์ “ภัยหญิงสาว” “ชีวิตของดิฉัน” “นารีควรทราบ” ฯลฯ

5. “นารินิเทศ”

เกิดขึ้นในปี 2469 เป็นปีเดียวกันกับ “นารีเชชม” ลักษณะมีความคล้ายคลึงกับ “นารีเชชม” เนื่องจากมีวัตถุประสงค์เพื่อความบันเทิง ให้ผู้อ่านรักการอ่าน เพาะนิสัยรับการอ่านให้ปวงสตรี และนิยมในการอ่านยิ่งขึ้น เนื้อหาส่วนใหญ่จึงประกอบด้วย โคลง กลอน และฉันทประมาณร้อยละ 30 นอกจากนี้มีคอลัมน์ให้ความรู้สตรีอีกเล็กน้อย ผู้จัดทำและเจ้าของ คือ สิวลี เข้าใจว่าเป็นสตรี เนื่องจากผู้เขียนคอลัมน์ต่าง ๆ ล้วนใช้นามเป็นสตรี เช่น คอลัมน์ ตอบจดหมาย ของแม่ลำดวน คอลัมน์แพทย์ โศคพยากรณ์ โดย น.ส.รำจวญ เป็นคอลัมน์ทำนายโชคชะตาที่มีลักษณะค่อนข้างแปลก คือ มีบัตรทำนายโชค เป็นการร่วมสนุกกันระหว่างผู้อ่านผู้จัดทำนิตยสาร ยังมีคอลัมน์ ครัวนารินิเทศ โดย น.ส.กาญจนา (หอสมุดแห่งชาติ, 2513)

อย่างไรก็ดีหนังสือเล่มนี้ไม่มีภาพประกอบ และโฆษณาเลย หนังสือมีความหนาประมาณ 100 หน้า เนื้อหาส่วนใหญ่จึงเน้นหนักไปที่ด้านบันเทิง และเกร็ดความรู้ต่าง ๆ สำหรับสตรี

6. “สยามยุพตี”

ใน พ.ศ. 2471 “สยามยุพตี” ได้เปิดตัวขึ้นเป็นนิตยสารสตรีซึ่งมีลักษณะกึ่งหนังสือพิมพ์ โดยเน้นเนื้อหาของข่าวสารที่เกี่ยวกับสตรีทั้งสิ้น มีวัตถุประสงค์ในการจัดทำเพื่อป้องกันเกียรติยศสตรีไทย พยายามช่วยเหลือเพื่อสตรีในด้านอาชีพ ความรู้ต่าง ๆ และการเรียน นอกจากนี้ยังเป็นปากเสียงช่วยความร้องทุกข์ของเพื่อนร่วมชาติ เนื้อหาภายในเล่มจึงประกอบด้วยคอลัมน์ต่าง ๆ มากมายในด้านการให้ความรู้แก่สตรีด้านการเมือง การเรือน ตลอดจนถึงบทกวีต่าง ๆ และคอลัมน์อื่น ๆ เช่นเดียวกับนิตยสารสตรีทั่วไป เช่น ทำนายโชคชะตา โดย น.ส.ประดับ เอมกมล และคอลัมน์ชำชัน ภาพประกอบมีลักษณะที่น่าสนใจ คือ ลักษณะการแต่งตัวเป็นตะวันตกมาก มีภาพโฆษณาอยู่บ้าง (สมาคมโฆษณาธุรกิจแห่งประเทศไทย, 2527)

สรุปได้ว่า “สยามยุพตี” เป็นนิตยสารผู้หญิงที่มีแนวคิดเดียวกับ “สตรีไทย” ที่เน้นสาระความรู้ที่เป็นประโยชน์แก่สตรี แต่ก็มีเนื้อหาบันเทิงสอดแทรกอยู่ด้วยแม้เพียงเล็กน้อยก็ตาม

7. “เดลิเมล์วันจันทร์”

ใน พ.ศ. 2472 “เดลิเมล์วันจันทร์” ได้เกิดขึ้นมีลักษณะกึ่งหนังสือพิมพ์อีกฉบับหนึ่ง ในยุคต่อๆ มาก ได้กลายเป็นหนังสือผู้หญิงอีกเล่มหนึ่งที่โด่งดังมากแม้ว่าในยุคแรกจะไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ซึ่ง “เดลิเมล์วันจันทร์” นี้ออกในช่วง พ.ศ. 2472 – 2473 มีลักษณะเป็นหนังสือพิมพ์ขนาดเล็กหน้าประมาณ 20 หน้า จัดแบ่งเป็น 3 – 4 คอลัมน์ใน 1 หน้า มีการพาดหัวข่าวขนาดต่าง ๆ พร้อมทั้งมีภาพประกอบและภาพถ่ายต่าง ๆ ค่อนข้างมาก มีโฆษณาประมาณร้อยละ 10 แทรกอยู่ตาม

หน้าต่าง ๆ “เดลิแมร์วันจันทร์” นี้ไม่มีสารบัญ เนื้อหา มีข่าวสาร นวนิยาย และสารคดี ที่สำคัญ คือ มีหน้าสำหรับสุภาพสตรี ซึ่งมีแฟชั่น เสื้อผ้า และเรื่องอื่น ๆ ที่ทันสมัยเป็นการให้ความรู้ด้านการเรือนแก่สตรีในสมัยนั้น (เทพชู ทับทอง, 2535 และหอสมุดแห่งชาติ, 2513)

กล่าวคือแม่ “เดลิแมร์วันจันทร์” จะมีได้มีลักษณะเป็นหนังสือเฉพาะผู้หญิง แต่นับได้ว่ามีคอลัมน์เกี่ยวกับผู้หญิงพอสมควร แสดงให้เห็นว่า “เดลิแมร์วันจันทร์” ให้ความสำคัญแก่ผู้อ่านที่เป็นผู้หญิงอย่างมากทีเดียว

8. “หญิงสยาม”

ในปี พ.ศ. 2473 “หญิงสยาม” ได้เปิดตัวเป็นนิตยสารสตรีรายสัปดาห์ มีลักษณะทั่วไป คล้ายคลึงกับนิตยสารผู้หญิงในยุคนั้น ว่า (อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโฆษิต และอวยพร พานิช, 2532)

...“หญิงสยาม” มีเจตนารมณ์ของนิตยสารเพื่อทำให้การศึกษาของสตรีเจริญ

เท่าบุรุษเพศ และเป็นปากเป็นเสียงของผู้อ่าน...

จากการวิจัยพบว่า “หญิงสยาม” แบ่งออกเป็น 3 คอลัมน์ใน 1 หน้ามีเนื้อหาต่อบันเทิง นวนิยาย สารคดี ขำขัน ข่าวสารต่าง ๆ และความรู้รอบตัว นอกจากนี้ยังมีคอลัมน์พยากรณ์ เจ้าของชื่อ วงศ์ หล่อวิจิตร “หญิงสยาม” ออกเผยแพร่ได้ประมาณ 1 ปีก็เลิกกิจการไป

9. “สุภาพนารี”

“สุภาพนารี” เปิดตัวใน พ.ศ. 2473 เป็นนิตยสารขนาด 5” x 8” หนาประมาณ 35 หน้า บรรณาธิการเป็นผู้หญิง ชื่อ น.ส.ชม เตียวบุญเหลือ ออกได้เพียง 1 ปีเช่นกัน เนื้อหาในนิตยสารมีคอลัมน์ต่าง ๆ ที่น่าสนใจมากมายนอกเหนือจากนวนิยายเรื่องแปล 2 เรื่อง ความรู้รอบตัว โคลง กลอน ภาชิตต่าง ๆ คอลัมน์ตอบคำถาม และคอลัมน์ “สุภาพคารม” ที่สำคัญ คือ เริ่มมีคอลัมน์ประเภทสัมภาษณ์บุคคล เพื่อลงตีพิมพ์ คือ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล นับว่าเป็นแบบฉบับของนิตยสารสตรีในยุคต่อ ๆ มา คำขวัญของ “สุภาพนารี” คือ (สมาคมโฆษณาธุรกิจแห่งประเทศไทย, 2527)

...ข่าวสาร วิชชา บรรเทิงคดี...

ใน พ.ศ. 2474 “สุภาพนารี” ได้เพิ่มคอลัมน์ “สตรีกับกฎหมาย” “เมื่อโลกหมุน” “ข่าวนอกประเทศ” และ “ข่าวในประเทศ” โดยมีโฆษณาแทรกอยู่บ้างแต่ไม่มาก ภาพประกอบมีค่อนข้างน้อย อาจสรุปได้ว่า “สุภาพนารี” เป็นนิตยสารที่เน้นข่าวสาร วิชชาการ บันเทิงคดี แต่ไม่มีการวิพากษ์วิจารณ์เรื่องของสตรีเหมือนสตรีศัพท์ หรือสตรีไทย โดยจะเน้นการให้ความรู้ด้านต่างๆ แก่สตรีแทนนับว่าเป็นนิตยสารที่ตีฉบับหนึ่งในยุคสมัยนั้น

10. “นารีนาถ”

ใน พ.ศ. 2473 “นารีนาถ” ได้ออกเผยแพร่ในเวลาใกล้เคียงกับนิตยสาร “หญิงสยาม” และ “สุภาพนารี” ทั้งนี้ “นารีนาถ” เป็นที่เด่นชัดและมีความสำคัญมาก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว “นารีนาถ” ได้ออกเผยแพร่อยู่ประมาณ 2 ปี เจ้าของและบรรณาธิการ คือ น.ส.สุมน กาญจนคม นารีนาถออกอยู่ได้ประมาณ 2 ปี เจ้าของบรรณาธิการ คือ น.ส.สุมน กาญจนคม คณะผู้จัดทำส่วนใหญ่เป็นสตรี มีจุดมุ่งหมายดังความตอนหนึ่งว่า (หอสมุดแห่งชาติ, 2513)

...จุดมุ่งหมายของนิตยสารนั้นเพื่อให้ความสุขสำราญแก่ครอบครัว
บำรุงความรู้ของสตรีในทางการบ้าน เพื่อช่วยกำลังโรงเรียนสตรีและบิดา
มารดา...

นอกจากนี้ที่ชื่อนิตยสาร “นารีนาถ” นั้นระบุไว้ว่า

... “นารีนาถ” มิตรผู้เป็นประทีปทุกยาม...

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า “นารีนาถ” มีวัตถุประสงค์หลักในการให้ความรู้แก่สตรี โดยเปรียบเทียบความรู้เสมือนประทีป แสงสว่างที่เป็นเพื่อนสตรีในทุกเวลา นำความสุขแก่สตรีและครอบครัว รวมถึงนำความรู้แก่สตรีอีกทางหนึ่งนอกเหนือวิชาความรู้จากโรงเรียนและการอบรมสั่งสอนจากบิดามารดา

เทพชู ทับทอง (2535) ได้กล่าวถึงหนังสือ “นารีนาถ” ว่า เนื้อหาประกอบด้วยคอลัมน์ต่าง ๆ มากมาย โดยแยกเป็นหัวข้อต่าง ๆ ได้แก่

- คำสอน มีคอลัมน์เกี่ยวกับภษิตต่าง ๆ วิจาร์ณสิทธิของชีวิต โดย จาระไน โภมุทกุล
- เรื่องเพลินใจ เน้นด้านบันเทิง นวนิยาย เรื่องแปลต่าง ๆ ประมาณ 4 – 5 เรื่อง นับเป็นร้อยละ 40 ของเนื้อหา นักเขียนที่สำคัญ ได้แก่ ดอกไม้สด ม.จ.อากาศดำเกิง ระพีพัฒน์ เลี้ยว ศรีเสวก ฯลฯ
- การศึกษาทางบ้าน มีคอลัมน์หรือบทความที่ให้ความรู้ด้านต่าง ๆ เกี่ยวกับสตรี เช่น หญิงเกิดมาควรเรียนอะไร สตรีเกี่ยวข้องกับศาสนาอย่างไร สตรีกับบ้าน
- หน้าที่แม่บ้าน มีคอลัมน์ด้านการเรือนเป็นส่วนใหญ่ เช่น การปรุงอาหาร การเย็บปักถักร้อย หรืออาจมีบทความที่ให้ความรู้อื่น ๆ บ้าง เช่น หญิงช่วยชาติอย่างไร ?
- เรื่องสำหรับเด็ก เป็นเรื่องแปลสำหรับเด็ก และบทความสั้น
- กวีพากษ์ เป็นบทกวี คำประพันธ์ประเภทต่าง ๆ บางครั้งเป็นโคลงภาษาอังกฤษ และนำมาแปลเป็นภาษาไทยเทียบให้เห็นระหว่างภาษาอังกฤษและภาษาไทย

- ปฎิคมพากษ์ เป็นคอสม์นัที่ปรากฏในช่วงหลัง อยู่ท้ายเล่มมีลักษณะเหมือนบทบรรณาธิการ เรื่องว่า คำต้อนรับปฎิคมพากษ์ คำตอบคำถามจากผู้อ่าน และปัญหาเรียกความสุข เป็นการตอบปัญหาชีวิตต่าง ๆ

ลักษณะการใช้ภาษาและอักขรวิธีใน “นารินาถ” ยังคงการใช้อักขรวิธีแบบเก่าอยู่ค่อนข้างมาก เช่น เติร หยากมีลูก ทรวดทรง ฯลฯ นอกจากนี้ภาพประกอบนวนิยายและคอสม์นัล้วนเป็นภาพวาดสำหรับการโฆษณาใน “นารินาถ” นั้นพบว่ามึน้อยคิดเป็นร้อยละ 5 เท่านั้น มีการโฆษณาสินค้าสำหรับสตรีที่ทันสมัยมากหลายผลิตภัณฑ์ เช่น ผ้าซั้บระดู นับเป็นสินค้าสำหรับสตรีที่ทันสมัยมากในยุค พ.ศ. 2472 แม้แต่หนังสือพิมพ์ในยุคเดียวกันนั้นไม่พบการโฆษณานี้เลย สะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มสตรีที่อ่าน “นารินาถ” เป็นสตรีทันสมัย มีฐานะ และมีการศึกษาดี (เทพชู ทับทอง, 2535และสมาคมโฆษณาธุรกิจแห่งประเทศไทย, 2527)

กล่าวได้ว่า “นารินาถ” เป็นนิตยสารผู้หญิงมีเนื้อหาที่ตึเล่มหนึ่ง ผู้แต่งนวนิยาย เรื่องแปลล้วนเป็นนักเขียนที่มีชื่อเสียง เช่น “โลกใหม่” พระนิพนธ์ในหม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล ตึพิมพ์ในนิตยสาร “นารินาถ” ฉบับที่ 8 นวนิยายต่าง ๆ ที่ตีพิมพ์ใน “นารินาถ” หลายเรื่องยังคงได้รับนิยมถึงปัจจุบัน เช่น บทประพันธ์เรื่อง “แรงอธิษฐาน” ของ ก. สุรางคนางค์ “ราชินีผู้รั้งมงกุฎ” ของ ดอกไม้ป่า ฯลฯ เป็นที่น่าสังเกตว่าคอสม์นัวิพากษ์วิจารณ์การเมืองจะไม่ปรากฏชัดเจนในนิตยสาร “นารินาถ” อย่างไรก็ตามมีการให้ความรู้แก่สตรีในเรื่องสังคมและการเมืองกว้าง ๆ เช่น บทความเรื่อง “ความสามัคคีของประเทศ” ในนารินาถฉบับวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2473 มีข้อความตอนหนึ่งว่า (สมน กาญจนาคม, 2473)

... **“นารินาถ”** เป็นหนังสือพิมพ์สตรี เหตุไฉนเล่าข้าพเจ้าจึงมาเขียนเรื่องซึ่งดูประหนึ่งว่าเป็นการเมืองเช่นนี้ ขอตอบว่าที่เขียนมานี้จะว่าเป็นการเมืองก็ไม่ใช่แท้ และถึงจะนับว่าเป็นการเมือง ก็เป็นเรื่องทีผู้หญิงเข้าใจได้ดี **แท้จริงผู้หญิงนั่นเองมีส่วนสำคัญหนักหนาในเรื่องรักษาความสามัคคีหรือถ้าจะว่าอีกนัยหนึ่งผู้หญิงทำลายสามัคคีก็เก่งอยู่มากเหมือนกัน...**

(เน้นข้อความ – โดยผู้วิจัย)

จากความดังกล่าวข้างต้นเป็นทั้งการสะท้อนแนวคิดบรรณาธิการและคณะผู้จัดทำหนังสือว่าการเมืองเป็นเรื่องทีทุกคนควรให้ความสนใจ นอกจากนี้ข้อความข้างต้นยังแสดงให้เห็นว่า สังคมในขณะนั้นให้ความสำคัญกับบทบาทของสตรีที่มีต่อสังคม จากคำว่า **“แท้จริงผู้หญิงนั่นเองมีส่วนสำคัญหนักหนา”** อย่งไรก็ดีช่วงท้ายของประโยคได้กล่าวเสียดสิ และให้ข้อคิดกับสตรี ว่า **“ผู้หญิง**

ทำลายสามัคคีก็เก่งอยู่มากเหมือนกัน” เป็นการย้ำเตือนให้สตรีตระหนักว่าเมื่อมีความสำคัญต่อสังคมแล้วควรรักษาความสามัคคีและนำความสามารถของตนกระทำการอันเป็นประโยชน์ในทางสร้างสรรค์

จากการวิจัยพบว่ายุคของการปลุกสำนึกทางความรู้ ความคิดและสิทธิสตรี ซึ่งนับว่าเป็นยุคแรกของนิตยสารสตรีในประเทศไทย เป็นยุคที่มีความสำคัญด้านบุกเบิกเนื้อหาที่ดี และเป็นต้นแบบแก่นิตยสารสตรีในยุคต่อ ๆ มา นับเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ ที่สามารถถ่ายทอดการศึกษาแก่สตรีในวงกว้าง เป็นการพัฒนาสตรีทั้งด้านสติปัญญาความรู้ด้านวิชาการ ด้านศีลธรรมจรรยา งานหัตถกรรม สุขภาพ และการครองเรือนได้อย่างครบถ้วน

นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าลักษณะสำคัญของนิตยสารสตรีในยุคของการปลุกสำนึกในด้านการให้ความรู้และสิทธิของสตรีไทยนั้น เนื่องจากสตรีไทยในช่วงเวลาดังกล่าวยังมีโอกาสเข้าถึงการศึกษาน้อย โดยมากมีบทบาทจำกัดเฉพาะภายในบ้าน จึงมักเป็นฝ่ายเสียเปรียบและถูกมองข้ามความสำคัญไป นิตยสารสตรีในยุคนี้จึงมีบทบาทสำคัญ สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของผู้จัดทำที่มุ่งจะกระตุ้นสตรีไทยในยุคดังกล่าวให้ใฝ่หาความรู้เพิ่มมากขึ้นเพื่อเป็นการพัฒนาตนเอง โดยเฉพาะนิตยสารสตรีในช่วงแรกที่เริ่มมีนิตยสารสตรีขึ้นในประเทศไทยผู้จัดทำแม้บางเล่มจะมีผู้จัดทำเป็นชาย แต่วัตถุประสงค์หลักต่างมุ่งหวังในการให้ความรู้แก่สตรีในด้านต่าง ๆ ผ่านนิตยสาร

คณะผู้จัดทำหนังสือในช่วงแรกดังที่กล่าวข้างต้น คือ คณะผู้จัดทำในช่วงแรกส่วนมากจะเป็นผู้ชาย นอกจากนี้หลายฉบับ ผู้จัดทำเป็นเจ้านายชั้นสูง เชื้อพระวงศ์ เริ่มจาก นารีธรรม นารีเชชม และนารีนาถ ทั้งนี้ในนิตยสารหลายเล่มนิยมใช้ร้อยกรองในการถ่ายทอดเรื่องราวมากกว่าการถ่ายทอดผ่านร้อยแก้วดังเช่นปัจจุบัน อาทิ นารีธรรม และสตรีนิพนธ์

อย่างไรก็ตามในช่วงหลังของนิตยสารสตรียุคนี้มีการเพิ่มความหลากหลายมากขึ้นจากยุคต้น อีกทั้งยังเน้นความรู้ด้านสิทธิและการพัฒนาสตรีมากขึ้นกว่าเดิม มีการตำหนิผู้ชายที่เอาเปรียบสตรีเพศในด้านต่าง ๆ รวมถึงการเริ่มต้นที่ดีในนิตยสารยุคต้นจึงส่งผลให้การเติบโตของนิตยสารสตรีในประเทศไทยมีทิศทางที่ชัดเจน มุ่งเน้นการให้ความรู้ ความคิด เป็นหลักผ่านรูปแบบการถ่ายทอดที่แตกต่างกันไป โดยมีความบันเทิงเป็นส่วนประกอบ

แนวคิดเกี่ยวกับการอุดมศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เหตุแห่งความเป็นพลวัตของสังคมในปัจจุบัน ปรากฏการณ์และปัญหาทางสังคมมีความสลับซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มนุษย์ที่อยู่ในสังคมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน อย่างเป็นที่เรียกว่าปฏิสัมพันธ์ ปรากฏการณ์สังคมซึ่งเป็นเรื่องของมนุษย์หลาย ๆ คนจึงมีลักษณะเกี่ยวพันกัน การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมจึงให้ความสำคัญกับองค์ประกอบด้านจิตใจ ความเชื่อ และความหมายที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมของมนุษย์โดยการศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับสภาพทั่วไปของสังคม ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ไปจนถึงแบบแผนการดำเนินชีวิตในด้านต่าง ๆ เช่น ขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อทางศาสนา การจัดระเบียบสังคม และการทำมาหากิน เนื่องจากข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้ช่วยให้เกิดความเข้าใจปรากฏการณ์ได้ดีและชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะวิธีการดังกล่าว คือการนำข้อมูลเชิงรูปธรรมย่อย ๆ หลาย ๆ กรณีมาสรุปเป็นข้อสรุปเชิงนามธรรมโดยพิจารณาจากลักษณะร่วมที่พบ (สุภางค์ จันทวานิช, 2554)

ด้วยความเชื่อว่าพฤติกรรมทางสังคมของคนเรามีทั้งพฤติกรรมภายนอก และพฤติกรรมภายใน พฤติกรรมภายนอก คือ ส่วนที่ปรากฏให้เห็นและรู้ความหมายได้ ถ้าผู้สังเกตพฤติกรรมมีความคุ้นเคยกับวัฒนธรรมของเจ้าของพฤติกรรม พฤติกรรมภายใน คือ ส่วนที่เป็นค่านิยม ความเชื่อ ความรู้สึก เป็นตัวกระตุ้นให้แสดงพฤติกรรมภายนอกอีกทอดหนึ่ง การทำความเข้าใจพฤติกรรมภายนอกที่ปรากฏจึงต้องอาศัยความเข้าใจพฤติกรรมภายในของคนเรา (สุภางค์ จันทวานิช, 2554)

เพื่อความเข้าใจในเหตุผลแห่งพลวัตในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย ผู้วิจัยจึงทำการศึกษารับทิศทางสังคม และวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย โดยเริ่มทำการศึกษาดังตั้ง พ.ศ. 25411 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 5 แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ พระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

เมื่อทรงพระเยาว์ พระองค์ทรงศึกษาในสำนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรี กรมหลวงวรเสถรรฐสุดา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นขัตติยราชานารี ผู้ทรงรอบรู้ด้านอักษรศาสตร์และโบราณราชประเพณีอย่างดียิ่ง นอกจากนั้นทรงศึกษาภาษามคธ กับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เนียม) เมื่อเป็นหลวงราชาภิรมย์ กรมราชบัณฑิต ทรงศึกษาวิชาการยิงปืนไฟจากสำนักพระยาอภัยศรีพลิง (ศรี) วิชาศกกรรมกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และวิชาการอื่น ๆ อันสมควรแก่บรมราชกุมาร สำหรับวิชาภาษาอังกฤษทรงศึกษาจากชาวต่างประเทศโดยตรง คือ นางแอนนา เลียวโนเวนส์ หมอจันดเล และนายแปเตอร์สัน จนกระทั่งมีพระราชกิจมากขึ้นไม่อาจศึกษากับพระอาจารย์ได้ ก็ได้ทรงพระอุตสาหะศึกษาด้วยพระองค์เอง จน

ทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษอย่างแตกฉาน ส่วนในด้านวิชาการรัฐศาสตร์ ราชประเพณีและโบราณคดีนั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นผู้พระราชทานการฝึกสอนตลอดมา (กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2541)

ปีพุทธศักราช 2404 ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อ พ.ศ. 2409 หลังจากลาผนวชแล้ว ประทับ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง ระหว่างนี้สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงกวัดขังดูแลในเรื่องราชการแผ่นดินมากขึ้น โปรดเกล้าฯ ให้เฝ้าปฏิบัติประจำพระองค์นอกเหนือจากเวลาเฝ้าตามปรกติ เพื่อทรงรับฟังพระบรมราโชวาท และพระบรมราชาธิบายในเรื่องราชการและราชประเพณีต่างๆ อยู่เสมอ ต่อมา พ.ศ. 2410 เมื่อเลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมขุน และเปลี่ยนพระนามกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพิณิตประชานาถแล้ว ทรงรับหน้าที่ในการบังคับบัญชากรมมหาดเล็ก กรมทหารบกวังหน้า กรมล้อมพระราชวัง และกรมพระคลังมหาสมบัติ

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 ที่ประชุมเสนาบดีและพระบรมวงศานุวงศ์ พร้อมใจกันอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ ขึ้นเถลิงถวัลราชสมบัติ มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรก เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2411 แต่เนื่องจากขณะนั้นพระองค์ยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงรับหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จนกระทั่งบรรลุนิติภาวะแล้ว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเป็นเวลา 2 สัปดาห์ แล้วจึงมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้ง เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2416 และนับจากนั้นมาก็ทรงพระราชอำนาจเด็ดขาดในการบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งตลอดรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่าง ๆ อันก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างอนงอนันต์

เดช บุนนาค (2512) ได้กล่าวถึงการปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นยุคของการปฏิรูป (Age of Reform) หรือยุคของการทำให้ทันสมัย (Age of Modernization) อย่างแท้จริง โดยเริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในรัชกาลที่ 5 งานปฏิรูปเด่นชัดและยิ่งใหญ่มาก งานปฏิรูปหลายอย่าง เช่น การริเริ่มปลดปล่อยทาส การตั้งสภาที่ปรึกษาที่เรียกว่า ที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) และที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มขึ้นทันทีที่พระองค์ทรงมีอำนาจในการปกครองโดยสมบูรณ์ ซึ่งขณะนั้นทรงมีพระชนมพรรษาเพียง 21 พรรษา เท่านั้น งานปฏิรูปแต่ละอย่างหากศึกษาโดยละเอียดแล้วจะเห็นพระอัจฉริยภาพของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

กล่าวคือ ในรัชสมัยของพระองค์ประเทศต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากอิทธิพลตะวันตก ซึ่งแผ่ขยายเข้ามาครอบคลุมดินแดนแถบเอเชีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าเพื่อรักษาสถานะของประเทศ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปรับตัวให้ทันสมัยแบบตะวันตกในทุกๆ ด้าน พระองค์ทรงดำเนินพระบรมราโชบายสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มแรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงศึกษาแบบแผนการปกครอง ระบบกฎหมาย การคลัง การจัดระเบียบสังคม และความเจริญของบ้านเมืองด้านต่างๆ โดยเสด็จประพาสมลายู สิงคโปร์ ชวา พม่า และอินเดีย ซึ่งชาติตะวันตกเป็นผู้วางระเบียบดังกล่าว

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำความรู้และวิทยาการมาปรับใช้ในประเทศทันทีที่ทรงมีโอกาส ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบ้านเมืองทุกด้าน นับตั้งแต่ประเพณี ในราชสำนัก การปรับปรุงระบบสังคมด้วยการเลิกระบบทาส ระบบไพร่ การส่งพระราชโอรสพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางไปศึกษาวิทยาการแขนงต่าง ๆ ในทวีปยุโรป เพื่อจะได้กลับมาเป็นกำลังสำคัญในการปรับปรุงประเทศ และเมื่อมีพระราชอำนาจเต็ม ทรงจัดการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินโดยรวมศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ แบ่งหน้าที่ให้กระทรวงต่างๆ รับผิดชอบพัฒนาประเทศก่อตั้งกิจการสำคัญต่าง ๆ เช่น การโทรเลข การไปรษณีย์ การรถไฟ ตัดถนน สร้างโรงเรียน โรงพยาบาล ฝึกหัดทหารแบบใหม่ ฯลฯ อันส่งผลให้ประเทศเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ สามารถรักษาเอกราชไว้ได้ (เดช บุนนาค, 2512 และวุฒิชัย มูลศิลป์, 2543 : 2547)

อาจกล่าวได้ว่าการที่พระองค์ทรงพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าได้ตามพระราชประสงค์นั้น เนื่องมาจากพระราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ที่เป็นผู้มีปิยะวาจาในการผูกน้ำใจคนทุกชั้นทุกระดับ โดยเฉพาะในการเสด็จประพาสต่างประเทศทรงมีพระราชจริยวัตรเหมาะสมงดงาม ในส่วนการบริหารประเทศนั้น พระองค์มีพระราชวิจารณ์ญาณในการพัฒนาคัดเลือกบุคคลที่จะรับสนองพระราชดำริ เพื่อให้ทรงบรรลุผลตามพระราชประสงค์ทวยราษฎร์ต่างสำนักในพระมหากษัตริย์คุณยิ่ง ยกย่องถวายพระราชสมัญญานามว่า “พระปิยะมหาราช”

ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษา

ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาตามแบบใหม่นี้มีผลไม่เพียงแต่เฉพาะด้านการศึกษาเท่านั้น แต่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูป การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองในทุก ๆ ด้านด้วยปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่ (เดช บุนนาค, 2512 และวุฒิชัย มูลศิลป์, 2543 : 2547)

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมัยใหม่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2396 เมื่อทรงพระเยาว์ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ทั้งแบบโบราณราชประเพณีและแบบสมัยใหม่ ในเบื้องต้นทรงศึกษาอักษรสมัยกับครูสตรีฝ่ายใน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดหาครูที่รอบรู้ในวิชาการแขนงต่าง ๆ มาถวายการสอนให้วิชาที่ทรงศึกษามีภาษาบาลี ปันไฟ มวยปล้ำ กระบี่กระบอง อศวกรรม คชกรรม รัฐประศาสน์ราชประเพณี และโบราณคดี สำหรับวิชารัฐประศาสน์ราชประเพณีและโบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝึกสอนเองโดยตลอด ด้านภาษาอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่าจ้างครูสตรีชาวอังกฤษจากสิงคโปร์ คือ นางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna H. Leonowens) มาถวายการสอน (สมเด็จพระยาตำราจนาภาพ, 2504)

นางแอนนาเข้ามาเมืองไทยเมื่อวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2404 (ค.ศ. 1862) และออกจากเมืองไทยไปเมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2410 (ค.ศ. 1867) ถัดจากนางแอนนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมจันดเล (John H. Chandler) ชาวอเมริกันเป็นครูถวายการสอน (หม่อมจันดเลเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2386 และกลับสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2411)

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติแล้ว ใน พ.ศ. 2416 ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับนายแพตเตอร์สัน (Francis George Patterson) ต่ออีกแต่ทรงอยู่ไม่นาน จากนั้นทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง (กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2541)

สมเด็จพระยาตำราจนาภาพ (2504 : 2519) ทรงนิพนธ์ถึงพระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ไว้ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ทั้งตามแบบไทยและตามแบบตะวันตก ทรงสนพระทัยและมีความรู้อย่างกว้างขวางและลุ่มลึก แต่ออกจะเป็นครวคราะห์ของพระองค์อยู่มาก ที่ไม่เพียงแต่จะกำพริ้วพระราชชนนีแต่ยังพระเยาว์ (พระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ สวรรคตเมื่อวันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2404 ขณะที่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ จะมีพระชนมายุจวนครบ 8 พรรษา) พอมาถึงวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 ขณะที่พระองค์มีพระชนมายุเพียง 15 พรรษาเศษ พระบรมราชชนกทรงสวรรคตไปเสียอีก การเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเหตุจากความสนพระทัยอย่างแรงกล้าของพระองค์ในทางวิทยาศาสตร์ (ดาราศาสตร์) และจากการศึกษาดาราศาสตร์นี้ทำให้พระองค์ทรงสามารถคำนวณได้อย่างถูกต้องว่า จะต้องเกิดสุริยุคราสเต็มดวงในวันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2411 บริเวณที่จะเห็นได้อยู่ที่หัวากอ ตำบลหัว

วาฬ (ปัจจุบันเรียกคลองวาฬ) ประจวบคีรีขันธ์ การเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยคราส ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชิญ เซอร์ แฮรี ออร์ด (Sir Harry Ord) ผู้ว่าการสเตรท เซทเทิลเมนต์ (Straits Settlements คือ สิงคโปร์ ปีนัง โปรวินซ์ เวลสลีย์ (Province Wellesley) และมะละกา) และภริยา กับชาวต่างประเทศในกรุงเทพฯ ไปเฝ้าดูด้วย สุริยคราสได้เกิดขึ้นตามที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคำนวณไว้ทุกประการ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากหัวากอ ได้ทรงพระประชวรอย่างกะทันหันด้วยเชื้อไข้มาลาเรีย และสวรรคต ในที่สุด

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ที่ประชุมของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ผู้ใหญ่ และมีพระสงฆ์เป็นสักขีพยาน ได้ตกลงเห็นชอบเลือกเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นครองราชสมบัติซึ่ง ขณะนั้นพระองค์ยังทรงประชวรเพราะเชื้อไข้มาลาเรียเช่นกัน และเนื่องจากในขณะนั้นยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะจึงจำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ที่ประชุมได้เลือกเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค, พ.ศ. 2351 – 2425 ต่อมาเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงฐานะของพระองค์ในตอนนั้นดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ว่า (พระราชหัตถเลขาหลวงวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547)

...เมื่อพ่อได้รับราชสมบัติในเวลาอายุเพียง 15 ปีเท่านั้นเหมือนตะเกียงริบหรี่
จวนจะดับ...

...ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาที่ล้วนแต่โลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหล
ก็มีได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือ เจ้านายทั้ง
ปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์)
และต้องรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่าย
ข้าราชการถึงว่าผู้ที่ได้รับใคร่สนิสนมอยู่บ้างก็เป็นแต่ผู้น้อยโดยมากที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มี
กำลังสามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดาหรือ ที่ร่วมมารดาที่เป็นเด็ก
มีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็ก
อายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม่
เพียงเสมอเท่าที่ทุลกระหม่อมทรงประพุดติมาแล้วได้ ยังซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความ
ตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียว ซึ่งจะเชื่อว่าจะรอดยังซ้ำถูกอันตรายอันใหญ่ คือ
ทุลกระหม่อมเสด็จสวรรคต ในขณะนั้นเปรียบเหมือนคนที่ศีรษะจะขาดแล้ว จับเอา

แต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติษัตริย์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์อันต้องเป็น
 กำพรว้าในอายุเพียงเท่านั้น และความหนัก ของมงกุฎอันเหลือที่คอจะทานไว้ได้ ทั้งมี
 ศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้าง ทั้งภายในภายนอกหมายเอาทั้งในกรุงเอง
 และต่างประเทศ ทั้งโรคร้ายในกายเบียดเบียนแสนสาหัส เพราะฉะนั้น พ่อจึงถือว่าวัน
 นั้นเป็นวันเคราะห์ร้ายอย่างยิ่ง...

กล่าวได้ว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวไว้เช่นนั้นเป็นความจริง
 อยู่มาก เพราะความสำเร็จราชการแผ่นดินในขณะนั้นเป็นตระกูลขุนนางที่มีอิทธิพลมากที่สุด และรับ
 ราชการฉลองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์ติดต่อกันมาหลายรัชกาล ความสำเร็จราชการแผ่นดินเอง
 รับราชการมาถึง 3 รัชกาล ด้วยความสามารถ และถือกันว่าในรัชกาลที่ 4 นอกจากพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ความสำเร็จราชการแผ่นดินเป็น
 บุคคลที่เด่นที่สุด อย่างไรก็ดี แม้จะมีการกล่าวว่อย่างไร ความสำเร็จราชการก็มีได้แสดงทำที่อันเป็น
 ปฏิปักษ์ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องนี้เป็นดังที่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทย
 ลลาภฤทธิยากรทรงนิพนธ์ไว้ว่า (พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภฤทธิยากร, 2511 ใน หนังสือที่
 ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511)

...อันที่จริงน่าจะเชื่อได้ว่า ความสำเร็จราชการแผ่นดินมิได้คิดมุ่งร้ายต่อพระองค์
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่เนื่องด้วยได้ครองอำนาจ
 การปกครองไว้ในมือเป็นเวลานานจึงเป็นการยากที่จะยอมสูญเสียความเป็นใหญ่นั้น
 ไป แม้แต่เพียงส่วนน้อย...

ระหว่างที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงบรรลุนิติภาวะนั้น เหตุการณ์ที่บุคคลทั่วไปคาดการณ์ว่าจะเกิดก็มีได้เกิดขึ้นแต่ประการใด
 ความสำเร็จราชการแผ่นดินสามารถปฏิบัติงานในหน้าที่ได้ด้วยความเรียบร้อย แม้ว่าบางครั้งจะมีเหตุการณ์รุนแรง
 เกิดขึ้น เช่น กงสุลอังกฤษชักธงลงจากยอดเสา เป็นการแสดงว่าจะตัดพระราชไมตรี อัฐปหลอมระบาท
 โจรผู้ร้ายชุกชุม และเงินตัวเสีย (อั้งยี่) กำเริบ เป็นต้น (สมเด็จพระยาตำราภานุภาพ, 2509)

เหตุการณ์รุนแรงต่าง ๆ เหล่านี้ผู้สำเร็จราชการสามารถจัดการให้สงบเรียบร้อยได้ด้วยดี เมื่อพ้น
 จากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
 นอกจากนี้ปัจจัยที่สำคัญที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงบ้านเมือง และการจัดศึกษา คือ การเสด็จ
 ประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2413 และ 2414 โดย

ครั้งแรก (พ.ศ. 2413) เสด็จประพาสสิงคโปร์ ปัตตาเวีย (ปัจจุบันคือจาร์กาตาร์) และสมารัง ครั้งที่ 2 เสด็จประพาสอินเดียถึงเดลี โดยแวะที่สิงคโปร์ ปินัง ย่างกุ้ง กัลกัตตา ด้วยพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินทางทะเลฝ่าคลื่นลมไปประพาสต่างประเทศเนื่องเพราะประสงค์จะได้ทอดพระเนตรบ้านเมืองแลการธรรมเนียมต่าง ๆ สิ่งใดดีจะได้เป็นแบบอย่างแก่บ้านเมืองสยามต่อไป (วุฒิชัย มูลศิลป์ 2543)

ผู้วิจัยได้ประมวลการเปลี่ยนแปลงหลายประการที่เกิดขึ้นหลังจากการเสด็จประพาสต่างประเทศ แม้ขณะนั้นพระองค์มีพระชนมพรรษายังไม่ถึง 20 พรรษา แต่ด้วยพระปรีชาสามารถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มการเปลี่ยนแปลงบางอย่าง ได้แก่ ทรงจัดการแก้ไขขนบธรรมเนียมในพระราชวัง การส่งหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์ไปศึกษาเล่าเรียนที่สิงคโปร์ การตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้น โดยจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

นายแพทย์มัลคอล์ม สมิธ (2542) หรือ หมอสมิธ ได้บันทึกเรื่องราววิถีชีวิตและความเป็นไปในราชสำนักสยามเสมือนบันทึกทางประวัติศาสตร์ไว้ในหนังสือ “A Physician at the Court of Siam” โดยเน้นที่ราชสำนักของสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงในรัชกาลที่ 5 น.พ.มัลคอล์ม สมิธ หรือ หมอสมิธ ได้บันทึกเกี่ยวกับการอบรมสั่งสอนพระราชโอรสธิดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

...ขณะพระราชวังสวนดุสิตกำลังก่อสร้าง พระเจ้าแผ่นดินมักจะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงใช้เวลากลางวันทีนั้น ทอดพระเนตรการก่อสร้างและการออกแบบเกี่ยวกับบริเวณ พระกระยาหารมื้อกลางวันในโอกาสนี้เหมือนปิกนิกและมีพิธีการน้อยกว่ามาก แต่ยังใช้เวลานานเช่นเดิม จะทรงซักไซ้พระราชโอรสธิดาว่าทรงศึกษาเล่าเรียนอะไรกันในตอนนั้น พระองค์จะทรงกระทำเสมือนเป็นเกมละเล่นอย่างหนึ่ง...

...พระเจ้าแผ่นดินประทับนั่งอยู่ชั้นบนสุดของบันได ซึ่งตรงไปยังห้องพระโรงพระราชโอรสธิดานั่งลดหลั่นลงไปตามขั้นบันได ทรงซักถามปัญหา ถ้าคำตอบไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย นักเรียนจะต้องขยับลดลงไปหนึ่งขั้น...

...พระองค์สนพระทัยในการศึกษาของพระราชโอรสธิดาเป็นอย่างยิ่ง ผู้มีความเฉลียวฉลาดที่สุดจะเป็นที่โปรดปรานเป็นพิเศษ ทรงสอนวิชาประวัติศาสตร์ของราชวงศ์และทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับธรรมเนียมประเพณีของลัทธิสมบูรณาญาสิทธิราชด้วยพระองค์เอง...

...นักเรียนทั้งหมดต้องจดจำชื่อพระที่นั่งต่าง ๆ ประตู่และถนนภายในพระบรมมหาราชวังมีการเอาชื่อเหล่านี้มาแต่งเป็นคำคล้องจองสัมผัสกันเพื่อให้จำ

ง่าย พระนามของเรือพระที่นั่ง พระนามของพระปิตุลา พระปิตุจฉา พระมาตุลา พระมาตุจฉา ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน...

...เพื่อให้พระราชโอรสได้ทรงเคยชินกับวิธีการปกครองตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงมีพระบรมราชานุญาตให้เข้าร่วมฟังการประชุมคณะเสนาบดีด้วย และทรงทำหน้าที่มหาดเล็กส่วนพระองค์หรือเป็นผู้อัญเชิญพระราชสาสน์ วิ่งไปหยิบพระราชหัตถเลขาหรือพระราชสาสน์ซึ่งทรงวางไว้ที่ห้องบรรทม หยิบพระโอสถเส้นหรือพระศรีมาถวาย พระองค์ไม่จำเป็นต้องตรัสเพียงแต่ทรงใช้พระหัตถ์บอกพระราชประสงค์...

(เน้นข้อความ – โดยผู้วิจัย)

นอกจากนี้ มัลคอล์ม สมิธ (2542) ได้กล่าวถึงการอบรมสั่งสอนพระราชโอรสธิดา รวมไปถึงการส่งบุตรหลานของบรรดาเชื้อพระวงศ์ให้ได้รับการศึกษาในพระบรมมหาราชวัง ความตอนหนึ่งว่า

...พระราชโอรสต้องทรงปฏิบัติพระองค์ให้สมพระเกียรติมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ การฝึกหัดอบรมภายในพระบรมมหาราชวังมีคุณค่าจนกลายเป็นประเพณีของบรรดาเชื้อพระวงศ์สมัยนั้นที่ต้องส่งโอรสและธิดาไปพำนักอาศัยอยู่กับ “ฝ่ายใน” เพื่อขอรับการฝึกฝนอบรมตามขนบธรรมเนียมประเพณี เห็นได้ว่าความสุภาพเรียบร้อยความสง่าและกิริยามารยาทอันงดงามของบรรดาเจ้านายชั้นสูง มีรากฐานมาจากการอบรมที่นี้...

...เมื่อพระราชโอรสเจริญพระชนมพรรษาและเริ่มทรงพระอักษร หนังสือของพระองค์จะได้รับการเลือกอย่างระมัดระวัง ส่วนพระราชธิดาจะทรงศึกษาถึงศิลปะการปรุงอาหารและเย็บปักถักร้อย รวมทั้งการจัดดอกไม้...

สรุปได้ว่าจากประสบการณ์ส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งการที่ทรงได้รับการศึกษาแบบใหม่ การได้รับการอบรมจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างใกล้ชิด การที่ทรงเห็นอันตรายจากจักรวรรดินิยมตะวันตกมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ การติดตามข่าวสารภายนอกประเทศและการเสด็จฯ เยือนประเทศต่าง ๆ ทำให้พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถรอบด้านทั้งยังสามารถนำวิชาความรู้มาพัฒนาประเทศได้เป็นอย่างดี

2. ปัจจัยทางด้านการคุกคามของจักรวรรดิตะวันตก

นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ชาวยุโรปได้เดินทางมาติดต่อกับชาวเอเชียทางทะเล ผู้ที่เดินทางเข้ามามีทั้งพ่อค้า หมอสอนศาสนา (missionary) นักผจญภัย เป็นต้น พวกนี้เมื่อมีโอกาสก็ได้ทำการยึดครองดินแดนต่างๆ ด้วย แต่การยึดครองดินแดนในระยะแรกมักใช้เป็นศูนย์กลางในการ

ควบคุมเส้นทางการค้าหรือแหล่งของสินค้าและเมื่อมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมเกิดขึ้นในยุโรป ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 และถึงขั้นเจริญพอสมควร ความจำเป็นในการแสวงหาแหล่งวัตถุดิบและแหล่งขายผลิตผลสำเร็จรูปที่ผลิตมีมากขึ้น อาณานิคมซึ่งจะเป็นแหล่งสนองความต้องการดังกล่าวสองประการจึงเป็นสิ่งจำเป็น จึงมีบุคคลเป็นจำนวนมากสนับสนุนการแสวงหาอาณานิคม ถึงกับบางคนกล่าวว่า อาณานิคมเป็น “ภาระของคนผิวขาว” (White man’s burden) ดังนั้นยุคที่เรียกว่า “ยุคจักรวรรดินิยม” (Imperialism) หรือยุคล่าอาณานิคม (Colonialism) อย่างจริงจังจึงเริ่มขึ้น (เตช บุณนาค, 2512)

ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเริ่มขึ้นก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติ (กรกฎาคม พ.ศ. 2367) โดยอังกฤษได้ทำสงครามกับพม่าครั้งที่ 1 (The First Anglo-Burmese War มีนาคม พ.ศ. 2366 , ค.ศ. 1824 ถึง พ.ศ. 2368, ค.ศ. 1826) ตลอดระยะเวลาของการทำสงคราม พม่าซึ่งเป็นคู่ปรับที่ทำสงครามขัดแย้งกับไทยมาเป็นเวลานาน (พม่าทำสงครามกับไทยทั้งหมดรวม 44 ครั้ง โดยเริ่มทำสงครามครั้งแรกใน พ.ศ. 2081 และครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. 2395) ได้แสดงให้เห็นว่าไม่สามารถจะต่อสู้กับอังกฤษได้ ในที่สุดพม่าต้องยอมทำสนธิสัญญายันดาโบกับอังกฤษ (The Treaty of Yandabo, 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2368, ค.ศ. 1826) โดยเสียยะไข่ (Arakan) ตะนาวศรี (Tenasserim) อัสสัม (Assam) และมณีปุรี (Manipur) พร้อมค่าปฏิกรรมสงครามให้แก่อังกฤษเป็นเงินรูปี มีมูลค่าเท่ากับ 1,000,000 ปอนด์สเตอร์ลิง ด้วย (Hall, D. G. E., 1968 อ้างถึงใน เตช บุณนาค 2548)

การที่อังกฤษชนะพม่าในครั้งนี้นี้มีความสำคัญต่อไทยมากเพราะคนไทยในต้นรัชกาลที่ 3 ย่อมจะมีบุคคลที่เห็นเหตุการณ์เมื่อครั้งกรุงแตกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2310) เหลืออยู่บ้าง บุคคลเหล่านั้นย่อมจะซึมซาบ ได้ดีว่าในครั้งนั้นพม่าได้ทำอะไรแก่บ้านเมืองและผู้คนของไทยบ้าง แม้สมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจนสิ้นรัชกาลที่ 2 ไทยยังไม่เคยแพ้พม่าในสงครามครั้งสำคัญๆ เลยขวัญของคนไทยโดยทั่วไปย่อมต้องดีขึ้นมากแต่ในส่วนลึกของจิตใจแล้ว ความหวาดหวั่นย่อมมีเหลืออยู่ เพราะฉะนั้นเมื่อพม่าแพ้อังกฤษ คนทั่วไปอาจจะดีใจ แต่ในหมู่ชนอีกกลุ่มหนึ่ง อาทิ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และขุนนางผู้ใหญ่บางท่านย่อมจะมีความวิตกกังวลมากกว่ายินดี เพราะการที่อังกฤษสามารถเอาชนะพม่าซึ่งเป็นประเทศคู่ปรับที่สำคัญของไทยได้ ย่อมแสดงถึงความสามารถและความมีประสิทธิภาพของคนและอาวุธของอังกฤษว่ามีเหนือพม่ามาก เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ถ้าอังกฤษจะหาเหตุรบกับไทย ไทยย่อมไม่สามารถจะสู้รบด้วยได้ จากสถานการณ์ความวิตกกังวลระหว่างสงครามนี้เห็นได้ชัดเจนจากพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ทรงพระราชดำริว่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504)

...จะต้องให้มีกองทัพไปขัดทัพพึ่งราชการอยู่ จึงได้รู้เหตุว่า การศึก
ชาวต่างประเทศจะผันแปรประการใด จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาโยธาคุมกองทัพ 1
พระยาสุรเสนาพระยาพิพัฒน์โกษาทัพ 1 ไปทางพระเจดีย์สามองค์ ทัพเรือนั้นให้พระ
ยาชุมพร (ชุย) ยกไปทางเมืองระนองทัพ 1 ทั้ง 3 ทัพนี้ให้บอกข่าวไปว่าจะไปช่วย
อังกฤษๆ ก็ยินดียอมให้กองทัพเข้าไปตั้งในเขตที่ดีไว้ได้...

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงภัยที่จะมาถึงเมืองไทยได้เป็น
อย่างดี จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งกองทัพไปทำที่ว่าจะไปช่วยอังกฤษถึง 3 ทัพ แต่แท้จริงทั้ง 3 ทัพมีหน้าที่
ไปสืบและติดตามข่าวความเคลื่อนไหวของการสงครามระหว่างอังกฤษและพม่า เพื่อจะได้รายงานมา
กรุงเทพฯ และเมื่ออังกฤษเป็นฝ่ายชนะพม่า ผู้นำของไทยต้องเปลี่ยนทัศนคติที่เคยมีต่อชาติตะวันตก
ตั้งข้อสังเกตของพ่อค้าอังกฤษที่อยู่กรุงเทพฯ ในเวลานั้น และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ต้องทรงยินยอมทำสนธิสัญญาเบอร์นีย์กับอังกฤษใน พ.ศ. 2369

วุฒิชัย มูลศิลป์ (2547) หลังจากทีรบชนะพม่าแล้วอีก 14 ปีต่อมาอังกฤษได้รับกับเงินใน
สงครามที่เรียกว่า “สงครามฝิ่น” (Opium War, พ.ศ. 2382 – 2385) สงครามครั้งนี้เรียกได้ว่าเป็น
“การก้าวร้าวของจักรวรรดินิยม” (imperialist aggression) อย่างแท้จริง Fairbank, J.K., Reischauer, E.O.,
and Craig, A.M., 1968 อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547)เงินซึ่งมีความทะนงตนว่ามีอารยธรรมสูงส่ง
ประเทศตนเป็นอาณาจักรกลางพิภพ หรือ จงกั๋ว (Middle Kingdom) นอกเหนือไปจากประเทศของ
ตนแล้วจินคิดว่าชาติอื่น ๆ ล้วนแต่เป็นชนป่าเถื่อน (barbarians) ทั้งสิ้น แต่ก็ต้องแพ้กั “ผีผมแดง”
(red-hair barbarian) คือ อังกฤษ โดยไม่มีทางจะต่อสู้ได้เช่นเดียวกับพม่า จินต้องเสียค่า
ปฏิกรรมสงครามเป็นจำนวนมาก ต้องยอมเปิดเมืองท่าค้าขาย 5 เมือง และต้องยกเกาะฮ่องกงให้แก่
อังกฤษ (Li Chien-nung, 1963 อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547)

อาจสรุปได้ว่าชัยชนะของอังกฤษที่มีต่อพม่าและที่มีต่อจีน ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเห็นอันตรายจากชาติตะวันตกอย่างชัดเจน ก่อนเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2394 จึงทรงรับสั่งกับ
พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค ต่อมาคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) เป็นการเตือนถึงอันตราย
ที่จะเกิดขึ้นกับเมืองไทยในอนาคตและการเตรียมตัวของไทยว่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504)

...การศึกสงครามข้างญวน ข้างพม่า ก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวก
ฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่ดีควรจะเรียนรู้อเอาไว้
ก็เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเสื่อมใสไปทีเดียว...

นอกจากนี้อังกฤษยังได้รับกับพม่าอีกในสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2395 – 2396) ซึ่งอังกฤษชนะเป็นครั้งที่สอง พม่าต้องเสียอย่างกึ่งและมณฑลหงสาวดี (Pegu Province) ให้แก่อังกฤษ ต่อมาใน พ.ศ. 2405 อังกฤษได้รวมดินแดนที่ได้ในครั้งนี้อยู่กับดินแดนที่ได้ในครั้งแรก เป็นอันว่าอังกฤษได้พม่าได้ทั้งหมด 25 ปีต่อมา สงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ 3 อันเป็นสงครามครั้งสุดท้ายได้เกิดขึ้นอีก (พ.ศ. 2428) ในครั้งนี้พม่าต้องสูญเสียเอกราชตลอดจนดินแดนทั้งหมด และถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งในการปกครองอินเดียของอังกฤษ (British India) ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2428 (ค.ศ. 1886) (Hall, D. G. E., 1968 อ้างถึงใน เตช บุนนาค 2548)

ทางด้านตะวันออกของไทย ญวนรบกับฝรั่งเศสครั้งแรกในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2401 ผลปรากฏว่าญวนไม่สามารถสู้ฝรั่งเศสได้ ในที่สุดในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2405 ญวนต้องทำสัญญาสันติภาพกับฝรั่งเศส ยก 3 มณฑลตะวันออกทางญวนใต้ (Cochin China) ให้แก่ฝรั่งเศสพร้อมกับเปิดเมืองท่าค้าขายอีกหลายเมือง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2543)

ระหว่างที่การรบยังดำเนินอยู่และยังไม่มีการทำสัญญาสันติภาพนั้นฝรั่งเศสได้ตัดสินใจที่จะยึดโคชินไชน่า คือ ญวนใต้ เป็นการถาวร พร้อมกันนั้นก็หาทางขยายอำนาจเข้าไปในเขมร ซึ่งเป็นประเทศราชของไทยด้วย ปรากฏว่าในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1861) ชาร์เนอร์ (Charner) ได้ส่งเจ้าหน้าที่ไปกราบทูลพระเจ้านโรดม (พ.ศ. 2402 - 2447) กษัตริย์เขมรว่า ฝรั่งเศสมีความห่วงใย (anxious) ในการที่จะช่วยเขมรให้คงเอกราชต่อไป แต่พระเจ้านโรดมทรงตอบไปว่าเขมรต้องขึ้นอยู่กับไทยผู้ซึ่งช่วยเขมรให้พ้นจากอำนาจของญวนต่อไป (Hall, D. G. E., 1968 อ้างถึงใน เตช บุนนาค 2548)

อย่างไรก็ตามเหตุการณ์หนึ่งที่ช่วยให้ฝรั่งเศสเข้ามามีอำนาจในเขมร คือ ใน พ.ศ. 2404 อนุชาของพระเจ้านโรดมเป็นกบฏ พระเจ้านโรดมต้องเสด็จหนีมาเมืองไทยเพื่อขอความช่วยเหลือ และใน การนี้ มงเซญอร์ มิช (Monseigneur Miche) สังกษราชฝรั่งเศสประจำเขมรได้มีจดหมายมาถึงกงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เพื่อชักจูงให้ไทยส่งกำลังไปช่วยเหลือ และรัฐบาลไทยได้ส่งพระเจ้านโรดมไปที่กัมปอต (Kampot) โดยเรือกลไฟ และในเดือน มีนาคม พ.ศ. 2404 (ค.ศ. 1862) พระเจ้านโรดมก็สามารถเสด็จกลับไปเมืองหลวงได้ การกระทำของสังฆราชมิชในครั้งนี้นำให้เกิดความไม่พอใจแก่ผู้มีอำนาจของฝรั่งเศสมาก เพราะเขามีจุดมุ่งหมายที่สำคัญประการหนึ่ง คือ จะเข้ามาเป็น “ผู้พิทักษ์” เขมร ดังนั้น ฝรั่งเศสจึงเปลี่ยนแผนใหม่ ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2405 (ค.ศ. 1862) โบนาร์ด (Bonard) ได้มาเฝ้าพระเจ้านโรดม และเรียกร้องสิทธิที่จะได้เครื่องบรรณาการจากเขมรแทนเว้ (Hue) คือ เวียดนาม แต่ไม่เป็นผล จนกระทั่งเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2406 ลากรังเดียร์ (Lagrangière) ได้มาที่เมืองอุดง (Oudong) อันเป็นที่ประทับของพระเจ้านโรดม พร้อมกับข้อเสนอจะพิทักษ์เขมรให้พ้นจากอำนาจของไทย พระเจ้านโรดมไม่มีทางเลือกเพราะอันตรายของพระองค์ยังมีมาก จึงยอมจำนนตาม

ความต้องการของฝรั่งเศส (ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร ประมวลเอกสารจากกรมเลขาธิการ คณะรัฐมนตรี, 2505) (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2543 และ 2547)

ไทยโดยการสนับสนุนของอังกฤษได้คัดค้านฝรั่งเศสว่า เขมรเป็นประเทศราชของไทย เพราะฉะนั้นการเจรจาระหว่างเขมรกับฝรั่งเศสจะต้องทำผ่านไทย ข้าหลวงไทยที่เมืองอุดง ได้กราบทูลให้ พระเจ้าบรมมถนงพระนามในเอกสารลับว่าเขมรเป็นประเทศราชของไทย (ธันวาคม พ.ศ. 2406) และ เปลี่ยนตำแหน่งพระเจ้าบรมมถนงเป็นเพียงอุปราชของเขมร (Viceroy of Cambodia) ระหว่างนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระประสงค์จะเสด็จไปเป็นประธานในพิธีราชาภิเษก กษัตริย์เขมรที่เมืองอุดง แต่ฝรั่งเศสคัดค้าน พระองค์จึงเสนอว่าให้พระเจ้าบรมมถนงเสด็จมาทำพิธีที่ กรุงเทพฯ แต่ฝรั่งเศสก็คัดค้านอีก และขู่ว่าจะใช้กำลังยึดเมืองหลวงเขมร ในที่สุดพระเจ้าบรมมถนงไม่มี ทางเลือก ดังนั้นในวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2407 การให้สัตยาบันสนธิสัญญาการที่ฝรั่งเศสเป็นผู้พิทักษ์ เขมรจึงสมบูรณ์ (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547) (เดช บุญนาค, 2512 และ 2548)

อย่างไรก็ตามจากการวิจัยพบว่าแม้เขมรจะยอมรับการพิทักษ์ของฝรั่งเศสแล้วก็ตาม ฝรั่งเศส ยังคงไม่พอใจเพราะไทยยังไม่ยอมรับฐานะของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงได้ส่งทูตมาเจรจาเรื่องเขมรกับไทย ในที่สุดมีการลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410 โดยไทยยอมรับว่าเขมรอยู่ใต้ อาณัติการคุ้มครองของฝรั่งเศส แต่พระตะบอง เสียมราฐ ยังคงเป็นของไทย และเลิกสนธิสัญญาที่ไทย ทำกับเขมรเมื่อ พ.ศ. 2406 เหตุการณ์ระหว่างนี้ไทยอยู่ในสภาวะการณ์ที่คับขันมาก จะไม่ยอมรับฐานะ ของฝรั่งเศสไม่ได้ เพราะอาจเกิดอันตรายถึงกับสูญเสียดินแดนของบ้านเมืองได้ พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักในความจริงข้อนี้ดี นอกจากนี้ยังตระหนักว่าต่อจากนี้ไปไทยต้องอยู่ใน สภาวะการณ์ยากลำบากมาก ไม่ว่าจะติดตามจระเข้หรือปลาวาฬ ซึ่งทรงหมายถึงอังกฤษหรือฝรั่งเศส หรือการเก็บตัวอยู่แต่ภายในบ้าน คือ การไม่ติดต่อกับใครก็ล้วนแต่ทำให้เกิดอันตรายได้ทั้งสิ้น ดังจะ เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงราชทูตไทย ณ กรุงปารีส ความตอนหนึ่งว่า (Fred W. Riggs, 2512)

พระราชหัตถ์เลขาฯ

ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่ทรงมีไปถึงราชทูต ณ กรุงปารีส

ลงวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2410

...เรื่องนี้ฉันได้ปรึกษาหารือกับเขาว่า นับตั้งแต่เกิดเรื่องยุ่งๆ เกี่ยวกับเรื่องเมืองเขมร มาบัดนี้ก็ชักจะลุกลามใหญ่โตมาถึงเมืองพระตะบองและเสียมราฐของเรา เป็นการยากที่เราจะทำนายได้ว่า จะมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นในเบื้องหน้าแต่ฉันเข้าใจว่า คงจะต้องมีอะไรเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เพราะเจ้ามองซิเออร์ ออบาเรต์ ก็คงจะต้องตำหนิติเตียน และว่ากล่าวเราด้วยเหตุไม่รู้จักความจริง และข้อที่ปฏิบัติ ในกรุงปารีส ให้เขารู้โดยทางจดหมายจะดีกว่า ฉะนั้นถ้าท่านราชทูตเห็นด้วยเช่นนี้แล้ว ก็ขอให้จัดทำสำเนาบันทึกรายงานเหตุต่างๆ เพื่อจัดส่งไปออบาเรต์ด้วย...

...ออบาเรต์เองเวลานี้ก็จนปัญญา เพราะไม่รู้จักความจริงหรือเรื่องราวอย่างใด และฟังก็ไม่รู้ จะไปค้นหาหรือได้รับความจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้จากที่ใด พอได้ระยะเวลาสัก 2-3 วันเขาก็ต้องจดหมายมาสักหนหนึ่งเท่านั้น...จดหมายของออบาเรต์ที่ส่งมาให้ทำให้ฉันรู้ว่า เวลานี้อดีตมิรา กรันตีเองมีความสงสัยว่าพวกที่ก่อการในเขมรคงจะได้รับอาวุธและกระสุนดินดำจากเมืองบัตตะบอง เสียมราฐ โฉดก และสมโบก ที่เป็นดังนี้ ตามที่คิดไว้ก็เพราะพวกฝรั่งเศสต้องการ จะใส่ความว่าร้ายสยาม หว่านช่วยก่อการความยุ่งยากดังนี้ให้เกิดขึ้น เห็นจะพอกันที่ไม่เอาแล้วกับพวกฝรั่งเศส...

...ส่วนอังกฤษก็เหมือนกัน แต่เนื่องด้วยเวลานี้ยังไม่มีเหตุอะไรเพียงพอที่จะทำการใดๆ ได้กับสยาม มันก็ยังคงเงิบเฉยดูท่าที่อยู่ หรือมิฉะนั้นก็คงจะรู้สึกพะอายใจกระมัง เพราะการกระทำใด ๆ ของอังกฤษก็ได้รับการตำหนิ ตีเตียน คงจะไม่ลืมหืมได้ง่าย ๆ เสียกระมัง ทั้งยังได้เอาดินแดนสยามไปเพื่อหวังผลประโยชน์ต่างๆ **ดังเช่นกรณีเชียงใหม่** เคดาห์และรัฐอื่น ๆ และทนายไม่ผิดว่า มันต้องการดินแดนอื่นอื่น ๆ อีก ไม่ว่าจะมิผลประโยชน์ มีทรัพย์ในดิน สินในน้ำในแหล่งใด แต่ก่อนนี้เมื่อยังไม่มีประเทศใดมายุ่งเกี่ยวกับสยาม อังกฤษก็ไม่รุ่มวายแต่อย่างใด มาเดี๋ยวนี้เมื่อมารู้ว่ากำลังมีเหตุคับขันและยุ่งยากเกิดขึ้น เพราะเหตุที่ออบาเรต์ได้มาก่อไว้เช่นนี้ ท่านราชทูตก็คงเห็นประจักษ์แจ่มแจ้งดีว่า เขากำลังจะทำอะไรกับเราบ้าง...

...แม้กระนั้นก็ตามเราจะไปเชื่อคนอังกฤษก็ไม่ควร ทั้งแนวความคิดของมิสเตอร์น็อคส์ อันมีมิสเตอร์รีดก็เห็นด้วย ทั้งมิสเตอร์เมสันก็สนับสนุน ยิ่งกว่านั้นมิสเตอร์เบาริงก็เป็นผู้รับสั่งอ้างอาสาอีก สิ่งที่ดีที่สุดก็คือเราควรตรงไปยังฝรั่งเศสเพื่อเจรจาทกลงเองตามความสามารถของเขาจะดีกว่า ท่านอาจจะถูกกีดกันไม่ให้เข้าเฝ้า

พระเจ้าเอมเปอร์เรอร์ หรืออาจจำเป็นจะต้องยอมตามความคิดเห็นหรือข้อเสนอของ
ออบาเรตต์ก็ตาม ให้ท่านพร้อมที่จะเสียสละ เพื่อให้เรื่องอันขมขื่นได้ยุติลง
เสียที...

...อย่างไรก็ดี ถ้าเขายังยืนยันกรานที่จะให้ออบาเรตต์คงอยู่ในกรุงเทพฯ ต่อไปแล้ว
ก็คง จะเป็นเรื่องที่ผมจะอดกลั้นต่อไปไม่ได้และถ้าหากราชทูตไม่สามารถที่จะ
หาทางให้ออบาเรตต์ไปเสียให้พ้นจากกรุงสยามแล้ว ก็ให้ท่านราชทูตมุ่งตรงไปยังบ
ริเตน จงไปขอความช่วยเหลือจากท่านลอร์ดทั้งคนเก่าและคนปัจจุบัน ผู้ซึ่งเป็น
เสนาบดีผู้รับผิดชอบ หรือจะขอความช่วยเหลือจากท่านเซอร์จอห์น เบาริงต่อไป
ก็จะดี เพราะที่ผมก็ได้ตัดสินใจไว้เช่นนั้นแล้ว...

...นับแต่เนี่ยไป เราก็คงจะต้องถูกฝรั่งเคลมมันด่า และกล่าวร้ายใส่เราต่อไป
ก็เพราะด้วยเหตุที่เราไม่ยอมเป็นข้าเหมือนดังเช่นเขมรนั่นเอง ฉะนั้น เราจำจะต้อง
ตัดสินใจทำอย่างใดอย่างหนึ่ง การณ์เช่นนั้นก็เหมือนว่าเราจะว่ายน้ำ
ออกไป ผูกมิตรกับเจ้าลอร์ดร้ายจะเข้ดี หรือเราจะว่ายน้ำออกไปในทะเลดีดสอย
ห้อยตามไปกับปลาวาฬหรืออะไร แต่ว่าเราควรจะได้เก็บตัวเราอยู่ใน
บ้านเรือนดีกว่า แต่รู้ดีว่าบางทีเราก็อาจจะต้องพบกับอำนาจ และอิทธิพลที่
เคยมีอยู่เหนือเรา มาเก่าก่อน...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

ข้อความดังกล่าวข้างต้นสามารถวิเคราะห์ได้ว่า การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก แม้จะ
ไม่เกิดกับไทยโดยตรงก็เป็นภัยอย่างยิ่งแก่เมืองไทย การคุกคามต่อไทยโดยตรงจะสามารถเห็นได้ใน
รัชกาลที่ 5 คือ วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) โดยเค้าแห่งอันตรายได้เกิดขึ้นก่อนการตีฝ่าปากน้ำของ
ฝรั่งเศสเป็นเวลาหลายเดือน ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ
ไปตรวจการสร้างป้อมที่แหลมฟ้าผ่า สมุทรปราการ ซึ่งกำลังก่อสร้าง ป้อมนี้ต่อมาพระราชทานนามว่า
“ป้อมพระจุลจอมเกล้า” และทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงที่ประชุมเสนาบดีสภา ลงวันที่ 10 เมษายน
แสดงให้เห็นเอกราชของบ้านเมืองว่า (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2504)

...ฉันรู้ตัวชัดอยู่ว่า ถ้าความเปนเอกราชของกรุงสยามได้สิ้นสุดไปเมื่อใด
ชีวิตฉันก็คงจะสิ้นสุดไปเมื่อนั้น...

จากความดังกล่าวข้างต้น เพื่อเร่งรัดการสร้าง ป้อมพระจุลจอมเกล้าให้เสร็จทันกาลและมีอาวุธ
ยุทธโปกรณ์ที่สามารถป้องกันบ้านเมืองได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแจ้งต่อที่ประชุม

เสนาบดีสภาว่า จะทรงบริจาคพระราชทรัพย์จากเงินพระคลังข้างที่หรือที่เป็นพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ จำนวน 10,000 ชั่ง หรือ 800,000 บาท พร้อมทั้งตอกเบี้ยที่ทรงฝากธนาคารไว้ เพื่อการดังกล่าวข้างต้น (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547 : 2554) ด้วยการคุกคามของจักรวรรดินิยมที่มีอย่างต่อเนื่องเช่นนี้ไทยจำเป็นต้องปรับตัว ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงประเทศด้านต่าง ๆ ต้องมีขึ้น เพราะฉะนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นสมัยของการทำประเทศให้ทันสมัย (Modernization) แบบสมัยใหม่และให้แพร่ออกไปทั่วพระราชอาณาจักร จะมีความสำคัญเป็นอันดับหนึ่ง ดังประกาศตั้งโรงเรียน ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 จ.ศ. 1246 (หน้า 164) ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ให้ลูกหลานของเจ้านาย และไพร่ คือ ราษฎรสามัญ มีโอกาสในการเล่าเรียนเท่าเทียมกัน ความว่า (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 จ.ศ. 1246, 2546)

ประกาศตั้งโรงเรียน

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ในพระบรมมหาราชวังแลพระราชวังบวรฯ กับทวยราษฎรทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่าการศึกษาหนังสือเป็นต้นทางของวิชาความรู้ทั้งปวง สมควรที่จะทะนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป เพราะคนในพื้นที่บ้านเมืองสยามเรานี้ ที่จนโตใหญ่ไม่รู้หนังสือก็มีโดยมาก ที่รู้พออ่านได้เขียนได้แต่ไม่ถุกถ้วนนั้นก็ยังมีโดยมาก เพราะโรงเรียนที่สอนวิชาตามแบบหลวงยังมีน้อย ไม่พอกับผู้ที่เล่าเรียนมี พระราชประสงค์จะให้พระราชวงศานุวงศ์ แลบุตรหลานข้าราชการแลราษฎรทั้งปวง ได้เล่าเรียนศึกษาหนังสือไทยให้รู้โดยละเอียดตามแบบที่ถูกต้อง จึงทรงเสียดสพระราชทรัพย์ออกตั้งโรงเรียนแลจ้างครูสอนบำรุงการเล่าเรียนสิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก โรงเรียนซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นแล้ว ตามพระอารามหลวงเปนแห่ง แลยังทรงพระราชดำริจะให้ตั้งโรงเรียนให้มีสำหรับพระอารามหลวงทุก ๆ พระอาราม เพื่อจะให้บุตรหลานของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้เล่าเรียนโดยสะดวก ไม่ต้องเสียเงินทองอะไรเลย แลโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นแล้ว ที่พระตำหนักสวนกุหลาบแห่งหนึ่ง ยังจะตั้งโรงเรียนสำหรับข้าราชการอีกแห่งหนึ่ง พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ก็เพราะทรงพระมหากรุณาแก่

ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และมีพระราชประสงค์ จะให้วิชาหนังสือไทยรุ่งเรืองแพร่หลายเป็นคุณแก่ราชการแลเป็นความเจริญแก่การบ้านเมืองยิ่งขึ้นไป

บัดนี้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ราษฎรตื่นเล่าถากันว่าซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนนั้น พระราชประสงค์จะเก็บเด็กนักเรียนเป็นทหาร ผู้ที่จะส่งบุตรหลานเข้ามาเล่าเรียนหนังสือก็มักจะพากันหวาดหวั่นครั่นคร้าม ว่าบุตรหลานจะต้องเป็นทหารเป็นอันมาก ที่พูดเล่าถากอย่างนี้เป็นการไม่จริง ห้ามอย่าให้ผู้ใดพลอยตื่นเชื่อฟังคำเล่าถากนี้เป็นอันขาด คนที่ควรจะชักเป็นทหารก็มีอยู่พวกหนึ่งต่างหาก ไม่ต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อมเด็กมาเป็นทหารเลย อนึ่งเด็กทั้งปวงนี้ ก็ล้วนเป็นบุตรหลานไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งสิ้นด้วยกัน ถ้าจะเก็บเอามาเป็นทหารเสียตรงๆ นั้นไม่ได้หรือจะต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อมให้ลำบาก แลเปลืองพระราชทรัพย์ด้วยเหตุใด ผู้ที่เล่าถากโงะทกกันอย่างนั้น เหมือนเป็นคนไม่มีกตัญญูไม่รู้พระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อันทรงพระมหากรุณาทรงพระราชดำริห์จัดการจะให้เป็นคนเป็นประโยชน์ แก่ประชาราษฎร์ทั่วไปในพระราชอาณาจักร

ถ้อยคำของคนเช่นนั้น ใคร ๆ ไม่ควรเชื่อเอาเป็นประมาณ ถ้าใครมีบุตรหลานหยากจะให้เล่าเรียน ให้มีวิชาความรู้สำหรับตัวก็ส่งเข้าเล่าเรียน ในโรงเรียนที่ใกล้เคียงเขตรบ้านที่อยู่นั้นเถิด อย่าคิดหวาดหวั่นครั่นคร้ามด้วยข้อที่บุตรหลานจะต้องติดเป็นทหารนั้นเลย

ประกาศมา ณ วันศุกร์ เดือนหก แรมสามค่ำ ปีระกา สัปตศก 1247 เปนปีที่ 18 หรือวันที่ 6016 ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 จ.ศ. 1246

3. ปัจจัยทางด้านสติปัญญาและความคิดแบบชาติตะวันตก

ชาวยุโรปที่เป็นพ่อค้า นักผจญภัย และหมอสอนศาสนา ที่มาเมืองไทยนอกจากมาเพื่อวัตถุประสงค์ของเขาแล้ว ยังได้เผยแพร่ความคิดความรู้ตามแบบของเขาด้วย จึงทำให้มีผลกระทบ

(Impact) และเกิดการเปลี่ยนแปลงบางอย่างเกิดขึ้นในเมืองไทย ดังที่เคยปรากฏมาแล้วในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ลู่ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 หมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน ซึ่งเริ่มเดินทางเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2374 และรุ่นต่อ ๆ มา นอกจากทำงานเผยแพร่วิทยาศาสตร์แล้วยังได้นำความรู้แบบตะวันตกมาเผยแพร่ในเมืองไทยด้วย เช่น โรงเรียน การแพทย์ วิทยาศาสตร์ สิ่งหนึ่งที่หมอสอนศาสนาอเมริกันทำประโยชน์ให้แก่ไทยมาก คือ การตั้งโรงพิมพ์ ออกหนังสือพิมพ์ และพิมพ์หนังสือของไทยออกจำหน่ายเผยแพร่ด้วย

อาทิ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เป็นหนังสือพิมพ์ฉบับแรกที้ออกเผยแพร่ในเมืองไทย ออกเมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 ของหมอบรัดเลย์ แต่หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ออกเผยแพร่ได้เพียงปีเศษๆ ก็ต้องล้มเลิกไป และออกเผยแพร่ใหม่อีกครั้งใน พ.ศ. 2408 ซึ่งหมอบรัดเลย์ยังคงเป็นเจ้าของและบรรณาธิการดั้งเดิม (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554)

จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ของหมอบรัดเลย์นอกจากจะลงข่าวต่าง ๆ ความรู้ ราคาสินค้า ฯลฯ แล้ว ยังได้นำเสนอความคิดเห็นบางประการที่มีประโยชน์แก่บ้านเมือง ดังเช่น ในฉบับวันที่ 1 มิถุนายน ค.ศ. 1865 จ.ศ. 1227 (พ.ศ. 2408) หมอบรัดเลย์ได้นำเสนอข่าวการตั้งมหาวิทยาลัยในต่างประเทศ พร้อมทั้งเสนอความคิดการตั้งมหาวิทยาลัยต่อมหาชนว่า (หนังสือจดหมายเหตุ – The Bangkok Recorder, 2537)

ยูนิเวอซิตี

...ยูนิเวอซิตี...เมื่อไรจะมียูนิเวอซิตีตั้งขึ้นในกรุงสยามบ้างเล่า คนชาวเมืองไทยที่เปนนเสรีมีเงินก็มีอยู่บ้าง, ก็ควรที่คนทั้งหลายจะพร้อมใจกัน, ตั้งที่สำนักนี้ ครูสั่งสอนศิลปศาสตร์ วิชาการความรู้, แลให้หัดแปลภาษาต่าง ๆ...มีภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส แลภาษาเยอรมัน เป็นต้น...อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ยินข่าวว่า, พระปลัดเมืองเพชรบุรี มีความปรารถนาจะตั้งที่สำหรับครูสั่งสอนศิลปศาสตร์ตามภาษาต่าง ๆ ที่เปนนสำคัญ, ซึ่งได้ใช้สอยกันอยู่ในกาลทุกวันนี้มาก พระปลัดนั้นหมายว่าจะจ้างครูมาแต่เมืองนอก, แลให้เด็กทั้งปวงที่จะไปเรียนวิชานั้น, เสียเงินทุก ๆ ปี ภาคว่าเงินค่าจ้างครูที่สั่งสอนนั้นได้ ข้าพเจ้าได้ยินดังนั้น, เหนชอบด้วย. แลเห็นควรที่คนมีเงิน จะเข้าส่วนในการที่จะทำดี เปนที่ครูสำหรับสั่งสอนวิชานั้น อย่างประเทศยุโรป. ทำแล้วก็จะฝากลูกไปไว้ในที่นั้นให้อยู่หลายปีซึ่งจะได้รู้สนัดในภาษาต่างๆ, แลมีปัญาตรีกตรองคิดกระทำการทำงานให้สำเร็จตลอดไปได้ตามในใจเขา, ภาคว่าสมเด็จพระเจ้า

แผ่นดินเมืองสยามจะวางพระไทยใช้ราชการใหญ่แก่เขาได้, ไม่ต้องการกลัวว่าจะเสียราชการไป...

...บัดนี้ข้าพเจ้ามีความเสียดายนัก. ที่ท่านผู้ใหญ่ไม่ได้จัดแจงสำนักครูที่สั่งสอน เช่นว่ามานั้น, แต่แรกเดิมได้สิบสี่ปีมาแล้ว, ถ้าได้ทำก็ทุกวันนี้คงมีคนหนุ่มๆ หลายสิบคน, ที่ได้รับสั่งตัดในการแปลภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส แลอินเตอแนชันแนลพ็อซ คือกฎหมายสำหรับใช้ในระหว่างเมืองต่อเมืองนั้น. แลจะได้เป็นผลประโยชน์แก่เมืองไทยหลายอย่างนัก. แต่บัดนี้เต็มที่จะหา คน ๆ เดียว ซึ่งเป็นชาวเมืองไทยที่อาจอ่านในหนังสือสยามแตมค์ ฤาหนังสือบังกอกกรีกอเดอ แต่น่าเดียวได้...อนึ่ง มีคำสุภาสิตกล่าวว่า, ถึงจะทำที่สายนัก, ก็ดีกว่าที่จะไม่ทำเลยอีก. คำนี้เป็นคำขอบอยู่. ถึงเวลานี้เป็นเวลาสายนัก, ก็ควรจะจับทำตึกสำนักครูสั่งสอนศิลปศาสตรวิชาการทั้งปวงโดยพลัน, หากควรที่จะผัดเพี้ยนไปอีกไม่เลย. ถ้าได้ทำอีก ๑๐ปี จึงจะมีบุตรข้าราชการหนุ่มๆ หลายสิบคนที่รู้สั่งตัดในภาษาอังกฤษ แลภาษาฝรั่งเศส, แลภาษาเยอรมันแลศิลปศาสตร วิชาการต่าง ๆ . ในกาลทุกวันนี้, ที่กรุงสยามต้องจำเป้นให้ชาวเมืองไทยรู้ในภาษาต่างๆ , แลจำเป้นให้ชาวเมืองไทยรู้ในภาษาต่างๆ แลศิลปศาสตรวิชาการเช่นว่ามาแล้ว, เพราะกรุงสยามดุดจเคลื่อนจากที่ ๆ เคยตั้งอยู่นั้น, ไปตั้งอยู่ใหม่ในประเทศยุโรปแล้ว, มีชาวประเทศยุโรปมารคนปนอยู่ด้วยกันมาก , ได้ตั้งเป้นไมตรีกันเป้นหลายเมืองแล้ว. ถ้าไม่ได้เรียนรู้ในภาษาแลศิลปศาสตรวิชาการของเขา, จะกระทำการงานสิ่งใดด้วยเขาก็ขัดข้องนักไม่สะดวกเลยจะให้เกิดความอภัยคต่าง ๆ, เพราะมีความรู้่น้อย, แลชาวเมืองที่เขาล้อมรอบอยู่นั้น, เขารู้ภาษาแลวิชาการมากกว่าตัว. ถ้ากระนั้นที่ไหนจะได้ชื่อเสียงว่าเป้นเมืองใหญ่ได้เล่า...

วุฒิชัย มูลศิลป์ (2547) ได้กล่าวถึงข้อเขียนเรื่อง “ยูนิเวอร์ซิตี” ของหมอบรัดเลย์ ว่า ข้อเขียนของหมอบรัดเลย์ดังกล่าว มีทั้งกระตุ้น ยั่วยุ และทำทนายให้คนมีเงินของเมืองไทยสมัยนั้นตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น ดูเหมือนว่าหมอบรัดเลย์จะฝากความหวังไว้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเวลาที่หมอบรัดเลย์ว่าล่วงเลยมาได้สิบสี่ปีแล้ว เป็นเวลาที่นับตั้งแต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2394 ซึ่งเมื่อนับมาถึง พ.ศ. 2408 จะได้สิบสี่ปีพอดี หมอบรัดเลย์เห็นว่าการตั้งมหาวิทยาลัยเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นและสำคัญมาก สำหรับการทำให้รู้เท่าทันและเป็นที่นับถือของชาวตะวันตก เพราะไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ เสมือนไปตั้งอยู่ในทวีปยุโรปแล้ว เนื่องจากมีการทำสนธิสัญญา กับชาติตะวันตกหลายชาติ ญี่ปุ่นในสมัยเมจิ (Meji period) ได้ตระหนักในความสำคัญดังที่หมอบรัดเลย์กล่าวได้ดี มหาวิทยาลัยโตเกียว (Tokyo University) ซึ่งถูกเปลี่ยนมาเรียกชื่อนี้เมื่อ พ.ศ. 2420 ได้กำเนิดมาจากการรวมมหาวิทยาลัยขงจื้อ (The Confucian “University”) โรงเรียนแพทย์ ของโชกุน และโครงการภาษาของสถาบันเพื่อ

การศึกษาหนังสือต่างประเทศ (Institute for the Study of Foreign Books) เมื่อ พ.ศ. 2412 (มหาวิทยาลัยโตเกียวได้รับการยอมรับว่าเป็นมหาวิทยาลัยที่สมบูรณ์ คือ มีคณะต่าง ๆ มากใน พ.ศ. 2429 และได้เป็นศูนย์กลางสำหรับฝึกฝนข้าราชการของญี่ปุ่นในเวลาต่อมา) (Fairbank, J.K., Reischauer, E.O., and Craig, A.M., 1968 อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547) จากนั้นมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในญี่ปุ่นก็มีจำนวนมากขึ้น มหาวิทยาลัยสตรีแห่งแรกของญี่ปุ่น ได้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2444

ครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2425 หมอสมิธ (Samuel John Smith) ได้ประกาศในหนังสือพิมพ์จดหมาย เหตุสยามไสมยของท่านว่าจะเปิด “ยูโนเวอร์ซิตีสยาม” ที่บางคอแหลม โดยรับนักศึกษาเข้าเรียน วิชาต่างๆ ...เพื่อจะเป็นคนมีปัญญาจะได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่เป็นกำลังแก่ราชการแผ่นดินสืบไป... (ขจร สุขพานิช, 2508) แต่คงไม่สำเร็จเพราะไม่ปรากฏข่าวใดๆ ต่อมาอีก

เดวิด เค. วยอจ (David K. Wyatt) (2556) ได้กล่าวถึงการตั้งมหาวิทยาลัยในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ดังนี้ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2420 ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ (Reverend Samuel G. McFarland) หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันซึ่งเข้ามาเมืองไทยใน พ.ศ. 2403 และทำงานเผยแผ่คริสต์ศาสนาที่จังหวัดเพชรบุรี ได้เสนอแผนการตั้งวิทยาลัยที่กรุงเทพฯ สำหรับให้ การศึกษาแก่เด็กหนุ่มสาวของไทย คล้ายกับวิทยาลัยโรเบิร์ต (Robert College) ณ กรุงคอนสแตนติโนเปิล เป็นแบบจดหมายเปิดผนึก (public letter) ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ เป็นผู้สนใจในการศึกษาและ ประสบผลสำเร็จในการจัดการศึกษาที่เพชรบุรีมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง สนพระทัยในแผนการนี้ ดังนั้นเมื่อศาสนาจารย์แมคฟาร์แลนด์ เข้ามากรุงเทพฯ ในเดือนพฤศจิกายน จึงได้พบกับพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค, ภายหลังเป็นเจ้าพระยาในบรรดาศักดิ์เดิม) ราช เลขาธิการส่วนพระองค์ซึ่งแจ้งพระราชประสงค์ให้ ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ทราบ ศาสนจารย์แมค ฟาร์แลนด์ตกลงใจรับงานใน 2-3 เดือนต่อมา และได้ลาออกจางานเผยแผ่คริสต์ศาสนา ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2421 ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ได้นำแผนการศึกษาขึ้นกราบบังคมทูลพร้อม กับความเห็นของพระยาภาสกรวงศ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกเรื่องนี้ไว้ใน จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันประจำวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2421 ความว่า (พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2477)

*...พระยาภาสกรวงศ์ถวายหนังสือว่าด้วยการตั้งโรงสกูลสอนการเอกเคชันนั้น
แก่เห็นว่า ที่ทรงพระราชดำริจะให้หม่อมแมกฟาร์แลนด์มาตั้งโรงสอนกรุงเทพฯ และจะ
พระราชทานเงินปีละ 200 ชั่งนั้น พอดีอยู่แล้ว...เงิน 200 ชั่งนั้น ยกเป็นส่วน
พระราชทานหม่อมเพียงปีละ 80 ชั่ง เสมอทุกปีไปจนครบ 5 ปี เป็นกำหนดคราวแรก
เงินอีก 120 ชั่งนั้น พระราชทานเป็นเงินซื้อของใช้และซ่อมโรงสกูล และแจก*

เงินเดือนครูสอนหนังสือ...การสอนนั้นห้ามไม่ให้สอนศาสนาคริสต์เป็นอันขาด ให้สอนแต่ธรรมเนียมการหนังสือและให้ฝึกหัดลายมือให้ใช้เป็นเสมียนได้ วิชาคิดเลข และวิชาช่างที่เป็นประโยชน์และธรรมเนียมต่าง ๆ ที่จะเป็นคุณแก่แผ่นดิน...

อาจกล่าวได้ว่าแผนการของศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ประสบความสำเร็จตามความตั้งใจ โรงเรียนเปิดเมื่อวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2421 (ค.ศ. 1879) ที่วังนันทอุทยาน หรือสวนอนันต์ ปีแรกมีนักเรียน 100 คน ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรขุนนาง (เดวิด เค. ้วยอาจ, 2556) จากการวิจัยยังพบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จัดการศึกษาชั้นสูงหรืออุดมศึกษาตั้งที่หมอบรัดเลย์ได้นำเสนอแนวความคิดเรื่องยูนิเวอร์ซิตีอย่างต่อเนื่อง ดังหลักฐานปรากฏในโครงการศึกษา ร.ศ. 117 ภาคหนึ่ง ว่าด้วยการศึกษาในกรุงเทพฯ และพระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 ความเห็นที่จะจัดการศึกษา รัตนโกสินทร ศก 121 ความว่า (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2553) ดังนี้

โครงการศึกษา ร.ศ. 117

ภาคหนึ่ง

ว่าด้วยการศึกษาในกรุงเทพฯ

หมวด 1

ว่าด้วยแผนการศึกษา และลำดับชั้นโรงเรียน

การศึกษา 2 ชนิด

(1) การเล่าเรียนศึกษาที่ได้จัดอยู่ แบ่งเป็น 2 ชนิด คือ การเล่าเรียนสามัญ

ชนิดหนึ่ง การเล่าเรียนพิเศษชนิดหนึ่ง

ลำดับชั้นการศึกษาสามัญ ในชนิดระเบียบการเล่าเรียนสามัญแบ่งลำดับชั้นเป็น

1. การเล่าเรียนเบื้องต้นแรก (มูลศึกษา)
2. การเล่าเรียนเบื้องต้น (ประถมศึกษา)
3. การเล่าเรียนเบื้องต้นกลาง (มัธยมศึกษา)
4. การเล่าเรียนเบื้องต้นสูงสุด (อุดมศึกษา)

การศึกษาพิเศษ

ชนิดการเล่าเรียนพิเศษนั้น เป็นการเรียนวิชาจำเพาะสิ่ง หรือความรู้จำเพาะอย่างให้ชำนาญดี เป็นต้นว่า

1. ฝึกหัดผู้เป็นอาจารย์ ผู้รับราชการฝ่ายพลเรือน และผู้รังวัดทำแผนที่
2. ศึกษาศิลปะ กฎหมาย การแพทย์ ฯลฯ
3. ศึกษาในการช่าง หัตถกรรม ต้นกล อินเอร์เนียร์
4. เรียนการค้า การเพาะปลูก ฯลฯ

5. การสั่งสอนในวิชา และความรู้พิเศษอื่น ๆ

ลำดับชั้นโรงเรียน

(2) การศึกษา (ทั้งสามัญและพิเศษ) จะต้องจัดโรงเรียนเป็นลำดับชั้นให้ได้แบบแผนดังต่อไปนี้ คือ

1. โรงเรียนมูลและประถมศึกษาเบื้องต้นและเบื้องต้น แบ่งเป็น
 - (ก) โรงเรียน ก ข นโม แลกินเดอคาเตน เป็นโรงเรียนเบื้องต้น
 - (ข) โรงเรียนไทยเบื้องต้นชั้นต่ำ
 - (ค) โรงเรียนไทยเบื้องต้นชั้นสูง
2. โรงเรียนมัธยมศึกษาไทยเบื้องต้น
3. โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น
4. โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น
5. วิทยาลัย หรือสาภลวิทยาลัย หรือสถานที่เรียนชั้นสูงสุด
6. โรงเรียนหรือวิทยาลัยพิเศษ

ลำดับชั้นโรงเรียนต่อไปนี้ แสดงให้เห็นคติการเรียนต่าง ๆ เป็นที่ชัดเจนโดยลำดับดังนี้ โรงเรียนมูลศึกษาเบื้องต้น แบ่งเป็นกินเดอคาเตน โรงเรียนบูรพบท อายุภายใน 7 ขวบ โรงเรียน ก ข นโม...

วันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2440)

(เน้นโดยผู้วิจัย)

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบหลักฐานเบื้องต้นเป็นพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องความเห็นที่จะจัดการศึกษา กล่าวถึงการจัดการศึกษาเป็น 2 รูปแบบ คือ การศึกษาของกรมศึกษาธิการ หรือที่เรียกว่าการศึกษาสามัญ และการศึกษาฝ่ายวิสามัญที่มุ่งเน้นความรู้เกี่ยวกับการประกอบการเฉพาะด้าน นอกเหนือจากวิชาพื้นฐานทั่วไป

อย่างไรก็ตามทั้งสองแบบนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริ ให้แบ่งออกเป็น 3 ช่วงได้แก่ ระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูง ในการนี้ได้ทรงกล่าวถึงระดับสูงคือ อุดมศึกษาไว้ด้วย พระราชหัตถเลขา ความเห็นที่จะจัดการศึกษา รัตนโกสินทร ศก 121 มีความว่า (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2553)

ความเห็นที่จะจัดการศึกษา รัตนโกสินทร ศก 121

การศึกษาในส่วนกุลบุตร

การเล่าเรียนในประเทศสยามทุกวันนี้ เป็นอันแลเห็นปรากฏได้แล้วว่า ความยากอย่างหนึ่งซึ่งได้เคยมีมาแต่ก่อนเมื่อครั้งแรกตั้งกรมศึกษาธิการ คือ ยากในการที่จะชักชวนให้ราษฎรทั้งหลายนิยมยินดีในการศึกษาเล่าเรียนนั้น เป็นอันไม่ต้องรำพึงที่จะจัดการแก้ไขอีกต่อไป เหตุฉะนั้นการศึกษาที่จะจัดต่อไปแต่บัดนี้ จำจะต้องจัดให้เป็นรูปเป็นโครงลงไว้เสียก่อน แล้วจึงกล่อมการเข้าหารูป คือ ขยายการเล่าเรียนออกให้กว้าง แลเพิ่มเติมวิชาขึ้นให้สูงเป็นใจความนั้น

หลักการการศึกษา

การศึกษาทั้งปวงนั้น ควรแบ่งตัดตอนความรู้วิชาตามความต้องการยิ่งแลหย่อนออกเป็น 3 ตอนคือ

(ก) การศึกษาของกรมศึกษาธิการ คือในฝ่ายสามัญศึกษานั้น ควรจะตั้งให้เป็นหลักลงให้มั่นคงเสียก่อน แลขีดเส้นตัดตอนความรู้ที่ต้องการสำหรับกุลบุตรทั่วไปนั้นลงให้เป็นเขต สำหรับที่ว่าการศึกษาซึ่งเป็นวิชาสามัญต่างๆ จะได้ถือเทียบเคียงเอาตามความประสงค์ จะแบ่งเป็นตอนดังนี้คือ

- (1) การศึกษาขั้นต้น จะเรียกว่า “ประถมศึกษา” (Primary education)
- (2) การศึกษาชั้นกลาง จะเรียกว่า “มัธยมศึกษา” (Secondary education)
- (3) การศึกษาชั้นสูงจะเรียกว่า “อุดมศึกษา” (High Education)

...เมื่อกุลบุตรเรียนรู้ถึงเขตนี้แล้วสอบไล่ความรู้ได้บริบูรณ์ ก็ให้ประกาศนียบัตรประโยค 3 ไปเป็นสำคัญนับว่าจบการเล่าเรียนสามัญศึกษาชั้นอุดมต่อไปเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะเลือกตามความสามารถของกุลบุตร แลจะมีอำนาจที่จะจัดให้ไปอีก 3 ทาง คือจะส่งไปรับราชการในที่ใดที่หนึ่งตามความรู้ความสามารถก็ได้ หรือจะส่งไปเข้าเล่าเรียนศึกษาวิชาหรือศิลปะที่เป็นวิสามัญศึกษาอันเป็นกิ่งแยกจากมัธยมหรือแยกตรงจากอุดมศึกษาสามัญในกรุงเทพฯ ก็ได้ หรือมีฉะนั้นเมื่อเห็นสมควรจะจัดให้ไปเล่าเรียนวิชาพิเศษอย่างหนึ่งในประเทศอื่นก็ส่งไป...

(ข) การศึกษาฝ่ายวิสามัญศึกษาต่าง ๆ นั้นย่อมเป็นวิชาแลศิลปต่างๆ กันง่ายแลยากไม่เสมอกัน แลความต้องการพื้นความรู้แห่งวิชาสามัญศึกษาที่จะให้ มี

ไปเป็นทุนสำหรับที่จะเรียนวิสามัญนั้น ๆ ก็ต้องการไม่เสมอกัน เพราะฉะนั้นต้องแล้วแต่เจ้าหน้าที่ผู้จัดการศึกษาวิสามัญนั้น ๆ ว่าจะประสงค์ก่อบุตรที่ได้มีความรู้สามัญศึกษาเพียงชั้นใดพอประสงค์ของโรงเรียนนั้น ก็เลือกตัดตอน เอาไปจากชั้นใดชั้นหนึ่งใน 3 ชั้นนั้น แต่ความเหนที่พอจะกะเทียบให้ลงเป็นเค้า ได้นั้นพอจะกะเทียบกันได้ดังนี้

(1) วิสามัญศึกษาขั้นต้น จะเรียกว่า “ประถมศึกษาพิเศษ” การศึกษาขั้นนี้มีสอน การช่าง การเพาะปลูก การพิมพ์หนังสือ เป็นต้น...

(2) วิสามัญศึกษาชั้นกลาง จะเรียกว่า “มัธยมศึกษาพิเศษ” การศึกษาขั้นนี้บางที่จะตรงกับ โรงเรียนขนาดเล็ก โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ โรงเรียนนายร้อยทหารบก โรงเรียนนายร้อยทหารเรือ โรงเรียนนายร้อยตำรวจตร โรงเรียนการก่อสร้าง โรงเรียนการทำแผนที่ โรงเรียนค้าขาย โรงเรียนแพทยากร โรงเรียนเหล่านี้ประมาณว่า ผู้ที่สอบไล่ประโยค 2 (ที่จะจัดใหม่) ได้แล้ว จะมีความรู้เข้าเป็นนักเรียนได้

(3) วิสามัญศึกษาขั้นสูง จะเรียกว่า “อุดมศึกษาพิเศษ” การศึกษาขั้นนี้ ยังไม่เห็นว่าเป็นโรงเรียนอื่นในบัดนี้จะเป็นที่จำกัดว่าต้องให้ได้ประโยค 3 มาก่อน จึงจะให้เข้าเล่าเรียน เว้นแต่การเรียนเป็นอาจารย์ฝ่ายอังกฤษอย่างเดียวที่แลเห็นอยู่ว่าจำเป็นแท้ นอกจากนั้นก็จะได้แก่โรงเรียนที่ได้กล่าวชื่อแล้วในชั้นมัธยมศึกษาชั้นเอง ถ้าก่อบุตรผู้ใดมีเวลาสามารถได้ไปเรียนประโยค 3 เสียก่อนแล้วมาเรียนวิสามัญศึกษาในโรงเรียนนั้น ๆ ครั้นสอบไล่ได้ ประกาศนียบัตรที่จะให้ นั้น ย่อมควรเป็นประกาศนียบัตรอุดมศึกษาพิเศษ หรือมีฉะนั้นอีกทางหนึ่งก็ส่งไปเรียนความรู้พิเศษต่างประเทศทีเดียว...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

จากลายพระราชหัตถเลขา สรุปลได้ว่าความเห็นที่จะจัดการศึกษา รัตนโกสินทร์ ศก 121 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์มีพระราชประสงค์ให้จัดการศึกษาเป็นรูปแบบคือ (ก) การศึกษาของกรมการศึกษา และ (ข) การศึกษาฝ่ายวิสามัญศึกษา ทั้งการศึกษาสามัญและพิเศษได้กำหนดให้แบ่งการศึกษาหลักการศึกษาเป็น 3 ตอนเหมือนกัน คือ ระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูง โดยกำหนดคุณสมบัติผู้เข้าเรียนในแต่ละระดับชั้นแตกต่างกันไป

กล่าวคือ การศึกษาระดับ “วิสามัญศึกษาชั้นกลาง” และ “วิสามัญขั้นสูง หรือ อุดมศึกษาพิเศษ” ในพระราชหัตถเลขานี้ทรงหมายถึง โรงเรียนขนาดเล็ก โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ โรงเรียนนายร้อยทหารบก โรงเรียนแพทยากร ฯลฯ สอดคล้องกับแนวคิดกิจการของ

มหาวิทยาลัยหรือสถาบันอุดมศึกษาที่เป็นกิจการวิทยาการของประเทศตะวันตกดังที่ จรัส สุวรรณเวลา (2530) ได้กล่าวว่า

...ก่อนเกิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้มีสถานศึกษาชั้นสูงที่นับได้ว่าเป็นระดับอุดมศึกษาอยู่บ้างแล้วในประเทศไทย ได้แก่ โรงเรียนมหาดเล็กหลวง ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนรูปแบบ และชื่อ เป็น โรงเรียนข้าราชการพลเรือน โรงเรียนข้าราชการศึกษา (วิศวกรรมศาสตร์, โดยผู้วิจัย) และราชแพทยาลัย...

...สถานศึกษาเหล่านี้มุ่งผลิตคนที่มีความรู้ เพื่อไปใช้ในกิจการเฉพาะนั้น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อเป็นข้าราชการในหน่วยราชการต่าง ๆ ความจริงแล้ว การศึกษานักธรรมและ การเปรียญก็น่าจะนับเป็นอุดมศึกษาได้ซึ่งทำให้เห็นว่าการอุดมศึกษาของไทยได้มีมาแต่สมัยโบราณแล้ว...

...กำเนิดของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2459 เป็นการสนองความจำเป็นที่ต้องจัดการผลิตนักวิชาการสำหรับงานต่างๆ ของประเทศ เป้าหมายหลักคงมุ่งที่จะผลิตบุคลากรเพื่อใช้ในราชการ เสริมกับการส่งคนไทยไปเรียนที่ต่างประเทศ...

...ลักษณะของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในระยะต้นนี้ ถ้าพิจารณาในแง่แหล่งวิชาการก็เป็นในเชิง college of dogma ผสมกับสำนักอบรม...

...ที่เป็น college of dogma ก็ด้วยแนวคิดที่ว่าความรู้มีอยู่มากในประเทศตะวันตก ต้องเร่งนำมวลความรู้เข้ามาใช้เป็นประโยชน์ แม้ว่าเราจะเป็นเมืองพุทธ และใช้พุทธปรัชญา แต่ความคิดที่จะสงสัยความรู้ หรือหาความรู้ที่เป็นสากลด้วยตนเองยังไม่เป็นที่ประจักษ์ วัฒนธรรมการบุกเบิกแสวงหาความรู้หรือวัฒนธรรมการวิจัยยังไม่เกิด...

...สำนักอบรมหรือแหล่งวิทยาการที่มุ่งใช้ประโยชน์ แหล่งวิชาการที่รวมการปฏิบัติใช้วิชาการกับการสอนไว้ด้วยกัน ในลักษณะที่เป็นการสอนเพื่อให้คนไปทำงานตามหน้าที่ที่กำหนด โดยมีความสามารถและความรู้ที่พึงประสงค์สำหรับงานนั้น ๆ สภาพนี้เป็นลักษณะของแหล่งวิทยาการที่สร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์เป็นการเฉพาะ เช่น วิทยาลัยการปกครอง วิทยาลัยกองทัพบก โรงเรียนนายอำเภอ โรงเรียนเสนาธิการ เป็นต้น...

กล่าวได้ว่าวัตถุประสงค์หลักในการจัดการศึกษาชั้นสูงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเน้นความสำคัญในการนำวิทยาการชั้นสูงมาปรับปรุง ปฏิรูปงานด้านต่างๆ เพื่อการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า ซึ่งการต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงริเริ่มพระราชดำริ ได้สร้างประโยชน์แก่ปวงชนชาวสยามนับอเนกอนันต์ ด้วยพระวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลนี้เองวิทยาการชั้นสูงต่าง ๆ ได้ผลิตนักวิชาการ บุคลากรชั้นนำ รวมไปถึงนักปกครองที่ร่วมกันพัฒนาประเทศผ่านพันวิกฤตการณ์ต่าง ๆ มาได้ด้วยดี

จากการวิจัยสรุปได้ว่า แม้การจัดตั้งการศึกษาชั้นสูง หรือ “สากลวิทยาลัย” ดังโครงการ ร.ศ. 117 และพระราชหัตถเลขา “ความเห็นจะจัดการศึกษารัตนโกสินทร ศก 121” เรื่องการจัดการชั้นสูงที่ทรงเรียกว่า “อุดมศึกษา (High Education)” จะยังไม่สัมฤทธิ์ผลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสงค์ แต่การจัดการศึกษาตามแบบใหม่ของไทยได้รับอิทธิพล ทั้งในแง่ความคิดและอาศัยบุคลากรชาวตะวันตกอยู่มาก ยิ่งกว่านั้นหมอสอนศาสนายังได้ก่อตั้งโรงเรียน ตามแบบตะวันตกในเมืองไทยเองด้วย ได้แก่ หม่อมดาเวนพอร์ต (Mrs. Davenport) นางสาว เอ็ม. อี. เพียร์ส (Miss M.E. Pierce) หม่อมแมททูน (หรือหม่อมมะตุน Mrs. Matton) ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ (Reverend Samuel G. McFarland) เป็นต้น โรงเรียนบางแห่งก่อตั้ง มาตั้งแต่รัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 และยังคงอยู่ถึงปัจจุบันนี้ แต่บางโรงเรียนก่อตั้ง ได้ไม่นานก็ล้มเลิกไป

4. ปัจจัยทางด้านพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประสบการณ์จากต่างประเทศ

การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งในเอเชียและยุโรปมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายด้าน ด้านหนึ่งที่สำคัญมาก คือ ทุกครั้งที่เสด็จฯ กลับจะมีการเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาไปในทางที่ดีเสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศ 2 ครั้ง ในระยะที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (เนื่องจากยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ) ในครั้งแรกเมื่อเสด็จฯ กลับจากสิงคโปร์ ทรงมีพระราชดำริจะตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษของลูกผู้ดี แต่ติดที่ไม่สามารถหาครูผู้สอนได้ จึงต้องส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2506)

...มีการอันหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ คือ จะจัดการศึกษาของลูกผู้ดี ซึ่งได้โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาไทยขึ้นแต่ก่อนเสด็จไปสิงคโปร์แล้ว เมื่อเสด็จกลับมีพระราชประสงค์จะให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษด้วย แต่ขัดข้องด้วยหาครูไม่ได้ เพราะมิชชันนารีที่สอนภาษาอังกฤษแก่ไทยในเวลานั้น สอนแต่สำหรับชักชวนคนให้เข้ารับ เป็นข้อรังเกียจอยู่จึงโปรดฯ ให้เลือกหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ ทียังเยาว์วัย ส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟิล ณ เมืองสิงคโปร์ ในปีมะแม

(พ.ศ. 2414) นั้นประมาณ 20 คน นักเรียนที่ส่งไปครั้งนั้น ยังมีตัวอยู่ในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้แต่ 3 คน คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณวิวัฒน์พระองค์ 1 พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ พระองค์ 1 หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ องค์ 1 ... แต่นักเรียนชุดนี้ไปเรียนที่เมืองสิงคโปร์เพียงปีเศษ ถึงปีวอก พ.ศ. 2415 เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียหาครูอังกฤษได้ โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้นแล้ว ก็โปรดฯ ให้กลับเรียนในกรุงเทพฯ เว้นแต่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเจ๊ก นพวงศ์ กับพระยาชัยสุนทร (ม.ร.ว.เทวหนึ่ง ลีวงศ์) ทั้ง 3 นี้เรียนรู้อย่างถึงขั้นสูงกว่าเพื่อน จึงโปรดฯ ให้ส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษต่อไป เป็นครั้งแรกที่ส่งนักเรียนหลวงไปเรียนถึงยุโรป...

จากพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2506) ดังกล่าวข้างต้นนักเรียนไทยที่ไปเรียนยุโรปคนแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ขุนจรเจนทะเล (ฉุน) ไปศึกษาวิชาเดินเรือที่อังกฤษในรัชกาลที่ 3 ขุนจรเจนทะเลเป็นคนของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) บิดาเจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี พระชนนีในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต องค์เจ้าของวังบางขุนพรหม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ขุนจรเจนทะเล (ฉุน) ได้เลื่อนเป็นหลวงชลธารพินิจัยเจ้ากรมคลอง

นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2415 เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดีขึ้นดังที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2506) ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

...มีการเกิดขึ้นในปีวอก พ.ศ. 2415 เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย อย่าง 1 ซึ่งภายหลังมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเป็นคุณแก่ตัวฉันเองมาก คือ เรื่อง ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี เรื่องนี้ได้ทรงพระราชดำริมานานแล้ว แต่ยังหาครูไม่ได้ จึงต้องรอมมา เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย เผอิญมีครูอังกฤษ 1 คน ชื่อ ฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน เข้ามาเยี่ยมหลวงรักษาราชการบัญชา (กัปตันเอม) ผู้บังคับการพลตระเวนในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นน้ำชาย ได้ทรงทราบก็โปรดฯ ให้ว่าจ้างเป็นครูและโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในกรมมหาดเล็กอีกโรงหนึ่ง คู่กับโรงเรียนภาษาไทยที่ได้ตั้งมาแต่ก่อน (โรงเรียนสอนภาษาไทย ทรงตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2414 มีพระยาครีสุนทรโวหาร [น้อย อาจารย์บางกรู] เมื่อยังเป็นหลวงสารประเสริฐ ในกรมพระอภัยมณี เป็นอาจารย์ใหญ่) สำหรับที่ตั้งโรงเรียนนั้นโปรดฯ ให้

โอนตีก 2 ชั้น ที่สร้างสำหรับทหารมหาดเล็ก หลังข้างตะวันออก ประตูปิฆามชัยศรี ซึ่งเป็นสำนักงานพระคลังข้างที่อยู่บัดนี้ ใช้เป็นโรงเรียน)..

...มีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกับพระเจ้าลูกยาเธอเข้าเป็นนักเรียน เว้นแต่บางองค์ที่มีตำแหน่งรับราชการแล้ว หรือที่เป็นนักเรียนอยู่แล้วในโรงเรียน ภาษาไทย พวกนายร้อยทหารมหาดเล็กก็โปรดฯ ให้มาเรียนภาษาอังกฤษด้วย เจ้านายเรียนตอนเช้า พวกนายทหารมหาดเล็กเรียนตอนบ่าย...

...เมื่อแรกตั้งโรงเรียนดูเหมือนจะมีจำนวนนักเรียนสัก 50 คน แต่ต่อมา มีจำนวนลดลง เพราะเจ้านายผู้ใหญ่ออกไปรับราชการ ที่เป็นชั้นกลางก็ถึงเวลาไป ทรงผนวชเป็นสามเณร พวกหม่อมเจ้าก็พากันไปทำงาน พวกนายทหาร มหาดเล็กต้องเรียนวิชาอื่นอีกมาก ก็มาเรียนภาษาอังกฤษน้อยลงทุกที...

...ถึงประภา เหลือนักเรียนอยู่ไม่ถึงครึ่งจำนวนเดิม และยังคงลดจำนวนลง เรื่อยมา นักเรียนที่เข้ามาใหม่ก็หาไม่ ถึงปีจอเหลือแต่เจ้านายที่รักเรียนจริงๆ ยัง ทรงพยายามเรียนอยู่สัก 5 พระองค์ จึงย้ายไปเรียน ณ หอนิเทศพิทยา อันเป็นที่ ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ อยู่ริมประตู ศรีสุนทร (ปัจจุบันที่ได้รู้ ไปแล้ว, โดยผู้วิจัย) ครูไปสอนในเวลาเช้าทุกวัน จนถึงกลางปีจอ พ.ศ. 2417 ครบ 3 ปี พอสิ้นสัญญาครูก็ลากลับไปเมืองนอกโรงเรียนนั้นก็ป็นอันเลิก...

สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทานโอกาสทางการศึกษาอย่างเท่าเทียมตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอไปจนถึงนายทหารมหาดเล็ก ด้วยพระองค์ทรงตระหนักถึง ความสำคัญของการศึกษามากยิ่งได้เสด็จฯ ต่างประเทศ และทอดพระเนตรเห็นโรงเรียนในต่างประเทศ จึงเกิดความคิดจัดตั้งโรงเรียนเพื่อการศึกษาและวิชาการตะวันตกขึ้นในเมืองไทย เพราะฉะนั้นเมื่อมีโอกาสโดย ที่นายฟรานซิส จี. แปตเตอร์สันเดินทางเข้าเมืองไทย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จ้าง ไว้เป็นครูทันที สำหรับวิธีการสอนนั้น สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย (2507) ทรงนิพนธ์วิธีการสอนของครูแปตเตอร์สัน ความว่า

...นายฟรานซิส ซอซ แปตเตอร์สัน เป็นครู...เข้าสอนเจ้านาย พวกเรากับ หม่อมเจ้าบ้าง บ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก เราได้เรียนมาตั้งแต่เปิด โรงเรียน ครั้งนั้นเรามีอายุราว 12 ปี ครูพูดไทยไม่ได้ สอนอย่างฝรั่งเจี๊ยบ หนังสือ

เรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแผนที่ก็ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับสอน เรา รู้จักแผนที่ของเมือง ฝรั่งก่อนเมืองไทยเราเอง หัดพูดหัดอ่าน แนะนำให้เข้าใจความได้ถึงพงศาวดารอังกฤษ สิ่งที่เราเข้าใจไม่ได้คือ ไวยากรณ์ คิดเลขก็ใช้มาตราอังกฤษ แต่เราทำเลข ไทย มาแล้ว เราคงรู้จักมาตราไทยมาก่อน แต่ผู้อื่นที่รู้จักมาตราอังกฤษก่อนมีบ้างกระมัง? แต่ความรู้เหล่านี้มาช่วยเราเมื่อโตแล้ว...

จากที่สมเด็จพระญาณวโรสทรงตรัสเล่าไว้นี้ สามารถสรุปได้ว่าวิชาการที่นายแปดเตอร์สันสอน ในโรงเรียนภาษาอังกฤษนี้ นอกจากสอนวิชาภาษาอังกฤษแล้ว ยังทำการสอนวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และคณิตศาสตร์ทั้งหมดเป็นภาษาอังกฤษรวมถึงสื่อการเรียนการสอนทุกอย่างล้วนเป็น ภาษาอังกฤษทั้งสิ้น เหมือนหนึ่งโรงเรียนนานาชาติที่ทำการเรียนการสอนเป็นภาษาอังกฤษทั้งหมดใน ยุคปัจจุบันนั่นเอง

นอกจากนี้ในหมู่นักเรียนที่เรียนกับครูแปดเตอร์สันครั้งนั้น หลายคนต่อมาได้เป็นบุคคลชั้นนำ ของประเทศ ทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมากมาย ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าส่วนหนึ่งมาจากการอบรมสั่ง สอนของครูแปดเตอร์สันก็ได้ บุคคลดังกล่าวได้แก่ สมเด็จพระยาตำราญานุภาพ สมเด็จพระยา เทวะวงศ์วโรปการ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นต้น สำหรับ นักเรียนที่เยี่ยมยอดที่สุด คือ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งพระองค์ทรงมีบทบาทอย่าง ยิ่งด้านการต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อาจกล่าวได้ว่าพระวิริยะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการตั้งโรงเรียนขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2415 รวมถึงการส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์ เป็นผลมาจากการเสด็จประพาสต่างประเทศ ของพระองค์ เนื่องจากขณะที่ประทับอยู่ในต่างประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ อาทิ การทหาร การไปรษณีย์ โรงพยาบาล โรงเรียน ฯลฯ เสมอ และเมื่อเสด็จกลับจากต่างประเทศ ทรงนำสิ่งที่ทอดพระเนตรมาทรงพัฒนาให้เกิด ประโยชน์ ดังที่สมเด็จพระยาตำราญานุภาพทรงนิพนธ์ ไว้ว่า (สมเด็จพระยาตำราญานุภาพ, 2506)

...การศึกษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้นขยาย กว้างขวางออกไปกว่าที่พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มในรัชกาลที่ 4 เหตุเพราะได้ เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีการของต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์ และเมืองชวาครั้งหนึ่ง ต่อมาได้เสด็จไปทอดพระเนตรที่ประเทศอินเดียอีกครั้งหนึ่ง...

ต่อมาในปี พ.ศ. 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสยุโรป นับเป็นเวลา 25 ปี หลังจากที่พระองค์เสด็จประพาสอินเดีย ในการเสด็จประพาสยุโรปนี้พระองค์ได้ทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ของประเทศที่พัฒนาแล้วเพื่อนำมาพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมกัน นอกจากนี้ยังเป็นการสานสัมพันธ์ไมตรีอันดีระหว่างประเทศให้แน่นแฟ้น

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในการเสด็จประพาสยุโรปตั้งแต่เริ่มเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ด้วยทรงเห็นว่าประเทศยุโรปเป็นแหล่งศิลปะวิทยาการที่สั่งสมมานานและมีความสำคัญยิ่ง ประกอบกับขณะนั้นประเทศทางยุโรป กำลังแผ่ขยายอิทธิพลอย่างเต็มที่ในทวีปเอเชีย จากพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 18 มกราคม พ.ศ. 2439 ทำให้ทราบว่าทรงมีพระราชดำริที่จะเสด็จประพาสยุโรปนั้นเพราะพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2519)

...การซึ่งจะรักษามิให้มีอันตรายทั้งภายในภายนอกได้ มีอยู่ 3 ประการ คือ การพูดจาทางไมตรีอย่างหนึ่ง มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง...

พระองค์ทรงตั้งพระราชหฤทัยจะเสด็จทวีปยุโรป แต่มีผู้คัดทานเพราะระยะทางไกล การเดินทางไม่สะดวกและไม่ปลอดภัย จึงเสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้าน ซึ่งจัดการปกครองแบบตะวันตกแทน และทรงได้นำแบบอย่างที่ดีมาปรับใช้ในทุก ๆ ด้าน จนประเทศเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ นอกจากนี้จดหมายเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 112 ของพระยาศรีสุทเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ทำให้ทราบว่าพระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะเสด็จประพาสยุโรปเสมอมา ประกอบกับเมื่อวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ.2436) พระองค์มีพระราชประสงค์จะเสด็จไปเจริญพระราชไมตรีกับประเทศในยุโรป ด้วยพระองค์เอง ดังพระราชดำริที่ว่า (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2519)

...การที่เสด็จประพาสเมืองต่างประเทศตั้งได้เสด็จมาแล้ว แม้เมืองเหล่านี้เป็นแต่เมืองขึ้นของมหาอำนาจ ซึ่งอยู่ในประเทศยุโรปก็ยังไม่เป็นเหตุให้การเจริญรุ่งเรืองแก่พระราชอาณาจักรได้เป็นอันมาก ถ้าเสด็จได้ถึงประเทศเหล่านั้นเองประโยชน์ย่อมจะมีทวีขึ้นอีกหลายเท่า ทั้งที่จะได้ทรงตรวจตราแบบแผนราชการบ้านเมือง และจะได้ทรงวิสาสะคุ้นเคยกับพระมหากษัตริย์ รัฐบาลแห่งนานาประเทศใหญ่น้อย ในประเทศยุโรปเจริญทางพระราชไมตรี ซึ่งมีต่อกรุงสยามให้เรียบร้อยรุ่งเรืองยิ่งกว่าแต่ก่อนด้วย...

สรุปได้ว่าพระราชดำริประการสำคัญที่สุดในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 คือ เพื่อการรักษาเอกราชและความมั่นคงของไทย นอกจากข้อความดังกล่าวมาแล้วข้างต้น พระราชดำริดังกล่าวยังสะท้อนผ่านพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างเรือพระที่นั่งเข้าสู่ทะเลเดิเรียดีก ที่พระองค์ทรงชี้ให้คณะผู้ตามเสด็จเห็นถึงรากเหง้าความเจริญของยุโรปว่า เกิดจากการศึกษาเรียนรู้ ดังพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2543)

...เดี๋ยวนี้เราได้มา...ถึงประเทศที่เขาได้เจริญแล้วด้วยวิชาการฝ่ายทะเล แล การรุ่งเรืองด้วยการเล่าเรียนแลการปกครอง...เราขอเตือนให้เจ้าทั้งหลายตริตรองก่อนเวลาเราถึงฝั่งว่า ความเจริญรุ่งเรืองทั้งหลาย (ของชาติตะวันตก) นี้ได้เกิดขึ้นเพราะความสังเกตแล้วคิดการประกอบแลเล่าเรียนต่อๆ กันมา อาไศรยความอู้อ่าห์แลความเพียรเป็นที่ตั้งเท่านั้น เขาหาได้เป็นอย่างอื่นนอกจากเพนมนุษย์เหมือนเราไม่ เราควรจะมีมานะว่า เราก็เพนมนุษย์เช่นเขา ไม่ได้เลวกว่าเขาในการ ที่เกิดมานั้นเลย แต่เพราะเรามีความรู้น้อยกว่าเขาเท่านั้น จึงได้เห็นเพนผิดกันบ้าง แต่เพนการดีนักหนาที่เขาไม่ได้ส่อนเร้นความรู้เขาเลย เราอยากรู้อันใดเราเรียนรู้ ได้เหมือนเขาทั้งสิ้น ต้องการอย่างเดียวการอู้อ่าห์ ความเพียรเท่านั้นที่จะให้วิเศษเสมอเขา...

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้เหล่านักเรียนที่มีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนในยุโรปมีความตั้งใจ โดยอาศัยความขยันหมั่นเพียรเป็นที่ตั้ง เนื่องจากทรงตระหนักว่าการศึกษาเป็นพื้นฐานนำไปสู่การพัฒนาประเทศด้านต่าง ๆ อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเล็งเห็นว่าการที่ยุโรปเปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติเข้ามาศึกษาหาความรู้โดยไม่ปิดบังอำพรางวิทยาการสมัยใหม่เหล่านี้ ผู้เรียนจำเป็นต้องพยายามใฝ่หาความรู้ให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและประเทศชาติมากที่สุด

นอกจากนี้ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับในยุโรป พระองค์ทรงสังเกตเห็นว่านักเรียนไทยที่ส่งมาเรียนแต่ละคนต้องใช้เวลาในการศึกษาเล่าเรียนนานมากกว่าจะสำเร็จการศึกษา ทำให้สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์เกินความจำเป็น เนื่องจากบางคนเรียนไม่สำเร็จ ดังนั้นจึงมีพระราชดำรัสให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล ภายหลังเป็นเจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดี) อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ และพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส ทำการสืบสวนแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศทั้งสอง แล้วเรียบเรียงขึ้นเพื่อกราบบังคมทูลจากพระราชดำริดังกล่าวนับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ระบบการศึกษาของชาติไทย

เนื่องจากเดิมนั้นการศึกษาของไทยจัดทำอย่างไม่มีระเบียบแบบแผน อย่างไรก็ตามเมื่อ พ.ศ. 2434 ครั้งสมเด็จพระยากรมพระยาดำรงราชานุภาพครั้งยังทรงตำแหน่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกระทรวงธรรมการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เป็นราชทูตพิเศษไปยุโรปและรัสเซีย กรมหมื่นดำรงราชานุภาพมีภารกิจในการดูกิจการด้านต่างๆ ของประเทศเหล่านี้รวมถึงด้านการศึกษา และจะต้องจัดทำแผนการศึกษาของประเทศต่างๆ นั้นถวายบังคมทูล ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อนำมาปรับปรุงการศึกษาของประเทศ แต่เป็นที่น่าเสียดายเมื่อกรมหมื่นดำรงราชานุภาพกลับจากยุโรป ได้เพียง 7 วัน ก็มีพระบรมราชโองการให้ไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สิ่งที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ถวายรายงานไปนั้นจึงยังมิได้นำมาปฏิบัติ ดังนั้นเมื่อทรงมีพระราชดำรัสให้อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษและฝรั่งเศส ตรวจสอบแบบแผนการจัดการศึกษาของประเทศทั้งสองในครั้งนั้น จึงนับว่าเป็นประโยชน์ต่อระบบการศึกษาไทยอย่างยิ่ง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2543 และสมเด็จพระยากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2519)

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ได้ส่ง “ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ” มากราบบังคมทูลเมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2441 ความเห็นของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์นี้ได้จัดทำเป็นรายงานมาโดยละเอียด ครอบคลุมเนื้อหาทุก ๆ ด้าน จนอาจจัดได้ว่าเป็นแผนการศึกษาฉบับหนึ่งของไทย สะท้อนผ่านพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวชมเชยพระราชทานไปยังพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ถึงวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2441 ความว่า (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ร.ศ.111 – 129)

...เราขอชมความอุตสาหพยายามและความตรากตรอมโดยรอบคอบแลละเอียดแหลมของพระยาวิสุทธิ ซึ่งได้คิดอ่านแนะนำมายังกระทรวงในครั้งนี้เป็นอันมาก แลขอยืนยันว่าได้เห็นชอบในความคิดนั้นทุกอย่าง...

ในขณะเดียวกันพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส ได้มีหนังสือมายังเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการเมื่อวันที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2441 สรุปความได้ว่า ไม่เห็นด้วยกับการส่งนักเรียนไปเรียนที่ฝรั่งเศส แต่สนับสนุนให้ส่งไปเรียนที่เยอรมนี ดังความต่อไปนี้ (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ร.ศ.111 – 129)

...เกล้ากระผมได้แต่จะขอกราบเรียนเพิ่มเติมว่า การที่จะส่งนักเรียนไทยออกไปเรียนในฝรั่งเศสต่อไปภายหน้านั้น เห็นว่าป่วยการ เสียเงินเสียเวลามากนัก... วิธีครูสั่งสอนแลเล่าเรียนไม่ดีเลย ส่งนักเรียนไปเรียนในกรุงเยอรมันนี้จะดีกว่าเปนแน่ ที่เมืองนั้นวิธีเล่าเรียนกวัดขันดี

พร้อม...นักเรียนไทยที่กรุงเยอรมันนี้เรียนรู้ดีมากกว่าไปปารีสแลอังกฤษเปนอันมาก ค่าเล่าเรียนก็ถูกกว่ากันแลพูดได้ 3 ภาษาด้วย... (เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

กล่าวได้ว่า พระยาสุรียานุวัตรไม่เห็นด้วยในระบบการศึกษาของฝรั่งเศสคงเพราะเกรงความคิดแบบเสรีนิยมซึ่งกำลังแพร่หลายอย่างมากในฝรั่งเศสจะถูกนำมาในไทย โดยนักเรียนไทยที่ไปศึกษาเล่าเรียนก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามพระยาสุรียานุวัตรได้ส่งรายงานการจัดการศึกษาของฝรั่งเศสมากราบถวายบังคมทูลด้วยเช่นกัน

ความเห็นการจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธสุรียศักดิ์ ซึ่งยึดระบบการศึกษาของอังกฤษเป็นหลักนั้นกระทรวงธรรมการได้นำมาพิจารณาและร่างเป็น “โครงการแผนการศึกษาในกรุงสยาม” เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2441 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตร โครงการแผนการศึกษาดังกล่าว ทรงมีพระราชวินิจฉัยตั้งพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในวันที่ 31 กรกฎาคม พ.ศ. 2441 ความว่า (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ร.ศ.111 - 129)

...ด้วยความเสียใจเปนอันมาก ที่สคิมของกรมศึกษาที่ส่งมาใหม่นั้น ได้พยายามอ่านถึง 2 คราวแล้ว ก็ไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง เพราะมีภาษาใหม่อยู่นั้นมาก อ่าน...ไปอย่างไร ได้นำสคิมหลัง เพราะฉะนั้นขอให้คิดอ่านกับเจ้ากรมศึกษา แผลออกเปนภาษาอังกฤษเพื่อจะได้ให้เข้าใจได้ง่าย เพราะเปนภาษาไทยฟังไม่เข้าใจ...

ใน พ.ศ. 2441 ความคิดเห็นเรื่องการจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธสุรียศักดิ์ ได้ก่อให้เกิดการจัดทำแนวทางการจัดการศึกษาเกิดขึ้นอีกหลายฉบับ นอกเหนือจากของกรมศึกษาธิการแล้ว ยังมีร่าง “ความเห็นเรื่องจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง” ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ) ออกมาวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2441 ร่าง “จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ” ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2441 มีการประชุมพิเศษเรื่อง “การจัดการศึกษาทั่วประเทศ” ในวันที่ 26 กันยายน พ.ศ. 2441 ผู้เข้าร่วมประชุมประกอบด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (กรมศิลปากร, กระทรวงศึกษาธิการ, 2541)

อย่างไรก็ตามปรากฏหลักฐานที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริสอดคล้องกับพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส คือ รูปแบบการเรียนการสอนที่เยอรมันนั้นมีคุณภาพสูงดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว (2493) พระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2441) ขณะทรงศึกษาวิชาทหารในเยอรมนีความตอนหนึ่งว่า

...พ่อคิดจะให้รังสิต (กรมขุนชัยนาทนเรนทร, ผู้วิจัย) ไปอยู่ในเยอรมนี
อีกคนหนึ่งซึ่งเป็นการฝืนใจพระยาวิสุทธ (เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
[ม.ร.ว.เปีย มาลากุล]) เพราะพระยาวิสุทธิแกล้งที่ไหนสู้เมืองแก้วไม่ได้
ออกความเห็นกระลาครอบอะไรต่างๆ มากมาย... การที่ให้ไปอยู่นั้น
ด้วยความรักเยอรมันเอตุเคชั่น...

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวข้างต้นสะท้อนได้อย่างชัดเจนว่าทรงมีพระราชดำริสอดคล้องกับ
ความเห็นของพระยาสุรียานุวัตรว่า...**นักเรียนไทยที่กรุงเยอรมันนี้เรียนรู้ดีมากกว่าไปปารีสแล
อังกฤษเป็นอันมาก...**

นอกจากนี้ในวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2441 นายชู เปรียญ ผู้ตรวจและแต่งตำรา เสนอความเห็น
ของเรื่อง “วิธีจัดการโรงเรียนกรุงเยอรมัน” อีกด้วย จากการวิจัยพบว่าใน พ.ศ. 2441 เป็นปีที่มี
ความสำคัญอย่างยิ่งต่อแนวคิด และการจัดการศึกษาของไทย เนื่องจากมีแนวคิดต่าง ๆ เกิดขึ้น
มากมายจึงได้มีผู้เรียกปีนี้เป็นปีของการระเบิดทางความคิด (An Explosion of Ideas, 1898)
(เดวิด เค. วยอจ, 2556) อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

5. ปัจจัยด้านการเลิกทาส

ทาสในเมืองไทยมีความหมายแตกต่างไปจากคำว่า “slaves” ในยุโรปและสหรัฐอเมริกา
เนื่องจากกฎหมายลักษณะทาส ในกฎหมายตราสามดวงได้ให้ความยุติธรรมแก่ผู้เป็นทาสอยู่

มาก ชาวต่างประเทศที่อยู่ในเมืองไทยได้ยืนยันในข้อเท็จจริงนี้ ดังที่มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์ (2520) กล่าวไว้ดังนี้

...โดยปรกติแล้ว ทาสได้รับการเลี้ยงดูด้วยมนุษยธรรม และชะตาชีวิตของ พวกเขา ก็พอจะเทียบได้รับคนรับใช้ในยุโรป...

นอกจากนี้ เมอสิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ (2510) ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ที่มียังราชสำนักของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชยังได้บันทึกเรื่องราวทาสสมัยกรุงศรีอยุธยาไว้ดีกว่า ในสมัยอยุธยาได้มีคำพังเพยกันว่า

...คนสยามนั้นยอมขายความเป็นไทยของตนเพื่อที่จะบริโภคน้ำผลไม้ชนิดหนึ่ง ซึ่งเขาเรียกกันว่า “ทุเรียน” ก็ยังได้...

จากการวิจัยพบว่าแม้ทาสในเมืองไทยจะมีสภาพความเป็นอยู่ ดีกว่าทาสในต่างประเทศดังที่มงเซญัวร์ปาลเลกัวซ์ (2520) และเมอสิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ (2510) ได้กล่าวไว้ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าการมีทาสในบ้านเมืองเท่ากับมีโรคภัยประจำตัว ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงให้ความสำคัญต่อการเลิกทาสเป็นอย่างยิ่ง ดังที่พระองค์ทรงนำเรื่องดังกล่าวเข้าที่ประชุมสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2417

นอกจากนี้ยังพบว่า ด้วยพระปรีชาญาณอันสุขุมยิ่งของพระองค์ ทำให้การเลิกทาสสามารถดำเนินไปได้อย่างเรียบร้อย เป็นธรรมกับทุกฝ่ายและเสร็จสิ้นอย่างบริบูรณ์ในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเล็งเห็นการณ์ไกลมากกว่าเพียงเลิกทาส เพราะพระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะให้ทาสเหล่านั้นมีเครื่องมือในการยังชีพเมื่อพ้นจากความเป็นทาสแล้ว เครื่องมือนั้นคือ “การศึกษา” ดังพระราชดำริถึงการตั้งโรงเรียนความตอนหนึ่งว่า (กรมศิลปากร, 2507)

...ข้าพเจ้า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, โดยผู้วิจัย) ก็คิดเห็นอยู่ว่า มีการอีกอย่างหนึ่งที่ควรจะต้องก่อให้เกิดเป็นการช่วยลูกทาสให้พ้นจากการเบียดเบียนได้จริง ๆ บ้าง เพราะลูกทาสนี้แต่เลกมาก็ได้ให้นายใช้อยู่จนโต ไม่ได้ ร่ำเรียนวิชาการสิ่งใด ฝึกหัดชำนาญอยู่แต่ในการที่เบียดเบียนปฏิบัติ นาย ไม่ได้รู้ ในการทำมาหากินสิ่งไรมาก ถ้าเวลาว่างก็หัดเล่นเบี้ยมาแต่เลกจนโต นิสัยของทาสก็อบรมย์ตัว แน่นหนาเหน็บแน่นมีความสุขสบายดีกว่าจะไปหากินอย่างอื่น ถึงจะออกจากทาสจริง ๆ เล่า ก็ไม่มีวิชาสิ่งไรที่จะพาตัวให้ดี ก็คงวนกลับมาเบียดเบียนนายซ้ำไป เหนว่าการโรงเรียนหนังสือที่ในเมืองเรานี้ ควรจะให้มันขึ้นได้จริง ๆ ลักแห่งหนึ่ง เหมือนหนึ่งโรง

ทาน พระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้โปรดให้สอนหนังสือมาแต่ก่อนนั้น เด็กๆ ก็ได้อ่านหนังสือกัน
ไปมาก คนที่เปเนเสมียนเขียนหนังสือก็เป็นคนออกจากโรงงานอยู่โดยมาก แต่ไม่มีใคร
มากออกได้ ไม่ใคร่จะรู้จักจริง ๆ เพราะครูอาจารย์ไม่ใคร่จะเอาใจใส่ในการที่สอนเด็ก
แล้วเด็กรุ่นนั้นจะมาก็ได้ ไม่มาก็ได้ตามใจชอบ การจึงไม่เรียบร้อย ไม่เป็นการจริงเข้าได้
อนึ่งก็ได้ตั้งโรงเรียนวัดสอนหนังสือ ลูกขุนนางก็เรียนภรรยาบ้าง ดีกว่าที่โรงงาน แต่ก็
ยังมาบ้างไม่มาบ้าง ซ้ำปีชววันจึงได้รู้ ทุกวันนี้ผู้ซึ่งจะทำการต่าง ๆ จะหาเสมียนไม่ใคร่
ระจะภอใช้กับการ ถ้าคนรู้หนังสือแล้ว ขุนน้ำขุนนางก็อยากจะทำใช้มาก ถึงจะหากิน
การจ้างก็ได้ คนที่รู้หนังสือจะเป็นทาสตราครออยู่ก็น้อยตัว จึงเห็นว่า **การหนังสือนี้
จะช่วยทาสให้เป็นไทย ได้จริงๆ ...**

...ก็คนซึ่งรู้หนังสือ รู้วิชาอย่างนี้แล้วก็คงจะมีผู้ต้องการเอาไปใช้สอย เปนขุน
หมื่นขุนพัน เปนเสมียนทนาย ถาจะคิดรับจ้างทำการต่าง ๆ ก็ได้เห็นว่าคนซึ่งจะชั่ว
กลับลงเปนทาสอีกนั้นก็จะน้อยลง ต่อที่ชั่วจริง ๆ จึงจะวนกลับไปดั่งนั้น...

จากการวิจัยพบว่าพระราชดำริเรื่องการตั้งโรงเรียนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เป็นเรื่องที่น่าสรรเสริญในพระปรีชาญาณยิ่งนัก ที่ทรงตระหนักถึงความสำคัญและคุณค่า
ของการศึกษาเพื่อการพัฒนาทาสซึ่งได้รับความเป็นไทให้ยืนหยัดประกอบสัมมาอาชีพด้วยตนเอง
ต่อไป

นอกจากนี้ยังพบว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจากการเลิกทาส เลิกระบบไพร่ ทำให้ราษฎร
สามารถพัฒนาฐานะความเป็นอยู่ได้ด้วยโอกาสทางการศึกษาที่เปิดกว้างขึ้น ความเป็นอยู่และคุณภาพ
ชีวิตของประชาชนดีขึ้นเป็นจากความเจริญของประเทศในด้านต่าง ๆ ที่ได้รับการพัฒนาไปพร้อม ๆ
กัน อาทิ เส้นทางคมนาคมที่เพิ่มมากขึ้น การส่งเสริมด้านสุขภาพอนามัย

สรุปได้ว่าการศึกษาคือเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาคนและพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืน
โดยเฉพาะในช่วงเวลาดังกล่าวคนทาสยังมีจำนวนน้อยไม่เพียงพอความต้องการของรัฐบาล
หากทาสเหล่านี้ได้รับโอกาสทางการศึกษา พัฒนาตนให้รู้หนังสือสามารถอ่านเขียนได้ย่อมเป็นที่
ปรารถนาของทางรัฐบาลเพื่อเข้าทำงานในหน้าที่เสมียน หรือรับจ้างทำงานต่างๆ ดังพระราชดำริของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

6. ปัจจัยทางด้านความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
นับเป็นยุคของการปรับตัว ปรับปรุงและปฏิรูปประเทศ เป็นเหตุให้ราชการมีความต้องการบุคคลที่มี

ความรู้จำนวนมาก เนื่องจากหน่วยงานต่าง ๆ ได้ขยายตัวมากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงปฏิรูปการปกครอง มีตั้งกระทรวงเพิ่มขึ้นเป็น 12 กระทรวง

รัชกาลที่ 5 จึงทรงตั้งโรงเรียนขึ้นเพื่อผลิตคนมารับราชการนอกจากโรงเรียนสามัญแล้ว ยังมีโรงเรียนเฉพาะอย่างเกิดขึ้นด้วย เช่น โรงเรียนแผนที่ โรงเรียนเกษตรกรรม โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนแพทย์ เป็นต้น โรงเรียนเฉพาะอย่างเหล่านี้ก่อตั้งขึ้นเพื่อผลิตบุคลากรเพื่อรองรับการขยายงาน ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งเนื่องจากโรงเรียนในสังกัดกรมศึกษาธิการไม่สามารถผลิตบุคลากร ได้ทันตามความต้องการ

ในขณะนั้นข้าราชการทุกระดับชั้น ตั้งแต่เสนาบดีที่มีความรู้ความสามารถลงมาถึงระดับ เสมียนเป็นที่ขาดแคลนมาก กล่าวคือหนังสือของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ มีไปถึงพระยาวิสุทธสุริย ศักดิ์ อัครราชทูตสยามประจักษ์ เมื่อวันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2442 เพื่อจะชวนกลับมารับราชการ ในด้านการจัดการศึกษา ด้วยเห็นว่าเป็นผู้รักในงานด้านการศึกษา นอกจากนี้หนังสือฉบับดังกล่าวยัง สะท้อนความขาดแคลนบุคลากรทางการศึกษาอีกด้วย ความตอนหนึ่งว่า (สำนักหอจดหมายเหตุ แห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ร.ศ.111 – 129)

...คิดถึงการบ้านเมืองในภายหน้า เห็นความขัดข้องสำคัญมีอยู่ด้วยเรื่องตัว คนไม่มีพอราชการ ความขัดข้องนี้ยิ่งคิดไปยิ่งเห็นเปนการสำคัญ เปนหัวใจของ การทั้งปวงก็ว่าได้...แต่แรกเริ่มจัดการมณฑลเทศาภิบาล การมีเพียงจะปราบโจร ผู้ร้าย และป้องกันความกตัญญูคดโกงต่างต่างที่มีอยู่ในเวลานั้นให้หมดไป ความ ต้องการเพียงเท่านี้ยังหาคนเปนตัวข้าหลวงเทศาภิบาลได้โดยยาก ต้องเที่ยวค้นคว้า ของร้องไม่ว่าที่หนึ่งทีใด หาไปได้พอการชั้นหนึ่ง...

...คิดดูในเวลาที่ยื่นจดหมายนี้จะต้องการตัวข้าหลวงเทศาภิบาล 2 คน ต้องการตัวผู้ว่าราชการเมืองไม่ต่ำกว่า 5 คน จะต้องการปลัดไม่ต่ำกว่า 15 คน และ จะต้องการตัวนายอำเภอซึ่งเปนคนสำคัญทำนองเจ้าเมืองในเวลานี้ราว 30 คน ยังหา ตัวคนไม่ได้...

ในวันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ. 2446 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขา ไปถึงพระยาสุริยวัตร อัครราชทูตสยามประจำฝรั่งเศส ภายหลังจากที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ มีหนังสือ ไปถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ทรงมีพระบรมราชาธิบายถึงเหตุขัดข้องด้านบุคลากรอันเป็นอุปสรรค

สำคัญในการดำเนินการต่าง ๆ ดังความตอนหนึ่งว่า (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาล 5, ร.ศ.111 – 129)

...เหตุขัดข้องซึ่งไม่ให้การทั้งปวงนี้สำเร็จได้โดยเร็วนั้น...

1. พื้นเดิมไม่มีเลยทุกตำแหน่ง
2. ขาดตัวคนซึ่งประจำตำแหน่ง
3. เพราะข้อ 2 นั้นแล เปนเหตุให้การทั้งปวงซึ่งจำต้องเดินไปพร้อมกัน
ไม่เดินไปพร้อมกันได้
4. ซึ่งเป็นข้อสำคัญที่สุด คือ อำนาจต่างประเทศเข้าแทรกเบียดเข้าไป
ทุกหนทุกแห่ง...

จากการวิจัยพบว่า ดังความในพระราชหัตถเลขาข้อที่ 2 พระองค์ทรงมีพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติมว่า

...การทั้งปวงซึ่งทำไม่สำเร็จเดินได้โดยเร็ว เพราะเหตุว่าถึงความบีบคั้น
ภายนอก แลความทรمانภายใน ให้ผู้มีอำนาจทั้งหลายเหล่านี้ลดอำนาจลง คงจัด
ระเบียบใหม่อย่างประเทศอื่น ๆ ก็หาตัวผู้มีความสามารถบรรจุตำแหน่งไม่ได้ตั้งใจ
เพราะขาดความรู้และความเพียรเป็นต้น...

กล่าวได้ว่า ความต้องการบุคคลเข้าราชการในตำแหน่งต่าง ๆ เป็นสิ่งจำเป็นมากในสมัยนั้น ความต้องการนี้ได้มีมาอย่างต่อเนื่องตลอดรัชสมัย ดังจะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงว่าจ้างชาวยุโรปเข้ามาเป็นที่ปรีกษาราชการต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก จากการวิจัยพบว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการจ้างชาวต่างชาติเข้ารับราชการจำนวน 84 คน และในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2449 ตามรายงานของรالف พาเจต ราชทูตอังกฤษในไทยสมัยนั้นได้รายงานว่ามีชาวต่างประเทศรับราชการประมาณ 247 คน (W.F. Vella, 1955 อ้างถึงในวุฒิชัย มุลศิลป์, 2543)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงส่งพระเจ้าลูกยาเธอไปศึกษาต่อต่างประเทศ รวมถึงการเปิดสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวง (King's Scholarship) เพื่อเปิดโอกาสในการไปศึกษาต่อต่างประเทศ เป็นการเร่งพัฒนาบุคลากรตามความต้องการของภาครัฐ แต่กระนั้นตำแหน่งงานในระดับสูงยังคงขาดแคลนและจำเป็นต้องจ้างชาวต่างประเทศในการดำเนินงานด้านต่าง ๆ

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีวิธีกแก้ปัญหาในระยะยาวในด้านการขาดแคลนบุคลากร คือ การตั้งโรงเรียนซึ่งจะแก้ปัญหาความต้องการคนทุกระดับชั้นได้

กล่าวโดยสรุปได้ว่าการตั้งโรงเรียนในเบื้องต้นวัตถุประสงค์หลัก คือ ความมุ่งหมายที่จะผลิตคนเข้ารับราชการ ดังจะเห็นได้จากพระบรมราชโองการและประกาศหลายฉบับ ที่กล่าวถึงเรื่องการจัดการศึกษาขึ้นจะต้องเกี่ยวเนื่องกับเรื่องความต้องการคนเข้ารับราชการแทรกอยู่เสมอ เช่น ประกาศเรื่องโรงเรียน เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2414 ประกาศฉบับนี้นับได้ว่าเป็นประกาศเกี่ยวกับการศึกษาฉบับแรกของไทย ความตอนหนึ่งว่า (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 จ.ศ.1246, 2546)

...อนึ่งถึงบุตรหลานของข้าราชการ ซึ่งยังไม่ได้นำเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายนั้นก็ดี ถ้าสมัครงจะเข้ามาฝึกหัดเล่าเรียนหนังสือไทย ก็จงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับไว้ฝึกหัดเล่าเรียน เพื่อจะให้รู้หนังสือ แลคิดเลขขนบธรรมเนียมราชการให้ชัดเจน จะได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป...

และในประกาศกรมศึกษาธิการ เมื่อวันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2428 ความว่า

...มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลพ่อค้าราษฎรทั้งปวงทั่วกัน ด้วยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าวิชาหนังสือเป็นต้นเค้าคุณความเจริญของราชการบ้านเมือง ยิ่งกว่าศิลปะศาสตร์วิชาการอื่น ๆ ทั้งสิ้น ถ้าผู้ใดเล่าเรียนถ่องแท้จริง ถึงแม้ว่าจะเป็นคนตระกูลสูงหรือตระกูลต่ำอย่างไร ก็สมควรที่จะทรงพระกรุณาชุบเกล้าฯ เลี้ยงให้มียศศักดิ์รับราชการบ้านเมืองฉลองพระเดชพระคุณตามคุณานุรูปถ้วนทั่วกัน...

สรุปได้ว่าจากปัจจัยทั้ง 6 ประการที่กล่าวมาข้างต้นเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญมากที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาตามแบบใหม่ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพื่อจะให้การศึกษากลายเป็นเครื่องมือพัฒนาประเทศให้เกิดผลดี และในชั้นประการสำคัญเพื่ออารังซึ่งเอกราชของชาติไว้ให้ได้ นับว่าปัจจัยทั้ง 6 ประการนี้เป็นทั้งความกดดันทั้งจากภายนอกและภายในประเทศที่ผลักดันให้เกิดการปฏิรูปการบริหารราชการรวมถึงการปฏิรูปการศึกษาอันนำมาซึ่งประโยชน์นานัปการแก่ประเทศไทยในเวลาต่อมา

บทที่ 5

วิวัฒนาการการศึกษาสตรีไทย

วัฒนธรรมและการศึกษาอบรมดั้งเดิมของสตรีไทย

สมัยกรุงสุโขทัย

สภาพชีวิตความเป็นอยู่โดยทั่วไปของสตรีไทยในอดีต ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย เมื่อประมาณ พ.ศ. 1800 อาณาจักรสุโขทัยสร้างขึ้นเป็นปึกแผ่นโดยชนชาติไทยได้รวมกำลังกันยึดอำนาจจากชนชาติขอม ซึ่งเคยปกครองดินแดนในบริเวณนี้มาก่อน หัวหน้าในการผนึกกำลังการต่อสู้ของชนชาวไทยในครั้งนั้น คือ พ่อขุนบางกลางท่าว และพ่อขุนผาเมือง และในที่สุดพ่อขุนบางกลางท่าวก็ได้รับอัญเชิญขึ้นเป็น กษัตริย์พระองค์แรกของราชวงศ์สุโขทัย (ราชวงศ์พระร่วง) ทรงพระนามว่า “พ่อขุนศรีอินทราทิตย์”

กรุงสุโขทัยเมื่อตั้งเป็นอิสระครั้งแรกนั้น ไม่มีอาณาเขตกว้างขวางนัก เป็นต้นว่า อาณาเขตทางภาคเหนือจดแคว้นหริภุญไชย ทางใต้จดแคว้นละโว้ ทางตะวันออกจดแม่น้ำป่าสัก ทางตะวันตกจดแม่น้ำปิง ด้วยเหตุขณะนั้นยังมีการแบ่งแยกการปกครองออกเป็นนครรัฐซึ่งเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน มีการรบพุ่งกันอยู่เสมอ แม้กระนั้นก็ยังไม่สามารถรวมตัวกันได้ ในสมัยของพระเจ้าปาลราช (ขุนบาลเมือง) พระราชโอรสของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ปกครองอาณาจักรสุโขทัยต่อมาจนถึง พ.ศ. 1820 ยังไม่มีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก เนื่องด้วยทรงปกครองอยู่เป็นเวลาไม่นาน จนกระทั่งสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช (พ.ศ. 1820 -1860) ผู้เป็นราชอนุชาได้ปกครองกรุงสุโขทัยสืบต่อมา สมัยนี้บ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงพัฒนาการไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองมาก พระองค์ได้แผ่พระราชอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง ดังปรากฏในหลักศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ความตอนหนึ่งว่า (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2556 และฉ่ำ ทองคำวรรณ, 2514)

*...เบื้องตะวันออกจรดสระหลวง สองแควลุมบาจาย สคา เท่าฝั่งของ ถึง
เวียงจันทน์ เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื้องหัวนอนรอดคนที พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ
ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว เบื้องตะวันตกจรดเมืองจอด
เมือง...น หงสาวดี สมุทรรห้าเป็นแดน 0 เบื้องตีนนอนรอดเมืองแพร่ เมืองม่าน
เมืองน... เมืองพลัว พันฝั่งเมืองชะวา เป็นที่แล้ว...*

กล่าวได้ว่าในขณะที่พ่อขุนรามคำแหงเป็นกษัตริย์ปกครองกรุงสุโขทัยนั้น นครรัฐอื่นๆ ซึ่งแยกตัวปกครองเป็นอิสระก็มีกษัตริย์เช่นเดียวกัน เป็นต้นว่า เมืองพะเยามีพ่อขุนงำเมือง เมืองเงินยางมีพ่อขุนเม็งราย และเมืองหริภุญไชยมีพระยาธิบยา มักนิยมเรียกนครรัฐต่าง ๆ ตลอดจนเมืองทางฝ่ายเหนือทั้งหมดว่า “อาณาจักรล้านนาไทย” (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2556)

สภาพบ้านเมืองของไทยในสมัยสุโขทัย ซึ่งมีการปกครองเป็นเอกราชมาเป็นระยะเวลากว่าร้อยปี ประชาชนพลเมืองทั้งหลายจะต้องมีเกณฑ์กำหนดในการดำรงชีวิตความเป็นอยู่อย่างแน่นอน หลักฐานที่มีปรากฏตกทอดมาถึงปัจจุบันที่สำคัญ คือ ศิลาจารึก ไตรภูมิพระร่วง ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ (นางนพมาศ) และสุภาสิตพระร่วง โดยเฉพาะตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์นั้น สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2556) ทรงอธิบายไว้ว่า

...สังเกตดูสำนวนโวหารแล้วน่าจะแต่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้เอง เพราะปรากฏหลักฐานหลายตอนซึ่งบ่งชี้ว่าไม่แต่งเกินสมัยรัชกาลที่ 3 ขึ้นไป...
 อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ด้วยว่า
 ...อาจจะมีเค้ามูลเดิมมาจริง แต่ฉบับเดิมคงบกพร่องขาดหายไปบ้าง จนมีผู้แต่งเพิ่มเติมขึ้น...

ทั้งนี้ผู้วิจัยจะไม่พิจารณาละเอียดในประเด็นนั้นแต่จะหยิบยกข้อความที่เป็นหลักฐานที่เชื่อถือได้มาแสดงเพื่อเป็นข้อวินิจฉัยสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีเท่านั้น ดังความตอนหนึ่งในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ความว่า(ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, 2513)

...อันตัวข้านี้จากญาติวงศ์พันธุ์ ไปอยู่ในพระนิเวศน์เรือนหลวงก็จะประพฤติตนให้ต้องด้วยคำสุภาสิตท่านกล่าวไว้ทำนอง คือ จะประพฤติวาจาให้อ่อนหวาน มิเกินเลยแก่ท่านผู้ใดผู้หนึ่ง ที่ควรจะเรียกแม่ก็จะเรียกแม่ ควรจะเรียกว่าที่ว่าน่าว่าอาภก็จะเรียกว่าพี่ว่าป้าว่าน้าว่าอา มิให้ท่านผู้ใดรำคาญโสดด้วยวาจากำเริบดังนี้อย่างหนึ่ง อนึ่งข้านี้จะประพฤติกายให้ละมุนละม่อมมิได้เยอหยิ่งกรุยกรายฝ้านุ่งห่มให้เสียตีสู้ใต และจะมีได้ตัดจรีตเล่นตัวให้เคืองระคายนัยนาท่านทั้งหลายด้วยกำเริบกายดังนี้อย่างหนึ่ง...

กล่าวคือ หลักการอบรมหญิงไทยในสมัยก่อน นิยมการอบรมให้เกิดความอ่อนโยน และสำรวมกริยา วาจาเป็นหลัก ถือเป็นคุณสมบัติและเสน่ห์ของลูกสาวไทยโบราณ แม้จะเป็นผู้ที่มีวิชาความรู้ความสามารถและเฉลียวฉลาด เหนือกว่าหญิงอื่นใด แต่ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ยังคงคุณสมบัติพึงประสงค์ของสตรีไทยโบราณได้ครบถ้วนดังปรากฏในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ข้างต้น

นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์ในสมัยเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน คือ “มังรายศาสตร์” ซึ่งเป็นกฎหมายที่พระเจ้ามังราย ผู้เป็นพระสหายพ่อขุนรามคำแหง ทรงตราขึ้นไว้ “จามเทวีวงศ์” อันเป็นตำนานโบราณของเมืองศรีสุโขทัยที่กล่าวถึงบทบาทของพระนางจามเทวี จากหลักฐานต่างๆ ที่ปรากฏในสมัยสุโขทัย และหลักฐานแวดล้อมอื่นๆ ที่ปรากฏในสมัยเดียวกันหรือใกล้เคียงกันนี้ อาจประมวล

สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยโดยทั่วไปในสมัยนั้นได้โดยเฉพาะบทบาทและสภาพที่เกี่ยวข้องกับสตรี

ตามหลักฐานการศึกษาอบรมของชายหญิงในสมัยสุโขทัย มีปรากฏเป็นครั้งแรกในศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เมื่อครั้งประดิษฐ์อักษรไทย ความว่า (ฉำ ท่องคำวรรณ, 2514)

*...เมื่อก่อนลายสือไทยนี้บ่มี 1205 ศกปีมะแม พ่อขุนรามคำแหงหาใครใจ
ในใจแลใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้้นั้นใส่ไว้ พ่อขุนรามคำแหง
นั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้
รู้บุญ รู้ธรรมแท้ แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยลวกด้วยแกล้วด้วยหาญ ด้วย
แคะด้วยแรง หากคนจักเสมอมิได้...*

ความดังกล่าวข้างต้นแสดงได้ว่า พ่อขุนรามคำแหงมีพระราชประสงค์เบื้องต้นที่จะให้ชายหญิงในสมัยของพระองค์มีโอกาสได้รับการศึกษาอย่างเท่าเทียมกัน ต่อมาจึงปรากฏหลักฐานในข้อเขียนของนางนพมาศ (เรวดี นพมาศ) ผู้เป็นสนมเอกของพระเจ้าลิไทย ซึ่งกล่าวถึงโอกาสทางการศึกษาวิชาการแต่ละแขนงของชายหญิงในยุคสมัยดังกล่าวว่า เป็นไปด้วยความสมัครใจ และพื้นฐานทางสติปัญญา ตลอดจนฐานะของครอบครัว ดังข้อความว่า (ดำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, 2513)

*...ในสมัยนั้น นรชาติชายหญิงทั้งมวล ย่อมมีความผาสุกสบายด้วยอำนาจคุณ
โลกธรรมดา เป็นไปโดยเสมอมิได้ยังมีได้หย่อน... หม่อมมนุษย์ก็ประกอบไปด้วย
สติปัญญาโดยมาก ต่างรำเรียนสรรพวิชาต่างฝ่ายทหารก็เรียนรู้ศิลปศาสตร์ เพลง
อาวุธ...บรรดาพวกพ่อค้าเรือนก็ต่างเล่าเรียนคัมภีร์ไตรเพทไตรวิชา...บ้างก็เรียนรู้
เวชกรรม...*

กล่าวได้ว่าศิลาจารึกข้างต้นสะท้อนสภาพสังคมในยุคนั้นได้อย่างชัดเจนว่า คนไทยทุกคนได้มีโอกาสเข้าถึงการศึกษา สามารถเรียนรู้สรรพวิชาตามแต่ความสนใจในสัมมาชีพที่แตกต่างกัน นอกจากนี้ยังหมายถึง ทั้งชายและหญิงมีสิทธิในการได้รับการศึกษาด้านวิชาหนังสืออ่านออกเขียนได้อย่างเท่าเทียมกัน แม้จะสันนิษฐานได้ว่าในขณะนั้นหญิงอาจมีโอกาสน้อยกว่าชายบ้างก็ตาม

หลักฐานในข้อเขียนของนางนพมาศ (ดำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, 2513) แสดงให้เห็นว่า การให้การศึกษาอบรมนั้นเป็นไปตามหน้าที่การปฏิบัติงาน โดยเฉพาะสตรีจะได้รับการศึกษาอบรมแตกต่างไปจากชายเนื่องจากหญิงจะเน้นหนักในวิชาการด้านวิชาการช่างฝีมือมากกว่าวิชาการหนังสือ ดังข้อความว่า

...ฝ่ายสตรีก็ต่างรำเรียนวิชาช่าง สุวรรณลายแล่นเลขาแกะปั้น ปักทอร้อย
กรองเย็บย้อมเป็นที่ทำกินเกษมสุขทุกถ้วนหน้า...

จากความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การศึกษาอบรมของสตรีในยุคสุโขทัยนั้นกำหนดหน้าที่
ในการปฏิบัติงานอาชีพที่แตกต่างกัน ชายศึกษาวิชาคัมภีร์ต่าง ๆ ตลอดจนการแต่งร้อยแก้วร้อยกรอง
ส่วนสตรีเน้นในด้านการช่าง อย่างไรก็ตามสตรีชั้นสูง ตลอดจนธิดาขุนนาง มีโอกาสในการเรียนรู้วิชา
หนังสือประกอบกับวิชาการช่างด้วย และมักเริ่มฝึกฝนตั้งแต่อยู่ในวัยเยาว์ ดังเช่นนางนพมาศ ผู้เป็น
ธิดาของพระศรีมหาโพธิ์ นางนพมาศได้กล่าวถึงการศึกษาในวัยเยาว์ของตน ความตอนหนึ่งว่า (ตำรับ
ท้าวศรีจุฬาลักษณ์, 2513)

...อันผู้สำหรับอภิบาลบำเรอเลี้ยงช้าน้อยนี้ บิดามารดาท่านเลือกสรร เอาแต่
คนมีศีลาจารวัตรทั้งฉลาดในวิชาชีพต่าง ๆ ให้พิทักษ์รักษาอยู่เป็นนิตย์ จนช้าน้อย
ค่อยจำเริญรู้พุทธรู้เล่น หมู่นซึ่งเป็นที่เลี้ยงจะได้ให้เล่นสิ่งนั้น ๆ เหมือนเด็กทั้งหลาย
มิได้สอนให้เล่นแต่ร้อยกรอง วาดเขียน และชวนพูดเป็นกลบทกลกลอนเจือด้วย
คำสุภาพิตทุกวันคืน จนช้าน้อยมีชนมาอายุได้ 7 ขวบ...

จากความดังกล่าวสามารถสะท้อนว่า หญิงชั้นสูงนั้นมิสามารถวิ่งเล่น หรือทำกิจกรรมชุกชุน
ได้ตั้งแต่เด็กหญิงชาวบ้านทั่วไป ทั้งนี้จะมีพี่เลี้ยงเสมือนครูคอยควบคุมความประพฤติและหมั่นอบรม
สั่งสอนวิชาการต่างๆ ความดังกล่าวสะท้อนผ่านข้อความว่า ...ให้เล่นสิ่งนั้น ๆ เหมือนเด็กทั้งหลาย
มิได้สอนให้เล่นแต่ร้อยกรอง...และชวนพูดเป็นกลบทกลกลอน... อาจกล่าวได้ว่าพี่เลี้ยงจะคอยดูแล
พร้อมกับสอนวรรณกรรมผ่านการปฏิบัติ คือ การพูดเป็นกลอน และสุภาพิต จนถึงอายุ 7 ขวบ

สรุปได้ว่านางนพมาศเป็นสตรีไทยที่มีความรู้ในด้านวรรณกรรมสามารถแต่งหนังสือ “ตำรับ
ท้าวศรีจุฬาลักษณ์” เป็นหลักฐานประการสำคัญที่สะท้อน สตรีชั้นสูงในสมัยสุโขทัยว่า นอกจาก
จะศึกษาวิชาช่างฝีมือแล้วยังมีโอกาสศึกษาวิชาการ แขนงต่าง ๆ ได้เท่าเทียมบุรุษทั้งยังสามารถเรียนรู้
วิชาอักษรศาสตร์ได้อย่างดีอีกด้วย

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (ระยะระหว่าง พ.ศ. 1893 – ประมาณ พ.ศ. 2112)

บริบทสังคมและวัฒนธรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นกล่าวได้ว่ากำลังเจริญรุ่งเรือง สภาพ
บ้านเมืองสมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยามีหลักฐานบันทึกไว้ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระ
ราชทัตตเลขาว่า (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556)

...ดินแดนเวียงเหล็กที่เรียกว่าเมืองอยุธยา นั้น เคยมีสถานชุมชนคนคับคั่ง ด้วยเป็นเมืองศูนย์กลางการค้าขาย ประชาชนมีวัฒนธรรมอันดี ปรากฏหลักฐานว่า ชาวพื้นเมืองได้สร้างวิหารและพระพุทธรูปใหญ่ (พระพุทธรูปพญางิ้ว [พะแนงเชิง] อันเป็นนามในภาษาเขมรซึ่งแปลว่า พระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ, ผู้วิจัย) ไว้แล้วก่อนเวลาที่พระเจ้าอู่ทองจะพาผู้คนอพยพเข้ามาและสถาปนาเมืองนี้เป็นราชธานีถึง 25 ปี...

อาจกล่าวได้ว่าสภาพบ้านเมืองในขณะนั้นสมบูรณ์มั่งคั่งมาก จนชาวเมืองสามารถสละทรัพย์สมบัติสร้าง ปุชนิยสถานและพระพุทธรูปขนาดใหญ่เพื่อเป็นพุทธานุชาได้ตามต้องการ นอกจากนี้หลักฐานดังกล่าวยังสะท้อนว่าก่อนที่พระเจ้าอู่ทองจะพาผู้คนอพยพมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณดังกล่าว ชาวเมืองมีอิสระเสรีตามระบอบประเพณีการปกครองแบบสุโขทัย เพราะเคยอยู่ในอำนาจการปกครองของอาณาจักรสุโขทัยมาก่อน เมื่อพระเจ้าอู่ทองพาผู้คนอพยพเข้ามาและสถาปนาอาณาจักรนี้ เป็นราชธานี พระองค์ได้ทรงตั้งแบบแผนพระราชประเพณีรวมถึงระบบการปกครองขึ้นมาใหม่ อันเป็นผลทำให้สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวพื้นเมืองดั้งเดิมเริ่มเปลี่ยนแปลงไป

เนื่องจากระบบการปกครองที่พระเจ้าอู่ทองทรงใช้ใหม่นี้ มีข้อแตกต่างอย่างชัดเจนโดยเฉพาะ สภาพฐานะความเป็นอยู่ของบุคคล กล่าวคือ มีระบบทาสเกิดขึ้นถึง 7 ประการ ทั้ง ๆ ที่วัฒนธรรมไทย สมัยกรุงสุโขทัยไม่ปรากฏว่ามีทาส มีเพียงแต่ไพร่ ข้า ดังปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 เขียนไว้ว่า (ฉำ ท่องคำวรรณ, 2514)

...ไพร่ฟ้า หรือ ข้าไทย...

ไพร่ฟ้า หรือ ข้าไทย หมายถึง คนรับใช้โดยมีฐานะเป็นอิสระไม่ใช่ทาส แสดงอย่างเด่นชัดว่า ระบบการแบ่งชนชั้นถึงขั้นเป็นทาสนี้ไทยรับเอาแบบอย่างมาจากขอม ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมทย์ (2510) ได้อธิบายลักษณะการเป็นทางของไทยไว้ความว่า

...โดยทั่ว ๆ ไปเป็นแต่ผู้มีอาสนชาติแคลนขายตัวเองหรือพี่น้องลูกเมียลงเป็นทาส กรรมกรเพื่อให้เขาใช้ต่างกระยาดอกเบี้ย คือ เอาเงินของเขาไปใช้ประโยชน์ ไม่ต้องเสียดอกเบี้ยให้เขา แต่ต้องรับใช้การงานเขาด้วยมือแทนดอกเบี้ย ทาสไทยจึงมีลักษณะและฐานะเป็นข้าเก่าแต่่าเลี้ยง ไม่ใช่วัวควายสัตว์พาหนะ มีฐานะเท่ากับลูกจ้าง (servant) ที่ไม่ต้องให้ค่าจ้าง แม้นายจะลงโทษตีโบยก็ได้ ก็ไม่ต่างอะไรที่พ่อเจ้าเรือนลงโทษโบยตีลูกเมียข้าไพร่ในบ้านด้วยอำนาจอิสระที่เขามีต่อคนเหล่านั้น...

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานแสดงให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของสตรีในสมัยพระเจ้าอยู่ทง คือ การตราพระราชกำหนดกฎหมายพระไอยการลักษณะต่าง ๆ ทั้งหมด 10 ฉบับ โดยผู้วิจัยได้คัดเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับสตรีซึ่งมีอยู่ 8 ฉบับดังนี้ (สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ, 2556)

1. ลักษณะพยาน	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1894
2. ลักษณะอาญาหลวง	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1895
3. ลักษณะรับฟ้อง	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1898
4. ลักษณะลักพา	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1901
5. ลักษณะอาญาราชฎี	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1901
6. ลักษณะเบ็ดเสร็จ	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1903
7. ลักษณะผิดเมีย	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1904
8. ลักษณะผิดเมีย (เพิ่มเติม)	ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1905

สันนิษฐานได้ว่าในรัชสมัยพระเจ้าอยู่ทงทรงสถาปนาดินแดนนี้ขึ้นเป็นราชอาณาจักร วัฒนธรรมของชาวพื้นเมืองเดิมกับวัฒนธรรมของชาวไทยที่อพยพเข้าไปใหม่ย่อมต้องมีข้อขัดแย้งเกิดขึ้น ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ เป็นเหตุให้พระเจ้าอยู่ทงต้องทรงตราพระราชกำหนดและกฎหมายขึ้นมาประกาศหลายฉบับดังกล่าวข้างต้น

ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สภาพบ้านเมืองเกิดความเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยพระเจ้าอยู่ทง นั่นคือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงจัดระบบการปกครองใหม่โดยทรงปรับปรุงให้มีความเหมาะสมกับสภาวะบริบทบ้านเมืองในขณะนั้น อาจกล่าวได้ว่า หลักการปกครองของพระองค์เป็นแบบฉบับให้พระมหากษัตริย์สมัยต่อมาๆ ยึดถือเรื่อยมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชอาณาจักร อย่างไรก็ตามในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับสถานภาพสตรี รวมถึงกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสตรีเกิดขึ้น 3 ฉบับ รายละเอียดดังต่อไปนี้ (สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ, 2556 และม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, 2514)

...เหตุการณ์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสถานภาพความเป็นอยู่ของสตรี ได้แก่

1. การกำหนดยศ ราชทินนาม ตำแหน่ง และศักดินา (ประชาชนทุกคนในสมัยกรุงศรีอยุธยาต้องมีศักดินา จะมีมากหรือน้อยนั้น เป็นไปตามตำแหน่งหน้าที่ในราชการแผ่นดินหรืออาชีพ...ศักดินานี้จะเพิ่มขึ้นหรือลดลงได้ด้วยการกระทำ ถ้าทำความดีความชอบในราชการก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ถ้าไม่รู้จักทำกินต้องยากจนลงถึงกับต้องไปเป็นทาสผู้อื่น ศักดินาก็หมดสิ้นไป นอกจากนี้ศักดินายังเป็นเครื่องกำหนดสิทธิและหน้าที่ในสังคมอีกด้วย [ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, 2514]

2. การศาล แบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายรับฟ้องพิจารณาคดี และการปรับไหมฝ่ายหนึ่ง กับตรวจสำนวนและตัดสินคดีอีกฝ่ายหนึ่ง

3. ทรงตรากฎหมายขึ้นอีก 5 ฉบับ เฉพาะที่เกี่ยวกับสตรีมี 3 ฉบับ คือ

ก. ทำเนียบศักดินาพลเรือน ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1998

ข. ลักษณะอาญาหลวงเพิ่มเติม ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1998

ค. กฎมณเฑียรบาล ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2001

เป็นที่น่าสังเกตว่าเครื่องแสดงฐานะสภาพความเป็นอยู่ของชายหญิงในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ดีที่สุด คือ เรื่อง “ศักดินา” เพราะกฎหมายฉบับนี้ใช้เป็นเครื่องแบ่งฐานะของพลเมืองออกเป็นชั้นๆ เพื่อกำหนดสิทธิที่ควรจะได้ หรือควรจะเสียให้แตกต่างกัน ทั้งยังใช้เป็นประโยชน์ในทางอื่น ๆ อีกด้วย อาทิ ใช้เป็นหลักในการปรับไหม เป็นเครื่องกำหนดในการตั้งทนายเมื่อเป็นความในชั้นศาล และกำหนดที่นั่งในการเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน กล่าวได้ว่ากฎหมายฉบับดังกล่าวได้กำหนดศักดินาของพลเมืองไว้ทุกเพศ ทุกระดับ ทุกตำแหน่งหน้าที่ราชการ และทุกอาชีพ

ครั้งถึงรัชสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 พระไชยราชาธิราช และพระมหาจักรพรรดิ มีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับสตรีเกิดขึ้นอีกหลายประการสืบเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของบริบทสังคมในขณะนั้น (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2556)

...หลักฐานที่ปรากฏได้แก่ พระราชกำหนดที่ตราขึ้นในรัชสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงตราขึ้น 2 ฉบับ แต่กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสตรีมีเพียงฉบับเดียว คือ กฎหมายเพิ่มเติมลักษณะรับฟ้อง (ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2055) ในรัชกาลพระไชยราชาธิราช คือ กฎหมายลักษณะพิสูจน์ (ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2078) และรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้แก่ กฎหมายลักษณะอาญาหลวง (ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2093)...

จากความดังกล่าวสะท้อนว่าระยะสุดท้ายของสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ความเป็นอยู่ของพลเมืองเปลี่ยนแปลงไปกว่าตอนต้นสมัยมาก ประกอบกับกรุงศรีอยุธยาในช่วงนี้เริ่มมีสัมพันธไมตรี

ติดต่อค้าขายกับชาวโปรตุเกส (ประมาณ พ.ศ. 2061 รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่ปรากฏในจดหมายเหตุต่างประเทศว่า ระยะเวลาดังกล่าวมีชาวญี่ปุ่นเข้ามาตั้งบ้านเรือนประกอบอาชีพอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2083 การติดต่อค้าขายกับชาวต่างชาติ รวมถึงชาวต่างชาติเข้ามาประกอบอาชีพค้าขายอยู่ภายในอาณาจักร สันนิษฐานได้ว่าชาวไทยในสมัยนั้นอาจได้รับวัฒนธรรมของชาวต่างชาติไว้บ้างเป็นแน่

อย่างไรก็ตามนอกจากเหตุการณ์ที่สำคัญทางประวัติศาสตร์แล้ว ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นถือว่าศิลปะวิทยาการเฟื่องฟูพอสมควร วรรณคดีเลื่องชื่อที่ปรากฏเป็นหลักฐาน ได้แก่ ลิลิตโองการแช่งน้ำ ลิลิตยวนพ่าย มหาชาติคำหลวง กำสรวลศรีปราชญ์ และลิลิตพระลอ (ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, 2514)

การศึกษาอบรมของสตรีไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ไม่มีหลักฐานบันทึกไว้มากนัก สันนิษฐานว่าการศึกษาสตรีในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงดำเนินรูปแบบตามยุคสุโขทัย คือ สตรีชั้นสูงในราชสำนักมีโอกาสได้รับการศึกษาอบรมทั้งวิชาหนังสือและด้านอื่น ๆ มากกว่าสตรีสามัญ อีกทั้งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สถานที่ศึกษาอบรมสตรี นอกจากในราชสำนักแล้ว อาจเป็นบ้านขุนนางหรือเจ้านาย เนื่องจากบิดามารดาจะนำบุตรสาวไปฝากให้ศึกษาวิทยาการด้านต่าง ๆ โดยมีการอบรมกิริยามารยาท และวิชาที่กุลสตรีพึงเรียน แสดงให้เห็นว่า สตรีมีโอกาสได้รับการศึกษานอกบ้านเช่นเดียวกับชาย แต่สันนิษฐานว่ายังไม่เป็นที่แพร่หลายโดยทั่วไป สตรีที่มีโอกาสเช่นนั้นมักจะเป็นธิดาของขุนนาง ข้าราชการ หรือสตรีที่มีบิดามารดาเป็นผู้มีความรู้ หรือเป็นผู้กว้างขวางเป็นที่นับหน้าถือตาในสังคมเท่านั้น (บุญยงค์ เกศเกทศ, 2532)

ข้อพิจารณาอีกประการหนึ่ง คือ เรื่อง “ศักดินา” ที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมทย์ (2514) ได้กล่าวไว้ ดังข้อความข้างต้น สามารถอธิบายได้ว่า ศักดินาสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นนับเป็นเครื่องแบ่งคนในสังคมออกเป็น 2 ประเภท กล่าวคือ ผู้มีศักดินา 400 ไร่ขึ้นไป และผู้มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ ดังความตอนหนึ่งว่า

...ผู้มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ ขึ้นไป เรียกว่า “ผู้ดี” จะมีสิทธิต่าง ๆ มากมาย เป็นต้นว่า ตนเองและบุคคลในครอบครัวไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปใช้งานราชการ ตลอดจนเมื่อเกิดคดีถึงศาลก็ไม่ต้องไปศาลด้วยตนเอง ส่วนผู้ที่ศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ลงมาถือกันว่าเป็น “ไพร่” ไม่มีสิทธิเท่าเทียมกับประเภทแรก...

อาจกล่าวได้ว่าหลักฐานเรื่องศักดินานี้ สามารถสะท้อนสถานภาพสังคม และครอบครัวรวมถึงสตรีในยุคดังกล่าวได้อย่างชัดเจนว่า สตรีจะมีฐานะอย่างไรขึ้นอยู่กับศักดินาของครอบครัวและสามี

ด้วยเหตุนี้เองทำให้สภาพภรรยารยาในยุคกรุงศรีอยุธยาตอนต้นตกอยู่ภายใต้อำนาจของสามีโดยเด็ดขาด

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง (ระยะระหว่าง พ.ศ. 2112 – ประมาณ พ.ศ. 2331)

สภาพบ้านเมืองในต้นสมัยกรุงศรีอยุธยานี้ไม่เป็นปกติ เนื่องจากอยู่ในระหว่างศึกสงคราม และในที่สุดได้เสียเอกราชให้แก่พม่า ต่อเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้กู้เอกราชกลับคืนมาใน พ.ศ. 2135 กรุงศรีอยุธยาจึงได้ว่างจากศึกสงคราม มีความปกติสุขนานช่วงระยะเวลาหนึ่ง และมีโอกาสในการปรับปรุงสภาพบ้านเมือง ต่อมาในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (ประมาณ พ.ศ. 2148 – 2163) เป็นระยะเวลาที่บ้านเมืองสงบสุขจากการศึกสงครามตลอดรัชกาล และเป็นระยะเวลาที่กรุงศรีอยุธยาปรากฏเกียรติยศอำนาจเป็นที่ยำเกรงแก่บรรดาประเทศใกล้เคียงโดยรอบ (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, 2556)

ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกาทศรถนี้ปรากฏว่ามีชนต่างชาติหลายชาติเข้ามาติดต่อค้าขาย เช่น ญี่ปุ่น ฮอลันดา อังกฤษ สตรีไทยคงจะได้มีความสัมพันธ์เชิงคู่สาวกับชาวต่างชาติจำนวนมาก เป็นเหตุให้ สมเด็จพระเจ้าเอกาทศรถทรงตรากฎหมายห้ามสตรีเสพเมถุนกับชาวต่างชาติ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, 2506)

เป็นการแสดงให้เห็นว่าไม่ประสงค์จะให้สตรีละทิ้งวัฒนธรรมประเพณีของไทย จึงได้ห้ามกันสตรีในความประพฤตินี้ จะถือเป็นการจำกัดเสรีภาพ หรือจะนับว่าเป็นการคุ้มครองยกย่องสตรีก็เป็นไปได้ทั้งสองประการ

ประมาณ พ.ศ. 2173 – 2198 ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองบ้านเมืองเป็นปกติสุข มีการติดต่อค้าขายกับชาวต่างชาติมากยิ่งขึ้น ประชากรชาวจีนทั่วไปอาจมีความประพฤติอย่างเสรี เนื่องจากสถานการณ์บ้านเมืองในช่วงเวลาดังกล่าวสงบปลอดภัยจากสงคราม นอกจากนี้คนไทยในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมีความนิยมชาวต่างชาติอยู่มากถึงกับยกบุตรสาวให้เป็นภรรยาชาวต่างชาติ แม้ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกาทศรถได้ทรงตรากฎหมายห้ามหญิงไทยเสพเมถุนกับชาวต่างชาติดังกล่าวข้างต้นก็ตาม อาจเป็นไปได้ว่าในระยะเวลาต่อมาประชาชนเลยมิได้ปฏิบัติตามข้อกำหนดดังกล่าว เมื่อถึงรัชสมัยพระเจ้าปราสาททองจึงได้ตรากฎหมายขึ้น 9 ฉบับได้แก่ (สังข์ พิธโนทัย, 2513)

พระไอยการลักษณะมรดก ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2155

1. *พิกัดเกษียณอายุ ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2176*

2. ลักษณะอุทธรณ์ ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2178
3. พระธรรมนูญตรากระทรวง ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2178
4. ลักษณะทาส ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2180
5. เพิ่มเติมลักษณะทาส ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2186
6. ในพระราชกำหนดเก๋าท 1 ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2186
7. เพิ่มในลักษณะอาญาหลวง ห้ามไม่ให้ภักทาสให้ชาวต่างประเทศ ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2190
8. ลักษณะกัณฑ์ ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2191
9. พระราชกำหนดเก๋าท 1 ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2193

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ประมาณ พ.ศ. 2199 – 2231) สภาพบ้านเมืองเริ่มเปลี่ยนแปลงไป เป็นต้นว่ามีเหตุการณ์เกี่ยวกับสงครามอยู่เนือง ๆ มีการเผยแพร่ลัทธิศาสนาของชาวต่างชาติ รวมถึงเริ่มมีชาวต่างชาติเข้ารับราชการในราชสำนัก นอกจากนี้ยังมีราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเจริญสัมพันธพระราชมัตริ โดยราชทูตบางคนเข้ามาพำนักอยู่เป็นระยะเวลาอันยาวนานเมื่อเดินทางกลับไปยังมาตุภูมิก็ได้เขียนจดหมายเหตุ บันทึกเหตุการณ์ สภาพบ้านเมือง ตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในสมัยนี้ไว้ เช่น เมอร์สีเออร์ เดอ ลาลูแบร์ บาทหลวงนิโกลาส์ แชรแวส เป็นต้น (สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ, 2556)

ทั้งนี้ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชยังนับว่าเป็น “ยุคทองของวรรณคดี” อีกด้วย เนื่องจากมีวรรณคดีเกิดขึ้นจำนวนมาก เพราะนอกจากพระองค์จะทรงเป็นกวีแล้วยังทรงอุปถัมภ์และส่งเสริมกวีทั้งในและนอกราชสำนักอีกด้วย วรรณคดีที่สะท้อนบริบทสังคมและวัฒนธรรมในยุคดังกล่าวได้ดี อาทิ โคลงเบ็ดเตล็ดที่โต้ตอบกันระหว่างสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กับพระราชเทวีกวี ในราชสำนักกับพระสนม โคลงนิราศหริภุญไชย กาพย์ห่อโคลงพระศรีมโหสถ จินตามณี เป็นต้น (สังข์ พัทโนทัย, 2513)

สภาพความเป็นไปของบ้านเมืองสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางนี้ กล่าวได้ว่ามีเอกสารเป็นหลักฐานการพิจารณาสถานภาพและการศึกษาของสตรีมากกว่าในยุคต้น เนื่องจากมีหลักฐานที่เป็นบันทึกและจดหมายเหตุของชาวต่างชาติ และวรรณคดีตลอดจนบทบัญญัติในกฎหมาย ซึ่งผู้วิจัยได้นำข้อความในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีมาแสดงในลำดับต่อไป

การศึกษาของสตรีทั่วไปในยุคกรุงศรีอยุธยาตอนกลางนี้ นับว่าโอกาสศึกษาวิชาหนังสืออย่างหลากหลายนั้นยังมีอยู่น้อยมาก ในจดหมายเหตุลาลูแบร์มิได้กล่าวถึงการศึกษาวิชาหนังสือของสตรีเลย กล่าวถึงเฉพาะแต่บุรุษเท่านั้น ความตอนหนึ่งว่า (เมอร์สีเออร์ เดอลาลูแบร์, 2510)

...เด็กชายอายุ 7 – 8 ขวบ บิดามารดาจะส่งไปอยู่วัดกับพระ โดยให้บวช
 เณรเพื่อเรียนหนังสือทั้งการอ่าน เขียน และวิชาตลอดจนให้รู้เรื่องชาดก และ
 คีลธรรม...

อย่างไรก็ตาม สตรีชั้นสูงในยุคนี้ได้ศึกษาวิชาหนังสือจนแตกฉานบ้าง เนื่องจากมีหลักฐาน
 ปรากฏในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า พระเทวีอัศรมเหสีสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 ทรงนิพนธ์โคลงโต้ตอบกับพระราชสวามีหลายบท ความว่า (สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ,
 2556 และสังข์ พิธโนทัย, 2513)

พระผัวพระผ่านผัว	นฤพาน	
ไฟไปดับแดดดาล	หม่นม้วย	
สตักลูกเหลนหลาน	เรียบรอบ ตัวแฮ	
เถ้าวอกเว้ากั๊กกล้วย	ริรือทำสาว	
		พระเทวี
ทินกรวรรณเทศฤา	งามยง ยิ่งแฮ	
อ้าใจอ้าทิตยัจง	อยู่เกล้า	
นารายณ์เสด็จจง	มาแปลก ปลอมฤา	
อ้าใช้นารายณ์เจ้า	พระผู้เสด็จมา	
		พระเทวี
เชิญไทรราชไท้	เสด็จยุร ยาตรแฮ	
กั้นก่อนภพไอศูรย์	สืบหล้า	
ขอถวายธิดาทูล	ทรงบาท	
แต่บพิตรเจ้าฟ้า	ผ่านหล้าครองเมือง	
		พระเทวี

นอกจากนี้ พระเทวียังได้ทรงโต้ตอบกับชาลิมหาตเล็กกว่า

ชาลีเชื้อชาติชีวี	ชาลี
นามแม่อำมอัปรีย์	ตัวต้อ

พ่อมึงเชื่อตาครี	ชายถ่าน
ส่วนตัวมึงกร้อ	แต่งไว้วัดเรือ

พระเทวี

แม้พระสนมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชยังได้โต้ตอบกับศรีปราชัญญ์ กวีในราชสำนัก ดังโคลงว่า

หะทายกระต่ายเต็น	ชมจันทร์
มันบ่เจียมตัวมัน	ต่ำต้อย
นกยูงหากกระสัน	ถึงเมฆ
มันบ่เจียมตัวน้อย	ต่ำต้อยเดียรรวาน

จากโคลงดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า สตรีชั้นสูงได้รับการศึกษาเรียนรู้วิชาหนังสือและมีความสามารถในการประพันธ์ได้อย่างเฉียบคม อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางนี้ได้มีแบบเรียนจินตามณีเกิดขึ้น โดยแบบเรียน “จินตามณี” นี้อาจเป็นตำราสำคัญในการศึกษาวิชาหนังสือของสตรี นอกจากนี้โคลงดังกล่าวข้างต้นยังแสดงถึงสถานภาพสตรีว่ามีบทบาทและฐานะเกือบทัดเทียมบุรุษ ตลอดจนมีอิสระเสรีในการแสดงความคิดเห็นด้วย

อย่างไรก็ตามสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีสามัญทั่วไป เมอร์สิเออร์ เดอลาลูแบร์ (2510) ได้กล่าวไว้ในจดหมายเหตุลาลูแบร์ว่า สตรีมีภาระหน้าที่ต้องกระทำมากจนไม่มีเวลาพักผ่อน หรือเวลาส่วนตัว แตกต่างจากชายที่มีความสะดวกสบายหลังจากพ้นช่วงเวลาเกณฑ์งานหลวง ความตอนหนึ่งว่า

...ในระหว่างที่พวกผู้ชายถูกเกณฑ์ไปเข้าเวรยามมีกำหนด 6 เดือนนั้น...ก็เป็นภาระของภรรยา มารดา และธิดา เป็นผู้หาอาหารไปส่งให้ และเมื่อพ้นกำหนดเกณฑ์แล้ว และกลับมาถึงบ้าน ผู้ชายส่วนมากก็ไม่ว่าจะทำงานอะไรให้เป็นล่ำเป็นสัน เพราะไม่ได้ฝึกงานอาชีพอย่างใดไว้ให้เชี่ยวชาญเป็นพิเศษสักอย่างเดียว...

...ด้วยพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงใช้ให้พวกนี้ทำงานหลายอย่างต่าง ๆ กันแล้วแต่พระราชประสงค์ เช่นนี้จึงพออนุมานได้ว่า ชีวิตตามปกติของชาวสยามนั้นดำเนินไปด้วยความเกียจคร้านเป็นประมาท เขาแทบจะไม่ได้ทำงานอะไรเลยเมื่อพ้นจากราชการงานหลวงมาแล้ว เทียวก็ไม่เที่ยว ล่าสัตว์ก็ไม่ไป ได้แต่นั่ง เอนหลังกิน เล่นสุบยาแล้วก็นอนไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น...

...ภรรยาจะปลุกให้เขาตื่นขึ้นราว 7 โมงเช้า เอาข้าวปลาอาหารมาให้บริโภคนเสร็จแล้วก็ลงนอนต่อไปใหม่พอเที่ยงวันก็ลุกขึ้นมากินอีก แล้วก็มื่อเย็นอีกคำรบหนึ่งระหว่างเวลาอาหารมื่อกลางวันกับมื่อเย็นนี้ เขาก็เอนหลังลงพักผ่อนเสียพักหนึ่ง

เวลาที่เหลืออยู่นอกนั้นก็หมดไปด้วยการพูดคุย และเล่นการพนัน พวกภรรยาขึ้นไป
ไถนา ไปขายของหรือซื้อของที่ในเมือง...

อาจกล่าวได้ว่า ชายไทยในยุคนั้นมีความสุขเป็นที่ตั้ง รักความสนุกสนาน ใช้ชีวิตแต่ละวัน
ผ่านไปโดยไม่ต้องรับผิดชอบในกิจการของครอบครัว ต่างจากสตรีซึ่งนอกจากจะต้องมีภารกิจ
รับผิดชอบทั้งกิจการในครอบครัวและนอกครอบครัวอย่างมากมายแล้ว การกินอยู่ภายในครอบครัว
ยังเป็นไปอย่างมีระบบ กล่าวคือ สตรีไม่มีสิทธิร่วมรับประทานอาหารพร้อมกับสามีและบุตร ดังความ
ตอนหนึ่งที่ เมอริเออร์ นิโกลาส์ แพรเวส (2506) ได้บันทึกไว้ในจดหมายเหตุประวัติศาสตร์ธรรมชาติและ
และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม ว่า

...1. สตรีฐานะดี ซึ่งอาจเป็นภริยาขุนนางข้าราชการชั้นสูงจะรู้ว่าฐานะดี
อย่างไรนั้น สังเกตได้จากจำนวนบริวารที่ติดตาม ความมั่งคั่งของพาหนะเรือที่ใช้
และความหรูหราของเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม เครื่องประดับ ตลอดจนหีบหมากที่ให้คน
เชิญไปข้างหน้า (ประเพณีหีบหมากนี้ยังคงสืบเนื่องจากจนถึงยุครัตนโกสินทร์
ตอนกลาง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ผู้วิจัย) ภารกิจใน
ครอบครัวของสตรีฐานะดี คือ หุงหาอาหารเลี้ยงดูสามีและบุตรธิดาตลอดจนเข้าคน
ในบ้าน เวลาที่มีเหลืออยู่บ้างก็ปักสะดึง กรึงไหม

2. สตรีที่มีฐานะปานกลาง นอกจากจะมีภารกิจในครอบครัวเรื่องหุงหาอาหาร
ดูแลที่อยู่อาศัยให้บริการปรนนิบัติสามีแล้ว ยังต้องปั่นฝ้าย ทอผ้าเพื่อทำเครื่องนุ่งห่ม
ให้สามีอีกด้วย

3. สตรีที่มีฐานะยากจน นอกจากมีภารกิจเหมือนกับสตรีที่มีฐานะปานกลาง
แล้ว ยังต้องไปทำงานรับจ้างนอกบ้าน เพื่อช่วยเลี้ยงดูครอบครัว เช่น ทำไร่ ทำนา ทำ
สวน หรือนวดข้าว ฝัดข้าว เป็นต้น

ทั้งนี้ความเป็นอยู่ของสตรีในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางนี้กล่าวได้ว่ามีอิสระเสรีภาพสูงกว่า
ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เนื่องจากหญิงสาวและชายหนุ่มยังมีโอกาสได้พบปะกันในงานเทศกาลต่าง ๆ
โดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง อย่างไรก็ตามสตรีทั่วไปเท่านั้นที่จะมีโอกาสเช่นนี้ ส่วนสตรีในวังนั้นมีสถานภาพที่แตกต่าง
ออกไปจากสตรีสามัญ ดังความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุของเมอริเออร์ ลาลูแบร์ (2510) ความว่า

...สตรีในพระบรมมหาราชวัง...จะออกไปข้างไหนไม่ได้เลย นอกจากตามเสด็จ
พระราชดำเนิน...

อย่างไรก็ตามในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลางนี้มีวรรณคดีเกิดขึ้นมากมาย ผู้วิจัยได้นำข้อความ ในวรรณคดีต่าง ๆ เป็นภาพสะท้อนบริบทสังคมและวัฒนธรรมในขณะนั้น ซึ่งนับว่ามีอิทธิพลสูงในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีในยุคสมัยดังกล่าว เป็นต้นว่าเรื่องอิสรเสรีภาพในการพบปะบุรุษที่ได้กล่าวไว้ใน โคลงทวาทศมาส (โคลงทวาทศมาส มีผู้สันนิษฐานว่าประพันธ์ในสมัยอยุธยาตอนต้น ในระยะเวลาใกล้เคียงกับโคลงกำสรวล เนื่องจาก สำนวนภาษา ถ้อยคำ และลักษณะการประพันธ์ อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานดังกล่าวยังไม่มีข้อยุติ ฉะนั้นผู้วิจัยจึงจัดไว้ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางตามการแบ่งสมัยวรรณคดีของนักวรรณคดี) ความตอนหนึ่งว่า (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, 2514 และเจือ สตะเวทิน, 2516)

อาจารย์รั้งเริ่มตั้ง	พนมรวง แม่ฮา	
ถวายเป็นสุขคนธมา	เรียบร้อย	
ร่ำยาบ่าวสาวพวง	พาลแพละ กั้นนา	
ตามส่งไฟศพคล้อย	คลาศคลา	ทวาทศมาส
กรรตึกเดือนตั้งแต่	โคมถวาย	
ทุกทวยหญิงชายแสวง	ล่องเหล่าน	
ขับซอปีแคนหลาย	เพลงพาทย์	
ตั้งตั้งนี้ว่าน่าวเต็น	ร่อนรำ	
.....	
รตุราษฎร์เหล่าน	มหรสพ	
ทุกท้วหญิงชายพวง	พวกพ้อง	
สวนเสียงลำเนียงจบ	เจียรโลก	
แสนสนุกถ้วนท้อง	ทั่วเมือง	ทวาทศมาส

จากโคลงดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีในยุคนี้เมื่อมีงานประจำงานประเพณีต่าง ๆ จะมีอิสรเสรีภาพในการพบปะกับบุรุษ อีกทั้งการเที่ยวชมมหรสพในงานประเพณีรื่นเริงหรือเทศกาลต่าง ๆ นี้ หญิงและชายมีสิทธิเสรีภาพเสมอภาคกัน อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกต ว่าหญิงที่ยังมิได้แต่งงานจะมีอิสรเสรีภาพสูงกว่าหญิงที่สมรสแล้ว ดังบันทึกของเมอร์ลีย์เออร์ เดอลาลูแบร์ (2510) ความว่า

...ภรรยาพวกขุนนางผู้ใหญ่ไม่ค่อยได้พบปะสนทนากับใคร และไม่ค่อยได้ออกนอกบ้าน เพราะเห็นว่าการไปไหนมาไหนตามใจชอบเป็นเรื่องน่าอับอาย และอาจไม่ได้รับการยกย่องจากสามี...

ทั้งนี้พระศรีมโหสถ กวีผู้หนึ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ประพันธ์กาพย์ห่อโคลงขึ้นมาสะท้อนบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อสตรีในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางไว้ความว่า (พระศรีมโหสถ, 2502)

หญิงชายหลายลำซ้อง	มามีก้องถ้องแฉวงทาง
ฝูงบัวสาวลำอาง	รางขางแกล้งแต่งดูงาม
หญิงชายหลายลำซ้อง	โนเน
ฝูงบัวสาวสรวลเส	ย้วยิ้ม
ดูงานผ่านโลเก	ศวรรราช
แต่งแ่งแพร่พรายพริ้ม	พริบพร้อมพรุมา
เดินกลางพลางดีดนิ้ว	ชูชายหิ้วผิวนำเพลง
บัวหนุ่มครุ่มเสียงเครง	วังเวงหวั่นปั่นใจหญิง
เดินกลางพลางดีดนิ้ว	นำเพลง
ฝูงบัวพราวพรุเครง	เพรียกพร้อม
หญิงฟังหวังใจเลวง	รคราค
แย้มอยู่ภู่เฟื่องหอม	เสียดซ้องตาแล
เยื้องกรายผายลีลา	สาวสอดตาหว่าใจหวัง
ลักแลแต่เบื้องหลัง	ดูหนังนายบายเนียนมา
โหยชายกรายแกว่งเยื้อง	ลีลา
สาวหนุ่มชุมชายตา	ต่อต้าน
ลักแลแต่ไกลมา	เมียงม่าย
นอกบึงคณิงในบ้าน	เห็นเร้าเสียวสมร

พระศรีมโหสถ: กาพย์ห่อโคลง

จากเนื้อหากาพย์ห่อโคลงดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าสภาพบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีต่อสตรีในขณะนั้น ชาวเมืองสยามจะมีโอกาสได้เที่ยวเตร่ ชมงานมหรสพ ติดต่อกันระหว่างชายหญิง รวมถึงการเกี้ยวพาราสี ตลอดจนลักษณะการแต่งกายในสมัยดังกล่าวได้อย่างชัดเจน

แม้ว่าเมอร์สิเออร์ เดอลาลูแบร์ (2510) จะกล่าวว่าระบอบประเพณีไม่เปิดโอกาสหรืออนุญาตให้หญิงพบปะกับชาย แต่ข้อความในบทประพันธ์ของพระศรีมโหสถ กลับแสดงให้เห็นชัดเจนว่าสตรีกับบุรุษนั้นมีโอกาสในการพบปะเจรจากันได้ ดังความตอนหนึ่งที่ปรากฏข้อความโต้ตอบระหว่างชายหญิงความว่า (พระศรีมโหสถ, 2502)

...ฝ่ายชายกล่าวว่า

วันนี้ที่พอบพบ	มาบรรจบสบสมนาง
กล้องแกล้งแต่สรรพวงค	จะวางเจ้าเปล่าไปฤ
ยามเอยวันนี้พี่	พอบพบ
บุญบ้ายชายมาจบ	หนุ่มเหน้า
กล้องแกล้งแต่งงามสบ	ตาโลกย
เรียมจะละวางเจ้า	เปล่าเปลื้องไปฤ
แมลงภู่อู่เกสร	บ่ห่อนเว้นแผ่นพาดคฤ
เอาชราอาบถูกถือ	กระพือปีกฝึกแฝงตัว
แมลงภู่อู่ต้องกลีบ	บัวบาน
กลิ้งกลิ้งบินเมียงมาลย	ยามย้า
เอาชราอาบคนธาร	รวยริน
ปีกป้องปกองพานขี้	ชานฟุ้งหอมหวน

...ฝ่ายหญิงโต้ตอบว่า

หะทายหน่ายใจนัก	แมลงภู่อู่จี้กรักบัวบาน
ชมชราอาบคนธาร	สำราญแล้วแผ้วผันหนี
หะทรายน่ายหน้าใคร	เสสรวล
แมลงภู่อู่ถ้ำสงวน	ดอกไม้
ชมชราอาบเอานวล	รวยริน
กลิ้งกลิ้งยินรศได้	เหญื่อแล้วบินหนี
.....

กลชายหลายลั่นแลบ	คมปแปลบแลบเสียวใจ
เคียวคคคคตรงเอน	ปราศรัยแล้งแกว่งทอดตัว
กลชายหลายลั่นล่อ	ลวงหญิง
ความสัจตัดเอนจริง	หนึ่งน้อย
เคียวคคคคตรงจริง	ฤาชื่อ
ปากเปล่าเล่าโลมร้อย	เล่าลั่นลวงหญิง

พระศรีมโหสถ: กภาพย์ห่อโคลง

จากกภาพย์ห่อโคลงของพระศรีมโหสถนี้ได้สอดคล้องกับที่กล่าวมาข้างต้นว่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนกลางเป็นยุคแห่งวรรณคดี แม้ว่าสตรีสามัญทั่วไปจะมีโอกาสทางการศึกษาน้อยมาก เนื่องจากตำแหน่งหน้าที่ราชการนั้นใช้ผู้ชายปฏิบัติเกือบทั้งสิ้น ผู้หญิงในยุคนี้จึงมีหน้าที่ทำนา ค้าขาย ทอผ้า ปั่นฝ้าย ทำเครื่องนุ่งห่มตลอดจนรับจ้างทั่วไป ดังปรากฏในจดหมายเหตุแมสซิเออร์ นิโกลาส์ แซรเวส (2506) ความว่า

...สตรีที่มีฐานะยากจนนั้นนอกจากมีภารกิจเหมือนกับสตรีที่มีฐานะปานกลางแล้ว ยังต้องไปทำงานรับจ้างนอกบ้านเพื่อหาเงินมาจุนเจือครอบครัว เช่น ทำไร่ ทำสวน หรือนวดข้าว ฝัดข้าว...

อาชีพอีกประการหนึ่งที่ปรากฏหลักฐานว่าสตรีในสมัยอยุธยานิยมยึดถือ คือ การแสดงละครนอก เช่น ละครนอกเรื่องพระรถ สังข์ทอง นางมโนราห์ สมเด็จพระยาตำราชนาฎภาพทรงสันนิษฐานว่า ละครนอกซึ่งเป็นละครหาเลี้ยงชีพคงจะมีหลายคณะ การแสดงอาจแตกต่างกันตามบทบาทของนายโรง ดังพระนิพนธ์ตอนหนึ่งว่า (สมเด็จพระยาตำราชนาฎภาพ, 2508)

...เข้าใจว่าเรื่องพระรถกับเรื่องมโนห์รา กระบวนเล่นละครผิดกัน เรื่องพระรถนายโรงเป็นตัวบทสำคัญ เรื่องมโนห์รา นางเป็นตัวบทสำคัญ เพราะฉะนั้นละครโรงไหนตัวนายโรงถนัดทำบทชาย ก็ชอบเล่นเรื่องพระรถ ถ้านัดทำบทหญิงก็ชอบเล่นเรื่องมโนห์รา...

นอกจากนี้ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางยังมีอาชีพแม่่นม ซึ่งต้องเป็นสตรีที่มีลักษณะและคุณสมบัติ ดังความในบทละครนอกเรื่องมโนห์รา ตอนหาแม่่นมให้พระสุธน ความตอนหนึ่งว่า (สมเด็จพระยาตำราชนาฎภาพ, 2508)

สมเด็จพระบิดา	สั่งให้ทานางแม่นม
อ่อนแออ่อนค้อเอวกลม	รูปทรงพร้อมด้วยลักษณา
ชาติเชื้อเนื้อผู้ดี	สกุลมีจึงเอามา
พงศ์เผ่าเหล่าพระยา	มีอชฌาเชื้อผู้ดี
นางนางผิวพรรณขาว	นมยานยาวถึงนาภี
นมใสไม่สู้ดี	นางนางมีนมเป็นพวง
เลือกเสียไม่ให้เอา	หมีให้เผ่าพระลูกหลวง
นางนางนมคัดทรวง	เต่งตึงเต้าไม่เข้าการ
นางนางนั้นนมงอน	น้ำนมนั้นเปรี้ยวไม่หวาน
เอาแต่พอประมาณ	พานคล้อย คล้อย น้อยจึงดี
เนื้อหนังอ่อนละไม	ทรงวิไลเลิศสตรี
ปัญจกัลยาณี	ผิวผ่องศรีเนื้อดำแดง
เอาใสในราชการ	น้ำนมหวานไม่แสดง
สั่งให้เร่งจัดแจง	ผู้คล่องแคล่วกิริยาดี

.....
บทละครเรื่องมโนห์รา

นอกจากนี้ยังมีอาชีวะเป็นพระพี่เลี้ยงพระราชโอรส ธิดา อีกด้วย ดังความว่า (สมเด็จพระ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ, 2508)

.....
พี่เลี้ยงสาวสันทัด	รุ่นกำดัดสิบห้าปี
สาวพรหมจारी	ลูกผู้ดีสันเอามา
.....

กล่าวได้ว่าในการคัดเลือกแม่นม และพี่เลี้ยงพระราชโอรส ธิดานั้น ให้ความสำคัญด้านชาติ
สมบัติ คือ ตระกูลและชาติกำเนิดค่อนข้างมากเนื่องจากต้องใกล้ชิดเจ้านายเชื้อพระวงศ์ฝ่ายใน จึงมี
ข้อกำหนดกฎเกณฑ์ในการคัดเลือกสตรีที่จะมาทำหน้าที่ดังกล่าวอย่างละเอียด สะท้อนผ่านบทละคร
ที่กล่าวข้างต้นว่า ...รูปทรงพร้อมด้วยลักษณา ชาติเชื้อเนื้อผู้ดี สกุลมีจึงเอามา พงศ์เผ่าเหล่าพระยา
มีอชฌาเชื้อผู้ดี...หมายความว่า เป็นบุตรสาวในตระกูลขุนนางหรือข้าราชการระดับสูง ทั้งนี้ต้องมี
ผิวพรรณ รวมถึงกิริยามารยาทที่ติงามครบถ้วนเป็นเบญจกัลยาณี

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย (ระหว่าง พ.ศ. 2231 – ประมาณ พ.ศ. 2310)

ในช่วงต้นของกรุงศรีอยุธยาตอนปลายยังคงมีเหตุการณ์เกี่ยวกับการปราบกบฏซึ่งเกิดขึ้นหลายกลุ่มหลายเหล่า ตั้งแต่ปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การติดต่อสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศยังคงมีอยู่แต่เริ่มลดลงกว่าเดิมเนื่องจากการสู้รบกับทหารฝรั่งเศส

บริบทสังคมและวัฒนธรรมในยุคสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายเกิดการเปลี่ยนแปลงไปอีกในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ (พระบรมราชาธิราชที่ 3) ระหว่าง พ.ศ. 2275 – 2301 ในช่วงเวลานี้บ้านเมืองเริ่มอ่อนกำลังลง แม้พระเจ้าบรมโกศจะทรงฟื้นฟูกิจการทางศาสนา และวรรณคดีก็ตาม ก็ไม่สามารถช่วยให้สถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นกลับมาเข้มแข็งได้ เนื่องจากเหตุการณ์ไม่สงบภายในเป็นเหตุให้เกิดปัญหาขึ้นในพระราชวังระหว่างเจ้าฟ้า กับ พระองค์เจ้า ผนวกกับศึกภายนอกที่ติดพันเป็นเหตุ ให้สภาพบ้านเมืองที่เริ่มอ่อนกำลังยิ่งอ่อนลงตามลำดับ ระบบการบริหารราชการบ้านเมืองไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย เมื่อถึงสมัยพระที่นั่งสุริยามรินทร์ กรุงศรีอยุธยาที่เคยเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่นมั่นคงมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง ก็เสียเอกราชแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 การสูญเสียเอกราชครั้งนี้ นอกจากจะนำความเสียหายแก่อาคาร บ้านเรือนต่าง ๆ แล้ว ยังต้องสูญเสียเอกสารสำคัญไปจำนวนมาก เนื่องจากพม่าได้เผาทำลายไปเป็นจำนวนมาก (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556)

อย่างไรก็ดี เมื่อพระเจ้าตากสินทรงกอบกู้เอกราชกลับคืนมา ได้รวบรวมไพร่ฟ้าประชาชนสร้างอาณาจักรกรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวงในเวลาต่อมา กล่าวได้ว่าระหว่างความเปลี่ยนแปลงผันผวนของบ้านเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายนี้ มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับสตรีอยู่หลายประการ เป็นต้นว่าปรากฏการแสดงละครใน (ละครใน หรือ ละครข้างใน, ผู้วิจัย) ขึ้นโดยใช้ผู้แสดงเป็นผู้หญิงล้วนทำการแสดงในวัง เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้หญิงในวังนั้นเป็นผู้ให้ความสุขแก่ษัตริย์ตลอดจนเชื้อพระวงศ์ เมื่อมีผู้หญิงเป็นจำนวนมาก จึงนำมาฝึกหัดการละครในให้เป็นของหลวงขึ้น ซึ่งเดิมการละครนี้มีในสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งผู้แสดงเป็นชายล้วน เรียกกันว่า ละครนอก และไม่มีการบังคับตั้งละครใน ดังนั้นผู้ที่สนใจสามารถฝึกหัดและแสดงได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อเกิดละครผู้หญิงขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายดังปรากฏในฉันทบทหนึ่งซึ่งแต่งในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ กล่าวถึงละครหลวงเล่นมหรสพงานพระพุทบาทความว่า (พระมหานาค, 2503)

ฝ่ายพ่อนละครใน	บริรักษ์จักษ์
โรงริมศิริมี	กลลับบ่แลชาย
ล้วนสรรสกรรจ๋นาง	อรอ่อนลอออาย
ใครยลบ่อยากวาย	จิตเพื่อละเมอฝัน
ร้องเรื่องระเด่นได้	บุษบาตุนาหงัน
พาพักคุดาบรร	พตร่วมฤดีโถม

พระมหานาควัดท่าทราย – บุญโผนาทคำฉันท

ความดังกล่าวข้างต้นทำให้เกิดข้อสงสัยว่าเหตุใดจึงเปลี่ยนจากนักแสดงชายล้วน เป็นนักแสดงหญิงล้วน รวมถึงห้ามนำละครในออกแสดงนอกพระราชวัง และผูกขาดเป็นละครของพระเจ้าแผ่นดินเพียงพระองค์เดียว เกี่ยวกับมูลเหตุนี้ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2508)

...ชั้นเดิมจะเป็นด้วยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา (บางทีจะเป็นไปในขั้นก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์) ทรงพระราชดำริให้นางรำเล่นระบำเข้ากับเรื่องไสยศาสตร์ เช่น ให้แต่เป็นเทพบุตร เทพธิดา จักระบำ เข้าเรื่องรามสูตร เป็นต้น เห็นจะเล่นระบำเช่นกล่าวนี้ ในการพระราชพิธีอันใดอันหนึ่งในพระราชนิเวศน์...บางทีจะเป็นระบำเรื่องนี้เองที่เป็นต้นตำรับละครใน...ครั้นต่อมาจะเล่นระบำให้เรื่องแปลกออกไป จึงเลือกเราเรื่องโขนบางตอนที่เหมาะแก่กระบวนพ็อนรำ เช่น ตอนอุณรุท ในเรื่องกฤษณาวตาร เป็นต้น มาคิดปรุงกับกระบวนละครฝึกซ้อมให้พวกนางรำของหลวงเล่น ครั้นเล่นก็เห็นว่าดี จึงให้มีละครผู้หญิงของหลวงขึ้นแต่นั้นมา ต้นเดิมของละครผู้หญิงน่าจะเป็นเช่นว่ามานี้...

จากพระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพกล่าวได้ว่ารูปแบบละครนอก และละครใน ดังกล่าวข้างต้นได้สืบสานต่อมาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามนอกจากบทบาทผู้หญิงในการแสดงละครในซึ่งเป็นศิลปะชั้นสูงในวังแล้ว สตรีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายยังมีความสามารถพิเศษในการออกรบเคียงบ่าเคียงไหล่กับบุรุษอีกด้วย

ทั้งนี้การศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายมีลักษณะคล้ายคลึงกับสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง คือ สตรีชั้นสูงในราชสำนักเท่านั้นที่มีโอกาสได้เรียนวิทยาการและวิชาหนังสือ ดังปรากฏหลักฐานว่า เจ้าฟ้าหญิงกุณฑลกับเจ้าฟ้าหญิงมังกุฎซึ่งเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีความรู้แตกฉานในวิชาหนังสือตลอดจนสามารถแต่งกาพย์กลอนเป็นเรื่องราว

ได้ดี ทั้งนี้ เจ้าฟ้าหญิงกษัตริย์ ทรงนิพนธ์เรื่อง “ดาหลัง” (อิเหนาใหญ่) เจ้าฟ้าหญิงมกุฎ ทรงนิพนธ์เรื่อง “อิเหนา” (อิเหนาเล็ก) ดังข้อความที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปรารภเมื่อครั้งทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา ความว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2508 และบุญยงค์ เกศเทศ, 2532)

อันอิเหนาเอามาทำเป็นคำร้อง

สำหรับงานการฉลองกองกุศล

ครั้งกรุงเก่าเจ้าสตรีเรือนิพนธ์

แต่เรื่องต้นตอหายพลัดพรายไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

กล่าวได้ว่าสตรีชั้นสูงในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายได้รับการศึกษาอบรม โดยต้องศึกษาวิชาหนังสือ และฝึกอบรมกิริยามารยาทรวมถึงงานฝีมือต่าง ๆ ควบคู่กับการฝึกหัดละครพ่อนรำและการมโหรี ซึ่งถือเป็นการศึกษาชั้นสูงสุดของสตรี ส่วนสตรีชาวบ้านยังไม่ได้มีโอกาสทางการศึกษาในวิทยาการดังกล่าว

อาจกล่าวได้ว่าบริบททางสังคมและวัฒนธรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น จนถึง ตอนปลาย นั้นมีอิทธิพลอย่างสูงในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีที่แตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย เมื่อพิจารณาจากหลักฐานที่ปรากฏอาจกล่าวได้ว่า สถานภาพในด้านการศึกษาอบรมสตรีสามัญชนทั่วไป ยังไม่มีโอกาสทางการศึกษามากนัก ขณะที่สตรีเจ้านายชั้นสูงเท่านั้นที่จะมีโอกาสได้ศึกษาวิชาหนังสือ ประกอบไปกับวิทยาการด้านต่าง ๆ ได้แก่ งานด้านฝีมือ ประดิษฐ์กรรมต่าง ๆ ตลอดถึงการอบรมกิริยามารยาท และการหัดมโหรีพ่อนรำ ซึ่งนับว่าเป็นการศึกษาชั้นสูงสุดของสตรี

สำหรับสตรีที่เป็นบุตรข้าราชการ ขุนนางที่ถวายตัวในพระราชวัง นั้นมีโอกาสได้รับการศึกษาเช่นกันแต่ไม่ละเอียดลึกซึ้ง และไม่ประณีตเท่าสตรีชั้นสูง กล่าวได้ว่าสถานภาพด้านการศึกษาของสตรีในสมัยกรุงศรีอยุธยานี้ สตรีต้องร่วมรบเคียงบ่าเคียงไหล่กับบุรุษ ยืนยันได้จากหลักฐานทางวรรณกรรมต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้น

จากการวิจัยอาจกล่าวได้ว่า บริบทสังคมและวัฒนธรรมในยุคสุโขทัย จนถึงยุคกรุงศรีอยุธยามีหลักฐานหลายประการที่แสดงให้เห็นถึงสถานภาพทางสังคม และโอกาสทางการศึกษาของสตรีในยุคดังกล่าวที่แตกต่างกันไป เช่น สุภาพสตรี คำพังเพย กฎหมาย วรรณคดี ตลอดจนถึงบทกวีและจดหมายเหตุของชาวต่างชาติที่เข้ามาพำนักในสมัยนั้น ๆ อาจกล่าวได้ว่า สังคมไทยได้สร้างกรอบวัฒนธรรม ด้านขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีขึ้น เพื่อเป็นแนวทางการประพฤติปฏิบัติให้แก่สตรี โดยมุ่งหวังว่าหากสตรีปฏิบัติตามแบบแผนและกฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้ จะได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติ และเป็นที่ยอมรับ

นับถือของสังคม จึงนำไปสู่คตินิยมเกี่ยวกับสตรีหลายประการ อาทิ คตินิยมด้านรูปสมบัติ คุณสมบัติ ทรัพย์สินสมบัติ คตินิยมเรื่องการมีสามีและการครองเรือน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คตินิยมด้านรูปสมบัติ

สังคมไทยตั้งแต่อดีตเป็นมาได้สร้างภาพในด้านรูปร่างลักษณะของสตรีให้มีความงดงามบอบบาง ควรแก่การทะนุถนอมของบุรุษ โดยเฉพาะในวรรณคดี กวีจะพรรณนารูปลักษณะของสตรีในเกือบทุกส่วนของร่างกาย มีการเปรียบเทียบกับสิ่งต่าง ๆ ที่เห็นได้ประจักษ์และเป็นที่ยอมรับกันหลายทั่วไป ได้แก่ รูปลักษณะของนางนพมาศ ดังความในเพลงขับว่า (ท้าวศรีจุฬาลักษณ์, 2513)

พระศรีมโหสถ

ยศกมลเศครรไลหงส์

มธิตาประเสริฐเฉิดโฉมยง

ชื่ออนงค์นพมาศวิลาศลักษณ์

ละไมละม่อมพร้อมพริ้งยี่นารี

จำเริญศรีสมบุรณ์ประยูรศักดิ์

เนื้อเหลืองเล่าห์ทองผ่องผิวพัศตร์

เป็นที่รักดังดวงจิตบิทรเออย ๆ

ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์

เพลงขับชมความงามของนางนพมาศนี้ จะเน้นเรื่องผิวเป็นสำคัญ และกล่าวเพียงสั้น ๆ ในข้อความที่ว่านางนพมาศ (ท้าวศรีจุฬาลักษณ์, 2513) มีความประพุดติแห่งนางสนม ดังความที่กล่าวถึงรูปลักษณะสตรีงามไว้ตอนหนึ่งว่า

...จะว่าข้างรูปร่างก็งามเหมือนหล่อเหล่าเกลากลึง จะว่าข้างทรวดทรงก็งาม

ประหนึ่งนางกนิษฐ จะดูดวงพัศตร์ลักษณ์ก็งามเพราะพริ้มยิ้มแย้ม จะพิศผิวพรรณ

วรรณะก็เป็นนวลเหมือนนวลจันทร์...

นอกจากนี้ใน “ไตรภูมิพระร่วง” ได้กล่าวถึงรูปร่างลักษณะสตรีในอุครกูรทวีปไว้โดยพรรณนาอย่างละเอียด นับได้ว่าเป็นลักษณะความงามสตรีในอุดมคติของไทยในอดีต กวีได้พรรณนาไว้ดังนี้ (พระมหาธรรมราชาที่ 1 [พญาลิไท], 2543)

...ผู้หญิงอันอยู่ในแผ่นดินนั้นงามทุกคน รูปทรงเขานั้นมีต่าบมิสูง มีพีบมิ

ผอมมิขาวมิดำ สีสบุรณ์งามดังทองอันสุกเหลืองเรื่องเป็นที่พึงใจผู้ชายทุกคนแล

นิ้วตินนิ้วมือเขานั้นกลมงามนะแฉ่ง เล็บตีนเล็บมือเขานั้นแดงงามดั่งน้ำครึ่งอันท่าน

แต่งแล้วแลแต่มีไว้ แลสองแก้มเขานั้นใสงามเป็นนวลดังแก้มเออแป้งผัด หน้าเขานั้น

หมดเกลี้ยง ปราศจากมลทินหาผ้าไผ่มิได้ แลเห็นดวงหน้าเขาใสดุจดวงพระจันทร์

อันเพ็งบุรณ์นั้น...มีลำแข้งลำขานั้นก็ละเอียดอ่อนนุก แลเส้นผมเขานั้นละเอียดอ่อน

นัก 8 เส้นผมเขาจึงเท่าผมเรานี้เส้นหนึ่ง แลผมเขานั้นด่างามดั่งปีกแมลงภู่ เมื่อประ
 ลงมาถึงริมบ่าเบื้องต่ำ แลมีปลายผมเขานั้นงอนเบื้องบนทุกเส้น แลเมื่อนั่งอยู่ก็ดี
 ยืนอยู่ก็ดี เดินไปก็ดี ดั่งจักแยมหัวทุกเมื่อ...

จากความดังกล่าวเมื่อพิจารณาจะเห็นว่าไม่มีสตรีคนใดคนหนึ่งจะมีรูปร่างลักษณะเพียบพร้อม
 เช่นนั้นได้ แต่อย่างไรก็ตามนับว่าเป็นแนวความคิดในการสร้างสรรค์ความงามสตรีได้อย่างดี และคตินิยมนี้
 มีอิทธิพลต่อเนื่องมาทุกยุคสมัย กล่าวคือ ลักษณะสตรีที่ยอมรับว่างามนั้น จะต้องมีส่วนประกอบบาง ทรวง
 ทรวงองค์เอวกลมกลิ้งได้สัดส่วน วรรณคดีในสมัยอยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ ตลอดจนวรรณคดีในยุค
 ปัจจุบันยังคงคตินิยมดังกล่าวสืบมา ดังวรรณคดียุคต่างๆ ที่ผู้วิจัยจะนำมาเป็นตัวอย่างตามลำดับ

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในมหาชาติคำหลวง สมัยแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้กล่าวถึงลักษณะ
 ของนางมัทรี ไว้ในกัณฑ์ทานกัณฑ์ว่า (มหาชาติคำหลวง, 2516)

...อยุจ มหที กลยาณี

อีกแท้แลแม่มัทรี

สุสญญา ตนมุขมิมา

อรอรแต่งท่ายเลอคนี่...

อีกตอนหนึ่งในกัณฑ์เดียวกัน กล่าวว่า

...สาวษัตริ์ตรูภักตร์

ด้วยจรรยามากมีพรต

...อาหารถ้อยถ่อมใส่

อ่อนแอ้นอ้าเอวบาง

...องงเอวอายอ้นนี่

บหนีนาวหน้าตรซก

อ้าแม่ผู้มีหน้า

ราชตรีตระการสอง

คิดเอวลำเพาเยา--

คินมกรรพมณี

ลักษณพิลาสศรีสรวยสม

องคเอวกลมกล้องแกล้ง

จะได้ผวารักษยียาก

อดอาหารทนธาร

รัดบรลไว้ด้วยผ้า

ตระโพกคือคองโคผาย

เพื่อผูกศรีใสสาว

ล็กกลงทักทกโง...

วรรณคดีในสมัยต่อมา เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ ก็กล่าวชมโฉมนางพินทุมตี ไว้ดังนี้ (สมุทรโฆษคำฉันท์, 2536)

อ้าแม่ผู้มีหน้า

ราชตรีตระการสอง

คิดเอวลำเพาเยา--

คินมกรรพมณี

คือศศิอันเรื่องรอง

สุขเล่นฤดีศรี

พดิพานพันลี

รชรัดนเรียมผจง

สมุทรโฆษคำฉันท์

สมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ไว้บางตอน โดยพรรณนาความงามของนางสีดาไว้ แม้จะไม่ใช้ถ้อยคำเปรียบเทียบกับพิศดาร แต่มีความลึกซึ้ง ความตอนหนึ่ง นั้นแสดงลักษณะอาการของท้าวมาลีราชเมื่อเห็นนางสีดา ว่า (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี, 2507)

เมื่อนั้น	พระทรงจตุศัลยักษา
ครั้นเห็นนวลนางสีดา	เล่นหาปลาปลื้มหยุดยัย
อันอัธกัณฑ์ในนาง	พลางกำเริบราคร้อนพิสมัย
พิศเพ่งเล็งแลทราวม้วย	มิได้ที่จะขาดวางตา
ซิชะโอ้อ่าชีดาเอ๋ย	มางามกระไรเลยเลิศเลขา
ถึงนางสิงหทห้องฟ้า	จะเปรียบชีดาได้ก็ไม่มี
แต่กับผู้รั้งศรธรรม์	ยังหมายมั่นมุ่งมารศรี
สาอะไรกับอ้ายอสุรี	จะมีพาโคตีกาตาย
.....
ตัวกูผู้หกลัดตัดใจ	ยังให้หุนเหียนเล่นหา
ที่ไหนมันจะได้สติมา	แต่วิญญูณณ์กูแต่ยัน
	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี: รามเกียรติ์

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รูปร่างของนางอุษาคตามบทพรรณนาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (2508) ทรงพระราชนิพนธ์ความตอนหนึ่งว่า

.....
พิศขนงก่งกันดั่งคันศัลป์	พิศเนตรดั่งนิลจรัสศรี
พิศทรงนาสาไม่ราศี	ดั่งขอแก้วมณีพรายพรรณ
พิศโอษฐ์งามเอี่ยมเทียมจะแย้ม	พิศแก้มเปรียบปรางทองสวรรค
พิศกรรมเพียงกลีบบุษป็น	พิศคอคอสุวรรณหงส์จร
.....

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก: อุณรุท

สุนทรภู่ (2506) ได้ประพันธ์ความงามของนางสุวรรณมาลี ใน “พระอภัยมณี” ไว้อย่างงดงาม ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าใคร โดยสุนทรภู่ได้พรรณนาความงามของนางสุวรรณมาลีความตอนหนึ่งว่า

.....
พระโอรสผู้เยี่ยมเทียบลีลีนจีจิม	เป็นลักยิ้มแยม
หมายทั้งซ้ายขวา	
ชนงเนตรเกศกรกัลยา	ดั่งเลขามุตผ่อง
ละอองนวล	
.....

สุนทรภู่: พระอภัยมณี

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับความงามของสตรีไว้ความ
ว่า (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530)

เจ้างามพักตร์ผ่องเพียงบุหลันฉาย	เจ้างามเนตรประหนึ่งนัยนาทราย
เจ้างามชนงก่งละม้ายคันศรทรง	เจ้างามนาสายลดั่งกลขอ
เจ้างามคอเหมือนคอสุวรรณหงส์	เจ้างามกรรณกลกลีบบุษบง
.....	เจ้างามวงวิลาสเรียบระเปียบไร
เจ้างามปรางเปล่งปลั่งปราโมทย์	เจ้างามโอษฐ์แยมยวนจิตรนำพิสมัย
เจ้างามทนต์กลนิลช่างเจียรระไน	เจ้างามเกศคำประไพเพียงภูมริน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว: เพลงยาวบทกลอนและกลอักษร

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงยึดธรรมเนียมนิยมไม่ต่างจากยุคก่อนหน้า
ดังความตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์ “โคลงนิราศท้าวสุภักตติการภักดี” ความว่า (พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511)

ดวงดาวราวเนตรน้อง	นางพางา พี่เอย
ภักตร์เทียบดวงจันทร์	จิมลิ้ม
ชนงเปรียบอ่าวคงคา	กันเรียบ เสมอฤา
โฉมแม่งามยั่วยิ้ม	ยิ่งแยมอัปสร
หอมกลิ่นการเกดทั้ง	วรองค์ อ่อนเอย
เนื้อสนิทนวนลพจ	เจ็ดหล้า
งามจรีตทวยทรง	เสาวภาคย์ พี่เอย
เนื้ออ่อนยามหนาวหน้า	เร้าร้อนผ่อนเย็น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: โคลงนิราศท้าวสุภักตติการภักดี

ผลพัคตร์ผิวมองเพียง	ศศิธร
สบเนตรยิ่งคมคร	บาดขำ
ฟังเสียงสุดอวรณ์	หวังสวาท
งามท่วนล้วนลักษณ์ล้ำ	แหล่งหล้าหาไหน
ยลพัคตร์ผิวมองผุด	งามบริสุทธิ์ไล่ห้จันทร
สบเนตรเนตรยิ่งคร	รอนจิตขำล้ำเหลือคม
พิศขนงวงดั่งวาด	นาสิกผาดพองามสม
พิศปรางปรางนำชม	ปรางทองเปรียบไม่เทียบทัน
พิศโอษฐ์โอษฐ์แฉล้ม	ยามยิ้มแยมเห็นรายฟัน
คำขลับยับเป็นมัน	ผันพัคตร์เยื้อนเอื้อนอายองค์
พิศกรรมกรรมบางเรียบ	งามทัดเทียบกลีบบุษบง
พิศคอคอทรง	ทรงงามสรรพรบอังกฤษ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: บทเห่ชมโฉม)

จากตัวอย่างวรรณคดีตั้งแต่ยุคกรุงศรีอยุธยา ตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ที่กล่าวถึงคตินิยมด้านรูปสมบัติของสตรีนั้น สามารถสะท้อนมุมมองและความคิดที่บุรุษแต่ละยุคสมัยมีคตินิยมความงามต่อสตรีแตกต่างกันไป อย่างไรก็ตามโดยรวมแล้วสิ่งที่คล้ายกันคือ เน้นความงามที่ดวงตา คิ้ว ลำคอ รูปร่างและผิวพรรณสะอาดเป็นหลักเกือบทุกยุคสมัย อย่างไรก็ตามการที่ผู้วิจัยนำตัวอย่างวรรณคดีที่ชมความงามหญิงสาวที่แตกต่างกันมาแสดงนี้ มิได้มีวัตถุประสงค์ชี้ให้เห็นมุ่งเน้นแต่คตินิยมเรื่องรูปสมบัติเท่านั้น เพราะคุณค่าของสตรีควรจะเป็นสตรีที่มีความงามทั้งรูปสมบัติและคุณสมบัติจึงจะเป็นมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาโดยสมบูรณ์ ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงคตินิยมด้านต่าง ๆ ต่อไป

คตินิยมด้านคุณสมบัติ

นอกจากคตินิยมด้านรูปลักษณ์แล้ว ข้อพิจารณาที่สำคัญที่สุดของสตรีที่จะงามสมบูรณ์นั้นต้องมีคุณสมบัติ เป็น “เบญจกัลยาณี” ดังลักษณะของนางพมผาศิในสมัยกรุงสุโขทัย คือ (ทำวศรีจุฬาลักษณ์, 2514)

...ประพุดิวาจาให้อ่อนหวาน มิได้เกินเลยแก่ท่านผู้ใดผู้หนึ่ง ที่ควรจะเรียกว่า
แม่ ก็เรียกว่า แม่ ควรจะเรียกว่าพี่ ว่าป้า ว่าน้า ว่าอา ก็เรียกว่าพี่ ว่าป้า ว่าน้า
ว่าอา มิให้ท่านผู้ใดรำคาญเคืองโลดด้วยวากำเรบ ดั่งนี้อย่างหนึ่ง...ประพุดิกายให้
ละมุนละม่อมมิได้เย่อหยิ่งกรุยกรายฝ้านุ่มห่มให้เสียตีสท่านผู้ใด...

...มิได้ดัดจริตเล่นตัวให้เคืองระคายนัยนาท่านทั้งหลาย ด้วยกำเรบกายดั่งนี้อย่าง
หนึ่ง...ประพุดิน้ำจิตมิได้มีความอิจฉาริษยาพยาบาทปองร้ายหามาตมหมิ่นแคลนท่าน
ผู้ใดให้น้ำจิตเป็นแหว่งแค้นเลย ดั่งนี้อย่างหนึ่ง...ถ้าท่านผู้ใดมีน้ำใจเมตตากรุณา...โดยฉัน
สุจริต...ก็จะผูกพันรักใคร่มิให้กินแหนง ประพุดิตามคติโบราณ ท่านย่อมว่าถ้าใครรักให้รัก
ตอบดั่งนี้อย่างหนึ่ง...ถ้าเห็นท่านผู้ใดทำตามความดีความชอบในราชกิจก็ดี และทำถูกต้อง
ด้วยขนบธรรมเนียมคติโลก คติธรรมก็ดี...ก็จะถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง...

อย่างไรก็ตามหากสตรีใดขาดความประพุดิตั้งกล่าว และมีเพียงรูปลักษณ์ ก็มักจะมีค่ากล่าว
ในเชิงตำหนิตีเดียวน ดังนั้นจึงเป็นธรรมเนียมนิยมของสตรีทั่วไป นอกจากนี้ยังต้องปฏิบัติภาระหน้าที่
ประการสำคัญในด้านการดูแล ประณินบิตสามี ซึ่งทั้งนี้จะต้องประกอบไปด้วยกิจกรรมารยาทที่เรียบร้อย
สงบเสงี่ยมเจียมตัว และมีอัธยาศัยไมตรีอันดี สตรีที่มีลักษณะต้องตามคุณสมบัติดังกล่าว ได้แก่ “นางแก้ว”
ซึ่งปรากฏหลักฐานใน “ไตรภูมิพระร่วง” อันเป็นวรรณกรรมครั้งสมัยกรุงสุโขทัย พระมหาธรรมราชาที่ 1
(พญาลิไท) ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า (พระมหาธรรมราชาที่ 1, 2543)

...เมื่อใดแลพระญามาทามาสู่นางแก้ว ๆ นั้นมิได้นั่งอยู่ในที่อยู่ตานั้น ย่อมลุก
ไปต้อนรับพระญาแล้ว ๆ เอาหมอนทองมานั่งเฝ้าอยู่พัดพระญานั้นแล้ว ๆ นางจึงนวด
พั้นคั้นบาทาแลกรของพระญานั้นแล้วจึงนั่งอยู่เบื้องต่ำ นางแก้วนั้นบ่อนจะขึ้น
นอนเหนือแท่นแก้วก่อนพระญามหาจักรพรรดิราชนั้นเลยสักคาบ แม้นว่านางแก้ว
นั้นจะกระทำกร่างงานอันใด ๆ ก็ดี ย่อมไหว้ทูลแต่พระญานั้นให้ ฐ รู้ก่อน เมื่อใด
พระญาสั่งในทำนางจึงทำ นางนั้นบ่อนละเมิดท่านประการแล เท่าแต่พระญา
จักรพรรดิราชผู้เดียวแลหากได้เป็นผัวนางไส้ ส่วนอันว่าชายผู้อื่นได้จะเป็นผัวนาง
แก้วนั้นหาบมิได้ อันว่านางแก้วนั้นจักได้เอาใจออกหากพระญานั้นน้อยหนึ่งก็มีแก่น
นางเลย...

จากความดังกล่าว ด้วยอิทธิพลของ “นางแก้ว” ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา สตรีไทยในยุคต่อมาต่างถือเป็นภาระหน้าที่หลักที่จะละเลยมิได้ อีกทั้งปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาเป็นประเพณี ดังคำสอน สุภาชิต คำพังเพย ต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นคตินิยมในการปรนนิบัติสามีนี้ อาทิ กฤษณาสอนน้องคำฉันท พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชิตชิโนรส และ สุภาชิตสอนสตรี บทประพันธ์ นายภู (สุนทรภู์, 2526) (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชิตชิโนรส, 2533)

.....

ตื่นก่อนเมื่อนอนหลัง

ตรัสใช้ระไวระแวง

.....

ฟังเฝ้าฟังบรรพชาญแสดง

ระวังคัพพ์รับสั่งสาสน์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชิตชิโนรส: กฤษณาสอนน้องคำฉันท

.....

ยามสิ้นแสงสุริยาอย่าไปไหน

ระวังดูปุ่ปิดสลัดที่นอน

ถ้าแม้ว่าภัสตาเข้าไสยาสน์

เขาเมื่อยเห็นเบ็บปวดในทรวงทรวง

ประพฤติกายสายสมรจะนอนหลับ

นอนให้ตีมีสติริเรา

จงรีบฟื้นตื่นก่อนภัสตา

จึงหุงข้าวต้มแกงแต่งสำรับ

.....

จงระวังนั่งดูอยู่ใกล้ใกล้

อย่าให้ต้องร้องตะโกนโพนทนา

อยู่จนผู้รับประทานอาหารแล้ว

อย่ากินก่อนภัสตาดูน่าชัง

.....

.....

จุดไฟไฟเข้าไปส่องในห้องก่อน

ทั้งผูกหมอนอย่าให้มีธูลีง

จงกราบบาททุกครั้งอย่าพลั้งหลง

ช่วยบรรจงนวดพั้นให้บรรเทา

อย่างกลิ้งกลับมือไม่ไปป้ายเขา

อย่าชมเขาอยู่จนแจ้งแสงพยับ

น้ำล้างหน้าหาไว้ให้เสร็จสรรพ

จัดประทับเทียบทำให้น้ำนวล

.....

เผื่ออะไรมันขาดจะเรียกหา

จงอุตสาห์ตั้งใจระไวระวัง

นางน้องแก้วเจ้าจงกินเมื่อภายหลัง

เขาจะรังเกียจใจดูไม่ดี

.....

นายภู: สุภาชิตสอนสตรี

นอกจากคุณสมบัติด้านจรรยาบรรณและการปรนนิบัติสามีไม่บกพร่องแล้ว ลักษณะของ “นางแก้ว” ยังรวมไปถึงการปฏิบัติตนในหน้าที่แม่บ้านที่ดูแลการบ้านการเรือนให้เป็นระเบียบเรียบร้อยอีกด้วย ถือว่าเป็นภารกิจที่สตรีต้องรับผิดชอบและปฏิบัติเป็นกิจวัตร อนึ่งเกี่ยวกับลักษณะของ “นางแก้ว” นี้ หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงสันนิษฐานว่า คตินิยมนี้อาจได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย เนื่องจากอินเดียมีคัมภีร์เก่าที่กล่าวถึงพระราชารู้จะเป็นพระมหากษัตริย์ได้นั้นต้องมี “แก้ว 7 ประการ” เป็นองค์ประกอบ และ “นางแก้ว” นับเป็นองค์ประกอบหนึ่งในนั้น อย่างไรก็ตาม หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล ได้แสดงทัศนะที่สตรีผู้เป็นภรรยาพึงมีคุณลักษณะเช่น “นางแก้ว” นั้น นับว่าเป็นคุณสมบัติตามหลักเกณฑ์ทางพุทธศาสนาซึ่งกล่าวถึง ลักษณะภรรยาที่ดีไว้ 4 ประการ ดังนี้ (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2513)

...ลักษณะภรรยาที่ดี 4 ประการ ได้แก่..

1. ภรรยาผู้เป็นแม่ได้	หมายถึง	ช่วยเหลือเกื้อกูลในเวลาเจ็บป่วย
2. ภรรยาผู้เป็นน้องได้	หมายถึง	เป็นเพื่อนร่วมทุกข์และสุขได้
3. ภรรยาผู้เป็นเมียได้	หมายถึง	ในทางสืบเชื้อชาติ
4. ภรรยาผู้เป็นบ่าวได้	หมายถึง	การปรนนิบัติรับใช้

คตินิยมด้านคุณสมบัติ

คตินิยมด้านคุณสมบัติ ถือเป็นเอกลักษณ์ของสตรีไทย สตรีบางคนแม้จะมีรูปสมบัติเป็นเลิศ แต่ขาดคุณสมบัติ ก็มักจะได้รับ การตำหนิติเตียน ในการเลือกคู่ครองของชายนิยมเรื่องคุณสมบัติมากกว่ารูปสมบัติ หลักฐานที่บางขณะว่าสตรีควรให้ความสำคัญกับคุณสมบัติมากกว่ารูปสมบัติ ได้แก่ บทพระราชนิพนธ์ “ขุนช้างขุนแผน” ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2513)

...นางสร้อยทองต้องลักษณะนัก	นรลักษณ์งามดีถึถ้วน
แต่สร้อยฟ้าดูจริตกระบิดกระบวน	เห็นไม่ควรที่จะเคียงพระบาท
ดูท่าทางอย่างเรือต้องระลอก	กลับกลอกกลิ้งกลมคมหนักหนา
กระหม่อมฉันทรงจะขัดพระอภัย	เหมือนทรงม้าที่พยศต้องกดไว้
ถึงแม้ว่ารูปทรงส่งสันฐาน	จะโปรดปรานก็ไม่หย่อนผ่อนลงได้
จะเป็นเครื่องอภัยนกวานพระทัย	มิให้เบิกบานสำราญองค์
ไม่เหมือนนางสร้อยทองผ่องศรี	นั่นควรที่ยกย่องต้องประสงค์
ดูท่วงทีกริยานั้นสมทรง	ควรรองบาทหงส์พระทรงชัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย: ขุนช้างขุนแผน

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นชัดเจนว่า คุณสมบัตินั้นมีความสำคัญเหนือกว่ารูปสมบัติ และ
ถือกันว่าเป็นสิ่งแสดงถึงลักษณะของกุลสตรีไทย ดังความตอนหนึ่งในสุภาชิตสอนสตรี ได้อบรมสั่ง
สอนให้สตรีเห็นความสำคัญของคุณสมบัติ ความว่า (สุนทรภู่, 2526)

.....
ผู้ใดเกิดเป็นสตรีอันมีศักดิ์	บำรุงรักษากายไว้ให้เป็นผล
สงวนงามตามระบอบให้ชอบกล	จึงจะพ้นภัยพาลการนิทา
.....
ประการหนึ่งซึ่งจะเดินดำเนินนาด	ค่อยเยื้องยาตรยกย่างไปกลางสนาม
อย่าไกวแขนสุดแขนเขาห้ามปราม	เสียมงามสงวนไว้แต่ในที่
อย่าเดินกรายย้ายออกยกผ้าห่ม	อย่าเสยผมกลางทางหว่างวิถี
อย่าพูดเพื่อเจ้าไปไม่สู้ดี	เหย้าเรือนมีกลับมาจึงหารือ
ให้กำหนดจดจำแต่คำชอบ	ผิดระบอบแบบกระบวนอย่าควรถือ
อย่างนุ่งผ้าพกใหญ่ใต้สะตือ	เขาจะลือว่าเล่นไม่เห็นควร
อย่าลืมห่มตัวเดินให้เพลินจิต	ระวังปิดปกป้องของสงวน
เป็นนารีที่อายหลายกระบวน	จงสงวนศักดิ์สง่าอย่าให้อาย
อนึ่งเนตรอย่าสังเกตให้เกินนัย	จงรู้จักอาการประมาทหมาย
.....

นายภู่: สุภาชิตสอนสตรี

กล่าวได้ว่า ตั้งแต่สมัยโบราณเป็นต้นมานั้น หน้าทีของมารดาและญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงจะต้องทำ
หน้าที่อบรมสั่งสอนรวมถึงให้ความรู้ในด้านต่าง ๆ และกวดขันให้บุตรหลานที่เป็นผู้หญิงได้เตรียมตัว
เป็น “แม่ศรีเรือน” ทั้งนี้ต้องเพียบพร้อมไปด้วยจรรยา มารยาทที่เหมาะสมอันควรแก่กุลสตรีพึงปฏิบัติ
ตามเกณฑ์ของสังคมสมัยนั้น ๆ ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่ (2506) ทรงพระราช
นิพนธ์คุณสมบัติของกุลสตรีไทย ความตอนหนึ่งว่า

อันนารีรูปงามทรามสวาท	ถ้าแม่ใรร่มารยาทอันงามสม
คงไม่มีชายดีจะอบรม	มีแต่ชมเพื่อพลาถแล้วร้างไป

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว: บทละครเรื่องพระร่วง

กล่าวคือ โอกาสในการที่จะได้รับการศึกษาของสตรีนั้น นับได้ว่ายังไม่ทัดเทียมกันระหว่างสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญ อนึ่งสตรีชั้นสูง หมายถึง พระเจ้าลูกเธอ เจ้านายพระองค์หญิง เจ้าจอม บุตรีขุนนางข้าราชการตลอดจนสตรีที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังทั้งหมด ส่วนสตรีสามัญ หมายถึง บุตรีของชาวบ้านทั่วไป

เนื่องจากสตรีชั้นสูงตลอดจนลูกผู้ดีมีสกุลนั้นมีบิดาเป็นขุนนาง หรือข้าราชการในราชสำนักย่อมมีโอกาสได้รับการศึกษามากกว่า และกว้างขวางกว่า แม้เฉพาะสตรีชาววังด้วยกันเองก็มีฐานะแตกต่างกันและโอกาสในการศึกษาก็ไม่ทัดเทียมกัน หลักฐานดังกล่าวปรากฏในพระนิพนธ์สมเด็จพระนพยุพราชานุภาพ ที่ทรงอธิบายถึงลักษณะการศึกษาของสตรีชาววังได้ดังนี้ (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2496)

...ชาววัง มี 3 ชั้น คือ...

1. **ชั้นสูง** ได้แก่ เจ้านายที่เป็นพระราชธิดา ธิดาของเจ้านายบางพระองค์ราชินิกุล และธิดาข้าราชการ ตลอดจนหม่อมราชวงศ์ ซึ่งเป็นชาววังด้วยการถวายตัว
2. **ชั้นกลาง** ได้แก่ ธิดาของคหบดี ข้าราชการซึ่งไม่ได้ถวายตัวทำราชการ แต่ผู้ปกครองปรารถนาจะให้ได้รับการศึกษาอบรมแบบชาววัง ฉะนั้นจึงมักส่งธิดาเข้าถวายตัวเป็น “นางข้าหลวง” อยู่กับเจ้านายพระองค์หญิง หรือท่านผู้ใหญ่ในพระราชวังตั้งแต่เยาว์วัย
3. **ชั้นต่ำ** ได้แก่ โขลน (โขลน หมายถึง ลูกหม่อมคนหลวงที่เป็นหญิง ส่วนลูกหม่อมคนหลวงที่เป็นชาย เรียกว่า ไพร่หลวง, ผู้วิจัย) ...มีหน้าที่ถูกเกณฑ์ให้ผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันเข้าไปรับราชการในพระราชวัง (ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ยกเลิกระบบการเกณฑ์เป็นจ้างตามใจสมัคร) มีหน้าที่รักษาประตูวังและรับใช้เป็นกรรมกรในงานต่าง ๆ แต่จะมีลูกผัวไม่ได้...

จากพระนิพนธ์สมเด็จพระนพยุพราชานุภาพ อาจกล่าวได้ว่า โอกาสในการศึกษาอบรมของสตรีในชั้นกลางนี้ มีน้อยกว่าในระดับสูง เพราะเหตุว่า ต้องมีหน้าที่คอยปรนนิบัติรับใช้เจ้านายพระองค์หญิงด้วย อย่างไรก็ตามยังมีโอกาสได้ศึกษาจนสำเร็จ แม้จะไม่ละเอียดลึกซึ้งเท่าชั้นสูง และเมื่อโตเป็นสาวแล้วอาจลาออกไปแต่งงานได้ตามฐานะสกุลหรืออาจอยู่รับใช้ในวังนั้นจนเป็นเฒ่า ก็ได้ข้าราชการที่ถวายธิดาเข้าไปเป็นนางข้าหลวงคนหนึ่ง หรือสองคนแล้วก็นิยมส่งธิดาผู้นองเข้าไปอยู่ศึกษาอบรมกับผู้พี่ด้วย

นอกจากนี้ยังทำให้เห็นว่าโอกาสในการศึกษาอบรมของชาววังชั้นต่ำมีน้อยมาก หรือไม่มีเลย แต่อาจได้รับประสบการณ์จากการที่มีโอกาสรับใช้ใกล้ชิดเจ้านาย ได้รับสั่งให้ช่วยทำในกิจกรรมต่าง ๆ ได้รับโอกาสในการศึกษาเรียนรู้โดยการปฏิบัติจริง ดังหลักฐานปรากฏในพระนิพนธ์ “เจ้าชีวิต” พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงกล่าวว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2554)

...ยุวสตรีนั้นเรียนที่บ้านภายในครอบครัว หรือถ้าเป็นลูกผู้ดี และเกี่ยวดองกับสตรีภายในพระราชวัง เช่น เจ้านาย หรือเจ้าจอม ก็จะได้มีโอกาสเข้าไปอยู่รับใช้ที่ในวัง ซึ่งสำหรับยุวสตรีก็เท่ากับได้เข้ามหาวิทยาลัย...

(เน้นโดยผู้วิจัย)

สำหรับช่วงวัยในการรับการศึกษาอบรมของสตรีไทยนั้น อาจพิจารณาเปรียบเทียบระหว่างสตรีชั้นสูง ซึ่งผู้วิจัยขอกล่าวว่าเป็น “ระบบในวัง” กับสตรีสามัญ คือ “ระบบนอกวัง” เพื่อความชัดเจนในการวิเคราะห์รายละเอียดดังต่อไปนี้ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2519, และ 2496) (เสฐียรโกเศศ, 2512)

1. ระบบในวัง

วัยในการศึกษาอบรมของสตรีชั้นสูง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแบ่งไว้ว่ามีระบบดังนี้ (เรื่องเดียวกัน, 2519)

ก) วัยเด็ก (อายุ 3 – 7 ปี)

ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง เริ่มต้นเรียนหนังสือไทย โดยมีอาจารย์ผู้หญิงที่ในพระราชวัง เป็นผู้สอน

ข) ก่อนวัยรุ่น (หญิงอายุ 8 – 11 ปี, ชายอายุ 8 – 13 ปี)

การศึกษาในช่วงนี้พระองค์ชายและพระองค์หญิงจะเริ่มแยกกันเรียน พระองค์ชายเรียนต่ออาจารย์ชาย พระองค์หญิงเรียนกับอาจารย์หญิง มีเนื้อหาวิชาแตกต่างกัน

ค) วัยรุ่น (อายุ 11 – 15 ปี)

การศึกษาในวัยนี้ ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิงจะแยกกันเรียนโดยเด็ดขาด

นอกจากนี้บทพระราชนิพนธ์ขุนช้างขุนแผน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2513) ยังกล่าวถึงความสามารถของสตรีในยุคดังกล่าวผ่านตัวละคร นางพิมพิลาไล ว่าสามารถการประดิษฐ์ แกะสลัก มะละกอบอก ตลอดจนมีความรู้อ่านเขียนหนังสือได้ ดังความในพระราชนิพนธ์ตอนหนึ่งว่า

ข้างเอามะละกอบอกมาผ่าจัก	ช่วยกันแกะสลักเป็นนกหงา
แล้วย้อมสีสดงามอร่ามตา	ประดับประดาเป็นที่ลือขรินทร์
แกะเป็นราชสีห์สิงห์ฮึด	เหยียบหยัดยืนอยู่ดูเฉิดฉิน
แกะเป็นเทพพนมพรหมินทร์	พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
แกะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ	ผาดผันแผ่นผยองล่องเวหา
.....
รูปสัตว์หยัดย่องตละเป็น	ดูเด่นเห็นสะอาดตั้งวาดเขียน
เขาช่างแกะสลักจักเจียน	ทั้งการเปรียญต่างชมชมไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย: ขุนช้างขุนแผน

ข้อความที่แสดงให้เห็นเด่นชัดว่านางพิมพิลาไลมีความรู้ในด้านการอ่านเขียนหนังสือ มีความว่า

คิดพลางนางจึงเขียนหนังสือ	เล่าความตามชื่อเป็นถ้วนถี่
เขียนเสร็จพับปิดสนิท	เหน็บไว้ที่ฝาเรือนของผัวรัก

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย: ขุนช้างขุนแผน

กล่าวได้ว่าสตรีนอกวังในยุคสมัยดังกล่าวได้รับการศึกษาจากระบบครอบครัวเป็นหลักตั้งนั้น มารดาและญาติผู้ใหญ่จึงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีในปกครองของตนให้มีคุณลักษณะ “เบญจกัลยาณี” เพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิตและปรนนิบัติสามีต่อไปในภายหน้าเป็นประการสำคัญ

ยุครัตนโกสินทร์ตอนกลาง: พระนครแห่งความงดงามและเข้มแข็ง

หากยุคต้นรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นสมัยแห่งการสร้างบ้านแปงเมือง เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือว่าเป็นยุคแห่งการสรรสร้างบ้านเมืองให้ได้รับการรังสรรค์อย่างงดงามและเข้มแข็งสู่การเป็นพระนครที่มีความศิวิไลซ์ควบคู่กันไปด้วย

การปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรปได้นำมาซึ่งความเจริญทางเทคโนโลยีของตะวันตกควบคู่ไปกับการล่าอาณานิคม การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองให้ทันกับความเจริญของชาติตะวันตกจึงเป็นวิธีที่ดีที่สุดในการรับมือกับความพยายามลুক้าอธิปไตยของสยามจากลัทธิจักรวรรดินิยม

ท่ามกลางบริบทแห่งความเปลี่ยนแปลง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศให้รับกับยุคสมัยรอบด้านอย่างมีระบบ ตั้งแต่ตัดถนนขยายเมืองเพื่อการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของประเทศ ตลอดจนจนถึงการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาบุคลากรรองรับการขยายตัวทางด้านราชการอย่างมีประสิทธิภาพ (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2542.ข)

การศึกษาของไทยในอดีต มีวัดเป็นศูนย์กลางในการศึกษาทั้งการสอนให้อ่านออกเขียนได้ และการสอนวิชาช่างด้านต่าง ๆ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ไทยมีติดต่อกับชาติตะวันตกอย่างกว้างขวางมากขึ้น อันเป็นผลสืบเนื่องจากสนธิสัญญาเบาริง ใน พ.ศ. 2398 ผนวกกับความสนพระทัยในการศึกษาวิชาภาษาอังกฤษ และวิทยาการทันสมัยจากชาติตะวันตกตั้งแต่ครั้งยังทรงผนวช จึงทรงเล็งเห็นความสำคัญของวิชาภาษาอังกฤษเป็นอย่างมาก ใน พ.ศ. 2404 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ว่าจ้างชาวต่างประเทศให้เข้ามาสอนภาษาอังกฤษด้านการศึกษาให้แก่พระราชโอรสธิดา และพระประยูรญาติในพระบรมมหาราชวัง (เรื่องเดียวกัน, 2554)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถว 2 ชั้น จำนวน 20 ห้อง บริเวณถนนสนามไชยเพื่อเป็นที่พักอาศัยสำหรับครูชาวต่างประเทศที่ทรงจ้างมาให้สอนภาษาอังกฤษและวิชาการทหาร รวมถึงให้เช่าสำหรับตั้งห้างร้านเพื่อการค้าขายได้ทั้งในกลุ่มพ่อค้าชาวยุโรปและแขก นับเป็นช่วงแรกแห่งการศึกษาแบบใหม่ที่เปิดโอกาสให้พระราชธิดาได้มีโอกาสรับการศึกษาจากครูชาวต่างชาติซึ่งเดิมนั้น พระราชธิดาจะได้รับการศึกษาเฉพาะวิทยาการด้านการเรือนตามแบบฉบับที่รับอิทธิพลจากกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2519 และกรมโยธาธิการ, 2541)

ลู่ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางสานต่อพระราชวิสัยทัศน์ที่พระบรมชนกนาถทรงริเริ่มไว้ ด้วยการพัฒนาศายามให้เท่าทันกับความเจริญของชาติตะวันตก โครงสร้างพื้นฐานเริ่มจากถนนจำนวนมากถูกตัดขึ้นเพื่อตอบสนองความเจริญทางเศรษฐกิจ และการขยายตัวของพระนครในเวลาเดียวกันคุณภาพชีวิตของราษฎรก็ได้รับการพัฒนาด้วยกำเนินของสาธารณูปโภคต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการศึกษา และด้านการสาธารณสุข ด้วยพระวิสัยทัศน์ที่ทรงสืบทอดจากพระบรมชนกนาถที่ทรงให้ความสำคัญต่อการศึกษาจึงมีพระราชปณิธานมุ่งมั่นในการปฏิรูปการศึกษาเพื่อให้ความรู้เป็นเครื่องมือและกระบวนการผลักดันการพัฒนาประเทศ สู่ความเป็นพระนครที่ศิวิไลซ์ และรับกับความเปลี่ยนแปลงที่เข้ามามีรอบด้าน (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2542.ข และ 2547)

การศึกษาสตรีไทยในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลางนี้สตรีชั้นสูงกับสตรีสามัญมีโอกาสเข้ารับการศึกษามากขึ้นตามลำดับทั้งนี้ในรายละเอียดทางวิทยาการ เนื้อหาวิชาของสตรีชั้นสูงและสตรีสามัญได้รับนั้นมีหลายด้านที่เหมือนและแตกต่างกันตามวัย โอกาส ตลอดจนสถานภาพทางฐานะ อย่างไรก็ตามในงานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเนื้อหาวิชาที่สตรีชั้นสูงได้รับเป็นหลัก โดยแบ่งประเภทวิชา และวิทยาการต่าง ๆ ดังนี้

การวิจัยในเรื่องดังกล่าวข้างต้นผู้วิจัยพิจารณาจากหลักฐานประวัติศาสตร์รวมถึงวรรณกรรมในยุคสมัยดังกล่าวเพื่อพิจารณารูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยให้ละเอียดเด่นชัดยิ่งขึ้น การให้การศึกษาอบรมแก่สตรีชั้นสูง ตลอดจนสตรีชาววังนั้นมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อประโยชน์ในการรับราชการฝ่ายใน ฉะนั้นเนื้อหาวิชาที่ให้ศึกษาเล่าเรียน จึงมุ่งเน้นให้รอบรู้ถึงภารกิจที่สตรีชาววังที่รับราชการฝ่ายในต้องรับผิดชอบ ปราบกฏหลักฐานในพระนิพนธ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช (2519) ความว่า

...ภาระหน้าที่ที่สตรีชั้นสูง หรือสตรีชาววังพึงต้องศึกษาอบรม

มี 4 ประเภท คือ

เรียนวิชาหนังสือประเภทหนึ่ง

เรียนเป็นพนักงานรับใช้ประเภทหนึ่ง

เรียนเป็นนางอยู่งานประเภทหนึ่ง

และเรียนเป็นมโหรีหัดฟ้อนรำประเภทหนึ่ง...

ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมาร (2519) ทรงอธิบายถึงการเรียนวิชาหนังสือของสตรีชั้นสูงว่า

...หัดเขียนหนังสือและเรียนอักษรศาสตร์ถึงขั้นแต่งโคลงฉันทกาพย์กลาย

...ถ้าเป็นผู้มีอุปนิสัยชอบเรียนเลข หรือความรู้เรื่องพงศาวดารก็เริ่มเรียนในตอนนี้
เจ้านายชั้นพระราชธิดาทรงศึกษาประเภทนี้เป็นพื้น จึงมักเป็นพระอาจารย์ฝึกสอน
คนชั้นหลัง ๆ ต่อ ๆ กันมา...

สตรีชั้นสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่ได้ศึกษาวิชาหนังสือจนสามารถเขียนบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์
ในทางประวัติศาสตร์ได้ นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมาร (2519) ได้ทรงอธิบาย
การศึกษาของสตรีเพิ่มเติมไว้ดังนี้

...การแต่งโคลงฉันทกาพย์กลอนนิยมกันมาแต่ก่อน ว่าเป็นองค์สำคัญอันหนึ่ง
ของความรอบรู้ วรรณคดี บรรดาพระราชกุมารี แม้ทรงศึกษาวิชาอื่นตามพระ
อัยยาคัย แต่ส่วนวิชาวรรณคดีนั้น ทรงแต่งโคลงฉันทกาพย์กลอนได้แทบทุกพระองค์
ผิดกันแต่สามารถยิ่งแลหย่อน หรือพระเหตุทัยโปรดมกแลน้อยกว่ากัน แต่มีพระราช
กุมารีบางพระองค์ ซึ่งทรงสามารถโดยมีพระอุปนิสัยในทางวรรณคดีถึงได้รับความยก
ย่องของคนทั้งหลายว่า อาจแต่งโคลงฉันทกาพย์กลอนดีถึงกวีที่เป็นชาย พระราช
กุมารีซึ่งทรงพระเกียรติ ดังนี้ มีน้อยพระองค์ ในครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
ปรากฏพระนามสมเด็จพระราชธิดาของพระเจ้าบรมโกษฐ์ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ
ซึ่งทรงแต่งบทละครเรื่องอิเหนาพระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้ากุณฑล ซึ่งทรงแต่งบทละคร
เรื่องดาหลัง (อิเหนาใหญ่) พระองค์หนึ่ง มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระราชธิดา
ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระองค์เจ้ามณฑาพระองค์หนึ่ง กับ
พระองค์เจ้าอุบลพระองค์หนึ่ง ได้ทรงแต่งหนังสือไว้หลายเรื่อง ที่ควรชมว่าเป็นอย่างดี
ยิ่งนั้น คือ “กุมารคำฉันท์” ซึ่งช่วยกันแต่งทั้ง 2 พระองค์ยังปรากฏอยู่...ในรัชกาลที่
3 ก็มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าบุตรี ซึ่งทรงสถาปนาเป็นกรมหลวงวรสรรษลุดา...

วิวัฒนาการด้านการศึกษิตตามแผนใหม่เพื่อการพัฒนาสตรีไทย

การศึกษาในราชสำนักได้มีการจัดมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่เป็นการศึกษาตามแนวของยุค วิชาที่เรียน คือ ภาษาบาลี ภาษาไทย และวิชาสามัญขั้นต้น สำนักเรียนมี 2 แห่งหนึ่งคือ วัดเป็นสำนักเรียนของบรรดาบุตรหลานขุนนางและราษฎรทั่วไป มีพระที่เชี่ยวชาญภาษาบาลีเป็นครูผู้สอน อีกแห่งหนึ่ง คือ ราชสำนักซึ่งสอนแต่เฉพาะเจ้านายและบุตรหลานข้าราชการเท่านั้น ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้าลิไทแห่งกรุงสุโขทัย เมื่อทรงพระเยาว์ได้ศึกษาเล่าเรียนในราชสำนักเหล่านี้ มีความรู้วิชาหนังสือแตกฉานและได้รับการยกย่องว่าทรงเป็นปราชญ์ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

สมัยกรุงศรีอยุธยา มีวัดเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ ราษฎรทั่วไปนิยมนำบุตรหลานไปฝากพระที่วัดเพื่อศึกษาเล่าเรียนมีพระภิกษุเป็นผู้สอน จึงเป็นข้อจำกัดสำหรับบุตรเนื่องจากไม่สามารถไปศึกษาเล่าเรียนในวัดได้ อย่างไรก็ตามในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การศึกษาเจริญก้าวหน้ามากมีการสอนวิชาภาษาไทย บาลี สันสกฤต ฝรั่งเศส เขมร พม่า มอญ จีน หลักฐานปรากฏตามพงศาวดารว่า พระตรีสน้อยโอรสองค์หนึ่งของพระเพทราชาได้ทรงศึกษาภาษาต่างๆ ดังที่กล่าวมาจนชำนาญ สำนักเรียนนอกจากวัดในบางรัชสมัยยังมีการศึกษาในราชสำนัก สำนักราชบัณฑิต และโรงเรียนมิชชันนารี กล่าวได้ว่าสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชการศึกษามีความเจริญรุ่งเรืองมาก โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มิชชันนารีชาวต่างชาติได้เริ่มเข้ามามีบทบาทด้านการศึกษา โดยการตั้งโรงเรียนสามเณรขึ้นเพื่อสอนศาสนาและวิทยาการอื่น ๆ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงส่งมหาดเล็กจำนวนมากเข้าเรียนในโรงเรียนสามเณรเพื่อศึกษาวิทยาการและภาษาต่างประเทศ (สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ, 2519)

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นการศึกษายังคงดำเนินไปเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา มีวัดเป็นสถานที่ให้ความรู้แก่พลเมืองทั่วไป สำหรับพระบรมวงศานุวงศ์และพระเจ้าลูกเธอจะศึกษาเล่าเรียนในพระบรมมหาราชวัง การศึกษาเล่าเรียนในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ยังไม่มีต่างชาติเข้ามา มีบทบาทด้านการศึกษาโดยตรง เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ชาวต่างชาติเริ่มมีบทบาทและอิทธิพลต่อการศึกษาในราชสำนักและการศึกษาทั่วไปมากขึ้น เริ่มจากมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนา และนำวิทยาการต่างๆ เข้ามาเผยแพร่ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ แต่ด้วยพระวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลทรงพระราชดำริว่าสยามจำเป็นต้องมีกิจการเกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกมากจึงทรงใส่พระทัยในการศึกษาภาษาวิทยาการและขนบธรรมเนียมตะวันตกเพื่อใช้เป็นกุญแจไปสู่ความเข้าใจและทันต่อสถานการณ์ของโลกที่กำลังถึงจุดเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ นั่นคือ ยุคลัทธิจักรวรรดินิยม (พิไลวรรณ แสงขำ, 2523)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงศึกษาวิชาภาษาอังกฤษจากมิชชันนารีอเมริกัน เช่น ศาสนจารย์เจสซี คาสเวลล์ (Reverend Jesse Casewell) และบาทหลวงในนิกายโรมันคาทอลิก คือ สังฆราชปาลเลอกัวซ์ (Jean Baptiste Pallegoix) เมื่อพระองค์ทรงครองราชย์สมบัติ ทรงให้ความสำคัญต่อการศึกษาและวิทยาการตะวันตกอย่างต่อเนื่องดังที่พระองค์ทรงจ้างครูชาวต่างประเทศมาถวายพระอักษรแก่พระราชโอรสธิดา และพระประยูรญาติในพระบรมมหาราชวัง (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2519)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ตั้งโรงเรียนภาษาไทย และโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นในพระบรมมหาราชวังนั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาบุคลากรไปปฏิบัติราชการ ซึ่งกำลังเร่งพัฒนาในทุก ๆ ด้านสืบเนื่องจากแรงกดดันของลัทธิจักรวรรดินิยมที่ดำเนินมาตั้งแต่ช่วงปลายรัชกาลที่ 3 และ 4 ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริว่าภาษาต่างประเทศเป็นวิชาที่จำเป็นต้องเรียนรู้เพื่อจะได้เจรจากับมหาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะภาษาอังกฤษกำลังเป็นประโยชน์ที่สุดสำหรับไทยในขณะนั้น (พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2554)

ดังหลักฐานปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7 เมื่อวันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 109 กระแสพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7, 2546)

...วิชาหนังสือไทยนั้นเมื่อรู้ดีแล้วพอทำการได้จริงอยู่ แต่เมื่อไม่รู้หนังสือภาษาอังกฤษด้วยแล้วจะรู้สึกคับแค้นใจเมื่อภายหลังเพราะเหตุว่าตำหรับตำราวิชาการต่าง ๆ ซึ่งเขาลงพิมพ์ไว้เป็นภาษาต่างประเทศมีภาษาอังกฤษเป็นต้นมากมายหลายหมื่นหลายแสนฉบับ การที่จะร่ำเรียนให้รู้วิชาต่าง ๆ ในเวลานี้ต้องอาศัยอ่านภาษาอังกฤษ...

กล่าวได้ว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณด้านการศึกษาเป็นอย่างยิ่งพระองค์ทรงศึกษาเล่าเรียนวิชาต่างประเทศอย่างจริงจัง รวมถึงวิทยาการตะวันตกต่าง ๆ อีกทั้งยังทรงส่งพระราชโอรสและบุคคลต่าง ๆ ไปศึกษาต่อต่างประเทศในหลายสาขาวิชา เพื่อให้มีความรู้ ความสามารถเท่าทัน และกลับมาพัฒนาประเทศชาติบ้านเมืองให้ธำรงเอกราชและอนุรักษ์เอกลักษณ์ของชาติไว้ดังหลักฐานปรากฏในราชกิจจานุเบกษา วันที่ 16 มกราคม ร.ศ. 116 พระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7, 2546)

...ไม่ได้เรียนเพื่อให้เป็นฝรั่งแต่เรียนเพื่อจะให้เป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอด้วยฝรั่ง...

การศึกษาในระบบโรงเรียนในประเทศไทยครั้งแรก ๆ เป็นโรงเรียนราษฎร์ซึ่งเรียกว่า “โรงเรียนเซนต์คัลด์” บางโรงเรียนตั้งมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 หลายโรงเรียนยังคงดำเนินกิจการอยู่ถึงทุกวันนี้ แต่บางโรงเรียนตั้งได้ไม่นานก็มีเหตุต้องเลิกกิจการไป อย่างไรก็ตามจากหลักฐานประวัติศาสตร์พบว่า โรงเรียนในยุคแรกนั้นได้รับอิทธิพลจากมิชชันนารีชาวต่างประเทศ อาทิ อเมริกัน และฝรั่งเศสที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนา และจัดตั้งโรงเรียนเซนต์คัลด์เหล่านี้ อาทิ โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง (ต่อมาคือ โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย) และโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน จัดตั้งโดยคณะมิชชันนารีชาวอเมริกัน โรงเรียนอัสสัมชัญ โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์ จัดตั้งโดยคณะมิสซังจากประเทศฝรั่งเศส เป็นต้น ผู้วิจัยได้รวบรวมมาเพื่อแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการด้านการศึกษาอบรมตามแผนใหม่เพื่อการพัฒนาสตรีไทย ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (สังฆราชปาเลอกัวซ์, แปลโดย เพียงฤทัย วาสบุญมา, 2547)

บทบาทชาวต่างชาติที่มีต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

บทบาทมิชชันนารีนิกายโปเตสแตนต์ : โรงเรียนมิชชันนารีแห่งแรกในสยาม

คริสตจักรโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย มีประวัติศาสตร์ย้อนไปตั้งแต่ใน พ.ศ. 2371 (ค.ศ. 1828) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เมื่อศาสตราจารย์จาคอบ ทอมลิน และศาสตราจารย์นายแพทย์คาร์ล กุตสลาฟ คณะมิชชันนารี นิกายโปเตสแตนต์ จากประเทศสหรัฐอเมริกา เริ่มเดินทางเข้ามาเข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนานิกาย โปรเตสแตนต์ เป็นครั้งแรกในประเทศไทย คนไทยเรียก คริสต์ศาสนา นิกายโปเตสแตนต์ว่า “คริสเตียน”

การเดินทางเข้ามาสยามของมิชชันนารีอเมริกันในยุคแรกส่วนใหญ่เป็นผู้สำเร็จวิชาการแพทย์ รวมอยู่ด้วย ดังนั้นมิชชันนารีกลุ่มนี้จึงใช้วิทยาการแพทย์แผนใหม่จากตะวันตกเข้ามารักษาผู้เจ็บป่วย พร้อมทั้งแจกยารักษาโรค และคัมภีร์เผยแผ่ศาสนาไปในคราวเดียวกัน วัตถุประสงค์เพื่อเผยแผ่ศาสนาและชักจูงให้คนไทยหันมานับถือศาสนาคริสต์ คนไทยจึงนิยมเรียกมิชชันนารีกลุ่มนี้ว่า “หมอสอนศาสนา” อย่างไรก็ตามที่เป็นแพทย์จริง ๆ ได้แก่ หมอบรัดเลย์ หมอแฮร์สัน ส่วนบางท่านมิได้เป็นแพทย์แต่คนไทยนิยมเรียกว่า หมอ ได้แก่ หมอสมิธ หมอมะตุณ เป็นต้น

ใน พ.ศ. 2383 (ค.ศ.1840) มิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนอเมริกันเข้ามาในประเทศไทย และตั้งรากฐานอย่างมั่นคงในปี 1847 มิชชันนารีชุดนี้ประกอบด้วยนายแพทย์ ซามูเอล เฮาส์ ศาสตราจารย์สติเฟน และนางแมรี แมตตูน มิชชันนารีคณะนี้ได้จัดตั้ง คริสตจักรเพรสไบทีเรียน ที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2392 ต่อมาได้จัดตั้งเพรสไบทีเรียแห่งสยาม ในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2401 เมื่อถึง พ.ศ. 2404 คณะมิชชันนารีขยายงานไปสู่ภูมิภาคโดยได้จัดตั้งศูนย์มิชชันนารีที่เพชรบุรี โดย

การนำของครอบครัวศาสนาจารย์ดาเนียล แมคคิลวารี และครอบครัวศาสนาจารย์ ซามูเอล จี แมคพาร์แลนด์ เป็นผู้ปฏิบัติงาน ปี พ.ศ. 2410 ครอบครัวของศาสนาจารย์แมคคิลวารีได้ตั้งมิชชันนารีประกาศ คริสตศาสนาที่เชียงใหม่ โดยมีครอบครัวของศาสนาจารย์วิลสันเข้าร่วมงานด้วย ครอบครัวมิชชันนารีทั้งสองได้จัดตั้งคริสตจักร เพรสไบทีเรียนที่หนึ่งเชียงใหม่

ในวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2421 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นปีที่สมเด็จพระบรมราชาโองการ เรื่อง "เสรีภาพทางศาสนา" (มีผลบังคับใช้ในเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง) การประกาศพระกิตติคุณได้ขยายออกไปในภูมิภาคต่างๆมีการจัดตั้งศูนย์มิชชันนารีที่ลำปาง (พ.ศ. 2428) ลำพูน (พ.ศ. 2434) แพร่ (พ.ศ. 2436) น่าน (พ.ศ. 2438) เชียงราย (พ.ศ. 2440) และพิษณุโลก (พ.ศ. 2442) ภายหลังได้ขยายงานไปยังเขตเชียงตุงของพม่า (พ.ศ. 2447 - 2451) และเขตเชียงรุ่งของจีน (พ.ศ. 2484 - 2514)

ใน พ.ศ. 2443 ได้จัดตั้งศูนย์มิชชันนารี ที่นครศรีธรรมราช และเมื่อถึง พ.ศ. 2453 ได้จัดตั้งศูนย์มิชชันนารีที่ตรัง ซึ่งเป็นศูนย์มิชชันนารีที่ขยายการประกาศคริสตศาสนาไปสู่ท้องถิ่นอื่นๆ ในภาคใต้

ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2475 ได้มีการรวมเพรสไบทีเรียสยามและลาว เพื่อจัดตั้งองค์การปกครองคริสตจักรไทยที่เป็นอิสระ มีการรณรงค์และออกวารสาร "ข่าวคริสตจักร" ใน พ.ศ. 2477 มีการจัดประชุมเพื่อจัดตั้ง "สภาคริสตจักรในประเทศไทย" ที่ประชุมได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ คริสตจักรสยามซึ่งกำหนดคริสตจักรประจำชาตินี้ว่า "คริสตจักรในสยาม" ใน พ.ศ. 2482 มีนโยบายหลัก 3 ข้อคือ "ประกาศพระกิตติคุณ" "การเลี้ยงตนเอง" และ "การปกครองตนเอง"

โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง - โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย

โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย สังกัดสำนักงานพันธกิจการศึกษา มูลนิธิแห่งสภาคริสตจักรในประเทศไทย เริ่มก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2417 (ค.ศ. 1874) โดยมีมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียมิชชันจากสหรัฐอเมริกา เดิมมีชื่อเรียกว่า โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ตั้งอยู่บริเวณพระราชวังหลัง ขณะนั้นเป็นส่วนหนึ่งของโรงพยาบาลศิริราช เป็นโรงเรียนสตรีประจำ และโรงเรียนอนุบาลแห่งแรกของประเทศไทย โดยมีสซิสแตร์เรียต เอ็มเฮาส์ เป็นครูใหญ่คนแรก มีจุดมุ่งหมายจัดการเรียนการสอนด้านการอ่านเขียน การศึกษาคริสตจริยธรรม และวิชาเย็บปักถักร้อย ซึ่งเป็นวิชาสำหรับกุลสตรีสมัยนั้น

กิจการของโรงเรียนวังหลังเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะช่วงกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อพระองค์เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. 2440 พระองค์ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เป็นผู้สำเร็จราชการ ทำให้สตรีตื่นตัวด้านการศึกษาขึ้นอย่างมาก มีการเปิดโรงเรียนสำหรับสตรีทั่วกรุงเทพฯ ทั้งนี้ผู้ที่จบการศึกษาจากโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง กระทรวงธรรมการถือว่าเรียนจบหลักสูตรความเป็นครู ด้วยเหตุนี้ผู้ที่จบ

การศึกษาจากโรงเรียนกุลสตรีวังหลังจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นครูใหญ่ในโรงเรียนสตรีเหล่านี้ทันที อาทิ ครูทิม กาญจนโอวาท

จากหลักฐานกระทรวงธรรมการพบว่าครูทิม กาญจนโอวาท เป็นครูที่มีความสามารถและได้รับมอบหมายจากกระทรวงธรรมการให้เป็นครูใหญ่ในโรงเรียนถึง 3 แห่ง ประกอบด้วย โรงเรียนศึกษานารี (ที่ถนนข้าวสาร) โรงเรียนสตรีวิทยา (ที่ตึกดิน) และโรงเรียนเบญจมราชาลัย (ที่ข้างวัดสุทัศน์ฯ) นอกจากนี้ครูทิม ยังเป็นครูจัดการเรียนการสอนให้กับ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” อีกด้วย (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

ในปี พ.ศ. 2464 (ค.ศ. 1921) กิจการของโรงเรียนเจริญขึ้นทำให้สถานที่ตั้งโรงเรียนเดิมไม่สามารถรองรับจำนวนนักเรียนที่เพิ่มขึ้นได้ มีสเอดินา เซระ โคล์ ครูใหญ่ในขณะนั้นได้ย้ายโรงเรียนมาอยู่ในสถานที่ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็น “วัฒนาวิทยาลัย”

ในปีการศึกษา 2558 โรงเรียนมีอายุ ครบ 141 ปี กุลสตรีวังหลัง-วัฒนาวิทยาลัย ซึ่งมูลนิธิแห่งสภาคริสตจักรในประเทศไทยเป็นผู้รับใบอนุญาต โดยมี ผู้ปกครอง รศ.จากรุณี หงส์จากรุ เป็นผู้ลงนามแทนผู้รับใบอนุญาต และเป็นประธานคณะกรรมการบริหารโรงเรียน

นิกายโรมันคาทอลิก คณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร

ศาสนาคริสต์เริ่มเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทยสยามเป็นระยะเวลาอันยาวนานจากหลักฐานประวัติศาสตร์กล่าวได้ว่านับตั้งแต่ยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี โปรตุเกสเป็นชาติแรกที่เริ่มเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีตั้งแต่ พ.ศ. 2094

ใน พ.ศ. 2228 พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ทรงส่งคณะราชทูตจากประเทศฝรั่งเศสเข้ามากรุงศรีอยุธยา ในขณะนั้นเริ่มมีโบสถ์คริสต์ศาสนา บ้านพักของชาวต่างประเทศ ก่อสร้างขึ้นในย่านเดียวกันจนเกิดเป็นชุมชนของชาวตะวันตกกระจายอยู่ในหลายแห่ง คนไทยเรียนชาวคริสต์หรือบาทหลวงชาวตะวันตกที่มาเผยแพร่ศาสนาเหล่านี้ว่า “คริสตัง” หรือ ผู้นับถือคริสต์ศาสนาในนิกาย “โรมันคาทอลิก” การเผยแพร่ศาสนาของบาทหลวงคาทอลิกดำเนินเนื่องมาโดยตลอด (पालเลอกัวซ์, ฌอง แบปติสต์, 2520)

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์กลุ่มหมอสอนศาสนานิกายโรมันคาทอลิกมีชุมชนคาทอลิกกระจายอยู่ในสยามรวม 5 แห่ง อาทิ ชุมชนวัดช่างดาครุ๊ส ชุมชนวัดกาลหว่าร์ ชุมชนคาทอลิกย่านบางรัก กล่าวได้ว่าชุมชนคาทอลิกย่านบางรัก เป็นชุมชนที่มีบทบาทสำคัญที่สุดแห่งหนึ่งกับระบบการศึกษาไทยในสมัยนั้น ชุมชนที่มีความสำคัญที่สุด เนื่องจากเป็นที่ตั้งของ วัดอัสสัมชัญ (ประวัติการสร้างอาสนวิหารอัสสัมชัญ หลังแรก พระคุณเจ้าฟลอรังส์ ซ็อดดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นที่ตั้งบริเวณ

โบสถ์ใน พ.ศ. 2353 และชื่อที่ดินที่เป็นที่ตั้งโรงเรียนในปัจจุบัน ในอีก 10 ปีต่อมา ท่านได้ระบุว่า ชื่อที่ดินบริเวณทั้งสองนี้ในขณะที่มีสภาพเป็นสวนกล้วย ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงต้นรัชกาลที่ 2 ยังไม่มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษม [โรงเรียนอัสสัมชัญ, 2541]

ใน พ.ศ. 2420 บาทหลวงเอมิล กอลมเบต์ (Pere Emile Colombet) ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสมีความคิดที่จะให้การศึกษาแก่เด็กชายทั่วไป จึงได้จัดให้มีการเรียนการสอนหนังสือขึ้นภายในบริเวณที่ดินของวัดซึ่ง ณ ขณะนั้นไม่ได้เรียกว่า วัดอัสสัมชัญ แต่คนทั่วไปเรียกว่า “วัดสวนท่าน” โดยแรกเริ่มนั้นบาทหลวงกอลมเบต์ได้นำเด็กยากจนและเด็กกำพร้าในย่านบางรัก ซึ่งบริเวณนั้นมีชุมชนชาวจีนที่ประกอบกิจการค้ากับชาวยุโรปส่วนหนึ่ง แรงงานกุลิชาวจีนอีกส่วนหนึ่ง ที่หันมานับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก กับลูกหลานชาวยุโรปที่ทำการค้าอยู่ในย่านดังกล่าวอีกส่วนหนึ่ง จำนวน 12 คน มาเริ่มให้การศึกษาโดยมีการสอนทั้งภาษาไทยและภาษาฝรั่งเศสควบคู่ไปกับการเผยแพร่ศาสนา โรงเรียนนี้จึงถูกเรียกว่า “โรงเรียนไทย-ฝรั่งเศสวัดสวนท่าน” ต่อมามีการสอนภาษาอังกฤษเพิ่มเติมอีกภาษาหนึ่ง (โรงเรียนอัสสัมชัญ, 2541)

ใน พ.ศ. 2428 บาทหลวงกอลมเบต์ได้เปิดรับนักเรียนทุกเชื้อชาติและทุกศาสนาไม่จำกัดเฉพาะเพียงผู้นับถือคาทอลิก และดำเนินการขึ้นทะเบียนจัดตั้งโรงเรียนกับกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ใช้ชื่อว่า “อาชมซานกอเล็ศ” (Le Collège De L'Assomption) ในปีแรกมีนักเรียนจำนวน 33 คน และเพิ่มเป็น 130 คนในปีที่ 2 ทำให้อาคารเรือนไม้เดิมที่มีเพียง 4 ห้องเรียนไม่เพียงพอที่จะรองรับนักเรียนที่มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็วได้ บาทหลวงกอลมเบต์จึงดำริที่จะก่อสร้างอาคารเรียนหลังแรกขึ้นในบริเวณวัดอัสสัมชัญ แต่ด้วยข้อจำกัดด้านทุนทรัพย์ จึงใช้วิธีบอกบุญเรียไรในการจัดสร้างอาคารเรียนหลังใหม่ ความทราบถึงพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาชมซานกอเล็ศ จึงได้รับพระราชทานเงินทุนเริ่มแรกเพื่อใช้ก่อสร้างอาคารเรียนเป็นจำนวน 50 ชั่ง โดยมีสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และพระบรมวงศานุวงศ์ร่วมออกพระราชทรัพย์อุดหนุนการสร้างอาคารเรียนหลังนี้อีกเป็นจำนวนมาก (โรงเรียนอัสสัมชัญ, 2541)

อาคารเรียนหลังดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร เสด็จมาทรงวางศิลาฤกษ์ในวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2430 การก่อสร้างแล้วเสร็จและเริ่มใช้งานในปี พ.ศ. 2433 ภายหลังจากอาคารหลังนี้ถูกรื้อถอนและสร้างอาคาร ฟ.ฮีแลร์ แทนที่ในเวลาต่อมา คำว่า “อาชมซานกอเล็ศ” นั้นเรียกตามรากศัพท์ฝรั่งเศสที่เขียนว่า “Le Collège De L'Assomption” แต่คนทั่วไปมักเรียกและเขียนผิดไปตามถนัด ใน พ.ศ. 2453 กระทรวงธรรมการมีนโยบายให้เปลี่ยนชื่ออาคารสถานที่ต่างๆ ที่เป็นคำภาษาต่างประเทศให้เป็นคำไทยทั้งหมด โรงเรียนจึงเสนอต่อกระทรวงธรรมการว่าจะใช้ชื่อ “อาศรมชัญ” แทนที่ “อาชมซานกอเล็ศ” อย่างไรก็ตามเมื่อพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการในสมัยนั้นพิจารณาแล้วมีความเห็นว่า ควรเปลี่ยนชื่อเป็น “อัสสัมชัญ” เนื่องจากออกเสียง

คล้ายชื่อเดิมและสามารถคงความหมายไว้ตามที่ต้องการ อีกทั้งมีคำในภาษาบาลีว่า “อัสสโม” แปลงเป็นไทยว่า “อาศรม” ซึ่งหมายความถึง “กุฏิ” ที่ถือศีลกินพรต ส่วนคำว่า “ชัญ” แยกตามชาติศัพท์เดิม ก็ได้แก่ “ช” แปลว่า เกิด “ญ” แปลว่า ญาณ ความรู้ รวมความได้ว่า “ชัญ” คือ ที่สำหรับเกิด ญาณความรู้ เมื่อรวม 2 ศัพท์มากเป็นศัพท์เดียวกันแล้วได้ว่า “อัสสัมชัญ” คือ “ที่สำหรับบระงับบาป และหาวิชาความรู้” ทางโรงเรียนจึงเริ่มใช้คำว่า “อัสสัมชัญ” นับแต่นั้นเป็นต้นมา

โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์

ใน พ.ศ. 2477 บาทหลวงกอลมเบต์ต้องการให้ภคินีมาช่วยสอนเด็กยากจนและดูแลเด็กกำพร้า จึงได้ขอให้ภคินีมาดูแลโรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ซึ่งเป็นโรงเรียนคาทอลิกหญิงแห่งแรก ในคณะภคินีเซนต์ ปอล เดอ ชาร์ตร ในประเทศไทย ภคินีสอนภาษาต่างประเทศ ดนตรี และเย็บปัก (ศรีไพร ศักดิ์รุ่งพงศากุล, 2534)

คณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร เป็นนักพรตหญิงแพร่ธรรมในศาสนาคริสต์โรมันคาทอลิก ได้ถือกำเนิดที่ตำบลเลอเวส์วิลล์-ลา-เชอนาร์ต (Levesville-la-Chenard) เมืองชาร์ตร (Chartres) ในประเทศฝรั่งเศส เมื่อ ค.ศ.1696 (พ.ศ.2239 ตรงกับรัชกาลของสมเด็จพระเพทราชาแห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวงกรุงศรีอยุธยา) โดยบาทหลวงหลุยส์ โชเวต์ (Louis Chauvet) พระสงฆ์พื้นเมือง เจ้าอาวาสประจำตำบล เลอเวส์วิลล์-ลา-เชอนาร์ต และคุณแม่มารี อานน์ เดอ ดิย)

การทำงานของคณะภคินีในประเทศไทยเริ่มต้นหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปในคราวแรก ซึ่งสยามในครั้งนั้นมีชาวตะวันตกเข้ามาอาศัยอยู่มาก เนื่องจากจำเป็นต้องอาศัยชาวตะวันตกซึ่งเป็นผู้ชำนาญการด้านต่างๆ อาทิ การเงินการคลัง กฎหมาย วิศวกร สถาปนิก ฯลฯ มาวางโครงสร้างการบริหารและพัฒนาประเทศ ให้ทันสมัยแบบตะวันตก ชุมชนชาวตะวันตกที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วก่อให้เกิดความต้องการด้าน สาธารณูปโภคและสาธารณูปการที่ทันสมัย โรงพยาบาลและโรงเรียนเป็นสิ่งที่ต้องการมากในขณะนั้น แมร์แซง ชาเวียร์ได้รับการแต่งตั้งจากแขวนไซ่ง่อน ให้เป็นผู้ดูแลกิจการของคณะฯ ในประเทศสยาม

โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์เป็น 1 ใน 21 โรงเรียนภายใต้จิตตารมณ์ของคณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร ซึ่งเป็นคณะที่ก่อตั้งมานานกว่า 300 ปี Levesville la Chernard ประเทศฝรั่งเศส คณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร ได้เข้ามาดำเนินงานทางการศึกษาในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2448 (ค.ศ.1905)

โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ตั้งอยู่เลขที่ 25 ถนนเจริญกรุง 40 แขวงบางรัก เขตบางรัก จังหวัด กรุงเทพมหานคร ก่อตั้งขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสังฆราช หลุยส์ เวย์ ซึ่งดำรงตำแหน่งพระสังฆราช ณ อาสนวิหารอัสสัมชัญ ได้แต่งตั้งให้คุณพ่อเอมิล กอลอมเบต์ ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนหญิงขึ้นในบริเวณพื้นที่ที่อาสนวิหารตั้งอยู่ โดยมอบให้คณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร แห่งประเทศไทย เป็นผู้รับผิดชอบ และให้ชื่อว่า “โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์” ตามชื่อของ อาสนวิหาร และเป็นโรงเรียนหญิงแห่งแรกของคณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร ในประเทศไทย

เริ่มเปิดดำเนินการเมื่อวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2448 โดยมีแมร์แซนต์ เซเวียร์ เป็นอธิการิณีคนแรก มีนักเรียนสมัครเข้าเรียนรุ่นแรก 37 คน วิชาที่เปิดทำการสอน ได้แก่ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และดนตรี ในช่วงแรกของการเรียนการสอนสมัยนั้น นอกจากทางโรงเรียนจะให้ความรู้ด้านวิชาการแล้ว คณะเซเวียร์ยังให้การอบรมด้านจริยธรรมแก่นักเรียนด้วย โดยนำนักเรียนเข้าช่วยเหลืองานด้านสังคมสงเคราะห์ ในแหล่งเสื่อมโทรม ให้ความรู้เรื่อง หนังสือและอบรมมารยาท ซึ่งเป็นการปลูกฝังความเมตตากรุณาและให้บริการสังคม ซึ่งกิจกรรมดังกล่าว ยังคงสืบทอดเจตนารมณ์มาจนถึงปัจจุบัน (ศรีไพร ศักดิ์รุ่งพงศากุล, 2534)

ปัจจุบันโรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์จัดการเรียนการสอนตามหลักสูตรกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งแต่ประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงมัธยมศึกษาปีที่ 6 จัดเป็นโรงเรียนประเภทสามัญขนาดใหญ่ การศึกษาของโรงเรียนดำเนินการตามนโยบายของกลุ่มโรงเรียนในเครือคณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร คือ การให้ผู้เรียนรู้จักและเข้าถึงสังคม อันสูงส่งแห่งความเป็นมนุษย์ ด้วยการดำเนินชีวิตอย่างมีระเบียบวินัย สุขภาพเรียบง่าย และเปี่ยมด้วยเมตตาธรรมรู้จักรับผิดชอบต่อหน้าที่การงาน อย่างเต็มความสามารถ และเรียนรู้ที่จะรักษาสุขภาพที่ดี ทั้งกายและใจ

นอกเหนือจากจุดประสงค์สำคัญดังกล่าวโรงเรียนยังมีคติพจน์ทางการศึกษาที่ชัดเจนว่า “ศึกษาดี มีวินัย ใจเมตตา ใฝ่หาคุณธรรมเลิศล้ำการงาน” ซึ่งคณะบริหารได้ยึดเป็นแนวปฏิบัติในการบริหารโรงเรียนอย่างมีประสิทธิภาพมาจนครบ 100 ปี และก้าวสู่ศตวรรษใหม่เป็นปีที่ 110 (พ.ศ. 2558 : ค.ศ.2015)

โรงเรียนสุนันทาลัย : โรงเรียนราชินี

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานกำเนิดโรงเรียนราชินีเมื่อ วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2447 ณ ตึกแถวมุมถนนอัษฎางค์ และถนนจักรเพชร ตำบลปากคลองตลาด ซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ และได้ทรงจ้างครูมาจากประเทศญี่ปุ่น 3 คน ให้สอนภาษาอังกฤษ คำนวณ วิทยาศาสตร์ วาดเขียน เย็บปัก และการประดิษฐ์ดอกไม้แห้ง ครูทั้งสามคนนี้อยู่ประจำโรงเรียน คนหนึ่งชื่อ **มิสยาซุอิ เททสุ (YASUI TETSU)** สำเร็จการศึกษาจากประเทศอังกฤษ เป็นอาจารย์ใหญ่ และได้ทรงจ้างสตรีไทยมาเป็นครูสอนภาษาไทย และการตัดเย็บเสื้อผ้าอีกคนหนึ่ง (โรงเรียนราชินี, 2547)

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้พระราชทานโครงการศึกษาไว้คือ ให้มีความรู้ทางการช่างฝีมือขนาดสามารถประกอบอาชีพได้ให้อ่านออกทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ และสามารถเขียนให้ผู้อื่นเข้าใจได้ มีการอบรมศีลธรรม จรรยาและมารยาท พระราชทานทรัพย์สินส่วนพระองค์เป็นค่าใช้จ่ายต่างๆในโรงเรียน ตลอดจนเงินเดือนครู (โรงเรียนราชินี, 2547)

เมื่อครูญี่ปุ่นทั้งสามทำการสอนอยู่จนหมดสัญญาจ้างแล้วจึงกลับประเทศของตน ขณะนั้นโรงเรียนมีนักเรียนจำนวน 105 คน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ หม่อมเจ้ามณฑลฑารพ กมลาศน์ รักษาการตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล เป็นอาจารย์พิเศษ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี - หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล) เป็นผู้อำนวยการแทนพระยาสุรินทราชา ซึ่งกราบถวายบังคมลาไปรับราชการหัวเมือง พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี - สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ได้มาช่วยเหลือกิจการของโรงเรียนอยู่ด้วย เพราะพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดี มีราชการมากไม่สามารถมาดูแลโรงเรียนได้สม่ำเสมอ

ต่อมาหม่อมเจ้ามณฑลฑารพ กมลาศน์ และหม่อมเจ้าเฉลียววรรณมาลา กมลาศน์ กราบถวายบังคมลาออกจากโรงเรียน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล เป็นอาจารย์ใหญ่ ตั้งแต่วันที่ 14 มิถุนายน พุทธศักราช 2450 โรงเรียนเริ่มใช้หลักสูตรของกระทรวงธรรมการตั้งแต่นั้น แต่วิชาประดิษฐ์ดอกไม้แห้งซึ่งไม่มีในหลักสูตรยังคงจัดสอนแก่นักเรียนชั้นใหญ่ต่อไป

พ.ศ. 2457 ได้เปิดแผนกการช่างขึ้นอีกแผนกหนึ่ง สอนภาษาไทยถึงชั้นประถม 3 (จบระดับประถมศึกษาสมัยนั้น) สอนวิชาเย็บปักถักร้อย ทำดอกไม้สด ดอกไม้แห้ง และประกอบอาหาร สอนให้มีความรู้ถึงขั้นเป็นครูได้ แต่นักเรียนส่วนมากเป็นนักเรียนในบารุง ซึ่งไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน แผนกนี้มึ้นต้องยุบเลิกไปเมื่อปีพุทธศักราช 2470 เพราะรายได้ไม่พอกับรายจ่าย ปรากฏว่านักเรียนที่สำเร็จจากแผนกการช่างนี้หลายคนได้ไปสอนการฝีมือในโรงเรียนสตรีต่างๆ ของกรมศึกษาธิการ

พ.ศ. 2460 โรงเรียนได้เปิดชั้นมัธยมวิสามัญชั้นสอนภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และวิชา วาดเขียน มีครูชาวต่างประเทศ ที่สำเร็จวิชาเหล่านี้มาสอนร่วมกับครูไทยและในปีนี้โรงเรียนได้รับ ใบรับรองวิทยฐานะจากกระทรวงศึกษาธิการ

พ.ศ. 2462 สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ เสด็จสวรรคต นับแต่นั้นโรงเรียนได้รับความอุปการะจากเจ้านายหลายพระองค์ ซึ่งประทานเงินบำรุงโรงเรียนบ้าง ตัดทุนสำหรับนักเรียนที่ เรียนดีบ้าง ปีพุทธศักราช 2465 ได้ตั้งหน่วยอนุภาค (ยุวกาชาด) ขึ้น ปีพุทธศักราช 2466 เปิดแผนก อนุบาลทารกขึ้นอีกแผนกหนึ่ง รับเด็กอายุ 3-5 ขวบ โดยไม่เก็บเงินบำรุง

พ.ศ. 2471 โรงเรียนแบ่งภาคเรียนเป็น 3 ภาค และปิดในวันเทศกาลต่างๆ ตามปฏิทินหลวง และให้ นักเรียน แต่งเครื่องแบบอย่างที่ตั้งอยู่ทุกวันนี้ ชั้นเรียนมีมัธยมวิสามัญ 2 ห้อง มัธยมสามัญ 6 ห้อง ประถม 3 ห้อง เตรียมประถม 1 ห้อง รวม 12 ห้องเรียน การเรียนของมัธยมวิสามัญแบ่งเป็น 2 สาย ตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ คือแผนกภาษาและแผนกวิทยาศาสตร์

พ.ศ. 2472 สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ทรง สร้างโรงเรียนราชินีบนขึ้น ได้ย้ายชั้นมัธยมวิสามัญศึกษาจากโรงเรียนราชินีไปเรียนที่โรงเรียนราชินีบน โรงเรียนราชินีจึงเปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงชั้นมัธยมปีที่ 6 เป็นชั้นสูงสุด ต่อมาได้ตั้งแผนกวิสามัญ การเรียนขึ้น ซึ่งได้ยุบเลิกไปในปีพุทธศักราช 2486 และได้เริ่มเปิดชั้นเตรียมอุดมศึกษาปีที่ 1 ขึ้นในปี พุทธศักราช 2489

สมาคมนักเรียนเก่ารราชินีในพระบรมราชินูปถัมภ์ได้จดทะเบียนถูกต้องตามกฎหมาย เมื่อ พุทธศักราช 2483 และในปีพุทธศักราช 2484 สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง "ราชินีมูลนิธิ" ขึ้น มีหม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล เป็นประธาน กรรมการ และมีกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิอีก 8 ท่าน (โรงเรียนราชินี, 2547)

พ.ศ. 2486 หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล อาจารย์ใหญ่ถึงชีพิตักษัย หม่อมเจ้าอัจฉราฉวี เทวกุล ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่สืบต่อมา หม่อมเจ้าวงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล เป็นผู้จัดการโรงเรียนและเป็นประธานกรรมการ "ราชินีมูลนิธิ"

พ.ศ. 2487 ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 โรงเรียนได้อพยพไปสอนที่อำเภอฝักไถ่ จังหวัด พระนครศรีอยุธยา 1 ปี จึงย้ายกลับมาสอน ณ ที่เดิม

พ.ศ. 2512 หม่อมเจ้าวงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล ถึงชีพิตักษัย หม่อมเจ้าอัจฉราฉวี เทวกุล จึงดำรง ตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียน และประธานกรรมการ "ราชินีมูลนิธิ"

โรงเรียนราชินี เปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลจนถึงมัธยมศึกษาตอนปลาย การดำเนินกิจการของ โรงเรียน การสอน การวัดผลการศึกษา เป็นไปตามระเบียบของกระทรวงศึกษาธิการทุกประการ

1 พฤษภาคม พุทธศักราช 2516 นางเสนาะจิตร สุวรรณโพธิ์ศรี ทำหน้าที่รักษาการครูใหญ่ เพราะหม่อมเจ้าอัจฉรวรรณวี เทวกุล ทรงพระชรา ไม่สามารถบริหารงานได้

11 ธันวาคม พุทธศักราช 2517 นางเสนาะจิตร สุวรรณโพธิ์ศรี ลาออก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธสิริโสภา ผู้จัดการโรงเรียน ทรงทำหน้าที่รักษาการครูใหญ่

19 มิถุนายน พุทธศักราช 2518 หม่อมราชวงศ์ผกาแก้ว จักรพันธ์ ได้รับแต่งตั้งเป็นครูใหญ่ จนถึงปีพุทธศักราช 2522 จึงได้ขอลาออก

ปีพุทธศักราช 2523 "ราชินีมูลนิธิ" ได้แต่งตั้ง นางประยงค์ศรี อุณหุรูป เป็นครูใหญ่สืบต่อมา ซึ่งได้ลาออกไปตามวาระเมื่อวันที่ 30 เมษายน พุทธศักราช 2533

"ราชินีมูลนิธิ" แต่งตั้ง หม่อมหลวงประทีนทิพย์ นาครทรรพ เป็นครูใหญ่ ตั้งแต่วันที่ 1 พฤษภาคม พุทธศักราช 2533 และปีพุทธศักราช 2541 พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธสิริโสภา ผู้จัดการโรงเรียนสิ้นพระชนม์ ราชินีมูลนิธิจึงแต่งตั้งให้ หม่อมหลวงประทีนทิพย์ นาครทรรพ ดำรงตำแหน่งผู้จัดการอีกหนึ่งตำแหน่ง

1 พฤษภาคม พุทธศักราช 2547 "ราชินีมูลนิธิ" ให้หม่อมหลวงประทีนทิพย์ นาครทรรพ คงดำรงตำแหน่งผู้จัดการ และแต่งตั้งให้ นางเรืองศิริ สิงหเดช เป็นครูใหญ่

ปีพุทธศักราช 2550 ประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนเอกชน ให้เปลี่ยนเรียกตำแหน่ง ครูใหญ่เป็นผู้อำนวยการ ทางโรงเรียนจึงกำหนดใช้คำว่า ผู้อำนวยการ ในการติดต่อกับทางราชการและบุคคลภายนอก ส่วนการบริหารภายในโรงเรียนยังคงใช้คำว่า ครูใหญ่

โรงเรียนเบญจมราชาลัย

โรงเรียนเบญจมราชาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งอยู่เลขที่ 126 ถนนศิริพงษ์ แขวงสำราญราษฎร์ เขตพระนคร กรุงเทพฯ เดิมเป็นวังเก่าของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้นราชสกุล "วัฒนวงศ์" ได้ทรงอุทิศ ให้รัฐบาลตั้งเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีแห่งแรก เพื่อเป็นพระบรมราชานุสรณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทำบุญเปิดโรงเรียนฝึกหัดครูหญิงแห่งนี้ เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน 2456 และเปิดสอนในวันที่ 10 มิถุนายน 2456 มีนักเรียน 24 คน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานชื่อโรงเรียนว่า "เบญจมราชาลัย" และกรมศึกษาธิการได้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถทรงเปิดนามโรงเรียน เมื่อวันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ. 2456 (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

โรงเรียนฝึกหัดครูประถม ทั้งประจำและไป-กลับ รับนักเรียนในกรุงเทพฯ และมณฑลต่าง ๆ ขยายการสอนถึงวิชาक्रमมัธยม ได้เปิดสอนภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส ชั้นสูง เทียบเท่าประโยคมัธยม

บริบูรณ์ชาย เรียกว่า ประโยคมัธยมวิสามัญ ในพ.ศ. 2472 ได้เปิดสอนประโยคมัธยมบริบูรณ์ชาย มีทั้งแผนกภาษา แผนกวิทยาศาสตร์และแผนกกลาง มีจำนวนนักเรียนเพิ่มมากขึ้น ปี พ.ศ. 2475 กระทรวงศึกษาธิการได้ย้ายโรงเรียนฝักหัดครูและชั้นมัธยมบริบูรณ์ชาย (ม.7-8) ไปอยู่โรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลัย ทำให้โรงเรียนเบญจมราชาลัยเป็นโรงเรียนสามัญ รับนักเรียนเข้าไปเรียนกลับตั้งแต่ชั้นประถมปีที่ 1 ถึง มัธยมปีที่ 6 ในปีพ.ศ. 2476 ปรับปรุง การสอนถึงชั้นประโยคบริบูรณ์

ใน พ.ศ.2480 กระทรวงศึกษาธิการส่งย้ายนักเรียนชั้นสูงไปเรียนรวมที่โรงเรียนสวนสุนันทาวิทยาลัยและยุบชั้นประถม เปิดสอนเฉพาะชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ถึงชั้น มัธยมศึกษาปีที่ 6 ตามคำสั่งกรมสามัญศึกษา ในปีพ.ศ. 2496 ได้เปิดสอนชั้นเตรียมอุดมศึกษาทั้งแผนกอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ในปีพ.ศ. 2499 เปิดสอน 2 รอบ คือรอบเช้า และรอบบ่าย ในปีพ.ศ. 2503 เปลี่ยนแปลงตามนโยบายการศึกษาแห่งชาติ สอนตั้งแต่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 และในปี พ.ศ. 2521 ได้เปลี่ยนแปลงตามแผนการศึกษาของชาติ เป็นชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น 1-2-3 และชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย 4-5-6 เนื่องจากอาคารเรียนเดิมเป็นไม้ เมื่อเวลาผ่านไปอาคารเรียนทรุดโทรมมาก ประกอบกับนักเรียนมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทางโรงเรียนจึงได้จัดสร้างอาคารเรียนใหม่ทดแทนเรือนไม้หลังเดิม ดังที่เป็นอาคารเรียนในปัจจุบัน จำนวน 4 หลัง คือ อาคารมรุพงศ์อนุสรณ์ อาคารจันทร์นิภา อาคารวัฒนวงศ์ และอาคารเทพรัตน์

บทบาทสตรีในการศึกษาระดับอุดมศึกษาไทย

ปัจจุบันการศึกษามีส่วนสำคัญทำให้สตรีไทยได้พัฒนาศักยภาพทางวิชาการและวิชาชีพมากขึ้น จึงสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมกับเพศชายในการพัฒนาประเทศได้ แต่ยังมีปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้สตรีไม่ได้รับการศึกษาอย่างเสมอภาคทางการศึกษา อย่างเช่นค่านิยมและความเชื่อของสตรีไทย ครอบครัว สถาบันการศึกษาและชุมชน หลักสูตร การจัดการเรียนการสอน เป็นต้น

การจัดการศึกษาระดับอุดมศึกษาของไทย ได้เริ่มตั้งแต่แผนการศึกษา พ.ศ. 2441 และแผนการศึกษา ในระยะเริ่มแรกมิได้กล่าวว่ามีสตรีเข้าร่วมด้วย จนกระทั่ง พ.ศ. 2459 เมื่อมีการสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นสถาบันอุดมศึกษาแห่งแรกในประเทศไทยที่ได้จัดการศึกษาชั้นอุดมศึกษาให้แก่ประชาชนทั่วไป ต่อมาใน พ.ศ. 2470 ได้มี “นิสิตตา” เข้าศึกษาเป็นรุ่นแรกจำนวน 7 คน ในคณะอักษรศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ในชั้นเตรียมแพทย์ (วนิดา พูนศิริวงศ์ และคนอื่น ๆ, 2522)

ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ (2530) ได้ทำการวิจัยเรื่องรูปแบบการใช้ชีวิตของนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จากการวิจัยพบว่า นิสิตแต่ละคน แต่ละสาขา แต่ละชั้นปี และแต่ละเพศ มีความแตกต่างในรูปแบบการเรียนที่แตกต่างกัน นิสิตหญิงมีคะแนนเฉลี่ยการใช้ชีวิตกลุ่มบำเพ็ญประโยชน์สูงกว่านิสิตชาย ลักษณะการใช้ชีวิตที่สนใจต่อการต่อสู้เรียกร้องความยุติธรรมนิสิตชายมีคะแนนเฉลี่ยสูงกว่านิสิตหญิง

กล่าวได้ว่านิสิตหญิงมีลักษณะสนใจทางวิชาการและบำเพ็ญประโยชน์มากกว่านิสิตชาย ส่วนรูปแบบชีวิตที่สนใจต่อการต่อสู้เรียกร้องความยุติธรรมความเสมอภาคนั้น ในสังคมชายมีสูงกว่านิสิตหญิงนั้นเป็นค่านิยมที่เกิดจากความเชื่อในสังคมไทยประการหนึ่ง อย่างไรก็ตามนิสิตชายมีแนวโน้มที่จะแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยการเข้าไปแก้ไขปัญหาโดยตรง ขณะที่นิสิตหญิงเน้นไปทางเสียสละหรือบำเพ็ญประโยชน์มากกว่า

นิตา ชูโต และคนอื่น ๆ (2535) ได้วิจัยเรื่องบัณฑิตสตรีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2470 – 2528) โดยศึกษาบทบาทในรูปแบบต่าง ๆ ของนิสิตหญิงที่มีโอกาสเข้าศึกษาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ดังนี้ 1) บทบาทการเรียนของนิสิตหญิง 2) บทบาทของนิสิตหญิงในสโมสรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ 3) บทบาทของนิสิตหญิงที่มีต่อสังคมภายนอก ซึ่งบทบาทของนิสิตหญิงในสโมสรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยยังจำแนกได้อีก คือ บทบาทของนิสิตหญิงในงานสมาคมต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัย และนิสิตหญิงกับงานสมาคมภายนอกมหาวิทยาลัย

อาจกล่าวได้ว่าบทบาทที่สำคัญภารกิจสำคัญในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีนี้นักการศึกษาจำเป็นต้องสร้างความรู้เกี่ยวกับความสำคัญของการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีในด้านต่าง ๆ นอกจากนี้สถานศึกษาควรมีส่วนร่วมในการให้บริการชุมชน และบทบาทที่สำคัญที่จำเป็นคือ การที่จะมีบทบาทสำคัญ เพื่อนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ในสังคมไทย ก็คือ การคิดค้นแสวงหาความรู้ การเผยแพร่ความรู้ใหม่และการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติโดยรวมนั่นเอง

สุลักษณ์ ศิวรักษ์(2548) เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ (จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต)เสด็จกลับมาจากการศึกษาที่ประเทศเยอรมันนั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) โปรดให้สร้างวังบางขุนพรหมไว้ให้เป็นที่ประทับ นับได้ว่าเป็นวังที่งดงาม ติดแม่น้ำ ติดถนน อย่างไม่มียังอื่นใดเปรียบเทียบได้ และที่วังนี้เอง พระองค์โปรดให้เป็นสถาบันการศึกษาชนิดนอกระบบ ให้บรรดาพระธิดาทั้ง 5-6 พระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาการต่าง ๆ อย่างนำสมัย หรือตามราชประเพณีเดิมที่เจ้านายฝ่ายในและบุตรของผู้ดีทั้งหลายพากันถวายตัวไป เพื่อได้รับการศึกษาในพระบรมมหาราชวัง ด้วยการฝึกความเป็นผู้ดีและวิชาการต่าง ๆ อันเหมาะสมสำหรับกุลสตรี หากที่วังบางขุนพรหมนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ถวายให้พระราชมารดาทรงจัดการศึกษาอย่างใหม่ เช่น โปรดให้มีหม่อมเข้าไปสอนวิชาการต่าง ๆ ให้พระธิดาทรง

ทราบภาษาอังกฤษ และเท่าทันสังคมสมัยใหม่ ซึ่งเปลี่ยนไปมากแต่ในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ทั้งยังโปรดให้พระญาติและกุลธิดารุ่นราวคราวเดียวกับพระธิดาได้เข้าไปศึกษาในวังบางขุนพรหมได้อีกด้วย โดยที่การศึกษาที่วังนี้เป็นไปอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง จนพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 7 ถึงกับตรัสล้อว่าวังบางขุนพรหม คือ ยูนิเวอร์ซิตี เอาเลยทีเดียว

อุดมศึกษาวิทยาการขั้นสูงเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

การจัดการศึกษาในประเทศไทยได้เริ่มการจัดการอย่างจริงจังและเป็นตามหลักการจัดการสมัยใหม่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยบริบทของสังคมไทยในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 นั้นประเทศเพื่อนบ้านในแถบเอเชียอาคเนย์หลายประเทศถูกคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตกเป็นจำนวนมาก ส่งผลกระทบต่อประเทศไทยทั้งทางตรง และทางอ้อม

ตั้งแต่ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) เป็นต้นมา ประเทศถูกคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างหนัก ด้วยวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำประเทศรอดพ้นจากภัยคุกคามและดำรงความเป็นเอกราชได้โดยวิธีพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศต่างๆ ไปพร้อมกัน ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และความมั่นคงของชาติ โดยทรงใช้การศึกษาเป็นกลไกหรือกระบวนการหลักในการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ (กรรณิการ์ สัจกุล, 2528)

ประเทศไทยประชากรที่เป็นสตรีมีจำนวนมากกว่าครึ่งหนึ่งของประชากรทั้งหมด และตามสถิติสตรีไทยมีอายุเฉลี่ยสูงกว่าผู้ชายจึงทำให้จำนวนสตรีมีมากขึ้นไปอีก ดังนั้นสตรีถือว่าเป็นทรัพยากรมนุษย์ที่ควรมีส่วนร่วมในการพัฒนาและเป็นผู้ที่มีศักยภาพในการพัฒนาสังคม และประเทศชาติด้วยเช่นกัน ในการพัฒนาประเทศจึงจำเป็นต้องได้รับความร่วมจากสตรีในฐานะที่สตรีมีบทบาทเป็นประชาชนจำนวนหนึ่งของประเทศชาติ และสังคม นอกจากนี้สตรียังเป็นกำลังสำคัญในระบบการศึกษาอีกด้วย จึงจำเป็นต้องมีการพัฒนาคุณภาพชีวิตของทรัพยากรมนุษย์ชายหญิงอย่างเสมอภาคกัน แต่สตรียังอยู่ในฐานะที่เป็นหุ้นส่วนที่เสียเปรียบและได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนาไม่เท่าเทียมกับชาย ผลที่ตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คือ การที่สตรีมีบทบาทและสถานภาพที่ด้อยกว่าชายและมักจะถูกมองข้ามเสมอ (อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโชค, 2532)

ในอดีตบทบาทของสตรีในสังคมไทย อย่างเช่น ในสมัยสุโขทัยสตรีมีบทบาทสำคัญในครอบครัว ในฐานะเป็นผู้มีอำนาจในการควบคุมทรัพย์สินและเงินทองของครอบครัว กล่าวได้ว่าสตรีในยุคนี้ไม่อยู่ในฐานะที่ด้อยกว่าชาย ในสมัยอยุธยาสตรีได้รับการยอมรับและมีหน้าที่รับผิดชอบครอบครัวมากกว่าชาย เนื่องจากผู้ชายต้องเข้าเวรยามทำงานให้หลวงปีละหลายเดือน กฎหมายมอบสิทธิให้ภรรยาสอดส่องดูแลความเคลื่อนไหวและความประพฤติของสามี เพราะสตรีอยู่ในฐานะผู้รับผิดชอบ

ต่อครอบครัว ยุคนี้มีการออกกฎหมายจำกัดสิทธิของสตรี ให้สามีกระทำความรุนแรงต่อภรรยาได้ บทบาทของสตรีในยุคนี้ตกต่ำลงเมื่อเปรียบเทียบกับสุโขทัยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บทบาทของสตรี ไม่แตกต่างจากสมัยอยุธยานัก โดยถูกกำหนดให้มีฐานะที่ด้อยกว่าชาย สตรีในยุคนี้ได้รับการอบรมสั่งสอนให้เป็นภรรยาและแม่ที่ดี เช่นเดียวกับการศึกษาของสตรีไทยในอดีต ตั้งแต่สมัยสุโขทัย เป็นต้นมา ไม่เป็นไปตามรูปแบบของโรงเรียน จะเป็นการเรียนเป็นรายบุคคลในบ้าน โดยสืบทอดความรู้เฉพาะเรื่องต่อเนื่องกันมาจากครอบครัว หรือ บรรพบุรุษ เนื่องจากการจัดการศึกษาเป็นการเรียนการสอน กันในวัดและพระเป็นผู้สอน สตรีจะเข้าไปเกี่ยวข้องไม่ได้ สตรีในพระราชวงศ์จะมีโอกาสได้รับการศึกษาในวัง สตรีลูกคหบดีก็มีโอกาสไปรับใช้และศึกษาในวังเช่นกัน และสตรีสามัญชนทั่วไปจะไม่ได้มีการศึกษา ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชการที่ 4 ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตกในการจัดการศึกษาสตรีไทยจึงได้รับการศึกษาที่เป็นรูปแบบโรงเรียนเป็นครั้งแรก (นิศา ชูโต, วนิดา พูนศิริวงศ์, และพีไล แยมงามเหลือ, 2535) (วนิดา พูนศิริวงศ์, นิศา ชูโต และอาภา ศิริวงศ์ ณ อยุธยา, 2522)

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีการยกเลิกข้อกำหนดและกฎหมายต่าง ๆ ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของสตรี เช่น ได้มีการออกกฎหมายห้ามคลุมถุงชน มีการออกประกาศในราชสำนักอนุญาตให้บรรดาสนมทั้งหลายออกไปใช้ชีวิตเยี่ยงสามัญชนธรรมดาจนมองได้ และแต่งงานใหม่ได้ ซึ่งในอดีตผู้หญิงที่ถูกส่งเข้ามาเป็นสนมของพระเจ้าแผ่นดินในราชสำนักจะลาออกไปใช้ชีวิตนอกวังไม่ได้ และแต่งงานใหม่ก็ไม่ได้ พระองค์ยังส่งเสริมให้พระราชโอรส และพระราชธิดามีโอกาสได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างเท่าเทียมกันโดยพระองค์ทรงเริ่มให้สตรีมิชชันนารีเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษและความรู้ทั่วไปแก่กุลสตรีภายในวังระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๓๙๗ เช่น มิสซิสเบรดลีย์ (Mrs.Bradley) มิสซิสแมตตูน (Mrs.Mattoon) และมิสซิสโจนส์ (Mrs.Jones) เป็นต้น และเมื่อพระราชโอรสและพระราชธิดาทรงเจริญพระชันษาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ติดต่อว่าจ้าง นางแอนนา แฮเรียต เลียวโนเวนส์ (Anna Harriette Leonowens) สตรีชาวอังกฤษอาชีพเป็นครูสอนลูกผู้อยู่ที่สิงคโปร์ เข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ และวรรณคดีอังกฤษ ให้แก่พระราชโอรส และพระราชธิดาต่อมา โดยใช้พระที่นั่งทรงธรรมอาคารที่อยู่ตรงสวนศิวาลัยในพระบรมมหาราชวังเป็นที่ทำการสอนหนังสือเธอได้มาปฏิบัติหน้าที่ในราชสำนักสยามนานกว่า 5 ปี (สมเด็จพระยาตำราภิรมย์, 2519)

ระบบการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2453) ตลอดรัชสมัยของพระองค์ทรงเป็นผู้ผลักดันให้เกิดการศึกษาแบบใหม่ที่เป็นระบบขึ้นมา และทรงปรับปรุงงานด้านการศึกษาอยู่ตลอดเวลา ภายหลังจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. 2440 ได้ก่อให้เกิดผลสำคัญอย่างยิ่งทางการศึกษาของไทย พระองค์ทรงรับสั่งให้เอกอัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ และฝรั่งเศสศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาของประเทศทั้งสอง เพื่อนำมาปรับปรุงใช้ในประเทศไทย ในรายงานของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปี้ย มาลากุล ต่อมาคือ

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) เอกอัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ ได้ก่อให้เกิดแนวความคิดอย่างกว้างขวางเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในประเทศไทย มีส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาขึ้นในประเทศไทย (สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ, 2519 และวุฒิชัย มูลศิลป์, 2543)

กล่าวโดยสรุปจุดมุ่งหมายของการศึกษาของพระองค์ คือ การศึกษาเพื่อผลิตข้าราชการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ และการจัดการศึกษาเพื่อส่งเสริมพระศาสนา การศึกษาเพื่อผลิตข้าราชการมีสาเหตุเนื่องมาจากสมัยพระองค์นั้นรัฐบาลต้องการคนเข้ารับราชการเป็นจำนวนมาก การที่รัฐบาลมีความต้องการข้าราชการเพิ่มขึ้นด้วยสาเหตุใหญ่ ๆ 3 ประการคือ ประการแรก จากนโยบายการสร้างรัฐประชาชาติ โดยการโยกอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ทำให้กลไกของรัฐขยายตัวขึ้น ทั้งที่กรุงเทพฯ และเมืองต่างๆ ทำได้ยากเนื่องจากการคมนาคมยังเป็นไปด้วยความยากลำบาก และขาดแคลนข้าราชการ ประการที่สอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าประเทศไทยกำลังตกอยู่ในมรสุมของลัทธิล่าอาณานิคมนั้นจำเป็นต้องมีผู้นำ และพระมหากษัตริย์จะต้องทรงเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงและพระองค์ทรงเห็นว่าระบบรัฐสภายังไม่เหมาะสมกับเมืองไทย คนกลุ่มน้อยยังจะต้องเป็นผู้นำอยู่ ดังนั้นการสร้างข้าราชการที่พร้อมทั้งปริมาณ และคุณภาพจึงเป็นสิ่งจำเป็นในการที่จะทำให้ประเทศไปสู่ความเจริญได้ ประการสุดท้ายการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นจากผลของการสนธิสัญญาเบาว์ริง ทำให้รัฐบาลต้องการข้าราชการมากขึ้นเพื่อสนองความเปลี่ยนแปลง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547)

ในด้านการศึกษาของสตรีนั้น หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์สมบัติแล้ว พระองค์มีพระประสงค์ที่จะปรับปรุงประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นในทุกๆ ด้าน พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าการที่ประเทศชาติเจริญได้ต้องอาศัยคนในประเทศที่มีความรู้ความสามารถ คนเหล่านี้จะเป็นกำลังในการพัฒนาประเทศ อาจกล่าวได้ว่าจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้ชัดเจนจากพระบรมราโชวาทที่พระราชทานเนื่องในโอกาสต่าง ๆ หรือรายพระราชหัตถเลขาพระราชทานถึงคนที่ทรงใกล้ชิด ดังหลักฐานปรากฏในเอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1246 (พ.ศ. 2428) ความว่า (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1, 2546)

...วิชาหนังสือเปนวิชาที่น่านับถือ แลเปนที่สรรเสริญแต่โบราณว่าเปนวิชาอย่างประเสริฐ เพราะเปนวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง,, เพราะฉะนั้น ฉันทจึงได้มีความมุ่งหมายตั้งใจที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไปทั้งบ้านทั้งเมือง ให้เปนการรุ่งเรืองเจริญขึ้นโดยเร็ว...ทั้งจะมีโรงเรียนวิชาอย่างสูงขึ้นไปอีก ซึ่งได้กำลังคิดจัดอยู่บัดนี้ เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันลงไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำที่สุดจะได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้าขุนนางว่าไพร่...

...ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระราชคณะ พระครูถนอมธรรมเปรียญที่
ได้รับพระราชทานทิติยภัตรตามฐานนาศักดิ์ในพระอารามหลวง สำหรับจะได้สั่งสอน
สามเณร ศิษย์วัด เพื่อจะให้เปนครุณเป็นประโยชน์แก่กุลบุตร ผู้ที่จะเล่าเรียน แล
อาจารย์ผู้ที่จะสั่งสอนให้ถาวรวัฒนาขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะหนังสือไทยเป็นประโยชน์
ที่จะเล่าเรียนพระไตรปิฎกต่อไป เปนการเกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนา ถ้าเปนครุณหัตถ์
จะได้เปนกำลังราชการ แลในประโยชน์ของผู้เรียน เพราะฉะนั้นขอให้พระราชคณะ
พระครูถนอมธรรมเปรียญอันดับ ที่ได้เล่าเรียนรู้หนังสือไทย ลายมือ แลวิชาเลขนั้น
จะมีใจเห็นแก่พระพุทธศาสนาแก่ราชการแผ่นดิน ช่วยหนุนบำรุงสั่งสอนเด็กนั้นให้เต็ม
กำลังความรู้ของตน ตั้งใจสอนจริง ๆ

...ข้าพเจ้า ก็คิดเหนอยู่ว่ามีกรออีกอย่างหนึ่งที่ควรจะต้องให้เปนครุณช่วยลูก
ทาสให้พ้นจากการเปนทาสได้จริง ๆ บ้าง เพราะลูกทาสนี้แต่เล็กมาก็ให้นายอยู่จน
โต ไม่ได้ร่ำเรียนวิชาการสิ่งใด ผิดหัดชำนาญอยู่แต่ในการที่จะเป็นทาสปฏิบัติ นาย
ไม่ได้รู้ในการทำมาหากินสิ่งไรมาก...ถึงออกจากทาสจริง ๆ เล่า ก็ไม่มีวิชาสิ่งไรที่จะ
พาตัวให้ตีก็ควมกลับลงเป็นทาสรำไป...การหนังสือนี้จะช่วยทาสให้เป็นไทยได้จริง ๆ
...ก็คนซึ่งรู้หนังสือวิชาอย่างนี้แล้ว ก็คงจะมีผู้ต้องการเอาไปใช้สอยเปนขุนหมื่น ขุน
พัน เป็นเสมียน ทนาย ถ้าจะคิดรับจ้างทำการต่าง ๆ ก็ได้...

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีจุดมุ่งหมายหลาย
ประการ ไม่เพียงแต่เห็นความสำคัญของ “วิชาหนังสือ” ว่าเป็นวิชาที่ประเสริฐ จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้อง
จัดการให้กับทวยราษฎร์ ตั้งแต่ เจ้านายราชตระกูลตลอดจนถึงราษฎร์ทุกชนชั้น ให้มีโอกาสเข้าถึง
การศึกษาอย่างเท่าเทียมกันเท่านั้น ยังเป็นการส่งเสริมและเกื้อกูลพระพุทธศาสนา ด้วยพระองค์ทรง
ตระหนักดีว่า การวิชาความรู้ต่าง ๆ นั้นหากได้รับการพัฒนาแต่ด้านวิชาการแต่ห่างเหิน จากศาสนา ที่
อบรมคุณธรรม จริยธรรม (วิชัย เสวมาตย์, 2509) บุคคลเหล่านั้นจะไม่มีธรรมในใจและก่อปัญหา
ให้แก่สังคมและประเทศชาติต่อไปได้ ถึงแม้ว่าในพระหัตถ์เลขจะมีปรากฏหลักฐานถึงการศึกษาศรี
โดยตรง แต่สันนิษฐานได้ว่าพระองค์ทรงตั้งพระราชหฤทัยให้สตรีมีโอกาสได้รับการศึกษาทั้งทางโลก
และทางธรรมเช่นเดียวกับบุรุษ ดังหลักฐานปรากฏในการสร้างหอพระสมุดวชิรญาณที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายทั้งชายและหญิงได้มีส่วนร่วมกันอย่างเท่าเทียม เพื่อ
สร้างห้องสมุดเป็นแหล่งการเรียนรู้ที่เปิดกว้างให้ประชาชนทุกเพศ ทุกวัยได้มีโอกาสเข้าถึงการศึกษา
ตามอัธยาศัยผ่านหอพระสมุดฯ อย่างเท่าเทียมกัน ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงต่อไป

อย่างไรก็ตามแม้จุดมุ่งหมายที่สำคัญในการจัดการศึกษาระดับสูง “อุดมศึกษา” ของไทยใน ระยะเริ่มต้นคือ การผลิตคนเข้ารับราชการ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของ “โรงเรียนมหาดเล็กหลวง” สถาบันอุดมศึกษาแห่งแรกของประเทศไทยที่ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2425 และอีก 34 ปีต่อมา ใน พ.ศ. 2549 “โรงเรียนมหาดเล็กหลวง” จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” มหาวิทยาลัยอย่างเป็นทางการแห่งแรกของประเทศไทยนั่นเอง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547)

จากการวิจัยพบว่าใน พ.ศ. 2441 กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ได้เรียบเรียงโครงการ ศึกษา พ.ศ. 2441 โดยเสนอแนวคิดของการจัดการศึกษาเป็น 4 ระดับ คือ มูลศึกษาเป็นการศึกษา เบื้องแรก ประถมศึกษาเป็นการศึกษาเบื้องต้น มัธยมเป็นการศึกษาเล่าเรียนเบื้องต้น และ อุดมศึกษาเป็นการศึกษาเบื้องต้นสูงสุด ซึ่งผู้วิจัยจะเน้นการวิเคราะห์ระดับการศึกษาชั้นสูงสุด “อุดมศึกษา” เป็นหลัก

อาจกล่าวได้ว่า “สถาบันอุดมศึกษา” ในช่วง พ.ศ. 2410 – 2474 นั้นมีลักษณะของการจัดเป็น โรงเรียนวิชาชีพเฉพาะทาง ตามความจำเป็นของสภาพสังคมไทยสมัยนั้น ขอบเขตการจุดเน้นไปเพื่อ ตอบสนองความต้องการกำลังคนทางราชการเท่านั้น “สถาบันอุดมศึกษา” ในช่วงเวลาดังกล่าว ได้แก่ โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ โรงเรียนราชแพทยาลัย โรงเรียนมหาดเล็กหลวง โรงเรียนปกครองของ กระทรวงมหาดไทย และโรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2547 และ 2554)

โรงเรียนวิชาชีพเฉพาะทางดังกล่าวมาข้างต้น สามารถสันนิษฐานได้ว่า โรงเรียนเหล่านี้จัดเป็น “สถาบันอุดมศึกษา” ได้ทั้งหมดดังปรากฏหลักฐานความว่า (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2504 และวุฒิชัย มูลศิลป์, 2547)

*...มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามความ
ในพระบรมราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทร์ ศก 124...บัดนี้ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้*

นักเรียนฝึกหัดอาจารย์ นักเรียนราชแพทยาลัยในกระทรวงธรรมการ

นักเรียนราชกาฝ่ายพลเรือนในโรงเรียนมหาดเล็ก

นักเรียนแผนที่ นักเรียนการคลอง นักเรียนการเพาะปลูกในโรงเรียนเกษตรธิการ

นักเรียนอำเภอ นักเรียนอัยการ นักเรียนสรรพากร นักเรียนป่าไม้ใน

กระทรวงมหาดไทย

เฉพาะนักเรียนซึ่งมีความรู้ขั้นต้นแล้วไม่ต่ำกว่าชั้นมัธยมบริบูรณ์...

เป็นนักเรียนวิชาชั้นอุดมศึกษา ตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร

ร.ศ. 124...

จากหลักฐานข้างต้นกล่าวได้ว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. 2414 ที่กรมมหาดเล็กได้ถือกำเนิดขึ้นมานั้น นับเป็นจุดเริ่มต้นของ “โรงเรียน” ที่มีรูปแบบการศึกษาสากลเกิดขึ้นในประเทศไทย โดยผู้วิจัยจะสรุปลำดับพัฒนาการอุดมศึกษาดังนี้ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507 และนิรมล สวัสดิบุตร, 2525)

1. วันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ. 2411 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วนั้น พระองค์มีพระราชประสงค์ปรับปรุงการศึกษาขึ้นเพื่อให้ทัดเทียมนานาชาติอารยประเทศ ใน พ.ศ. 2414 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “โรงเรียนหลวง” ขึ้นบริเวณ “โรงทหารมหาดเล็ก” ในพระบรมมหาราชวัง โดยมีวัตถุประสงค์ ...*เพื่อให้กุลบุตรมีความรู้ความสามารถพอที่จะเข้ารับราชการได้...* โปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ซึ่งขณะนั้นมียศเป็นหลวงสารประเสริฐ ปลัดกรมอาลักษณ์ เป็นอาจารย์ใหญ่ ดูแลการจัดการศึกษา สอนวิชาหนังสือ และวิชาเลข

2. พ.ศ. 2415 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้ตั้ง “โรงเรียนหลวง” สำหรับสอนภาษาอังกฤษ ขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ที่ตึกสองชั้นริมประตูพิมานชัยศรี ด้านตะวันออก โดยมีนาย Francis George Patterson ชาวอังกฤษเป็นผู้สอน โรงเรียนตั้งอยู่จนถึง พ.ศ. 2419 เมื่อนาย Patterson ลากลับยุโรปเป็นเหตุให้ต้องยุติการเรียนการสอนไปชั่วคราว กล่าวคือ ในเดือนสุดท้ายก่อนที่โรงเรียนจะปิดดำเนินการ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ทรงเป็นนักเรียนเพียงคนเดียว ระหว่างนั้น นาย Patterson ได้ทำการสอนภาษาอังกฤษให้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการส่วนพระองค์ สัปดาห์ละ 2 ครั้ง

3. พ.ศ. 2414 โปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และบุตรหลานข้าราชการต่าง ๆ ที่มีอายุตามเกณฑ์ มาฝึกหัดเป็นกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ทั้งนี้ทหารที่สังกัดกรมนี้ มีตั้งแต่ระดับพลทหาร ตลอดจนถึง นายร้อย อย่างไรก็ตามในระยะแรกผู้เข้ารับราชการสังกัดกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ล้วนเป็นเหล่าราชสกุลและบุตรหลานข้าราชการทั้งสิ้น ครั้งเมื่อมีการจัดตั้งกรมต่าง ๆ ขึ้นใหม่เพื่อรองรับการขยายตัวทางราชการ อีกหลายกรมส่งผลให้ผู้เข้าฝึกนายทหารมหาดเล็กมีจำนวนลดน้อยลง พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) จึงทรงดำริจัดตั้งเป็น “โรงเรียน” เปิดรับสมัครบุคคลทั่วไปเพื่อเข้าเรียนหลักสูตรมหาดเล็ก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง โรงเรียนสำหรับฝึกสอนผู้ที่จะเป็นทหารในกรมมหาดเล็กใน พ.ศ. 2424

4. เมื่อมีผู้สมัครเข้าโรงเรียนมหาดเล็กจำนวนมากขึ้น ทำให้ห้องเรียนไม่เพียงพอกับจำนวนนักเรียน พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) จึงได้กราบทูลขอพระตำหนักสวนกุหลาบ อันเป็นพระตำหนักประทับเดิมก่อนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสวยราชสมบัติ พระองค์โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ใน พ.ศ. 2425 เป็นที่รู้จักโดยทั่วไปว่า “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

5. ภายหลังมีผู้นิยมเข้าเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบมากขึ้น แต่การรับนักเรียนเข้าศึกษานั้นรับได้จำนวนจำกัด พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) จึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ขยายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้กว้างขวางและรับนักเรียนเข้าศึกษาได้มากขึ้นกว่าเดิม นับว่าเป็นจุดเปลี่ยนแปลงระบอบการศึกษาของไทยนับแต่นั้นเป็นต้นมา และถือว่าเป็นจุดกำเนิดที่สำคัญของการศึกษาระดับสูง ของประเทศอีกด้วย อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าการศึกษาระดับสูงในระยะแรกยังไม่ได้กล่าวถึงการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีแต่ประการใด จากหลักฐานที่ปรากฏเบื้องต้นโดยมากเป็นการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาบุรุษเข้ารับราชการเป็นประการสำคัญเนื่องจากบริบททางด้านสังคมและการเมืองในขณะนั้นทำให้รูปแบบการศึกษาของไทยจำเป็นต้องเน้นการศึกษาเพื่อการปฏิบัติงานเป็นหลัก ดังที่ได้กล่าวไว้ในปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อย่างไรก็ตามมีหลักฐานแสดงความหมายของการเล่าเรียนเบื้องต้นที่สุดหรือ “อุดมศึกษา” โดยอธิบายไว้ในโครงการการศึกษาไทย พ.ศ. 2445 ซึ่งปรากฏตามสำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายของพระยาวิกรมการบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ความตอนหนึ่งว่า (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

...เมื่อต้นปีนี้กรมศึกษาธิการได้ดำริจะรื้อรูปการศึกษาทั้งปวง จะจัดวางร่างโครงการให้มีระเบียบสามชั้น คือ จะจัดให้มีการศึกษาเพียงให้มีความรู้เป็นพื้นแก่ราษฎรทั่วไปเป็นขั้นต้น เรียกว่า “ประถมศึกษา” และสอบไล่ประโยค 1...

...ต่อนั้นไปจัดให้เป็นการศึกษาชั้นกลาง...เพื่อจะให้เป็นหนทางสำหรับที่จะทำงานได้ดีกว่าการทำมาหาเลี้ยงชีพสามัญ...เรียกว่า “มัธยมศึกษา” และสอบไล่ประโยค 2 แล้วเป็นเสร็จการเล่าเรียนไปตอนหนึ่ง...

...ต่อนั้นไปจัดให้เป็นการศึกษาชั้นสูงสำหรับเรียนภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ หรือวิสามัญอื่น ๆ ด้วยให้วิเศษสูงขึ้นไป เรียกว่า “อุดมศึกษา” และสอบไล่ประโยค 3 แล้วเป็นเสร็จการเล่าเรียนอีกตอนหนึ่ง...

...ทั้งสามตอนนี้รวมเป็นสามัญศึกษาบริบูรณ์...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

จากหนังสือฉบับนี้เป็นหลักฐานได้ว่า “การอุดมศึกษา” ตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2445 หมายถึง ระดับการศึกษาชั้นสูง ผู้ที่จะเข้าเรียนในระดับอุดมศึกษาต้องผ่านการสอบไล่ประโยค 2 และเมื่อสอบไล่ประโยค 3 แล้ว หมายความว่า นักเรียนผู้นั้นจบการศึกษาระดับ “อุดมศึกษา” แต่การอุดมศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นระดับสุดท้ายของการศึกษา ที่เรียกว่า “สามัญศึกษาบริบูรณ์” นี้ต่างจากความหมายในปัจจุบัน

ในการตั้งโรงเรียนมหาดเล็ก ที่นับว่าเป็นการศึกษาระดับอุดมศึกษายุคแรกของไทยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้า กิติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) และเจ้าพระยาภาสกรวงศ์(เสนาบดีกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2435 - 2445) ร่างโครงการดำเนินการโรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งเรียกว่า “สгим” นำขึ้นกราบทูล เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439 ก่อนที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์จะเดินทางกลับจากยุโรป (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2504)

“สгим” ดังกล่าวได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน ศก 115 (พ.ศ. 2439) ในการนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่ง “สгим” ให้กรมหมื่นตำราจราชานุภาพ (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ) ในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2439 โดยมีคณะกรรมการในการพิจารณา ประกอบด้วย (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5
2. กรมหมื่นตำราจราชานุภาพ
3. พระองค์เจ้าระพีพัฒน์ศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์)
4. พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ)
5. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์

หลังจากที่ประชุมได้ดำเนินการแก้ไขจึงนำเข้าไปประชุมเสนาบดี “สгим” ได้รับการแก้ไขปรับปรุง และเตรียมการเปิดสอนภายในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2440 แต่สันนิษฐานว่าไม่ประสบความสำเร็จดังที่คาดการณ์ไว้ เนื่องจากปรากฏหลักฐานในโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 หมวด 8 ว่าด้วยโรงเรียนพิเศษ โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน ความว่า (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

...ในที่สุดให้เจ้าพระยาอภัยราชาธิบดีไปตรวจแก้ไข และปรึกษากับเสนาบดี กระทรวงธรรมการ และอธิบดีกรมศึกษาธิการ แต่ ศก 116 (พ.ศ. 2440) ได้เดือน ก็ยังไม่ได้ปรึกษาเพราะมีราชการอื่นมาก เป็นอันเข้าตุนิ่งอยู่..

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

อย่างไรก็ตาม “**สภิม**” ที่ “**เป็นอันเข้าตั่งอยู่**” มีสาระโดยสังเขปดังนี้

1. โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือนตั้งขึ้นเพื่อฝึกหัดผู้ที่จะเข้ารับราชการฝ่ายพลเรือนในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ยกเว้นกระทรวงวัง
2. นักเรียนในโรงเรียนนี้เมื่อได้รับประกาศนียบัตรแล้วจะเข้ารับราชการ ถ้ายังไม่ได้ถวายตัวก็จะนำส่งจางวางหัวหมื่นนายเวนให้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กก่อน
3. ผู้ที่จะเข้าเรียนต้องมีอายุระหว่าง 10 – 25 ปี ทั้งนี้โดยไม่จำกัดว่าจะเคยเข้าโรงเรียนมาก่อนหรือไม่ก็ตาม และทุกคนมีสิทธิเข้าได้โดยไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล เพียงแต่เป็นคนสุภาพและไม่มีโรคภายใน
4. นักเรียนที่จะเข้าเรียนต้องมีการสอบเข้า
5. วิชาที่จะต้องเรียนมี
 - เรียงความ
 - อักษรวิธี
 - ลายมือ
 - เลขวิธี
 - ภูมิศาสตร์ ได้แก่ ภูมิศาสตร์ พระราชพงศาวดาร
 - กฎหมาย (Jurisprudence)
 - พระธรรมนูญ
 - ราชประเพณี และการปกครองพยาบาล (Constitution and Government of the Kingdom)
 - ธรรมวิทยา (Moral Science)
 - นิติวิทยา (Economic Science)

ต่อมาใน พ.ศ. 2442 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) กลับจากยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็ก ปราบภูหลักฐานพระราชดำริ ซึ่งผู้วิจัยได้ประมวลข้อความที่สำคัญมาดั่งรายละเอียดต่อไปนี้ (สมเด็จพระยาตำราจนาภาพ, 2551)

...ด้วยเป็นผู้มีชื่อเสียงในการเรียนวิชาความรู้มาตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน และได้ไปเป็นพระครูของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอยู่ในประเทศอังกฤษหลายปี...ได้เคยรับราชการในกระทรวงธรรมการ และกระทรวงมหาดไทย เข้าใจระเบียบราชการพลเรือนอยู่แล้ว และมีตำแหน่งในกรมมหาดเล็กด้วย...

ขณะที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) ดำรงตำแหน่งอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็ก ท่านได้ร่วมปรึกษากับกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) วางระเบียบโรงเรียนมหาดเล็ก ดังหลักฐานสามารถสรุประเบียบกฎเกณฑ์ต่างๆ ดังนี้

จะรับนักเรียนอายุระหว่าง 15 จนถึง 20 ปี และเป็นผู้ดีโดยสกุลหรือโดยฐานะอันสมควร จะถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้ ทั้งต้องให้มีความรู้เรียนมาแต่ที่อื่นถึงขั้นมัธยม

1. จะมีนักเรียนจำกัดจำนวนเพียงเท่าที่กระทรวงต่าง ๆ ปรารถนาหาผู้มีความรู้เข้ารับราชการ ไม่รับนักเรียนมากเกินไปจนงานทำไม่ได้ แต่จะกวดขันในการฝึกสอนให้มีความรู้ดีกว่านักเรียนที่กระทรวงต่าง ๆ จะหาได้ที่อื่น
2. หลักสูตรของโรงเรียนจะจัดเป็น 3 ภาค ระยะเวลาเรียนภาคละปี
 - **ภาคหนึ่ง** เมื่อก่อนนักเรียนจะถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ให้เรียนวิชา **เสมียน** อันเป็นความรู้เบื้องต้นของข้าราชการเหมือนกันทุกกระทรวง
 - **ภาคสอง** ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ฝึกสอน **ขนบธรรมเนียมในราชสำนัก** ด้วยกันกับความรู้พิเศษ ซึ่งต่างกระทรวงต้องการต่างกัน
 - **ภาคสาม** ให้ไปศึกษาราชการในกระทรวงซึ่งจะไปอยู่ แต่ยังคงเป็นมหาดเล็กไปจนมีความสามารถถึงขนาดที่กำหนดไว้ในกระทรวง ได้เป็นตำแหน่ง **“ข้าราชการชั้นสัญญาบัตร”** ในกระทรวงนั้น แล้วจึงปลดขาดจากโรงเรียน...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

นักเรียนผู้สำเร็จการศึกษารุ่นแรกของโรงเรียนมหาดเล็กหลวงมีอยู่ 7 คน พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ได้นำขึ้นถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงทั้งหมด ได้แก่

1. นายขวัญ ฌ บ่อมเพชร ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาจรัญรักษ์รสิทธิ์
2. นายเลื่อน ฌ บ่อมเพชร ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาชววิกิจบรรหาร
3. นายสวัสดิ์ มหากาย ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยานครพระราม
4. นายทอง จันทรางสุ ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์
5. นายสว่าง จุลวิธูร ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาอรรณพศาสตร์โสภณ
6. นายสงวน สตรีดี ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาอรรณพวิสุนทร
7. นายเป้า จารุเสถียร ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาพายัพพิริยกิจ

เป็นที่น่าสังเกตว่า ความนิยมในการเข้ารับราชการอาจจะมีสาเหตุมาจาก ผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ส่วนใหญ่จะได้เข้ารับราชการเป็น “ผู้ตรวจการ” ของกระทรวงมหาดไทย ในทันที และเมื่อ “ผู้ตรวจการ” เหล่านั้นได้เลื่อนตำแหน่งเป็นข้าราชการระดับสูง ตำแหน่ง

ผู้ตรวจการก็จะว่างลงอยู่เสมอ ประกอบกับกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้นกำลังขยายระบบราชการมีความต้องการบุคลากรจำนวนมาก ทำให้จำนวนนักเรียนที่จบจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวงมีไม่เพียงพอ กับความต้องการของกระทรวงมหาดไทย จึงดูเหมือนว่าโรงเรียนมหาดเล็กเป็นเสมือนโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการสำหรับกระทรวงมหาดไทยเท่านั้น ดังความตอนหนึ่งที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวว่า

...โรงเรียนมหาดเล็กก็เหมือนฝึกหัดข้าราชการให้แต่กระทรวงมหาดไทย...

กล่าวได้ว่าความจำเป็นด้านบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถนั้นเป็นปัญหาเร่งด่วนในการพัฒนาประเทศในขณะนั้นนอกจากกระทรวงมหาดไทยแล้ว กระทรวงต่างๆ ก็ประสบปัญหาขาดแคลนบุคลากรเช่นเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงพระราชหฤทัยมุ่งมั่นปฏิรูปการศึกษาเพื่อการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นอารยะในทุก ๆ ด้านตลอดรัชกาลของพระองค์ ใน พ.ศ. 2453 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวง หรือ “สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน” เป็น “โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2453 โดยพระราชทานเงินที่เหลือจากการสร้างพระบรมรูปทรงม้า ประมาณ 1,000,000 บาท (หนึ่งล้านบาท) เพื่อเป็นทุนในการขยายกิจการโรงเรียน ดังความตอนหนึ่งว่า (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

...และพระราชทานที่ดินของพระคลังข้างที่ที่ตำบลปทุมวัน รวมทั้งตึกที่สร้างไว้เป็นวัง ซึ่งเรียกกันว่า “วังกลางทุ่ง” สำหรับใช้เป็นโรงเรียนด้วย...

สำหรับการดำเนินงานของโรงเรียนนั้นทรงโปรดฯ ให้มี “กรรมการสภาจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน” โดยมีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2551) ดำรงตำแหน่งนายกกรรมการสภา โดยมีภารกิจในการดำเนินกิจการของโรงเรียนในด้านต่าง ๆ และกำหนดการจัดระดับการศึกษาของโรงเรียน โดยมีสาระสำคัญดังนี้

...โรงเรียนนี้จะเป็นโรงเรียนอุดมศึกษา สอนวิชา แบ่งเป็น 8 แผนก คือ

1. การปกครอง
2. กฎหมาย
3. การทูต
4. การช่าง
5. การแพทย์
6. การเพาะปลูก
7. การค้าขาย
8. การเป็นครู

...ใน พ.ศ. 2456 โรงเรียนเปิดแผนกชั้นตรีศึกษา (วิศวกรรมศาสตร์) สอนวิชา
 ต่างต่าง ๆ แผนกต่าง ๆ ของโรงเรียนนี้มีอยู่แล้ว ใน พ.ศ. 2452 คือ เวชศึกษา
 (โรงเรียนราชแพทยาลัย ที่วังหลัง) ครูศึกษา (โรงเรียนฝึกหัดครู ที่บ้านสมเด็จ
 เจ้าพระยา) รัฐประศาสนศึกษา (แผนกปกครอง ที่พระบรมมหาราชวัง) เนติศึกษา
 (โรงเรียนกฎหมาย ที่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา)...เฉพาะโรงเรียนฝึกหัดครูย้าย
 นักเรียนไปเรียนที่ วังใหม่ ตำบลปทุมวัน ใน พ.ศ. 2458)

โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการสถาปนา
 ขึ้นเป็น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2459 ตามพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระ
 พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงจัดการศึกษาระดับ “อุดมศึกษา” ขึ้นเพื่อสนองพระราชประสงค์ และ
 พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

...สร้างสิ่งถาวรวัตถุ อันจะแผ่สาธารณประโยชน์ตอบแทนพระราชทานแก่ราษฎร...

จากความดังกล่าวข้างต้น “ถาวรวัตถุอันจะแผ่สาธารณประโยชน์” ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานแก่ราษฎร คือ “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” อย่างไรก็ตามเมื่อแรกก่อตั้งได้
 ผลิตบัณฑิตเพื่อเข้ารับราชการในสาขาที่มีความต้องการบุคลากรเร่งด่วนหลากหลายสาขา เพื่อการ
 พัฒนาประเทศชาติเป็นสำคัญ การสร้างหลักสูตรการเรียนการสอนจึงเป็นไปในลักษณะมุ่งนำความรู้
 วิทยาการ และความชำนาญเฉพาะอย่าง เนื่องจากในช่วงต้นของการพัฒนาประเทศปัญหา ด้านขาด
 แคลนบุคลากรเป็นอุปสรรคสำคัญในการดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงจ้างชาวต่างชาติเข้ามาเป็นที่ปรึกษาและรับราชการเป็นจำนวนมาก
 ปัญหาดังกล่าวนี้อันสะท้อนผ่านพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาวิสุทธีสุริยศักดิ์ เมื่อวันที่ 17
 มกราคม พ.ศ. 2441 ความตอนหนึ่งว่า

...ด้วยความขัดสนย่อมเกิดแก่พวกเราทั้งหลายไม่แต่เฉพาะตัวเราเอง
 บรรดาผู้ที่ต้องมีหน้าที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมาก อย่างเช่น กรมหมื่นดำรง
 ซึ่งมีหน้าที่ต้องเปลี่ยน ต้องแซม ปีละหลาย ๆ ลิบคน หรือตั้งร้อย กรมหมื่นมทิตร์
 ซึ่งต้องส่งข้าราชการลงไปประจำหัวเมือง ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ปีละหลายลิบคน
 เป็นตัวผู้ที่ร้อนรนรบเร้าเราอยู่ไม่ได้ขาด...

...กระทรวงยุติธรรม ถ้าจะได้คนที่มีความรู้ในกฎหมายพอประมาณ
 ลักร้อยคน ก็จะได้รับตำแหน่งในปีเดียวทั้งสิ้นไม่เหลือหลง ด้วยได้สั่งให้ขยาย
 กระบวนพิจารณาความใหม่ ออกไปทั่วพระราชอาณาเขต ในงบประมาณ คค 118 นี้
 ... ส่วนกรมใกล้เคียง กล่าวคือ ทหารและกรมวังมหาดเล็กซึ่งน่าจะหาคนง่าย ก็
 หนาแน่นไปด้วยคนผู้ คนรา จะใช้การก็ไม่ได้เต็มที่ ผลักไปทางไหนก็ไม่ใคร่พ้น...

...ตกลงเป็นใจความว่า ในเมืองเราเวลานี้ไม่ขัดสนอันใดยิ่งกว่าคน
การเจริญอันใด จะเป็นไปไม่ได้เร็วก็เพราะเรื่องคนอย่างเดียว...

อาจกล่าวได้ว่า “การศึกษาชั้นสูง” หรือ “อุดมศึกษา” ของไทยนับแต่เริ่มมีการจัดตั้งขึ้น ก็มี
ความเกี่ยวพันโดยตรงกับการพัฒนาประเทศ เมื่อมีการจัดการศึกษาระดับนี้ในรัชสมัยของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำเนินไป
เพื่อเตรียมบุคคลเข้ารับราชการในช่วงที่กำลังปรับปรุงประเทศให้เจริญทัดเทียมกับประเทศอื่น

นอกจากนี้ความดังกล่าวสะท้อนได้อย่างชัดเจนว่า “การขาดคน” เป็นอุปสรรคสำคัญที่ต้อง
แก้ไขอย่างเร่งด่วนทั้งนี้ การพัฒนาประเทศโดยทั่วไป การพัฒนามนุษย์นับว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุด
เพราะ มนุษย์ที่มีคุณภาพย่อมสร้างสรรค์สรรสิ่งที่มีคุณต่อประเทศชาติบ้านเมือง ในทางกลับกัน
มนุษย์ที่ไม่มีคุณภาพควรได้รับโอกาสให้เข้าถึงการศึกษาเพื่อพัฒนาศักยภาพ พัฒนาตนเองให้มี
คุณภาพทำประโยชน์ต่อไปได้

การจัดการศึกษาเป็นกระบวนการ และเครื่องมือที่สำคัญในการผลักดันประเทศให้ขับเคลื่อน
สู่ความเจริญ ความเป็นอารยะ แม้การเพิ่มคุณภาพของมนุษย์จะเป็นที่ยอมรับและปฏิบัติกัน
อย่างกว้างขวางเพื่อให้มนุษย์มีคุณลักษณะพึงประสงค์ มีกำลังกาย กำลังความคิด และศักยภาพสูง
ในการปฏิบัติหน้าที่ แต่การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาคนไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการศึกษาในระบบ
นอกระบบ หรือตามอัธยาศัย สิ่งที่ต้องคำนึง คือ สภาพบริบทสังคม และวัฒนธรรมอันหมายรวมถึง
สภาพแวดล้อมและความต้องการเฉพาะของแต่ละชุมชน สังคม และประเทศ เพื่อการศึกษาจะนำ
ไปสู่การพัฒนาคนมนุษย์ที่สมบูรณ์อย่างแท้จริง

บทที่ 6

การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

วังบางขุนพรหม : “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

ตำบลบางขุนพรหม

ตำบลบางขุนพรหม เป็นพื้นที่ทางตอนเหนือของพระนคร ริมน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก สันนิษฐานว่าแต่เดิมคงเป็นพื้นที่สวนและที่ป่า มีบ้านเรือนและวัดต่าง ๆ กระจายอยู่ตามแนวแม่น้ำ มีคลองบางขุนพรหมเป็นคลองแยกจากแม่น้ำ ตัดเข้ามาสู่ชุมชนภายใน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพิจารณาเห็นว่าพื้นที่ภายในกำแพงพระนครเริ่มแออัดคับแคบ ใน พ.ศ. 2408 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพระนครออกไปด้วยการขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอก อันทำให้พื้นที่ย่านบางขุนพรหมพัฒนาขึ้น และเมื่อล่วงเข้าสู่รัชกาลที่ 5 ทรงพิจารณาเห็นว่าพื้นที่นอกกำแพงพระนครนั้นเป็นพื้นที่โปร่งสบาย ทั้งยังราคาไม่สูง เหมาะแก่พระชันษา จึงควรมีวังที่ประทับของแต่ละพระองค์ตามขัตติยราชประเพณี ตั้งแต่รวม พ.ศ. 2434 จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมพระนครบาลร่วมกับพระคลังข้างที่จัดหาที่ดิน ทำวังต่าง ๆ เป็นลำดับสืบมา

จากการวิจัยพบว่า ชื่อตำบลบางขุนพรหมเป็นชื่อใหม่ที่ตั้งมาเมื่อสมัยไม่เกินรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 สันนิษฐานว่าชื่อนี้ถูกเปลี่ยนหรือชาวบ้านเริ่มเรียกว่า “บางขุนพรหม” เมื่อครั้งหลวงวิสุทธิโยธามตย์ (ตรุษ) ได้ยกที่บริเวณแถบนี้ให้สร้างวัดเป็นการสร้างวัดเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ขุนพรหม (สารท) น้องชายที่เสียชีวิตขณะ รับราชการดำเนินการก่อสร้างมณฑลพระพุทธรูปบาง จังหวัดสระบุรี โดยตั้งชื่อวัดที่สร้างขึ้นมานี้ว่า “วัดขุนพรหม” คนทั่วไปเมื่อเรียกวัดว่า “วัดขุนพรหม” แล้วบริเวณแถบนี้ก็เลยเรียกรวมไปด้วยว่า “บางขุนพรหม” เรื่อยมา (กรมการศาสนา, 2526 และส. พลายน้อย, 2555)

บริเวณนี้เดิมชาวบ้านเรียกและรู้จักกันดีว่า “บ้านลาน” สันนิษฐานว่า บ้านลานแห่งนี้น่าจะเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีมา เนื่องจากแถบนี้เป็นที่อยู่อาศัยของ ขาวรามัญ หรือ ชาวมอญ ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และว่ากันว่าเหตุที่เรียกว่า “บ้านลาน” เนื่องจากผู้คนที่อาศัยบริเวณนี้ประกอบอาชีพผลิตสินค้าสำเร็จรูปจากใบลานนั่นเอง (กรมการศาสนา, 2526 และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2546)

กล่าวคือ พระราชสงครามหัวหน้าชาวรามัญในสมัยพระเจ้าตากสิน ต่อเนื่องถึงสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ขอพระบรมราชานุญาตผูกขาดแหล่งปลูกต้นลานที่บ้านตะโน จังหวัดนนทบุรี และพระราชสงครามได้นำใบลานที่ผูกขาดนี้ มาให้ลูกบ้านของตนมาผลิตเป็นสินค้าสำเร็จรูปจำหน่ายในบริเวณนี้ ค่าขายสินค้าใบลานอย่างต่อเนื่องจนชาวบ้าน เรียกบริเวณนี้ว่า “บ้านลาน” และเปลี่ยนเป็น “บางขุนพรหม” อย่างไรก็ตามต่อมาใบลานเริ่มหายาก ทำให้ชาวบ้านที่ขายสินค้าจากใบลานเริ่มเปลี่ยนอาชีพเหลือไว้เพียงแค่ร้านลานทอง เป็นร้านขายใบลานร้านสุดท้ายในย่านนี้ (ส.พลายน้อย, 2555 และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2546)

นับตั้งแต่ “บ้านลาน” เปลี่ยนมาเป็น “บางขุนพรหม” นอกจากจะเป็นที่ตั้งของวัดบางขุนพรหมแล้วต่อมาผู้คนที่มาหาหนครได้รู้ “บางขุนพรหม” ในฐานะชื่อของ “วังบางขุนพรหม ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต” ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง “วังบางขุนพรหม” รู้จักกันในนาม “ช่อง 4 บางขุนพรหม” และปัจจุบันเป็นสถานที่ตั้ง ธนาคาร แห่งประเทศไทย และพิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทย ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวถึงต่อไปในงานวิจัยฉบับนี้

การขึ้นตำหนัก ร.ศ. 125

เมื่อวันศุกร์ที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2449 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาในพิธีขึ้นตำหนักใหญ่วังบางขุนพรหม ซึ่งพระองค์พระราชทานให้เป็นที่ประทับแก่พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้ทรงเป็นกำลังสำคัญของแผ่นดิน ในการปรับปรุงและพัฒนาประเทศให้ทันสมัยได้อย่างรวดเร็ว โดยที่ดินผืนดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เมื่อเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2442 โดยทรงเห็นว่าได้ใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซื้อไม่เกี่ยวกับเงินราชการไม่ว่าจะเป็นกรณีใดก็ตาม ดังหลักฐานปรากฏในหนังสือพระราชทานความว่า (หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.ก. 115)

...บัดนี้ ข้าพเจ้าขอทำหนังสือฉบับนี้เป็นสำคัญ ยกที่ดินซึ่งกล่าวมาแล้วนี้ แล ตึกเรือนโรงอันใดซึ่งเป็นของเก่าที่อยู่ในที่นี้ แลที่จะได้ปลูกสร้างลงในพื้นที่ต่อไป มากน้อยเท่าใดให้เป็นสิทธิ์เป็นทรัพย์แก่ลูกชายเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนมไทยสุริยสงคราม ตามประสงค์ของข้าพเจ้า เพราะเงินรายนี้ข้าพเจ้ามิได้ใช้เงินสำหรับแผ่นดินที่จับจ่ายราชการ ได้ใช้เงินพระคลังข้างที่ ซึ่งรู้ที่อยู่ด้วยกันโดยมากกว่า เป็นเงินสำหรับพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินเอง ไม่เกี่ยวข้องด้วยราชการแผ่นดิน...

วังบางขุนพรหมนับว่าเป็นอาคารที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และศิลปกรรม เป็นตัวอย่างของอาคารที่ออกแบบโดยสถาปนิกชาวต่างประเทศ ได้แก่ นายคาร์ล ซันเดรคซกี (Carl Sandreckzki) นายเปาโล เรเมดี (Paolo Remedi) และนาย มาริโอ ตามาญโญ (Mario Tamagno) ที่นำแนวความคิดและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมจากยุโรปซึ่งเป็นที่นิยมในขณะนั้น มาประยุกต์เข้ากับประโยชน์ใช้สอยและภูมิอากาศในประเทศไทย ผสมผสานกันอย่างลงตัวจนกระทั่งสามารถสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ และมีความงดงาม

ในวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคต ทางราชการเชิญพระบรมศพจากพระราชวังดุสิต เพื่อประกอบพิธีตามพระราชประเพณีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมราชวัง เจ้านายฝ่ายในรวมทั้งข้าราชการที่ประทับ และอยู่ในพระราชวังดุสิตต้องย้ายตามพระบรมศพเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังทั้งหมด ในการนี้พระวรวงค์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (องค์ใหญ่) พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กับเจ้าน้องอีกสององค์ทรงย้ายตาม พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ไปประทับที่พระบรมมหาราชวัง เมื่อถวายพระเพลิงเสร็จ พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) พร้อมพระนัดดาจึงกลับมาประทับที่พระราชวังดุสิตที่ตำหนัก “สวนนกไม้” จากนั้นเมื่อตำหนักที่ วังบางขุนพรหมสร้างเสร็จจึงได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต จาก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปประทับกับพระราชโอรสพร้อมด้วย พระนัดดา ทุกพระองค์ที่ วังบางขุนพรหม ดังความตอนหนึ่ง ที่พระวรวงค์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (2544) ทรงนิพนธ์ไว้ดังนี้

...ขอเล่าเรื่องตั้งแต่ 70 ปีกว่า (ทรงนิพนธ์เมื่อพ.ศ. 2523) มาแล้วว่าพ่อตามเสด็จทูนหม่อมปู่ (รัชกาลที่ 5) ไปยุโรปใน ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) หมอฝรั่งที่ตรวจรักษาพระองค์นั้นมีหลายคนประชุมกัน...พ่อกลับมาแล้วกระซิบทูลเด็ดย่า (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) ว่าให้สร้างตำหนักที่วังบางขุนพรหมเถิด แต่เด็ดย่าพระทัยหาย...พอสวรรคต (พ.ศ. 2453) ต้องเข้าไปอยู่ในสวนดุสิตหลายปีกว่าตำหนักที่วังบางขุนพรหมจะเสร็จ...พี่ๆ ฝึกเลงขนมเบี๊องกันเพื่อถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ซึ่งเสด็จมาในงานขึ้นตำหนัก...พอถึงเวลาก็เข้าไปทูลเกล้าฯ ถวายและคำนับ (Curtsey) ทีละคนๆ...

เมื่อย้ายมาประทับที่วังบางขุนพรหม จึงได้เกิดโรงเรียนประเภทโรงเรียนราษฎร์แต่ไม่มีทะเบียนขึ้น ในวังบางขุนพรหม ซึ่ง สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงวางแผนและควบคุมการศึกษาของพระนัดดา และพวกข้าหลวงที่อยู่ในวัยเรียนทั้งหลายด้วยพระองค์เองโดยตลอด ทั้งภาคภาษาไทย และต่างประเทศ วังบางขุนพรหมถือเป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้อันหลากหลาย เสมือนหนึ่งมหาวิทยาลัยสำหรับสตรีอันเป็นที่ยอมรับและยกย่องจากบุคคลทั่วไป ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานฉายาวังแห่งนี้ว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

กล่าวได้ว่า วังบางขุนพรหมนอกจากอาคารที่สง่างามเป็นที่ประจักษ์โดยทั่วแล้ว “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นสถาบัน การศึกษาที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ ตั้งอยู่ในวังบางขุนพรหม เป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ อันหลากหลายแก่กุลสตรีตามความต้องการของสังคม และเป็นแหล่งที่สตรีได้รับโอกาสที่เท่าเทียมทางการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นคำเฉพาะการในช่วงที่แนวคิดของมหาวิทยาลัยที่แท้จริงยังไม่เกิดเป็นรูปธรรมชัดเจน ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินชีวิตแนวคิด และความสำคัญของการจัดการศึกษา เพื่อพัฒนาสตรีไทยอันเป็นประโยชน์ให้คนในปัจจุบันสามารถศึกษา เรียนรู้เสียหนึ่งของประวัติศาสตร์ประเทศได้เป็นอย่างดี

คุณค่าทางสถาปัตยกรรม

อาคารตำหนักวังบางขุนพรหมนับว่าเป็นอาคารที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมและศิลปกรรม เป็นตัวอย่างของอาคารที่ออกแบบโดยสถาปนิกชาวต่างประเทศ ได้แก่ นายคาร์ล ซันเดรซกี (Carl Sandreckzki) นายเปาโล เรเมดี (Paolo Remedi) และนายมาริโอ ตามาญโญ (Mario Tamagno) ที่นำแนวคิดและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมจากยุโรปซึ่งเป็นที่นิยมในขณะนั้นมาประยุกต์เข้ากับประโยชน์ใช้สอยและภูมิอากาศในประเทศไทย ผสมผสานกันอย่างลงตัว จนกระทั่งสามารถสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์และมีความงดงาม วังบางขุนพรหมมีตำหนักสำคัญอันเป็นที่ประทับของเจ้านายรวม 5 ตำหนัก คือ

1. ตำหนักเรือนใหญ่ หรือ ตำหนักหน้า เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (หรือ “ทูนกระหม่อมชาย” หรือ “ทูนกระหม่อมบริพัตร”) ชายา พระโอรสพระธิดา

2. ตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ (หรือ “ทูลกระหม่อมหญิง”) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (หรือ “เสด็จอริบตี” หรือ “เสด็จกรมหลวง”) และเจ้านายสตรี

3. ตำหนักหอ เคยเป็นที่ประทับของทูลกระหม่อมและชายา ก่อนที่ตำหนักใหญ่จะสร้างเสร็จ
4. ตำหนักเล็ก ทูลกระหม่อมหญิงเสด็จอยู่เฉพาะในเวลากลางวัน
5. ตำหนักน้ำ ทูลกระหม่อมบริพัตรทรงเปลี่ยนที่บรรทมจากตำหนักใหญ่มาที่นี้ในช่วง 10 ปีสุดท้าย

พีรศรี โปวาทอง (2557) ได้กล่าวถึงคุณค่าด้านสถาปัตยกรรมของวังบางขุนพรหมไว้ว่า วังบางขุนพรหม เป็นตัวอย่างของสถาปัตยกรรมวังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอชั้นเจ้าฟ้า ที่สร้างขึ้นในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรูปแบบสถาปัตยกรรม อย่างตะวันตก ที่ถูกปรับให้สอดคล้องกับสภาพภูมิอากาศตลอดจนแบบแผนที่ประทับของเจ้านายอย่างไทยได้อย่างงดงาม ในปี พ.ศ. 2444 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมโยธาธิการดำเนินการออกแบบก่อสร้างวังบางขุนพรหมนั้น งานออกแบบก่อสร้างของทางราชการทั้งหมดอยู่ในความรับผิดชอบของเวรแบบอย่าง (Technical Office) กระทรวงโยธาธิการ ซึ่งในขณะนั้นมีนายคาร์ล ชันเดรสกี (Carl Sandreckzki) เป็น “อาคิเติกใหญ่” หรือนายช่างเอก โดยมีนายเปาโล เรเมดี (Paolo Remedi) และนายมาริโอ ตามานโญ (Mario Tamagno) เป็น “อาคิเติกผู้ช่วย” ส่วนงานทางด้านวิศวกรรมนั้น มีนายคาร์โล อัลเลกรี (Carlo Allegri) เป็น “อินยิเนียใหญ่” และมีนายเอดูอาร์โด กอลโล (Eduardo Gollo) เป็น “อินยิเนียรอง”

เมื่อพิจารณารายนามบุคลากรในเวรแบบอย่างในช่วงนี้ อาจสันนิษฐานได้ว่า สถาปนิกที่น่าจะมีบทบาทหลักในการออกแบบวังบางขุนพรหมเมื่อ พ.ศ. 2444 นั้น คือ นายชันเดรสกี สถาปนิกชาวเยอรมันซึ่งเข้ามารับราชการเป็นนายช่างเอกประจำกรมโยธาธิการมาตั้งแต่ราว พ.ศ. 2435 แล้ว เนื่องจากวังบางขุนพรหมเป็นวังของพระเจ้าลูกยาเธอที่มีพระอิสริยยศศักดิ์สูงถึงชั้น สมเด็จฯ เจ้าฟ้า จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่นายชันเดรสกี นายช่างเอก จะได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ออกแบบ ทั้งนี้หลักฐานสนับสนุนข้อสันนิษฐานนี้ประการหนึ่ง คือ แบบตำหนักในพระบรมมหาราชวัง ที่นายชันเดรสกีออกแบบในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2439 สำหรับเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่งมีลักษณะการจัดวางผังอาคารและรูปทรงทางสถาปัตยกรรมที่คล้ายคลึงกับตำหนักใหญ่ วังบางขุนพรหม มาก

อย่างไรก็ดี ในปีรุ่งขึ้นนายชันเดรสกีได้ถูกย้ายจากกรมโยธาธิการ ไปรับราชการในกรมรถไฟ โดยมีหน้าที่ควบคุมดูแลการก่อสร้างต่าง ๆ ในวังสวนดุสิตเป็นการเฉพาะ และนายตามานโญ สถาปนิกชาวอิตาลีได้เข้ารับตำแหน่ง “อาคิเติกใหญ่” ประจำกรมโยธาธิการแทน ทั้งนี้จากหลักฐานรายการผลงานในสยามที่เขาบันทึกไว้เอง นายตามานโญกล่าวว่าเขาได้รับผิดชอบการก่อสร้างตำหนักที่วังบางขุนพรหมเป็นเวลาสามปี คือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2446 ถึง 2448 เท่านั้น โดยเป็นการทำงานร่วมกับนายเรเมดี และวิศวกรชาวอิตาลีสองนาย คือ นายอัลเลกรี และนายโรแบร์ติ (E. Roberti)

ข้อพิงสงสัยเกี่ยวกับการวางผังห้องต่าง ๆ ในตำหนักใหญ่ประการหนึ่ง คือ การแยกพื้นที่ ใช้สอยขององค์เจ้าของวังและชายา ตลอดจนแขกผู้มีเกียรติอื่น ๆ ไว้ที่ชั้นบนของตำหนัก ขณะที่ชั้นล่าง

เป็นบริเวณของข้าราชการบริพาร มหาเดเล็ก และคุณข้าหลวงในวังเสียเป็นส่วนมาก การแยกพื้นที่ใช้สอยดังกล่าว นอกจากจะสะท้อนคติความเชื่อในเรื่องต่ำ-สูง การถือศีลระเป็นของสูงอย่างไทยๆ แล้วยังประสานสอดคล้องกับรูปแบบลวดลายประดับทางสถาปัตยกรรมของตัวอาคารอีกด้วย กล่าวคือ ในชั้นล่างของตำหนักจะมีการตกแต่งประดับประดาด้วยลวดลายปูนปั้นที่กรอบประตุนหน้าต่าง หัวเสา ฯลฯ ที่เรียบง่ายกว่าชั้นบนอันเป็นชั้นที่ประทับ ซึ่งมีการประดับตกแต่งมากกว่ากันมาก

จากการวิเคราะห์คุณค่าทางสถาปัตยกรรมของวังบางขุนพรหมของพิริศรี โกวาทอง สามารถสรุปได้ว่า วังบางขุนพรหมมีประวัติความเป็นมาอันยาวนานถึง 123 ปี (พ.ศ. 2435 -2558) คือ นับตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาล จัดหาที่ดินริมถนนสามเสนทำวังที่ประทับเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ มีพระชนมายุได้ 11 ปี และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ได้กราบบังคมทูลเสนอที่ดินที่ตำบลบางขุนพรหม ริมถนนสามเสน เป็นที่ดินผืนใหญ่งาม มีทำเลที่ดี ควรใช้เป็นที่วังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ รัชกาลที่ 5 จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการจัดซื้อที่ดินดังกล่าวเป็นต้นมา) วังบางขุนพรหมเป็นวังที่มี ความสง่างามเปี่ยมด้วยคุณค่าทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม ซึ่งมีลักษณะผสมผสานกันระหว่างศิลปะแบบเรอเนสซองส์ และแบบรอกโคโก อาคารพระตำหนักได้รับการยกย่องว่าตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้นที่ประณีตวิจิตรบรรจง ประกอบด้วยเสาที่มีรูปต่าง ๆ กัน ทั้งกลม เหลี่ยม แบน และบิดเกลียว ลวดลายการแกะสลักไม้ตามฝาห้องและเพดานดูกลมกลืน และมีบานหน้าต่างที่สวยงามที่สุดในบรรดาสิ่งก่อสร้างร่วมสมัย ด้วยเหตุนี้จึงเหมาะสม แก่การอนุรักษ์ไว้เป็นสมบัติอันล้ำค่าของชาติ

นอกจากรูปแบบสถาปัตยกรรมอันงามสง่า วังบางขุนพรหมยังผสมผสานประโยชน์ใช้สอย ในพื้นที่ส่วนต่างๆ ของวังได้งดงามดั่งวังอย่างเจ้านายไทย กล่าวคือ วังบางขุนพรหมได้เป็นศูนย์รวมของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ เหล่าพ่อค้าวานิช และบรรดาทูตานุทูต รวมถึงเป็นสถานที่ศึกษาที่รู้จักกันในนามว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นสถานที่จัดงานประชุมสันนิบาต และต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองสำคัญๆ วังบางขุนพรหมจึงจัดได้ว่าเป็นศูนย์ศิลปวัฒนธรรม และแหล่งรวมวิทยาการด้านต่างๆ ที่เชิดหน้าชูตามาหลายแผ่นดิน

สรุปได้ว่าวังบางขุนพรหมเป็นสถานที่แสดงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และศิลปกรรมในอดีต เป็นตัวอย่างผลงานการออกแบบสถาปัตยกรรมของสถาปนิกชาวต่างชาติที่เข้ามาทำงานออกแบบในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 และเป็นสถานที่เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ของประเทศ ทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ การศึกษา และศิลปวัฒนธรรม นอกจากนี้วังบางขุนพรหมยังเป็นตัวอย่างของการดำเนินงานอนุรักษ์สถาปัตยกรรมอย่างเป็นระบบแนวคิดและกระบวนการอนุรักษ์ รวมทั้งเทคนิคและวิธีการที่ใช้ที่นี่ สามารถเป็นกรณีศึกษาให้กับโครงการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมที่คล้ายคลึงกันได้อย่างสมบูรณ์

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

บทบุชาครู

สาธุสะจะขไหว้ พระศรีไตรสระระณา พ่แม่แลครูบา เทวะดาในราศี
 ข้าเจ้าเอา ก ข เข้ามาต่ ก กา มี แก่ไขในเท่านี้ มีติอย่าตรีชา

(พระยาศรีสุนทรโวหาร น้อย อาจารย์ยางกูร)

จากบทประพันธ์พระยาศรีสุนทรโวหาร น้อย อาจารย์ยางกูร ข้างต้นนี้ ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ ได้อธิบายบทประพันธ์ไว้อย่างลึกซึ้งและชัดเจนดังนี้ (สุมน อมรวิวัฒน์, 2530)

...สาธุ ข้าพเจ้าขอไหว้คุณพระรัตนตรัย พ่อแม่ ครูอาจารย์ และเทพ ทุกองค์
 ในสวรรค์ชั้นฟ้า จงรับวันทาภิวาทจากคนรุ่นลูกหลานที่ระลึกในปรีชาญาณของครู
 ไทยและการสอนแบบไทย ถ่ายทอดและสืบต่อมาในวงการการศึกษาให้ กุลบุตรธิดา มี
 ความสามารถสูงและแม่นยำในการอ่านเขียนเรียนหนังสือ อิกยังอบรมขัดเกลาให้มี
 กมลสันดานอันละเอียดประณีต...

การที่ผู้วิจัยได้นำบทบุชาครู เป็นจุดเริ่มต้นในบทวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เนื่องจากผู้วิจัยตระหนักดีว่า “ครู” คือ กัลยาณมิตรของลูกศิษย์ ได้สั่งสอนฝึกฝนอบรมปมนิสัยด้วยใจที่รักและอาทร ความรู้ และความรัก ในการสอนของครูไทย

อาจกล่าวได้ว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นสถาบันการศึกษาตามอัธยาศัย (ชั้นสูง) เทียบเท่าระดับอุดมศึกษาในปัจจุบัน ที่ได้ผสมผสานการเรียนการสอน แบบจารีตไทยโบราณเข้ากับวิทยาการสมัยใหม่ได้อย่างละเมียด นับเป็นสถาบันการศึกษาตามอัธยาศัยที่รวบรวม “ครูไทย” ผู้มีปรีชาญาณความรู้ ความสามารถต่าง ๆ ไว้อย่างครบครัน ควรแก่การศึกษาให้เห็นจริง เพื่อว่าคนรุ่นใหม่จะไม่ทอดทิ้งของดีของเราที่มีอยู่ หันไปรับรู้แต่ระบบ ของชาติอื่น หากแต่จะต้องรู้จักผสมกลมกลืน และประสานประโยชน์ อารมณ์คุณและกำจัดโทษที่พึงจะมี เหล่านี้ คือจุดประสงค์ที่ผู้วิจัยได้นำบทประพันธ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร) ปุชนิยจารย์ด้านภาษาไทย และคำอธิบายโดย ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ เพื่อเป็นการน้อมคาราวะครู และสืบสานความคิดของ ปุชนิยจารย์ของไทยไว้ ณ โอกาสนี้

บริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีอิทธิพล สู่การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

การศึกษามีความจำเป็นสำหรับสตรีในทุกช่วงชีวิต ไม่ว่าจะสตรีจะอยู่ในวัยทารก วัยเด็ก วัยรุ่น วัยผู้ใหญ่ หรือวัยสูงอายุก็ตาม เพราะสภาพเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ความเป็นอยู่ วิทยาการและเทคโนโลยีต่างๆ มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาในทุกช่วงชีวิตของสตรี สตรี อาจต้องเผชิญกับสถานการณ์กับสภาพปัญหาที่แตกต่างกันไปในแต่ละช่วงชีวิต

การศึกษาจะเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้สตรีพัฒนาตนเอง สามารถเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ เหล่านี้ได้ช่วยให้สตรีมีความรู้พื้นฐานในการดำรงชีวิต มีความรู้ในการประกอบอาชีพ พัฒนาอาชีพ สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่น สามารถปรับตัวและดำเนินชีวิตอยู่ในสภาพสังคม สิ่งแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาได้อย่างเหมาะสม

ในปัจจุบันคำว่า “โรงเรียน” สามารถจำแนกออกเป็น 2 ลักษณะ คือ โรงเรียนราษฎร์ หรือโรงเรียนที่อยู่ในความดูแลของเอกชน กับโรงเรียนหลวง หรือโรงเรียนที่อยู่ในความดูแลของทางราชการ แต่ไม่ว่าจะเป็นโรงเรียนราษฎร์ หรือโรงเรียนหลวง ก็จะถูกควบคุมด้วย “หลักสูตร” เพื่อให้การดำเนินการต่าง ๆ เป็นไปในมาตรฐานเดียวกัน ซึ่งผิดจากเดิมเพราะคำว่า “โรงเรียน” หรือ “โรงเรียน” (School) นั้น เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งแต่เดิมนั้นลักษณะการศึกษาเล่าเรียนไม่ได้แบ่งเป็นโรงเรียนราษฎร์ กับโรงเรียนหลวง แต่ถูกแบ่งออกเป็นการศึกษาสำหรับเด็กชาย และเด็กหญิง รวมถึงสิ่งที่ต้องศึกษาเล่าเรียน คือ หลักสูตรก็จะแตกต่างกัน (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

ลักษณะการศึกษาเล่าเรียนของเด็กหญิง จากหลักฐานการบันทึกของสังฆราชปาลเลกซ์ (Bishop Pallegoix) (2520) ความตอนหนึ่งว่า

*...การศึกษาของเด็กหญิงมีการสอนทำครัวตำน้ำพริก ทำขนม มวนบุหรี่ และ
จีบพลู...สถานศึกษา คือ บ้านของตนเองนั่นเองหรือมีขณะนั้นหากเป็นธิดาของ ผู้มี
ศักดิ์ ก็อาจส่งตัวเข้าไปอยู่กับเจ้านายฝ่ายในพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในวังหลวง เพื่อ
เรียนรู้กิริยามารยาทตลอดจนฝึกฝนการงานอันถือเป็นคุณสมบัติของกุลสตรี...*

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชหฤทัยมั่นที่จะปฏิรูประบบการศึกษาของไทยให้เทียบเคียงอารยประเทศ ทรงทดลองจัดระบบการศึกษาตามแบบสมัยใหม่ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง มีการจัดตั้ง “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” ขึ้นและขยายสู่แผนการปฏิรูปการศึกษาตั้งแต่การศึกษาขั้นต้น ถึงการศึกษาขั้นสูง “อุดมศึกษา” หรือ “สากลวิทยาลัย” แม้โครงสร้างการจัดตั้งอุดมศึกษาจะยังไม่สัมฤทธิ์ผลอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรม ในรัชสมัยของพระองค์ก็ตาม

ด้วยพระปณิธานที่มุ่งมั่นด้านการศึกษาเพื่อการพัฒนาประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระปรีชาญาณด้านการศึกษาของสมเด็จพระนางเจ้าสุชมัยมารศรี พระอัครราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ที่ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา จึงเป็นจุดกำเนิดสถาบันการศึกษาชั้นสูง “อุดมศึกษา” ในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัยขึ้นภายในอาณาบริเวณวังบางขุนพรหม และได้รับการขนานนามว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ในเวลาต่อมา

ปัจจัยหลักที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษาเพื่อการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นอารยะ คือ แรงกดดันของลัทธิจักรวรรดินิยมที่ดำเนินมาตั้งแต่ช่วงปลายรัชกาลที่ 3 และ 4 ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริว่าภาษาต่างประเทศเป็นวิชาที่จำเป็นต้องเรียนรู้เพื่อจะได้เจรจากับมหาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะภาษาอังกฤษกำลังเป็นประโยชน์ที่สุดสำหรับไทยในขณะนั้น ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้แล้วนั้น ดังหลักฐานปรากฏในกระแสพระราชดำริส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 109 ความตอนหนึ่งว่า (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7, 2546)

...วิชาหนังสือไทยนั้นเมื่อรู้ดีแล้วพอทำการได้จริงอยู่ แต่เมื่อไม่รู้หนังสือภาษาอังกฤษด้วยแล้วจะรู้สึกคับแค้นในเมื่อภายหลังเพราะเหตุว่าตำหรับตำราวิชาการต่าง ๆ ซึ่งเขาลงพิมพ์ไว้เป็นภาษาต่างประเทศมีภาษาอังกฤษเป็นต้นมากมายหลายหมื่นหลายแสนฉบับ การที่จะจำเรียนให้รู้วิชาต่าง ๆ ในเวลานี้ต้องอาศัยอ่านภาษาอังกฤษ...

กล่าวได้ว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณด้านการศึกษาเป็นอย่างยิ่งพระองค์ทรงศึกษาเล่าเรียนวิชาต่างประเทศอย่างจริงจัง รวมถึงวิทยาการตะวันตกต่าง ๆ อีกทั้งยังทรงส่งพระราชโอรสและบุคคลต่าง ๆ ไปศึกษาต่อต่างประเทศในหลายสาขาวิชา เพื่อให้มีความรู้ ความสามารถ เท้าทัน และกลับมาพัฒนาประเทศชาติบ้านเมืองให้อำรงเอกราชและอนุรักษ์เอกลักษณ์ของชาติไว้ ดังหลักฐานปรากฏในราชกิจจานุเบกษา วันที่ 16 มกราคม ร.ศ. 116 พระราชดำริสตอนหนึ่งว่า (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7, 2546)

...ไม่ได้เรียนเพื่อให้เป็นฝรั่งแต่เรียนเพื่อจะให้เป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอด้วยฝรั่ง...

จากกระแสพระราชดำริดังกล่าวข้างต้นอาจกล่าวได้ว่าการปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 เป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญต่อระบบการศึกษาที่ราชอาณาจักรรวมถึงรูปแบบการศึกษาของสตรี ในช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งนี้มีหลักฐานปรากฏว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สตรีในราชสำนักมีโอกาสได้รับราชการในตำแหน่งหน้าที่สำคัญ อาทิ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี “ราชเลขานุการิณี”

หลักฐานยืนยันการดำรงตำแหน่ง ราชเลขานุการส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏในพระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2493) พระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อวันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2438) ขณะศึกษาอยู่ในยุโรป ความว่า

วันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 115

ถึง ชายบริพัตร

ด้วยพ่อได้รับหนังสือที่สำแดงความดีใจว่าจะไปพบพ่อนั้นเป็นที่ชุ่มชื่นให้บังเกิดความเหวในใจจริง ๆ ว่าลูกรักพ่อ...

เจ้าจะรู้ฤาไม่ว่าแม่เจ้าหาเงินเดือนกินได้ พ่อจ้างไปเรเวตสิเกรตารี ได้เงินเดือน ๆ ละ 10 ชั่ง ยังมีอื่นอีก เดียวนี้อยู่ข้างจะเปนเศรษฐีขึ้นมา กพ่อดีใจจริง ๆ ที่จะได้พบกัน ก่อนที่จะได้กลับมาอยู่ด้วยกันอีกนานอีกครั้งหนึ่ง...

จากการวิเคราะห์พบว่า สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาอย่างยิ่ง สังกศได้จากพระญาติและข้าหลวงที่อาศัยกับพระองค์นั้น อาจจะไม่ได้รับเงินทองใช้จ่ายอย่างพุ่มเฟิอ แต่จะได้รับปัจจัยใช้ในการดำรงชีวิตอย่างพอเพียง ประการสำคัญที่สุด คือ พระองค์ประทานการศึกษาเป็นทุนทางสมองติดตัวไปตลอดชีพ นอกจากนี้ยังทรงเอื้อเฟื้อแผ่พระเมตตาต่อการศึกษาให้แก่บุคคลอื่น ๆ ให้ได้มีโอกาสได้รับการศึกษาอีกด้วย ดังความตอนหนึ่งในลายพระหัตถ์ ประทานพระโอรสขณะศึกษาอยู่ต่างประเทศ เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2439) ความว่า (พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทรมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี, 2493)

...ด้วยแม่ได้สร้างโรงเรียนที่วัดพิไชยญาติหลังหนึ่ง โดยพระบรมราชานุญาติ
 ของทูนหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) **ทูนหม่อมประทาน**
ชื่อว่า “สุขุมาลัย” ลงทุนประมาณ 125 ชั่ง ท่านธรรมไตรโลก เป็นนายงานทำ
 เอง ท่านทำโดยถ้วนถี่แลรวดเร็วเป็นที่สุด ได้ลงมือขุดรากเมื่อเดือนมีนาคมนี้เอง
 บัดนี้มุ่งหลังคาเกือบจะสำเร็จอยู่แล้ว คิดกันว่าตัวโรงเรียนเป็นของแม่แล้ว **บรรดา**
เครื่องเพอเนเซอร์ทั้งปวงจะให้เป็นของลูกทั้งสอง (สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์
 กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรี
 รัตนโกสินทร์ พระเชษฐภคินี) **กับน้ำ** (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉวีพร
 ประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี พระน้องนางของสมเด็จพระปิตุจฉา
 เจ้าสุภมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) **และคุณยาย** (เจ้าคุณจอมมารดาสำลี)...

...เงินที่จะใช้จ่ายในการนี้มีเงินวันเกิดของลูกจำนวนปี 114 (ร.ศ. 114 :
 พ.ศ. 2437, โดยผู้วิจัย) เงิน 14 ชั่ง ปี 115 (ร.ศ. 115 : พ.ศ. 2438, โดยผู้วิจัย) เงิน
 15 ชั่ง (ได้เมื่อเดือนกุมภาพันธ์นี้แม่ลืมบอกไป) รวมเงิน 29 ชั่ง...จะเอาไว้ ชื่อ
 หนังสือไทยในนี้ 4 ชั่ง แต่เงิน 20 ชั่งนั้นไม่จำเป็นต้องใช้ในการนี้หมด ลูกสรัทธาจะ
 ให้เท่าใดก็ได้...

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นวิเคราะห์ได้ว่า นอกจากพระองค์จะทรงมีพระเมตตาในการบำรุง
 การศึกษา และพระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ยังทรงอุปถัมภ์สั่งสอนให้พระโอรส และพระธิดา
 ตระหนักถึงการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปันทรัพย์สินส่วนพระองค์ให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย ซึ่งการดังกล่าว
 สะท้อนได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อพระโอรสได้เจริญพระชันษา และทรงปฏิบัติ พระกรณียกิจในตำแหน่ง
 เสนาธิการทหารบก และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย คราใดที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตเสด็จตรวจราชการยังมณฑลต่างๆ ที่ห่างไกล
 พระองค์จะทรงประทานทรัพย์สินส่วนพระองค์ในการบำรุงกิจการด้านการศึกษาเสมอมา ซึ่งผู้วิจัย
 ได้ทำการวิเคราะห์พระกรณียกิจด้านการศึกษาไว้ในงานวิจัยนี้ด้วยแล้ว

ความเป็นมาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นสถาบันการศึกษาที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงโปรดพระมารดา สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงจัดการศึกษาให้กับพระธิดา พระนัดดา พระประยูรญาติ และผู้สนใจการศึกษา ในสมัยที่การศึกษาขั้นสูงสุด “อุดมศึกษา” ของไทยยังมีได้เกิดขึ้นเป็นรูปธรรม มีการจัดการเรียน การสอนสอดคล้องกับหลักการศึกษตามอัธยาศัยในปัจจุบัน ผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 จึงทรงตรัสล้อว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” (ส. ศิวรักษ์, 2548)

นอกจากนี้พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระธิดาพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงนิพนธ์ถึงการศึกษาของพระองค์ ที่ทรงศึกษาเล่าเรียนภายในวังบางขุนพรหม ไว้ในคำนำหนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ในคราวเสด็จประพาสชวา พ.ศ.2492 ซึ่งพระธิดาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงพิมพ์ สอนองพระมหากษัตริย์คุณในงานอัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 กลับคืนสู่พระนครเมื่อ พ.ศ. 2492 ความตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2492)

...เนื่องจากพวกข้าพเจ้ามิได้เคยเข้าศึกษาในโรงเรียนหนึ่งโรงเรียนใด ด้วยเสด็จย่า (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) ทรงพอพระทัยที่จะเลือกหาครูมาสอนที่วังตั้งแต่เริ่มเรียนภาษาไทยจนถึงภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส ฉะนั้นการศึกษาของพวกข้าพเจ้าจึงเรียนรู้ มาใน วังบางขุนพรหม ซึ่งนับว่าแปลกกว่า การเล่าเรียนของกุลบุตรอื่นๆ โดยมาก เสด็จย่ายังได้โปรดให้ผู้อื่นเข้าเรียนด้วย อาทิเช่น หม่อมเจ้าหญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล ผู้ซึ่งได้เรียนภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสมาด้วยกันตั้งแต่ต้น ต่อมาจะได้ทรงชวน หม่อมเจ้าหญิงผจงจรจิตร กฤดากร ให้เข้าเรียนด้วย และได้เรียนร่วมกันมาเป็นเวลาหลายปี หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร และชาวต่างประเทศที่รู้จักมักคุ้น ในสมัยนั้นพากันล้อเรียนว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงเห็นขำในคำนี้ จึงทรงเรียกตามบ้างจนติดโอษฐ์ว่า “พวกยูนิเวอร์ซิตี” หรือในที่สุดให้สั้นเข้าจนเหลือแต่เพียงว่า “ยูนิเวอร์ซิตี” เท่านั้น คำ “ยูนิเวอร์ซิตี” จึงได้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้”...

จากการวิจัยพบว่าชื่อเสียงของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นี้เป็นที่ยอมรับว่าเป็นสถาบันที่พัฒนาวิชาการตามอย่างจารีตประเพณีโบราณ กับวิชาการตะวันตกได้อย่างล้ำสมัย ดังความตอนหนึ่งที่สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2548) ได้กล่าวถึงการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี ในวังบางขุนพรหมไว้ดังนี้

..เมื่อทูลกระหม่อมบริพัตรเสด็จกลับมาจากการศึกษาที่ประเทศเยอรมันนั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) โปรดให้สร้างวังบางขุนพรหมไว้ให้เป็นที่ประทับ นับได้ว่า เป็นวังที่งดงาม ติดแม่น้ำ ติดถนน อย่างไม่มีวังอื่นใดเปรียบเทียบได้ และที่วังนี้เอง ทูลกระหม่อมก็โปรดให้เป็นสถาบันการศึกษาชนิดนอกระบบ ให้บรรดาพระธิดาทั้ง 5-6 พระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาการ ต่าง ๆ อย่างนำสมัย หรือตามราชประเพณีเดิม ที่เจ้านายฝ่ายในและบุตรของผู้ดีทั้งหลายพากันถวายตัวไป เพื่อได้รับการศึกษาในพระบรมมหาราชวัง ด้วยการฝึกความเป็นผู้ดีและวิชาการต่างๆ อันเหมาะสมสำหรับกุลสตรี หากที่วังบางขุนพรหมนี้ ทูลกระหม่อม ถวายให้พระราชมารดาทรงจัดการศึกษาอย่างใหม่ เช่น โปรดให้มีหม่อมเข้าไปสอนวิชาการต่างๆ ให้พระธิดาทรงทราบภาษาอังกฤษ และเท่าทันสังคมสมัยใหม่ ซึ่งเปลี่ยนไปมากแต่ในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ทั้งยังโปรดให้พระญาติและกุลธิดา รุ่งราวคราวเดียวกับพระธิดา ได้เข้าไปศึกษาในวังบางขุนพรหมได้อีกด้วย โดยที่การศึกษาที่วังนี้เป็นไปอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งจนพระเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ 7 ถึงกับตรัสล้อว่าวังบางขุนพรหม คือ ยูนิเวอร์ซิตี เอาเลยทีเดียว...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

จากความข้างต้นกล่าวได้ว่า สุลักษณ์ ศิวรักษ์ สามารถวิเคราะห์พระจริยวัตรสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ไว้ในหนังสือ “อ่านคน-ไทย” ได้อย่าง สมพระเกียรติ อย่างลึกซึ้ง ในหลายแง่มุม โดยเฉพาะพระอัจฉริยภาพด้านการจัดการศึกษาขึ้นในวังบางขุนพรหมจนได้รับการขนานนามว่า บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ในหนังสือเดียวกันนี้ยังได้กล่าวถึงเจ้านายอีกหลายพระองค์ที่มีความเกี่ยวข้องกับวังบางขุนพรหม และบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี เช่น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล หม่อมเจ้ามารยาตภิญญา ดิศกุล หม่อมเจ้าพูนพิสมัย ดิศกุล หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงต่อไป

การเรียนการสอน: “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

...วิชาความรู้ถ้าหยุดศึกษาเล่าเรียนเมื่อไร ก็ชี้เกียจเมื่อนั้น...

พระดำรัสสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

(พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

จากการวิจัยพบว่าการเรียนการสอนของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีนั้น เป็นการเรียน การสอนที่ล้ำสมัยสำหรับบริบทสังคม และวัฒนธรรมในสมัยนั้น เนื่องจากผู้จัดการศึกษา ทรงเล็งเห็นถึงความสำคัญของวิทยาการสมัยใหม่ที่จำเป็นต้องศึกษาในช่วงเวลาที่ประเทศต้องพัฒนาก้าวเข้าสู่ความเป็นอารยะและทัดเทียมกับนานาประเทศ กล่าวคือ ได้นำการเรียน การสอนด้วยภาษาต่างประเทศเข้ามาใช้เปรียบเสมือนหลักสูตรนานาชาติที่มีในปัจจุบัน การเรียนการสอนเป็นภาษาอังกฤษโดยตลอด อย่างไรก็ตามในวิชาภาษาไทยยังคงเป็นวิชาที่สำคัญ ที่นักเรียนทุกคนต้องสอบผ่านตามเกณฑ์ที่กำหนด นอกจากนี้ยังมีการเรียนการสอนวิชาดนตรีไทยเพื่อธำรงค์ไว้ซึ่งเอกลักษณ์ศิลปวัฒนธรรมไทยได้อย่างผสมผสานสอดคล้องกับพลวัตแห่งยุคสมัยได้อย่างชาญฉลาด กล่าวได้ว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นศูนย์รวมศิลปะวิทยาการ 3 แผ่นดินอย่างแท้จริง

ในการวิจัยนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์แนวคิดและการจัดการเรียนการสอนของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” โดยศึกษาจากเอกสารและบทสัมภาษณ์ที่อดีตนักเรียน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้ประทานสัมภาษณ์และให้สัมภาษณ์ไว้ตามสื่อต่างๆ ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการศึกษารวบรวมหลักฐานจากแหล่งต่าง ๆ และวิเคราะห์ได้ดังรายละเอียดต่อไปนี้

วิชาพื้นฐาน สามัญศึกษา

1. ภาษาไทย
2. ภาษาต่างประเทศ
 - 2.1 ภาษาอังกฤษ
 - 2.2 ภาษาฝรั่งเศส
3. ศิลปวัฒนธรรม
 - 3.1 ดนตรีไทย
 - 3.2 ศิลปวัฒนธรรมไทย
 - 3.3 จริยธรรม และโบราณราชประเพณี
4. พลศึกษา
 - 4.1 เทนนิส
 - 4.2 กอล์ฟ
 - 4.3 โครเกต์

วิสามัญศึกษา การเรียนการสอนแบบปฏิบัติจริง ประเมินจากการปฏิบัติ

1. วิชาเลขานุการิณี
2. หัตถศิลป์ งานช่าง งานประดิษฐ์ งานดอกไม้
3. การประกอบอาหาร อาหารไทย และอาหารนานาชาติ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ (2554) ทรงนิพนธ์ถึงการศึกษาสตรีไทยดั่งหลักฐานปรากฏในพระนิพนธ์ “เจ้าชีวิต” ความตอนหนึ่งว่า

...ยุวสตรีนั้นเรียนที่บ้านภายในครอบครัว หรือถ้าเป็นลูกผู้ดี และเกี่ยวข้องกับสตรีภายในพระราชวัง เช่น เจ้านาย หรือเจ้าจอม ก็จะได้มีโอกาสเข้าไปอยู่รับใช้ที่ในวัง ซึ่งสำหรับยุวสตรีก็เท่ากับได้เข้ามหาวิทยาลัย...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว : พระอาจารย์ผู้พระราชทานนาม

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

ในปีพุทธศักราช 2468 เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระธิดาทั้ง 5 พระองค์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เฝ้าในพระราชฐานเป็นการภายใน ขณะที่ประทับ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน และวังสุโขทัย เพื่อเล่นเทนนิส แบดมินตัน เสวยพระกระยาหาร ร่วมวงสนทนา และบรรเลงดนตรี ดังความใน คำนำหนังสือ “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระธิดา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในคราวเสด็จประพาสเกาะชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472” (ดูภาคผนวก ก) ความตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2492)

...ใน ปี พ.ศ. 2468 เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขวนให้ข้าพเจ้าทั้ง 5 คนไปเฝ้าในพระราชฐานเป็นการภายใน

ขณะที่ประทับ ณ พระที่นั่งบรมพิมานและวังสุโขทัย ตลอดมาจนถึงพระที่นั่งอัมพรสถาน บางวันที่เข้าไปเล่นเทนนิสหรือแบดมินตัน บางคืนก็เข้าไปดูภาพยนตร์หรือฟังดนตรี ซึ่งสมัยหนึ่งโปรดเกล้าฯ ให้วงพิณพาทย์หลวงบรรเลงถวายอาทิตย์ละครั้ง

นอกจากนี้ได้พระราชทานกำหนดวันพฤหัสบดีไว้เป็นวันประจำสำหรับให้ เข้าไปร่วมโต๊ะเสวยพระกระยาหารค่ำ แล้วก็ร่วมวงสนทนาพร้อมด้วยผู้อื่นที่มีมาเฝ้าในคืนนั้น...

...หากไม่มีงานจรรพอก็ได้เข้าเฝ้าในวันพฤหัสบดีเสมอและทรงเรียก ล้อว่า

“ยูนิเวอร์ซิตีเดย์” ...

จากความดังกล่าวข้างต้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อพระธิดาทั้ง 5 พระองค์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้แก่ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตร พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทร์กานตมณี เป็นอย่างยิ่ง

การที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดให้วันพฤหัสบดีเป็นวัน **“ยูนิเวอร์ซิตีเดย์”** ยังเปรียบเสมือนการจัดการเรียนการสอนอันได้แก่ พลศึกษา คือ เทนนิส และแบดมินตัน รวมถึงเรียนรู้ขนบธรรมเนียมราชประเพณี และการเข้าสังคม คือ การร่วมโต๊ะเสวยพระกระยาหารค่ำ และการร่วมวงสนทนากับผู้มาเข้าเฝ้า นอกจากนี้ยังมีการเรียนรู้ผ่านสื่อการเรียนการสอนอื่นๆ อาทิ ภาพยนตร์ และการดนตรี อีกด้วย

ด้วยเหตุที่สายพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (2492) ได้ทรงเขียนว่า “ถึง ยูนิเวอร์ซิตี” พระธิดาทั้งห้าพระองค์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต จึงทรงนิพนธ์ถึงที่มาแห่งชื่อ **“ยูนิเวอร์ซิตี”** และ **“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”** ไว้ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ ความตอนหนึ่งว่า

...เนื่องจากพวกข้าพเจ้ามิได้เคยเข้าศึกษาในโรงเรียนหนึ่งโรงเรียนใด ด้วยเสด็จย่า (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) ทรงพอพระทัยที่จะเลือกหาครูมาสอนที่วังตั้งแต่เริ่มเรียนภาษาไทย จนถึงภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส ฉะนั้นการศึกษาของพวกข้าพเจ้าจึงเรียกได้ว่าเรียนรู้มาในวังบางขุนพรหม ซึ่งนับว่าแปลกกว่าการเล่าเรียนของกุลบุตรอื่น ๆ โดยมาก เสด็จย่ายังได้โปรดให้ผู้อื่นเข้าเรียนด้วย...

...ชื่อเสียงของโรงเรียนเรา เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในสมัยนั้น ถึงกับมีคำล้อเลียนว่า **“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”** ตอนหลังพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ทรงเห็นขำในคำนี้ทรงเรียกตามบ้างจน ติดโอษฐ์ว่า **“พวกยูนิเวอร์ซิตี”** ในที่สุดก็สิ้นเข้าจนเหลือแต่ **“ยูนิเวอร์ซิตี”** เท่านั้น..

...เมื่อปีพ.ศ. 2472 ก่อนจะเสด็จประพาสชวา และบาหลี ได้มี พระราชดำรัสว่า...

...“**ไปเที่ยวชวาคาราวนี้อยากจะเขียนหนังสือเป็นรายวันเหมือนกับใกล้บ้านของ
ทูนหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเขียนถึงสมเด็จพระที่นั่ง
น้อย (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมขุนนันทบุรี) แต่ฉัน
ไม่มีลูก คนที่ใกล้ชิดจริง ๆ ก็ไปด้วยแล้ว (ทรงหมายถึงสมเด็จพระบรมราชินี และ
พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุระประภาศ) ฉันจะเขียนถึงยูนิเวอร์ซิตีนี้”...**

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

จากพระนิพนธ์ข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า พระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวพระราชทานมานั้นเปรียบเสมือน “สมเด็จพระอาจารย์” ที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานสอน
วิทยาการต่าง ๆ แก่นักเรียนนักศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ซึ่งพระองค์ได้โปรดเกล้าฯ
พระราชทานนามนี้ไว้ให้ ดังความตอนหนึ่งในพระนิพนธ์ พระเจ้าวรวงศ์เธอทั้ง 5 พระองค์ได้นิพนธ์ว่า

..ผู้ที่ได้เคยเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เป็นการส่วนพระองค์คงจะเห็น
พ้องกับข้าพเจ้าว่า พระองค์ทรงสามารถตรัสในเรื่องทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง
การบ้าน การเมือง ศาสนา วิทยาการ ตลอดจนเรื่องขบขันไม่มีสารถ ถ้าจะพูดกัน
อย่างธรรมดาแล้วก็เรียกได้ว่า “เป็นคนคุยสนุกอย่างยิ่ง” นอกจากเป็นผู้ตรัสเก่งแล้ว
ยังทรงเป็นผู้ที่ฟังผู้อื่นพูดได้ด้วย ทั้งมิได้ทรงถือในการที่ผู้น้อยจะออกความเห็นอัน
ขัดแย้งกับของพระองค์เอง กลับจะทรงหวนพิจารณาข้อความนั้นอีกครั้งเสมอ
พระองค์ทรงประกอบได้ด้วยพระคุณสมบัติที่ทำให้ผู้ที่ได้เข้าใกล้ชิดรู้สึกมีความ
ไว้วางใจ จนสามารถที่จะกราบบังคมทูล ถึงความคิดความเห็นตลอดจนเรื่องส่วนตัว
ได้...

จากความดังกล่าวสะท้อนถึงพระราชจริยวัตรอันงดงามสอดคล้องกับหลักกัลยาณมิตร แห่ง
“**พระอาจารย์**” ผู้ทำหน้าที่สั่งสอนให้การศึกษาแก่ผู้อื่น ข้อ “**ปิโย**” คือ ความน่ารัก มีเมตตากรุณา
ใส่ใจคนและประโยชน์สุขของเขา เข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเอง ขวนใจผู้เรียนให้
อยากเข้าไปปรึกษาได้ถาม

ด้วยพระราชหฤทัยอ่อนโยน และมีลักษณะการสอนหลากหลายรูปแบบ บูรณาการความรู้
หลายหลายวิชา โดยเฉพาะวิชาด้านภาษาและวัฒนธรรมผ่านพระราชหัตถเลขา สอดคล้องกับ การ
สอนแบบเอกัตภาพ ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงต่อไป

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้นผู้วิจัยขออัญเชิญพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระราชทานพระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ดังรายละเอียดต่อไปนี้
(พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2492)

การพลศึกษา และการดนตรี

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (2492) พระราชทานพระราชหัตถเลขาฉบับลงวันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2472 ขณะเสด็จประทับ ณ สิงคโปร์ ความว่า

เกาวเมนต์ เฮาส์

สิงคโปร์

วันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2472

11.00 น.

ถึง ยูนิเวอร์ซิตี

เวลานี้ได้ฤกษ์ดีสำหรับเขียนหนังสือเพราะเพิ่งมาถึงนี้ใหม่ ๆ จะทำอะไรก็ยังไม่ได้อ่านยังไม่มาถึง...การเดินทางมาในเรือต้องนับว่าไม่มีเรื่องอะไรเลย คลื่นก็ไม่มีไปพักที่หัวหินขึ้นไปเล่นกอล์ฟอย่างเหลว ๆ วันหนึ่ง ไม่สนุกแต่บอกกว่าที่หัวหินเย็นกว่าที่กรุงเทพฯ ร้อยเท่า...

...นอกจากกอล์ฟ ก็เล่นเรือเรือยอกเปือย ๆ เวลากลางวันอ่านหนังสือจนอ่านไม่ออก อดอยากข้างทั้ง...บางเวลาก็ลีซอเล่นกับพวกเด็กบ้าง (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า จิตรศักดิ์สุรประภาศ) แต่ซ้อมกันจริงจังไม่ได้เพราะไม่ครบวงเลย และข้อสำคัญไม่มีใครที่จะเอาเป็นหลักได้เลย คลอนกันหมด ตามธรรมดา เคยอาศัยหญิงรำไพ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า รำไพประพา) เป็นหลักถ้าคนอื่นเจียบคงมีเสียงจะเข้อยู่ตัวหนึ่ง ...

ความดังกล่าว สันนิษฐานได้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ หัวหิน และสิงคโปร์ ระหว่างเสด็จประพาสหา ความในพระราชหัตถเลขาสะท้อนว่าพระองค์ได้ทรงกอล์ฟ และเล่นเรือ พร้อมทั้งได้สอดแทรกเกร็ดความรู้เกี่ยวกับสภาพภูมิอากาศ และการเดินเรือที่เป็นไปด้วยความสะดวกเนื่องจากปราศจากคลื่นลม

นอกจากนี้ยังสะท้อนการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์โดยการอ่านหนังสือ แต่สอดแทรกพระอารมณ์ขันว่า “อ่านหนังสือจนอ่านไม่ออก” เนื่องจากพระองค์มีปัญหาเรื่องสายพระเนตร การอ่านหนังสือต่อเนื่องกันเป็นเวลานานอาจทำให้พระเนตรล้า และมองเห็นได้ไม่ชัดเจนพระองค์จึงทรงเปลี่ยนพระอิริยาบถโดยการทรงดนตรี ซึ่งสะท้อนได้อย่างเด่นชัดว่า แม้พระองค์จะเสด็จไปศึกษาในต่างประเทศตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ แต่ด้วยพระราชหฤทัยรักในการดนตรีไทย แม้เสด็จประพาสต่างบ้านต่างเมืองยังทรงนำขอ เดินทางไปกับพระองค์ด้วย ทั้งเมื่อมีเวลาว่างจากพระราชกรณียกิจก็ทรงฝึกซ้อม และชักชวนให้คณะผู้ร่วมเดินทางใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์ในการฝึกซ้อมดนตรีร่วมกับพระองค์ด้วย

พระจริยวัตรที่งดงามอีกประการคือพระราชหฤทัยที่อ่อนโยน รักเด็ก จากพระราชหัตถเลขาความว่า
 ...แต่มาคราวนี้ถ้าเจียบเป็นเจียบหมดเลย...พวกที่มาด้วยกันคราวนี้ออกจะขาด
 พวกเฮฮาไปสักหน่อย ออกจะขริม ๆ กันเสียโดยมาก ถ้าไม่มีเด็กมาด้วย เห็นจะเจียบ
 มาก สำหรับฉันเองนั่งดูเด็กเล่นอะไรบ้า ๆ ก็สบายพอแล้ว...

สะท้อนอย่างประจักษ์ว่า แม่เด็ก ๆ จะวิ่งเล่นซุกซนตามวัยพระองค์ก็ไม่ได้ถือพระองค์ หรือ
 ทรงรำคาญ เด็ก ๆ ที่วิ่งเล่นอย่างสนุกสนาน ทั้งยังแสดงความรักความเอ็นดู ทอดพระเนตรด้วยความ
 เพลิดเพลินใจอีกด้วย เมื่อเสด็จถึง สิงคโปร์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (2492) ทรง
 พระราชทานพระราชหัตถเลขาถึงนักเรียน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เกี่ยวกับการศึกษาความว่า

...กินน้ำชาแล้วเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวไปเล่นเทนนิส แต่แรกเขาจะให้เล่นกอล์ฟ
 แต่ฉันพะเต็มทีเลยขอเล่นเทนนิส หลึงกับเซอร์ฮิวส์ไปเล่นกอล์ฟ สนามอยู่ในบริเวณ
 เกวazeเมนต์เฮาส์..

ฉันเล่นเทนนิสคู่กับเซอร์ฮิวส์ คู่กับฝรั่งอีก 2 คน เป็นข้าราชการ เซ็ทแรก แพ้
 อย่างหลุดลุ่ย เพราะไม่ได้เล่นมานานยังไม่เข้าท่าเลย แต่ภายหลังเราชนะ 2 เซ็ท
 นับว่าพอสบายใจทีเดียว

ภายหลังแอบไปได้ยินฝรั่ง พูดว่า “ไม่ได้นึกว่าคงจะเล่นได้ดีถึงเพียงนี้” แต่
 วันนี้รู้สึกเหนื่อยมากและเล่นไม่ได้ดีเต็มที่

...ส่วนพวกกอล์ฟได้ความว่าหลึงเล่นดีพอใช้ แต่แพ้เซอร์คิว 2 หลุม ไตรทศ
 ชนะเสนาบดีอาณานิคม...

ความในพระราชหัตถเลขานี้ถือเป็นเรื่องสำคัญที่สามารถสะท้อนการเรียนการสอนอันเป็น
 เอกลักษณะ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากในยุคสมัยนับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้น
 มาสืบเนื่องจากลัทธิจักรวรรดินิยม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงภัยอันตราย
 ที่กำลังแผ่เข้ามาในภูมิภาคจึงทรงริเริ่มการเรียนรู้อริยธรรมใหม่จากชาติตะวันตก เมื่อถึงรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสืบทอด พระปณิธานพระบรมชนกนาถ โดย
 การปฏิรูปการศึกษา และพัฒนาประเทศเพื่อให้ความรู้เท่าทันชาวตะวันตก

กีฬาที่นิยมของชาวตะวันตกขณะนั้น ได้แก่ กอล์ฟ และเทนนิส ทั้งนี้กล่าวได้ว่าด้วยความ
 สนพระทัยกีฬาเทนนิส และกอล์ฟ ดังที่พระองค์ทรงตั้ง “ยูนิเวอร์ซิตี” นั้นนับเป็นการสอนภาคปฏิบัติ
 ให้แก่นักเรียน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และเป็นการฝึกซ้อมกีฬาให้แก่นักเรียน สมเด็จพระบรมราชินี
 จากพระราชหัตถเลขา อาจกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรม
 ราชนี ได้ทรงสร้างความประทับใจ และประหลาดใจให้แก่ ข้าราชการอังกฤษที่มาถวายการต้อนรับ
 และร่วมเล่นกีฬากับเจ้านายทั้งสองพระองค์อย่างยิ่ง ดังความในพระราชหัตถเลขาที่กล่าวว่า

แอบไปได้ยินฝรั่งพูดว่า “ไม่ได้ดีกว่าคิงจะเล่นได้ดีถึงเพียงนี้” แต่วันนี้รู้สึกเหนื่อยมาก และเล่นไม่ได้ดีเต็มที่

...ส่วนพวกกอล์ฟได้ความว่าหญิงเล่นดีพอใช้ แต่แพ้เซอร์คิว 2 หลุม ไตรทศชนะเสนาบดีอาณานิคม...

นอกจากพระองค์จะสามารถในกีฬาเทนนิสได้เป็นอย่างดีแล้ว สิ่งที่น่าประทับใจ และกล่าวได้ว่าสมเด็จพระบรมราชินีทรงเป็นราชานารีที่มีความทันสมัยและมีพระปรีชาสามารถทางด้านกรฑูตอีกด้วยที่กล่าวเช่นนี้เนื่องจากพระองค์สามารถไปตีกอล์ฟกับเซอร์ฮิวส์แทนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงอ่อนเพลียจากการเดินทาง ที่สะท้อนผ่านพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (2492) ความว่า

...แต่แรกเขาจะให้เล่นกอล์ฟ แต่ฉันพะงืดที่เลยขอเล่นเดินนิสหญิงกับเซอร์ฮิวส์ไปเล่นกอล์ฟ...ได้ความว่าหญิงเล่นดีพอใช้...

การพระราชพิธี และบุคคลสำคัญต่าง ๆ

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระอาจารย์” แห่งบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ทรงบรรยายการพระราชพิธีรวมถึงรายชื่อบุคคลสำคัญต่าง ๆ มาในพระราชหัตถเลขาเพื่อเป็นการสอนให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ ถึงบุคคลสำคัญทั้งบุคคลสำคัญทางการทหาร และการฑูต

เนื่องจาก “วังบางขุนพรหม” ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา ได้ใช้เป็นที่ต้อนรับราชวงศ์ชั้นสูง ราชอาคันตุกะ และอาคันตุกะจากนานาประเทศ จึงเป็นการสำคัญที่นักเรียนแห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” จะต้องเรียนรู้สถานการณ์ทางการฑูต การเมือง และสถานการณ์ทั่วไป อย่างไรก็ตาม พระองค์ทรงมีวิธีการถ่ายทอดความรู้ที่สอดแทรกความสนุกสนานเพลิดเพลินมาในเนื้อความของจดหมาย ซึ่งได้แรงบันดาลใจพระราชหฤทัยจากพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (2492) พระราชทานพระราชหัตถเลขาฉบับลงวันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2472 ขณะเสด็จประทับ ณ สิงคโปร์ ความว่า

...วันนี้พวกเด็กตื่นเต้นกันใหญ่ ลูกขึ้นแต่งฝรั่งกันแต่เช้ามีดีที่จริงออกจะน่าเอ็นดู เว้นแต่ลีดา (หม่อมเจ้าหญิงลีดาตำรอง สวัสดิวัตน์, ซึ่งต่อมาก็คือ ขยายหม่อมเจ้ากมลีสถิตชุมพล [อักษรวิธีตามต้นฉบับ]) ทำทางไม่เป็นเด็กฝรั่งเลย จีรศักดิ์ เก้ไก่มาก (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจีรศักดิ์สุรประภาศ)...

...พอเรือใกล้เมืองเข้ามา มีเครื่องบินทะเลมาวนรอบเรือครั้งหนึ่ง ในอ่าวมีเรือเมล์แต่งธงหุรหุรา และมีเรือย็อชท์ลำหนึ่งยังไม่ได้ความว่าเป็นเรือของใคร รู้แต่ว่าเป็นเรืออังกฤษ ชักธงเต็มไปเหมือนกัน

9.30 น. เรือทอดสมอตรงเวลา กงซูลของเรา คือ พระสุนทรวาจนา และ ยอร์ช ซาเวียร์ (Goerge Xavier) ลูกพระยาพิพัฒน์ เซอร์ฮิว คลิฟฟอร์ด (Sir Hugh Clifford (ผู้สำเร็จราชการ) ลงเรือมาคอยอยู่แล้วเข้าเทียบแล้วขึ้นมาบนเรือ มีกอง เกียรติยศ รั้วที่ตรงบันไดไตรทศ (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า ไตรทศประพันธ์ เสนาบดีต่างประเทศ) เป็นผู้นำเฝ้า

ฉันกับหญิง (สมเด็จพระบรมราชินี) ยืน “งาม” อยู่ในห้องรับแขกที่หัวเรือ เซอร์ฮิวนั้นการใหญ่แต่งเสื้อยูนิฟอร์มลัทธิทะเลสีน้ำเงินแก่ รู้สึกอ้วนขึ้นกว่าเมื่อ ครั้งมากรุงเทพฯ พอจับมือกันแล้วก็กล่าวสุนทรกถาตามแบบ แล้วนำพวกเลขานุการ และองครักษ์เฝ้า...

...เมื่อเสร็จการนำเฝ้าแล้วส่งของหนังสือให้หนึ่งซอง เป็นซองใหญ่ ในนั้นมี สำเนาพระราชดำรัส (ต่อนับ) ของคิงยอร์ช (พระเจ้ายอร์ชที่ห้า พระเจ้ากรุงอังกฤษ)...

ความในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากนี้ยังทรงสอนราชพิธี และการต้อนรับราชอาคันตุกะตามจารีตประเพณีอังกฤษ พร้อมทั้งแสดงการให้เกียรติความเสมอภาค ระหว่างบุรุษและสตรี ไว้ในพระราชหัตถเลขา นี้ด้วย ดังประโยคข้างต้นที่ว่า

...ฉันกับหญิง (สมเด็จพระบรมราชินี) ยืน “งาม” อยู่ในห้องรับแขกที่หัวเรือ...

ทั้งนี้พระราชหัตถเลขาฉบับดังกล่าวทรงเขียนขณะประทับ ณ สิงคโปร์ ซึ่งขณะนั้นอยู่ภายใต้ การปกครองของอังกฤษ นับว่าสิงคโปร์ ได้ถวายการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ และความสัมพันธ์อันดี ระหว่างประเทศ สันนิษฐานได้จาก พระราชสาส์นจากพระเจ้ายอร์ชที่ห้า พระเจ้ากรุงอังกฤษ ที่ผู้สำเร็จราชการได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะขึ้นรับเสด็จบนเรือ มหาจักรี นอกจากนี้ในพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังแสดงถึงพระราช หฤทัยละเอียดอ่อน สามารถจดจำและใส่ใจในรายละเอียดของบุคคลต่างๆ ได้เป็นอย่างดีสะท้อน ประโยคว่า

...เซอร์ฮิวนั้นการใหญ่แต่งเสื้อยูนิฟอร์มลัทธิทะเลสีน้ำเงินแก่ รู้สึกอ้วนขึ้น กว่าเมื่อครั้งมากรุงเทพฯ...

ในการสอนราชประเพณีให้แก่นักเรียนนั้น สมเด็จพระอาจารย์ทรงวาดภาพฝีพระหัตถ์ ประกอบการอธิบายเพื่อความเข้าใจและได้เห็นตัวอย่างการตั้งแถวทหารกองเกียรติยศ ตามจารีต อังกฤษที่แตกต่างจากรูปแบบทหารกองเกียรติยศของไทยไว้โดยพร้อมกับพระราชหัตถเลขาถึงความ ตอนหนึ่งว่า (ดูภาคผนวก ก)

...พอจวน 10.00 น. เป็นอันว่าได้ฤกษ์เรอลงจากเรือมหาจักรีไปลงเรือไฟที่
เตรียมมารับ เป้าแตรโครมครามเต็มที ถึงท่าเรือ เซอร์ฮิวลงมารับถึงเพียร์ นำนายพล
ผู้บังคับการทหารที่สิงคโปร์เฝ้า และคนแต่ยูนิฟอร์มดำ ๆ อีกคนหนึ่ง ถ้าอยากรู้ชื่อว่า
ใครบ้างที่นำเฝ้า ขอให้ดูจดหมายเหตุของอาลักษณ์หรือราชกิจจา

...แล้วเดินขึ้นสะพานเทจ ไปบนเพียร์ ขอเขียนแปลนพอเป็นเลา ๆ ให้ดู พอขึ้น
ไปถึงบนเพียร์ก็หันหน้าไปทางทหารกองเกียรติยศก่อน เป็นทหารอังกฤษ...ออกจะ
แปลกไม่มีการแลขวาแลซ้าย เราผ่านก็มองตรงไปเฉย ๆ ไม่ใช่หัวหน้าตามอย่างของ
เรา...

“พระอาจารย์” ทรงปฏิบัติสอดคล้องกับหลักธรรมเทศกธรรม 5 ใน ข้อ ปริญญาทัสสาวิ
หมายถึง จับจุดสำคัญมาขยายให้เข้าใจเหตุผล ชี้แจง ยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจในแต่ละแง่แต่ละ
ประเด็น อธิบายให้มองเห็นกระจ่างตามแนวเหตุผล ข้อพึงสังเกตอีกประการ คือ พระบาทสมเด็จพระ
พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอ็นดูพระนัดดาที่ตามเสด็จในการนี้อย่างยิ่ง ทรงสนพระทัยในการแต่งตัว
ฝรั่งของคณะเด็ก ๆ ว่าแต่ละคนเมื่อแต่งฝรั่งแล้วมีลักษณะที่แตกต่างกัน ทรงถ่ายทอดความรู้สึกอบอุ่น
แก่ผู้ที่ได้อ่านพระราชหัตถเลขาได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (2492) “พระอาจารย์” ทรงบรรยาย
บรรยายากาตงานราตรีสโมสร ณ สิงคโปร์ เพื่อเป็นความรู้แก่นักเรียนให้สามารถนำมาปรับใช้กับ
สถานการณ์หากต้องออกรับเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง หรือราชอาคันตุกะ ไว้ดังนี้

...ตอนกลางคืนแต่งตัวเต็มยศอีกครั้ง สำหรับแบนแควต (แบนแควต คือ งาน
ราตรีสโมสร, ผู้วิจัย) แต่ตัวแล้วไปคอยที่ห้องนั่งของเรา...ก่อนเข้าถึงห้องรับแขก มี
องครักษ์ไปยืนตรงประตูร้องว่า “His Majesty The King of Siam” (สมเด็จพระ
พระเจ้าแผ่นดินสยาม) แล้วจึงเดินเข้าไป ผ่านแขกเข้าไปถึงปลายห้องยืนบนพื้นสูงขึ้นไป
ไปคั่นหนึ่งหน้ารูปครีววิคตอเรีย แล้วพวกที่มารับเชิญเดินผ่าน และคำนับ เหมือนที่
ท่าเรือ มีคนประมาณ 60 คน เมื่อเฝ้าแล้วเซอร์ฮิวจึงหญิงนำหน้า ฉันทจุลเสด็จลีฟ
พอร์ตเป็นคู่ที่ 2 ตามแบบอังกฤษ...

จากพระราชหัตถเลขา นอกจากสะท้อนพระปรีชาที่สามารถจดจำรายละเอียดต่าง ๆ ได้
เป็นอย่างดีพระองค์ทรงพระปรีชาในการบรรยาย ลำดับขั้นตอนตามแบบจารีตอังกฤษได้อย่างเห็น
ภาพชัดเจนเป็นลำดับขั้นตอน รวมถึงเป็นการสอนให้นักเรียนสตรี แห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
ได้เรียนรู้ว่าการออกราชพิธี ตลอดจนงานราตรีสโมสรต่าง ๆ ในต่างประเทศนั้นสตรีมีบทบาท และ
ได้รับเกียรติอย่างสูงเช่นเดียวกับบุรุษ จึงควรเรียนรู้เข้าใจขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณีของชาติ
อื่น ๆ เพื่อจะสามารถปรับใช้ให้ถูกต้องตามสถานการณ์และสภาพบริบทสังคม และวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตามพระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตร พระองค์เจ้าพิสิษฐสภสมัย พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน และพระองค์เจ้าจันทร์กานต์มณี ได้ทรงกล่าวถึงพระราชหัตถเลขา ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบอกบันเขียนเล่าด้วยความตั้งพระราชหฤทัย ไว้ในคำนำหนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระธิดา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในคราวเสด็จประพาสเกาะชวาเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472 ความตอนหนึ่งว่า

...ผู้ได้อ่านพระราชหัตถเลขานี้คงจะสังเกตเห็นได้ว่า พระองค์ทรงสามารถที่จะพรรณนาถึงสิ่งที่ทอดพระเนตรเห็นได้อย่างละเอียดลออ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยในสิ่งซึ่งเป็นความรู้ใหม่ทั้งปวง บางตอนก็เต็มไปด้วยอารมณ์ขันอันมีประจำอยู่ในพระอุปนิสัย นอกจากนี้ผู้อ่านยังจะได้สำนึกว่าเมื่อทอดพระเนตรเห็นสิ่งใดที่ดีหรือเป็นความคิดแปลกใหม่อันเป็นประโยชน์ ก็มักทรงคำนึงถึงพระราชอาณาจักรของพระองค์อยู่เสมอ...

...ได้มีพระราชปรารภไว้ว่าพระราชหัตถ์เลขานี้เมื่อตัดทอนและเรียบเรียงแล้ว ก็อาจจะพิมพ์แจกญาติมิตรเล่นได้ จึงได้ทำสำเนาทุกเล่มแล้ว ๆ ถวายไว้โดยบริบูรณ์แต่ในครั้งนั้นแต่ก็ยังหาได้พิมพ์เป็นเล่มสมุดไม่ บัดนี้พวกข้าพเจ้ามีความภูมิใจ และรู้สึกเป็นเกียรติยศที่ได้มีโอกาสจัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเป็นจำนวน 3500 ฉบับเป็นการสนองพระมหากรุณาซึ่งตระหนักอยู่มิรู้ลืม และก็มีวายที่จะรู้สึกเศร้าสลดที่ต้องมาพิมพ์แจกในงานพระบรมอัฐิแทนที่จะเป็นในงานรื่นเริงเมื่อยังมีพระชนม์อยู่...

...ในที่สุดนี้ “ยูนิเวอร์ซิตี” ขอน้อมเกล้า ๆ อุทิศกุศลในการเรียบเรียงจัดพิมพ์พระราชหัตถ์เลขานี้ถวายแด่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยความรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ๆ และเชื่อมั่นว่าแม้พระองค์จะทรงทราบได้ด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งก็ดี ก็ทรงชื่นชมที่พระราชหัตถ์เลขานี้ในที่สุดก็ได้พิมพ์ออกให้ประชาชนอ่าน มิเสียแรงที่ได้ทรงบอกบันเขียนเล่าด้วยความตั้งพระราชหฤทัย...

การที่วังบางขุนพรหมเปิดดำเนินการเป็น “ยูนิเวอร์ซิตี” นี้ทำให้มีการส่งสมหนังสือไทย และต่างประเทศเข้ามามากมาย และเนื่องด้วยสมาชิกวังบางขุนพรหมทรงสนพระทัยการอ่าน และเขียนมาก ฉะนั้นบรรยากาศทางวิชาการจึงเกิดขึ้นในวังบางขุนพรหมโดยอัตโนมัติ และขอบเขตความรู้ก็ได้แผ่ขยายออกไป

การเรียนการสอนของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

การเรียนการสอนของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” หากนับจุดเริ่มต้นของการเริ่มดำเนินการเรียนการสอนนั้นกล่าวได้ว่าเริ่มตั้งเมื่อครั้งสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรียังทรงประทับในพระบรมมหาราชวัง ในครั้งนั้นการศึกษาสำนักพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวีเป็นที่เลื่องลือในด้านภาษา และความเฉลียวฉลาดเป็นอย่างยิ่ง สะท้อนจากลูกศิษย์ลำดับต้น ๆ ของพระองค์ คือ หม่อมเจ้าหญิงจรงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี ได้ถวายตัวในสำนักพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี และถวายงานตำแหน่ง “นางเสมียนหลวง” ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลักฐานดังกล่าวปรากฏในบันทึกความทรงจำ หม่อมเจ้าหญิงจรงจิตรถนอม ดิศกุล (หม่อมเจ้าหญิงจรงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550) ความตอนหนึ่งว่า

...ในปี พระพุทธศักราช 2444 นั้นเอง ข้าพเจ้าต้องเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่ตำหนักพระนางเจ้า พระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) เสด็จพ่อได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ถวายให้ข้าพเจ้าเป็นพนักงาน...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า “พ่อเขาให้เจ้าเป็นพนักงาน”...ต่อไปบางครั้งรับสั่งเรียกข้าพเจ้าว่า “นางเสมียนหลวง” ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดขึ้นในปีนั้นอีก 120 บาท รวมเป็น 160 บาท สิ่งที่ได้ทำนั้นคือ **ดัดพิมพ์คัดสำเนาโทรเลขที่มาจากสถานทูตในต่างประเทศซึ่งจะพระราชทานเสนาบดีทางพระองค์ หรือคัดสำเนาภาษาไทยบ้างพอสมควรให้น้อย** ทรงเข้ามาเป็นราชเลขานุการนี้ ข้าพเจ้าก็เลิกทำหน้าที่นี้...

จากความดังกล่าวข้างต้นได้สะท้อนภาพการเรียนวิชาเลขานุการของหม่อมเจ้าหญิงจรงจิตรถนอม ดิศกุล ที่ได้รับการถ่ายทอดจากสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ได้เป็นอย่างดีว่าเป็นการเรียนรู้อิงจากปฏิบัติจริง โดยมีการเรียนพิมพ์ดีดภาษาอังกฤษ และคัดสำเนาภาษาไทย นอกจากนี้ยังสะท้อนความสามารถด้านภาษาอีกด้วยว่าการสนองงานในตำแหน่ง ‘เสมียนหลวง’ ได้นั้นต้องมีความเชี่ยวชาญด้านภาษาไทยและอังกฤษเป็นอย่างดีเนื่องจากหนังสือที่คัดสำเนาต่าง ๆ นี้ล้วนเป็นเอกสารสำคัญทางราชการ และทางการทูตทั้งสิ้น

นอกเหนือจากพระนิพนธ์จะสะท้อนความสามารถของหม่อมเจ้าหญิงจรงจิตรถนอม ดิศกุล แล้วยังสะท้อนบทบาทสตรีในยุคดังกล่าว ที่เปิดให้ได้รับโอกาสทางการศึกษา และใช้ความรู้ ความสามารถผสานวิทยาการสมัยใหม่ ทั้งด้านภาษาและด้านการพิมพ์ นับได้ว่าสำนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ เป็นสถาบันแห่งแรก ๆ ที่อบรมสั่งสอนสตรีไทยให้มีความรู้ ความสามารถทัดเทียมราชเลขานุการชายได้เป็นอย่างดีจากการที่ได้ถวายงานในตำแหน่งสำคัญดังกล่าวข้างต้น สามารถสะท้อนพระวิสัยทัศน์ด้านการศึกษา

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมารศรีฯ ได้เป็นอย่างดี

สรุปได้ว่าการดังกล่าวได้เชื่อมโยงต่อเนื่องจากพระบรมมหาราชวัง ครั้งยังเป็นสำนักพระราชเทวี จนถึง บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีได้เป็นอย่างดี

ข้อสังเกตอีกประการที่สามารถสะท้อนความสำคัญของตำแหน่ง ‘นางเสมียนหลวง’ ได้เป็นอย่างดี คือ ที่มาดำรงตำแหน่งต่อจากหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม นั่นคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยานี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธสาสนีนาถ ปิยมหาราชปดิวรัดา ประสูติเมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2429 สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2478 ณ เมืองบันดุง ประเทศอินโดนีเซีย พระชันษา 49 ปี เป็นพระราชธิดาที่พระบรมชนกนาถโปรดมากอีกพระองค์หนึ่ง และเมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระองค์ 43 ฉบับ มีความยาวถึง 1,850 หน้า จึงทำให้ ‘สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรโชติพันธุ์’ กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตพิมพ์พระราชหัตถเลขาเป็นหนังสือ โดยพระองค์ทรงดำเนินงานเองทั้งสิ้น ซึ่งได้รับพระราชทานชื่อหนังสือเล่มนี้ว่า ‘ไกลบ้าน’ อันถือเป็นหนังสือจดหมายเหตุที่น่าทึ่งที่เป็นหลักฐานอ้างอิงได้อีกเล่มหนึ่งในวงการวรรณกรรมไทย ใน พ.ศ. 2476 ภายหลังเหตุการณ์กบฏบวรเดช สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต มีลายพระหัตถ์กราบทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยานี และพระองค์เจ้าเหมวดีให้เสด็จมาประทับที่บันดุง ประเทศอินโดนีเซีย ด้วยทรงเกรงสถานการณ์ในประเทศไทย ขณะนั้นจะไม่ปลอดภัย พระองค์จึงเสด็จประทับที่บันดุงตราบจนสิ้นพระชนม์ (เรื่องเดียวกัน, 2550 และธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

...ในพระบรมมหาราชวัง มีแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวเท่านั้นที่เป็นชาย นอกจากนั้นเป็นหญิงทั้งหมด เด็กผู้ชายจะอยู่ในวังได้เพียงอายุ 13 ปี อย่างมาก ส่วนเจ้านายพระราชโอรส เมื่อโสกันต์แล้ว ต้องเสด็จไปทรงศึกษาที่ยุโรป...

นอกจากความข้างต้นที่หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล (2550) ได้นิพนธ์ไว้ข้างต้นแล้ว ผู้วิจัยยังพบหลักฐานที่หม่อมเจ้าหญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล ได้ทรงบันทึกเกี่ยวกับการศึกษาในสำนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมารศรี พระอัครราชเทวี ความว่า

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระธิดาองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตได้ทรงกล่าวถึง พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏบริพัตร กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต พระโอรสองค์ใหญ่ในราชสกุลบริพัตรเพียงพระองค์เดียว ที่ประสูติจากหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม บริพัตร ความตอนหนึ่งว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทรมานีนันท์, 2546)

...เจ้าพี่ ที่ทรงกล่าวถึงนี้...เป็นที่รู้จักกันดี โดยเฉพาะในแวดวงการศึกษาและงาน
 สภากาชาดไทย...ล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 7 ทรงโปรดมากถึงกับพระราชทานทุนส่วน
 พระองค์ให้ไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ทรงเป็นคนไทยพระองค์แรกที่สอบได้
 ปริญญาโททางด้านเศรษฐศาสตร์ นิติศาสตร์ และเนติบัญญัติอังกฤษ หลังจากนั้นได้
 เสด็จกลับเข้ารับราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และตำแหน่งสุดท้ายทรง
 เป็นอุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดไทย นอกจากนี้ยังทรงเป็นนักโบราณคดีที่ทรง
 ปรีชาสามารถพระองค์หนึ่ง...

จากความดังกล่าวข้างต้น เป็นที่ประจักษ์ว่าสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตร
 สุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงดำรงตนเป็นแบบอย่างที่ดีทั้งในด้านการศึกษา
 การรับราชการสนองคุณแผ่นดินและด้านครอบครัว สมดังที่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาล
 มารศรี พระอัครราชเทวี พระมารดาทรงตั้งพระทัยในการเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนพระราชโอรส
 ธิดา รวมถึงพระนัดดาทุกๆ พระองค์เป็นอย่างดี

ภาษาไทย

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายถึงการเรียนวิชาหนังสือของสตรีชั้นสูงว่า
 (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2519)

...หัดเขียนหนังสือและเรียนอักษรศาสตร์ถึงชั้นแต่งโคลงฉันทกาพย์กลาย...ถ้า
 เป็นผู้มีอุปนิสัยชอบเรียนเลข หรือความรู้เรื่องพงศาวดารก็เริ่มเรียนในตอนนี้
 เจ้านายชั้นพระราชธิดาทรงศึกษาประเภทนี้เป็นพื้น จึงมักเป็นพระอาจารย์ฝึกสอน
 คนชั้นหลัง ๆ ต่อ ๆ กันมา...

จากการวิจัยพบว่าลักษณะเด่นของการเรียนการสอนวิชาภาษาไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” คือ
 การผสมผสานความรู้และภูมิปัญญาใหม่ของไทยเข้าด้วยกัน สะท้อนผ่านการทำหนังสือพิมพ์ขึ้น
 ภายในห้องเรียนโดยให้เพื่อนร่วมชั้นเรียนเขียนโคลง กลอน หรือความเรียงมาลงหนังสือพิมพ์ เป็น
 การเรียนผ่านกิจกรรมที่สนุกสนานและได้ฝึกการแต่งวรรณกรรมตามฉันทลักษณ์ไทยดังความตอน
 หนึ่งว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

...กิจกรรมสำคัญของนักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี คือ การออกหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ โดยเป็นความคิดริเริ่มของท่านหญิงมารยาตรชนให้เล่นทำหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งในห้องเรียน...ผลัดกันเป็นบรรณาธิการคนละสัปดาห์ บรรณาธิการเป็นผู้เขียนลงกระดาษฟูลสแก๊ป 2 หน้า คนอื่น ๆ ต้องแต่งอะไรก็ได้ส่งให้คนละเล็กละน้อย...ต่างคนต่างหาทางออกไปตามถนน ที่มีวิชาพอเขียนโคลงได้ก็เขียนไป...ท่านหญิงมารยาตรเขียนกลอนเก่งแต่งได้เพราะและแกมขบขัน พระองค์กลางเก่งเป็นที่ 2 แต่งไปในทางล้อเลียน...ท่านหญิงมารยาตรและพระองค์กลางยังแต่งเรื่องอ่านเล่นอีกด้วย ท่านหญิงผจงแต่งกลอนที่แรกไม่เก่ง ภายหลังก็แต่งได้ คนอื่น ๆ แต่งเรื่องอ่านเล่น เขียนข่าวสนุก ๆ หรือค่อนแคะกัน ก็ได้หัวเราะกัน หนังสือพิมพ์นี้อ่านกันดัง ๆ ที่ห้องที่ติดกับห้องสมเด็จพระเจ้าสุริยวงศาธิบดีเจ้าสุริยวงศาธิบดี พระอัครราชเทวี, ผู้วิชัย) ประทับ วันหนึ่งท่านทรงผนวชพระกรรมมากท่านทรงตะโกนว่า “ไป ไปหัวเราะที่อื่น” เลยยังหัวเราะกันหนักขึ้นไปอีก ท่านหญิงมารยาตรและท่านหญิงผจงนั้นเป็นผู้ใหญ่เรียบร้อย แต่ท่านหญิงผจงเป็นคนคุยสนุกตลกมาก...

จากพระนิพนธ์ดังกล่าวสะท้อนความสนุกสนาน ร่าเริง แจ่มใส และความคิดสร้างสรรค์ของเหล่านักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ที่คิดกิจกรรมเสริมทักษะอีกทั้งสะท้อนว่าการฝึกฝนสามารถพัฒนาทักษะการเขียนได้จากประโยคที่ว่า ...ท่านหญิงผจงแต่งกลอนที่แรกไม่เก่ง ภายหลังก็แต่งได้... นอกจากนี้ยังทรงอธิบายเพิ่มเติมถึงความสนุกสนานในการอ่านหนังสือพิมพ์ และช่วงระยะเวลาแห่งความสนุกสนานในการเรียนความว่า

...นักเรียนบางขุนพรหมฯ สนุกกับการเรียน การพูดคุยอย่างถูกคอกันนี้เป็นเวลาล่วงไปหลายปี หนังสือพิมพ์ที่เล่นกันนั้น เห็นจะเป็นเวลากว่าปี ตอนหลังการอ่านหนังสือพิมพ์นี้ทำให้หัวเราะกันดังจนเกินไป เลยต้องเก็บไว้อ่านวันที่ลงไปกินน้ำชากับแม่เพื่อหัดพูดภาษาอังกฤษ พอครูไปแล้วก็เอาหนังสือพิมพ์มาอ่านกันแล้วหัวเราะจนพอใจ หนังสือพิมพ์นี้เลิกไปพร้อมกับการเลิกเรียนในระหว่างเดือนสิงหาคม-พฤศจิกายน พ.ศ. 2468...

ความขำขันที่ทรงนิพนธ์ถึงความสนุกสนานในการเรียน และกิจกรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นมายังสะท้อนถึงความตระหนักในกาละ เทศะ ที่จะเก็บหนังสือพิมพ์ไว้อ่านในเวลาพักทานน้ำชา เนื่องจากเกรงว่าหากอ่านในห้องเรียนและหัวเราะเสียงดังจะเป็นการรบกวนสมเด็จพระเจ้าสุริยวงศาธิบดี พระอัครราชเทวีที่ทรงประทับในห้องทรงงานข้างๆ นอกจากนี้ยังสะท้อนความใส่ใจการเรียน

สนทนาภาษาอังกฤษ กับครูชาวต่างประเทศอีกด้วย วิเคราะห์ได้จากคำที่ว่า ...กินน้ำชากับ
 หม่อมเพื่อหัดพูดภาษาอังกฤษ พอครูไปแล้วก็เอาหนังสือพิมพ์มาอ่านแล้วหัวเราะจนพอใจ...เป็น
 ความน่ารัก ร่าเริงสมวัย แต่ในความร่าเริง นั้นได้แฝงความรับผิดชอบต่อการศึกษา และการรักษา
 กิริยามารยาทต่อผู้อาวุโสได้อย่างดี แม้การศึกษาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีได้ยุติลงในช่วง พ.ศ.
 2468 เนื่องจากปัญหาพระพลาหมัยของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
 อย่างไรก็ตามกิจกรรมและการศึกษาค้นคว้าความรู้ของเหล่านักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตียังคง
 ดำเนินอย่างต่อเนื่องแม้ในยามต้องนิรโรคจากสยามประเทศไปประทับ ณ เมืองบันดุง ประเทศ
 อินโดนีเซีย พระธิดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตยังคงหมั่น
 ฝึกหัดความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ สอดคล้องกับหลักการศึกษตามอัธยาศัยและการเรียนรู้ตลอดชีวิต
 อย่างแท้จริง

ภาษาต่างประเทศ

วังบางขุนพรหม เป็นสถานที่มีการจัดเลี้ยงรับรองอาคันตุกะ และมีตรสหายต่างชาติขององค์
 เจ้าของวังอยู่เสมอ ขณะเดียวกันสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงเห็น
 ถึงความสำคัญในการเรียนภาษาต่างประเทศ จึงทรงจ้างครูต่างชาติมาสอน ภาษาอังกฤษ และภาษา
 ฝรั่งเศส และทรงให้ส่งหนังสือตำราเรียนจากต่างประเทศมาให้พระนัดดาในวังบางขุนพรหม จนได้
 รับคำชมชาวต่างประเทศที่ได้สนทนา และอ่านลายพระหัตถ์ว่าทุกพระองค์ล้วนใช้ภาษานั้น ๆ ได้ดี
 เยี่ยม

วิชาภาษาอังกฤษ

ครูสอนภาษาอังกฤษคนแรกเป็นหม่อมชาวเยอรมันชื่อ “อันนี โกอเซวิทซ์” พระธิดาเรียกกันว่า
 “ยายแอนนี” ครูคนนี้สอนหนังสือไม่เก่งและสอนได้ไม่นาน เมื่อไทยประกาศสงครามกับเยอรมนี ครู
 จึงถูกส่งตัวไปอินเดีย ต้องหยุดเรียนไปพักหนึ่ง ครูอีก 5 คน ต่อมาเป็นชาวอังกฤษ มาจากภาคต่าง ๆ
 ของอังกฤษ เป็นครูอาชีพ 3 คน อีก 2 คน เป็นภรรยาอาจารย์สอนภาษาอังกฤษของโรงเรียนสวน
 กุหลาบและโรงเรียนมหาดเล็กหลวง (โรงเรียนวชิราวุธ) โดยครูคนที่สองเป็นชาวสก๊อต สอนราว 2 ปี
 เศษ ชื่อ Mrs. Groundwater

ในการเรียนกับครูต่างชาตินั้นใช้ภาษาอังกฤษในการเรียนการสอนทั้งหมด ไม่เคยแปลเป็น
 ภาษาไทย และนักเรียนจะไม่พูดไทยกับครู สำหรับวิชาอื่น ๆ ประกอบด้วย คณิตศาสตร์
 ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และโคลงกลอน โดยหนังสือเรียนทั้งหมดสั่งเข้ามาจากต่างประเทศ
 ตลอดจนหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์และรายเดือนสำหรับเด็กอ่าน เนื่องจากการเรียนการสอนเป็น

ภาษาอังกฤษทั้งหมด พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมานทรงบันทึกไว้ความตอนหนึ่งว่า (ธนาकरแห่งประเทศไทย, 2549) (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

...เมื่อแรกเรียนกึ่ง ๆ ไปบ้าง แต่เมื่อจำเป็นจะต้องเรียนและฟังครูพูด

ภาษาอังกฤษกรอกหูอยู่ทุกวัน ในที่สุดก็พูดกันรู้เรื่อง...

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ได้โปรดให้ผู้อื่นเข้าเรียนด้วย คือ หม่อมเจ้าหญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าปิณฑร์สุโขทัย กรมพระยาตำราภิรมย์ ซึ่งถวายตัวอยู่กับพระองค์ท่าน ได้เรียนภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสมาด้วยกันกับพระราชธิดาตามมาตั้งแต่ต้น ต่อมาประมาณ พ.ศ. 2465 ทรงชวนหม่อมเจ้าผจจจรจิตร กฤดากร มาเรียนภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสที่วังพระบิดาของหม่อมเจ้าหญิงผจจจรจิตรทรงยินดีให้มาเรียนภาษาอังกฤษตั้งแต่เวลา 9:00 น. ถึง 12:00 น. จากนั้นรับประทานกลางวันและเรียนภาษาฝรั่งเศสเป็นเวลา 2 ชั่วโมง โดยเรียนร่วมกันมาเป็นเวลาหลายปี ที่ชั้นเรียนนี้พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าปิณฑร์สุโขทัย กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงตั้งชื่อเพื่อเรียกเล่นอย่างคุ้นเคย โดยเรียกหม่อมเจ้าหญิงผจจจรจิตรว่า “กจจ” และหม่อมเจ้าหญิงมารยาต ชื่อว่า “แยม” เรียกขานผูกพันรักใคร่กันเช่นนี้ตลอดชนม์ชีพ

สำหรับครูคนที่สามที่เข้ามาสอนภาษาอังกฤษที่บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี เป็นชาวไอริชชื่อ Miss Ida Gilmore สอนอยู่ประมาณ 1 ปี สอนเก่ง ทั้งที่ไม่มีปริญญา ครูมีวิธีฉลาดและกตัญญูสามารถนำพระองค์สี่ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน) ซึ่งมีพระชันษาอ่อนกว่าขึ้นมาเรียนเท่ากับท่านหญิงมารยาต และท่านหญิงผจจ กับพวกเจ้าพี่อีกสามองค์ได้ ครูจึงมีนักเรียนสองชั้นอีกชั้นเป็นชั้นเล็ก คือ พระองค์ห้า และหม่อมราชวงศ์สมจิตร เกษมสันต์ (ธิดาหม่อมเจ้าสมบูรณศักดิ์ เกษมสันต์ กับหม่อมชื่นจิตร) ในอาทิตย์หนึ่งครูจะให้ท่องโคลงครั้งหนึ่งและให้เลือกตามใจ ส่วนมากเลือกบทสั้น ๆ โดยเงินเดือนครูสมัยนั้น 400 บาท เมื่อครูคนนี้ก็กลับต่างประเทศแล้วนักเรียนยังคงโชคดีที่ครูคนใหม่สอนดีอีกเช่นกัน ชื่อ Miss Ethel Castle ส่วนครูสอนภาษาอังกฤษคนสุดท้ายชื่อ Mrs. Campbell

นอกจากนี้นักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ยังมี หม่อมเจ้าศิริมาบังอร อาภากร (พระธิดากรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์กับหม่อมแฉล้ม ประสูติ ณ วังนางเลิ้ง ต่อมาท่านได้ทูลลาออกจากฐานันดรศักดิ์เพื่อสมรสกับนายสถาพร เจริญสุวรรณ เมื่อวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2482) ซึ่งมาศึกษาอยู่ที่บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีอยู่ช่วงสั้น ๆ

วิชาภาษาฝรั่งเศส

การศึกษาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีนั้นประกอบด้วย 3 วิชาหลัก คือ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และการดนตรี ทั้งนี้เมื่อพระนัดดา และพระประยูรญาติทรงเรียนภาษาไทยได้เท่าชั้นมัธยมศึกษาสูงตามที่ครูผู้สอนได้รายงานต่อสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริฯ พระองค์จึงโปรดให้เรียนภาษาฝรั่งเศสในตอนบ่ายแทนภาษาไทย ส่วนภาษาอังกฤษยังคงเรียนช่วงครึ่งวันเช้าตามเดิม พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน ทรงนิพนธ์ถึงการเรียนวิชาภาษาฝรั่งเศส ความว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

...สำหรับครูสอนภาษาฝรั่งเศส มี 4 คน คนแรกเป็นครูสาว ชื่อ Yvonne Thullan (ครูอีวอน) มาจากโรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ (โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์อยู่ในสังกัดคณะภคินีเซนต์ปอล เดอ ชาร์ตร เป็นนักพรตหญิงแพร่ธรรมในศาสนาคริสต์โรมันคาทอลิก ได้ถือกำเนิดที่ตำบลเลอเวส์วิลล์-ลา-เชอนาร์ด (Levesville-la-Chenard) เมืองชาร์ตร (Chartres) ในประเทศฝรั่งเศส, ผู้วิจัย) สอนตั้งแต่เบื้องต้น และยกระดับมาจนถึงการอ่านหนังสือพิมพ์ ซึ่งตรงกับช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ได้ไม่นาน คนที่สองเป็นอาจารย์จากมหาวิทยาลัยมาแปลหนังสือที่วิทยาลัยฝรั่งเศสในตะวันออกไกลที่เมืองไซ่ง่อน (ขณะนั้นไซ่ง่อน ประเทศเวียดนามอยู่ภายใต้การปกครองของประเทศฝรั่งเศส, ผู้วิจัย) แต่มาพักที่เมืองไทยเป็นระยะยาวก่อนเลยมาสอนหนังสือที่วังชั่วคราวตามที่บาทหลวงท่านหนึ่งแนะนำ ทูนกระหม่อมให้อามาสอน คนนี้ยังเป็นสาว...ตาโต อารมณ์ดี เวลาพูดทำหน้าตาทำทางเป็นฝรั่งเศสเต็มที ครูพยายามสอนให้พูด ใครทำอะไรก็ต้องแจ้งว่า ฉันทำยังงั้น ทำยังงี้ วันหนึ่งครูอ่านหนังสือให้ฟัง และทำหน้าตาสนุกสนาน...ทุกคนเลยขำกัน...ครูคนที่สามเป็นชาวสวิสสอนไม่รู้เรื่อง...

...คนที่สี่ เป็นครูผู้ชายชาวอิตาลี เป็นครูผู้ชายเพียงคนเดียวของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี เป็นอาจารย์ที่โรงเรียนเสนาธิการทหารบก เจียดเวลาสอนชั่วคราวในวิชาภาษาฝรั่งเศส และความรู้รอบตัว...

จากความข้างต้นกล่าวได้ว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงใส่พระทัยในการศึกษาเล่าเรียนของพระธิดาและพระประยูรญาติ และทรงมีส่วนร่วมในการจัดหาบุคลากรทางการศึกษาเพื่อทำการสอนให้ด้วยสันนิษฐานจากอาจารย์ท่านที่สี่ เป็นอาจารย์จากโรงเรียนเสนาธิการทหารบก นอกจากนี้ยังกล่าวได้ว่าครูที่มาสอนใน บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ล้วนเป็นสตรีทั้งสิ้น ยกเว้น ครูสอนภาษาฝรั่งเศสชาวอิตาลีที่เป็นครูชายเพียงคนเดียว อีกทั้งยังแสดงให้เห็นว่า นอกจากเรียนวิชาภาษาฝรั่งเศสแล้ว ครูยังสอนวิชาความรู้รอบตัวเพิ่มเติมจากวิชาทั่วไปอีกด้วย

กิจกรรมการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และ การศึกษานอกห้องเรียน

วิชาภาษาอังกฤษและวัฒนธรรมตะวันตก

การเรียนการสอนของครูฝรั่งกับเจ้านายในวังบางขุนพรหมนั้น นอกจากจะเรียนกันภายในวังบางขุนพรหมแล้ว ยังมีการเรียนรู้นอกสถานที่ ซึ่งสร้างความเพลิดเพลินและเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์จริง เช่น เมื่อสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ประพาสหัวหิน พร้อมด้วยพระนัดดาเป็นเวลาเดือนเศษ โปรดให้ครูฝรั่งเสด็จตามด้วยโดยมีเรือนแยกอยู่ต่างหาก ทั้งยังโปรดให้พระนัดดาเสด็จไปหาเพื่อพูดคุย เสวยอาหาร และทรงเดินเล่นกับครูด้วยทุกวัน ทำให้มีโอกาสฝึกหัดด้านภาษา และเรียนรู้วิธีใช้คำหรือประโยคในสถานการณ์ต่าง ๆ พร้อมทั้งได้เรียนรู้ขนบธรรมเนียมตามแบบสากลที่ถูกต้องเป็นการเรียนรู้แบบบูรณาการอย่างแท้จริง

อีกกิจกรรมนอกห้องเรียนของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ที่สามารถสะท้อนการศึกษา ที่เป็นเอกลักษณ์ของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้อย่างชัดเจน สอดคล้องกับแนวคิดปรัชญาการศึกษา สาร์ตถนิยม คือ การที่พระธิดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ สามารถทรงร่วมกันบรรเลงมโหรีถวาย เป็นการธำรงไว้ซึ่งศิลปวัฒนธรรมไทย แต่ก็มีพระอัจฉริยภาพด้านภาษาจนเป็นที่ยอมรับและกล่าวชื่นชมจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงถึงพระปรีชาญาณขององค์ผู้จัดการศึกษา ณ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้เป็นอย่างดี ดังความตอนหนึ่งในพระนิพนธ์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (2533) ว่า

...เมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ขึ้นพระตำหนักที่พระราชวังไกลกังวลที่หัวหิน ทูลกระหม่อมพ่อ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) กับพระธิดาทุกพระองค์ทรงเข้าวังร่วมกันบรรเลงมโหรีถวายฉลองในงานวันนั้น...

...วันหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ คงทรงมีพระราชประสงค์จะทดสอบความรู้พวกยูนิเวอร์ซิตี จึงทรงผูกปริศนาอักษรไขว้เป็นภาษาอังกฤษ แล้วพระราชทานมาให้ พวกยูนิเวอร์ซิตีแก้ พวกนี้แก้ตกจึงได้พระราชทานกระเป่าหนึ่งสำหรับถือเป็นรางวัลคนละใบ พวกยูนิเวอร์ซิตีถือเป็นพระมหากรุณาธิคุณและเป็นเกียรติอย่างยิ่ง...

งานแสดงพิพิธภัณฑ์ ศิลปวัตถุ พ.ศ. 2465

สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงจัดงานแสดงพิพิธภัณฑ์ศิลปวัตถุขึ้น ณ วังบางขุนพรหม เมื่อวันที่ 20 - 22 มกราคม พ.ศ. 2466 เพื่อทรงหาทุนบำรุงรักษา โดยเปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้าชม เก็บเงินค่าผ่านประตูคนละ 1 บาท ภายในงานมีการจัดแสดงศิลปวัตถุต่าง ๆ ทั้งของส่วนพระองค์ และเจ้านายพระองค์อื่น ๆ เช่น เครื่องมุก เครื่องกระเบื้อง ลายคราม เครื่องถมเงินถมทองและถมสี เครื่องสำริด ภาพเขียน ภาพแกะสลัก

นอกจากนี้ยังจัดประมุลงานศิลปวัตถุบางชิ้นที่ทรงบริจาคและมีผู้ร่วมโดยเสด็จพระกุศลตลอดจนจำหน่ายพระรูปของพระองค์เอง ในการจัดงานครั้งนี้สามารถนำเงินรายได้เป็นทุนบำรุงรักษาจำนวนถึง 11,387.76 บาท การที่ทรงจัดงานลักษณะนี้ส่วนหนึ่งเป็นเพราะสนพระทัยและโปรดการสะสมโบราณวัตถุอันเป็นงานอดิเรกที่ทรงผ่อนคลายจากพระภารกิจ อีกทั้งยังเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้เข้าชมเพื่อเป็นการศึกษารูปแบบใหม่ของประเทศในขณะนั้น คือ การเข้าชมพิพิธภัณฑ์ และศิลปวัตถุอันทรงคุณค่าพร้อมทั้งร่วมสมทบบำรุงรักษาเพื่อการสาธารณกุศลไปในคราวเดียวกัน ดังข้อความโฆษณาว่า (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

...ด้วยจะได้มีการแสดงพิพิธภัณฑ์ศิลปวัตถุ ณ วังบางขุนพรหม เปิดให้
มหาชนเข้าทัศนศึกษา เก็บเงินค่าผ่านประตูคนละ 1 บาท เพื่อบำรุงรักษาสยาม
กำหนดวันที่ 20 - 21 -22 มกราคม 2466 ตั้งแต่เวลา 16 นาฬิกา ไปจนถึง 24
นาฬิกา...

อนึ่งภายหลังการมอบวังให้แก่รัฐบาล ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2475 (สืบเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475) สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ประทานเครื่องมุกจำนวนมากผ่านทางหม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์และนายนราภิบาล ให้แก่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร โดยในเวลานั้นประทานเครื่องมุกที่เป็นชิ้นใหญ่ 25 ชิ้น คือ ตู 5 ใบ หีบพระธรรม 5 ใบ ลู้ง 5 ใบ เตียบ 3 ใบ กระบะที่บูชา 2 ใบ พานปากกระจับ 1 ใบ ส่วนเครื่องมุกชิ้นเล็ก เช่น พานแว่นฟ้า ประทานยืม 199 ชิ้น พวกเครื่องมุกนั้นใน พ.ศ. 2475 จัดแสดงที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย แต่ในปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พระที่นั่งปัจฉิมาภิมุข ขึ้นงามได้แก่ ตูพระธรรมประดับมุกลายสิงห์ พระแสงดาบ เตียบยอดแหลม สามารถชมได้ที่วังบางขุนพรหม พิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทย

สำหรับเครื่องดนตรีประดับมุกจัดแสดงอยู่ที่พระที่นั่งบูรพาภิมุข ได้แก่ ซอสามสาย นอกจากนี้ยังประทานพระพุทธรูปอีก 112 องค์ ซึ่งชิ้นหนึ่งนั้นคือ พระศิลาปางนาคปรก ที่เคยประดิษฐานหน้าตำหนักใหญ่ ปัจจุบันอยู่ที่ห้องศิลปะสมัยลพบุรี อาคารมหาสุรสิงหนาท พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร และประทานพระแท่นประสูติกับเส้าพระอู่ของทูลกระหม่อมและทูลกระหม่อมหญิงอีก ด้วย

งานพิมพ์หนังสือความรู้ในวาระต่าง ๆ

ในงานพิธี และวาระโอกาสสำคัญที่จัดขึ้นที่เกี่ยวข้องกับเจ้านายในวังบางขุนพรหม หรือเจ้านายในวังนี้ประทานเมตตาต่อผู้ที่ทรงรู้จักคุ้นเคย มักจะมีการจัดพิมพ์หนังสือความรู้ต่าง ๆ เพื่อแจกเป็นที่ระลึก และเผยแพร่ความรู้ ซึ่งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยนั้น อาทิ เทศนาถวายที่วังบางขุนพรหม ในงานพระศพ สมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุมทนต์ทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์ในงานออกพระเมรุที่ท้องสนามหลวง พ.ศ. 2466 และตำรานพรัตน์ ซึ่งเป็นความรู้เกี่ยวกับอัญมณี

การกีฬา ของ“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นอกจากการเรียนการสอนวิชาการทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และคณิตศาสตร์แล้ว ยังเป็นแหล่งกำเนิดของเกมกีฬาหลายชนิด อาทิ กอล์ฟ โครเกตต์ และเทนนิส ซึ่งกำลังเป็นที่นิยมของเจ้านายในไทย รวมถึงนานาประเทศในขณะนั้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี (เสด็จอริยปิตี หรือ เสด็จกรมหลวง) เป็นผู้ทรงบุกเบิกหลังจากได้ทอดพระเนตรเรื่องการเล่นกอล์ฟจากนิตยสารต่างประเทศ ทรงนำมาดัดแปลงเป็นสนามเล็กบนแผ่นดินกระดานขนาด 18 x 30 นิ้ว ใช้สักหลาดสีเขียวปูพื้นสนาม มีหลุมทราย และเครื่องกีดขวางต่าง ๆ ใช้ไม้และลูกกอล์ฟของเด็กเล่นเขี่ยลูกกอล์ฟให้ลงหลุม ต่อมาทรงพัฒนาให้ใหญ่ขึ้นโดยสร้างบนพื้นดินบริเวณกระโจมแตรข้างตำหนักใหญ่ มีขนาด 9 หลุม ผู้ที่ได้เล่นพากันดีใจว่าสนุกมาก และโปรดให้มีการแข่งขันเพื่อชิงชนะเลิศระหว่างบรรดาเจ้านายในวัง และบุคคลสำคัญที่มาที่วังด้วย ต่อมาสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เสด็จกรมหลวงทรงช่วยจัดสร้างสนามกอล์ฟเล็กนี้สำหรับเจ้านายฝ่ายในที่สวนสุนันทาอีกด้วย (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (2533) ทรงเล่าว่า กอล์ฟเล็กนี้เด็กๆ โดยเฉพาะเหล่านักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ได้เล่นสนุกสนานด้วย เพราะการออกแบบที่พิเศษ อาทิ บางหลุมมีเรือนไทยเล็กๆ ครอบอยู่ต้องตีลอดไป เสด็จกรมหลวงทำไม้กอล์ฟให้ท่านด้วย ท่านได้เล่นกอล์ฟเล็กนี้กับพระยามานวราชเสวี (ปลอด ณ สงขลา ช่วงเวลานั้นเป็นเลขานุการคณะกรรมการ ยกร่างกฎหมายฯ ที่ทุนกระหม่อมทรงเป็นประธาน) ความตอนหนึ่งว่า

...16 มีนาคม 2474 องค์กรกลาง (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงค์ วิจิตร) อายุ 24 พระเจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7) สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี) เสด็จฯ เสด็จพระกระยาหารค่ำ ที่วังบางขุนพรหม แล้วเสด็จฯ เข้าตำหนักเล็ก ทรงเล่นกอล์ฟโต๊ะซึ่งเสด็จฯ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี) ทรงทำขึ้นบนแผ่นกระดาษขนาดประมาณ 18 x 10 นิ้ว ใช้สักหลาดเขียวปะลงให้เห็นสนาม มีบังเกอร์และเครื่องกีดขวางต่าง ๆ ส่วนไม้และลูกใช้ของเล่นเด็กทำจากนอกลำสำหรับเล่นบนพรมกอล์ฟโต๊ะมีพระหัตถ์เสด็จฯนี้ น่าเอ็นดูมาก เดินไปรอบโต๊ะไม่ต้องนั่งกับพื้น...

นอกจากนี้จากการวิจัยยังพบว่า พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงค์วิจิตร (พระองค์กลาง) โปรดการเล่นกีฬากอล์ฟนี้มาก ทรงพัตกอล์ฟสนามใหญ่เก่งมาก ส่วนพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสมสมัย (พระองค์เล็ก) ทรงปึงปองได้ดี ครั้งเสด็จแอฟริกาใต้ ยังได้ทรงเล่นปึงปองในเรือระหว่างเดินทางกันอย่างสนุกสนาน นอกจากนี้พระองค์กลางทรงกอล์ฟได้ดีพอใช้ และทรงแบดมินตัน กับเทนนิส ด้วยว่าสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรีฯ ทรงให้พระนัดดาเล่นกีฬาต่างๆ เช่น เทนนิส แบดมินตัน และโครเกตในวัง จะทรงชวนพระญาติหรือพระสหายมาเล่นกีฬาด้วยในวังมีสนามเทนนิส 2 สนาม อยู่บริเวณหน้าเรือนหม่อมสมพันธ์ุ พระยาศิริจุลเสวก (พิ้ว จุลเสวก) นายทหารคนสนิทของทูลกระหม่อมในกระทรวงกลาโหม และทำงานในกองอำนาจสภาอากาศเป็นผู้จัดการเรื่องเล่นเทนนิส ให้พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ุ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเล่น (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2535 และ 2549)

พระธิดาของทูลกระหม่อมเล่นเทนนิสอยู่นาน เพิ่งพัตกอล์ฟที่สนามกอล์ฟสวนจิตรลดา เมื่อรัชกาลที่ 7 ได้ทรงสร้างสนามกอล์ฟ สวนจิตรลดาแล้ว สนามนี้มีเสื่อนอกเบลเซอร์สำหรับสมาชิก เป็นเสื่อสักหลาดน้ำตาลแก่ขลิบเขียว ที่กระเป๋ापักตราสนามกอล์ฟสวนจิตรลดามีพระเกี่ยวข้างบนเป็นสีเขียว ส่วนพระธิดามีเสื่อเบลเซอร์อีกแบบหนึ่ง มีสีน้ำเงินแก่ขลิบขาวแดง ที่กระเป๋ามีหน้าพระพรหม หมายถึง “บางขุนพรหม” ทำด้วยสักหลาดขาว ปักเป็นหน้าพระพรหมเต็มหน้า สวมมงกุฎปักด้วยด้นสวยงาม ด้านข้างหน้าพระพรหมนี้ทำหน้าเล็ก ๆ มองเห็นด้านข้าง เพื่อแสดง ให้เห็นพรหมสี่หน้าแต่เนื่องจากเห็นหน้าด้านข้างเล็กน้อยเลยถูกคนล้อว่า “พรหมสามหน้า” ไม่ใช่ “พรหมสี่หน้า”

จากการวิจัยได้พบหลักฐานที่ยืนยันด้านการกีฬาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีพระธิดาทั้ง 5 องค์ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ุ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กล่าวไว้ในคำนำหนังสือพระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชธิดา กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (2492) ขณะเสด็จฯฯ ความตอนหนึ่ง

...ในปี พ.ศ. 2468 เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชวนให้ข้าพเจ้าทั้ง 5 คน ไปเฝ้าในพระราชฐานเป็นการภายใน ขณะที่ประทับ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน และวังสุโขทัย ตลอดมาจนถึงพระที่นั่งอัมพรสถาน บางวันก็เข้าไปเล่นเทนนิสหรือแบดมินตัน บางคืนก็เข้าไปดูภาพยนตร์หรือฟังดนตรี ซึ่งสมัยหนึ่งโปรดเกล้าฯ ให้วงพิณพาทย์หลวงบรรเลงถวายอาทิตย์ละครึ่ง นอกจากนี้ได้พระราชทานกำหนดวันพฤษหัตถ์ไว้เป็นวันประจำสำหรับให้เข้าไปร่วมโต๊ะเสวยพระกระยาหารค่ำ แล้วก็ร่วมวงสนทนาพร้อมด้วยผู้อื่นที่มาเฝ้าในคืนนั้นจนถึงเวลาเสด็จเข้าที่ หากไม่มีงานจรมหาพ้องก็ได้เข้าเฝ้าในวันพฤษหัตถ์เสมอและทรงเรียกชื่อว่า “ยูนิเวอร์ซิตี เดย์”...

งานร้อยมาลัย

สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ โปรดงานร้อยมาลัยด้วยเหตุนี้รอบ ๆ ตำนานเล็กอันเป็นที่ประทับในวังบางขุนพรหมจึงทรงปลูกดอกไม้นานาชนิด เช่น พวงแสด แก้วเจ้าจอม รสสุคนธ์ กุหลาบ มะลิ เป็นต้น เพื่อทรงนำดอกไม้กลิ่นหอม สีสวยสด เหล่านี้มาร้อยมาลัย

ความงามประณีตของมาลัยจากวังบางขุนพรหมเป็นที่เลื่องชื่อ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในงานถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้า ชาววังบางขุนพรหมจะต้องร้อยมาลัยสำหรับคล้องคอมาเป็นประจำทุกปี (สัมภาษณ์, ภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทย วังบางขุนพรหม วันที่ 12 พฤษภาคม 2558)

หัตถศิลป์ และงานช่าง : บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี

หม่อมเจ้าวงศ์แฉก เกษมสันต์ ซึ่งเคยอยู่วังบางขุนพรหมและใกล้ชิดกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จกรมหลวง) ได้ประทานสัมภาษณ์ไว้ในหนังสือ 100 ปี วังบางขุนพรหม ความตอนหนึ่งว่า (สัมภาษณ์ ใน ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

...ได้ฝึกงานช่างมาจากเสด็จกรมหลวง เมื่อออกจากวังมาเมื่อครั้นยังได้
 เลื่อยไม้ทำภาพต่อ jigsaw ให้โอรสและธิดาเล่น ทั้งทำของเล่นเป็นเครื่องเรือนไม้
 ชิ้นเล็ก ๆ และภาชนะแก้วเล็ก ๆ อีกด้วย...

...สำหรับเรื่อง jigsaw นี้ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีฯ ก็โปรดเล่น
 เมื่อลั้งซื้อจากเมืองนอกและมาซ้ามากเสด็จกรมหลวงจึงทรงทำถวาย เป็นที่ต้อง
 พระทัยมาก...

จากความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นการเรียนการสอนวิชาทัศนศึกษา ผ่านการทำให้ดูและการปฏิบัติจริง การประเมินใช้วิธีการประเมินจากการปฏิบัติ นอกจากจะสามารถปฏิบัติได้แล้วยังเป็นความรู้ติดตัวก่อให้เกิดการนำไปใช้สอดคล้องกับหลักวิชาทัศนศิลป์ คือ นอกจากเรียนเพื่อรู้แล้วยังสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต ดังข้อความดังกล่าวข้างต้น หม่อมเจ้าวงศ์แฉะ เกษมสันต์ ทรงนำวิชาทัศนศิลป์ที่ได้เรียนรู้จากบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีไปประดิษฐ์เป็นของเล่นให้กับโอรส ธิดา การนั้นนอกจากสะท้อนความสามารถในงานทัศนศิลป์แล้วยังสะท้อน ความเรียบง่ายในการดำเนินชีวิต ที่ได้รับการหล่อหลอมจาก “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ในลักษณะที่ผู้จัดการศึกษาและผู้สอน ประพฤติตนดีงามเป็นแบบอย่าง จากประโยคที่ว่า ...เมื่อสั่งซื้อจากเมืองนอกและมาช้ามาก...จึงทำถวาย เป็นที่ต้องพระทัยมาก... สะท้อนให้เห็นว่าเมื่อสามารถผลิตได้เองเป็นที่พอพระทัยมาก และมียึดติดที่จะต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศแต่ประการใด ถือเป็นการสอนที่ผ่านการปฏิบัติให้ดูทั้งด้านทัศนศึกษา และด้านจริยศึกษาโดยสมบูรณ์

อาหารตำรับวังบางขุนพรหม

วังบางขุนพรหมคือชื่อเรื่องอาหารการกิน ด้วยองค์ประกอบสำคัญ คือ ที่นี้มีอาคันตุกะสำคัญมาเยือนอยู่เนืองนิจ มีการเลี้ยงดินเนอร์ฝรั่งเดือนละ 2-3 ครั้ง มีงานบุญ งานพิธี งานที่บุคคลภายนอกขอให้ช่วย ทั้งอุดมด้วยผู้ปรุงอาหารฝีมือเลิศหลายท่าน

ทูลกระหม่อมหญิง โปรตทำเครื่องเสวยโดยเฉพาะน้ำพริก ต้มข้าวต้ม และยำต่าง ๆ ใกล้เคียงที่ประทับของทูลกระหม่อมหญิงมีต้นพะยอมและต้นตะลิงปลิง พอออกดอกออกลูก มองดูเต็มต้นไปหมด ข้าหลวงไปเก็บมาถวายทูลกระหม่อมหญิง พระองค์ก็ทรงทำยำดอกพะยอมและยำตะลิงปลิงเสวยแล้วประทานให้พวกข้าหลวงเล็ก ๆ ที่นั่งเฝ้าอยู่ให้ได้ชิมด้วย

หม่อมเจ้าจางจิตรถนอมทรงช่วยทูลกระหม่อมหญิงทำเครื่องเสวย หม่อมเจ้าจางจิตรถนอมหรือท่านหญิงใหญ่ทรงมีชื่อเสียงที่สุดในระบวนักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี นอกจากนี้หม่อมเจ้าประสงค์สม พระชายาในสมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ยังทรงมีฝีมือในทางปรุงอาหารมากเช่นกัน ก่อนเสกสมรสหม่อมเจ้าประสงค์สม ทรงเรียนการทำอาหารฝรั่งจากกุ๊กมาก่อน หม่อมราชวงศ์แปลก พึ่งบุญ (พระพี่เลี้ยงสมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์) ก็สามารถผู้ทำเครื่องเสวยเก่ง เคยทำถวายรัชกาลที่ 5 แม้จนก่อนสวรรคตไม่กี่วันยังเสวยขนมจีนน้ำพริกของหม่อมราชวงศ์แปลก ในเวลาต่อมา “ขนมจีนวังบางขุนพรหม” นี้มีชื่อเสียงลือมาก (หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

หม่อมเจ้าจางจิตรถนอมทรงเล่าถึงสมัยที่เคยทรงทำกับข้าวตั้งเครื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นท่านหญิงใหญ่ทรงอยู่ในพระอุปถัมภ์ของพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) และสมเด็จฯ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ ทั้งสองพระองค์โปรดให้ท่านฝึกหัดทำกับข้าว แล้วทำตั้งเครื่องต้น ด้วย

ในตอนนั้นพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระมเหสีทรงผลิตแวรกั้นทำเครื่องเสวย กับข้าวจานแรกที่ท่านหญิงใหญ่ทรงทำตั้งเครื่องต้น คือ กะปิปลา พระเจ้าอยู่หัวเสวยแล้วพอพระราชหฤทัยมากถึงกับมีลายพระหัตถ์ทรงชมพระราชทานมายังพระนางเจ้าสุกุมมาลมารศรีฯ (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) และทรงขอเสวยอีกครั้งในวันรุ่งขึ้น ต่อมาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาเสวยพระกระยาหารค้ำที่พระที่นั่งอุดร ซึ่งเป็นที่ประทับของพระนางเจ้าสุกุมมาลมารศรีฯ สัปดาห์ละสองครั้ง ท่านหญิงใหญ่จึงได้ทรงทำเครื่องจิ้มต่าง ๆ ตั้งเครื่องพระเจ้าอยู่หัวตลอดมา เป็นที่พอพระราชหฤทัยจนได้พระราชทานรางวัลสร้อยข้อมือ 1 เส้นพร้อมด้วยพระราชดำรัสว่า “ข้าได้กินน้ำพริกของเจ้า ทำให้ข้ารอดตายได้” (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

ห้องเครื่อง หรือ ครั้วของวังบางขุนพรหมอยู่ติดวังเทวะเวสม์ ต่อมาสร้างห้องกู่หญิง โดยหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม (ท่านหญิงใหญ่) ทรงทำกับข้าวฝรั่งโดยมาก นอกจากนี้ยังทรงสอนทำขนมและภายในมีที่เก็บอาหารกับแก้มไว้ทานเล่น สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงโปรดรสมือของท่านหญิงใหญ่เช่นกัน ดังมีลายพระหัตถ์เมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2473 ตอนหนึ่งว่า

...เมื่อครั้งทูนหม่อมกรมหลวงสุทธาทิพย์ฯ ไปประชวรอยู่ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ฉันทไปเยี่ยมประชวร เธอทำน้ำพริกส้มมะขามผัดมาเลี้ยง นั้นก็อร่อยอีก...

ทั้งนี้ก่อนหน้านั้นยังมีลายพระหัตถ์ทูนกระหม่อมบริพัตรทรงเขียนที่วังบางขุนพรหม เมื่อวันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ. 2472 ความว่า

ถึงหญิงจง

ด้วยกับข้าวของกินที่เธอส่งให้แก่นันสำหรับเวลาเจ็บไข้ มีรสอร่อยถูกใจ ชุ่มชื่น เป็นประโยชน์มาก ทั้งได้อิเวศน์รสต่าง ๆ ตามความฝืนอุตรีของฉันทเป็นที่สมประสงค์ ชุบแกงต้มส้มและชุบไก่ผัดขิงนั้น เห็นถึงว่าควรเลี้ยงฝรั่งได้

เข้าวันที่ 1 นี้ฉันทจะออกจากกรุงเทพ ไปตากอากาศ จึงแจ้งมาให้ทราบเพื่องดส่งกับข้าวและขอขอบใจ

บริพัตร

กล่าวได้ว่าสตรีที่มีโอกาสศึกษาอบรมอยู่ในบางขุนพรหมยุนิเวอร์ซิตี้นั้นเน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง ดังนั้นต้องฝึกงานในหน้าที่จนกระทั่งมีความชำนาญและถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นด้วยการเริ่มต้นจากการช่วยเหลืองานเล็กๆ น้อยๆ สังเกต และฝึกหัด ปฏิบัติตาม โดยครูผู้สอนประเมินผลจากการปฏิบัติจริงเป็นหลัก

นอกจากนี้ยังสามารถวิเคราะห์การเรียนการสอนของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีได้ว่า ด้วยพระปรีชาญาณของผู้จัดการศึกษาแห่งบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี มีส่วนชี้นำการเรียนการสอน เช่น แนะนำให้ครูอธิบายให้นักเรียนเข้าใจถูกต้องดี จนกระทั่งสามารถคิดด้วยตนเอง เมื่อพบปัญหาจะได้สามารถแก้ปัญหาหรือรู้จักค้นคว้าด้วยตนเอง โดยมีครูเป็นผู้คอยแนะนำ กล่าวได้ว่าการศึกษาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีมิใช่หมายถึงแต่เพียงสอนให้อ่านออก เขียนได้ คิดเลขเป็น จำความรู้ที่ครูสอน แต่เป็นการเรียนการสอนที่บูรณาการให้นักเรียนรู้จักคิด สร้างสรรค์ กล้าแสดงออก รวมถึงรู้จักนำความรู้ไปประกอบอาชีพตามความเหมาะสม เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความสามารถ ประพฤติดี สามารถอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข

อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริ พระอัครราชเทวี สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ทรงเป็น “ครูต้นแบบ” แห่งบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีโดยสมบูรณ์ เนื่องจากพระองค์ล้วนเอาใจใส่ รักนักเรียนไม่เพียงแต่พระนัดดา และพระประยูรญาติเท่านั้น แต่รวมถึงนักเรียนทุกคนในบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีเสมือนบุตรหลานของตน อีกทั้งประพฤติดนเป็นแบบอย่างที่ดี ผสมผสานหลักการของสากลได้กลมกลืนกับวิถีวัฒนธรรม และเอกลักษณ์ความเป็นไทย บทเรียนจากอดีตแห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สมควรที่นักการศึกษาในปัจจุบันน่าจะนำแนวความคิดและคุณลักษณะของปูชนียาจารย์ทางการศึกษามาประกอบการพิจารณาเลือกและตัดสินใจในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยในปัจจุบันให้มีความสมบูรณ์โดยแท้จริงต่อไป

นักเรียนแห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (พระองค์ใหญ่)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง หรือที่ชาววังบางขุนพรหมเรียกพระนามว่า “พระองค์ใหญ่” ประสูติเมื่อวันที่ 4 มกราคม พ.ศ. 2448 ณ วังบางขุนพรหม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามว่า “ศิริรัตนบุษบง” เนื่องจากมีพระพักตร์คล้ายพระองค์เจ้าบุษบงเบิกบาน พระเชษฐภคินีร่วมเจ้าคุณจอมมารดา (เจ้าคุณจอมมารดาสาส์, ผู้วิชัย) กับสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริฯ หลังจากสมโภชเดือนและขึ้นพระอู่ตามประเพณีแล้ว สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริฯ ทรงรับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (พระองค์ใหญ่) เข้าไปประทับในพระราชวังสวนดุสิต ที่พระที่นั่งอุดรซึ่งอยู่ต่อเนื่องกับพระที่นั่งอัมพรสถาน อันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โดยมีสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตนทรง

พาขึ้นเฝ้ารัชกาลที่ 5 ตามโอกาส เวลาขึ้นเฝ้าแต่งองค์สวมเสื้อกระโปรงเหมือนตุ๊กตาหม่อมหลวงตาสิมตาได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเรียกพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงว่า “ยายหม่อม” (พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2533 และหม่อมเจ้าหญิงจางจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

เมื่อประทับที่พระที่นั่งวิมานเมฆ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย ซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี และพระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน ซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ถวายสมเด็จฯ พระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตรศรีฯ ได้เสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวังตั้งแต่พระชันษายังไม่ถึงขวบ กล่าวได้ว่าการถวายพระธิดาเข้ามาอยู่ในพระราชฐานกับเจ้านายฝ่ายในที่เป็นพระญาติใกล้ชิดนั้น เพื่อให้ทรงฝึกหัดสั่งสอนและอบรมให้รู้ระเบียบประเพณีของราชสกุล รวมถึงความรู้สึกรอบอุ้มที่ได้เข้ามาอยู่ในอารักขาของพระญาติผู้ใหญ่ และได้เข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวด้วยเป็นประจำสำคัญ

วันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เจ้านายฝ่ายในและข้าราชการบริพารที่ประทับและอยู่ในพระราชวังสวนดุสิตต้องย้ายตามพระบรมศพเข้าไปในพระบรมมหาราชวังทั้งหมด ขณะนั้นพระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงมีพระชันษา 5 ขวบ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย พระชันษา 2 ขวบ และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน พระชันษา 1 ขวบ ต้องย้ายจากสมเด็จฯ พระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตรศรีฯ พระอัครราชเทวี สมเด็จฯ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภากรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี เข้าไปประทับที่พระบรมมหาราชวัง จนเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพเป็นที่เรียบร้อยแล้วจึงย้ายกลับไปประทับที่พระราชวังดุสิต ณ ตำหนักสวนนกไม้ และจะต้องย้ายไปประทับที่วังสวนสุนันทาที่กำลังอยู่ระหว่างการปลูกสร้างซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงสร้างไว้ให้เป็นที่ประทับของฝ่ายใน และบาทบริจาริกาของพระองค์เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว (พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2533)

พ.ศ. 2460 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงมีพระชันษาอย่าง 13 ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระองค์เข้าพิธีโสกันต์เนื่องในพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง ทรงพระกรุณาแต่งเครื่องโสกันต์พระราชทาน พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ณ ที่ประทับบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

นอกจากการศึกษาที่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรีฯ จัดประทานแล้วพระองค์ใหญ่ยังทรงหาวิชาเพิ่มเติมคือ วิชาเขียนตัวเลขภาษาไทย เป็นครูจากกรมราชเลขาธิการ ทรงเรียนจนเขียนได้นาทีละ 90 คำ และเรียนวิชาพยาบาลทางไปรษณีย์กับโรงเรียนสอนวิชาพยาบาลในอเมริกาจนได้ใบรับรองความรู้ ส่วนวิชาดนตรีทรงมีครูสั่งวาล ซึ่งเป็นครูที่มีชื่อมาสอนถวายที่วังบางขุนพรหม พระองค์ใหญ่ทรงสืบทอดเข้ากับเจ้าน้องและข้าหลวงรุ่นเดียวกันเล่นเครื่องดนตรีชนิดต่างๆ รวมกันเป็นมโหรีวงใหญ่ครบชุด เมื่อคราวรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กับพระธิดาทุกพระองค์ทรงเข้าวงร่วมกันบรรเลงมโหรีถวายฉลองในงานวันนั้นด้วย (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

กล่าวได้ว่าชีวิตในวังบางขุนพรหมนั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (2533) ทรงกล่าวถึงวิธีการเลี้ยงคนของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ความตอนหนึ่งว่า

...เสด็จย่า (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวีมิได้ทรงเลี้ยงคนอย่างฟุ่มเฟือยหรูหรา เพียงแต่กินอิมมอนด์ได้เรียนหนังสือทุกแห่งที่เคยประทับอยู่ จะมีครูดี ๆ มาสอนหนังสือ นอกจากนี้ ก็จะมีประทานเงินเดือน เสื้อผ้าของแต่งตัวเล็กๆ น้อย ๆ เรียกว่าอยู่กับมาด้วยความรัก และกตัญญูเท่านั้น...

ความดังกล่าวสามารถสะท้อนพระปรีชาญาณ และพระอัจฉริยภาพด้านการศึกษาและการพัฒนาสตรีของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ได้อย่างกระจ่างชัดที่สุด เนื่องจากพระองค์ทรงมีพระวิสัยทัศน์กว้างไกลกว่าสตรีทั่วไปในยุคสมัยนั้นจึงมุ่งเน้นให้สตรีทุกคนที่พระองค์ทรงอุปการะเลี้ยงดูไม่ว่าจะเป็นพระนัดดา พระประยูรญาติ รวมถึงข้าราชการบริพารสตรีทั้งหลายได้รับโอกาสการศึกษาเพื่อสตรีเหล่านี้จะได้นำการศึกษาไปพัฒนาตนเองให้มีศักยภาพก้าวทันความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า รัชกาลที่ 7 พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (พระองค์ใหญ่) ต้องทรงช่วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตรับอาคันตุกะต่างประเทศ รวมถึงบุคคลสำคัญของประเทศที่มาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และที่วังบางขุนพรหมบ้างเนื่องจากพระมารดา (หม่อมเจ้าประสงศ์สม ประชวร เป็นเวลานาน)

...ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตพร้อมด้วย พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงเสด็จไปรับพระเจ้าลิโอโพลด์ พระเจ้าแผ่นดินเบลเยียมกับพระราชินีแอสทริดที่สถานีรถไฟจิตรลดาไปยังที่ประทับ...

จากความดังกล่าวข้างต้นสามารถสะท้อนว่าวัตถุประสงค์หลักในการจัดการศึกษาวิชาการตะวันตกขึ้นในวังบางขุนพรหม เนื่องจากขณะนั้นสยามประเทศมีความจำเป็นต้องต้อนรับ พระราชวงศ์ชั้นสูงจากนานาประเทศ รวมถึงราชอาณาจักรที่เสด็จมาเยือน และมาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการเจริญสัมพันธไมตรีทั้งช่วงก่อนเข้าสู่ยุคสงครามโลกครั้งที่ 1 และยุคสงครามเย็น อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่าผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาที่จัดขึ้นภายในวังบางขุนพรหมนี้ สามารถพัฒนาสตรีให้มีความรู้ ความสามารถชั้นสูง จนสามารถเข้าถวายการต้อนรับพระราชวงศ์ชั้นสูง พระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีจากประเทศเบลเยียมได้เป็นอย่างดี สมดังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานนามอย่างไม่เป็นทางการให้ว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

อย่างไรก็ดีภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง เสด็จไปประทับที่บันดุงพร้อมพระบิดา และพระประยูรญาติเป็นเวลานานถึง 14 ปี เมื่อเสด็จกลับประเทศไทย พระองค์และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตรไม่สามารถกลับเข้าประทับที่วังบางขุนพรหมได้ดั้งเดิมอีกต่อไป ทั้งสองพระองค์จึงต้องประทับรวมกันอยู่ ณ สำนักงานบริพัตร ซึ่งเป็นที่เก็บพัสดุต่าง ๆ ที่ย้ายมาจากวังบางขุนพรหม ต่อมาเมื่อวันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2490 พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าอาชวทิศดิศกุล โอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และย้ายไปประทับที่ตำหนักหม่อมเจ้าอาชวทิศดิศกุล ในบริเวณวังวรดิศ ภายหลังจึงสร้างวังของพระองค์เอง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2533 พระชันษา 85 ปี 6 เดือน 2 วัน (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2533 และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตร, 2546)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร (พระองค์กลาง)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร หรือ “พระองค์กลาง” ประสูติเมื่อวันเสาร์ ที่ 16 มีนาคม พ.ศ. 2447 ณ ตำหนักวังบางขุนพรหม โดยพระสวามีที่ตำหนักใหญ่เป็นพระองค์แรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามว่า “สุทธวงษ์ขวิจิตร” เมื่อเจริญพระชันษาขึ้นได้เข้าไปประทับที่สวนดุสิตกับสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีฯ ซึ่งทรงเลี้ยงพระองค์ใหญ่ อยู่ก่อนแล้ว ตั้งแต่ทรงพระเยาว์ไม่ทรงแข็งแรง ประชวรบ่อย ๆ ไม่ค่อยได้ออกวิ่งเล่นหรือตามเสด็จไปที่ต่าง ๆ ดังเช่นเจ้าพี่เจ้าน้องพระองค์อื่น ๆ เนื่องจากต้องประทับปรหมเพราะทรงไข

เมื่อเจ้านายที่ประทับในวังสวนดุสิต เสด็จย้ายไปประทับตามตำหนักในวังสวนสุนันทา พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร ได้มีโอกาสเฝ้าพระองค์เจ้าหมวดีบ่อยครั้งที่ตำหนักพระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จกรมหลวง หรือ เสด็จอภิชาติ, ผู้วิจัย) ในสมัยก่อนที่พระองค์จะเสด็จย้ายออกไปประทับที่วังบางขุนพรหม และได้เฝ้าที่ตำหนักพระวิมาดาเธอ รวมทั้งที่ตำหนักพระองค์เจ้าหมวดีจึงทำให้ทรงสนิทสนมคุ้นเคยกันมาแต่นั้น (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร, 2546)

การศึกษาเล่าเรียนทรงรับการศึกษา ณ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” พร้อมกับเจ้าพี่เจ้าน้องพระประยูรญาติ และข้าราชการ กล่าวได้ว่าพระธิดาทั้งห้าพระองค์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงพระปรีชาด้านการประพันธ์สามารถทรงแต่งกลอนได้ดีทุกพระองค์ และรับสั่งภาษาต่างประเทศได้หลายภาษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร ทรงเคยนิพนธ์เรื่องสั้นไปลงนิตยสาร “สตรีสาร” สมัยแรกตั้ง ทรงใช้นามปากกาว่า “นุ่มนวล” โปรดการเขียนกลอนทั้งในยามว่าง หรือเพื่อประทานพระญาติ และมิตรสหายในเทศกาลปีใหม่ หรือวันประสูติเจ้านาย (หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

ใน พ.ศ. 2503 พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตรทรงนิพนธ์นิทานคำกลอนเรื่อง “ยอดลิง” ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการได้นำไปใช้เป็นหนังสืออ่านนอกเวลาสำหรับเด็กนักเรียนระดับประถมศึกษา (สัมภาษณ์ภิญญารักษ์, 12 พฤษภาคม 2558) นอกจากนี้ระหว่างเสด็จไปประทับที่ชวา ทรงเรียนภาษาดัตช์และภาษาท้องถิ่นจนทรงพูดและเขียนได้ ทรงชำนาญงานฝีมือทุกประเภท โดยเฉพาะแกะตึง ทรงเรียนวิธีทำดอกไม้แห้งประดิษฐ์ และทรงชำนาญในการทำดอกไม้แห้ง ทั้งยังโปรดตัดเศษผ้าลายลูกไม้ต่าง ๆ มาปะบนสมุดโน้ตเล่มเล็กสีสวย ไว้ประทานพระญาติหรือผู้มาเฝ้าในโอกาสต่าง ๆ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร สิ้นพระชนม์ ด้วยพระโรคชรา เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2546 สิริพระชันษา 95 ปี 11 เดือน (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร, 2546)

กล่าวได้ว่าพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตรทรงได้รับการศึกษาถึงพร้อม ทั้ง พุทธศึกษา จริยศึกษา พลศึกษา และหัตถศึกษาอย่างแท้จริง แม้ว่าการพลศึกษาพระองค์จะมีสามารถ ออกวิ่งเล่นได้ตั้งเช่นเจ้าพี่เจ้าน้องแต่พระองค์ทรงมีพระชนมายุยืนนานถึง 95 ปี 11 เดือน สามารถ สะท้อนว่าพระองค์สามารถนำหลักวิชาพลศึกษา ซึ่งรวมถึงวิชาสุขศึกษาเข้าใช้ในดูแลพระวรกาย และการดำเนินชีวิตประจำวันให้สามารถมีพระชนมายุยืนนาน ด้านพุทธศึกษาเป็นที่ปรากฏชัดเจนว่าพระ ปรีชาสามารถด้านภาษาศาสตร์ของพระองค์สามารถประพันธ์บทกวีและนิทานได้ดีในระดับลงตีพิมพ์ เผยแพร่ในนิตยสารสตรีชั้นนำของประเทศในขณะนั้น อีกทั้งได้รับนิทานสำหรับเด็กที่ทรงนิพนธ์ก็ ได้รับคัดเลือกจากกระทรวงศึกษาธิการให้เป็นหนังสืออ่านนอกเวลา สะท้อนพระอัจฉริยภาพในการ ผสานวิชาด้านภาษาศาสตร์ และจริยศึกษา ให้สามารถเข้าใจง่าย เข้าถึงเด็ก ในวัยเรียน เป็นเครื่อง ยืนยันอีกประการถึงคุณค่าทางด้านวรรณกรรมของพระองค์ท่านเป็นอย่างดี ด้านหัตถศึกษา พระองค์ สามารถประดิษฐ์งานฝีมือต่าง ๆ ทั้งแบบจารีตโบราณ และแบบตะวันตก เป็นสตรีผู้มีความล้ำสมัย รู้จักนำสิ่งของรอบตัว รวมทั้งของเหลือใช้มาก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด และยังมีจิตใจเอื้อเฟื้อเพื่อแม่ พระปรีชาทั้งหมดนี้สะท้อนผ่านการงานประดิษฐ์ที่พระองค์ทรงนำเศษผ้าลายลูกไม้ต่าง ๆ มาตกแต่ง สมุดเพื่อประทานญาติหรือผู้มาเฝ้า นอกจากการใช้สิ่งของต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์สูงสุดตามหลัก เศรษฐศาสตร์และ ยังทรงใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์ และเป็นแบบอย่างในการเมตตาเอื้อเฟื้อเพื่อแม่ ต่อผู้อื่น อย่างน่าคาราวะยิ่ง

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย เป็นพระธิดาลำดับที่ 3 ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตร สุธกุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กับ หม่อมเจ้าประสงค์สม ประสูติเมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2451 มีพระนามเรียกว่า “พระองค์เล็ก” ซึ่งพระองค์มักจะลงพระนามในจดหมายว่า “เล็ก” พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉวีพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ทรงรับพระองค์ไปเลี้ยงเมื่อย้ายไปประทับ ที่ ตำหนัก “เกาะขวาง” ในพระราชวังดุสิต ขณะพระองค์มีพระชันษายังไม่ครบขวบ ท่านทรงอุปถัมภ์ เลี้ยงดูด้วยความทะนุถนอมอย่างดียิ่ง แต่มิได้ทรงตามใจจนเกินไป ฉะนั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า พิสิฐ สบสมัยจึงเจริญเติบโตขึ้นเป็นเด็กที่อ่อนโยนว่านอนสอนง่าย เป็นผู้มีสุขภาพดี อ้วนท้วน ผิวขาว และ ยิ้มแย้มแจ่มใสอยู่เสมอ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2533)

ในเรื่องการศึกษา ขั้นต้นได้เริ่มเรียนหนังสือไทยกับสุภาพสตรีที่อยู่ในพระอุปถัมภ์ของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุประดิษฐา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ตามแบบจารีตโบราณ ในพระราชวัง สามารถอ่านหนังสือออกเมื่อมีชันษาเพียง 4 ขวบเท่านั้น ต่อมาเมื่อสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมล มารศรี พระอัครราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวง ศรีรัตนโกสินทร์ ทรงย้าย ออกจากตำหนักสวนนกไม้ไปประทับ ณ ตำหนักที่สร้างใหม่ในวังบางขุนพรหม พระนัดดาทั้งหลายที่ อุปการะ ได้แก่ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (พระองค์ใหญ่) และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (พระองค์สี่) จึงได้ย้ายออกมาประทับที่วังบางขุนพรหมรวมกับเจ้าพี่เจ้าน้อง พระองค์อื่นๆ สำหรับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุประดิษฐา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จกรมหลวง) และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสูภสมัย (พระองค์เล็ก) ยังคงประทับอยู่ ภายในวังสวนดุสิต และต่อมาจึงได้ย้ายไปประทับที่วังสวนสุนันทา

อย่างไรก็ตาม พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสูภสมัย (พระองค์เล็ก) ต้องเสด็จมาที่วังบางขุนพรหม ทุกวันเพื่อร่วมเรียนหนังสือ พร้อมกับเจ้าพี่เจ้าน้อง ณ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ซึ่งนอกจากเรียน วิชาภาษาไทยแล้ว สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรียังโปรดให้เรียนภาษาอังกฤษตั้งแต่มีพระ ชันษาเพียง 6 – 7 ขวบ เท่านั้น ครั้นเมื่ออายุ 13 ปี จึงหยุดเรียนภาษาไทยและเรียนภาษาฝรั่งเศสตาม พระดำริของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

ใน พ.ศ. 2466 พระพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุประดิษฐา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จกรมหลวง) จึงย้ายออกมาประทับ ณ วังบางขุนพรหม พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสูภสมัย จึงได้ย้ายมาประทับรวมกับเจ้าพี่เจ้าน้องนับแต่นั้นเป็นต้นมา

ทางด้านดนตรีนั้น สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเห็นว่าพระธิดาควรศึกษาดนตรีไทยทางเครื่องสาย จึงได้ทรงประทานสอนเองในชั้นแรก แต่ภายหลังโปรด ให้หาครูมาสอนแทนเนื่องจากพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสูภสมัย (พระองค์เล็ก) ทรงมีพระ พละนามัยแข็งแรงที่สุดจึงได้รับเลือกให้ทรงจะเข้ ซึ่งเป็นเครื่องที่หนักแรงกว่าซอด้วง หรือซออู้มาก การเรียนดนตรีนี้เริ่มตั้งแต่ยังมีพระชันษาน้อย ๆ กันทั้งสิ้น เมื่อได้เรียนอยู่เสมอเป็นเวลาหลายปี พระองค์ทรงดีที่จะเข้ได้ดี นอกจากเข้าวงกันได้เรียบร้อยแล้ว ยังทรงสามารถเดี่ยวเพลงลาวแพนได้ อีก ด้วย (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทุมลภินันท์, 2546)

กล่าวได้ว่า พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย (พระองค์เล็ก) ทรงพระปรีชาด้านการอักษรเนื่องจากทรงโปรดการอ่านหนังสือมาก ทั้งหนังสือภาษาไทย และภาษาอังกฤษ รวมทั้งโปรดการทำงานประดิษฐ์ งานฝีมือต่าง ๆ ได้หลายอย่าง ที่ทรงถนัด คือ การถักนิตติ้ง พระอุปนิสัยส่วนพระองค์ค่อนข้างซื่อาย และไม่ถนัดการเข้าสังคม แต่สำหรับผู้ที่คุ้นเคยใกล้ชิดสนิทกันนั้น พระองค์ทรงมีอุปนิสัยร่าเริง และมีพระอารมณ์ขันเช่นหญิงสาวทั่วไป แต่เมื่อเวลาล่วงไปพระองค์ทรงมีบุคลิกเชื่อมั่น เด็ดเดี่ยว เข้มแข็ง ขยันและคล่องแคล่วกว่าเจ้าพี่ เจ้าน้องพระองค์อื่นๆ เป็นองค์เดียวที่ทรงหัดขี่รถยนต์ และทรงขับได้ดี นอกจากนี้ยังโปรดกีฬาปิงปอง อีกด้วย

ใน พ.ศ. 2480 ได้เสด็จกลับเมืองไทยโดยประทับที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (พระองค์สี่) และหม่อมเจ้าฉัตรมงคล โสณกุล ที่บ้านเช่าย่านสุขุมวิท ในปีเดียวกันได้เสกสมรสกับหม่อมเจ้าโกสิต ซึ่งสำเร็จการศึกษาปริญญาจากมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด และเข้ารับราชการ ในกรมป่าไม้ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2483 ได้ประทานกำเนิดธิดาคนเดียวของท่านซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ประทานนามมาจากชื่อว่า “หม่อมราชวงศ์พิลาศลักษณ์”

พ.ศ. 2484 พระองค์เสด็จไปยังเมืองบันดุงเพื่อร่วมฉลองในการที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตเจริญพระชันษาครบห้ารอบ ในการนี้ได้ทรงพาหม่อมราชวงศ์พิลาศลักษณ์ไปเฝ้า ณ เมืองบันดุงด้วย การไปเฝ้าที่บันดุงครั้งนี้นับเป็นครั้งสุดท้ายที่มีโอกาสเฝ้า สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (ทูนกระหม่อมพ่อ) เมื่อเสด็จกลับเมืองไทยตำหนักถูกระเบิดพระองค์จึงต้องย้ายไปประทับ ณ ตำหนักสมประสงค์ หัวหิน และย้ายตามสามีไปประทับที่จังหวัดแพร่ จนถึง พ.ศ. 2489 จึงเสด็จกลับมาประทับที่สำนักงานบริพัตร พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย (พระองค์เล็ก) สิ้นพระชนม์ด้วยพระหทัยวายเมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2517 พระชันษา 66 ปี พระราชทานเพลิงพระศพ ณ วัดเทพศิรินทราวาสเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม 2517 ((พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขุมมาภินันท์, 2546 และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน ประสูติเมื่อวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2452 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 พระราชทานนามว่า “จุไรรัตนศิริมาน” ซึ่งพระองค์คิดผูกขึ้นให้คำแปลทำนองเดียวกับ “จุฬาลงกรณ์” คือ เครื่องประดับผม พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน เป็นพระธิดาลำดับที่ 4 ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์กับหม่อมเจ้าประสงค์สม จึงมีพระนามเล่นว่า “พระองค์สี่” เวลาทรงพระนามท้ายจดหมายมักทรงเขียนว่า “๔” (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

เนื่องด้วยพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมานทางประทับกับสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมालมารศรี พระอัครราชเทวี “เสด็จย่า” ณ ตำหนักสวนนกไม้ ร่วมบรรทมพระที่ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงเป็นพระนัดดาที่มีความสนิทสนมหาผูกพันกับสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มากเป็นพิเศษ เมื่อพระองค์เจ้าสุขุมมาภินันท์ประสูติ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงรับมาอุปการะเลี้ยงดูอีกพระองค์หนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมานทรงรักพระองค์ชาย โดยรับสั่งเสมอว่า “รักเหมือนกับเป็นลูกคนแรก” แสดงความรักสามัคคีระหว่างพี่น้องแม้จะเป็นพี่น้องต่างมารดาที่ทรงห่วงหาอาทร แม้นยามต้องเสด็จลี้ภัยทางการเมืองเจ้าพี่เจ้าน้องแห่ง วังบางขุนพรหม ทรงมีความรักสามัคคีต่อกันอย่างน่าชื่นชม (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขุมมาภินันท์, 2546)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (2544) ทรงนิพนธ์พระจริยาวัตรขณะประทับ ณ วังบางขุนพรหมในด้านลึกและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเรื่องราวประวัติศาสตร์ดังความต่อไปนี้

...ตำหนักใหญ่เมื่อแรกสร้างนั้น ทูลกระหม่อมทำเหมือนเจ้านายฝรั่ง ชั้นล่าง มีห้องรับแขกเล็ก ๆ ห้องหนังสือ ห้องอาหารเลี้ยงโต๊ะใหญ่ ซึ่งผู้รับเชิญโดยมากเป็นฝรั่ง พอจะลงจากข้างบนเดินคางเขนกันเป็นคู่ ๆ ข้างบนมีห้องประทับส่วนพระองค์และเสวยบนนั้นกับท่านหญิงแม่ มีห้องบรรทมขนาดใหญ่ซึ่งบรรทมด้วยกัน ห้องแต่งพระองค์เป็นห้องเล็กอยู่ข้าง ๆ ข้างบนนี้มีห้องรับแขกสี่มุมห้องใหญ่และต่อไปเป็นห้องสีน้ำเงินห้องเล็ก ตั้งพระทัยให้ท่านแม่รับแขกของท่านแม่อย่างผู้หญิงกันเอง แต่ท่านแม่ไม่ใช้เลย ท่านแม่ประทับอยู่กับทูลกระหม่อมพ่อในห้องส่วนพระองค์ ภายหลังท่านแม่ประชวรแล้วทำห้องบรรทมต่อจากห้องสีน้ำเงินออกไป...

จากพระนิพนธ์ดังกล่าวนอกจากจะได้ศึกษารายละเอียดของวังบางขุนพรหมแล้ว ประการสำคัญ คือ การสะท้อนพระวิสัยทัศน์ที่ล้ำสมัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ การที่ผู้วิจัยกล่าวว่า ล้ำสมัยนี้มิได้หมายความว่าเพียงสถาปัตยกรรมทั้งภายนอกและภายในอาคารเท่านั้น แต่รวมถึง การจัดวางพื้นที่ใช้สอยที่พระองค์ทรงคำนึงถึงรายละเอียดปลีกย่อยได้อย่างน่าประทับใจ พระองค์ทรงจัดพื้นที่สำหรับพระชายาในการต้อนรับแขกสตรีที่เข้าเฝ้าหม่อมเจ้าประสงค์สม เพื่อให้พระองค์ได้มีพื้นที่เป็นการส่วนตัวการพบปะพูดคุยหรือทำกิจกรรมต่าง ๆ สะท้อนผ่านพระนิพนธ์ว่า “...ทูลกระหม่อมพ่อ..ตั้งพระทัยให้ท่านแม่รับแขกของท่านแม่อย่างผู้หญิงกันเอง” ทั้งนี้หม่อมเจ้าประสงค์สม ทรงเป็นเบญจกัลยาณีโดยสมบูรณ์มีความอ่อนน้อมถ่อมตน ดังความตอนหนึ่งใน พระนิพนธ์ว่า “...แต่ท่านแม่ไม่ใช่เลย...” ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์ทรงตามเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (2544) ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับพระอาการและการเตรียมการต่าง ๆ ภายหลังจากที่สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัติกรุงเทพฯ ๓ ความว่า

...ครั้นรัชกาลที่ 5 ประพาสยุโรปครั้งที่สอง หมอฝรั่งที่ตรวจรักษาพระองค์คนหนึ่งทูลพ่อว่า “เสด็จอยู่ไม่ได้อีกนานหรอก” พ่อกลับมาแล้วกระซิบทูลเสด็จย่าว่า ให้สร้างตำหนักที่วังบางขุนพรหมเถิด แต่เสด็จย่าทรงไม่ยอมรับความจริง เมื่อรัชกาลที่ 5 สวรรคต จึงต้องเข้าไปอยู่ในสวนดุสิตหลายปีกว่าตำหนักที่ วังบางขุนพรหมจะเสร็จ...

...เมื่อสร้างเสร็จพวกเจ้าพี่ฝึกละเลงขนมเบี๊องเพื่อถวายรัชกาลที่ 6 ซึ่งเสด็จมาในงานขึ้นตำหนัก ไปฝึกที่ตำหนักเกาะกลางของเสด็จกรมหลวง (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี)...

จากความดังกล่าวสะท้อนว่าเด็กชาววังทั้งหลายเมื่อต้องฝึกการทำขนมหรือทำกับข้าวมักจะไปฝึกตามตำหนักของเจ้านายพระองค์ต่าง ๆ เพื่อเป็นการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริง นอกจากนี้ยังทรงนิพนธ์ถึงการเรียนการสอนใน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ความว่า

...วังบางขุนพรหมนั้นตอนหลังต่อเติมออกมาอีกหลายตึก ความที่ครอบครัวใหญ่ ขึ้นมาทุกที...จนอาณาบริเวณวังบางขุนพรหมเหมือนตำบลเล็ก ๆ อยู่กันเป็นหมู่บ้าน ๆ ...ต้องทำบัญชีทั้งหมด...ตำหนักไม้ (ตำหนักหอ) เป็นของคุณยายและคุณข้าหลวง ... สำหรับร้อยดอกไม้เวลามีงาน...เรือนอีกหลังกลางสนามเรียกว่า “ตำหนักเล็ก” สำหรับ ป่า (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์)

...ทำการฝีมือต่าง ๆ ทรงร้อยมาลัยและจัดดอกไม้ที่นั่น ฝีพระหัตถ์ดีเหลือเกินที่ พวงมาลัยมีริบบิ้นติดก็ปักคิด เพราะต้องร้อยเป็นจำนวนมากตอนถวายเลี้ยง ป่านี้ง่่งในการ ฝีมือทุกอย่าง เลือกลาน ๆ ทรงจัดให้ทุกคนโดยตัดเองบ้าง ใช้ข้าหลวงบ้าง แต่งตัว เหมือนกัน 4 พระองค์ เพราะพระองค์ทำยังเล็ก...

ความดังกล่าวนอกจากแสดงถึงอาณาบริเวณที่กว้างขวางและโอบล้อมด้วยเรือนข้าหลวง ที่เปรียบได้กับตำบเล็ก ๆ แล้วยังสะท้อนพระปรีชาสามารถด้านทัศนศิลป์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธาทิพย์รัตน กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ที่ทรงถ่ายทอดให้กับพระนัดดาและพระประยูรญาติ ตลอดจนข้าหลวงวังบางขุนพรหมจนสามารถนำไปประกอบอาชีพได้ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวต่อไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (2544) ทรงกล่าวถึง การเรียนการสอนภายใน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ที่ผสมวิชาตามแบบโบราณ และวิทยาการสมัยใหม่กับการศึกษาแบบ บูรณาการและเป็นองค์รวม ความว่า

...เสด็จฯสอนการเล่นโบราณที่เมื่อตอนท่านเล็กๆ ทรงเล่นในวังหลวง อันหนึ่งชื่อว่า “ไชโย” อันหนึ่งเรียก “ช่วงชัย” ต้องการคนเล่นมาก ๆ ซึ่งเรามีทั้ง เด็กชาย เด็กหญิงสนุกเหลือเกิน ไม่เคยเห็นใครเล่นเลยโยนลูกผ้ากลม ๆ แล้ว แย่งกัน...

จากความดังกล่าวนับเป็นพระปรีชาญาณด้านการศึกษาในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริ อัครราชเทวีทรงสร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ ผสานการเล่นโบราณอย่างสนุกสนานเพลิดเพลิน อย่างไรก็ตามยังมีการเล่นที่เด็กนักเรียนรังสรรค์ขึ้นมาอย่างสนุกสนานซึ่งสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทุมลามาตริฯ ทรงพิจารณาแล้วแต่กรณี อย่างเช่นกรณีเล่นน้ำฝน ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไร รัตนศิริมาน ทรงนิพนธ์ไว้ นับได้ว่าเป็นการเล่นที่เด็กทั่วไปทุกคนชื่นชอบยิ่งนัก เนื่องจากการได้วิ่ง เล่นถือเป็นความสนุกพื้นฐานที่เด็กทั่วไปชื่นชอบ เมื่อผนวกกับสายฝนที่โปรยปรายลงมาให้ชุ่มฉ่ำ ความสนุกยิ่งเท่าทวีคูณ ความว่า (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

...เรื่องการเล่นที่ลำบากอย่างหนึ่ง คือ เล่นน้ำฝน ต้องขออนุญาต ฝนตกใหญ่ จริง ๆ จึงจะประทานให้เล่น ลงไปเล่นทั้งพี่น้องและคุณข้าหลวง...วิ่งไล่จับกันกว่าฝน จะหยุดก็เหนื่อยพอดี แต่เรื่องน้ำท่วมมนั้นท่วมทุกปี มักขึ้นเวลาเช้าและเลือนหายไป วันละหน้อย ๆ ท่วมที่ราววันละ 2 ชั่วโมงเท่านั้น... เรื่องน้ำลตนั้นวันหนึ่งสายมาก แล้ว พวกพระธิดากำลังเรียนหนังสือกับ “ยายดา” (Miss Ida Gilmore) ครูสอน

ภาษาอังกฤษ ดูน้ำเกรงว่าจะหยุดท่วม ลงท้าย ครูเข้าใจ บอกให้เอาชุดโสร่งอาบน้ำ
มาให้ครู 1 ตัว แล้วจะได้ลงเล่นด้วยกัน...

ความดังกล่าวนั้นจะสะท้อนภาพความซุกซนไปบ้างแต่สามารถสะท้อนภาพความสัมพันธ์ที่ดียิ่ง
ระหว่างครูและศิษย์ ณ บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ที่ต่างเรียนรู้วัฒนธรรมของกันและกันสอดคล้องกับ
การเรียนภาษาต่างประเทศข้อการเรียนรู้อ่านวัฒนธรรม กล่าวคือ นักเรียนได้เรียนรู้การสนทนา
ภาษาอังกฤษจากการดำเนินชีวิตประจำวัน พร้อมทั้งเรียนรู้ทัศนคติ ค่านิยมของชาวตะวันตกไป
พร้อมๆ กับการเรียนภาษาอังกฤษ การเรียนการสอนดังกล่าวได้ทั้งความสนุกสนานเพลิดเพลิน และ
การประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมานเสด็จไป
ประทับ ณ เมืองบันดุง ประเทศอินโดนีเซีย หลังจากนั้นพระองค์ทรงเสด็จกลับเมืองไทย และ
เสกสมรสกับ หม่อมเจ้าฉัตรมงคล โสณกุล ที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2480
ทรงพาโอรสไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตที่บันดุง
พระองค์เสด็จเยี่ยมพระบิดา ณ เมืองบันดุง ประเทศอินโดนีเซีย ทุกปีกระทั่งญี่ปุ่นบุกเข้าบันดุง จึง
มิได้เสด็จไปอีก เมื่อเสด็จกลับเมืองไทยช่วงสงครามโลกทรงประทับที่หัวหิน และเข้าประทับที่
สำนักงานบริพัตร กรุงเทพมหานคร ตามลำดับ หลังจากนั้นทรงสร้างตำหนักที่ถนนชิดลม และเปิด
เป็นโรงเรียนอนุบาลจุไรรัตน มีโอรสธิดา คือ หม่อมราชวงศ์อายุมงคล พันเอก หม่อมราชวงศ์ถวัลย์
มงคล หม่อมราชวงศ์สุมาลยมงคล และหม่อมราชวงศ์จิตุมงคล โสณกุล เมื่อทรงพระชนมชีพ
อาการประชวรด้วยพระโรคทางพระหทัย สิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษา 91 ปี 11 เดือน วันที่ 24
พฤศจิกายน พ.ศ. 2543 (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรกานต์มณี

ประสูติเมื่อวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2455 เป็นพระธิดาพระองค์ที่ 5 ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจันทรกานต์มณี
เสกสมรสกับหม่อมเจ้าอรชุนชิษณุ สวัสดิวัฒน์ มณีดา คือ หม่อมราชวงศ์เดือนเด่น โอรส คือ
ศาสตราจารย์ ดร. หม่อมราชวงศ์ชิษณุสรร สวัสดิวัฒน์ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรกานต์มณี
สิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษา 65 ปี 3 เดือน (พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสุภมาภินันท์, 2546)

หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล

หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล : นางเสมียนหลวง จาก “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล หรือท่านหญิงใหญ่ของวังวรดิศ ประสูติวันอังคารที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2429 เป็นพระธิดาองค์ใหญ่ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมนาม หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ถึงชีพิตักษัยเมื่อวันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2521 รวมชันษา 92 ปี (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล เป็นเจ้านายที่มีความใกล้ชิดกับเจ้านายวังบางขุนพรหมเป็นอย่างดี ด้วยสืบเนื่องมาแต่เมื่อชันษา 5 ขวบ ทรงเห็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และรักตั้งแต่นั้น จนเมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2439 หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ได้เข้าร่วมพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ (พิธีโกนจุก) ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบิดาส่งไปแต่งตั้งที่ตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมลามารศรีฯ เนื่องจากหม่อมเจ้าจงจิตรถนอมพอพระทัยที่จะเสด็จอยู่กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ (ทูนกระหม่อมหญิง) ต่อมา พ.ศ. 2444 พระบิดาจึงส่งตัวไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่สำนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมลามารศรีฯ และได้ถวายงานใกล้ชิดตลอดมา

หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล (2550) ทรงนิพนธ์ถึงพระประวัติส่วนพระองค์ด้านการศึกษาและพระกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการฝ่ายใน ตำแหน่ง “นางเสมียนหลวง” ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเป็นการสะท้อนรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อสตรีตลอดจนผลสัมฤทธิ์ของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ผ่านพระนิพนธ์ ดังความต่อไปนี้

...ความจำจากโรงเรียนสุนันทาลัย...

...ปรีตณโกสินทร์ศก 113 (พระพุทธศักราช 2437) เสด็จพ่อโปรดให้ข้าพเจ้าเข้าไปเป็นนักเรียนโรงเรียนสุนันทาลัย (ปัจจุบันนี้เป็น โรงเรียนราชินี ตั้งอยู่ที่ปากคลองตลาด, ผู้วิจัย) ในโรงเรียนครั้งนั้นมีนักเรียนราว 25 -30 คน เพราะใช้แต่ตึกประชุมของโรงเรียนหลังเดียวเท่านั้น คือ ห้องประชุมใหญ่ของโรงเรียนราชินีเดี๋ยวนี้ เดิมกันเป็น 4 ห้อง ชั้นล่างเป็นที่เรียนและรับประทานอาหาร ห้องรับประทานอาหารของครูหม่อมชาตอังกฤษแยกรับประทานต่างหาก ส่วนครูไทยรับประทานอาหารอยู่กับนักเรียน จัดเป็นที่ยกพื้นสองข้าง ตั้งสำหรับ ชั้นน้ำ กระโถน รับประทานทีละ 2 คน นักเรียนเวลานอนใส่เสื้อกระโปรงนอนสีขาวของโรงเรียน เข้านอนเวลา 2 ทุ่ม ชั้นใหญ่นอนเวลายามครึ่ง (คือ 4 ทุ่มครึ่ง ยามหนึ่งมี 3 ชั่วโมง รวมวันหนึ่งมี 8 ยาม, ผู้วิจัย) ตื่นนอนเวลา 6 นาฬิกา 30 นา ต้องรองจนครูลั่นระฆัง 7

นาฬิกา จึงจะลุกได้ ต้องอาบน้ำก่อนทุกคน แล้วลงจากบนตึกนอก ให้ครูตรวจความสะอาด เช่น เล็บมือ ไบหู แล้วจึงเข้ารับประทานอาหารเช้า มีข้าวต้มและของหวาน เสร็จแล้วออกเล่นที่สนามหญ้าและต้องมีหน้าที่ผลัดเวรกันทำความสะอาดกรงนกพิราบ ขูดขี้นก ล้างอ่างน้ำ แล้วโรยข้าวเปลือก มีนกพิราบเข้าอยู่เต็มกรงราว 40 ตัว ข้าพเจ้ารู้สึกเบื่อร้อนมากเพราะเกลียดขี้นก เวลำนำความสะอาดมีนักเรียนชั้นใหญ่ควบคุม เช่น หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล หม่อมเจ้ามณฑลารพ กมลาศน์ พวกเราเด็ก ๆ เป็นผู้ช่วย ด้วยความเบื่อร้อนนี้ เวลากลับวังได้ทูลฟ้องเสด็จพ่อว่า...

“ครูใช้ให้ขูดขี้นก”

รับสั่งว่า “ดีแล้ว เขาต้องใช้เช่นนั้น”

เวลา 9 น. เข้าห้องเรียน เวลา 10.30 น. หยุดพักราว 15 นาที รับประทานอาหารนิดหน่อย เช่น ข้าวโพดต้ม ข้าพเจ้ากับเพื่อนนักเรียนชอบช่วยกันแกะคลุกเกลือพริกไทยใส่หีบกระดาษ มีช้อนติดไปด้วย เอาไปรับประทานในห้องเรียน เวลาหัดวาดเขียน นักเรียนนั่งกับพื้น มีม้ายาว 2 ตัว เวลาครูเดินไปข้างหน้า ข้างหลังก็หยิบขึ้นรับประทาน ถ้าครูมาข้างหลัง ข้างหน้าก็รับประทานผลัดกันจนหมดหีบ ข้าพเจ้ายอมรับว่าเป็นเด็กชนมาก แต่ไม่ได้ขี้เกียจเรียน...

...เราเรียนกับครูอังกฤษทุกคน ตอนแรกเข้าไปอยู่ มี Miss Smith อาจารย์ใหญ่ Miss Cole, Miss Shakespeare ครูคนไทยมี ครูชำ ครูมี ครูสุด (คุณหญิงศรีธรรมมาธิราช) ครูผู้ชายมี 1 คน ชื่อ ครูเปีย ต่อมาแหม่มครูทั้ง 3 คน กลับไปอังกฤษจึงต้องหาส่งมาใหม่ มี Miss Robertson M.A. เป็นอาจารย์ใหญ่ Miss Caver (ภายหลังแต่งงานกับ Mr. Graham ที่ปรึกษากระทรวงเกษตร)...

...ต่อมา ‘ครูมี’ ต้องไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เพราะ ‘สมเด็จพระบรมราชินีนาถ’ โปรดให้เข้าไปถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าลูกเธอ ในรัชกาลที่ 5 ครูชายจึงเปลี่ยนมาเป็นครูรูป ซึ่งเป็นขุน วิสิทธิ์ฯ ขอมมาจากโรงเรียนราชกุมารี ครูชุดที่ 3 มี Miss Paethop อาจารย์ใหญ่ Miss Belle, Miss Athorse, Miss Boquel ชุดที่ 4 มี Mrs. Clark เป็นอาจารย์ใหญ่ Miss Sheepshang, Miss Stazy, Miss Robert ต่อมาแหม่มแขกส่งมาจากอินเดีย คือ Mrs. Winterbrin มีลูกสาวมาด้วย ชื่อ Evalin แหม่มแขกสำหรับสอนถักลูกไม้ เพราะอาจารย์ใหญ่นี้เข้ามาสอนเมื่อตอน Mrs. Clark เป็นอาจารย์ใหญ่ เพราะอาจารย์ใหญ่นี้สามี รับราชการอยู่อินเดีย เป็น

แม่หม้าย Mr.Johnson เป็นผู้เลือกมา ในตอนนี้กุ๊ลีและบ๊อยที่เคยใช้อยู่เดิมเป็นคนจีน ก็ต้องเปลี่ยนเป็นชาวอินเดียนทั้งหมด นอกจากคนทำครัวและซักฟอก คนทำที่นอนนักเรียนใช้หญิงคนไทย...

...ขอย้อนเวลาเรียนต่อ...เวลา 12 นาฬิกา หยุ่ได้รับประทานอาหารกลางวัน ต้องเดินแควรรอบห้องก่อนจึงจะเข้าห้องรับประทานอาหาร มีอาหารครบชุด แกลงเผ็ด ผักจิ้ม ของหวานมีขนมและผลไม้เสร็จแล้วนอนพักกลางวันราวครึ่งชั่วโมง นักเรียนที่พูดภาษาอังกฤษได้บ้างแล้วต้องผลัดเวรกันเข้าไปรับประทานอาหารกลางวันกับครูหม่อมอังกฤษวันละคน เพื่อหัดประเพณีรับประทานอาหารแบบอังกฤษ และหัดพูดภาษาอังกฤษกับครูด้วย...

...ตอนบ่ายเรียนจนเวลา 16 นาฬิกาแล้วออกเล่นกีฬาที่สนาม เกมที่นั่นมีโกรเก แบดมินตัน คริกเก็ต นักเรียนชั้นใหญ่เล่นเทนนิสกับครู เมื่อเล่นแล้วเหงื่อออก ครูจัดเสื้อสักหลาดไว้ให้ใส่ซึ่งเป็นของโรงเรียน นอกจากนี้ ครูยังแบ่งที่ดินออกเป็นแปลงเล็ก ๆ ในสวน ให้นักเรียนหัดทำสวนปลูกต้นไม้ เวลา 18.30 น. เดินแถวเข้าห้องไปรับประทานอาหารค่ำ นักเรียนชั้นเล็กเมื่อรับประทานอาหารแล้วพักสักครู ไปอาบน้ำนอน ชั้นใหญ่ต้องทำการบ้านที่ครูเขียนให้ทำแต่ตอนเช้า เสร็จแล้วไปรับประทานอาหารว่างเล็กน้อย กลับไปอาบน้ำและเข้านอน มีเสื่อนอนของโรงเรียนให้ใส่ทุกคน เป็นสีขาว กระโปรงยาวตลอด เวลาครูใหญ่รับประทานอาหารค่ำแล้ว ต้องมาสูดไนต์ (ราตรีสวัสดิ์)...

...เมื่อปี พระพุทธศักราช 2444 เกิดความที่โรงเรียน เนื่องจากครู Mrs. Clark ทำโทษหม่อมเจ้าเฉลียววรรณมาลา (แป้น) กมลาคณ์ โดยกักขังไว้บนตึก ข้าพเจ้าและเพื่อนนักเรียนอื่น ๆ พวกกันโกรธครูมากจึงช่วยกันทะเลาะกับครู ถึงวันเสาร์ Mrs.Clark ตาม Mr.Johnson มาชำระนักเรียนที่ชน ครูเลือกข้าพเจ้าไปที่โต๊ะชี้แจงกับ Mr.Johnson ได้พูดภาษาอังกฤษกันตลอดเวลา ครู Johnson ว่า แกเสียใจมากทำไมพวกเราจึงได้ชนนัก ข้าพเจ้าได้ตอบกับแกว่า เป็นด้วยแกเลือกครูไม่ดี ถ้าครูใหญ่อย่างเช่น Miss Smith พวกเราจะไม่เป็นเช่นนี้เลย เราหาข้อความที่ครูบกพร่องมากกว่า เช่น แต่ก่อนมีนกพิราบเต็มกรง บัดนี้ก็ของครูฆ่าเสียจนหมด และน้ำฝนที่นักเรียนรับประทานบางทีก็มีกลิ่นเหม็น ถ้านักเรียนเป็นโรคร้ายด้วยผิมน้ำ ครูยอมให้ทำอะไร ? ในที่สุด ครูยอมให้ออกจะจำนนต่อคำพูดของข้าพเจ้า แต่พอ

กลับมาถึงวัง เสด็จพ่อกริ้วมาก รับสั่งให้ลาออกจากโรงเรียนและรับสั่งให้พระองค์เจ้า จรูญศักดิ์กฤดากร พาไปขอโทษครูที่โรงเรียน รับสั่งว่าถ้าไปคือ ไม่ขอโทษให้เข้าที่จรูญศักดิ์ได้ เป็นอันเรียบร้อยต่อมภายหลัง เวลาพระองค์เจ้าจรูญศักดิ์ ท่านพบข้าพเจ้า มักเรียก ข้าพเจ้าว่า Naughty Girl เสมอ...

จากการดังกล่าวข้างต้นสะท้อนได้ว่า พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถมีความกล้าแสดงออก แม้จะชน และแก่นไปบ้างตามวัย อย่างไรก็ตาม ภาพที่สะท้อนได้ชัดเจนที่สุด คือ ความสุขุม เรียบง่าย และยุติธรรมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพ ที่ทรงอบรมให้พระธิดารู้จักทำงานต่าง ๆ สะท้อนผ่าน การที่บอกว่าสมควรแล้วที่ครูให้ชุดขึ้นก เป็นการอบรมให้พระธิดาไม่รังเกียจงานในทุก ระดับชั้น และการอบรมดังกล่าวก็สะท้อนผลดี เมื่อพระองค์ทรงมีจิตใจเอื้อเฟื้อต่อสัตว์ สังเกตเห็น ว่านกถูกกักของครู Mrs. Clark จึงรายงานต่อ Mr. Johnson แม้จะเป็นหนึ่งในเหตุผลที่ยกมากล่าวเพื่อ ต้องการช่วยพระสหายก็ตาม

อย่างไรก็ดี หลังจากที่เกิดเหตุการณ์ที่โรงเรียนสุนันทาลัย หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม จึงออกจากโรงเรียนสุนันทาลัยและเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังที่ตำหนักพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายให้เป็นพนักงาน ฝ่ายใน ดังความตอนหนึ่งที่ทรงบันทึกไว้ว่า (เรื่องเดียวกัน, 2550)

...ปีพระพุทธศักราช 2444 นั้นเอง ข้าพเจ้าต้องเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่ตำหนักพระนางเจ้า พระราชเทวี เสด็จพ่อได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายให้ข้าพเจ้าเป็นพนักงาน พอได้เฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็มีรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า... “พ่อเขาให้เจ้าเป็นพนักงาน”

ความดังกล่าวสะท้อนภาพแห่งความเมตตาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีต่อพระราชนัดดาเป็นยิ่งนัก เนื่องจากหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุภาพ และหม่อมน่วม ดิศกุล (โรจนดิศ) พระองค์ประสูติในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสิ้นชีพิตักษัยในสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน นับเป็นระยะเวลา 5 แผ่นดิน

การที่พระองค์ทรงมีส่วนร่วมในเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ โดยเฉพาะประสบการณ์การเรียนรู้วิชาการของสตรีในยุคนั้นตั้งแต่โรงเรียนสุนันทาลัย ไปถึงสำนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมลามารศรี พระอัครราชเทวี ในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ทรงถ่ายทอดประสบการณ์การศึกษาชาววังในชั้นสูง ตลอดจนถึงการถวายงานในตำแหน่ง ‘นางเสมียนหลวง’ ของราชสำนักฝ่ายใน การถ่ายทอดเหตุการณ์ต่าง ๆ ของพระองค์จึงเปรียบเสมือนทรงฉายภาพให้เห็นผ่านพระอักษรดุจเครื่องฉายภาพเคลื่อนไหว ได้ทุกแง่มุม ดังความตอนหนึ่งว่า (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

...ในปีพระพุทธศักราช 2439 วันที่ 30 มีนาคม ถึงกำหนดโกนจุกข้าพเจ้าในงานพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ (พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ คือ พระราชพิธีส่งปีเก่าพร้อมด้วยสิ่งเลวร้าย ต่าง ๆ ไปให้หมด เพื่อเตรียมรับสิ่งเป็นมงคลในปีใหม่ อันตรงกับพิธีตรุษสงกรานต์, ผู้วิจัย) 3 ปีนี้ มีพระเจ้าลูกยาเธอโสกันต์ด้วยสองพระองค์ คือ พระองค์เจ้าคิลกนพรรัตน์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรควิไลยนรบดี) พระองค์เจ้าสุริยประยุรพันธ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส) นอกจากนั้น มีหม่อมเจ้าชาย-หญิงอีกแปดองค์ เกศากันต์ในพระราชพิธีนี้ด้วย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย...

...เสด็จพ่อได้ส่งตัวข้าพเจ้าไปแต่งตัวที่ตำหนัก สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลามารศรี เพราะข้าพเจ้าพอใจจะอยู่กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร (เจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ฯ หรือ ทูลกระหม่อมพระองค์หญิง) เมื่ออยู่ในวัง เคยทรงเล่าประทานข้าพเจ้าว่า เมื่องานพระเมรุเจ้าฟ้าหญิงนภาพรจารัลศรี คุณย่าพาไปงานด้วย ไปเดินตามทูลกระหม่อมพระองค์หญิง ติดอกต้องใจที่จะอยู่กับท่าน ต่อจากนั้นมาไปงานในวังเมื่อใดก็มุ่งที่จะไปเฝ้าทูลกระหม่อมหญิงพระองค์นี้เสมอ มีใครถามก็บอกว่าจะอยู่กับทูลกระหม่อมหญิง จึงเป็นเหตุให้ข้าพเจ้าไป อยู่ในสำนักนี้...

...เมื่อโกนจุกแล้วก็ไป ๆ มา ๆ กลับจากโรงเรียนวันเสาร์ก็ไปอยู่ในวังจนวันจันทร์ เข้าจึงกลับไปเข้าโรงเรียน บางอาทิตย์ก็กลับไปอยู่วังเสด็จพ่อ (วังเก่าเชิงสะพานดำรงสถิต[ย์]) ...

...จน พ.ศ. 2444 ต้องลาออกจากโรงเรียนสุนันทาลัย เพราะชน แผลงฤทธิ์กับครู จนเสด็จพ่อกริ้ว ให้ลาออก แล้วส่งตัวไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่สำนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลามารศรี พระอัครราชเทวี เสด็จพ่อได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอถวายตัวข้าพเจ้าเป็นพนักงาน...

...ในสมัยนั้น ตามวังเจ้านายเห็นว่าควรส่งลูกไปอบรมอยู่ใน
พระบรมมหาราชวัง ถวายเสด็จจ้า เสด็จจ้อ ให้อบรมฝึกกิริยามารยาทการสมาคมใน
กิจการงานต่าง ๆ นับว่าเป็นวิชาสำหรับกุลสตรีจะพึงรู้ ทั้งมีโอกาสได้เฝ้า
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...

จากพระนิพนธ์ดังกล่าวข้างต้นกล่าวได้ว่าในช่วงแรกหลังพระราชพิธีเกศากันต์พระองค์ได้เริ่ม
เข้าไปศึกษาเล่าเรียนในสำนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ (ทูลกระหม่อมพระองค์หญิง) แล้ว แต่เป็นช่วง
วันหยุด สดุดีสถาปนา จนเมื่อลาออกจากโรงเรียนสุนันทาลัยจึงได้ประทับและศึกษาเล่าเรียนพร้อมทั้ง
ถวายงานอยู่ภายในพระบรมมหาราชวังสำนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีฯ และ
สมเด็จฯ กรมหลวง ศรีรัตนโกสินทร ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา
สรุปได้ว่าหม่อมเจ้าหญิงจจิตรถนอม ดิศกุล ทรงเป็น ‘นางเสมียนหลวง’ ของราชสำนักฝ่ายในใน
พระบรมมหาราชวัง พระองค์ได้ทรงเรียนรู้ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวราชสำนักฝ่ายใน อย่างมากมาย
และเป็นอย่างดีที่สุด โดยเฉพาะในพระตำหนักของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราช
เทวี และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทรที่พระองค์ได้ทรง
เข้าไปเป็น ‘พนักงานวัง’ ของพระตำหนักนี้ และที่นอกเหนือจากพระองค์ได้เรียนรู้วิชาการของชาววัง
ในชั้นสูงแล้ว พระองค์ยังได้ทรงเห็นเรื่องราวและความเป็นไปในเหตุการณ์บ้านเมือง ทั้งสุขและทุกข์ใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทุกๆ ด้าน ทรงมีส่วนร่วมในการรับเสด็จตุ๊ก
และดัสเชสส์โยฮันอัลเบรนต์ แห่งเมืองบรันสวิก ประเทศเยอรมนีที่เสด็จมาเยือนพระนคร โดย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ หม่อมเจ้าจจิตรถนอม ดิศกุล
ร่วมโต๊ะเสวยในการนี้ด้วย และยังได้ถวายงานรวมถึงถวายการต้อนรับราชอาคันตุกะต่างๆ อีกหลาย
วาระ ณ วังบางขุนพรหม

นอกจากนี้หม่อมเจ้าจจิตรถนอม ดิศกุล (2550) ยังทรงนิพนธ์ หนังสือ “บันทึกความทรงจำ”
เพื่อถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ชีวิตในทุก ๆ มิติ ให้แก่นุชนรุ่นหลัง ได้นำไปศึกษาหาความรู้ในมิติ
ด้านการพัฒนาสตรี และมิติประวัติศาสตร์ของชาติอย่างทรงคุณค่ายิ่ง สมกับที่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า
สุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ได้เคยตรัสชมหม่อมเจ้าจจิตรถนอม ตั้งแต่ครั้งยังเยาว์ ว่า

...หญิงงนี้เลี้ยงมาไม่เสียข้าวสุกดอก...

หม่อมเจ้ามารยาตภัญญา ดิศกุล

หม่อมเจ้ามารยาตภัญญา ดิศกุล ประสูติเมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2445 เป็นพระธิดาใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับหม่อมแสง ประมาณ พ.ศ. 2450 เมื่อชันษา ได้ 5 – 6 ขวบ ได้ตามเจ้าพี่พระองค์ต่าง ๆ เข้าไปรับพระราชทานน้ำสังข์จากพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เนื่องในพระราชพิธีตรุษ ๓ พระที่นั่งราชฤดี ในพระราชวังดุสิต และได้เฝ้า สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ เป็นครั้งแรก (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ตรัสชวนให้อยู่กับพระองค์ หม่อมเจ้ามารยาตภัญญา ดิศกุล จึงตัดสินใจทูลรับคำทรงชวนทันที ในตอนนั้นหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล(เจ้าพี่หญิงใหญ่) ประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และหม่อมเจ้าพร้อมเพราพรรณ ดิศกุล(เจ้าพี่หญิงกลาง) ก็ประทับอยู่กับสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีฯ ซึ่งเป็นพระญาติสนิท โดยหม่อมเจ้ามารยาตภัญญา ดิศกุล ทรงขานพระนามสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีฯ ว่า “เสด็จป้า” ในขณะนั้นทุกพระองค์ประทับในตำหนักเดียวกัน คือ พระที่นั่งอุดร ต่อมาสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีฯ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉวีภาวพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จกรมหลวง) ทรงย้ายจากพระที่นั่งอุดร ไปประทับที่พระที่นั่งวิมานเมฆ เนื่องจากจะมีการซ่อมแซมเตรียมการรับตุ๊กและดัสเซสส์โยฮันอัลเบรชต์ แห่งเมืองบรันสวิก ประเทศเยอรมนี

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดให้ขึ้นไปประทับบนพระที่นั่งวิมานเมฆนั้นหม่อมเจ้ามารยาตภัญญา ดิศกุล (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550) ได้ทรงอธิบายไว้ดังนี้

...เหตุที่รัชกาลที่ 5 โปรดให้ขึ้นไปประทับบนพระที่นั่งวิมานเมฆ เพื่อให้
เสด็จอยู่ในสถานที่ราชการ อันใกล้ที่ประทับของพระองค์เอง เพื่อมีพระราชกิจใด
จักทรงเรียกได้สะดวก...

หม่อมเจ้ามารยาตภัญญา ดิศกุล ทรงพระปรีชาด้านอักษรทั้งไทย และอังกฤษ เมื่อครั้งประทับที่วังบางขุนพรหม สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีโปรดให้หม่อมเจ้ามารยาตภัญญา อ่านหนังสือถวาย ทั้งกลางวันและกลางคืน มีหนังสืองานพระเมรุ วรรณคดีไทยและหนังสือพิมพ์วันละ 5 ฉบับ เช่น เดลิเมล์ จีนโนสยามวารศัพท์ สยามออบเซอร์เวอร์ และบางกอกไทม์ ซึ่งสองฉบับหลังนี้ ชาวต่างชาติเป็นผู้จัดทำแต่ออกเป็นหนังสือภาษาไทย เนื่องจากหม่อมเจ้ามารยาตภัญญาทรงเรียนหนังสือได้ดีเยี่ยม เมื่อเจริญพระชันษาทรงเป็นสตรีที่ทำงานกิจการต่าง ๆ ได้อย่างดีเยี่ยมในยุคที่หญิงไทยส่วนใหญ่ยังเป็นแม่บ้านแม่เรือน นับเป็นก้าวสำคัญในการเปลี่ยนแปลงบทบาทสตรีไทยในยุคสมัยนั้น

หม่อมเจ้าอังสมาล เกษมสันต์

หม่อมเจ้าอังสมาล เกษมสันต์ เป็นหม่อมเจ้าในพระอุปลัมภ์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ขณะประทับในพระราชวังดุสิต เมื่ออยู่ในวังหลวง หม่อมเจ้าอังสมาล เกษมสันต์ ได้เป็นที่ชมเชยและต้องพระทัยเจ้านาย ได้มีหน้าที่เก็บเงิน และเครื่องเพชรของพระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จกรมหลวง) นอกจากนี้ยังทรงฝึกหัดจัดทำดอกไม้ต่าง ๆ และสอนหนังสือบรรดาหม่อมเจ้าเด็ก ๆ

ขณะประทับที่สวนนกไม้ท่านเริ่มสอนหนังสือโดยเฉพาะวิชาภาษาอังกฤษ ให้กับข้าหลวงเล็ก ๆ และได้เสด็จมาประทับที่วังบางขุนพรหมถวายงานสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี มาโดยตลอด

หม่อมเจ้าผจรงจิตร กฤดากร

หม่อมเจ้าผจรงจิตร กฤดากร เป็นพระธิดาองค์เล็กในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรวรฤทธิ และหม่อมเจิม ประสูติ ณ วังถนนพระอาทิตย์ เมื่อวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2446

หม่อมเจ้าผจรงจิตร กฤดากร ทรงเข้าศึกษา ณ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ด้วยพระปรีชาสามารถทรงเรียนวิชาภาษาอังกฤษ และฝรั่งเศส สามารถรับสั่งอ่านและเขียนทั้งสองภาษาได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังทรงสนพระทัยในการตัดเย็บและงานหัตถศิลป์

ทั้งนี้หม่อมเจ้าผจรงจิตร กฤดากร ทรงนำความรู้ ความสามารถที่ได้รับจาก “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ให้เป็นประโยชน์แก่องค์ และพลเอก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช พระสวามี มาโดยตลอด นอกจากนี้ยังนำความรู้ความสามารถที่ได้รับการถ่ายทอดด้านเย็บปักถักร้อย จากสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ มาประกอบสัมมาชีพ และทรงมีชื่อเสียงอย่างยิ่งในการทำ “ผ้าพิมพ์ไหมพัสเตอร์” ที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

นางบุญนูน บุญรัตนพันธุ์

เกิดปี 2457 บิดาชื่อนูน เป็นนายทหารคนสนิทของทูลกระหม่อม มารดาชื่อนุญนาถ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรีฯ จึงตั้งชื่อว่า “บุญนูน” เป็นข้าหลวงพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทรวงษ์วิจิตร ได้ให้สัมภาษณ์กับกองบรรณาธิการหนังสือ 100 ปี วังบางขุนพรหม เมื่อวันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2544 ว่า (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

...ในวัยเด็กเรียนในวัง กล่าวคือขณะที่เจ้านายเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี พวกลูกหลานคนในวังก็มีครูมาสอน แยกอีกกลุ่มหนึ่งต่างหาก ครูที่มาสอนมีเฉพาะสอนภาคภาษาไทย การเรียนการสอนใช้เวลาไม่นาน จากนั้นนักเรียนก็จะต้องออกไปเรียนต่อโรงเรียนนอกวังเช่นสตรีวิทยา...

กล่าวได้ว่าสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีฯ ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา โดยเฉพาะแต่พระนัดดาและพระประยูรญาติเท่านั้นยังทรงแผ่ความเมตตา จัดการศึกษาให้กับเด็กๆ ที่เกิดและเติบโตขึ้นในวังอีกด้วย เมื่อถึงระดับการศึกษาชั้นสูงก็ยิ่งโปรดส่งให้เรียนเพื่อมิวิชาความรู้สามารถประกอบสัมมาชีพต่อไปได้ในอนาคต

นอกจากนี้ นางบุญนูนยังได้กล่าวถึงพระปรีชาสามารถของเจ้านายแต่ละพระองค์แห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ความว่า

...พระองค์เจ้าศิริรัตบุษบง (พระองค์ใหญ่) ทรงถักโคเซต พระองค์เจ้าสุททรงขวัญจิตร (พระองค์กลาง) ทรงทำดอกไม้ด้วยผ้าแพร พระองค์เจ้าพิสิฐสพสมัย (พระองค์เล็ก) โปรดถักนิตติง แต่เรื่องนิตติงนี้ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (พระองค์สี่) เก่งที่สุด ทรงอ่านหนังสือไปพร้อมถักนิตติงได้...

...ทางดนตรีนั้นพระองค์ใหญ่ทรงซอด้วง พระองค์กลางทรงซออู้ พระองค์เล็ก ทรงจะเข้ พระองค์สี่ทรงซออู้ พระองค์ห้าทรงซอด้วง...

จากความดังกล่าวปรากฏได้อย่างเด่นชัดว่า นอกจากความสามารถในงานฝีมือสมัยใหม่ที่ได้รับจากตะวันตกแล้ว พระธิดาทุกพระองค์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์ วรพินิต ยังทรงดนตรีไทยแต่ละประเภทได้เป็นอย่างดี ดังผู้วิจัยได้กล่าวถึงเมื่อครั้งพระธิดาทรงหัดพระองค์ทรงดนตรีไทยร่วมกับพระบิดา ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ พระธิดาทรงหัดพระองค์ยังเป็นสตรีที่มีความนำสมัย ใฝ่หาความรู้ในการพัฒนาตนเอง อยู่เสมอ ดังบทสัมภาษณ์ของนางบุญนูน ความว่า

...พระธิดาทรงหัดพระองค์โปรดนิยายสารรายักษ์ชื่อ “นารีนาถ” โดยเฉพาะโปรดให้ข้าบุญนูนอ่านให้ฟังพร้อมกันทั้ง 5 องค์ การอ่านก็ให้เน้นเสียงเมื่อเป็นคำพูด...

ความดังกล่าวนอกจากสะท้อนให้เห็นถึงการใฝ่หาความรู้แล้วยังทรงแบ่งปัน และให้นางข้าหลวง ได้ฝึกอ่านหนังสือ เป็นการเรียนรู้ไปพร้อมกับความสนุกสนานว่าเรียงของเจ้านายทั้ง 5 พระองค์ได้เป็นอย่างดี

กล่าวได้ว่าชีวิตทั่วไปของคนในวังบางขุนพรหม ตลอดจนนักเรียนทุกคนใน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต องค์เจ้าของวังทรงให้ความเมตตาโดยทั่วถึงทุกคนของที่ประทาน คือ อาหารทุกมื้อ แต่ละครอบครัวจะนำปิ่นโต มาเบิกข้าวสวย อาหารปรุงสำเร็จ หรือนำอาหารสดจากโรงหุงข้าวไปประกอบเอง ในสมัยนั้น ไข่เป็ดราคาฟองละ 2 สตางค์ น้ำมันก๊าดปีบละ 2 บาท กว๊วยเดี่ยวชามละ 3 สตางค์ นอกจากนี้ยังประทานเงินเดือนลดหลั่นกันไปตามอายุและหน้าที่ คือ ตั้งแต่เดือนละ 1 บาท 2 บาท 3 บาท จนถึง 4 บาท สำหรับระดับล่าง แต่ระดับสูงจะได้รับอัตราเงินเดือนที่แตกต่างไป นอกจากนี้ยังประทานโอกาสทางการศึกษาให้อย่างเท่าเทียมกัน เด็กผู้ชายในวังได้มีโอกาสเล่าเรียน ส่วนใหญ่เข้าศึกษาที่โรงเรียนเทพศิรินทร์เช่นเดียวกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร กรมหมื่นนครสวรรค์วรพินิต พระโอรสองค์ใหญ่ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

สำหรับสตรีในวังบางขุนพรหมนั้น มีการจัดการศึกษาโดยมีครูมาสอนที่เรือนคุณข้าหลวง และในระดับการศึกษาชั้นสูงสุดสำหรับสตรีจะเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติงานกับเจ้านายพระองค์ต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น “วังบางขุนพรหม” จึงเป็นแหล่งรวบรวมศิลปะวิทยาการต่าง ๆ ทั้งตามอย่างจารีตโบราณ และวิทยาการสมัยใหม่ อย่างครบครัน อีกทั้งยังประยุกต์ให้เหมาะสมกับยุคสมัย เป็นแหล่งการเรียนรู้และพัฒนามนุษย์ให้เติบโต และมีความสมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจตามหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา และปรัชญาการศึกษาโดยสมบูรณ์

บทที่ 7

พระประวัติ : พระอาจารย์ผู้ก่อตั้ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตร สุกุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตร สุกุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 และพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (พระอิสริยยศสุดท้าย คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ประสูติเมื่อวันพุธ ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 8 ปีมะเส็ง ตรงกับวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2434 ในพระบรมมหาราชวัง ทรงพระนามว่า

**“สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุกุมพันธุ์ ดิลกจันทนิภาพงศ์
มหามกุฏวงศนราธิราช จุฬาลงกรณนารถราชวโรรส อุดลยยศอุโกโตพงศ์พิสุทธิ์
นรุตมรัตน์ ขัตติยราชกุมาร”**

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตร สุกุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นพระราชโอรสลำดับที่ 33 ในรัชกาลที่ 5 และมีพระเชษฐภคินีร่วมพระครรภ์พระองค์หนึ่ง คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุกุมขัตติยกัลยาณี (พระอิสริยยศสุดท้าย คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์) (กองทัพเรือ, 2493)

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมลมารศรี พระอัครราชเทวี พระมารดาในสมเด็จพระเจ้าบริพัตร สุกุมพันธุ์ ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี (เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ 5) เมื่อ พ.ศ. 2404 เจ้าคุณจอมมารดาสำลีเป็นธิดาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. 2419 สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ ถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2420 ประสูติพระราชธิดาพระองค์แรก คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวง ศรีรัตนโกสินทร์ จากนั้นใน พ.ศ. 2424 ประสูติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุกุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (ประยูร สิริพิพันธุ์, 2525)

สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์เมื่อทรงพระเยาว์ประทับในพระบรมมหาราชวังกับพระชนนี เมื่อเจริญพระชันษาขึ้นทรงเล่าเรียนวิชาต่าง ๆ ตามแบบอย่างธรรมเนียมเจ้านายในสมัยนั้น ที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และโรงเรียนราชกุมารในพระบรมมหาราชวัง เมื่อเจริญพระชันษา ได้ 10 ปี ในวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2434 ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ตามชัตติยราชประเพณี ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนโกลาสรียสงขลา (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2496)

ต่อมาเมื่อพระชนมายุได้ 13 ปี ในวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์เป็นพิธีใหญ่ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มีเขาไกรลาสและมหรสพสมโภชตามสมควร เมื่อโสกันต์แล้วในเดือน มีนาคม ปีเดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาในทวีปยุโรป โดยในระยะแรกทรงเสด็จ ไปประทับและทรงศึกษาร่วมกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (ต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ณ ประเทศอังกฤษเป็นเวลา 2 ทรงศึกษาทั้งวิชาเบื้องต้น ภาษา ตลอดจนขนบประเพณีต่าง ๆ ของชาวยุโรปอีกด้วย

พระประวัติด้านการศึกษา และพระกรณียกิจ

วันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 116

ถึง สุขุมาล

ด้วยฉันทนอย่างพระกายเขียนหนังสือฉบับนี้ด้วยความปลื้มใจเป็นกำลัง ฉันได้ส่งหนังสือลูกชายแลลำเนาที่ฉันตอบเข้ามาให้ คงจะแปลกกันอยู่ในตัว ไม่ต้องเล่าซ้ำ ฉันได้ให้เขารู้ถ้าเรียกตามภาษาอารามว่านิมิต ที่เปนอยู่ในใจฉันประการใดเขาก็แทงมาถูกดังนี้ จะไม่ให้ฉันชื่นใจประการใด ได้นึกไว้แต่ยังไม่ได้รับหนังสือว่าจะกลับไปบอก ว่า **เกือบปรกันได้ว่าลูกเราคคนนี้ไม่เสียคนเลย เปนอันขาด หลักแหลม มันคงมาก ควรจะตั้งใจได้เปนแท้** เมื่ออยู่ในปรัสเซีย ได้ไปมาเฝ้าฯ แทนกับฉันเสมอ เมื่อเอมเปรอมมาที่รถไฟฉันได้ทูลฝาก ก็รับรอง แขนงแรงมาก เห็นว่าเปนการดีหมดแล้ว กลัวแต่จะต้องเปนทหารมากไปจนไม่รู้การพลเรือน แต่เรื่องนั้นจะลงมือก็ต่ออีกสามปีไว้ค่อยคิดอ่านต่อไป คิดถึงเต็มทนทีเดียวจนบ่นไม่ไหวแล้ว

(พระราชหัตถ์เลขา) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ลายพระหัตถ์ฉบับดังกล่าวเพื่อเป็นเครื่องยืนยันพระเกียรติแด่จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ด้วยพระจริยวัตรและพระกรณียกิจนานับการ สมดังพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อวันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2439) (พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493)

จากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวข้างต้นมีใจความสำคัญที่นำความภาคภูมิใจ และปลื้มปิติอย่างยิ่งความว่า

...เกือบปรกัน (ประกัน, โดยผู้วิจัย) ได้ว่าลูกเรานั้นไม่เสียคนเลยเปนอันขาด หลักแหลม มั่นคงมาก ควรจะดีใจได้เปนแท้...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

ความปลื้มปิติของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวีสามารถสะท้อนผ่านลายพระหัตถ์ ฉบับวันที่ 5 ตุลาคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2439) ความตอนหนึ่งว่า

...ความปิติของแม่ไม่ได้ผิดไปจากคำที่ทูนหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, โดยผู้วิจัย) ท่านทรงทำนายแก่ลูกนั้นเลย...ความเชื่อมั่นในใจ แม้ว่าลูกคงจะเป็นผู้บำรุงความศุขกายสบายจิตรของแม่ตลอดชีวิตแม่ ซึ่งจะเบนไปอยู่ในโลกนี้...แม่ผู้มีความรักแลเบิกบานใจเป็นอย่างยิ่ง...

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

นับเป็นระยะเวลาอันเกินสามทศวรรษจาก พ.ศ. 2442 จนถึง วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ที่จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรงอุทิศพระวรกายรับราชการสนองคุณแผ่นดิน สมดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า **“เกิดมาต้องทดแทนคุณแผ่นดิน”** พระองค์ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงปฏิบัติงานต่างพระเนตรพระกรรณมากมายนานับการ พระกรณียกิจของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติด้วยความวิริยะอุตสาหะตลอดรัชสมัย ของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสามพระองค์ซึ่งมีทั้งด้านทหารเรือ ทหารบก และมหาดไทย ยังคงปรากฏอย่างชัดเจน และจารจารึกอยู่ในความทรงจำของปวงชนชาวไทยมาจนถึงปัจจุบัน

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ (2554) ทรงนิพนธ์พระกรณียกิจของ จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ไว้ในหนังสือ เจ้าชีวิต (หนังสือเรื่อง เจ้าชีวิต นี้ เดิมได้ทรงนิพนธ์ไว้เป็นภาษาอังกฤษ เพื่อให้ชาวต่างประเทศได้ทราบถึง ประวัติศาสตร์ของไทยโดยละเอียด ต่อมาจึงทรงแปลเป็นภาษาไทย โดยได้แถลงไว้ว่า “เพื่อให้คนไทยด้วยกันได้อ่านว่า เขียนอะไรบ้างในฉบับอังกฤษ และสำหรับผู้สนใจโดยทั่วไป” ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยได้รักษาอักษรวิธีตามต้นฉบับเดิมไว้ เพื่อประโยชน์ในการศึกษา ความเปลี่ยนแปลงแห่งภาษาไทยด้วยอีกโสดหนึ่ง) ดังนี้

...เดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1903) ทูลกระหม่อมบริพัตร (โดยปกติ การออกพระนามเจ้าฟ้าชั้นเอกนั้น จะแทนพระนามว่า “ทูลกระหม่อม” ยกเว้น สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ ที่สะกดว่า “ทูลกระหม่อม” ด้วยอักษร “น” ซึ่งเป็นคำเฉพาะ วังบางขุนพรหม ที่ใช้สำหรับสองพระองค์นี้เท่านั้น-อธิบายเพิ่มเติมโดยผู้วิจัย) ภายหลังทรงเป็น กรมขุนนครสวรรค์ เสด็จกลับมาเข้ารับราชการทหารด้วยที่กรมยุทธนาธิการทหารบก “ดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก มียศเพียง นายร้อยตรี”... ครั้นถึงเดือนกุมภาพันธ์ ศกเดียวกัน (ค.ศ. 1904) เสด็จนำทหารไปซ้อมรบ ที่ใกล้เมืองราชบุรี ก็ถูกเรียกกลับกรุงเทพฯ เพื่อเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัว “ก็มีพระบรมราชโองการตั้งให้เป็น ผู้บัญชาการทหารเรือ เพราะงานทหารเรือกำลังยุ่ง และข้าราชการทหารเรือ กำลังแตกแยกกัน” มีพระราชดำรัสว่า “พ่อเชื่อว่า เจ้าจะทำได้” ถึงแม้คงจะเสียพระทัยที่มีได้ทรงมีโอกาสดำเนินอาชีพเป็นทหารบกดังได้ทรงศึกษามา ทูลกระหม่อมบริพัตรก็ทรงทำตามรับสั่งโดยมิได้ทรงคิดทักท้วงอย่างใดเลย...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

นอกจากจะอุทิศพระวรกายปฏิบัติพระกรณียกิจอย่างเต็มพระกำลังแล้ว พระองค์ยังทรง พระปรีชาสามารถในด้านดุริยางคศิลป์ พระนิพนธ์เพลง เช่น มหาฤกษ์ มหาชัย แหกมอญบางขุนพรหม มาร์ชบริพัตร ฯลฯ อันไพเราะ และยังคงก่อตั้งในความทรงจำของผู้ได้ฟังเสมอ สำหรับด้านอักษรศาสตร์นั้น พระองค์ทรงพระนิพนธ์หนังสือหลายเรื่อง เช่น ตำรากล้วยไม้ (ซึ่งยังคงเป็นตำราเล่มสำคัญที่ผู้เลี้ยงกล้วยไม้ใช้ศึกษามาถึงปัจจุบัน) เทียบอินเดีย อีกทั้งการแปลวรรณคดีเรื่องอิเหนาจากต้นฉบับภาษามาลายู ล้วนแสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพทางด้านภาษาเป็นอย่างดี

พระกรณียกิจที่สำคัญอีกประการ คือ ขณะรับตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือ พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถทั้งศาสตร์และศิลป์หลายแขนง พระองค์ทรงสามารถบริหารจัดการได้อย่างเรียบร้อย ทำให้กองทัพเรือมีความมั่นคง รวมทั้งยังเป็นผู้รวบรวมจัดระเบียบกระบวนเรือ พยุหยาตราขึ้นใหม่ให้เป็นแบบแผน โดยเริ่มใช้ในพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้นทรงฝึกผู้เฒ่าเรือด้วยพระองค์เอง จนกลายมาเป็นแบบอย่างในการจัดกระบวนเรือพระราชพิธีที่นำภาคภูมิของเราคนไทยในปัจจุบันนี้ (กองทัพเรือ, 2493)

กล่าวได้ว่าจอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์ วรพินิต ทรงเป็นเจ้าฟ้าชั้นเอก ที่มีพระจริยวัตรตรงดงาม และทรงเป็นที่เคารพรักในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งพระกรณียกิจที่สำคัญ และพระปรีชาสามารถอันโดดเด่นตามที่กล่าวมานี้ ส่งผลให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ท่าน และการสืบทอดพระอัจฉริยภาพของเจ้านายแห่งวังบางขุนพรหมนี้ เพราะทุกพระองค์แห่งวังบางขุนพรหมล้วนมีพระจริยวัตรและพระอัจฉริยภาพที่ควรค่าอย่างยิ่งในความทรงจำอย่างไม่มีวันลืมเลือน

พระอุปนิสัย และพระอัธยาศัย

พระอุปนิสัย และพระอัธยาศัยของทูลกระหม่อมบริพัตร ตามพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดา และลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ที่พระราชทานไปถึงทูลกระหม่อมชาย ขณะทรงศึกษาอยู่ในยุโรประหว่างปี พ.ศ. 2438 – 2446

จากการวิเคราะห์ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี (2493) สามารถสรุปได้ว่า เมื่อทรงพระเยาว์ ทรงมีพระปัญญาดี มีความฉลาดหลักแหลม ชอบคิด มีความคิดริเริ่ม และปฏิภาณไหวพริบดี ละเอียดรอบคอบ มานะอดทน มีพระอัธยาศัย และน้ำพระทัยดี ไม่ดูถูกผู้ที่ด้อยกว่า ดังความในพระราชหัตถเลขา และลายพระหัตถ์ ซึ่งผู้วิจัยได้ประมวลมาไว้ดังต่อไปนี้

...แต่เจ้าพึงรู้เถิดว่าพ่อเชื่อในความฉลาดของเจ้ามาก แลเชื่อความรักความนับถือพ่อซึ่งสังเกตเห็นว่ามิในตัวเจ้ามาก...

...มีข้อวิตกอยู่อย่างหนึ่งในเรื่องที่เปนนทหาร การทรมานตรากตรำในทหารเยอรมันยิ่งกว่าอังกฤษมากนัก...แต่ยังมีความวิตกอยู่ข้อ 1 ว่าเราเปนม้าไทยไปใช้ อย่างม้าเทศจะเกินกำลังบ้างฤาไม่...แลได้ทราบว่าเขาจะยอมผ่อนผันให้เจ้าก็ร่ม (ร่ม หมายถึง ดึงคันหรือคือดึง) ทำเหมือนเขาตลอด ก็นับว่าเปนความอุตสาห ทนทานอันดี แต่ขอให้ซึ่งกำลังตัว อย่าร่มให้เกินกำลังจนหักได้...

...พอเชื่อในอัชมาไครยของเจ้า ว่าเมื่อได้เข้าในสมาคมคงจะเป็นที่พอใจ คนมาก...

...อาการกิริยาของลูกดูก็จะเป็นที่พอพระทัย...แลทรงชมว่าลูกสังเกตอะไร
แม่นยำดีแต่ไม่ใช่ฟุ้งซ่านवादดี...

..ฉันได้ให้เขารู้ถ้าเรียกตามภาษาอารามว่านิมิตที่เป็นอยู่ในใจฉันประการใดเขาก็
แทงมาถูกต้องนี้ จะไม่ให้ฉันชื่นใจได้ประการใด...เกือบรบปรกกันได้ว่าลูกเราคนนี้ไม่เสีย
คนเลยเปนอันขาด หลักแหลม มันคงมาก ควรจะดีใจได้เปนแท้...

...แม้มีความยินดีที่จะบอกอีกอย่างหนึ่งที่ว่าเจ้าพระยาอภัยราชามีหนังสือมา
ถวาย ชมทูลกระหม่อมทั้ง 3 องค์ เปนอเนกปริยาย ถึงกับว่าเขาเชื่อเปนแน่นอนในใจ
แลเขาอาจทูลปรกกันได้ว่า บรมราชวงษของทูลกระหม่อมจะดำรงยืนนานอย่างมั่นคง
เพราะเจ้าฟ้าพี่น้องทั้ง 3 องค์นี้ ดูทูลกระหม่อมท่านทรงศิพระทัยมาก รับสั่งว่าทรงยินดี
ที่มีผู้เห็นพ้องด้วยกับท่าน ซึ่งได้ทรงสังเกตเห็นเมื่อคราวเสด็จยุโรป แลได้ทรงกำหนด
สำคัญพระทัยว่า ทั้ง 3 องค์นี้ เปนพลอย 3 เมต ซึ่งประดับมงกุฎแห่งสยาม...

(เน้นโดยผู้วิจัย)

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2548) ได้กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรม
พระนครสวรรค์วรพินิต ความตอนหนึ่งว่า

...พระราชโอรสทั้งหมดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ตามทัศนะ
ของข้าพเจ้า เห็นว่าทูลกระหม่อมบริพัตรทรงมีความสามารถยิ่งกว่าทุกๆ พระองค์ ทั้งยัง
ทรงประกอบไปด้วยพระกุศลในทางศิลปะวิทยาการ ยิ่งกว่า พระราชกุมารองค์อื่น ๆ
อีกด้วย แต่แล้วก็ทรงอาภัพเกือบจะถึงที่สุดเลยก็ว่าได้ ความวิเศษมหัศจรรย์ของ
ทูลกระหม่อมบริพัตรก็คือ ทรงรับบริหารงานต่าง ๆ ที่เกิดอุปสรรคขัดขวาง แล้วทรงไป
หาทางคลี่คลายสถานการณ์ได้แทบทุกหนแห่ง ไม่ว่าจะที่กองทัพเรือ (ทั้ง ๆ ที่ทรงเรียนมา
ทางทหารบก) แล้วต่อมาก็ทรงย้ายไปทางกองทัพบก และในที่สุดได้ทรงบัญชาการงาน
กระทรวงมหาดไทยอีกด้วย ทูลกระหม่อมตั้งพระหฤทัยในการศึกษางานทรงหาคนดีมีฝีมือ
มาสนองงาน และทรงตรวจการงานอย่างถ่วงถ่วง นับว่าทรงอุทิศพระองค์เพื่องานอย่างเต็มที่

...ถ้าคนรุ่นนี้เข้าใจคุณค่าของทูลกระหม่อมบริพัตร นอกเหนือจาก พระราช
อิสริยยศออกไป โดยเข้าใจถึงเนื้อหาสาระของพระชนม์ชีพ ก็จะได้เห็นว่า เจ้านายพระองค์
นี้มีวิถีชีวิตและผลงานอันพวกเราควรรับรู้ และกัมศิระชถวาย โดยที่วิถีชีวิตของพระองค์
ท่านนอกจากจะไม่ได้โรยไปด้วยดอกกุหลาบแล้ว ยังมีขวากหนามคอยทิ่มตำพระองค์
ท่าน รวมตลอดถึงพระญาติพระวงศ์ ของพระองค์ท่านอีกด้วย แต่ที่ทรงไว้ซึ่งพระ
ขันติธรรม และพระ การุณยธรรม ที่ควรแก่การเอาเยี่ยงยิ่งนัก...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

จากความดั่งกล่าวข้างต้น สุลักษณ์ ศิวรักษ์ได้ประมวลพระประวัติและพระจริยวัตรที่เปี่ยมล้นด้วยพระปรีชาสามารถและพระอัจฉริยภาพรอบด้านในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตไว้ได้อย่างครบถ้วน และกระจ่างชัดเป็นอย่างยิ่ง

การศึกษาเมื่อทรงพระเยาว์

พ.ศ. 2432 เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พระชันษา 8 ปี ได้ทรงศึกษาภาษาไทยกับ พระยาอิศรพันธุ์โสภณ (หม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร ณ อยุธยา) ที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในพระบรมมหาราชวัง และทรงศึกษาภาษาอังกฤษพร้อมด้วยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ นายโรเบิร์ต มอแรนด์ (Mr. Robert Morand) ที่โรงเรียนราชกุมารในพระบรมมหาราชวัง (สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ, 2519)

สิ่งที่จะนำมากล่าวไว้ในพระประวัตินี้ คือ ใน พ.ศ. 2429 กรมพระนครสวรรค์บุรีเป็นอัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอนมีเลขานุการชาวอังกฤษผู้หนึ่งชื่อ มิสเตอร์ เอฟ.ดับลิว.เวอร์เนย์ เป็นหลานของนางสาวฟลอเรนซ์ ไนติงเกล (Miss Florence Nightingale) เมื่อกรมพระนครต้องพระประสงค์ ครูอังกฤษคนหนึ่ง ก็ทรงมอบให้เวอร์เนย์เป็นผู้จัดหา จึงตกเป็นหน้าที่ของมิสไนติงเกลที่แนะนำ นายโรเบิร์ต มอแรนด์ (Mr. Robert Morand) มาให้

นางสาวฟลอเรนซ์ ไนติงเกล (12 พฤษภาคม พ.ศ. 2363 – 13 สิงหาคม พ.ศ. 2453) หรือ มิสไนติงเกล ได้รับการยกย่องเป็นหนึ่งใน 20 สตรีผู้เป็นสัญลักษณ์แห่งยุคศตวรรษที่ 20 เนื่องจากเป็นผู้สถาปนานางพยาบาลขึ้นครั้งแรกในโลก ได้รับการขนานนามว่า “สุภาพสตรีแห่งดวงประทีป” (Lady of the Lamp) เนื่องจากการอุทิศตนพร้อมกับคณะนางพยาบาลอาสาสมัครหญิง 38 คน ที่ได้รับการฝึกจากมิสไนติงเกล เพื่อดูแลผู้บาดเจ็บระหว่างสงครามไครเมีย ประเทศตุรกี ที่ซึ่งเป็นฐานทัพหลักของสหราชอาณาจักร ใน พ.ศ. 2397 (ค.ศ. 1854) ซึ่งขณะนั้นสถานการณ์ภายในโรงพยาบาลนั้นแออัดด้วยผู้บาดเจ็บถึง 3,000 – 4,000 คน อากาศถ่ายเทได้ไม่มี อาหารไม่เหมาะสม รับประทานอาหารด้วยมือ น้ำดื่มไม่เพียงพอ มีหนูและสัตว์เลื้อยคลานต่าง ๆ ทำให้เกิดโรคระบาดขึ้น เช่น อหิวาตกโรค บิด ไทฟอยด์ ผู้บาดเจ็บมีอัตราการตายสูงถึง 42% มิสไนติงเกลได้ปฏิรูปร่างโรงพยาบาลเกือบทุกด้านภายในเวลา 6 เดือนสามารถลดอัตราการตายลงเหลือ 2% เป็นที่พอใจอย่างยิ่งในการปฏิบัติหน้าที่ของมิสไนติงเกล ภายหลังสงครามเมื่อเดินทางกลับมายังสหราชอาณาจักรได้เขียนหนังสือ “Note on Hospitals” พิมพ์ออกเผยแพร่ และ “Note on Nursing” ที่ได้ใช้เป็นมาตรฐานในการอบรมวิชาชีพพยาบาล และการสาธารณสุขมาจนถึงปัจจุบัน (ดวงธิดา ราเมศวร์, 2554)

ความดั่งกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่าเป็นโอกาสอันดียิ่งของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ที่ได้นางสาวฟลอเรนซ์ ไนติงเกล ผู้มีวิสัยทัศน์กว้างไกล ล้ำสมัย มีจิตอันเป็นสาธารณกุศลพร้อมทั้งมี

ความสามารถในการบริหารจัดการด้านการพยาบาลและการศึกษาจนเป็นที่โด่งดังในศตวรรษที่ 20 มาเป็นผู้แนะนำพระอาจารย์ให้แก่พระองค์

นายโรเบิร์ต มอแรนด์ (Mr.Robert Morand) ได้ถวายพระอักษรพระราชโอรสและหม่อมเจ้าอยู่ในประเทศเป็นเวลาเจ็ดปี จึงได้กลับไปประเทศอังกฤษทำงานอยู่ในแวดวงการศึกษาตลอดมาจนได้รับตำแหน่งเป็น “ประธานสภาศึกษาอังกฤษ” ซึ่งเทียบเท่า รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการของไทย และมีฐานันดรศักดิ์เป็น “เซอร์” เนื่องจากอังกฤษถือว่าการศึกษาและการสาธารณสุข ของเขาที่เจริญได้มาถึงเพียงนี้เนื่องมาจากความมานะบากบั่น สติปัญญา และความปรีชาสามารถของเซอร์โรเบิร์ต มอแรนด์เป็นกำลังสำคัญ (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2519)

ข้อมูลดังกล่าวสามารถวิเคราะห์ได้ว่าเซอร์โรเบิร์ต มอแรนด์ พระอาจารย์ ผู้ถวายการสอนภาษาอังกฤษสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พร้อมด้วยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นี้เป็นผู้มีความสามารถและมีความทันสมัยในวิทยาการทั้งด้านการศึกษา และการสาธารณสุขเป็นอย่างดี ระยะเวลาเจ็ดปีที่ถวายการสอนให้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์นี้เปรียบเสมือนช่วงเวลาสำคัญแห่งการวางปลูกฝังรากฐานการศึกษา และพื้นฐานด้านการสาธารณสุขที่ดีให้กับเจ้านายทั้งสองพระองค์ ดังเห็นได้จากพระจริยวัตร และพระกรณียกิจที่มุ่งเน้นความสำคัญด้านการศึกษา และการสาธารณสุขตลอดการรับราชการถึง 3 แผ่นดิน อาทิ ทรงดำรงตำแหน่งอุปนายกอำนวยการสภากาชาดสยาม เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2463 (แทน จอมพล สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถที่เสด็จทิวงคต) พระกรณียกิจที่สำคัญ คือ ทรงผลักดันให้สันนิบาตสภากาชาด (The League of Red Cross Society) รับสภากาชาดสยาม เข้าเป็นสมาชิก เมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2464 การเป็นเจ้าภาพจัดการประชุมผู้แทนสภากาชาดฝ่ายบูรพาประเทศ ครั้งที่ 1 ณ ศาลาสหทัยสมาคม กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ 29 พฤศจิกายน – 8 ธันวาคม พ.ศ. 2465 เหล่านี้เป็นต้น

การศึกษา ณ ทวีปยุโรป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริส่งพระราชโอรสไปทรงศึกษาในทวีปยุโรป เพื่อเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่และนำกลับมาพัฒนาบ้านเมืองและมีพระบรมราโชบาย ในการกระชับพระราชไมตรีระหว่างพระราชวงศ์ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ดังนั้นใน พ.ศ. 2428 นับเป็นครั้งแรกที่ทรงส่งพระราชโอรส 4 พระองค์ไปทรงศึกษาที่ประเทศอังกฤษ คือ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณณ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวิวัฒนาคม และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช

ต่อมาใน พ.ศ. 2436 จึงทรงส่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ไปทรงศึกษาในประเทศอังกฤษเช่นกัน สำหรับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เสด็จไปทรงศึกษาที่ประเทศอังกฤษ ใน พ.ศ. 2437 (ร.ศ. 114) ขณะพระชันษา 13 ปี ในวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2437 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เสด็จออกจากกรุงเทพฯ โดยเรือมกุฎราชกุมาร พร้อมด้วย พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร หม่อมเจ้าสุทธาสินี ทเวกุล หม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์ ทเวกุล และหม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล เพื่อไปทรงศึกษา ณ ทวีปยุโรป โดยมีเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจ (Gustave Rolin-Jacquemyns) เป็นผู้ดูแลการเดินทาง (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2524)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงส่งพระราชโอรสไปทรงศึกษา ในทวีปยุโรปอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่ง พ.ศ. 2446 ได้ส่งพระราชโอรสอีก 4 พระองค์ไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ นับเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรุ่นสุดท้ายที่เสด็จไปทรงศึกษาต่างประเทศ

พ.ศ. 2438 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร เสด็จถึงประเทศอังกฤษและเสด็จไปประทับกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ณ ตำนันนอร์ลอคด์จ์ (North Lodge) ตำบลแอสคอต (Ascot) มณฑลเซอร์เรย์ (Surrey) โดยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงเข้าศึกษา ร่วมกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารในสำนักของเซอร์เบซิล ทอมสัน (Sir Basil Thomson) ณ ตำบลแอสคอตนั่นเอง ในการประทับร่วมกันนี้ พระนางเจ้าสุชุมมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวีในรัชกาลที่ 7) ได้ประทานพระโอรสแก่พระโอรสเมื่อจะเสด็จไปทรงศึกษาในยุโรปว่า

...พ่อจ้มนับถือรักใคร่ฝากตัวท่านให้จงมาก ในเวลานี้ก็ต้องเป็นผู้พลัดบ้านเมือง

ไปด้วยกัน มีทุกข์สุขประการใดก็ได้เห็นหน้ากันตามปราสาทนี้ยิ่งดีกว่าผู้อื่น...

ประมาณเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2439 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงย้ายตามสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารไปประทับที่ตำหนักเกรตนี (Graitney) ตำบลแคมเบอร์ลีย์ (Camberley) มณฑลเซอร์เรย์ ประเทศอังกฤษ พร้อมกับทรงย้ายไปศึกษาวิชาทหารเบื้องต้นในสำนักของพันโท ซี.วี.ฮิวม์ (Lieutenant - Colonel C.V. Hume) ช่วงเวลาที่ทรงศึกษาที่ประเทศอังกฤษทรงศึกษาภาษาเยอรมัน ไปด้วย โดยประทับที่ประเทศอังกฤษเป็นเวลา 2 ปี (กองทัพเรือ, 2493)

การศึกษาวิชาทหาร ณ ประเทศเยอรมนี

ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2440 สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เสด็จจากประเทศอังกฤษไปศึกษาวิชาทหารที่โรงเรียนนายร้อยชั้นประถม ณ เมืองพอตสดัม (Potsdam) ประเทศเยอรมนี ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์แรกที่เสด็จไปศึกษาวิชาการทหาร ในประเทศเยอรมนี (กองทัพเรือ, 2493)

พระองค์ทรงศึกษาที่โรงเรียนนายร้อยชั้นประถมเพียงปีเดียว ก็ทรงศึกษาที่โรงเรียนนายร้อยชั้นมัธยม ตำบลโกรสลิชเทอร์เฟิลเดอ (Gross Lichterfelde) กรุงเบอร์ลิน ทรงใช้เวลาศึกษาที่นี้ 2 ปี ประเพณีสำคัญอย่างหนึ่งของประเทศเยอรมนีว่า บรรดานายทหารที่เป็นเชื้อพระวงศ์หรือบุตรผู้ดีมีตระกูลที่สำเร็จการศึกษาแล้ว จะได้รับโอกาสให้ได้ศึกษาวิชาการเกี่ยวกับราชสำนักไปพร้อมกัน ในระหว่างรับราชการ ดังนั้นในวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2443 ไกเซอร์วิลเฮล์มที่ 2 ทรงลงพระนามาภิไธยในพระราชโองการให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงรับหน้าที่เป็น ว่าที่ร้อยตรีในกองร้อยที่ 11 กรมทหารรักษาพระองค์ที่ 4 ในสมเด็จพระนางเอากุสตา พระบรมราชชนนี (Lieutenant of the Koenigin Augusta Regiment 4) เป็นเวลา 6 เดือน

พ.ศ. 2443 ทรงออกจากกองร้อยได้ทรงศึกษาวิชาทหาร ณ โรงเรียนการสงครามครีกส์ชูล เมืองคัสเซล ประเทศเยอรมนี จนจบการศึกษาในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2444 ด้วยคะแนนสอบไล่สูง จึงทรงได้รับประกาศนียบัตร 2 ฉบับ คือ ประกาศนียบัตรตามหลักสูตรของโรงเรียน และประกาศนียบัตรชมเชยพิเศษจากสมเด็จพระราชาธิบดี ไกเซอร์วิลเฮล์มที่ 2 ระหว่างทรงศึกษาทรงเป็นที่รักใคร่นับถือของนายทหารเยอรมัน และเป็นที่โปรดปรานของไกเซอร์วิลเฮล์มที่ 2 จึงโปรดให้พระองค์เข้าสมทบในหมู่พระราชวงศ์ในการพระราชพิธีต่าง ๆ ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2445 ได้รับพระราชทานพระยศ นายร้อยเอกทหารบกกองทัพบกแห่งประเทศเยอรมนี ก่อนที่จะเสด็จกลับประเทศไทยในเดือนเมษายน พ.ศ. 2446 (เรื่องเดียวกัน, 2493 และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2524)

กล่าวโดยสรุปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์มีพระอัธยาศัยและพระปรีชาสามารถเป็นที่ประจักษ์ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนทรงกำหนดใน พระราชหฤทัยให้พระองค์เป็นพระราชโอรสหนึ่งในสามพระองค์ที่จะทรงดำรงตำแหน่งสำคัญที่บ้านเมือง ส่วนพระราชโอรสอีก 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ

ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ของพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ที่มีถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อวันที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2443 ความว่า (พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493)

...แม้มีความยินดีที่จะบอกอีกอย่างหนึ่งว่าเจ้าพระยาอภัยราชามีหนังสือมาถวาย ชมทูนหม่อมฟ้าทั้ง 3 องค์เปนอนเนกปริยาย ถึงกับเขาเชื่อเปนนั่นอน ในใจเขาแลเขาอาจทูลปรกันได้ว่า บรมราชวงษของทูนกรมหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะดำรงอยู่ยืนนานอย่างมั่นคง เพราะเจ้าฟ้าพี่น้องทั้ง 3 องค์นี้ ดูทูนหม่อมท่านทรงดีพระไทยมาก รับสั่งว่า ทรงยินดีที่มีผู้เหน็บพ้องด้วยกับท่านซึ่งได้ทรงสังเกตเห็นเมื่อคราวเสด็จยุโรป แลได้ทรงกำหนดสำคัญพระไทยว่า ทั้ง 3 องค์นี้ **เปนพลอย 3 เมตซึ่งสำหรับประดับมงกุฎแห่งกรุงสยาม...**

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พุทธศักราช 2440

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2440 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ไม่ได้เฝ้าฯ รับเสด็จที่เมืองเวนิส ประเทศอิตาลี ในวันแรกที่เสด็จมาถึงเหมือนพระราชโอรสพระองค์อื่น ๆ เพราะต้องเสด็จไปทรงศึกษาที่ประเทศเยอรมนี ก่อนเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถึงยุโรป ซึ่งพระนางเจ้าสุกุมาลมารศรี พระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) มีพระดำริในเรื่องนี้ ดังลายพระหัตถ์ประทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์เมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2440 ว่า (พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุกุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493)

...แม้ออกเสียใจว่าลูกไม่ได้มาเฝ้ารับเสด็จที่ท่าขึ้น เพราะได้ทรงมีพระราชโทรเลขสั่งไปแล้ว แต่ยังหวังใจอยู่ว่าบางทีลูกจะได้มาเฝ้าในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ก่อนเวลาเสด็จถึงเยอรมันบ้าง กระมัง...

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงมีหนังสือมารับเสด็จแทนพระองค์ที่เมืองเวนิส และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2493) มีพระราชหัตถ์พระราชทานกลับเมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2440 ความว่า

...พ่อดีใจนักที่เจ้าได้เฝ้าแลได้เข้าในโรงเรียนอันจะเปนที่ตั้งความดีของเจ้า ต่อไปภายหน้า พ่อเห็นพี่น้องทั้งปวงพร้อม ๆ กัน ก็มีความคิดถึงเหมือนไปเฝ้าอยู่เสมอ แต่ครั้งจะรับชักถอนมาก็ไม่ดี ไปไหนจะไม่ได้พบกัน...

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปกรุงสตอกโฮล์ม ประเทศสวีเดน โดยเรือพระที่นั่งโพลาร์สตาร์ เป็นเรือพระที่นั่งของพระเจ้าชาร์นนิโคลัสที่ 2 แห่งรัสเซีย ซึ่งนำมาใช้แทนเรือพระที่นั่งมหาจักรีที่ชำรุดในวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2440 เวลา 5 โมงเช้า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ซึ่งได้เสด็จมาจากประเทศเยอรมนีมารับเสด็จที่ประเทศสวีเดน เมื่อเรือพระที่นั่งมาถึง พระองค์ได้เสด็จขึ้นไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทบนเรือพระที่นั่ง โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทอดพระเนตรและทรงจุมพิตพระปรางสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์

ในการณ์ดังกล่าวพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ได้ทรงทราบเรื่องนี้ จึงมีลายพระหัตถ์ลงวันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2440 ว่า

*...แม่ได้ทราบข่าวว่าลูกได้เฝ้าในเรือพระที่นั่งที่เมืองสตอกโฮล์มแล้ว
แม่ดีใจด้วยเป็นอันมากแลหวังใจว่าลูกคงจะเล่าให้แม่ฟังโดยละเอียดใน
การที่ได้มาเฝ้านั้น...*

ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปเมืองโซเลฟเตโอ (Solleftea) เมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2440 พระองค์ได้ประทับที่โรงแรมแอปเปิลเบิร์ก (Hotel Applebergs) และเสด็จไปร้านถ่ายรูปชื่อ โฟโตกราฟเบนนิโบเรล (Fotograf Benny Borell) ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับโรงแรมที่ประทับ เพื่อทรงฉายพระรูปร่วมกับพระราชโอรสอีก 3 พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช พระรูปที่ทรงฉายในครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ได้ส่งมาถวายพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) พระชนนีที่เมืองไทยยังความปลาบปลื้มปิติแก่พระองค์เป็นอย่างนัก

พระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) มีลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อวันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2440 ความตอนหนึ่งว่า

*...แม่ได้เห็นรูปหมู่ที่ทรงฉายที่แทบโลคอร์ตพร้อมด้วยลูกเธอทั้ง 11 องค์
น่ารักน่าปลื้มใจแท้ ๆ แม่อยากได้ให้หมดทุก ๆ อย่าง แต่หวังใจว่าจะเสด็จกลับคงจะ
ได้บ้างเพราะมีมาอย่างละหลาย ๆ รูป..*

ต่อมายังมีลายพระหัตถ์ อีกฉบับหนึ่ง เมื่อวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2440 ความตอนหนึ่งว่า

...รูปที่ได้แจกกันคนละ 3 แผ่นนั้น คือ อย่างที่สรวมหมวกคอกยื่นเรียงแถว 2
อย่าง ก็รูปแปดหมวกยื่นเบนหม้อย่างหนึ่ง นี้บอกมาให้ทราบเพื่อลูกจะพบซื้อมาให้
แม่...

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงส่งพระรูปมาถวายพระชนนี ด้านบน
ของรูปมีลายพระหัตถ์ว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2524)

“ถวายเสด็จแม่ ถวายที่เมืองโซเลฟเตโอ ร.ศ. 116”

ส่วนด้านล่างของพระรูป มีพระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้า
ฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช

เมื่อได้รับพระรูปดังกล่าวข้างต้นแล้วพระชนนีมีลายพระหัตถ์ (พระราชหัตถ์เลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี
พระอรรคราชเทวี, 2493) ตอบเมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2440 ว่า

...เสศกรตาดต่อกันยาวที่วัดตัวส่งมานั้น...แม่ได้วัดดูกับตัวแม่เองกรตาดมัน
ยาวไปกว่าหัวแม่เกือบถึงคอก...ดูไม่สมกันกับที่เห็นในรูปถ่ายอันที่เรียงกัน 4 องค์
ทูนหม่อมแปดต้นเถานั้น...เพราะฉะนั้นขอให้ออกแม่สักหน่อยว่าสูงเท่านี้จริงฤ
อย่างไรแน่...

ลายพระหัตถ์ฉบับนี้แสดงความน่ารัก หยอกล้อกันระหว่างพระชนนีและพระโอรสตั้งสามัญชน
ธรรมดาทั่วไป รวมถึงสะท้อนพระอารมณ์ขันของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ที่
นำกระดาดมาต่อกันยาวเพื่อจะส่งขนาดความสูงของตนมาหยอกเข้าพระชนนี แต่กระนั้นด้วยความ
ช่างสังเกตพระชนนีจึงหยอกกลับด้วยพระอารมณ์ขันที่น่าประทับใจว่าความสูงประมาณนั้นเหตุใด
จึงยื่นถ่ายรูปอยู่หัวแถว ผู้ใดได้อ่านลายพระหัตถ์นี้ต้องประทับใจเช่นเดียวกับผู้วิจัยที่สามารถ
จินตนาการความรักความผูกพันของพระโอรสและพระชนนีคู่นี้ยิ่งยวดที่สุด นอกจากนี้ยังสามารถ
สะท้อนได้ด้วยว่าถึงแม้ผู้เป็นมารดาจะเข้มงวดกับการศึกษาเล่าเรียนของพระโอรสประการใด ก็มีลีลา
หยอกล้อ และให้กำลังใจพระโอรสอย่างสม่ำเสมอเป็นความรักความผูกพันที่สามารถเชื่อมสัมพันธ์
ผ่านลายพระหัตถ์ที่ถ่ายทอดจากหัวใจผู้เป็นมารดาที่ประเสริฐด้วยธรรม และอัจฉริยภาพรอบด้านโดย
แท้

การเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร หลังจบการศึกษานายร้อยชั้นมัธยม

ในพุทธศักราช 2444 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์เสด็จกลับกรุงเทพฯ ด้วยเป็นเวลาทรงหยุดพักการศึกษา ได้เสด็จกลับโดยเรือเมล์ชื่อ บะเยอน ที่ท่าเมืองเย็นัว นายร้อยตรีเตี้ยม บุนนาค ตามประเทศอิตาลี เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2444 มีพระยานนทบุรี ศรีเกาตราราม (ทัต สิงหเสนี) และเสด็จมาด้วย เสด็จถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2444

การเสด็จพระราชดำเนินกลับในคราวนี้ มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้น ได้แก่ การเปลี่ยนพระนามกรมใหม่ ในวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนพระนามกรมจาก กรมขุนมหิสสุริยสงขลา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต เพื่อให้สมควรแก่พระเกียรติยิ่งขึ้น เพราะมณฑลนครสวรรค์เคยมีสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอครองเมืองมาก่อนและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอยังได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทขณะเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ เมืองนครสวรรค์ อันเป็นเมืองใหญ่ในมณฑลนั้น

ในวันเดียวกับการเปลี่ยนพระนามกรม คือ วันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้นายร้อยตรี สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต เข้าประจำกองในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2444 กระทรวงกลาโหม โดย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม จัดพิธีสมโภชถวายแด่พระองค์ ณ ศาลาว่าราชการ กระทรวงกลาโหม ในกรณีที่ทรงสำเร็จวิชาการทหารจากทวีปยุโรป ได้รับพระราชทานพระเกียรติยศเลื่อนพระนามกรม และได้เข้ารับราชการประจำกองอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ กระทรวงกลาโหม โดยเชิญเสนาบดีทุกกระทรวง ข้าราชการระดับสูงในกรมทหารบกและทหารเรือ และผู้เกี่ยวข้องในกิจการทหารมาร่วมงาน นอกจากพระกรณียกิจดังกล่าวข้างต้น พระองค์ได้เสด็จร่วมงานพระเมรุเจ้าคุณจอมมารดาสำลี พระอัยยิกาของพระองค์ และทรงหมั้นกับหม่อมเจ้าประสงค์สม ไชยันต์ ก่อนจะเสด็จกลับไปทรงศึกษา ณ ประเทศเยอรมนีอีกครั้ง (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2524)

จากการวิเคราะห์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ได้พบประเด็นที่น่าสนใจในการพระเมรุเจ้าจอมมารดาสำลี ดังนี้ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี (เจ้าคุณจอมมารดาสำลีในรัชกาลที่ 5) สายสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติแห่งตระกูลบุนนาค (ทัต บุนนาค) เมื่อเจ้าคุณจอมมารดาสำลี สิ้นชีวิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ใช้คำว่าถึงแก่พิราลัย เทียบเท่า

สมเด็จพระเจ้าพระยา (ซึ่งมีเพียง 3 องค์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ และทั้ง 3 องค์นี้อยู่ในสายสกุลขุนนาคนางค์) และโปรดให้พระราชโอรสพระราชธิดาทรงพระภูษาขาวไว้ทุกข์กันทุกพระองค์

ในขณะที่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งทรงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าคุณจอมมารดา เนื่องจากพระราชธิดาได้เป็นพระมเหสีถึง 3 พระองค์ และพระราชธิดาได้เป็นพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารถึง 2 พระองค์ เมื่อท่านสิ้นชีวิตลงในรัชกาลที่ 5 นั้น โปรดให้ใช้คำว่า “ถึงอสัญกรรม” เท่านั้นและไม่โปรดให้พระราชโอรสพระราชธิดาองค์อื่นๆ (นอกจากที่ประสูติแต่พระพันวัสสา และพระพันปี) ทรงขาวไว้ทุกข์อีกด้วย

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2548) กล่าวถึงเจ้าคุณจอมมารดาสำลี เวลาที่ท่านอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ท่านยอมมุ่งโจงกระเบนตามแบบชาววังแท้ แต่เมื่อท่านกราบถวายบังคมลาออกไปพัก ณ ศาลาสนของตระกูลขุนนาคนางค์ ทางคลองมอญ ท่านจะนั่งลอยชาย โดยไม่เหน็บหางกระเบน แสดงถึงอำนาจราชศักดิ์อันแท้จริงของท่าน และพระเจ้าลูกเธอที่เป็นพระธิดาของท่าน ก็กลัวเกรงท่านกันจนตลอดชีวิต แม้พระองค์หนึ่งจะเป็นถึงพระราชเทวีแล้วก็ตาม ยังอีกองค์หนึ่งนั่น คือ พระองค์เจ้าภาณุประดิษฯ ก็ทรงเป็นอธิบดีฝ่ายใน ในรัชกาลที่ 5 และทรงเป็นกรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จอิตถี, อิตถีหญิงคนแรกของไทย มีหน้าที่ดูแลราชกิจฝ่ายใน)

จากการวิเคราะห์เอกสารพบลายพระหัตถ์ที่พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) (2493) ซึ่งมีพระประสงค์ให้พระโอรสเสด็จมาให้ทันงานพระอัยยิกา (เจ้าคุณจอมมารดาสำลี) ด้วยพระอัจฉริยภาพและความกตัญญูต่อบุพพการีเป็นสำคัญ พระองค์ทรงอธิบายพระโอรสไว้ในลายพระหัตถ์ความว่า

...การที่จะทำศพคุณยาย (เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ 5) ครั้งนี้ ขอให้เข้าใจว่าเปนจำเป็นที่จะต้องทำเปนการใหญ่ ให้สมแก่เกียรติยศที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง กล่าวคือ ยศของเจ้าคุณของผู้ตาย ยศพระราชเทวีแลสมเด็จพระเจ้าลูกเธออันเปนลูกเปนหลานซึ่งเป็นผู้อยู่ แลการเมรุก็โปรดเกล้าฯ ให้ทำห้องสนามหลวงด้วย จึงเปนการจำเป็นแท้ที่จะต้องประกอบการอื่นให้เพียงพอแก่หน้าแก่ชื่อ...

อย่างไรก็ดี พระองค์ทรงสะท้อนความสุขุมรอบคอบทางด้านเงินผ่านลายพระหัตถ์อย่างชาญฉลาดว่า

...โดยจะขัดสนชั้นจนลงประการใดก็คงต้องขายผ้าเอาหน้ารอดไปคราวหนึ่งจึงได้

ในเรื่องความถนัดด้านการเงินของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวีนี้ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ (2516) ได้ทรงกล่าวชื่นชมไว้ความว่า

...เมื่อเสียดพระมารดาของพระองค์ไปแล้ว และออกจะไม่แน่ใจว่า
ทุลกระหม่อมบริพัตร ๆ จะเสด็จกลับเข้ามาทำงานหรือไม่ และท่านทรงอยากได้ลูก
ของท่านให้เข้ามาทำงานก็ทรงอธิบายออกไปอย่างแยบคายยิ่ง...แต่การระวางระไวใน
การเงินก็มีแสดงออกมาให้เห็น...หากว่ามารดาของนักเรียนไทยอื่น ๆ ได้ระวางระไว
เช่นเดียวกันแล้ว การลุ่มจมนของคนหนุ่ม ๆ ผู้ร่ำรวยก็คงจะน้อยกว่าที่ได้เป็นมา
แล้ว....

...สรุปความว่าลายพระหัตถ์เหล่านี้แสดงให้เห็นอย่างแน่ชัดว่า สมเด็จพระ
ปิตุจฉาฯ ทรงเป็นพระกษัตริย์ ผู้ที่น่านับถืออย่างยิ่งในพระราชวงศ์จักรี...

(เน้นโดยผู้วิจัย)

จากพระนิพนธ์ในพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ กล่าวได้ว่า พระอัจฉริยภาพด้านการเงิน
ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวีนี้เป็นพระวิสัยทัศน์ที่พิเศษกว่าเจ้านาย
พระองค์อื่นๆ ตลอดจนเป็นพระมารดาที่ล้ำสมัยสมควรแก่การนำมาเป็นแบบอย่างโดยเฉพาะอย่างยิ่ง
ในด้านการเงิน ความดังกล่าวสะท้อนผ่านข้อความว่า “หากว่ามารดาของนักเรียนไทยอื่น ๆ ได้ระวาง
ระไวเช่นเดียวกันแล้ว การลุ่มจมนของคนหนุ่ม ๆ ผู้ร่ำรวยก็คงจะน้อยกว่าที่ได้เป็นมาแล้ว”
ความสำคัญอีกประการหนึ่งในพระนิพนธ์ฉบับนี้ คือ การถวายพระเกียรติอย่างสูงแก่สมเด็จพระ
ปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ว่าทรงเป็น “พระกษัตริย์ ผู้ที่น่านับถืออย่างยิ่งในพระ
ราชวงศ์จักรี” เป็นการสะท้อนพระปรีชาสามารถที่ได้รับการยอมรับอย่างสมพระเกียรติ และสะท้อน
คุณลักษณะพิเศษแห่งราชনারีในยุคสมัยของพระองค์อย่างมีนัยยะสำคัญ

การศึกษาต่อ ณ ประเทศเยอรมนี

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต กลับไปทรงศึกษา
ต่อ ณ ประเทศเยอรมนี เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2444 โดย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมา
คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) เสด็จพระราชดำเนินส่ง
ณ สิงคโปร์ การเสด็จกลับไปทรงศึกษาต่อในครั้งนี้ ทรงเลือกศึกษาวิชาพิเศษในสถานศึกษาต่างๆ ดังนี้
(1) โรงเรียนแม้นปิ่น เมืองสะบันเดา ในช่วงเวลาที่เปิดสอนนายทหารชั้นนายพัน (2) โรงเรียนปืนใหญ่
เมืองย็เตอร์บอร์ค โดยสมทบศึกษาชั่วคราวในช่วงเวลาที่เปิดอบรมนายทหารชั้นนายพล (3) วิทยาลัย
การสงคราม ทรงศึกษายุทธศาสตร์ ยุทธวิธี และร่วมสมทบในการฝึกหัดก่อกำทัพในสนามรบ ทรงเป็น

นายทหารไทยพระองค์เดียวในสมัยนั้นที่ได้รับการศึกษาในสถาบันแห่งนี้ (4) มหาวิทยาลัยเบอร์ลิน ทรงได้รับอนุญาตพิเศษให้เข้าฟังปาฐกถาเกี่ยวกับเศรษฐกิจ กฎหมาย ธรรมเนียมระหว่างประเทศ และวิธีการปกครองอาณานิคม เป็นเวลา 1 ภาคการศึกษา (กองทัพเรือ, 2493 และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2524)

จากการศึกษาวิจัยหลักฐานสามารถสรุปได้ว่า เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงเสด็จออกจากประเทศเมื่อวันที่ 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วย พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ได้เสด็จฯ ไปส่งและเสด็จฯ ประพาสสิงคโปร์ ในวโรกาสเดียวกัน สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์เสด็จถึงประเทศเยอรมนี ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2445 ทรงเข้าศึกษาวิชาพิเศษในสถานศึกษาต่างๆ ดังนี้

1. โรงเรียนแมนปีน เมืองสะบันเดา ในช่วงเวลาที่เปิดสอนนายทหารชั้นนายพัน
2. โรงเรียนปืนใหญ่เมืองยือเตอร์บอร์ก (Juterbog) โดยสมทบศึกษาชั่วคราวในช่วงเวลา ที่โรงเรียนเปิดอบรมนายทหารชั้นนายพล
3. วิทยาลัยการสงคราม (Kriegs Akademie) โดยทรงศึกษาการยุทธศาสตร์ และยุทธวิธีและร่วมสมทบไปในการฝึกหัดนำทัพในสนามรบด้วย ทรงเป็นนายทหารไทยผู้เดียวในสมัยนั้นที่ได้รับการศึกษาในสถาบันแห่งนี้
4. มหาวิทยาลัยเบอร์ลิน ทรงได้รับอนุญาตพิเศษให้เข้าฟังปาฐกถาเกี่ยวกับการเศรษฐกิจ กฎหมาย ธรรมเนียมระหว่างประเทศ และวิธีการปกครองอาณานิคมเป็นเวลา 1 ภาคการศึกษา

กล่าวได้ว่าตลอด 9 ปีที่พระองค์ทรงศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ และเยอรมนีนั้น พระองค์ทรงใช้ทุนทรัพย์ส่วนพระองค์ของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระราชบิดา) ในส่วนเงินพระคลังข้างที่ทั้งสิ้น มิได้ทรงใช้เงินรายได้ของแผ่นดินแต่ประการใด

นอกจากนี้ระหว่างทรงศึกษาอยู่นั้นทรงวางพระองค์ให้เป็นที่รักใคร่ของพระสหายและเหล่าทหารทุกชั้นจนเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระจักรพรรดิไกเซอร์วิลเฮล์มที่ 2 ถึงกับทรงโปรดให้เข้าร่วมในการต้อนรับพระราชอาคันตุกะสำคัญ ๆ อีกด้วย ทำให้ทรงเป็นที่เกรงพระทัยและนับถือในหมู่ราชวงศ์และนายทหารชั้นสูงของเยอรมัน ในส่วนของความสามารถทางทหาร ทรงได้รับ คำชมเชยจากสมเด็จพระจักรพรรดิฯ และแกรนด์ดัชเชสแห่งบาเดนอยู่เสมอ รวมทั้ง Count Ranitz ผู้บังคับการกรมทหารรักษาพระองค์ที่ 4 ในสมเด็จพระนางเจ้าเอากุสตา พระบรมราชชนนี ได้กล่าวชมเชยพระอภัยมัย พระจริยาวัตร และความเอาใจใส่ทั้งในการศึกษาและหน้าที่การงานของพระองค์เป็นอันมาก ทั้งนี้พระองค์ยังทรงโปรดใช้เวลาว่างส่วนพระองค์ในการศึกษาวิชาดนตรี ทั้งด้านประสานเสียง (Harmony) และการประพันธ์เพลง (Composition) จนสามารถประพันธ์เพลง และทำหน้าที่เป็นวาทยากรได้อย่างคล่องแคล่ว ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงต่อไป (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุชุมาภินันท์, 2546)

เมื่อทรงสำเร็จการศึกษาจากประเทศเยอรมนีแล้ว ได้เสด็จกลับกรุงเทพฯ โดยเรือเมล์เยอรมันชื่อ สตุตทกาด พร้อมด้วยนายร้อยเตี้ยม บุนนาค นายทหารประจำพระองค์เมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2446 ในวันเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต (กองทัพเรือ, 2496)

เสด็จนิวัติพระนคร พ.ศ. 2446 ประทับ ณ วังบางขุนพรหม

หลังจากที่ได้เสด็จไปทรงศึกษาวิชา ณ ทวีปยุโรปเป็นเวลา 9 ปี สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ได้เสด็จนิวัติถึงกรุงเทพฯ ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2446 จากนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงพระยศเป็น “นายพลตรี ราชองครักษ์” ดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปฟังราชการที่กรมราชเลขาธิการเป็นครั้งคราวอีกด้วย (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2524)

ในปีเดียวกัน เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2446 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ได้เสกสมรสกับ หม่อมเจ้าประสงค์สม ไชยันต์ ประทับที่ตำหนักไม้ซึ่งเป็นเรือนหอชั่วคราว จึงมักเรียกว่า ตำหนักหอ จนวังบางขุนพรหมสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2449 จึงทรงย้ายไปประทับที่ตำหนักใหญ่วังบางขุนพรหม (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสุภมาภินันท์, 2546)

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต มีพระโอรส และพระธิดารวม 11 พระองค์ เป็นพระองค์ชาย 4 พระองค์ และพระองค์หญิง 7 พระองค์ สิ้นพระชนม์ไปก่อนได้รับพระราชทานพระนาม 2 พระองค์โดยมีพระโอรสและพระธิดาที่ประสูติ แต่หม่อมเจ้าประสงค์สม 8 พระองค์ ได้แก่ (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544 และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง, 2524)

- (1) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต
- (2) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง
- (3) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทรวงษ์วิจิตร
- (4) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสพสมัย
- (5) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน
- (6) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทร์กานตมณี
- (7) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงน้อย (สิ้นพระชนม์เมื่อ 6 เดือน)
- (8) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปรีชาดิสุขุมพันธุ์ (สิ้นพระชนม์เมื่อชันษา 2 ปี)

นอกจากนี้ยังมีพระโอรสและพระธิดาที่ประสูติแต่หม่อมสมพันธ์ อีก 3 พระองค์ คือ

- (1) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอินทุรัตนา
- (2) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขุมาริณันท์ และ(3) หม่อมเจ้าชาย (สิ้นพระชนม์)

พระกรณียกิจในรัชกาลที่ 5

สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงรับราชการในตำแหน่งเสนาธิการทหารบกอยู่ไม่ทันครบปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ทรงย้ายไปดำรงตำแหน่ง “ผู้บัญชาการทหารเรือ” ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2446 ขณะที่มีพระชนมายุเพียง 23 ปี เนื่องจากตำแหน่งนั้นว่างลงอย่างกะทันหัน และขณะนั้นราชการในกรมทหารเรือกำลังประสบปัญหาอย่างหนัก สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ได้ทรงพยายามแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยทรงจัดระเบียบราชการในกรมทหารเรือให้รัดกุมขึ้น จัดโครงสร้างราชการเสียใหม่ ทรงจัดวางระบบบัญชีและระเบียบการเงิน ตามคำแนะนำของผู้เชี่ยวชาญจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ นอกจากนี้ยังทรงตราข้อกำหนดขึ้นใหม่อีกจำนวนมาก เช่น ข้อกำหนดในการคัดเลือกบุคคลเข้ารับราชการ ข้อกำหนดเรื่องเครื่องแบบ ระเบียบยศข้าราชการทหารเรือ (กองทัพเรือ, 2496)

สำหรับด้านกำลังพลของกรมทหารเรื่อนั้น ใน พ.ศ. 2449 สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงริเริ่มให้มีการตั้งโรงเรียนนายเรือขึ้นที่พระราชวังเดิม ธนบุรี เพื่อผลิตบุคลากรไทยที่มีความรู้ความชำนาญในการเดินเรือ อีกทั้งยังโปรดให้ปรับปรุงเรือหลวงเดิมให้ทันสมัยพร้อมจัดสร้างคลังแสง โรงงาน อุต่อเรือ ซึ่งเป็นรากฐานของกรมสรรพาวุธทหารเรือ และกรมอุททหารเรือในสมัยต่อมา นอกจากราชการในกรมทหารเรือแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ยังทรงรับใช้เบื้องพระยุคลบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถของพระองค์อย่างใกล้ชิดในช่วงปลายรัชกาลอีกด้วย โดยทรงรับผิดชอบการจัดกระบวนเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ โดยทางเรือ ตลอดจนการภายในต่างๆ เช่น การจัดเครื่องเรือนและการตกแต่งพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต การจัดทำหมายกำหนดการในการรับเสด็จเจ้านายต่างประเทศ เป็นต้น และเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2450 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงบัญชาการการเสด็จ กำกับดูแลการเสด็จพระราชดำเนินอย่างใกล้ชิดตลอดทั้งเส้นทาง อันแสดงถึงความไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่งของสมเด็จพระบรมชนกนาถ (สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2477)

กล่าวได้ว่าตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงปฏิบัติราชการที่ได้รับมอบหมายจากพระบรมชนกนาถได้อย่างดี จากการที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ย้ายจากเสนาธิการทหารบก มาดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารเรือ ทั้งที่พระองค์ทรงสำเร็จการศึกษาด้านทหารบก สะท้อนว่าพระบรมชนกนาถทรงมั่นใจว่าพระราชโอรส พระองค์นี้มีพระปรีชาสามารถ พระจริยาวัตรสุชุม และพระอัจฉริยภาพด้านการศึกษาจัดตั้งโรงเรียนนายเรือ

ผลิตบุคลากรที่มีศักยภาพ รวมถึงพระอัจฉริยภาพด้านการบริหารจัดการจนสามารถนำพากิจการราชนาวิ ให้เข้มแข็ง รักษาเอกราชของชาติสยามได้ตั้งพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระกรณียกิจในรัชกาลที่ 6

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์สืบต่อแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และทรงดำรงพระยศเป็น พลเรือเอก และจอมพลเรือ เป็นลำดับสืบมา เนื่องเพราะรัชกาลที่ 6 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมทหารเรือขึ้นเป็นกระทรวง และสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนั้น จึงทรงงานในการทหารเรือสืบมาในรัชกาลนี้ด้วย พระกรณียกิจที่สำคัญ ได้แก่ การจัดระเบียบส่วนราชการขยายโครงสร้างงานของกองทัพเรือใหม่ การตั้งกรมยุทธโยธา กรมพัสดุ และกรมเสนาธิการ เป็นต้น นอกจากนี้ยังโปรดให้มีการสำรวจและทำแผนที่ทะเลขึ้นใหม่โดย กรมอุทกศาสตร์ โปรดให้ซ่อมแซมเรือพระราชพิธีที่ชำรุดทรุดโทรม และคุมกระบวนขึ้นใหม่เป็นกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค สำหรับการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ใน พ.ศ. 2454 เป็นต้น (กองทัพเรือ, 2496)

พระกรณียกิจทางทหารเรือที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การรักษาความสงบเรียบร้อยของพระราชอาณาจักร ตลอดจนการยึดทรัพย์และควบคุมเขลยสงครามเมื่อราชอาณาจักรสยามได้ประกาศสงครามกับประเทศเยอรมนีและออสเตรีย-ฮังการี ในวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสงครามโลกครั้งที่ 1 อันมีผลอย่างยิ่งต่อการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของชาติมหาอำนาจตะวันตกในเวลาต่อมา

ใน พ.ศ. 2463 เมื่อจอมพล สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสนาธิการทหารบกเสด็จทิวงคตลงอย่างกะทันหัน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือในขณะนั้น ย้ายมาดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก แทน เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2463 นับเป็นเวลา 17 ปีที่พระองค์ทรงปฏิบัติราชการในกองทัพเรือ (กองทัพเรือ, 2496)

เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก พระองค์ได้ทรงสืบทอดกิจการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาล ได้ทรงวางรากฐานไว้ โดยทรงตรวจตราระเบียบแบบแผนและโครงสร้างกองทัพให้รัดกุมขึ้น ทั้งยังทรงริเริ่มกิจการเกี่ยวเนื่องอื่น ๆ ได้แก่ การรวบรวมทำแผนที่ของทหารบก การทะนุบำรุงการศึกษาทหาร และกิจการอากาศยานของสยาม ทั้งการจัดการเครื่องบิน การผลิตนักบิน และการสร้างสนามบินต่าง ๆ ซึ่งเป็นรากฐานของกองทัพอากาศในสมัยต่อมา (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2554)

นอกจากตำแหน่งเสนาธิการทหารบกแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ยังทรงดำรงตำแหน่ง อุปนายกสภาอากาศสยาม สืบต่อจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาล ตั้งแต่ พ.ศ. 2463 โดยทรงมีบทบาท ในการจัดหาทุนเพื่อบำรุงกิจการต่าง ๆ ของสภาอากาศสยาม ค่าใช้จ่ายในการบริหารจัดการโรงพยาบาล คุรุภัณฑ์ ตลอดจนอาคารสถานที่ต่าง ๆ ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เช่นเมื่อทรงเห็นว่าโรงพยาบาลกำลังขาดแคลนเตียงสำหรับคนไข้ ก็ทรงแต่ตำรากล้วยไม้ขึ้น พิมพ์ออกจำหน่าย ใน พ.ศ. 2457 เพื่อนำรายได้สมทบทุนซื้อเตียงสำหรับคนไข้ขึ้น ตำรากล้วยไม้ดังกล่าวยังคงเป็นตำราที่ให้ความรู้ แก่ผู้ศึกษาและปลูกกล้วยไม้ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

รวมถึงทรงเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการระดมทุนทรัพย์เพื่อสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ได้แก่ การสร้างตึกสุทธาทิพย์ ใน พ.ศ. 2463 เพื่อใช้เป็นเรือนพักผู้ป่วย การสร้างสถานเสาวภา ใน พ.ศ. 2465 เพื่อเป็นที่ทำการของกองวิทยาศาสตร์ และการสร้างตึกจักรพงษ์ ใน พ.ศ. 2466 เพื่อเป็นอาคารรักษาผู้ป่วยนอก เป็นต้น (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

พระราชกรณียกิจในรัชกาลที่ 7

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เสด็จสวรรคต ในวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ สืบต่อแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงพระยศทั้งจอมพลเรือราชนครักษ์ และจอมพลทหารบก ในตำแหน่งเสนาธิการทหารบก นอกจากนั้นยังทรงมีประสบการณ์ในการบริหารราชการแผ่นดินมาถึงสองรัชกาล จึงทรงมีความสำคัญอย่างยิ่งทั้งทางการทหาร การเมือง และการปกครอง ในรัชกาลที่ 7 โดยเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งอภิรัฐมนตรีสภา ขึ้นเมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 เพื่อเป็นสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั้งปวงของพระองค์นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงเป็นหนึ่งในห้าอภิรัฐมนตรี และทรงดำรงตำแหน่งนั้นสืบมาจนถึงอวสานกาลแห่งสภานั้นใน พ.ศ. 2475 (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษยง, 2524)

ในวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2468 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พร้อมทั้งพระราชทานยศ จอมพลราชองครักษ์ ผู้บัญชาการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ อีกด้วย นอกจากนี้ในเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบกอยู่นั้น ย้ายมาทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมแทนจนถึง พ.ศ. 2471 สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ได้ทรงพยายามจัดระเบียบราชการในกระทรวงให้เรียบร้อย ลดทอนหน่วยงานที่ซ้ำซ้อน และจัดระบบงบประมาณให้รัดกุมยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลอีสาน และมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2468 และมณฑลพิษณุโลก มณฑลอุดร ในปีถัดมา ทำให้ทรงเข้าใจสภาพสังคม เศรษฐกิจ และชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร ตามหัวเมืองต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น

ในเดือน มีนาคม พ.ศ. 2471 รัชกาลที่ 7 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงดำรงตำแหน่งนี้สืบมาจนถึง พ.ศ. 2475 พระองค์ทรงกำกับดูแลการต่าง ๆ ในกระทรวงมหาดไทย ทั้งที่เกี่ยวกับหัวเมืองมณฑลทั้งหลาย และการนคราทรสำหรับพระนคร โดยได้เสด็จตรวจราชการตามมณฑลต่างๆ ตลอดระยะเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี นอกจากนี้ยังมีพระดำริริเริ่มงานต่าง ๆ ทั้งเรื่องการสุขาภิบาล การตรวจคนเข้าเมือง การปักปันเขตแดน การราชทัณฑ์ ตลอดจนการรักษาความสงบเรียบร้อยภายในพระราชอาณาเขตอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การที่พระองค์ทรงปฏิบัติมาตลอด 3 รัชสมัย กับทั้งพระบารมีในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กลับทำให้พระองค์ทรงตกเป็นเป้าของการโจมตีทางการเมืองช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 การปรับลดอัตรากำลังข้าราชการ ตัดทอนรายจ่ายตลอดจนการเพิ่มอัตราภาษีต่าง ๆ เพื่อให้งบประมาณแผ่นดินคืนสู่ดุลยภาพท่ามกลางสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกนั้น นำความไม่พอใจในพระองค์อย่างสูง แม้ว่าพระองค์ได้ทรงพยายามแก้ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยพระวิริยอุตสาหะก็ตาม

ดังนั้นเมื่อคณะราษฎรซึ่งเป็นคณะบุคคลที่ต้องการให้สยามมีการเปลี่ยนแปลง ตามการปกครองระบอบประชาธิปไตย ได้ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์และสมาชิกในราชสกุลบริพัตรทั้งหมดจึงต้องเสด็จลี้ภัยทางการเมืองจากประเทศสยามภายในเวลาเพียงไม่กี่วันหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งนั้น (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2554)

พระกรณียกิจในการบำรุงด้านการศึกษา

ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ย้ายจากตำแหน่งเสนาธิการทหารบก มาทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมแทนจนถึง พ.ศ. 2471 สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ได้ทรงพยายามจัดระเบียบราชการในกระทรวงให้เรียบร้อย ลดทอนหน่วยงานที่ซ้ำซ้อนและจัดระบบงบประมาณให้รัดกุมยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลอีสาน และมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2468 และมณฑลพิษณุโลก มณฑลอุดร ใน พ.ศ. 2469 นอกจากนี้ในเดือน มีนาคม พ.ศ. 2471 รัชกาลที่ 7 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงดำรงตำแหน่งนี้สืบมาจนถึง พ.ศ. 2475 พระองค์ทรงกำกับดูแลการต่าง ๆ ในกระทรวงมหาดไทย ทั้งที่เกี่ยวกับหัวเมืองมณฑลทั้งหลาย และการนคราทรสำหรับพระนคร โดยได้เสด็จตรวจราชการตามมณฑลต่าง ๆ ทำให้ทรงเข้าใจสภาพสังคม เศรษฐกิจ และชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ตลอดระยะเวลา ที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

จากการวิจัยพบว่านอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์ วรพินิต ทรงให้ความสำคัญด้านการศึกษาแก่กุลบุตร กุลธิดา พระญาติ และ ผู้ใกล้ชิดแล้ว พระองค์ยังทรงมอบโอกาสทางการศึกษาให้แก่สามัญชนทั่วไปอย่างเท่าเทียมโดยเฉพาะในจังหวัดที่ห่างไกลอย่างสม่ำเสมอ

หลักฐานที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานดังกล่าวคือ สาระสังเขปเอกสารจดหมายเหตุจอมพล สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระกรณียกิจที่ทรงสนับสนุนทำนุบำรุงด้านการศึกษาตลอดมาไม่มีจะทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก เสนาบดีกระทรวงกลาโหม เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย หรือแม้ขณะทรงดำรงตำแหน่งอุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาสยาม ก็ยังทรงบำรุงงานด้านการศึกษาเสมอมา

จากการวิเคราะห์เอกสารผู้วิจัยได้ประมวลพระกรณียกิจในด้านการศึกษาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (มูลนิธิจุมภฏ – พันธุ์ทิพย์, 2535) ขณะทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก เสนาบดีกระทรวงกลาโหม รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ไว้ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พระกรณียกิจในการบำรุงด้านการศึกษา ขณะทรงเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสานในจังหวัด นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ชุขันธ์ อุบลราชธานี โยธธร ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ สกลนคร นครพนม หนองคาย และเสด็จเยี่ยมเมืองเวียงจันทน์ ตามคำเชิญของ Resident Superior แห่ง ฝรั่งเศสประจำประเทศลาว ระหว่างวันที่ 8 - 29 ธันวาคม พ.ศ. 2469 เมื่อเสด็จกลับ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานการเสด็จราชการมณฑลอีสาน และรายงานการรับรองของเจ้าหน้าที่ฝ่ายฝรั่งเศส ที่ เมืองเวียงจันทน์ ความตอนหนึ่งว่า

5 ตุลาคม พ.ศ. 2469 - 4 มกราคม พ.ศ. 2470

กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ถวายรายงาน...สำหรับรายงานตรวจราชการ มณฑลอีสานนั้น ได้ทรงจัดทำรายงานถวายเป็น 3 ส่วน...รายงานที่ กรมพระ นครสวรรค์วรพินิตทรงเรียบเรียง รัชกาลที่ 7 มีพระราชกระแสชมเชยว่าเป็น รายงานที่ดี มีประโยชน์แก่ราชการทั่วไป โปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีแต่ละกระทรวง พิจารณาข้อเสนอแนะของกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ตามสาระคือ มีพระดำริว่า...

...การศึกษาในภาคนี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุด เนื่องจากราษฎรส่วนมากมีความรู้ น้อย มีพระดำริให้เผยแพร่วิชาลูกเสือในโรงเรียน เพื่อเสริมความรักชาติ บ้านเมือง และควรส่งเสริมให้มีโรงเรียนกสิกรรม และโรงเรียนอาชีพ ตาม หัวเมืองให้แพร่หลาย มีการสอนนักเรียน ให้เพาะปลูกพืชซึ่งมีแนวโน้ม จะเป็น พืชเศรษฐกิจที่สำคัญ...

...นอกจากนี้มีพระดำริเรื่อง การจัดเก็บค่านาว่าควรถือตามหลักเศรษฐกิจ คือ ที่ใดจำหน่ายข้าวราคาดี ก็เก็บในอัตราสูง ที่ใดจำหน่ายได้น้อยก็ควรเก็บในอัตราต่ำ เพื่อความยุติธรรมแก่ราษฎร ทรงเสนอแนะให้ กระทรวงเกษตรราธิการส่งเสริมการ ประกอบอาชีพกสิกรรมอื่น ๆ แก่ราษฎรด้วย นอกจากการปลูกข้าว โดยควร พิจารณาว่าท้องที่ใดเหมาะสมกับการทำกิจกรรมชนิดใด และพืชที่จะปลูกต้องเป็น พืชเศรษฐกิจสำคัญ ที่สามารถทำรายได้แก่ราษฎร และจัดหาตลาดจำหน่ายได้ เสนาบดีแต่ละกระทรวงพิจารณาแล้ว ส่วนใหญ่เห็นชอบกับพระดำริของ กรมพระ นครสวรรค์วรพินิตที่เสนอให้แก้ไข...

สร. 0108.1.1.5/1

นอกจากการถวายรายงานต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ยังทรงประทาน
เงินส่วนพระองค์ตามโรงเรียนต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จตรวจราชการ ดังสาระสังเขปฯ พระกรณียกิจ
วันที่ 31 ธันวาคม – 12 มกราคม พ.ศ. 2469 ความว่า

...พระยาอดุลยเดช สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร กราบทูล
พระองค์เจ้าธานีนิวัต (พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระโอรสใน
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) ผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ เรื่องกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรงประทานเงินส่วนพระองค์ แก่
โรงเรียนประจำมณฑลอุดร “อุดรพิทยานุกูล” และโรงเรียนสตรีประจำมณฑลอุดร
“ราชินุทิศ” แห่งละ 100 บาท ในโอกาสที่เสด็จตรวจราชการ ณ มณฑลอุดร...

ศธ. 51.15/37

วันที่ 10 – 19 มกราคม พ.ศ. 2469 ความว่า

...พระยาเพชรดา สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา กราบทูล
พระองค์เจ้าธานีนิวัต เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เรื่องกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรง
ประทานเงินส่วนพระองค์ บำรุงโรงเรียนฝึกหัดครูจังหวัดอุดรธานี จำนวน 100 บาท และ
โรงเรียนสตรีประจำจังหวัดอุบลราชธานี “นารีนุกูล” 100 บาท รวมเป็นเงิน 200 บาท...

ศธ. 51.4/23

วันที่ 29 มกราคม – 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469 ความว่า (เรื่องเดียวกัน, 2535)

...พระยาอดุลยเดช สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร กราบทูล
พระองค์เจ้าธานีนิวัต ผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เรื่องกรมพระ
นครสวรรค์วรพินิต ได้ทรงประทานเงินส่วนพระองค์ แก่โรงเรียนสตรีประจำอำเภ
หนองบึก “บำรุงสตรี” จังหวัดนครพนม จำนวน 100 บาท ในโอกาสที่เสด็จตรวจ
ราชการจังหวัดนครพนม...

ศธ. 51.15/39

วันที่ 10 – 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2470 ความว่า (เรื่องเดียวกัน, 2535)

...พระยาเพ็ชรปาณี สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก กราบทูล พระองค์เจ้า
ธานีนิวัต เสนาบดีกระทรวงธรรมการเรื่องได้รับใบบอก จากมณฑลพิษณุโลกเมื่อ
เดือนเมษายน พ.ศ. 2470 กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จตรวจราชการจังหวัด
หล่มสักดี และจังหวัดเพชรบูรณ์...ได้ทรงประทานเงินส่วนพระองค์ สำหรับบำรุง
การศึกษาประชาบาลอำเภอวัดป่า จังหวัดหล่มสักดี กับบำรุงการศึกษาโรงเรียน
ประจำจังหวัดเพชรบูรณ์แห่งละ 100 บาท...

ศธ. 51.11.49

วันที่ 15 – 28 มกราคม พ.ศ. 2471 พระองค์ยังทรงประทานเงินเพื่อบำรุงการศึกษาอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะทรงย้ายจากเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ขณะดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ความว่า

...พระอรรถการบดี สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลราชบุรี กราบทูล พระองค์เจ้าธานีนิติ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เรื่อง ในระหว่างที่กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จตรวจราชการในมณฑลราชบุรี...เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2471 ได้ประทานเงินช่วยในการก่อสร้างโรงเรียนประจำอำเภอบ้านโป่ง จำนวน 200 บาท และพระองค์เจ้าหญิงศิริรัตนบุษบง พระธิดาในกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ก็ได้ประทานเงินบำรุงโรงเรียนสตรี ประจำมณฑลราชบุรี “ราชโบริกานุเคราะห์” รวม 23 บาท เมื่อวันที่ 4 มกราคม พ.ศ. 2471...

ศธ.51.13/44

ตั้งแต่วันที่ 16 กุมภาพันธ์ - 28 มีนาคม พ.ศ. 2472 กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กราบถวายบังคมลารัชกาลที่ 7 เพื่อไปตรวจราชการจังหวัดเชียงใหม่และแม่ฮ่องสอน มณฑลพายัพเป็นระยะเวลาประมาณ 42 วัน บันทึกการเสด็จตรวจราชการสรุปสาระได้ดังนี้ (เรื่องเดียวกัน, 2535)

...วันที่ 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2472 เสด็จตรวจราชการจังหวัดแม่ฮ่องสอน เริ่มที่อำเภอปาย....การศึกษา ทรงกล่าวถึงจำนวนครูว่ามีน้อย นักเรียนก็อ่อนความรู้ และมีสุขภาพร่างกายไม่สะอาดเท่าที่ควร เด็กไทยเมืองจะเรียนปนกับเด็กไทยเงี้ยว..

...อำเภอม่วยต่อหรืออำเภอเมือง จังหวัดแม่ฮ่องสอน โรงเรียนที่อำเภอม่วยต่อมีการจัดการศึกษาดี แต่นักเรียนส่วนมากเป็นไทยเมือง พวกไทยเงี้ยวไม่ค่อยมี เนื่องจากขาดความนิยมต่อการศึกษา...

...อำเภอแม่สะเรียง พลเมืองประกอบด้วยชนชาติอย่างมากที่สุด...ทรงสรุปลักษณะของพวกยง 4 ประการคือ 1) ไม่ละถิ่นไปไกล 2) ไม่เปลี่ยนแปลงประเพณี เครื่องแต่งกาย 3) นับถือผี 4) ไม่เรียนหนังสือ...

...ระหว่างเสด็จตรวจราชการอำเภอแม่สะเรียง ได้พระราชทานโรงเรียนประจำอำเภอที่กำลังจะสร้างใหม่ว่า “โรงเรียนบริพัตรศึกษา” และประทานนามสะพานข้ามห้วยแห่งหนึ่งว่า “สะพานดำเนียรสวรรค์”...

...เสด็จอำเภोजอมทอง และอำเภอสันกำแพง...ทรงตรวจโอสถสภา ของสุขาภิบาล และกิจการอนามัยของสภาาชาดสยาม...

...เสด็จอำเภอสรรภี พร้อมกับประธานนามโรงเรียนแห่งหนึ่งว่า “โรงเรียนสารภีชนานุกูล”... ทรงบริจาคเงินสร้างเรือนพิเศษสำหรับคนไข้...ตำบลปากคลองสาน...ราคา 2,370 บาท...

...ประธานเงินในการสร้างโรงเรียนประจำอำเภอมแม่สะเรียง 400 บาท และประธานเงินบำรุงโรงเรียนประจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน 100 บาท โรงเรียนประชาบาลม่วยต่อ 100 บาท และโรงเรียนประชาบาลผาบ่อง 100 บาท รวม 700 บาท...

...ประธานเงินบำรุงโรงเรียนประจำมณฑลพายัพ “ยุพราชวิทยาลัย” 100 บาท และโรงเรียนสตรีประจำมณฑลพายัพ “วัดโนนทัยพายัพ” 200 บาท รวม 300 บาท...

กิจการสภาภาษาสยาม และ กิจการยูวกาชาต

สภาภาษาสยามได้ก่อตั้งขึ้นเมื่อหนึ่งร้อยยี่สิบกว่าปีที่แล้ว ระหว่างที่เกิดเหตุพิพาทชายแดนระหว่างประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้าน ซึ่งเวลานั้นตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตกชาติหนึ่งอยู่ เหตุการณ์กระทบกระทั่งความนั้นรุนแรงถึงขั้นใช้อาวุธเข้าต่อสู้กัน นั่นคือเหตุการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ระหว่างการรบพุ่งกันนั้น มีผู้ได้รับบาดเจ็บจำนวนมาก จึงมีคณะสตรีไทยหมู่หนึ่ง มี ท่านผู้หญิงภาสกรวงศ์ (เปลี่ยน บุนนาค) เป็นหัวหน้า เห็นควรรวบรวมกำลังฝ่ายสตรีเข้าสนองคุณบ้านเมือง เพื่อทำการกุศลรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วย โดยกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระเมตตาธิคุณในพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ขอให้ทรงรับเป็นสภานายิกา โดยใช้ชื่อเรียกสภาการกุศลที่ก่อตั้งขึ้นคราวนั้นว่า “สภาอุณาโลมแดงแห่งชาติสยาม” และได้มาเป็น “สภาภาษาสยาม” และ “สภาภาษาไทย” ตามลำดับ (สภาภาษาไทย, 2535)

กล่าวได้ว่านับตั้งแต่แรกก่อตั้งกิจการของสภาภาษาไทย มีวัตถุประสงค์เพื่อรักษาพยาบาลผู้ป่วยไข้และบาดเจ็บในเวลาสงคราม ทั้งอาจทำการบรรเทาทุกข์ในเหตุการณ์สาธารณภัยพิบัติโดยไม่เลือกเชื้อชาติ สัญชาติ ลัทธิ ศาสนา หรือความเห็นทางการเมืองของผู้ประสบภัย ทั้งนี้กิจการของสภาภาษาไทยได้อาศัยอยู่ใน พระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งแต่ต้น คือ เมื่อแรกก่อตั้ง นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น “ทานมยุปถัมภ์” ของสภา สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ทรงเป็น “สภาชนนี” และพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ทรงเป็น “สภานายิกา” มีเจ้านายทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในได้เข้าร่วมกันเป็นกรรมการของสภาอุณาโลมแดง เป็นจำนวนมาก

ในชั้นหลังต่อมาเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า “สภาภาษาชาวไทย” เป็นสภาการกุศลที่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ การบริหารกิจการของสภาภาษาชาวไทย อาจถือเป็นราชการพิเศษแผนกหนึ่งของแผ่นดิน สันนิษฐานได้จาก ตำแหน่งผู้อำนวยการสภาภาษาสยาม ซึ่งต่อมาแก้ไขเรียกว่า “อุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาสยาม” และ “อุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาชาวไทย” ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม เป็นธรรมเนียมปฏิบัติว่า ผู้ดำรงตำแหน่งสำคัญที่ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมแต่งตั้ง และตามพระราชานิยมแต่ก่อนมานั้น มักทรงแต่งตั้งเจ้านายในพระราชวงศ์เป็นอุปนายกของสภา อาทิ จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ และ จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เป็นต้น

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงดำรงอุปนายกสภาภาษาชาวไทย ใน พ.ศ. 2464 ได้มีการจัดประชุมกาชาดระหว่างประเทศ ณ กรุงเทพมหานคร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต จึงโปรดให้พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราธิปพงศ์ประพันธ์ คิดศัพท์ “Red Cross Policy” จึงได้ถวายคำว่า “นโยบายกาชาด” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงรับเอาใช้ และคำว่านโยบายนี้ใช้กันอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน (เรื่องเดียวกัน, 2535)

นอกจากนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ดำรงตำแหน่งอุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาสยาม ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์มีพระประสงค์จัดตั้งอนุสภาภาษาขึ้นในโรงเรียนต่าง ๆ เพื่อสนับสนุนกิจการสภาภาษาสยาม อีกทั้งเป็นการให้การศึกษาด้านสุขอนามัย และฝึกการบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่นักเรียนในโรงเรียนต่าง ๆ ในวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2468 มีการตั้งหน่วยอนุสภาภาษาขึ้นเป็นหน่วยแรกในประเทศไทยที่โรงเรียนราชินี สืบเนื่องจากพระดำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต อุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาสยามในขณะนั้น ว่า (สภาภาษาชาวไทย, 2535)

...สภาภาษาของบางประเทศได้ตั้งสภาภาษาเด็กขึ้นมา ที่เรียกตามภาษาอังกฤษ ว่า “Junior Red Cross” รับเด็กชายหญิงอายุไม่เกิน 18 ปี เป็นสมาชิก โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะปลูกฝัง เพราะนิสัยเด็กให้มีใจเมตตาต่อมนุษยชาติให้เป็นพลเมืองดี มุ่งทำประโยชน์แก่ชนหมู่มากนั้น มีผลดีจนประเทศอื่น ๆ ได้จัดตั้งขึ้นบ้างในหลายประเทศ สมควรที่สภาภาษาสยามจะได้จัดขึ้นบ้าง...

นับแต่วันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2465 จากหน่วยอนุสภากาชาดสยามแห่งแรกได้ก่อตั้งขึ้น ณ โรงเรียนราชินี โดยสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จทรงเป็นประธานเปิดเป็นต้นมา คำว่า “อนุกาชาด” ยังคงใช้อยู่เรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2521 จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น “ยุวกาชาด” เพื่อขยายกิจการให้ครอบคลุมถึงเยาวชนระดับอุดมศึกษา โดยขยายเกณฑ์รับสมาชิกจากอายุ 8 – 18 ปี เป็น 8 – 25 ปี ในปัจจุบันยุวกาชาดดำเนินงานโดยกระทรวงศึกษาธิการ ภายใต้การสนับสนุนของสภากาชาดไทย (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

หลักฐานที่สะท้อนความมุ่งมั่นให้กิจการอนุกาชาดเผยแพร่ไปยังโรงเรียนต่างๆ ในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการสามารถสะท้อนผ่านสาระสังเขปเอกสารจดหมายเหตุ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ความว่า (มูลนิธิจุฬาลงกรณ์ – พันธุ์ทิพย์, 2535)

29 สิงหาคม – 12 กันยายน พ.ศ. 2465

กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ทรงมีลายพระหัตถ์เชิญ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ไปประชุมปรึกษาเรื่อง การจัดตั้งอนุสภากาชาดขึ้นตามโรงเรียนต่าง ๆ โดยมีบันทึกของหม่อม เอ็ม. อี. บาร์นส แพทย์ผู้อำนวยการกองสุขาภิบาล แนบท้าย

ศธ. 18/4

นอกจากนี้ยังทรงมีพระประสงค์ให้สภากาชาดสยามออกหนังสือพิมพ์กาชาดรายเดือน เพื่อเป็นการให้ความรู้แก่ประชาชนทั่วไป ดังความตอนหนึ่งว่า (สภากาชาดไทย, 2535)

25 สิงหาคม พ.ศ. 2466

...การออกหนังสือพิมพ์กาชาดรายเดือน เพื่อแจกแก่สมาชิก... มี 2 ทางเลือกคือ แจกความในหนังสือพิมพ์ว่า โรงพิมพ์ใดยินดีรับพิมพ์หนังสือพิมพ์สภากาชาด ก็ให้บอกมายังสภา และถ้าไม่มีโรงพิมพ์ใดยอมรับพิมพ์ กรมแผนที่ก็ยินดีรับพิมพ์ให้โดยคิดราคาเท่าทุน

กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต มีพระดำรัสว่า การที่จะให้โรงพิมพ์ ต่างๆ ช่วยพิมพ์ไม่น่าคิด เพราะการออกหนังสือพิมพ์ทำเป็นประจำ ไม่ใช่ครั้งคราว และที่กรมแผนที่ยินดีรับพิมพ์โดยคิดราคาเท่าทุน นับว่าเป็นความเอื้อเฟื้อต่อสภา

ทรงกล่าวว่าเรื่องที่จะลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์มี 7 เรื่อง คือ รูปภาพต่างๆ แฉลงกิจการของสภา ข่าวแปลกจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศ ข่าวเบ็ดเตล็ด ตอบปัญหาจำนวนสมาชิกเข้าใหม่ และจำหน่าย และแจ้งความของสภากาชาดสยาม โดยจะขอจดทะเบียนต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า สภากาชาดสยามเป็นเจ้าของ กองอำนวยการสภากาชาดสยามเป็นผู้จัดการ เลขานุการเป็นบรรณาธิการ

โรงพิมพ์แผนที่เป็นผู้จัดพิมพ์ ที่ประชุมตกลงพร้อมอนุมัติให้ใช้เงิน ปีละ 5,680 บาท สำหรับการออกหนังสือพิมพ์สภากาชาด...

ส.ก.ท. 1/1

การดังกล่าวที่ยกมาเพียงบางส่วนนี้เป็นสามารถสะท้อนพระกรณียกิจ และจริยวัตรในหลายมิติของพระองค์ทั้งด้านการใส่พระทัยด้านการให้ความรู้แก่ประชาชนทั่วไปโดยการนำข่าวสารจากทั้งการส่งเสริมด้านสุขภาพ และข่าวจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศมาพิมพ์เผยแพร่ให้สามารถเข้าถึงโอกาสการรับข่าวสาร โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายเนื่องจากสภากาชาดสยามพิมพ์แจกให้กับสมาชิก

นอกจากนี้ยังสะท้อนความมีจิตใจเป็นธรรม เห็นอกเห็นใจผู้สัสมาชีพ ดังคำกล่าวว่าการให้โรงพิมพ์ต่างๆ รับผิดชอบต่อพิมพ์ให้มันไม่สมควร เนื่องจากหนังสือพิมพ์ออกเป็นประจำมิได้ออกเฉพาะการณ์พิเศษ พร้อมทั้งยังกล่าวขอบคุณที่โรงพิมพ์แผนที่ช่วยสภากาชาดสยามในการคิดค่าพิมพ์ในราคาทุน เป็นเจ้านายที่มีพระทัยละเอียดอ่อน เข้าถึงจิตใจทั้งสามัญชนคนธรรมดา และผู้ประกอบสัสมาชีพต่างๆ เป็นพระจริยวัตรที่งดงามเรียบง่ายและน่าศรัทธายิ่ง

พระกรณียกิจที่ทรงสนับสนุนด้านการศึกษาทั้งทางตรงและทางอ้อมตั้งผู้วิจัยได้นำตัวอย่างพระกรณียกิจบางส่วนมาวิเคราะห์นี้ อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงเป็นห่วงทั้งด้านการศึกษา การประกอบอาชีพ และความเท่าเทียมกันของประชาชนมาโดยตลอดไม่ว่าจะดำรงตำแหน่งใด พระองค์ทรงมองภาพการพัฒนาอย่างมีพระวิสัยทัศน์ที่บูรณาการล้ำสมัยยิ่งนัก พระองค์ทรงให้ความสำคัญในการพัฒนาคนเพื่อเป็นจุดเริ่มต้นในการพัฒนาความสามารถในการประกอบสัสมาอาชีพ และมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นอย่างยั่งยืน สะท้อนได้จากพระวิสัยทัศน์ที่เสนอแนะให้เปิดโรงเรียนกสิกรรม และโรงเรียนสอนอาชีพตามหัวเมืองต่าง ๆ และยังบูรณาการในการที่ทรงแนะนำกระทรวงเกษตรธิการให้จัดหาพืชเศรษฐกิจให้แก่ราษฎรเพาะปลูกนอกเหนือจากการปลูกข้าว อีกทั้งยังเรียกร้องความเป็นธรรมในการจัดเก็บภาษีให้แก่ราษฎรอีกด้วย พระกรณียกิจเสด็จมณฑลอีสานเป็นหนึ่งในหลายพระกรณียกิจที่สามารถสะท้อนพระอัจฉริยภาพ และพระวิสัยทัศน์ที่ครอบคลุมทั้งมิติการศึกษา การสาธารณสุข การเกษตร และเศรษฐกิจเรียกได้ว่ารอบด้านและล้ำสมัยยิ่งนัก

ด้วยพระปรีชาญาณทั้งด้านการบริหารกิจการบ้านเมืองและการให้ความสำคัญและประโยชน์ของการศึกษา สามารถกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงเป็นปราชญ์ที่มีแนวคิดสอดคล้องกับปรัชญาการศึกษา กลุ่มสารัตถนิยม คือ ทรงเน้นจุดมุ่งหมายของการศึกษาทั้งด้านปัญญาธรรม และด้านจริยธรรม จากการศึกษาพบว่าพระองค์ทรงส่งเสริมให้โรงเรียน สถานศึกษา และผู้เกี่ยวข้องมีหน้าที่จัดสภาพแวดล้อมให้เอื้อต่อการเรียนรู้และพัฒนาการทางสติปัญญา และคุณธรรมของผู้เรียน โดยมีได้มุ่งเน้นให้โรงเรียนมีหน้าที่เพียงการถ่ายทอดความรู้ทางวิชาการ และวัฒนธรรมเพียงอย่างเดียว แต่ต้องสอนเรื่องค่านิยมแก่ผู้เรียนด้วย

ค่านิยมที่สำคัญ คือ ค่านิยมในการดำรงชีวิต ศักยภาพ และข้อจำกัดทางธรรมชาติของมนุษย์ พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าโรงเรียน สถานศึกษา เป็นสถาบันที่ช่วยสังคมให้ดำรงอยู่อย่างมีศักยภาพและสงบสุข และมีหน้าที่ฝึกฝนและอบรมให้ผู้เรียนมีความรู้และมีความประพฤติที่ดี รวมถึงถ่ายทอดสิ่งที่เป็นสาระ (แก่นแท้) เช่น มรดกทางวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงมุ่งเน้นเรื่องมาตรฐานการศึกษา กล่าวคือ โรงเรียนต้องสร้างบรรยากาศทางการศึกษาให้เอื้อต่อการเรียนรู้ และพัฒนาทางสติปัญญา จริยธรรม และถ่ายทอดวัฒนธรรมแก่ผู้เรียน พร้อมทั้งสร้างทัศนคติและค่านิยมให้แก่ผู้เรียน เพื่อให้ผู้เรียนมองเห็นและเข้าใจเรื่องความหมายของชีวิต ปรัชญาข้อนี้สะท้อนผ่านข้อเสนอที่พระองค์ทรงประสงค์ให้เน้นการให้ความรู้ด้านสุขอนามัยแก่ผู้เรียนเพื่อความพร้อมด้านร่างกาย และการสอนให้เด็กรู้จักคุณค่าวัฒนธรรมท้องถิ่นของตนเป็นการพัฒนาด้านทักษะการคิดและจิตใจ นั่นคือโรงเรียนสามารถฝึกฝนอบรมให้ผู้เรียนมีความพร้อมทั้งร่างกายและจิตใจไปพร้อมๆ กัน

พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าหากโรงเรียนสามารถทำตามจุดมุ่งหมายทั้งสองประการได้ ผลสำเร็จที่ตามมา คือ ผู้เรียนจะเป็นคนที่สมบูรณ์ทั้งสติปัญญา และความดีงาม ด้วยเหตุดังกล่าวจึงทรงให้ความสำคัญกระบวนการผลิตครูมาก ดังเห็นได้จากการเสนอให้จัดตั้งสถาบันผลิตครูเพิ่มเติม เนื่องจากทรงตระหนักดีว่า ครู เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญทั้งในด้านความเข้าใจเนื้อหาวิชา วัฒนธรรมของมนุษยชาติ และทั้งในด้านความประพฤติ

สรุปได้ว่าพระจริยวัตรที่งดงามของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้วิจัยพบว่าพระองค์ทรงเป็นปราชญ์ผู้มีแนวคิดสอดคล้องกับกลุ่มสารัตถนิยม และเป็น “ครู” ต้นแบบที่มีพร้อมทั้งคุณธรรมอันดีงามตามหลักกาลยาณมิตร และทศพิธราชธรรม อีกทั้งยังมีความรอบรู้ แม่นยำในเนื้อหาสรรพวิชาที่พระองค์ทรงถ่ายทอดให้แก่พระโอรส พระธิดา พระนัดดา รวมไปถึงบุคคลทั่วไปที่พระองค์ทรงเมตตาทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ประการสำคัญที่สุดคือพระองค์ทรงเป็นครูที่มีวินัย ความมุ่งมั่นในการเสียสละเพื่อส่วนรวมและประเทศชาติ เป็นแบบอย่างความประพฤติที่สมบูรณ์ให้แก่ผู้เรียนอย่างแท้จริง

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี (พ.ศ. 2404 - 2467)

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี พระมารดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุทุมพันธุ์ ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี (เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ 5) เมื่อ พ.ศ. 2404 เจ้าคุณจอมมารดาสำลีเป็นธิดาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. 2419 สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ ถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2420 ประสูติพระราชธิดาพระองค์แรก คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ จากนั้นใน พ.ศ. 2424 ประสูติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุทุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2472)

ตั้งแต่ทรงพระเยาว์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ได้ศึกษาทั้งด้านอักษรวิธี ภาษามคธ และวิชาความรู้อันสมควรแก่กุลสตรี จากตำหนักของเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ ในพระบรมมหาราชวัง นอกเหนือจากนี้ทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง เพราะปรากฏต่อมาว่าทรงสนพระทัยด้านวรรณคดี การประพันธ์ โบราณคดี และราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็น ราชเลขานุการินี ‘ไปรเวทซิคิริทารี’ (Private Secretary) (ประยูร สิริพิพันธ์, 2505)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการพระราชทานเครื่องประกอบอิสริยยศ เมื่อวันศุกร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 6 ปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช 1234 ความว่า (ราชกิจจานุเบกษา บรมราชโองการ ประกาศสถาปนาพระอิสริยยศเฉลิมพระอภิไธยและเลื่อนกรมพระราชวงศ์, เล่ม 42 วันที่ 21 มีนาคม 2468)

“สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม จะขอแจ้งความแก่ท่านผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งจะมีอิศรภาพเป็นใหญ่ในแผ่นดินสยาม ซึ่งจะรักษาความชอบธรรมของแผ่นดินต่อไปภายหน้าให้ทราบว่า

สุทุมลมารศรี ได้มีบุตรหญิงกับข้าพเจ้าคนหนึ่ง คือเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าเห็นสมควรว่า สุทุมลมารศรี ควรจะได้รับเครื่องยศตามตำแหน่งเช่นนี้ โดยสมควรแก่ราชตระกูล ข้าพเจ้าจึงให้พนักงานช่างทองคำทำเครื่องยศ แลของนอกเครื่องยศบ้าง ตามซึ่งจะว่าตกลงไปข้างล่าง แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าเครื่องยศ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานแต่ก่อน ๆ นั้นเป็นของสำหรับแผ่นดิน เมื่อผู้ที่ได้รับนั้นไม่มีตัวก็ต้องส่งคืนส่งเข้ามายังพระคลังไว้สำหรับพระราชทานผู้อื่นต่อไป เป็นธรรมเนียมเดิมสืบมาดังนี้ แต่ซึ่งข้าพเจ้าทำเครื่องยศให้สุทุมลมารศรีครั้งนี้ ครั้นจะให้เครื่องยศซึ่งเป็นพระราชทรัพย์แผ่นดิน ก็กลัวว่าจะไม่เป็นเจ้าของยืนยาวไปได้ อีกประการหนึ่งถ้ามีหลายสำหรับ พระราช

ทรัพย์แผ่นดินก็ต้องออกมาก เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าถึงได้ออกเงินทางซึ่งเป็นส่วนเรียกว่าเงินพระคลังข้างที่ คือเงินภาษีอากรซึ่งยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากพระราชทรัพย์สำหรับจ่ายราชการแผ่นดิน ยกเป็นส่วนถวายพระเจ้าแผ่นดิน สำหรับทรงใช้สอยในการพระองค์ เป็นธรรมเนียมสืบมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ แลเงินที่ออกใช้ในเครื่องสำรับนี้ ก็มีใช้เงินซึ่งเก็บรวบรวมไว้แต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเงินเกิดขึ้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้เอง ข้าพเจ้าได้อาเงินรายนี้ใช้ทำเครื่องยศ

พานหมากทองคำลงยาราชาชาติ	1
ผอบลงยาราชาชาติปริกประดับเพชร	3
จอกหมากลงยาราชาชาติ	2
ชองพลูลงยาราชาชาติ	1
ตลับขี้ผึ้งเป็นลูกลินจีประดับทับทิม มีสายสร้อยห้อยไม้ควักหูเป็นต้น- ประดับเพชรบ้างเล็กน้อย	1
มีดพับก้ามดำลงยาราชาชาติ	1
หีบหมากลงยาราชาชาติหลังเป็นลายสระบัว ประดับเพชรพลอยบ้าง	1
ตลับเครื่องในประดับมรกตมวงคลเพชร	
สามใบเถาสำรับ	1
มวงคลเพชรสามใบเถาสำรับ	1
ขันครอบลงยาราชาชาติสำรับ	1
ขันล้างหน้าพานรองทองคำลงยาราชาชาติสำรับ	1
กาน้ำร้อนหูหิ้วมีถาดรองทำด้วยทองคำลงยาราชาชาติสำรับ	1
กระโถนเล็กทองคำลงยาราชาชาติใบ	1

รวมทองคำหนัก 5 ชั่ง 16 ตำลึง 2 ไพ ทองซึ่งทำของเหล่านี้เป็นของพระคลังข้างที่ทั้งสิ้น แต่เพชรพลอยซึ่งใช้ประดับเครื่องยศเหล่านี้เป็นของพระคลังมหาสมบัติ อนึ่งโต๊ะเงินคาวโต๊ะหนึ่ง หวานหนึ่ง เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสั่งมาพระราชทานเจ้าจอมมารดาแต่ก่อน โต๊ะใน

รายนี้ยังเหลืออยู่ ข้าพเจ้าจึงยกให้สุขุมลมารศรีคู่หนึ่ง เพราะเห็นว่าตัวเขา
 เปนลูกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าควรที่จะรับของที่เป็นของพระคลังข้างที่
 ดังนี้เป็นสิทธิได้ ข้าพเจ้าขอต่อท่านผู้ที่เป็นใหญ่สืบไปภายหน้า ได้เห็นแก่
 ข้าพเจ้าผู้ได้รักษาแผ่นดินมาจนถึงวันเขียนหนังสือนี้เป็นวันที่ 3475 วัน คิด
 เปนปีได้ 9 ปี 6 เดือนกับ 10 วัน แลมีความกรุณาต่อภรรยาและบุตรของ
 ข้าพเจ้าด้วย ข้าพเจ้าขอยกสิ่งของเหล่านี้ ให้แก่สุขุมลมารศรีเป็นสิทธิขาด
 ทั้งสิ้น ขออย่าให้เจ้าพนักงานไปเรียกกลับคืน

อนึ่งสิ่งของใด ๆ ที่ข้าพเจ้าได้ให้สุขุมลมารศรีก็ดี ฤายังไม่ได้ให้จะให้ต่อไปภายหน้า
 ก็ดี จะมีราคามากน้อยประการใด เปนสิทธิกาตัวสุขุมลเหมือนสิ่งของทั้งปวงที่ออกซื้อในนี้
 ยกไว้แต่เครื่องยศซึ่งเป็นของสำหรับเจ้านายตามธรรมเนียมทั้งหลายทั้งปวงที่ต้องคืน คือ
 กล่องตราจุลจอมเกล้าใบหนึ่ง หีบกาไหลใบหนึ่ง ซึ่งสุขุมลได้รับแต่สองสิ่งเท่านั้น ของสอง
 สิ่งนี้ต้องคืนส่งพระคลังในตามธรรมเนียม นอกนั้นเปนสิทธิทั้งนั้น

หนังสือนี้ ข้าพเจ้าได้เขียนเปนสองฉบับ ๆ หนึ่งลงนมเบอร์ 49 ปีขานสัมฤทธิศก
 ฉบับหนึ่งลงนมเบอร์ 50 ปีขานสัมฤทธิศก เนื้อความต้องกันทั้งสองฉบับ แล้วลงชื่อประทับ
 พระราชลัญจกรแผ่นดินเหมือนกันมอบให้ตัวสุขุมลรักษาไว้ทั้งสองฉบับ ซึ่งทำเปนสอง
 ฉบับนี้ เพราะเผื่อหาย เผื่อขาด ถ้าท่านผู้ที่จะต้องตัดสินการเรื่องนี้ ได้เห็นหนังสือแต่ฉบับ
 ใดฉบับหนึ่งก็ขออย่าให้มีความสงสัยเลย ให้เชื่อฟังเป็นคำของข้าพเจ้าแท้ ไม่ต้องเรียก
 หนังสือมาให้พร้อมกันทั้งสองฉบับ แล้วได้อัดกอบไว้ในสมุดราชการ เล่มสำหรับปีฉลูพ
 ศก มีขานสัมฤทธิศก เปนพยานด้วย

หนังสือเขียน ณ วันศุกร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 6 ปีขานสัมฤทธิศก ศักราช

1240

(พระราชหัตถเลขา) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ฤาเขียนเปนภาษาอังกฤษ ตามที่ข้าพเจ้าเคยใช้โดยมากดังนี้

Chulalongkorn R.S.

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชหัตถเลขาถึงพระยาราชาภักดี (ข้าง เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ลงวันที่ 16 สิงหาคม จ.ศ. 1242 (พ.ศ. 2423) เรื่องขึ้นเงินเดือนพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี ความดังต่อไปนี้

ร.ที่ 137/42

ถึง พระยาราชาภักดี

ด้วยเงินเดือนสว่างวัฒนา เดิมมีอยู่เดือนละเจ็ดตำลึง บัดนี้เลื่อนยศเป็นสมเด็จพะนางเจ้าฯ ให้เงินเดือนกึ่งกรมสมเด็จพระสุทนต์นราชนประยูร คือ จำนวนเดือนละซ้งสุกุมลมารศรี เสาวภาม่องศรี เดิมเดือนละเจ็ดตำลึง เป็นพระนางเธอฯ ให้ขึ้นเดือนหนึ่งคนละสิบตำลึง ตั้งแต่จำนวนเดือนเก้า ปีมะโรง โทศกนี้ไป
 สั่งแต่ ณ วันจันทร์ ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 9 ปีมะโรง โทศก จุลศักราช 1242
 อนึ่ง สุนันทา เดิมได้เงินเดือนอยู่เจ็ดตำลึง ให้ตั้งเบนซ้งไปกว่าจะเผาศพแล้วค่อยเล็ก

(พระปรมาภิไธย) สยามมินทร์

และพระราชหัตถเลขาถึงพระยาเทพประชนปริวีโคาน์ซิด ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ ความว่า

ร.ที่ 237/42

ถึง พระยาเทพประชนปริวีโคาน์ซิด ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่

อนึ่ง ราชการที่กรุงเทพฯ เปลี่ยนแปลงหลายอย่าง จะรำพรรณนามาก็ยืดยาวนัก แต่ว่าการในครอบครัว ได้ยกหญิงกลางสว่างวัฒนา เป็นสมเด็จพะนางเจ้า อีกสองคนนั้นเป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้า...

จดหมายมา ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 12 ปีมะโรง โทศก จุลศักราช 1242

(พระปรมาภิไธย) สยามมินทร์

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี เป็นพระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่โปรดให้ประทับและรับราชการใกล้ชิดพระองค์เสมอ โปรดให้ทำหน้าที่ราชเลขาธิการฝ่ายในได้รับพระราชทานเงินเดือนในตำแหน่งนี้เป็นพิเศษ และทรงเรียกพระนามสั้นๆ ว่า “แม่สุมาน” หมายความว่า ผู้มีน้ำใจงาม (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2554)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ (2554) ทรงนิพนธ์ถึงสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ความตอนหนึ่งในหนังสือเจ้าชีวิตว่า

...ในรัชกาลที่ 5 ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเจ้าสุทุมลมารศรี พระราชเทวี อยู่ตลอดรัชกาล โดยเหตุผลอันใดไม่ทราบได้ มีพระราชโอรสธิดา ประสูติ 2 พระองค์ การที่ท่านไม่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้า นั่นเป็นของแปลก เพราะพระเจ้าอยู่หัวโปรดรักใคร่ไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง...

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2548) ได้กล่าวถึงสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี จากข้อความดังกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับพระนิพนธ์พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ความตอนหนึ่งว่า

...พระราชมารดาของทูลกระหม่อมบริพัตร คือ พระนางเจ้าสุทุมลมารศรี พระราชเทวี ต่อถึงรัชกาลที่ 7 แล้วจึงทรงได้เลื่อนพระสถานะขึ้นเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า พระอัครราชเทวี โดยที่ทรงถูกเมินหรือมองข้ามแทบตลอดรัชกาลที่ 6 และในรัชกาลที่ 5 เอง บางครั้งก็ทรงเป็นที่โปรดปรานของพระสวามี บางทีก็ทรงถูกเมินตึงหรือห่างเหินออกไป เพราะพระองค์ท่านถือพระองค์ว่าทรงมีความรู้ ความสามารถ และไม่ทรงเพ็ดทูลอะไรๆ เพื่อเอาพระราชหฤทัยหากจะรับสั่งแต่สิ่งซึ่งเป็นจริง แม้จะไม่ต้องพระราชอัธยาศัยก็ตาม...

แม้สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรีฯ มิได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศในรัชกาลที่ 5 แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลื่อนท่านเจ้าจอมมารดาสำลี เป็น เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ดังที่ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2548) ได้กล่าวไว้ความว่า

...สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี ทรงเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี สายสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติแห่งตระกูลขุนนาคน ที่ในรัชกาลที่ 5 โปรดเลื่อนท่านขึ้นเป็น ‘เจ้าคุณจอมมารดา’ นั้น เพราะทรงนับว่าเป็นพระญาติ และเมื่อท่านสิ้นชีวิตก็โปรดให้ใช้คำว่า ‘พิราลัย’ เทียบเท่า ‘สมเด็จพระเจ้าพระยา’ (ซึ่งมีเพียง 3 องค์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ และทั้ง 3 องค์นี้อยู่ในสกุล ‘ขุนนาคน’ ทั้งสิ้น) และโปรดให้พระราชโอรสพระราชธิดาทรงพระภูษาขาวไว้ทุกข์กันทุกพระองค์ ผิดกับเจ้าจอมมารดาเปี่ยมซึ่งทรงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าคุณจอมมารดา เพราะพระราชธิดาได้เป็นพระมเหสีถึง 3 พระองค์ และพระราชนัดดาได้เป็น

พระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารถึง 2 พระองค์ โดยที่เมื่อท่านสิ้นชีวิตลงในรัชกาลที่ 5 นั้น โปรดให้ใช้คำว่าถึงสัญกรรมเท่านั้น และไม่โปรดให้พระราชโอรสพระราชธิดาองค์อื่น ๆ (นอกจากที่ประสูติแต่พระพันวัสสา และพระพันปี) ทรงขวไว้วทุกข้ออีกด้วย...

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าคุณจอมมารดาสำลี

หลักฐานแห่งความโปรดรักใคร่ไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ปรากฏอยู่เนื่อง ๆ ดังเช่น พระมเหสีพระองค์นี้ น่าจะทรงเป็น “พระมเหสี” พระองค์แรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์โคลงพระราชทานให้ พระราชนิพนธ์นั้นมีว่า (ประยูรธ สิริพิพันธ์, 2505)

สุขุมาลโดยชาติเชื้อ	เฝ้าพันธู์
กายกอปรวรรลักษณ์อัน	ละเอียดพร้อม
ไตรทวารประพฤตีสรรพ์	ลิ่งชอบ ควรแฮ
ละเอียดครบควรนบน้อย	ทำผู้ สุขุมาล ฯ

พรศิริ บุรณเขตต์ (2540) ได้กล่าวถึง ชั้นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 สายเจ้าจอมมารดาสำลี ไว้ดังนี้ เจ้าจอมมารดาสำลีเป็นธิดาสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ หรือสมเด็จพระยา องค์น้อย (ทัต บุนนาค) และท่านคล้าย พระภรรยาเจ้าที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี คือ พระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวี (ประสูติ พ.ศ. 2404 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2470 พระชันษา 66 ปี) ได้รับสถาปนาเป็น พระนางเธอเมื่อ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2421 ภายหลังที่ทรงมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายบริพัตรสุขุมพันธ์ เมื่อ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2434 ได้รับสถาปนาเป็น พระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวี ต่อมาในรัชกาลที่ 7 เฉลิมพระนามาภิไธยเป็น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อ 15 มีนาคม พ.ศ. 2468 และในรัชกาลที่ 8 เฉลิมพระอิสริยยศเมื่อสิ้นพระชนม์เป็น สมเด็จพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อ 25 มีนาคม พ.ศ. 2477

นอกจากนี้พรศิริ บุรณเขตต์ (2540) ยังได้กล่าวถึงสำนัก “พระนางเจ้าพระราชเทวี” (พระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวี ต่อมา คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ไว้ด้วยว่า สำนักในพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวี ประกอบด้วยข้าสำนักจากกลุ่มตระกูล “ฟากข้างโน้น” เป็นสำคัญ เพราะทรงมีศักดิ์เป็นหลานตา ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสำนัก “คุณจอมแพ” ในฐานะญาติในสกุลบุนนาค โดยฝ่ายในจากตระกูลบุนนาคอาจแบ่งได้เป็นสองสาย ลักษณะดังนี้เจ้าจอมในสำนัก “พระนางเจ้า” จึงประกอบด้วยเจ้าจอมจากตระกูลบุนนาค สายสมเด็จพระยาองค์น้อยอาทิ เจ้าจอมปุก ธิดาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เจ้าจอมเอื้อง เจ้าจอมวอน และเจ้าจันทิดาเจ้าพระยาวรวงศ์พิพัฒน์ (แยม บุนนาค) สำหรับเจ้าจอมจันทันเป็นผู้ดูแลตาดำในวัง เมื่อ

สมเด็จพระนางเจ้าพระราชเทวีทรงคืนตำแหน่งเพื่อออกมาอยู่ที่วังบางขุนพรหมกับพระราชโอรส นอกจากนี้ยังมีญาติทางสายเจ้าคุณจอมมารดาสำลีบางท่าน รับราชการเป็นนางพนักงาน อาทิ คุณอันชนย์ บุณนาค พนักงานภูษาในรัชกาลที่ 5

บัว ศรีสวี (2524) ในช่วงหลังเจ้าจอมจากตระกูลบุณนาคทั้งสองสำนักก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะเจ้าจอม “ก๊กอ” หรือ “พงษ์อ” คือ เจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมแก้ว และเจ้าจอมแสบ ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุณนาค) สายสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ซึ่งเดิมสังกัดสำนัก “คุณจอมแพ”

กลุ่มหม่อมเจ้าที่สำคัญในสำนักนี้ได้แก่ หม่อมเจ้าพระธิดาสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าชั้นเล็กในวังบางขุนพรหม เช่น หม่อมเจ้าหญิงอังสมาล เกษมสันต์ ในกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หม่อมเจ้าหญิง นภมณี กมลาศน์ หม่อมเจ้าหญิงวิลาศกัญญา ทวีวงศ์ เป็นต้น

เมื่อครั้งพระนัดดาที่เสด็จอยู่ด้วยในพระราชฐานฝ่ายใน คือ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง เจริญพระชันษาขึ้นสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงให้เริ่มเรียนหนังสือขณะประทับที่สวนนกไม้กับ ครูบัว (ครูบัว จบจากโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ภายหลังครูบัวมาถวายตัวเป็นข้าหลวงของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์) และมี ครูวาด จากโรงเรียนสตรีวิทยา มาช่วยสอนอีกคนหนึ่ง เวลานั้นมีนักเรียนหลายคนซึ่งอายุมากกว่าพระองค์ใหญ่และรู้หนังสืออ่านออกเขียนได้แล้ว ในจำนวนนักเรียนรุ่นนี้มีหม่อมเจ้าอยู่ด้วย 6 องค์ องค์หนึ่งได้แก่ หม่อมเจ้าวรรณพิมล วรวรรณ ซึ่งในกาลต่อมาคือ พระนางเธอลักษมีลาวดี ในรัชกาลที่ 6

จากการวิจัยพบว่าในช่วงกลางถึงปลายรัชกาลได้รับราชการใกล้ชิดในรัชกาลที่ 5 มากยิ่งขึ้น เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าว พระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวี (พระอิสริยยศสุดท้าย คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, โดยผู้วิจัย) ดำรงตำแหน่งราชเลขานุการส่วนพระองค์ ทรงหมอบเขียนงานตามรับสั่งจนตลอดรุ่ง เพราะทรงเป็นราชเลขานุการณี มีเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอี่ยมเจ้าจอมเอื้อน นั้งที่พระเฉลียงคอยรับใช้ระหว่างนี้จนกว่าจะเข้าที่ ว่าจะเสด็จขึ้นที่ก็ราว 6 นาฬิกา ดังความในพระราชหัตถ์เลขที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ขณะทรงศึกษาที่ยุโรป เมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2438) ความตอนหนึ่งว่า(พระราชหัตถ์เลขที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493)

...การที่จะต้องพลัดพรากจากกันไปนานก็กังวลใจเต็มที่ แม่เจ้าใช้ให้เขียนหนังสือ ถ้าเกียงเรื่องนี้ก็สั่งขี้มูกำไป เขียนเข้าไปกว่าปรกติมาก ถ้าทักทายอะไรเข้าก็เลยทรงแสงออกมา...

และ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2493) พระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อวันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 115

...เจ้าจะรู้ฤาไม่ว่าแม่เจ้าหาเงินเดือนกินได้ พ่อจ้ำงเปนไปเรเวตลิกเรตารี ได้เงินเดือนๆ ละ 10 ชั่ง ยังมีอื่นอีก เดียวนี้อยู่ข้างจะเปนเศรษฐีขึ้นมาก...

ข้อที่แสดงให้เห็นว่าทรงสนพระทัยในเรื่องการศึกษานั้น จะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงสามารถแต่งบทกวีนิพนธ์ต่างๆ ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย ซึ่งเรื่องนี้จะขอคัดพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพซึ่งปรากฏในคำนำหนังสือสุขุมลนิพนธ์ (2470) มาเป็นหลักฐานดังนี้

ในส่วนสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า ๆ นั้น แต่เดิมนอกจากผู้ที่อยู่ใกล้ชิด ก็มิใคร่มีใครทราบว่าจะทรงสามารถในวรรณคดี จนเมื่อปีชวด พ.ศ. 2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสชวนสมาชิกหอพระสมุด วชิรญาณให้แต่งสุภาษิตคนละบทสำหรับรวมเข้าเปน “หนังสือวชิรญาณสุภาษิต” พิมพ์พระราชทานแจกเปนที่ระลึกในงานฉลองหอพระสมุดวชิรญาณในปีฉลู พ.ศ. 2432 สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า ๆ ทรงพระนิพนธ์สุภาษิตเป็นโคลงฉันท์ 2 บท ส่งมาลงพิมพ์ พอปรากฏก็มีเสียงสรรเสริญแลยอมทั่วกันหมดในทันทีว่าทรงสามารถแต่งสุภาษิตผู้ชายได้ แลโคลงฉันท์ 2 บทนี้มีผู้ชอบจนจำกันได้ ก็มาก แต่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า ๆ โปรดทรงศึกษาวิชาการอย่างอื่น คือ โบราณคดีแลราชประเพณีเป็นต้น ประกอบกับทั้งที่ทรงมีหน้าที่ราชการเปนราชเลขาธิการฝ่ายใน สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงมิได้มีโอกาสดูแต่บทกลอนเรื่องอันใดไว้อย่างยืดยาวเปนแต่ทรงนิพนธ์อย่างแต่งเล่นบ้าง ทรงแต่งกับเจ้านายชั้นพระภคินีบ้าง ทรงแต่งทูลเกล้าฯ ถวาย แลแต่งประทานผู้ซึ่งชอบพระอัธยาศัยบ้าง เป็นบางมือบางคราว...

เพื่อเป็นสักขีพยานในพระราชนิพนธ์ข้างต้นนั้น จะขอคัดโคลงทรงตอบพระราชนิพนธ์เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงประชวร ในระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2437 จำนวน 3 บทซึ่งโคลงพระราชนิพนธ์นี้กล่าวกันว่า เป็นผลมาจากเหตุการณ์ร.ศ. 112 เข้าใจว่าจะพระราชทานเจ้านายหลายพระองค์ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพก็ทรงได้รับ แต่มีบางคำผิดกันไปบ้าง (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2470)

โคลงพระราชนิพนธ์

เจ็บนานหนักอกผู้	ปริรักษ์ ปวงแฮ
คิดใคร่ลาลายทุก	ปลดเปลื้อง
ความเหน้อยแห่งสุจัก	พลันเสื่อม
ตู่จะสู้ภพเบื่อง	น่านันพลันเซชม

โคลงตอบ

สรรวมชีพข้าบาทผู้	ภักดี
พระราชเทวีทรง	สฤษดิ์ให้
สุขุมลมารศรี	เสนอยศ นีนา
ขอราบทูลท่านไท้	ธิดาเจ้าจอมสยาม
ประชรนานหนักอกข้า	ทั้งหลาย ยิ่งแล
ทุกทิววันวาย	คิดแก้
สิ่งใดซึ่งจักมลาย	พระโรค เร็วแฮ
สุดยากเท่าใดแม่	มาทม้วยควรแสวง
หนักแรงกายเจ็บเพียง	เท่าใด ก็ดี
ยังบหย่อนเหตุภัย	สักน้อย
แม้พระจะด่วนไกล	ข้าบาท ปวงแฮ
อกจะพองหนองย้อย	ท้าวหน้าสนมนาง

โคลงพระนิพนธ์นี้ นอกจากแสดงถึงพระปรีชาสามารถด้านวรรณกรรมแล้ว ยังแสดงถึงพระอัจฉริยภาพด้านจิตวิทยา และรัฐศาสตร์ได้เป็นอย่างดี โคลงพระนิพนธ์ 3 บทนี้สามารถสะท้อนความเข้มแข็งของสมเด็จพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในยามวิกฤติของประเทศ พระองค์ทรงมีพระทัยที่เข้มแข็ง เด็ดเดี่ยว พร้อมทั้งถ่ายทอดความเป็นห่วงพระพลานามัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างจับใจ นอกจากนี้โคลงบทดังกล่าวยังสามารถปลุกขวัญกำลังใจ ตระหนักถึงความห่วงใยต่อข้าราชการบริพาร และพสกนิกรในประเทศสอดคล้องกับหลักทศพิธราชธรรมทั้ง 10 ประการได้อย่างวิเศษ

พระราชอิสริยยศสุดท้ายเมื่อครั้งรัชกาลที่ 5 คือ พระนางเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระราชเทวี ต่อมา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มีพระราชโอรส ธิดารวม 2 พระองค์ ได้แก่

1. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ชาววังออกพระนามโดยลำลองว่า “ทูนกระหม่อมหญิงใหญ่”
2. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ออกพระนามโดยลำลองว่า “ทูนกระหม่อมบริพัตร”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเป็น พระราชโอรสองค์ที่ 33 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมมาลมารศรีพระอัครราชเทวี เมื่อพระชันษาได้ 8 ปี ทรงศึกษาภาษาไทย และภาษาอังกฤษที่ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และโรงเรียนราชกุมาร ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อพระชันษาได้ 13 ปี ได้เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษร่วมกับ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ฯ

พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ฯ ย้ายจากประเทศอังกฤษไปทรงศึกษาวิชาการทหารที่โรงเรียนนายร้อยชั้นประถม ณ เมืองปอดดัม ประเทศเยอรมัน ประทับอยู่ปีเดียวได้เลื่อนชั้นศึกษาต่อที่โรงเรียนนายร้อยชั้นมัธยม ณ ตำบลโกรซส์ลิชเตอร์ เฟลเด กรุงเบอร์ลิน และสอบไล่ได้ตามหลักสูตร “แพนรัช” ระหว่างประทับรับการศึกษายู่ ณ ประเทศเยอรมัน สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ วรพินิต เป็นคนไทยคนแรกที่ใกล้ชิด ราชสำนักเยอรมัน โดยที่พระเจ้าไกเซอร์ ทรงพระเมตตาโปรดปรานมาก และทรงเรียก “**ปรินซ์บริพัตร**” สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวีเมื่อครั้งประทานโอวาทสมเด็จพระโอรส ไว้ในคำนำหนังสือสุกุมานิพนธ์ (2470) ความตอนหนึ่งว่า

... พระนิพนธ์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า ฯ จึงยังมีได้พิมพ์อยู่โดยมาก ใช้แต่บทกลอนถึงร้อยแก้ว ซึ่งทรงนิพนธ์ไว้ก็ทรงแต่งดี จะยกตัวอย่างดังพระโอวาทประทานสมเด็จพระโอรสเมื่อจะเสด็จไปทรงศึกษาวิชาการในยุโรป...ใครอ่านก็จับใจแลต้องเห็นว่าสู้สำนวนผู้ชายได้...

เมื่อพระโอรสทรงสำเร็จการศึกษาจากยุโรป ได้เข้ารับราชการสนองเบื้องพระยุคลบาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยพระวิริยอุตสาหะอย่างดีมาโดยตลอด ในขณะนั้น พระนางเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) มีพระประสงค์ขอพระบรมราชานุญาตออกไปประทับอยู่วังบางขุนพรหมกับพระโอรส และพระนัดดา ดังเอกสารกรมราชเลขาณูการ ที่ 57/2456 วันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ. 2456 ความว่า

เรื่อง พระนางเจ้าพระราชเทวี ขอพระบรมราชานุญาต ออกไปประทับอยู่วังบางขุนพรหม

ที่ 57/ 2456

กรมราชเลขาการ

วันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ. 2456

เรียน พระยาอนุรักษ์ราชมณฑลเชียร เสนาบดีกระทรวงวัง

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เรียนมาว่า พระนางเจ้าพระราชเทวี มีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ในการที่พระองค์ท่านกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกไปประทับอยู่ ณ วังบางขุนพรหมในเวลานี้ ทรงพระดำริห์เห็นว่า เป็นการรบกวนพระราชสำราญดังที่เป็นมาแล้ว จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตแต่ในครั้งเดียวนี้ว่า เณาะพระองค์ท่านขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาออกไปประทับ ณ วังบางขุนพรหมบ้าง กลับเข้ามาประทับอยู่ในพระราชวังบ้าง แต่ส่วนสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา นั้นคงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ได้เสด็จออกไปเพียงเข้าไปค้ำกลับเสมออาทิตย์ละครั้ง และถ้ามีโอกาสก็จะทรงพาเที่ยวประพาศทางรถบ้างเรือบ้างตามที่สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีพระพันปีหลวงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้แต่ก่อนนั้นแล้ว

ได้มีพระราชหัตถ์เลขาทรงตอบไปว่า ส่วนพระองค์พระนางเจ้า พระราชเทวีนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ตามพระประสงค์ได้ แต่ส่วนสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทรกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา นั้น ยังจะทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตทีเดียวไม่ได้ แต่ถ้าจะเสด็จไปเมื่อใด ต้องให้นำความกราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี พระพันปีหลวงเสียก่อน การที่ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตทีเดียวไม่ได้เช่นนี้ มิใช่ว่ามีพระราชประสงค์จะเกียจจะกันอย่างไรๆ เป็นด้วยพระเกียรติยศของท่าน ซึ่งยังมีสมควรที่จะทรงปล่อยไปได้เช่นนั้น แลการที่โปรดเกล้าฯ ให้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีพระพันปีหลวง ทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เช่นนั้น ก็เพื่อจะได้มีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้จัดผู้คนตามเสด็จให้สมกับพระเกียรติยศเท่านั้น ขนบธรรมเนียมนี้ถึงแม้ในประเทศอื่น ๆ เขาก็ยังคงใช้กันอยู่จนทุกวันนี้เพราะฉะนั้นถ้าจะทรงเปลี่ยนแปลงพระราชประเพณีนี้โดยรวดเร็วนั้นก็ยิ่งกระไรอยู่

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าเรียนมาให้ท่านทราบข้อความไว้ แลทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านแจ้งข้อความทั้งนี้แด่เจ้าจอมป้า นำความกราบบังคมทูลพระ
กรุณาสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีพระพันปีหลวง ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

พระยาราชสาสน์โสภณ

ราชเลขาณูการในพระองค์

(เจ้าจอมป้า ขอได้นำสำเนากระแสพระบรมราชโองการ เรื่องพระราชเทวี ออกไปประทับ
อยู่วังบางขุนพรหม กราบบังคมทูลสมเด็จพระพันปีทราบฝ่าละอองพระบาท)

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

เป็นที่ประจักษ์ว่า สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวีทรงเป็นพระมารดา ที่
สมบูรณ์แบบ คือ ทรงอบรมสั่งสอนพระราชธิดา และพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ด้วยความรัก ความ
เอื้ออาทร อย่างเต็มเปี่ยม และเฝ้าตักเตือนให้ดำรงตนเป็นคนดี รักษาและระวังพระองค์ให้เป็นคนมี
คุณค่า ด้วยการแสวงหาความรู้ และเตรียมพระองค์เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่บ้านเมืองดังปรากฏในลาย
พระหัตถ์ที่ราชสกุลบริพัตรได้จัดพิมพ์เป็นเล่มนำศึกษาอย่างยิ่งใน ส่วน พระกรุณาธิคุณจารึกไว้ที่สภาอากาศ
ไทย คือ ทรงบริจาคทรัพย์เป็นเงิน 16,000 บาท เมื่อคราวแรกตั้งสภาอุณาโลมแดงใน พ.ศ.2436 (ร.ศ. 112)
และทรงดำรงตำแหน่งอุปนายก เมื่อสภาฯ เปลี่ยนชื่อเป็น “สภาอากาศสยาม” ใน พ.ศ. 2449 ทรงเป็น
สมาชิกกิตติมศักดิ์ หมายเลขที่ 1 (หม่อมเจ้า จงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

ในช่วงปลายรัชสมัยดังกล่าว พ.ศ. 2449 เมื่อพระที่นั่งอัมพรสถานประทับแห่งใหม่
สร้างเสร็จ สมเด็จพระนางเจ้าสุทมาลมารศรีฯ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ฯ พระราชธิดา ได้
ประทับที่พระที่นั่งอุดร เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนักในเดือนตุลาคม พ.ศ.
2453 สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงเฝ้าอย่างใกล้ชิด เนื่องจากต้องจัดเครื่องเสวยถวาย และได้เสด็จขึ้นถวายการพยาบาล
ประจำตั้งแต่วันพฤหัสบดีที่ 20 ตุลาคม จนถึงวันอาทิตย์ที่ 23 ตุลาคม ซึ่งเป็น วันสวรรคต ขณะที่ถวายการ
พยาบาลตลอด 4 วันนั้นไม่ได้พักบรรทมเลยหลังจากนั้น สมเด็จพระนางเจ้าฯ ได้เสด็จมาประทับ ณ วังบางขุนพรหม
กับพระราชโอรส พระสุณิสาและพระนัดดาชายและหญิงหลายพระองค์ (ธงทอง จันทรางศุ, 2550)

กล่าวได้ว่าด้วยพระปรีชาญาณรอบด้านแห่งสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรง
อบรมสั่งสอนพระราชโอรส พระราชธิดา พระราชนัดดา พระประยูรญาติตลอดจนข้าราชการบริพาร
ทั้งหลายให้ได้รับการศึกษาที่ดีบุคคลที่พระองค์ทรงอุปถัมภ์ล้วนเป็นกำลังสำคัญของชาติโดยเฉพาะ
อย่างยิ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ที่ทรงปฏิบัติราชการ
ด้วยพระอัจฉริยภาพ พระวิริยะอุตสาหะ เป็นกำลังสำคัญของชาติตลอดสามรัชสมัย คือ รัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลที่ 6 และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจกล่าวได้ว่าทรงเป็นหลักของแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ทรงเป็นอภิรัฐมนตรีที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยและทรงยกย่องเสมอ นำความปลอบปล้ำพระทัยแก่พระมารดาขี้نگ เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตั้งพระศพที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง นับเป็นการพระราชทานเกียรติสูงส่งแก่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เจ้านายราชานารีที่ทรงพระคุณพิเศษ และเป็นกำลังสำคัญในราชการพระองค์หนึ่งของเมืองไทย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ (พ.ศ 2420 - 2465)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี พระราชเทวี (ต่อมาคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวีในรัชการที่ 7) ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันศุกร์ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 10 ปีฉลู จุลศักราช 1239 ตรงกับวันที่ 14 กันยายน พ.ศ. 2420 ทรงมีพระอนุชาร่วมพระชนนีเพียงพระองค์เดียวคือ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต คนต่างๆ ไปเรียกเจ้าฟ้าหญิงพระองค์นี้ว่า “ทูนกระหม่อมหญิง” ส่วนสมเด็จพระราชบิดา และพระชนนี ทรงเรียกว่า “ลูกหญิง” (ประยูร สิริพันธ์, 2525)

เมื่อแรกประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพย์มีพระฉวีขาวผ่อง ปราศจากไฝฝ้าราศี งามหนักหนา ทำให้เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ใกล้ชิดเกิดความกังวลใจ เพราะสมัยนั้นความเชื่อถือสืบเนื่องมาแต่โบราณกาลว่า เด็กที่เกิดมาบริสุทธิ์ ผุดผ่องมีสง่าราศีเป็นเด็กเลี้ยงยาก หรือมักมีอายุสั้นเป็นที่ปรารถนาของญาติผีปีศาจ จึงพากันแก้เคล็ดหรือคตินี้ด้วยเวลาเห็นพระรูปโฉมของเจ้าฟ้าหญิงว่า “...น่าเกลียดน่าชังจริง...” เป็นที่กล่าวขวัญกันในพระราชสำนักและคนทั่วไปว่า ม.จ.หญิงอภาพรรณี พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร (ต้นสกุล ศักดิ์วงศ์) มีพระสิริโฉมงดงามนัก ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้มีพระราชธิดา คือ เจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพย์องค์นี้แล้ว ได้มีพระราชดำรัสแก่กรมหลวงพิชิตปรีชากรด้วยพระอารมณ์ขันว่า...ฉันไม่แพ้เธอแล้ว...ตั้งนี้เป็นต้น (หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

ครั้งต่อมาเมื่อทรงเจริญพระชันษาพอที่จะทรงพระอักษรได้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า นภาพระประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (เสด็จนำ) ผู้ซึ่งได้ทรงศึกษามาอย่างดีจากพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้ทรงสอนหนังสือไทยเอง โดยมีพระชนนีเป็นผู้ช่วย ประกอบด้วยพระวิริยะ อุตสาหะความหลักแหลมของพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง จึงทรงรอบรู้ภาษาไทยแตกฉานในกาลต่อมา และทรงเป็นราชเลขานุการส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นผู้ช่วย พระชนนีในตำแหน่งเลขานุการส่วนพระองค์ สามารถแบ่งเบาพระราชภาระและ พระภาระได้เป็นอัน มาก เมื่อพระชันษาได้ 11 ปีโปรดให้มีการโสกันต์ตามพระราชประเพณี ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมี ฟังสวด 3 วันก่อนโสกันต์ และสมโภชอีก 3 วัน เวลาเสด็จขึ้นและลงจากพระยานมาศสมเด็จพระบรม ชนกนาถ ทรงรับและส่งพระกรทุกคราว ในงานสมโภชทรงเครื่องต้น ทรงเครื่องแต่งพระองค์สีต่าง ๆ กันทั้ง 3 วัน เล่ากันว่างามหนักหนา งามมากจนกระทั่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงออกพระโอษฐ์ ว่า “...ลูกพ่องามเหมือนทวด...” ในการโสกันต์เจ้าฟ้าหญิงครั้งนี้ตามหมายกำหนดการทำกันใน เวลาเย็น แต่คราวนี้บังเอิญสมเด็จพระนางเจ้า เสาวภาคย์ศรี พระบรมราชินีนาถ เกิดประชวรโดย กะทันหันจำเป็นต้องเลื่อนเวลาแห่ไปแห่ในตอนค่ำราษฎรที่มาชมพระบารมีกันมากมายก็คอยอยู่จนค่ำ เช่นเดียวกัน ครั้นเมื่อได้ยลพระพักตร์ทูนกระหม่อมหญิงจึงต่างพากันพูดเกือบเป็นคำเดียวกัน ว่า...ลูกท่านงามอย่างนี้ มิน่าท่านแห่จนค่ำ...(ประยูรธ สิริพิพันธ์, 2505)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงเจริญพระชันษา เป็นพระราชธิดาที่สนิทเสน่หาของสมเด็จพระราชชนกชนนี และทรงเฉลียวฉลาดสามารถในการ สมองพระราชกิจถูกพระราชหฤทัยด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานเป็น ทวีคูณ เมื่อ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) กรณีพิพาทกับฝรั่งเศสเรื่องดินแดนชายพระราชอาณาเขต มีการ ประชุมราชการลับในพระบรมมหาราชวัง ในครั้งนั้นปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยาม มกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ เสด็จเข้าไปรับใช้แต่เพียงสองพระองค์เท่านั้น (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2509 และหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมุ่งหมายให้การศึกษา มีความ เจริญแผ่ไพศาลแก่ชนทั่วไปนั้น จึงพระราชภาระด้านการศึกษาให้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ ทรงเลือกชาววัง 4 คน ไปเรียนที่ประเทศอังกฤษประมาณ 6 ปี เมื่อกลับเข้ามาแล้ว สมเด็จพระ บรมราชินีนาถ โปรดเกล้าฯ ให้ครูคนหนึ่งชื่อ “มี” เข้าไปถวายอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และ พระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ ครูมีผู้นี้มีโอกาสเฝ้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ก็เกิดความเคารพรัก และเมื่อทราบว่ามีพระประสงค์ที่จะทรงศึกษา

ภาษาอังกฤษ จึงมาถวายพระอักษรที่พระตำหนักเพิ่มเติมให้แก่ ทูนกระหม่อมหญิงซึ่งได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษมาก่อนแล้วกับ ครูทิม

ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงมีพระสุขุมालย์ชาติอันประเสริฐ พระพักตร์และพระอัธยาศัยงดงาม และทรงมีพระนิสัยโปรดเด็กๆ พอพระทัยล้อเล่นด้วยของทูตกระหม่อมหญิงจึงมีเด็กๆ สมครใจมา “ถวายตัว” จำนวนมาก หลายรุ่น หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยราชานุภาพ เมื่อได้เฝ้าทูตกระหม่อมหญิง ก็เกิดสมครพระทัยจะเสด็จเข้ามาอยู่ด้วย และเมื่อออกจากโรงเรียนก็เสด็จเข้ามาอยู่ ทำให้ได้มีโอกาสใกล้ชิดรับใช้เป็นที่ไว้วางพระทัยเป็นอย่างยิ่งตลอดเวลาอันยาวนาน 23 ปี ด้วยทูตกระหม่อมหญิง ทรงมีวิธีเลี้ยงเด็กโดยมิให้กลัวพระองค์จนเกินไป ทรงเล่นและคุยด้วย ทรงเล่านิยายสนุก ๆ รวมถึงเรื่องเก่า ๆ เช่นเรื่องจักรา วงศา ให้ฟัง และทรงหาครุมาสอนหนังสือบ้าง ส่งไปโรงเรียนบ้าง นอกจากนี้พระองค์ ทรงเป็นเจ้าฟ้าที่ร่าเริง สนุกง่ายและมักทรงหาเรื่องสนุกเสมอ มีเรื่องเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งเมื่ออยู่ในสวนดุสิต ทรงดำเนินเล่นเวลาเย็น พอพลบค่ำต้องมีเด็กถือเทียนนำเสด็จก็ทรงชักชวนเด็กๆ ที่ตามเสด็จให้หลบซ่อนเสีย คนนำเทียนก็เดินนำไปคนเดียวไม่รู้ว่าเป็นเจ้าฟ้าหญิงและเด็กอื่น ๆ ไม่ได้เดินตามไปด้วย เป็นที่สนุกสนาน คราวหนึ่งทอดพระเนตรหนึ่งฝรั่งแสดงการทำสัปรดกระป๋อง เมื่อทำเสร็จก็มีหม่อมรับประทานสัปรดนั้นแล้วยิ้มเอามือถือดอกทำหน้าว่า “ชุ่ม” จึงทรงซื้อสัปรดกระป๋องมาเปิดแจกเด็ก ๆ แต่ต้องทำท่าชุ่มอย่างนั้นก่อนจึงจะประทานสัปรดให้ (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล 2550 และประยูรธ สิริพิพันธ์, 2505)

พระองค์ทรงมีพระบุคลิกเข้ากับผู้ใหญ่ได้ดีไม่น้อยกว่าเข้าได้กับเด็กๆ ด้วยพระนิสัยอ่อนโยนและพระมรรยาทอ่อนน้อม ยิ่งกับพระชนนี และเสด็จนำด้วยแล้วไม่มีที่จะทำอะไรโดยไม่ทรงหาหรือเสียก่อน ทรงถ่อมพระองค์และมีอิสรภาพน้อยเหลือเกินแม้แต่เมื่อพระชันษามากแล้วเพราะทรงเคร่งครัดกับราชประเพณี โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงเป็นพระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินที่คนทั้งปวงเทิดทูนบูชา สำหรับพระอนุชานั้นมีความเข้าพระทัยกันอย่างยิ่ง นอกจากความรักตามสายพระโลหิตเป็นพื้นเดิมทั้งทรงพระกรุณาและสนิสนมกับน้องสะใภ้ คอยทรงช่วยเหลือในกิจการต่างๆ ส่วนเจ้านายพี่น้องและพระญาติวงศ์ทั้งชายหญิง ส่วนมากมีความรักใคร่ไม่ตรีต่อพระองค์ เพราะเจ้าฟ้าหญิงมีแต่น้ำพระทัยบริสุทธิ์ไม่ทรงแสดงยศศักดิ์ ไม่ชิงดีเด่นกับใครอื่นหรือถือเอาถือเรา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงมีความสามารถประดิษฐ์สิ่งสวยงามวิจิตรศิลปะได้หลายอย่างมีพระหัตถ์ถักลูกไม้ด้วยโครเชต์ และแพตตั้งแล้วนับว่าทรงเป็นยอดในสมัยนั้น นอกจากนี้ยังโปรดการออกแบบเสื้อผ้าชื่อในราชสำนักอีกด้วย ทรงตัดและเย็บได้งดงามจนเป็นที่นิยมเลื่องลือกันมากทีเดียว เมื่อครั้งมีงานประจำปีตามปกติที่วัดเบญจมบพิตรได้ทรง ออกร้านขายเสื้อผ้าตลอดจนถึงมีงานฤดูหนาวที่สวนจิตรลดาในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์

กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงได้ชื่อว่าเป็นหญิงไทยคนแรกที่ทรงตัดแปลงวิธีปักดอกไม้ชวด ซึ่งแต่กาลก่อนเคยปักเสมอกันขึ้นเป็นพุ่มๆ มาเป็นแบบฝรั่ง คือสูงบ้าง ต่ำบ้าง และตัดไปไม้ที่ใช้ปักแซมกับดอกไม้ให้มีย้อยลงมาประหวัดบ้าง กระจายขึ้นบ้าง ว่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดาทรงตื่นตื่นและทรงชมเชยเป็นอันมากในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นพวกมาลัยพุทธชาติใช้ร้อยกันเมื่อดอกไม้มันแยมแล้วแต่ต่อมารัชกาลที่ ๖ คุณหญิงทองคำ ไกรสี (เทียม เวภาระ) ได้ร้อยมาลัย มาถวายแบบใหม่ คือใช้พุทธชาติร้อยแต่ยังตูม ทูนกระหม่อมหญิงจึงได้ทรงร้อยบ้าง และทรงร้อยได้รวดเร็ว พวงมาลัยที่ผูกห้อยจากริบบิ้นทุกวันนี้ก็มีประวัติมาว่า เป็นผลประดิษฐ์มาจากการฝึกวิธีพลิกแพลง ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ บางคราวก็ทรงใช้ดอกกรักร้อยเป็นสายห้อยตุ้มอุบะเป็นสองชายพระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (2544) พระนัดดาทรงบันทึกเล่าไว้ตอนหนึ่งว่า

..ที่วังบางขุนพรหมมีตำหนักเล็กสำหรับบำเพ็ญปฏิบัติกับข้าหลวงเวลา
กลางวัน เสวยข้าวก็ได้ ทำการฝีมืออะไรต่าง ๆ อยู่กลางสนาม...ทรงร้อยมาลัย
และจัดดอกไม้ ที่นั่น มีพระหัตถ์ดีเหลือเกินที่พวงมาลัยมีริบบิ้นติดก็บ้ำคิด
เพราะต้องร้อยมาลัยมากพวงเหลือเกินตอนถวายเลี้ยง...

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ พระองค์นี้มีพระนิสัยขยันขันแข็งมาก ทั้งทรงรำเรียง ทรงคิดและประดิษฐ์ สิ่งใหม่ๆ อยู่เสมอ พระองค์ไม่โปรดปรานการเล่นไพ่ หรือสิ่งไร้สาระ อันเป็นธรรมเนียมของสตรีชั้นสูงทั่วไปในยุคนั้น โปรดในวิชาการฝีมือและทรงสอนให้คนอื่นทำได้ด้วย ไม่หวงวิชา จึงปรากฏว่าได้แพร่หลายเป็นแบบฉบับ ตกทอดมาถึงกุลสตรีในสมัยต่อๆ มา

นอกเหนือไปจากนี้ งานอดิเรกอีกอย่างหนึ่งของพระองค์ คือโปรดการถ่ายรูป ทรงมีความชำนาญจนมีชื่อว่า มีพระหัตถ์ชั้นที่ได้รับรางวัล ในสมัยนั้นยังไม่มีร้านรับจ้างล้างฟิล์มและอัดรูป ต้องเข้าห้องล้างและพิมพ์รูปเอง แต่ก็ได้พระนามว่าเป็นเจ้าฟ้าหญิงที่มีฝีมือพระหัตถ์เป็นเอกในสมัยนั้น ดังเช่นในงานออกร้านวัดเบญจมบพิตร มีกรรมการตัดสินประกวดถ่ายภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ได้ส่งภาพถ่ายเข้าประกวด 4 รูป ปรากฏผลว่า ทรงได้รับรางวัลที่ 2 หนึ่งรูป และที่ 3 อีกหนึ่งรูป รูปรางวัลที่ 2 ได้รับพระราชทานชื่อว่า “สองพี่น้อง” คือพระรูป หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม กับ หม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพระพรรณ ดิศกุล พระธิดาในเสด็จในกรมพระยาดำรงราชานุภาพรูป “สองพี่น้อง” นี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงชมเชยมาก เพราะกล้องที่ฉายไม่ใช้กล้องดีเด้นอะไรนัก เป็นกล้องถ่ายภาพรุ่นแรก ๆ ที่เพิ่งตกเข้ามาจากต่างประเทศในสมัยนั้น แต่โปรดทรงใช้จนเคยชินพระหัตถ์จนเกิด ความชำนาญ ส่วนรูปรางวัลที่ 3 อีกรูปหนึ่งนั้น พระราชทานชื่อว่า “มากถึงเพียงนี้” เป็นรูปหมู่คนในตำหนัก เกือบ 100 คน ถ่ายที่ศาลาตำหนัก ในพระบรมมหาราชวัง มองเห็นหน้าทุกคนได้อย่างชัดเจนเพราะความชำนาญของพระองค์

ครั้งเมื่อถึงวันมหาวิปโยค 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงมีพระชันษาได้ 33 ปี ทรงมีความโศกเศร้าอย่างใหญ่หลวง ประจวบพร้อมพิธีทองหักสะบั้นลง ท่ามกลางพายุร้าย พระองค์ได้ทรงผลัดเปลี่ยนกับเจ้านายพี่น้อง ร้อยพวงมาลัยทรงพระบรมโกศ สมเด็จพระราชบิดาจนถึงวันถวายพระเพลิงพระบรมศพ และได้ทรงชักชวนเจ้านาย พระประยูรญาติ สร้างถาวรวัตถุเป็นอนุสรณ์ พระองค์เองทรงบริจาคเงิน 10,000 บาท เป็นประเดิมพระองค์แรก เงินที่เรียกได้นี้ สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง โปรดให้สมทบทุนของสภาอุณาโลมแดง ร.ศ. 112 ที่ยังที่เหลืออยู่ แล้วสร้างเป็นโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

เมื่อต้นแผ่นดินพระมหาธีรราชเจ้า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ได้เสด็จออกจากพระบรมมหาราชวัง ไปประทับ ณ ตำหนักสวนนกไม้ ในพระราชวังดุสิต จนถึง พ.ศ. 2458 จึงได้เสด็จไปประทับที่ วังบางขุนพรหม ประทับอยู่กับพระอนุชา คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระองค์ทรงเป็นพระธิดาช่วยตกแต่งสถานที่ และจัดดอกไม้โต๊ะเวลามีงานเลี้ยง นอกจากนั้นยังทรงเป็นพระธิดาเรื่องการศึกษา เสื้อผ้าแต่งตัวของ พระนัดดาอีกด้วย พระวรราชเจ้า พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน (2544) พระนัดดาทรงบันทึกเอาไว้ตอนหนึ่งว่า

...บ้านี้เก่งในการฝีมือทุกอย่าง เสื้อหลาย ๆ ทรงจัดให้ทุกคนโดยตัดเองบ้างใช้

ข้าหลวงบ้าง หมูหนึ่งแต่งเหมือนกัน ๔ คน...

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2465 พระชนมายุได้ 45 พรรษา ด้วยพระโรคลำไส้ หลังจากได้เสด็จไปประทับรักษาพระองค์ ณ “ตึกสุทธาทิพย์” เป็นครั้งแรก และครั้งสุดท้ายเป็นเวลา 3 เดือน

ตึกสุทธาทิพย์ ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ อันเป็นอนุสรณ์แห่งความงามความดีของพระองค์ ได้สร้างขึ้นด้วยเงินส่วนพระองค์ เป็นจำนวนสองแสนบาท เมื่อ พ.ศ. 2463 ก่อนสิ้นพระชนม์ 2 ปี เพื่อเป็นที่พักนางพยาบาลและคนไข้ ซึ่งเมื่อสร้างเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดตึกนี้ เพื่อใช้เป็นที่พักพิงของชนทุกชั้นไปเท่านานแสนนาน สมกับพระปณิธานอันสูงส่งของเจ้าฟ้าหญิงที่ทรงมีความงามพร้อมทั้งพระทัย และพระวรกายผู้ซึ่งล่วงลับไปแล้วนี้

อนึ่งผู้วิจัยขอเชิญพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์โคลงถวายพระพรสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ เนื่องในวันประสูติ พ.ศ. 2462 ส่งไปพร้อมตลับถ้วยรูปไข่ใส่ชอกกิลิต ความว่า (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2470)

ฝากดลักรูปไข่ถ้วย	ทูลถววย
เฉกเช่นไข่ชวัญหมาย	อรรถชี้
นิพนธ์พจน์แทนบวย	ศรีปาก ชามแฮ
สมโภชวันเฉลิมนี้	เพิ่มพร้อมพรถววย ๗
สมเด็จพะพีเจ้า	จอมสยาม
จงโปร่งปราศพวยอิความ	ขุนไข่
เสวยสุขสวัสดิ้งาม	วรรณผ่อง เพ็ญเทอญ
เจริญพละพระชนม์ให้	ร่วมร้อยปีประมาณ ๗

อีกขึ้นหนึ่ง เป็นฉันทถววยพระพรในวันประสูติ พ.ศ. 2463 ส่งถววยจากบ้านแปง ความว่า

สถิตสถานบ้านแปงแหล่งตำบล	จวบกันยายน
ลิปสี่ประสครบดิถี	
เฉลิมชนม์พระเชษฐภคินี	สมเด็จพระกษัตริย์
ศรีรัตนโกสินทร์สมร	
อยู่ไกลใครจะถววยพร	จึงเพียรเขียนกลอน
จ้ทูลถววยอย่างต่างตน	
ลูกหลานหว่านเครือหลายคน	ก็บอกยุบล
ให้กราบบาทมุลทูลผลม	
ร่วมใจปรีดาสารภิมย์	ยอกรบังคม
ถววยพรพิพัฒน์สวัสดิ	
ให้ทรงสุขเกษมเปรมปรีดี	ทุกทิวาราตรี
อย่ารู้เนียราสคลาดคลาย	
ผ่องพระฉวีพรรณราย	ดุจเดือนเด่นฉาย
มลทินพวยอิชาดสุญ	
เจริญพละพระกำลังเพิ่มพูน	สมบูรณบริบูรณ์
ทุกสิ่งทรงบาทปรารธนา	

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี

(พ.ศ. 2407 -2501)

เสด็จอภิตีทรงเป็นพระราชธิดาองค์ที่ 68 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นองค์ที่ 5 ในเจ้าคุณจอมมารดาสำลี (ธิดาในสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ “ทัต บุนนาค”) ทรงพระนามเดิมว่า “พระองค์เจ้าหญิงฉันทประภา” เมื่อแรกพระประสูติกาลนั้นเป็นเวลาจวนปลายรัชกาลแห่งสมเด็จพระบรมราชาชนก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตามสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานลายพระหัตถ์เลขาตั้งพระนาม พร้อมพระราชทานพระว่า (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2472)

“สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ขอตั้งนามบุตรซึ่งประสูติจากสำลีผู้มารดา ณ วัน 7 ๗ 6 ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช 1226 นั้นดังนี้

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา วรรคบริวารเปนอาทิอักษร วรรคอายุเปนอันต้ออักษร ขอให้มีความเจริญชนมายุพรรณสุข พล ปฏิภาณ สารศรีสมบัติ พิพัฒนามงคลศุภผลอันดีทุกประการเทอญ

ตั้งนามมา ณ วัน 4 ๗ 10 7 ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช 1227 เป็นปีที่ 14 วันที่ 4795 ในรัชกาลปัจจุบันนี้”

คาถาพระราชทานพระนาม

นภาพรประภา นาม	โหดวายุ° เม กุมาริกา
ธิดิกา กุลสมปมนา	อุกโตปี สุ°ลिया
สา จ ที่ขายุกา โหด	อโรคา นิรุทพทวา
นนานาสมปตติสมปมนา	อทุธา โภควดี สทา
พทุธ ธมโม จ ส°โฆ จ	อิจเจต° รตนตตย°
เทวา อารกชกา จาปี	อมริกขณฑุ น° สทา

คำแปลคาถา

“กุมาริผู้เป้นธิดาของเราคนนี้ บริบูรณ์ด้วยตระกูล เกิดในวงศ์ดีทั้งสองฝ่าย จงมีนามว่า นภาพรประภา และกุมารินั้นจงมีอายุยืน ไม่มีโรค ไม่มีอุปัทวะ บริบูรณ์ด้วยสมบัติต่าง ๆ มั่งคั่งมีโภคทรัพย์ทุกเมื่อ พระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และเทวดาอารักษ์ ทั้งหลาย จงรักษากุมารินั้นทุกเมื่อเทอญ”

จากคำแปลคาถาดังกล่าวข้างต้นที่ทรงพรรณนาว่า พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ “เกิดในวงศ์ดี ทั้งสองฝ่าย” นั้น หมายความว่า พระวงศ์ทางฝ่ายสมเด็จพระบรมชนกนาถ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ฝ่ายพระชนนี คือ เจ้าจอมมารดาสำลี (ต่อมา คือ เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ 5, ผู้วิชัย) เจ้าจอมมารดาสำลี เป็นธิดาสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ผู้เป็นบุตรชายของ เจ้าพระยามหาเสนา (ตันสกุล “บุนนาค”) และเจ้าคุณพระอภัยกานวล พระชนนีชฎกนิใน สมเด็จพระรินทรบรมราชินีในรัชกาลที่ 1

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติผู้เป็นขรัวตาของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์นี้ จึงเป็นพระญาติสนิทและไ้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่งในของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสืบมาหลายรัชสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ้าจอมมารดาสำลีได้ถวายตัวรับราชการฝ่ายใน ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาแต่ต้นรัชกาล มีพระราชโอรส และพระราชธิดาหลายพระองค์ เริ่มตั้งแต่พระองค์เจ้าชายแดง พระองค์เจ้าหญิงเชียว พระองค์เจ้าหญิงบุษบงเบิกบาน พระองค์เจ้าหญิงสุขุมามารศรี (ต่อมาคือ พระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี ในรัชกาลที่ 5 และ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทนต์มารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7 ตามลำดับ)

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระบรมราชชนก) เสด็จสวรรคต เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมลวงทิพย์รัตนกิริฎกุลินี มีพระชนม์เพียง 4 พรรษาแต่ทรงได้รับการศึกษาที่ดีเยี่ยม โดยเริ่มทรงพระอักษรเมื่อมีพระชนมายุได้ 6 ชั้นชากับครูหญิงก่อนแล้วเสด็จออกไปทรงศึกษาต่อกับบรมครู คือพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ที่โรงสกูล ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งอยู่นอกประตูพิมานไชยศรีด้านขวามือ อันเป็นสถานศึกษาสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรข้าราชการบริพาร เสด็จอภิตี และเจ้านายพี่น้องอีกหลายพระองค์ ภายในระยะเวลา 3 ปีก็ทรงเรียนจบหนังสือ 5 เล่มคือ มูลบทบรรพกิจ วาหนิตนิกร อักษรประโยศ สัจโยคพิธาน และพิศาลการันต์ จึงทรงรอบรู้ในวิชาการอักษรศาสตร์และทรงเชี่ยวชาญ ในขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมอย่างมาก จนได้รับการยกย่องว่าทรงเป็นพจนานุกรมแห่งพระบรมมหาราชวัง (ประยูร สิทธิพันธ์, 2505 และธทอง จันทรางศุ, 2550)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่ง อภิตีบัญชาการวังหลวง ทรงทำหน้าที่ดูแลความเรียบร้อยในพระบรมมหาราชวัง และทรงกำกับดูแล จัดการงานต่าง ๆ ได้อย่างเรียบร้อย เสด็จอภิตีได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ด้วยความรับผิดชอบเพียงธรรมเนียม มีพระวิริยะอุตสาหะ ทรงตัดสินพระทัย ในงานทุกเรื่องได้อย่างว่องไวฉับพลัน ต่อเหตุการณ์ทรงสามารถปฏิบัติภารกิจตามที่ได้รับพระราชบัญชาทุกเรื่องให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีจนเป็นที่วางพระราชหฤทัย ในคราวประพาสยุโรปครั้งหลังทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาการทางพระนครอีกพระองค์หนึ่ง

ด้วย พร้อมพระราชทานเข็มรักษาพระนคร เป็นเครื่องหมายเชิดชู พระเกียรติยศนำความปลาบปลื้ม
ภาคภูมิพระทัยแก่พระองค์ (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ทรงได้รับโปรดเกล้าฯ
ให้ดำรงตำแหน่ง อธิบดีฝ่ายใน หรือที่ชาววังเอยพระนามว่า “เสด็จอธิบดี” นับเป็น อธิบดีหญิงคนแรก
ของไทย ทรงมีหน้าที่บังคับบัญชาราชการฝ่ายในทั่วไปภายในเขตพระราชวังหลวง ตลอดจนดูแล
ความสงบเรียบร้อยในเขตชั้นในอันเป็นที่ประทับและพำนักของพระมหากษัตริย์ เจ้านายสตรีและสนม
นางในโดยเฉพาะ หลักฐานแสดงการปฏิบัติหน้าที่ดูแลความเรียบร้อยพระบรมมหาราชวัง ของเสด็จ
อธิบดีฝ่ายใน คือ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2497) พระราชทาน
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา ฉบับวันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 126 ความว่า

วันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 126

ถึงนภาพร

เรื่องพนักงานนมัสการขอมอบให้สุขุมาล เป็นผู้บังคับบัญชาต่อไป แต่เงินที่
จะใช้จ่ายควรจะต้องเข้าเนื้อเข้าหนัง ฉันได้พูดกับกรมหลวงนครี ๗ คิดอ่าน
จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงแบบอย่างต่อไปด้วย...

อนึ่งเรื่องกุญแจวังแต่ก่อนเคยมอบหมายกันกับผู้หลักผู้ใหญ่ชั้นเจ้านาย
ตั้งแต่ สมเด็จพระพี่นาง พระพันปีลงมา จนภายหลังลงเป็น กรมหลวงวรเสรฐ ฉัน
เห็นว่าถ้าจะมอบให้เจ้านายใหญ่โตนักจะลำบากเรื่องเรียกเรื่องหยิบ กุญแจ
ที่นี่ ขอมอบให้เธอ...

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

สยามินทร์

จากความดังกล่าวสะท้อนความไว้วางพระราชหฤทัยและความสำคัญในการรักษาประตู่
พระบรมมหาราชวัง แทนเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ อันได้แก่ สมเด็จพระพี่นาง พระพันปี ซึ่งถือว่าเป็น
ตำแหน่งหน้าที่ที่มีความสำคัญและมีความรับผิดชอบสูงสุด

ธงทอง จันทรางศุ (2550) ได้กล่าวถึงหน้าที่ของ “อธิบดีพระราชวังฝ่ายใน” ไว้ในหนังสือ “ในกำแพงแก้ว” ความตอนหนึ่งว่า

...อธิบดีพระราชวังฝ่ายใน คือ หน้าที่ดูแลกิจการทั่วไปต่างพระเนตร พระกรรมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตอนต้นรัชกาล (รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5) นั้นเป็นพนักงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ ต่อมาในพุทธศักราช 2440 ทรงมอบหมายให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา ทรงกำกับราชการในหน้าที่นี้ ชาววังทั่วไป ออกพระนามว่า “เสด็จอธิบดี” แต่ส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักทรงออกพระนามพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นี้ว่า “น้ำพร” ตามถ้อยคำที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ลูกเธอ ทั้งหลายขนานพระนาม...

หลักฐานปรากฏตั้งพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2497) พระราชทานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ความว่า

นภาพร

...ให้ประกาศทั่วกันว่าเดี๋ยวนี้น้ำรู้สึกกร่อยแล้ว ขอให้วังตัว น้ำในคลอง ให้เพียงแต่อาบ แต่อย่าใช้กิน ได้สั่งให้เรือน้ำจืดมาจอดที่สะพานห้องเครื่อง ถ้าผู้ใดจะเอาไปกินให้มาตักไปจากที่นั่นได้ทั้งผู้ดีแลไพร่

ขอให้น้ำพรป่าวร้องซ้ำเสียอีก น้ำจืดซึ่งมาจ่ายนั้นสำหรับกินอย่าให้ใช้อย่างอื่นนอกจากทำกับข้าวหรือต้มกิน ถ้าน้ำอาบให้ใช้น้ำในท้องคลอง ห้ามอย่าให้กินน้ำในท้องคลอง ให้กินน้ำจืด ห้ามอย่าให้ใช้น้ำจืดชำระล้างอันใด...

สยามินทร์

(เน้นโดยผู้วิจัย)

ความดังกล่าวนอกจากเป็นหลักฐานยืนยันว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกพระนามพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นี้ว่า “น้ำพร” ตามถ้อยคำที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ลูกเธอ ทั้งหลายขนานพระนามแล้ว ยังเป็นการสะท้อนความใส่ใจเรื่องสุขอนามัย ในการบริโภคน้ำ สืบเนื่องจากน้ำในแม่น้ำลำคลองกร่อย ไม่สามารถนำมาดื่มกินได้ตามปกติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ นำเรือน้ำจืดมาจอดที่สะพานห้องเครื่อง ให้ข้าราชการบริพารฝ่ายใน สามารถนำน้ำจืดไปใช้บริโภคได้โดยไม่แบ่งแยกชนชั้นว่าจะเป็นผู้ดี หรือไพร่ แสดงพระราชหฤทัย ที่กว้างขวางเป็นห่วงสุขอนามัย อย่างไรก็ตามพระองค์ได้เน้นย้ำให้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา “เสด็จอธิบดี” ประกาศ และทำความเข้าใจกับฝ่ายในทุกระดับ ว่าน้ำจืดนี้ให้ใช้เพื่อบริโภคเท่านั้น มิให้นำไปใช้การอื่น เนื่องจากทรงตระหนักว่าหากทุกคนไม่ใช้น้ำอย่างประหยัดอาจขาดแคลนน้ำเพื่อการบริโภคได้

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2493) พระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2438)

อมรพิมานมณี

วันที่ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

ถึง ขายบริพัตร ด้วยพ่อไม่ได้ตอบหนังสือมานานมาแล้วเพราะเหตุใด จะอธิบาย ก็จะซ้ำซากนัก ขอโทษเสียที แต่หนังสือที่มีมาพ่อได้อ่านเสมอ แลได้ออกปากว่า ชื่นใจ ขออ้อแม่ (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี) เป็นพยาน พ่อได้ทราบว่าเป็นมาที่แม่ ว่าดีใจว่าพ่อจะไป แต่กลัวจะไม่แน้นนั้น การที่ไม่แนแต่ก่อนไม่ได้เป็นด้วยฝ่ายเรา เป็นด้วยฝ่ายเขาไม่กระตือรือร้น จะว่าพ่อยะโส ก็ตาม แต่ที่จริงการที่ไปเสียบ ๆ สนุกกว่าแลเห็นการมากกว่า พ่อชอบใจจะไปเช่นนั้น แต่ความตั้งอยู่ในตำแหน่งเช่นพ่อไปไม่ได้เช่นนั้น ด้วยไม่ได้ประสงค์จะไปให้ได้ความรู้ความเห็น ประสงค์จะให้เปนประโยชน์ เปนเครื่องอุดหนุนความคิดแลถ้อยคำ ที่จะคิดแลจะกล่าวในเมืองเรา ต้องระวังไม่ให้ชาวเราแก่งแย่งกันได้ ถ้าเห็นเปนที่สงสัยอยู่ก็ต้องไม่ไป พ่อไม่มีความอยากรุ่งโรจน์เลย แต่เริ่มขึ้นจะไปก็ต้องคิดจัดการภายหลังเหน้อยเกือบตาย ยังการที่จะต้องพลัดพรากจากกันไปนานก็กังวลใจเต็มที แม่เจ้าใช้ให้เขียนหนังสือ ถ้าเกียงเรื่องนี้ก็สั่งขี้มูกรำไป เขียนเข้าไปกว่าปรกติมาก ถ้าทักทายอะไรเข้าก็เลยทรงแสง (ทรงกันแสง, ผู้วิจัย) ออกมา

พ่อมันแก่วง่วงมาแล้ว ถ้าออกไปเร่ร่อนปรการใด ขอให้ตักเตือนบ้าง อย่าไปพลอยยอมยืมกับคนอื่นเขา แต่คงจะไม่ได้เห็นไปเมอาญาไปชุกจนเว้นไว้แต่เรื่องกริ้วว่าไม่ได้ แต่ก็รู้ว่าไม่ใช่บ้านเราก็คงกริ้วไปไม่รอดอยู่เอง พ่อดีใจนักที่จะได้ไปเห็นหน้ากันสักครั้งหนึ่ง การที่สวัสดี (สมเด็จพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์) ให้อออยู่ ยังไม่ให้ไปเยอรมนีนั้น เพราะติดการที่พ่อจะไป แต่เห็นจะดีขึ้นอีกมาก เพราะพ่อจะได้ฝากฝังกับเอมเปโร (เอมเปอเรอวิลเลียมที่ 2 แห่งประเทศเยอรมนี, ผู้วิจัย) เองต่อปาก แม่บอกว่าจะถ่ายรูปไปให้ พ่อได้ยอมให้ถ่ายแล้ว

จุฬาลงกรณ์ พร.

จากพระราชหัตถเลขาฉบับวันที่ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115 มีคำสำคัญ คือ

...หนังสือที่มีมาพอได้อ่านเสมอ แลได้ออกปากว่าชื่นใจ...

ข้อความนี้สะท้อนความชื่นชมยินดีในพระปรีชาสามารถ และพระอัจฉริยภาพทางด้านการศึกษาของพระราชโอรสได้อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ ประโยคสำคัญที่สะท้อนวัตถุประสงค์ในการเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้ มีความว่า

*...การที่ไปเยี่ยม ๆ สนุกกว่าแลเห็นการมากกว่า...แต่ความตั้งอยู่ในตำแหน่ง
เช่นพ่อไปไม่ได้เช่นนั้น...ประสงค์จะให้เปนประโยชน์ เปนเครื่องอุดหนุนความคิด
แลถ้อยคำ ที่จะคิดแลจะกล่าวในเมืองเรา...*

ความดังกล่าวข้างต้นสามารถสะท้อนแนวคิดที่เรียบง่ายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีพระราชประสงค์จะเดินทางไปอย่างไม่เป็นทางการ จากคำว่า **“ที่จริงการไปเยี่ยม ๆ สนุกกว่าแลเห็นการมากกว่า”** แต่ด้วยพระองค์ทรงตระหนักถึงพระราชกรณียกิจสำคัญที่พระองค์เสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้ พระราชกรณียกิจหลักคือ การเจริญสัมพันธไมตรีกับนานาอารยประเทศ โดยมีพระปณิธาน คือ การธำรงค์เอกราชของแผ่นดินเป็นที่ตั้ง พระองค์จึงต้องละความสนุกสนานพระองค์และประกอบพระราชกรณียกิจเพื่อนำวิทยาการต่าง ๆ กลับมาพัฒนาประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้า ดังพระราชหัตถเลขาว่า **“เปนเครื่องอุดหนุนความคิดแลถ้อยคำ ที่จะคิดแลจะกล่าวในเมืองเรา”** นั่นเอง

นอกจากนี้พระราชหัตถเลขาฉบับดังกล่าวยังได้สะท้อนให้เห็นถึงพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ดังความในพระราชหัตถเลขาว่า

...เพราะพ่อจะได้ฝากฝังกับเอมเปรอ เองต่อปาก...

กล่าวได้ว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาว่าจะทรงฝากฝังพระราชโอรส กับ เอมเปอเรอวิลเลียมที่ 2 แห่งประเทศเยอรมนี ด้วยพระองค์เองนั้น สะท้อนความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งระหว่างพระองค์และพระราชโอรส นอกจากนี้ยังสามารถสะท้อนพระบรมราโชบายในการกระชับพระราชไมตรีระหว่างพระราชวงศ์ทั้ง 2 ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยพบว่าในกาลต่อมาเอมเปอเรอวิลเลียมที่ 2 แห่งประเทศเยอรมนีทรงเมตตาและพอพระทัยในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์เป็นอย่างมาก เนื่องจากพระองค์ทรงมีพระอัจฉริยภาพในด้านการศึกษา จบการศึกษาในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2444 ด้วยคะแนนสอบไล่สูงสุด ความดังกล่าวยืนยันได้จากการที่พระองค์ทรงได้รับประกาศนียบัตร 2 ฉบับ คือ ประกาศนียบัตรตามหลักสูตรของโรงเรียน และประกาศนียบัตรชมเชยพิเศษจากสมเด็จพระราชาริราช ไกเซอร์วิลเฮล์มที่ 2 (กองทัพเรือ, 2493)

อีกประการที่ยืนยันความโปรดปรานของโกเซอร์วิลเฮล์มที่ 2 คือ การโปรดให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์เข้าสมทบในหมู่พระราชวงศ์ในการพระราชพิธีต่าง ๆ ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2445 ได้รับพระราชทานพระยศ นายร้อยเอกทหารบกกองทัพบกแห่งประเทศเยอรมนี นอกจากนี้ระหว่างทรงศึกษายังทรงเป็นที่รักใคร่นับถือของนายทหารเยอรมันอย่างยิ่ง ก่อนที่จะเสด็จกลับประเทศไทยในเดือนเมษายน พ.ศ. 2446 (เรื่องเดียวกัน, 2493 และ ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2554)

ความปิติยินดีต่าง ๆ สามารถสะท้อนผ่านพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เมื่อวันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2438) (พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี, 2493)

วันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 115

ถึง ขายบริพัตร ด้วยพ่อได้รับหนังสือที่สำแดงความดีใจว่าจะไปพบพ่อนั้นเป็นที่ชุ่มชื้นให้บังเกิดความเหวในใจจริง ๆ ว่าลูกรักพ่อ แต่วิตกอยู่ด้วยเหตหนังสือเล็ก (สมเด็จ ๆ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ) กำหนดที่จะมาคอยรับไม่มีชื่อเจ้า บางทีเล็กไปอยู่เสียที่อื่นจะไม่รู้ พ่อหวังว่าเจ้ายังไม่ได้เข้าโรงเรียน คงจะได้พบกันในแรกถึง

เดี๋ยวนี้ได้ลงมือทำตลาดที่บ้านพระยาวรรพษ (พระยาวรรพษพิพัฒน์, แยม บุนนาค) แล้วคิดเหตว่าจะได้ประโยชน์พอเป็นเบียดค่ากับเช่า ลงทุน 1500 ซึ่ง กับซื้อบ้านให้ที่ถนนสามเสนริมแม่น้ำด้วยที่งามนักเหมือนที่ทุ่งซูลอังกฤษ

เจ้าจะรู้ฤาไม่ว่าแม่เจ้าหาเงินเดือนกินได้ พ่อจ้างไปเรเวตลิเกรตารี ได้เงินเดือน ๆ ละ 10 ชั่ง ยังมีอื่นอีก เดี่ยวนี้อยู่ข้างจะเปนเศรษฐีขึ้นมาก พ่อดีใจจริง ๆ ที่จะได้พบกัน ก่อนที่จะได้กลับมาอยู่ด้วยกันอีกนานอีกครั้งหนึ่ง

พรุ่งนี้เป็นปีใหม่ (ก่อน พ.ศ. 2484 วันที่ 1 เมษายน คือ วันปีใหม่, โดยผู้วิจัย) ขอให้พรให้มีความเจริญสุขทุกประการ

จุฬาลงกรณ์ พร.

จากพระราชหัตถเลขาฉบับดังกล่าวสะท้อนถึงความสนิสนหาในความสามารถของพระราชโอรส รวมถึงความใส่พระทัย แสดงความห่วงหาอาทร ผ่านพระราชหัตถเลขา ความว่า ...พ่อได้รับหนังสือที่สำแดงความดีใจว่าจะไปพบพ่อนั้นเป็นที่ชุ่มชื้นให้บังเกิดความเหวในใจจริง ๆ ว่าลูกรักพ่อ... พระราชหัตถเลขา “เป็นที่ชุ่มชื้นใจ...ว่าลูกรักพ่อ” สะท้อนความอบอุ่นใจและความรักสายสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นของเจ้านายทั้งสองพระองค์ให้ปลาบปล้ำใจยิ่งนัก แม้พระองค์จะทรงอิสริยยศสูงที่สุดของแผ่นดิน เป็นเจ้าชีวิตของพสกนิกรทั่วแผ่นดิน อย่างไรก็ตามพระองค์ยังทรงเป็นพ่อที่มีความ

ละเอียดย่อนใส่พระทัยในความเป็นไปของพระราชโอรสได้อย่างวิเศษที่สุด ความหวังหายังสะท้อนผ่านพระราชหัตถเลขาความว่า

...แต่วิตกอยู่ด้วยเหตุนั้นสือเล็ก กำหนดที่จะมาคอยรับไม่มีชื่อเจ้า บางทีเล็กไปอยู่เสียที่อื่นจะไม่รู้ พ่อหวังว่าเจ้ายังไม่ได้เข้าโรงเรียน คงจะได้พบกันในแรกถึง...

พระราชหัตถเลขาดังกล่าวนี้สะท้อนได้ถึงความห่วงใยและใส่พระทัยในพระราชโอรสพระองค์นี้เป็นอย่างยิ่ง เมื่อทอดพระเนตรรายชื่อที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกประชานารถ ว่ามิปรากฏพระนามสมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงห่วงใยและพระราชหัตถเลขาให้ได้ทราบถึงความห่วงใยนั้น

นอกจากนี้ยังทรงใส่พระทัยการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระราชโอรสอีกด้วย โดยเฉพาะการจัดการที่ดินเพื่อเตรียมปลูกสร้างวัง อาจกล่าวได้ว่าที่ดินแปลงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชโอรสนั้น สมพระเกียรติเจ้าฟ้าชั้นเอก ที่มีพระปรีชาสามารถ พระอัจฉริยภาพอย่างยิ่ง ความดังกล่าวสะท้อนผ่านพระราชหัตถเลขาความว่า

...ซื้อบ้านให้ที่ถนนสามเสนริมแม่น้ำด้วยที่งามนักเหมือนที่กิ่งซูลองอังกฤษ...

พระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันยังสะท้อนความภูมิใจในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริ พระอัครราชเทวี ซึ่งถวายงานในตำแหน่งราชเลขานุการณีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังความว่า

...เจ้าจะรู้ฤาไม่ว่าแม่เจ้าหาเงินเดือนกินได้ พ่อจ้างไปเวตสิเกรตารี ได้

เงินเดือน ๆ ละ 10 ชั่ง ยังมีอื่นอีก เดียวนี้อยู่ข้างจะเปนเศรษฐีขึ้นมาก...

หลักฐานที่ยืนยันการถวายงาน ‘ไปเวตสิเกรตารี’ ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตริ พระอัครราชเทวี คือ บันทึกความทรงจำ หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุลที่ได้บันทึกความตอนหนึ่งว่า (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

...เวลาเสวยตอน 2 น. (14.00 น.) ระหว่างเสวยบางทีรับสั่งใช้ทุลกระหม่อมพระองค์หญิง (สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร) ให้ทรงเขียนพระราชหัตถเลขาประทานใครต่อใครบ้าง เสวยเสร็จก่อนบ่าย 4 โมง (16.00น.)...

...ทอดพระเนตรหนังสือราชการแผ่นดิน...สมเด็จฯพระปิตุจฉาเจ้าฯ ฯลฯ เฝ้าในตำแหน่งราชเลขานุการณี ทรงเขียนหนังสือถวายตามรับสั่งจนเวลาบ่าย 5 โมง (17.00น.)...

...เวลา 23 น. (23.00 น., ผู้วิจัย) เข้าที่ประทับในพระที่นั่งบรมมาตมสนธิ์บรมมหาราชวังพระยี่ภู่ลาดไว้บนพรมมีพระเขนย โคมไฟฟ้า 1 ดวง และหนังสือราชการแผ่นดินวางอยู่ข้างพระยี่ภู่ ข้าพเจ้า (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล) ไม่เคยเห็นพระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระเนตร หากทรงใช้แว่นขยายใหญ่โดยมาก สมเด็จฯพระ

ปีศาจเจ้าๆ ทรงหมอบเขียนหนังสือตามรับสั่งจนตลอดรุ่ง เพราะทรงเป็นราชเลขานุกรการณี มีเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอื้อน นิ่งที่พระเฉลียง คอยรับใช้ระหว่างนี้จนกว่าจะเข้าที่ บางทีก็ว่าจะเสด็จขึ้นเข้าที่ก็ราวเวลา 6 น. (6.00น.)...

...หนังสือราชการจะบรรจุอยู่ในกระเป่าหนังจะเข้ใบใหญ่ เรียกว่า ‘หีบทรงเซ็น’ มีกุญแจอยู่ที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ 1 ดอก เวลา 4 หุ้ม เฝ้าที่จะต้องเชิญเข้ามา และมีกุญแจอยู่ที่สมเด็จพระปีศาจเจ้าๆ อัครราชเทวี 1 ดอก...

จากพระนิพนธ์ดังกล่าวอาจสรุปได้ว่า สมเด็จพระปีศาจเจ้าสุขุมลามารศรี พระอัครราชเทวี ทรงถวายงานในตำแหน่ง ‘ไปรวตสิเกรตารี’ (ราชเลขานุกรการณี) ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง สะท้อนผ่าน การมอบหมายให้ถือกุญแจ ‘หีบทรงเซ็น’ คู่กับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ผู้ดำรงตำแหน่ง ‘ไปรวตสิเกรตารี’ (ราชเลขาธิการ) กำกับดูแลกรมพระอาลักษณ์ (พระนามเดิม พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ พระราชโอรสลำดับที่ 49 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาหุ่น (ท้าวทรงกันดาล) ทรงรับราชการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2423 ทั้งยังทรงดำรงตำแหน่งราชเลขานุกรการณียาวนานตั้งแต่ครั้งสมเด็จฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงศึกษาวิชาการทหารในประเทศเยอรมนีตลอดจนถึงเมื่อครั้งเสด็จกลับนิวัติประเทศไทยและทำการเสกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม ไชยันต์ (พระธิดากรมหมื่นมหิศราชหฤทัย ต้นสกุล ‘ไชยันต์’) ในวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2446 พระองค์ยังทรงดำรงตำแหน่งดังกล่าวโดยตลอด ดังความที่ทรงนิพนธ์ไว้ว่า (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

...สมเด็จพระปีศาจเจ้าๆ โปรดให้ข้าพเจ้า (หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล) และหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม บริพัตร เฝ้าตรงพระเฉลียง ในเวลานั้น หม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม เพิ่งมาถวายตัวในตำแหน่ง **สะใภ้หลวง...**

นอกจากนี้พระนิพนธ์หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ข้างต้นยังได้กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร)ว่า ได้ทรงถวายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมพระมารดาด้วย ดังความข้างต้นว่า

...บางทีรับสั่งใช้ทูลกระหม่อมพระองค์หญิงให้ทรงเขียนพระราชหัตถเลขา
ประทานใครต่อใครบ้าง...

ทั้งนี้พระมารดาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ (พระโอรสในสมเด็จฯ เจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถและหม่อมคัทลิน) ทรงนิพนธ์ถึงพระราชหัตถ์เลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปีศาจเจ้าสุขุมลามารศรี พระอัครราชเทวี ลงในวารสาร “ประชาธิปไตย” ฉบับพิเศษ วันจันทร์ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2494 และชุมนุมจุลจักรสาร

(ชุมนุมจุลจักรสาร คือ พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ได้ประทานลงไว้ในวารสารต่าง ๆ เป็นเรื่องเล่าจากประสบการณ์เมื่อครั้งพระองค์ประทับอยู่ในอังกฤษบ้าง เรื่องวิจารณ์หนังสือต่าง ๆ บ้าง ตลอดทั้งเรื่องพระราชวงศ์ไทยและอังกฤษ เป็นต้น) โดยผู้วิจัยขอนำพระนิพนธ์ เพื่อสะท้อนพระอัจฉริยภาพของเจ้านายทุกพระองค์ไว้ดังนี้ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2516) (อักษรวิธี และการออกพระนามตามต้นฉบับ)

...พระราชหัตถ์เลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี หนังสือเล่มนี้ได้มีพิมพ์แจกในงานพระเมรุจอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2493 แต่ข้าพเจ้าเพิ่งจะได้มีโอกาสอ่านเมื่อเร็ว ๆ นี้ คือเป็นเวลาเกินกว่าปีหนึ่งล่วงมาแล้ว การที่ข้าพเจ้าหยิบยกเอาหนังสือเรื่องนี้ขึ้นมาทำการวิจารณ์ ก็เพราะเห็นว่า เป็นหนังสือที่ดีและมีประโยชน์อย่างยิ่ง และเมื่อมีแต่แจกในงานพระเมรุเท่านั้น จึงอาจจะมิทันอ่านหนังสือที่ยังมิได้มีโอกาสได้พบหรือได้เห็น ฉะนั้นเห็นว่าเป็นโอกาสอันดีที่จะนำมาเล่าสู่กันฟัง ณ ที่นี้...

จากข้อความดังกล่าว สะท้อนได้ว่าพระราชหัตถ์เลขา ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นเป็นการพิเศษและล้ำค่าอย่างยิ่ง และมีความพิเศษที่แสดงให้เห็นถึงความรักความชื่นชมพระโอรสพระองค์นี้ ควรแก่การวิเคราะห์เพื่อเป็นประโยชน์และแบบอย่างที่ดี ดังที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ (2516) ทรงนิพนธ์ไว้ดังนี้

...อันลายพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ นั้นมีทั้งสิ้น ทั้งยาวและสั้น ประมาณ 90 ฉบับ ตั้งต้นแต่ ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2438) จนถึง ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2452) คือ ก่อนสวรรคตไม่นานนัก...ท่านทรงไว้มีแก่นสาร เต็มไปด้วยความรู้ความ สุขุม ทั้งประกอบด้วยกลอุบายชั้นและความสนิสนมอย่างใด ก็ย่อมเป็นที่ทราบกันอยู่อย่างแพร่หลายแล้ว เพราะลายพระหัตถ์ถึงบุคคลต่าง ๆ ก็ได้เคยมีออกพิมพ์แล้วเป็นอันมาก ที่เราได้เห็นเป็นพิเศษในลายพระหัตถ์ชุดนี้ ก็คือได้เห็นที่ท่านทรงรักใคร่เอ็นดูและทรงมีการไว้พระทัยในหมู่ละห่อมบริพัตร ๆ เพียงใด ฉะนั้นย่อมนำมาซึ่งความปิติยินดีแก่บุคคล ซึ่งบัดนี้ก็ยังมิใช่เป็นอันมากที่มีความรักใคร่นับถือในพระองค์ท่านอยู่เสมอ...

...ขอยกเอาข้อความบางตอนในลายพระราชหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มาล่อใจท่าน เมื่อหมู่ละห่อมบริพัตร ๆ ทรงสำเร็จวิชาทหารชั้นต้น และได้เป็นนายร้อยในกองทัพอเยอรมัน กำลังเตรียมพระองค์เสด็จกลับมาเยี่ยมกรุงเทพฯ ชั่วคราว ก็ได้รับพระราชทานคำแนะนำสั่งสอนดังนี้...

“การที่จะกลับเข้ามาครั้งนี้ จำจะต้องบอกให้รู้ตัวอย่างหนึ่ง ว่าคนที่บางกอก มันมีชั่วโมง ขอให้ระวังตัวในทางอินทรีกต่าง ๆ เก็บเล็กเก็บน้อยปั่นขึ้นเป็นเรื่อง ๆ ได้ต่าง ๆ ...ด้วยหมายว่าจับคนให้วิวาทกันได้มากเท่าใด ลากแลยกก็จะบังเกิดมาก เพียงนั้น”

...คำสั่งสอนนี้แสดงให้เห็นได้ว่าโลกเราก็ไม่สู้จะเปลี่ยนแปลงไปนัก เมื่อข้าพเจ้า เองกลับไปเยี่ยมบ้านชั่วคราวในระหว่างการศึกษา คือเมื่อปี พ.ศ. 2474 ถ้ามีผู้ใด ตักเตือนสั่งสอนเช่นนี้ ก็จะไม่ไกลจากความจริงที่มีอยู่ในสมัยนั้น...ความเป็นห่วง ลูกหลานของท่าน...อยากจะบำรุงเลี้ยงดูเสียให้เป็นปึกแผ่นในเมื่อยังมีพระชนม์อยู่ ...เห็นได้ในลายพระราชหัตถ์เดียวกัน...

“การที่มาครั้งนี้อยากจะให้คิดเรื่องที่บ้านเรือนเสียให้เสร็จ...เมื่อกลับมาจะ ได้อยู่กลัวว่าถ้าพ่อตายเสียก่อนจะได้ความลำบาก.”

จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2493) นอกจาก ความรู้สึกของพระองค์ท่านในเรื่องส่วนพระองค์อย่างพ่อกับลูกแล้ว พระราชหัตถเลขาชุดนี้ยังมี ประโยชน์ในการที่ทรงเล่าเหตุการณ์ที่บังเกิดขึ้นในเมืองไทย เช่น กบฏผีบุญ กบฏเงี้ยว เป็นต้น ดัง ความในพระราชหัตถเลขา วันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) เกี่ยวกับกบฏผีบุญตอนหนึ่งว่า

พระที่นั่งวิมานเมฆ

วันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 121

ถึง บริพัตร ด้วยพ่อได้รับหนังสือหลายฉบับแล้วไม่ได้ตอบ ตั้งแต่กลับมาจากสิงคโปร์ แล้วก็ยุ่งใหญ่...ยังมีเรื่องบ้านข้างมณฑลอิสาน ถึงต้องยกทหารจากโคราช 700 แล ประจำโคราช 1500 เรื่องบ้านนั้น คือ เกิดผู้มีบุญญาผีบุญเคลื่อนเต็มไปทั้งนั้น ที่ตัว สำคัญ ๆ มี 3 - 4 คน ที่เรียกว่าสำคัญนั้นคือ เปนขบถยกเข้าตีเมืองหลายแห่ง ได้ฆ่า ทหารตาย 12 คน บัดนี้ได้ตัวฤมาดาตายหมดแล้ว เจ้าจะเห็นแปลกดีมาก ทหารเรา 24 คน ปืนใหญ่บอกหนึ่ง กับมีเจ้าพวกลาวตามหลังไปสัก 100 เสต ยิงปืนใหญ่ 4 นัด คนตาย 200 จับได้ 150 เจ็บประมาณสัก 4 - 5 ร้อย พวกมัน 1000เสต นี้เปนราย สำคัญ นอกนั้นก็ชี้แยกต่าง ๆ เช่นนี้ แต่คนมันเชื่อหมดตลอดเข้ามาจนโคราช ท่าน พวกผีบุญชั้นที่ 2 ยังมีอีกนับไม่ถ้วน แต่ชั้นนี้มักจะเป็นบ้าฤาเซล่าเหลือเกิน จนต้องมี คนทรงที่เขาเรียกกันว่าล่ามสำหรับโกหกแทนอีกต่อหนึ่ง พวกนี้จับได้นับด้วยสิบ ๆ แต่ที่โคราชเองยังต้องจับเปน 3 คน ทหารที่โคราชคืนัก พอรู้ว่าจะมีการที่ต้องไปรบ มาเองโดยมาก ได้ออกเดินเนื่องกันตั้งแต่รู้เหตุได้สองวันก็หนุนกันไม่ขาด บัดนี้การ สงบลงแล้ว แต่มิใช่จะพ้นจากไม่เกี่ยวกับฝรั่งเศส เพราะมันเกิดขึ้นใน 25 กิโลเมตร

ตต่อ เราต้องบอกที่จะเอาทหารเข้าไป ทูตพยายามที่จะเอาทหารฝรั่งเศสเข้ามาบ้าง แต่ภายหลังที่บ้านเขายอมให้เราเข้าไปจึงเป็นอันเลิก แต่เราก็ไม่ได้เข้าไป เพราะตั้งแต่แตกใหญ่ขึ้นไปแล้วมันคุมกันไม่ติด กรมสรรพสิทธิ (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์, ผู้วิจัย) จำคนจับ พวกลาวเหนเงินเข้าก็หายกลัว จับได้ตัวมาบ้าง เอาแต่หัวมาบ้าง ที่จับนั้นแต่เฉพาะตัวผีบุญเท่านั้น การสงบจริงแต่ทหารยังถอนมาไม่ได้ จนกว่าจะเป็นปรกติ...

...พ่อมาอยู่ที่นี้สบายดีเป็นอันมาก ถ้าอยู่ในวังเหนจะเต็มทนที่จะต้องไปเที่ยว อีกร้อนเหลือสติกำลัง ไข้ล่าสงบลมมากแต่กลายเป็นลงรามิราย ๆ เกือบจะเหมือนกับ เวลาปรกติ...

...พ่อรู้สึกคิดถึงเป็นอันมาก ออกจะเปลี่ยว ๆ ไป แต่ไม่ได้บ่น เพราะมีเรื่องที่สำคัญจะคลั่งเช่นเล่ามาแล้วแปรอันมาก เหนื่อยยิบยิบทีเดียว ถ้าไม่ได้ออกมาอยู่ที่นี่ก็จะเจ็บ เสียดแม่ก็อยู่ข้างจะอมแต่ไม่เจ็บใช้อันใด

จุฬาลงกรณ์ ปร.

และความในพระราชหัตถเลขา วันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) เกี่ยวกับกบฏเงี้ยว ความตอนหนึ่งว่า

พระที่นั่งบรมนาคมสรณีย

วันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ. 121

ถึง บริพัตร ด้วยได้รับหนังสือถามความประสงค์ที่จะเพอริเซอร์นั้น ขอบใจมากที่เอา รุระเอื้อเพื่อแข่งแรง แต่ตั้งแต่เขียนหนังสือแล้วขึ้นไปบางปอน หมายว่าจะหยุดพักว่างสัก 15 วัน จะคิดแบบเรือนนี้ให้สำเร็จเด็ดขาด ก็เพอริเซอร์ไปเกิดนางนองเรือนมณฑลพายัพขึ้น ไม่กินเวลาแต่เพียง 15 วันเท่าที่กะ เลยไปจน 20 วันจึงเป็นการค่อยสงบ เหตุการณ์เป็นนั้นโดยย่อดังนี้...

เงี้ยว ที่ฝรั่งเรียกว่า ซาน เปนชเลย (ชเลย) ก็มี เข้ามาเที่ยวหากินก็มี เหมือนแจ็กบางกอก ดีบ้างชั่วบ้าง ในพวกที่ก่อเหตุนี้ เปนพวกที่อังกฤษเรียกว่า แวกกาบอน ใน ประมาณวงมีสัก 400 คน ราย ราย กันอยู่บ้าง แต่ที่บ่อพลอยซึ่งเขาเรียกบ่อแก้ว ขึ้นเมืองนครลำปางเปนมาก เปนผู้ร้ายปล้นตีชิง 4 เรื่อง ข้าหลวงให้ตำรวจภูธรไปจับในครั้งที่ 4 มันต่อสู้แข่งแรงแตกขึ้นไป พวกเงี้ยวจึงกำเริบใจ เมาที่ว่าการอำเภอมืองลองในแขวงนั้น แล้วเข้ามาปล้นเมืองแพร่ จับโรงตำรวจภูธรก่อน แล้วไปตามจับข้าหลวงแลคนไทยฆ่าเสียหลายคนจนผู้หญิง แต่ฝรั่งแลลาวในไม่ทำ การที่ไม่ทำลาว

นั้น เพราะลาวไม่มีใครกล้าสู้อย่างหนึ่ง อ้ายพกา Mong ผู้เป็นหัวหน้า (พกา Mong ผู้เป็นหัวหน้า) เป็นบ่าวเจ้าเมืองแพร่หรืออยู่ในความป้องกันเช่นเขาเลี้ยงผู้ร้ายกัน ครั้นเมื่อฆ่าคนไทยหมดแล้ว เจี้ยวนั่งว่าการเมืองพร้อมด้วยลาว เมื่อมันปล้นมันตัดสายโทรเลขเสีย จึงได้ข่าวเข้าไปวันหนึ่ง ปล้นวันที่ 25 รู้ข่าววันที่ 26 เราขาดทหารที่จะส่งไปได้ทันทีจากมณฑลพิษณุโลก จึงต้องเกณฑ์กองทัพอย่างเก่า พระยาพิไชยกองหนึ่งขึ้นทางเขาพลึงจากอุดรดิฐ พระเสนาราชขึ้นทางบ่อแก้วจากสวรรคโลก ได้ออกเดินต่อวันที่ 30 พระยาพิไชยถึงเขาพลึงในวันที่ 2 พวกเจี้ยวเดินอ้อมลงมาตีตัดหลังกองทัพยิงตายหลายคนจับได้ 2 คนแตกไป ครั้นวันที่ 3 มาตีค่ายนา ยิงตายอยู่กับที่ 22 คน เจ็บไปมาก เลยกปิดไปไม่มาตีอีก ในวันนั้นเองได้จัดทหารกรุงเทพฯ 500 พระสุรฤทธิเป็นผู้บังคับการ ยกคราวแรก แลได้ส่งต่อ ๆ ไปเป็นลำดับ เป็นทหาร 1500 คน แต่ไปไม่ทันถึง ด้วยระยะทางไกลมากแลน้ำก็น้อย แต่ทหารได้เดินทางอย่างดีที่สุด ซึ่งจะทำให้ แลเป็นเร็วที่สุดด้วย เจ้าพระยาสุรศักดิ์ (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี [เจิม แสง-ชูโต]) เป็นแม่ทัพขึ้นไปเมืองแพร่ พระยาอนุชิตไปเมืองเถิน ในระหว่างที่ทหารยังไม่ถึงนั้น พวกเจี้ยวแบ่งกันมารักษาทางอุดรดิฐพวกหนึ่ง ยกไปตีนครลำปาง พวกหนึ่ง ในวันที่ 3 แดกจากกองพระยาพิไชย วันที่ 4 มันเจ้าตีเมืองนครลำปาง ตำรวจภูธรยังถูกพกา Mong หัวหน้า แลพรรคพวกตาย 50 เสก แดกหนีไป เป็นหมดการรบพุ่งกันเท่านั้น ครั้นเมื่อวันที่ 15 เดือนนี้ มันพากันอพยพจะหนีออกไปทางเมืองแสลงแขวงเมืองนครลำปาง เพื่อจะออกไปทางลำน้ำโขง กองทัพเมืองน่านเขามาตั้งสกัดอยู่ จับได้หมดเป็นคนฉกรรจ์ 200 หย่อนเล็กน้อย ผู้หญิง 50 มีเด็กบ้าง ได้ข่าวว่าไปทางอื่นมีอีกบ้างยังติดตามอยู่ เดียวนี้เจ้าพระยาสุรศักดิ์ขึ้นไปถึงเมืองแพร่กำลังตั้งชำระตามพระอัยการศึก เพราะเหตุว่าการที่ทำนั้นไม่ใช่ตีปล้น ทำอย่างเปนขบถทหารได้เจ้าประจำเมืองที่สำคัญทุกแห่งการก็สงบเรียบร้อยภายใน 20 วันเท่านั้น

แต่ถึงว่าเหตุเกิดขึ้นแต่เล็กน้อยเท่านั้น ความวุ่นต่าง ๆ ของบุคคลต่าง ๆ มีเปนอันมาก ที่ 1 นั้น คือ พวกข้าหลวง ที่ไว้ตัวว่าเป็นข้าราชการฝ่ายพลเรือน ทำผิวบางกะอ้อกะแอ้อย่างพ่อล่าควน พ่อสำรวย แลเปนฝรั่งโซ็ด ชี้ขลาดจาขาวกระโดดจากนำที่ถ้ำจวนกระโดด ทั้งเหตุที่เกิดขึ้นไกลกับที่ตัวอยู่เกือบเท่ากับบางกอก ยังพวกที่ 2 คือ พวกฝรั่ง ซึ่งปากมากแลชี้ขลาดด้วย จกใจถึงพวกพ้องที่อยู่ข้างเหนือ เข้ามาเร่งรัดกองทัพ แลเร่งจะเอาข่าวทางโทรเลข ซึ่งติดราชการเราบอกให้ก็ไม่เชื่อแต่เปนเคราะห์ดีที่มีสเดออาเธอ เปนคนหนักแน่นมาก ถ้าเปน ตาเตาเวอ เหนจะเกิดความใหญ่ พวกที่ 3 นั้น คือ ชาวบางกอก ตื่นแหลวแหลกกันไม่มีท่า ชี้เกียจโดยฟังคำ

ทำนายของพวกฝรั่ง ว่าเมืองลาวจะลุกขึ้นทั้งหมด มีอ้ายฟรีเปรสเปนต์ัน ลงพิมพ์
แล้วบ่นหุ้ม ๆ หยิม ๆ อไรจนกลายเป็นฝรั่งเศสเอาเรือกำปั่นขึ้นไปแพร่ไปที่สุด...
...ความลำบากที่จัดการครั้งนี้ ที่พอรู้สึกอยู่สักวันหนึ่ง 2 วันนั้น คือ จะต้องถือธรรมเนียมเก่า
ข้าราชการฝ่ายพลเรือนฤาชาฎการต้องเบงทหารหมด ในเวลามีศึกตามประเพณีเดิม การที่จะ
ขึ้นให้คงอยู่เช่นนี้มียากอยู่บ้าง สังเกตดูการที่เบงทหาร พลเรือน ๆ แปลว่าจับอาวุธเข้า
ไม่ได้มือหัก ได้แต่เบงพ่อสารวย พ่อลำตวน มีแรงขึ้นกว่าแต่ก่อน จนถึงใจผู้มีบรรดาคักตีสอง
ๆ เช่น เสนาบดี ก็ยังเลื่อมจะเหนไปได้ต้องการคำสั่งแวง ๆ เต็ดขาดไม่ใช่ภุกษา (ปรึกษา,
ผู้วิจัย) พอรู้สึกว่าจะเอาเช่นนั้นจริง ๆ 2 - 3 วันจึงลงร่อง แต่เคราะห์ดีที่เราจับคนเก่าได้
เช่น พระยาพิไชยเปนต์ัน การจึงไปได้สะดวก...
...มณฑลพิศมณโลกต้องสรรเสริญว่าเขาดีอย่างไรในการพริกพร้อม มณฑลนครสวรรค์แต่
พระยาไกรเพชรแลพระยาประธาน นอกนั้นอยู่ข้างจะพล่องพล่างมาก พระยาตากต้องฆาฏ
โทษจะประหารชีวิต ตั้งแต่นั้นมา การทั้งปวงสำเร็จได้โดยง่ายแทบทุกอย่าง พ่อไม่กลับจาก
บางปอิน จนจัดกองทัพส่งถึงทั้งหมดแลการข้างบนเรียบ..
...มีข่าวดีจะบอกว่า โดยความตื่นเต้นกลัวเกรงของคนเปอนอันมากครั้งนี้ มีผู้ร้องเกือบจะทั่ว
หน้า ว่าทหารเปอนของต้องการจริง พวกที่พูดว่าไม่เหนควรจะมีทหารนั้นปากเปอนหอยเปอนไป
ไปหมดแล้ว...

สยามินทร์

จากลายพระราชหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวข้างต้น พระองค์ทรง
ถ่ายทอดเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยละเอียดเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ผู้สนใจพระราชประวัติซึ่งเป็น
ชีวประวัติแบบใหม่ตามหลักประวัติศาสตร์ แตกต่างไปจากพงศาวดาร เนื่องจากทรงเล่าถึงพระ
ราชจริวัตรโดยละเอียด รวมถึงเหตุการณ์กบฏผีบุญ และกบฏเงี้ยวที่พระราชทานพระราชหัตถ์เลขาสมเด็จ
ๆ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์นับเป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ได้อย่างดีทั้งด้านการวางแผนการทหาร ด้าน
กำลังพล รวมถึงความรู้ด้านการปกครองที่พระองค์ทรงถ่ายทอดให้กับพระราชโอรส นับเป็นพระ
ราชหัตถ์เลขามีค่าอย่างยิ่งแก่พระราชโอรสเพราะเมื่อสำเร็จการศึกษาพระองค์ทรงปฏิบัติราชการใน
ตำแหน่งเสนาธิการทหารบก เสนาธิการทหารเรือ เสนาธิการกระทรวงกลาโหม และ
กระทรวงมหาดไทยตามลำดับ นอกจากนี้ยังเป็นประโยชน์แก่ชนรุ่นหลังให้มีโอกาสได้เรียนรู้พระ
อัจฉริยภาพแง่มุมต่าง ๆ ผ่านพระราชหัตถ์เลขาก็ด้วย

จากการวิจัยยังพบว่านอกจากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์แล้วยังมี พระโอวาทพระนางเจ้าสุกุมมาลมารศรี พระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) ประทานแก่พระโอรสเมื่อจะเสด็จไปทรงศึกษาในยุโรป ใน ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2437) ซึ่งมีความหมายสะท้อนการอบรมสั่งสอนและการปลูกฝังค่านิยมที่ดั่งามถ่ายทอดผ่านลายพระหัตถ์ถึงความตอนหนึ่งว่า (พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุกุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี, 2493)

ขอให้โอวาทแก่พ่อผู้เป่ญลูกยอดรักของแม่ ในสมัยที่พ่อจะจากแม่ไปยุโรป ดังนี้

1. การที่พ่อต้องไปเล่าเรียนถึงประเทศยุโรปนั้น ขอให้ฟังเข้าใจว่า ทูนม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ท่านสูญเสียพระราชทรัพย์เป็นอันมาก เพราะท่านทรงพระเมตตากรุณาแก่พ่อซึ่งนับว่าเป่ญลูก เพื่อให้ได้รับวิชาความรู้อันสุขุมละเอียดอันจะเป่ญสะเบียงเลี้ยงตัวไปในภายหน้า ขอให้พ่อตั้งใจสุหาทะเล่าเรียนให้สมดังพระประสงค์ อย่าให้ต้องเป่ญอันสูญเสียเปล่าแห่งพระราชทรัพย์ กลับมาจะได้รับการฉลองพระเดชพระคุณเป่ญชื่อเป่ญหน้า แลเป่ญคุณเป่ญประโยชน์แก่ตัวสืบไป

2. ในเวลาตั้งแต่ได้ออกจากกรุงเทพ ฯ ไปจนถึงอยู่ในประเทศยุโรป ต้องรู้ลึกว่าตัวอยู่ในที่อันมิใช่บ้านเกิดเมืองนอนของตัว แลห่างไกลจากฝ่าพระบาททูนม่อม แลไกลจากผู้ที่เคยบำรุงรักษา พ่อจงอุตสาหะฝักตัวกลัวเกรงเสด็จอาว (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร) แลแสดงกิริยาอ่อนน้อม (มิใช่ถึงไหว้กราบ) ต่อพวกข้าราชการที่เขาเป็นผู้ใหญ่ ที่สุดจงมองสิเออร์ยัคมิน ซึ่งเป็นผู้กำกับไป เมื่อเขาจะว่ากล่าวตักเตือนประการใด ก็ต้องเชื่อฟังเขาตามสมควรอย่าทำให้เป็นที่รังเกียจเกลียดชังแก่เขาทั้งหลายเหล่านั้นได้ เพื่อว่ามีทุกข์ขุกใช้หรือขัดข้องอย่างไร เขาจะได้ช่วยแนะนำแก้ไขให้โดยความกรุณา

3. ทูนม่อมพระองค์โต (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) นั้น พ่อยอมทราบอยู่แล้วว่าท่านจะเป่ญอย่างไร พ่อจงนับถือรักใคร่ฝักตัวท่านให้จงมาก ในเวลานี้ก็ต้องเป่ญผู้ที่พลัดบ้านเมืองไปด้วยกัน มีทุกข์สุขประการใดก็ได้เห็นหน้ากันตามปรสาพี่น้องดียิ่งกว่าผู้อื่น แม้ถ้าได้รักใคร่สนิทสนมกันเสียแต่ยังเล็ก ๆ ด้วยกัน เช่นนี้แล้ว เมื่อต่อไปภายหน้าก็จะได้ไม่เป่ญที่รังเกียจกินแหนง ซึ่งเป่ญหนทางอันตรายในตัวพ่อเมื่อเวลาที่โตขึ้นด้วยกันนั้นด้วย

4. เจ้านายพี่น้องทั้งปวงบันดาที่อยู่นอกด้วยกันนั้นพ่อต้องคิดว่าทุก ๆ องค์ แต่ล้วนเปนลูกของขุนหม่อมเหมือนกันกับตัวพ่อทั้งนั้น พ่ออย่าแสดงกิริยาหรือกล่าววาจาอันเป็นการหมิ่นประมาทต่อเธอโดยถือว่าสูงกว่าเธอ จงนบนอบเล่นหัวตามฉันทน์พี่น้องที่เสมอกัน ถึงกับคนอื่นก็เหมือนกัน เมื่อเจ้านายเหล่านั้นเธอไว้วางตัวเธอเพียงชั้นใดสถานใด พ่อจงวางตัวให้เสมอกับเจ้านายเหล่านั้นจะได้ไม่เป็นที่รังเกียจในเจ้านายพี่น้อง แลไม่กิดตาผู้อื่นด้วย

5. สรรพหนังสือแลวิชาทั้งปวงอันได้เรียนรู้แล้วนั้น ถ้าจะมีผู้ไล่เลียงไต่ถามก็จะแสดงแต่ที่แม่นยำชำนาญอย่าอวดรู้ให้เกินกับภูมิความรู้ สิ่งใดข้อใดที่ยังไม่รู้หรือรู้แล้วแต่ไม่แม่นยำถึงแม้จะบอกว่ายังมีได้รู้ก็ไม่เป็นที่เสียหายอันใด

6. ส่วนความรู้สึกลงใจอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่สมควรจะแสดงกิริยาหรือกล่าววาจาให้คนทั้งหลายรู้ คือ ให้รู้สึกแต่ในใจของตัวว่าเกิดมาในชาติตระกูลอันสูง จำเป็นที่จะต้องรักษาตัวให้สมกับที่ตัวเป็นผู้สูงชาติ จงตั้งหน้าเล่าเรียนให้เต็มกำลังแลสติปัญญาของตัว อย่าเพลิดเพลนในการเล่นสนุกให้เกินไป ให้ได้รู้จริงทุกอย่างทุกประการ

พระบรมราโชวาทของขุนหม่อมแลถ้อยคำของแม่ที่ได้พรรณนามาครั้งนี้ แลจะได้ว่าต่อไปนั้น พ่อจงหมั่นดำริห์ไตรตรองแล้วแลประพฤติตามจงทุกประการ พ่อเจริญขึ้นโดยลำดับแล้ว จะได้เป็นที่พึ่งของแม่ในภายหน้า ในที่สุดโอวาทของแม่ฉบับนี้ แม่ขอบอกแก่พ่อผู้เป้นลูกที่รักแลที่หวังความสุขของแม่ให้ทราบทั่วว่าตัวแม่นี้เป้นมนุษย์ที่อาภัพ มักจะได้รับแต่ความทุกข์อยู่เป็นเนืองนิตย์ แม่มิได้มีอันใดซึ่งจะเป็นเครื่องเจริญตาเจริญใจในอันจะดับทุกข์ได้ นอกจากลูก เมื่อเวลาที่พ่อยังอยู่กับแม่แต่เล็ก ๆ มา ถึงหากว่าแม่จะมีความทุกข์มาสักเท่าใด ๆ เมื่อแม่ได้เห็นหน้าลูกแล้วก็อาจจะระงับดับเสียได้ด้วยความรักแลความยินดีของแม่ในตัวลูก ก็ในเวลาซึ่งพ่อไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปนี้ พ่อจงรู้เถิดว่า ขาวความงามความดีของพ่อนั้นแลจะเป็นเครื่องดับความทุกข์ของแม่ ถ้าพ่อรักแม่ก็จงสงสารแม่ อย่าทำให้เสียความรักของแม่ แลอย่าประพฤติชั่วนอกคำสั่งสอนของแม่ จงตั้งหน้าเล่าเรียนให้ได้รับความรู้โดยเร็ว จะได้กลับมาหาแม่โดยไม่นานปี

จากความดังกล่าวข้างต้นสามารถสะท้อนการอบรมสั่งสอนโดยยึดหลักพุทธศาสนาอย่างครบถ้วน ผ่านการกลั่นกรองเรียงร้อยเป็นถ้อยคำที่สามารถเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง เห็นภาพความปรารถนาดีจากแม่สู่ลูกด้วยความรักและอ่านคราใดให้ลูกมีความอบอุ่นใจ อีกทั้งตระหนักถึงหน้าที่และศีลธรรมจรรยา รวมถึงภาระหน้าที่ความรับผิดชอบต่อแผ่นดิน สามารถวิเคราะห์หลายพระหัตถ์

ประกอบหลักธรรม ได้แก่ “จักร4” “กัลยาณมิตร7” และ “ไตรสิกขา” ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ. ปยุตโต], 2553 และสุมน อมรวิวัฒน์, 2530)

1. ...เพื่อให้ได้รับวิชาความรู้อันสุขุมละเอียดอันจะเป็นระเบียบเลี้ยงตัวไปใน
ภายใน ขอให้พ่อตั้งใจอุสาหะเล่าเรียนให้สมดังพระประสงค์ อย่าให้ต้องเป็นอัน
 สูญเสียเปล่าแห่งพระราชทรัพย์ **กลับมาจะได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณเป็น
 ชื่อเป็นหน้า แลเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ตัวสืบไป...**

สอดคล้องกับหลักธรรมแห่งความเจริญ นั่นคือ “**จักร 4**” ประดุจล่อลวงสิ่งที่จะนำเราไปสู่
 จุดมุ่งหมาย ชื่อ “**บุพเพกตปุญญตา**” หมายความว่า มีทุนดีได้เตรียมไว้ ทุนดีส่วนหนึ่ง คือ ความมี
 สติปัญญา ความถนัด และร่างกายดีมาเป็นพื้นแต่เดิม และอีกส่วนหนึ่ง คือ อาศัยพื้นเดิมที่มีอยู่ รู้จัก
 ปรับปรุงตน ศึกษาหาความรู้เสริมสร้างคุณสมบัติ ความดีงาม ฝึกฝนความชำนาญเตรียมไว้ก่อน
 แต่ต้น เมื่อมีเหตุต้องใช้ก็จะเป็นผู้พร้อมที่จะต้อนรับความสำเร็จ สามารถสร้างสรรค์ ประโยชน์สุข
 และก้าวสู่ความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

2. ...**ต้องรู้สึกตัวอยู่ในที่อันมิใช่บ้านเกิดเมืองนอนของตัว จงอุทิศหา
 ผากตัวกลัวเกรงเสด็จจ้าว (แลแสดงกิริยาอ่อนน้อม (มิใช่ถึงไหว้กราบ) ต่อพวก
 ข้าราชการที่เขาเป็นผู้ใหญ่ ที่สุดจนมองลิเออร์รัคมิน ซึ่งเป็นผู้กำกับไป เมื่อเขาจะว่า
 กล่าวตักเตือนประการใด ก็ต้องเชื่อฟังเขาตามสมควรอย่าทำให้เป็นที่รังเกียจ
 เกลียดชังแก่เขาทั้งหลายเหล่านั้นได้ เผื่อว่ามีทุกข์ชุกใช้หรือขัดข้องอย่างไร เขาจะ
 ได้ช่วยแนะนำแก้ไขให้โดยความกรุณา...**

สอดคล้องกับหลักธรรม “**จักร4**” ชื่อ “**สัปปุริสุปัสสยะ**” หมายถึง เสาะเสวนาคณดี รู้จักเสวนา
 คบหากับบุคคลผู้รู้ ผู้ทรงคุณ และผู้ที่จะเกื้อกูลแก่การแสวงหาความรู้ ความก้าวหน้าองงาม และ
 ความเจริญโดยธรรม รวมถึง “**ปฏิรูปเทสวาสะ**” นั่นคือ เลือกลงถิ่นที่อยู่ แหล่งเล่าเรียนดำเนินชีวิตที่
 ดีมีบุคคลและสิ่งแวดล้อมที่อำนวยแก่การศึกษาพัฒนาชีวิต การสร้างสรรค์ความดีงามและความ
 เจริญก้าวหน้า

3. ...**ทูนหม่อมพระองค์โต (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) นั้น
 พ่อย่อมทราบอยู่แล้วว่าท่านจะเป็นอย่างไร พ่อจึงนับถือรักใคร่ฝากตัวท่านให้จงมาก
 ในเวลานี้ก็ต้องเป็นผู้ที่พลัดบ้านเมืองไปด้วยกัน มีทุกข์สุขประการใดก็ได้เห็นหน้า
 กันตามปรสาพี่น้องดียิ่งกว่าผู้อื่น แม้ถ้าได้รักใคร่สนิทสนมกันเสียแต่ยังเล็ก ๆ**

**ด้วยกันเช่นนี้แล้ว เมื่อต่อไปภายหน้าก็จะได้ไม่เป็นที่รังเกียจกินแหนง ซึ่ง
เป็นหนทางอันตรายในตัวพ่อแม่เมื่อเวลาที่โตขึ้นด้วยกันนั้นด้วย...**

สอดคล้องกับหลักธรรม “จักร4” ข้อ “อิตตสัมมาปณิธิ” หมายความว่า ตั้งตนไว้ถูกวิถี ดำรง
ตนมั่นอยู่ในธรรมและทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ตั้งเป้าหมายชีวิตและการงานให้ตั้งงามแน่ชัด และนำตน
ไปสู่จุดหมาย แน่วแน่ มั่นคง

**4. เจ้านายพี่น้องทั้งปวงบันดาที่อยู่นอกด้วยกันนั้นพ่อต้องคิดว่าทุก ๆ องค์
แต่ล้วนเป็นลูกของขุนหม่อมเหมือนกันกับตัวพ่อทั้งนั้น พ่ออย่าแสดงกิริยาหรือ
กล่าววาจาอันเป็นการหมิ่นประมาทต่อเธอโดยถือว่าสูงกว่าเธอ**

สอดคล้องกับหลักธรรม “กัลยาณมิตร” ข้อ “ปิโย” คือ น่ารัก มีเมตตากรุณา ใส่ใจคนและ
ประโยชน์สุขของเขา เข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกลึกสนิทสนมเป็นกันเอง และ “ครุ” คือ เป็นที่ฟังได้
และปลอดภัยแก่บุคคลรอบข้าง

**5. สรรพหนังสือแลวิชาทั้งปวงอันได้เรียนรู้แล้วนั้น ถ้าจะมีผู้ไต่เลียงไต่ถามก็
จะแสดงแต่ที่แม่นยำชำนาญอย่าอวดรู้ให้เกินกับภูมิความรู้**

สอดคล้องกับกระบวนการศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา “ไตรสิกขา” ข้อ
“อริปัญญาสิกขา” คือ การพัฒนาด้านวุฒิปัญญาและทรศนะที่ถูกต้อง อันเป็นบ่อเกิดของ
ความสามารถ การมีความรู้ที่ถูกต้องและการมีทรศนะที่ไม่เป็นอันตราย ความรู้ที่จะสามารถจัดแจง
จัดสรร จัดการ เป็นความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริง

นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับหลักธรรม “กัลยาณมิตร” ข้อ “ภาวนีโย” คือ มีความรู้จริง ทรงภูมิ
ปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเสมอ และ “คมกิริยจก กถ กตดา” คือ สามารถกล่าว
ชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ยุ่งยากลึกซึ้งให้เข้าใจได้

**6. ความรู้สึกในใจอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่สมควรจะแสดงกิริยาหรือกล่าว
วาจาให้คนทั้งหลายรู้ คือ ให้รู้สึกแต่ในใจของตัวว่าเกิดมาในชาติตระกูลอันสูง
จำเป็นที่จะต้องรักษาตัวให้สมกับที่ตัวเป็นผู้สูงชาติ จงตั้งหน้าเล่าเรียนให้เต็ม
กำลังแลสติปัญญาของตัว อย่าเพลิดเพลินในการเล่นสนุกให้เกินไป ให้ได้รู้จริงทุก
อย่างทุกประการ**

สอดคล้องกับหลักธรรม “กัลยาณมิตร” ข้อ “ครุ” คือ เป็นผู้หนักแน่น ถือหลักการเป็นสำคัญ
และมีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ เป็นที่ฟังได้ “วตดา” คือ รู้จักพูดให้ได้ผล รู้ว่าเมื่อไรควรพูด
อะไร อย่างไร “วจนกขโม” คือ อุดหนุนต่อถ้อยคำ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จักจิก
ตลอดจนคำล่วงเกินและคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อุดหนุนฟังได้ไม่เบื่อหน่าย ไม่เสียอารมณ์

และ “โน จฏฐาเน นियोชเย” คือ ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย หรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร (พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ. ปยุตฺโต], 2553 และสุนน อมรวิวัฒน์, 2530)

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ยังทรงนิพนธ์ถึงลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมามารศรี พระอัครราชเทวี ว่าเป็นของใหม่ที่ได้ประสบและเห็นว่ามหัศจรรย์ ทรงยกย่องว่าลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมามารศรี พระอัครราชเทวี นั้นทรงได้ดีเลิศ อีกทั้งทรงมีพระทัยอันกว้างขวางมั่นคงสุขุม และทรงเป็นแม่ที่ดีอย่างประเสริฐ จึงขอยกเอาข้อความบางตอนของพระนิพนธ์ดังนี้ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2516) (อักขรวิธี และการออกพระนามตามต้นฉบับ, โดยผู้วิจัย)

...ของใหม่ที่ได้ประสบและเห็นว่ามหัศจรรย์ เพราะไม่เคยทราบว่าจะทรงได้ดีเลิศถึงเพียงนั้น ก็คือ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉา ฯ ซึ่งข้าพเจ้าได้มาแลเห็นเป็นครั้งแรก

สมเด็จพระปิตุจฉาฯ นั้นข้าพเจ้าได้รับเกียรติยศเคยเฝ้าหลายครั้งเมื่อเด็ก ๆ ทรงพระกรุณาอยู่เสมอ และข้าพเจ้าเรียนท่านว่า ย่าโต แต่เพราะข้าพเจ้ายังเป็นเด็กอยู่มาก จึงจะนับว่าคุ้นเคยกับท่านไม่ได้ จึงไม่เคยมีโอกาสทราบซึ่งถึงพระทัยอันกว้างขวางมั่นคงสุขุมของท่านที่ทรงแสดงออกมาในลายพระหัตถ์เหล่านี้ ทรงเป็นแม่ที่ดีอย่างประเสริฐรักลูกอย่างเต็มเปี่ยม แต่ก็ไม่ทรงรักที่จะชวนให้ลูกหลง ทรงมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระสวามี ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงเผื่อแผ่ความรักใคร่ในพระราชวงศ์ทั่วไป ทรงมั่นคงอยู่ในความซื่อสัตย์ต่อราชตระกูลเป็นส่วนรวมไม่ใช่แต่ในส่วนสาขาของพระองค์ท่านนั้น...

ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมามารศรี พระอัครราชเทวีนำความซาบซึ้งใจในความรักลูกของท่านเมื่ออ่านตามถ้อยคำของพระองค์ท่านว่า (พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมามารศรี พระอัครราชเทวี, 2493)

...ถึงหากว่าแม่จะมีความทุกข์มาสักเท่าใด ๆ เมื่อแม่ได้เห็นหน้าลูกแล้วก็อาจจะระงับดับเสียได้ด้วยความรักและความยินดีของแม่ในตัวลูก...ในเวลาซึ่งพ่อไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปนี้ พ่อจรรู้เถิดว่า ชาวความงามความดีของพ่อนั้นแลจะเป็นเครื่องดับความทุกข์ของแม่...

ลายพระหัตถ์ดังกล่าวข้างต้น เป็นที่น่ายินดีที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ท่านทรงทำได้ดี สมพระประสงค์ ทั้งเมื่อเสด็จกลับมารับราชการพระองค์ทรงเป็นเจ้านายที่ทรงแสดงความรัก ความกตัญญูต่อพระมารดาอย่างยิ่ง โดยจัดที่ประทับอยู่ในวังบางขุนพรหมและทรงปฏิบัติอย่างใกล้ชิดตลอดพระชนม์ชีพ

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2548) ได้กล่าวถึงความเข้มงวดกวดขันภาษาไทยของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี ความตอนหนึ่งว่า (ส. ศิวรักษ์, 2548)

...พระมารดาทรงกวดขันวิชาภาษาไทยกับพระองค์มาก มีลายพระหัตถ์ถึงกัน
เนื่อง ๆ ดังได้นำมารวบรวมตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่ม (พระราชหัตถ์เลขา พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี
พระอรรคราชเทวี พิมพ์ในงานพระเมรุ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ ท้องสนามหลวง วันที่ 10 เมษายน
พุทธศักราช 2493, ผู้วิจัย) นับว่าเป็นหนังสือที่น่าอ่านมาก ทั้งยังแสดงให้เห็นถึง
ความรักใคร่กลมกลืนกันระหว่างมารดากับบุตรอีกด้วย นอกเหนือไปจากการให้
ความรู้ถึงเหตุการณ์ร่วมสมัยในรัชกาลที่ 5...

....ทูลกระหม่อมบริพัตรทรงศึกษาวิชาทหารที่เยอรมันอย่างได้ผลสมพระราช
ประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ และกลับมารับราชการสนองพระเดชพระคุณ
ทั้งในทางราชการและในทางส่วนพระองค์ดังโปรดให้ตามเสด็จอย่างใกล้ชิดทั้งตาม
หัวเมืองต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขต รวมถึงทางต่างประเทศ...

จากการเอาใจใส่การใช้ภาษาไทยดังกล่าวข้างต้นพบว่า แม้พระองค์เสด็จไปศึกษาต่างประเทศ
เมื่อชันษาเพียง 13 ปี หากได้มีโอกาสอ่านลายพระหัตถ์ จะเห็นว่ามีลายพระหัตถ์สวย อ่านง่าย ทรง
ประณีตกับการใช้คำไทย ในการออกหนังสือราชการนั้นพระองค์ทรงให้มหาดเล็กเขียนตามคำบอก
แล้วนำไปพิมพ์ให้ตรวจทานโดยจะทรงอ่านแล้วเก็บไว้ในลิ้นชักก่อน วันรุ่งขึ้นนำมาอ่านใหม่ ถ้าไม่มี
ปัญหาจึงจะลงพระนาม เพื่อมิให้ใครว่าได้ว่าท่านเป็นนักเรียนนอกแล้วเขียนหนังสือไทยไม่ดี
หลักฐานยืนยันความใส่ใจพระทัยในการใช้ภาษาไทยของพระองค์ คือ บันทึกลงของพระยาศรราชภัฏพิพัฒ
นายเวรวิเศษกระทรวงทหารเรือ (ตำแหน่งเลขานุการของทูลกระหม่อม) ความว่า (ธนาคารแห่ง
ประเทศไทย, 2549)

...ทรงสั่งสอนภาษาไทยข้าพเจ้าตลอดมา ส่วนภาษาอังกฤษถ้าข้าพเจ้าร่าง
ถวายขึ้นไปต้องถูกขีดด้วยดินสอดหรือเขียนบ่อย ๆ จนมีสมญาล้อกันว่า วันนี้
ข้าพเจ้าได้สายสะพายแดงหรือเขียว เพราะฉะนั้น นอกจากเป็นนายผู้บังคับบัญชา
ที่ดีเลิศของข้าพเจ้า ยังทรงเป็นพระอาจารย์ของข้าพเจ้า มิใช่แต่อักษรศาสตร์
เท่านั้น ได้ทรงสั่งสอนขนบประเพณีทั้งไทยและเทศแก่ข้าพเจ้าอยู่เนื่อง ๆ...

เมื่อทรงเป็นอุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาชวตสยาม หม่อมเจ้ามารยาทกัญญา ดิศกุล ผู้ช่วยเลขาธิการสภาภาษาชวตสยามซึ่งทำงานใกล้ชิดกับพระองค์ ทรงเล่าว่า (เรื่องเดียวกัน, 2549)

...ทุกกระหม่อมถนัดถื่นในการใช้ภาษาไทยอย่างยิ่ง ทั้งมีพระอารมณ์ขัน เช่น มีผู้ร่างคำกล่าวเปิดตึกแห่งหนึ่งว่า “เสร็จแล้วขมตึก” แต่พิมพ์ว่า “เสร็จแล้วขกตึก” ทุกกระหม่อมทรงแก้และเขียนไว้ว่า “ระวังมือจะแตก”...

นอกจากนี้พระอัจฉริยภาพในการใช้ภาษาที่ไพเราะมีความหมายยังปรากฏชัดเจนเมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ พ.ศ. 2465 ได้ประทานชื่อโรงเรียน 13 โรงเรียนในจังหวัดเชียงราย เช่น โรงเรียนประจำอำเภอเมือง เชียงราย ประทานนามว่า “เชียงรายจตุรราชกุมาร” ต่อมาในวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ. 2472 เสด็จตรวจราชการอำเภอแม่สะเรียง ประทานนามโรงเรียนที่จะสร้างใหม่ว่า “โรงเรียนบริพัตรศึกษา” และประทานนามสะพานข้ามห้วยแห่งหนึ่งว่า “สะพานดำเนียรสวรรค์” สำหรับโรงเรียนบริพัตรศึกษานั้นยังคงเปิดการเรียนการสอนและเคารพเทิดทูนในพระองค์ มาตราปัจจุบัน

จากการวิจัยสรุปได้ว่าพระอัจฉริยภาพด้านต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต จะเป็นที่ประจักษ์แก่บุคคลโดยทั่วไปมาจากพระวิริยะอุตสาหะและความตั้งมั่นพระทัยในการเสียสละเพื่อประเทศชาติแล้ว การที่พระองค์ทรงมีพระจริยวัตรงดงามนั้นสามารถสะท้อนการอบรมสั่งสอนที่สมบูรณ์มาตั้งแต่เยาว์วัยได้อีกด้วย ดังที่พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับพระปรีชาญาณในการอบรมพระโอรสของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ความตอนหนึ่งว่า (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2516)

...ลายพระหัตถ์ นั้น แม้จะเต็มไปด้วยการสั่งสอน อันพร้อมไปด้วยคุณประโยชน์ แต่ก็ไม่เป็นจดหมายชนิดที่ผู้อ่านจะเห็นว่าน่าเบื่อหน่าย ทั้งนี้เพราะท่านทรงเล่าถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ และทรงกล่าวถึงบุคคลต่าง ๆ อย่างสนุกสนาน ขบขัน แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ก็ไม่เว้นถูกล้อเลียน เช่น เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปครั้งแรก

“ทูนหม่อมตั้งแต่เสด็จกลับมาที่ทรงสบายดี สังเกตดูพระกิริยาอาการอยู่ข้างจะมีไก่อึดติดมาก มีเรื่องไม่สวยหมากเป็นต้น แต่ทั้งนี้ ฟั้น ๆ พระทัยที่จะไม่ให้คนเห็นว่าไก่อ้วนแล้ว ก็ยังมีท่าหลุดออกมาบ่อย ๆ”

ลายพระหัตถ์อีกฉบับที่จับใจมากอีกประการในการอบรมพระโอรสให้ระลึกถึงพระชนนีเสมอคือ เมื่อครั้ง “ในวัง” โปรดและชอบถีบรถจักรยาน โดยส่วนพระองค์นั้นสามารถจัดซื้อจักรยานในกรุงเทพฯ แต่เพื่อสร้างความผูกพันและสอดแทรกการสอนให้กตัญญูต่อบุพพการีในคราวเดียวกัน พระองค์ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงพระโอรสความว่า (พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493)

...อยากได้อย่างดีแลเบาที่สุดด้วย เพราะแม่ก่อนจะไปข้างชันชามากถ้ารถ
หนักก็ถีบไม่ใคร่ไหว...แต่จริงการที่จะหารถดี ๆ ใช้นี้ แม่ก็อาจจะหาได้โดยไม่มี
ขัดข้องอันใด แต่หากจะให้เป็นที่ชุ่มชื้นว่าเป็นรถของลูกหามาให้จึงได้ขอมมา...

จากการวิเคราะห์หลายพระหัตถ์ดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนว่าที่พระนางเจ้าสุชมลมารศรี พระราชเทวี
(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชมลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ 7) นั้นพระองค์มีความระลึกถึง
พระโอรสเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ในลายพระหัตถ์เกือบทุกฉบับพระองค์ทรงเล่าข่าวคราวต่าง ๆ
ภายในราชสำนักเพื่อรับรู้สถานการณ์ต่าง ๆ ทั้งนี้ลายพระหัตถ์แสดงถึงความสุขุมรอบคอบ รวมถึง
สะท้อนพระประสงค์ให้พระโอรสเก็บลายพระหัตถ์เป็นการส่วนพระองค์ ผ่านรหัสลับในลายพระหัตถ์
ฉบับวันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2439) ความตอนหนึ่งว่า (กองทัพเรือ, 2493)

...ถ้าต้องเอาหนังสือของแม่ไปอ่านกลางโต๊ะเสมอ ๆ ไปแล้ว ก็พึงรู้เถิดว่า ปี
หนึ่งจะได้รับหนังสือของแม่ไม่เกิน 1 ฉบับ และจะไม่ข้อความอันใดนอกจาก ลง
วันเซนชื่อ...

จากการวิจัยยังพบว่าการที่พระองค์ทรงแฝงรหัสลับ รวมถึงการมอบหมายภารกิจหลายประการ
ให้พระองค์ดำเนินการด้วยพระองค์เองเช่นนี้สามารถสะท้อนว่าพระองค์ทรงมั่นใจในพระปรีชาของ
พระโอรสซึ่งขณะนั้นมีพระชนม์เพียง 15 ชันษา ข้อความว่า “และจะไม่ข้อความอันใดนอกจากลงวัน
เซนชื่อ” อาจหมายความว่า พระองค์จะไม่ทรงเล่าการณ์สำคัญใด ๆ ลงในจดหมายอีก หากต้อง
นำจดหมายของท่านไปอ่านให้ผู้อื่นได้รับทราบ

ในทางกลับกันพระโอรสก็ทรงถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ที่ทรงเผชิญขณะศึกษาต่อในยุโรป
โดยมีพระประสงค์ให้พระชนนีเก็บความนั้นไว้เป็นความลับมิแพร่งพรายให้ผู้ใดรู้ถึงกับย่ำเป็นหนักแน่น
ต่อพระชนนี ซึ่งในการนี้ลายพระหัตถ์ที่พระชนนีตอบกลับพระโอรสนั้นมีทั้งการให้กำลังใจ ปลอดภัย
เห็นอกเห็นใจ และห่วงหาอาทรพระโอรส มิเสื่อมคลายความตอนหนึ่งว่า

...ข้อที่สั่งมาว่าอย่าให้แม่ทุลสมเด็จฤาเล่าแก่ใคร ๆ นั้น ข้อนี้ไม่ต้องวิตก แม่รัก
ลูกเปนใจจะขาด...ขอให้ทราบหนังสือของลูกนั้น ที่สุดจนคุณยาย (เจ้าคุณจอม
มารดาสำลี) คุณแม่ (หม่อมราชวงศ์แปลก) พึ่งบุญ พระพี่เลี้ยงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์) แม่ก็ให้อ่านแต่บางฉบับ...

จากการวิจัยสามารถสรุปได้ว่าหนังสือพระราชหัตถ์พระราชหัตถ์เลขา พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุชมลมารศรี พระอัครราชเทวี นี้เป็น
ประโยชน์แก่ผู้อ่านทุกวัย และเป็นการแสดงให้เห็นความรัก ความผูกพันอันใหญ่ยิ่งระหว่างบุพการี
และบุตร ประกอบกับการนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาถ่ายทอดผ่านคำสอนที่ลึกซึ้งเน้นย้ำถึง
ความสำคัญแห่งการดำเนินวิถีที่ชาวพุทธควรยึดถือปฏิบัติเพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีงาม มีความสำเร็จ
และเป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น จนถึงความสมบูรณ์ สร้างสรรค์สังคมให้ตั้งงามมีความสุขความเจริญ

วังบางขุนพรหมหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง

การเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ยังความเปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหันมาสู่วังบางขุนพรหม เมื่อองค์เจ้าของวังถูกคุมพระองค์จากตำหนักน้ำที่ประทับ ไปคุมขังไว้ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พระราชวังดุสิต พร้อมด้วยหม่อมเจ้าประสงค์สม ขายา และหม่อมสมพันธุ์ หลังจากที่ถูกคุมขังเป็นเวลา 9 วัน ในวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2475 สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตจึงได้เสด็จกลับวังบางขุนพรหม ประทับ ณ ที่นั่นเป็นคืนสุดท้าย แล้วในวันรุ่งขึ้นได้เสด็จลี้ภัยทางการเมืองไปจากประเทศสยามพร้อมกับพระประยูรญาติในราชสกุลบริพัตรทั้งหลาย รวมเวลาที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตได้เสด็จอยู่ ณ วังบางขุนพรหมทั้งสิ้น 29 ปี 1 เดือน 3 วัน (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2547)

หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร ขายาพระองค์เจ้าจุมภฏบริพัตร พระโอรสองค์โตในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์, ได้เข้าเยี่ยมพระบิดาซึ่งถูกควบคุมตัวที่พระที่นั่งอนันตสมาคม คณะเปลี่ยนแปลงการปกครองจะเข้าคุมตัวทั้งสองไว้แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตได้ทรงขอร้องให้ปล่อย หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ เพราะยังมีธิดาเล็ก ๆ อยู่ พระองค์เจ้าจุมภฏจึงโดนกักขังเพิ่มขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ได้รับอนุญาตให้เข้าไปเยี่ยมในพระที่นั่งอนันต์ฯ ได้เสมอ ได้เล่าถึงเหตุการณ์ในพระที่นั่งอนันตสมาคมก่อนที่คณะเปลี่ยนแปลงการปกครองจะอนุญาตให้ทุกพระองค์เสด็จกลับวังบางขุนพรหม ความตอนหนึ่งว่า (พระองค์เจ้าจุไรรัตน์ศิริมาน, 2544 และธนาคารแห่งประเทศไทย, 2547)

...วันหนึ่งไปเยี่ยมทูลกระหม่อม พระยามโนปกรณ์นิติธาดาและนายทหารอีกสองคน

มาเฝ้า พระยามโนฯ ทูลว่าอยากให้ทูลกระหม่อมเสด็จไปประทับต่างประเทศ

ทูลกระหม่อมตอบว่า “ฉันพร้อมที่จะไปเสมอ แต่ถ้าไปฉันก็ต้องขอเอาครอบครัวไปด้วย”

พระยามโนฯ จึงตอบว่า ก่อนที่จะเสด็จไป ขอให้ทรงทำอะไรสักอย่างหนึ่งเพื่อ

แสดงว่าไม่กลัวพวกที่เปลี่ยนแปลงการปกครอง

ทูลกระหม่อมทรงอึ้งไปชั่วขณะแล้วรับสั่งว่า “Is this ransom?”

(ransom [nouns, verbs] : ค่าไถ่ตัว การไถ่ตัว ไถ่ตัว)

พระยามโนฯ ตอบว่า มิใช่เช่นนั้น แต่ว่าเด็กพวกนี้หัวรุนแรงถ้ารั้งบังเหียนไว้ไม่อยู่ บังเหียนก็จะขาด

ทูลกระหม่อมตรัสว่า “แต่ฉันไม่มีเงิน ไม่ได้ร่ำรวยอย่างที่เขาลือกัน และถ้าฉันจะต้องไปอยู่ต่างประเทศ ฉันก็จำเป็นต้องใช้เงิน ถ้าเห็นว่าฉันยังมิได้ทำอะไรพอสำหรับบ้านเมือง ก็เอาบ้านฉันไปซี”

พระยามโนฯ ตอบว่าจะขอไปปรึกษากันก่อน แล้วในที่สุดก็มาบอกว่า “เขารับ” ซึ่งก่อนเสด็จไปต่างประเทศ ทูลกระหม่อมได้ลงพระนามในลายพระหัตถ์ประทานวังบางขุนพรหม...

(เน้นข้อความ - โดยผู้วิจัย)

ในวันรุ่งขึ้น ตรงกับวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2475 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตได้ลงลายพระนามในลายพระหัตถ์ประทานวังบางขุนพรหม ซึ่งมีความดังนี้ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุภมาภินันท์, 2546 และธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

วังบางขุนพรหม

วันที่ 4 กรกฎาคม พุทธศักราช 2475

แจ้งความมายัง เจ้าคุณมโนปกรณ์นิติธาดา ทราบ

ด้วยตามที่เจ้าคุณได้พูดกับฉันในเรื่องที่รัฐบาลจะออกพันธบัตรเงินกู้ ภายใต้นั้น ฉันมีความยินดีที่จะช่วยรัฐบาลในการรับซื้อพันธบัตรตามกำลังที่สามารถจะทำได้ มีความวิตกแต่เพียงว่า แม้จะเข้าด้วยเป็นจำนวนสักเท่าใดก็ตาม อาจจะมีผู้เห็นว่าเป็นจำนวนน้อยอย่างไม่เต็มอกเต็มใจอยู่นั่นเอง เพราะผู้ที่เกลียดชังได้พากันเสแสร้งส่งข่าวภาว่าฉันมีเงินมากมายเกินความจริง ไปตั้งหลายสิบหลายร้อยเท่า จนผู้ที่ไม่รู้ความจริงหรือไม่มีความวิจาร์ณญาณหลงเชื่อ กันไปได้แพร่หลายและหาว่าเป็นการเอาเปรียบชาติ เมื่อเช่นนั้นแล้วก็ยอมเป็นอันจนในมีแต่จะต้องโทมนัสน้อยใจ ถ้าเจ้าคุณไม่เชื่อถ้อยคำที่ฉันกล่าวนี จะตั้งผู้หนึ่งผู้ใดหรือตั้งกรรมการมาตรวจบัญชีดูให้พ้นข้อระวางสงสัยฉันก็จักไม่มีความรังเกียจขัดข้องเลย

อนึ่ง ที่วังบางขุนพรหมนี้มีพื้นที่ดินไม่น้อย มีตึกกว้านบ้านเรือนหลายหลัง เป็นที่ตั้งอันดีที่ตกถนนใหญ่ด้านหนึ่ง ตกแม่น้ำด้านหนึ่ง ในพระนครย่านนี้ ยากที่จะหาที่อย่างนี้ได้ ถ้าหากว่ารัฐบาลต้องการจะใช้เป็นที่ทำการหรือโรงเรียนเป็นต้น ฉันก็ยินดีมอบให้เป็นชาติพลี แต่ต้องขอเวลาพอสมควรที่จะได้ย้ายถอนทรัพย์พัสดุไปไว้ที่อื่น

เมื่อได้พลีแรงงาน กำลังการทำงานให้แก่ชาติโดยสุจริตและความหวังดี เป็นเวลาช้านานมาเกือบถึง 30 ปี แล้ว และเมื่อพ้นจากหน้าที่ที่จะทำการให้ แต่ชาติด้วยน้ำแรงยังสละทรัพย์อันมีค่าอย่างสูงให้เป็นชาติพลีอีกชั้นหนึ่งดังนี้แล้ว หากว่าจะยังถูกขึ้นชื่ออยู่ว่าเป็นผู้เอาเปรียบชาติและประชาชนไซ้ร ก็เป็นอันสุดปัญญาของฉันทที่จะทำให้เห็นใจได้

บริพัตร

จากลายพระหัตถ์ดังกล่าวทุกคำ ทุกข้อความ ทุกประโยคล้วนสื่อความหมายชัดเจนกระจ่าง
 แก่ใจทุกท่านทุกนามที่ได้อ่าน โดยผู้วิจัยไม่ต้องถอดความหรืออธิบายประการใดเพิ่มเติม คราใดที่ผู้วิจัย
 อ่านลายพระหัตถ์ฉบับนี้ก็มีแต่ความรู้สึกเสียดาย เสียดายแทนชาติบ้านเมืองที่ต้องสูญเสียพลอยน้ำ
 งามประดับมงกุฎแห่งสยามให้ต้องนิราศไปไกลจากมาตุภูมิ อยากรู้ก็ตามหากผู้มีใจอันยุติธรรมได้
 พิจารณาอย่างถี่ถ้วนจะเห็นว่า ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลประการใดก็ตาม เป็นการมิบังควรอย่างยิ่งที่
 คณะราษฎรจะดำเนินการเยี่ยงนี้ เนื่องจากที่ดินแลสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ทรงสร้างขึ้นด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ และ
 พระราชทานแก่พระราชโอรสหาใช่ทรัพย์สินแผ่นดินไม่ ดังความในหนังสือพระราชทานวังบางขุนพรหม ลง
 วันที่ 2 พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก 118 (พ.ศ. 2412) ความว่า (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขุมภินันท์, 2546)

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม
 ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ 5 ในพระบรมราชวงศ์ ซึ่งได้ประดิษฐานแลดำรง
 กรุงรัตนโกสินทรศกหิทรายุทธยานี้

ขอประกาศแก่ผู้ซึ่งจะเป็นที่พึ่งแก่ชนทั้งปวงในแผ่นดินในอนาคต และ
 อาศัยความยุติธรรมและความเมตตากรุณาทั่วไป แลท่านทั้งหลายทั้งปวงผู้ใดผู้
 หนึ่งซึ่งจะได้พบอ่านหนังสือสำคัญฉบับนี้ให้ทราบซึ่ง

ที่ใกล้วัดสารพัดช่างตั้งแต่ริมลำน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกมาจนถึงถนน
 สามเสนตำบลหนึ่งข้าพเจ้าได้ให้เจ้าพนักงานจัดซื้อไว้ด้วยเงินพระคลังข้างที่ ตาม
 ราคาที่ราษฎรซื้อขายกันรวมเป็นเนื้อที่ 15 ไร่...

...บัดนี้ข้าพเจ้าขอทำหนังสือฉบับนี้เป็นสำคัญ ยกที่ดินซึ่งกล่าวมาแล้วนี้
 แลตึกเรือนโรงอันใดซึ่งเป็นของเก่ามีอยู่ในที่นี้ แลที่จะปลูกสร้างลงในที่นี้ต่อไป
 มากน้อยเท่าใดให้เป็นสิทธิ์เป็นทรัพย์แก่ลูกชาย เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนม
 ไหลสุริยสงขลาตามความประสงค์ของข้าพเจ้า เพราะเงินรายได้นี้ข้าพเจ้ามิได้ใช้
 เงินสำหรับแผ่นดินที่จับจ่ายราชการ ได้ใช้เงินพระคลังข้างที่ซึ่งรูดอยู่ด้วยกัน โดย
 มากกว่าเป็นเงินสำหรับพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินเอง ไม่เกี่ยวข้องด้วยราชการ
 แผ่นดิน ที่ดินแลตึกเรือนโรงที่จะได้ปลูกสร้างในที่นี้ อันนี้ ข้าพเจ้าได้มอบให้แก่
 ลูกชายเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนมไหลสุริยสงขลาแต่ผู้เดียว ไม่เกี่ยวข้องต้อง
 แบ่งปันให้แก่ญาติพี่น้องผู้ใดผู้หนึ่ง ต่อไปภายหน้าลูกชาย เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์
 จะมอบที่ดินตำบลนี้ให้แก่บุตรหลานของตน ก็ให้มอบให้ได้เป็นสิทธิ์ขาดสืบไป
 เจ้าพนักงานในราชการผู้หนึ่งผู้ใดจะมาว่ากล่าวช่วงชิงอ้างเหตุอันใดเพื่อจะขอเอาที่นี้
 หรือแบ่งเอาประโยชน์ในที่นี้ได้อย่างหนึ่งอย่างหนึ่งมากน้อยเท่าใดไม่ได้เป็นอันขาด...

...ข้าพเจ้าขออำนวยการช่วยถวายพรไว้แก่ท่านผู้เป็นใหญ่พระองค์ใดพระองค์หนึ่งหรือผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งจะได้เป็นผู้ปกครองทำนุบำรุงบูรณาการของข้าพเจ้าให้ได้คงรับประโยชน์ซึ่งข้าพเจ้าตั้งใจยกให้ทั้งปวงนี้ เป็นไปสมตามความประสงค์ของข้าพเจ้า ขอจงได้ดำรงอยู่ยืนยาวในอิสริยยศฐานภาพพร้อมด้วยความสุขสมบัติตามสิ่งซึ่งมีความปรารถนาทุกสิ่งทุกประการเทอญ

หนังสือสำคัญฉบับนี้ได้ลงลายมือแลประทับพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินแลสำหรับตัวของข้าพเจ้า มอบให้ลูกชาย เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนมหิสริยยศสงขลา รักษาไว้แลได้คัดสำเนาความต้องกัน ลงชื่อข้าพเจ้าว่าเป็นสำเนาถูกต้องอีกสองฉบับ มอบให้เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่รักษาไว้ฉบับหนึ่ง กระทรวงนครบาลรักษาไว้ฉบับหนึ่งเป็นพยาน

หนังสือสำคัญมอบที่นี้ ได้ทำให้ลูกชาย เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนมหิสริยยศสงขลา เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก 32 118 เป็นวันที่ 1130 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ตามหลักฐานสำคัญฉบับนี้บ่งชี้ให้เห็นว่าวังบางขุนพรหมนั้นเป็นทรัพย์สินโดยชอบธรรมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตามในที่สุดพระองค์จำต้องสละให้แก่คณะราษฎรเพื่อทรงแลกกับอิสรภาพ

ในวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2475 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตและชายา พร้อมด้วยพระโอรสธิดาทุกพระองค์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี หม่อมสมพันธุ์ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต และชายา หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร พร้อมด้วยพระธิดา หม่อมเจ้าหญิงมารศรีสุขุมพันธุ์ ซึ่งยังเล็กมากได้ร่วมเสด็จออกเดินทางไปประทับยังเมืองบันดุง ประเทศอินโดนีเซีย โดยมีทหารจัดรถยนต์พระที่นั่ง เสด็จออกจากวังบางขุนพรหมไปขึ้นรถไฟที่สถานีสวนจิตรลดา เมื่อเวลา 11:00 น. นั่นเอง ในการนี้เมื่อถึง รถยนต์ทหารขนานบ้าง พร้อมอาวุธปืนในมือครบครัน ล้อมทั้งหน้าและหลัง การณ์ดังกล่าวไม่มีใครคาดคิดว่าจะเป็นการนิราศวังบางขุนพรหมไปตลอดกาลของพระองค์ท่าน เนื่องจากพระองค์มิได้เสด็จนิวัติเมืองไทยอีกเลยตราบจนสิ้นพระชนม์อย่างเรียบง่าย ณ เมืองบันดุง ในส่วนมหาดเล็กและบรรดาข้าหลวงในวังบางขุนพรหมจำนวนกว่า 400 ชีวิต ต่างลำบากด้วยชาติที่พิภพ ผู้ใดมีญาติพี่น้องก็พากันแยกย้ายกลับถิ่นภูมิลำเนาของตนเอง นางบุญนูน บุญรัตนพันธุ์ ข้าหลวงพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตร ได้ให้สัมภาษณ์กับกองบรรณาธิการหนังสือ 100 ปี วังบางขุนพรหม เมื่อวันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2544 ว่า (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2549)

...ผู้คนที่อยู่อาศัยก็กระจัดกระจายไปหมด นายนราภิบาลทำหน้าที่เก็บ
ข้าวของต่าง ๆ จากนั้นวังก็ปิดตาย โดยมีกรมยกกระบัตรมาดูแล ป้าเองก็ไปบ้าน
อยู่ละแวกถนนตะนาว ได้มาช่วยงานอีกครั้งก็ทำหน้าที่แจกหนังสือที่ระลึกในงาน
พระราชทานเพลิงพระศพขุนกระหม่อมในปี 2493...

แม้ว่าความรุ่งโรจน์ และความสุขที่หลอมรวมอยู่ในอาณาบริเวณ วังบางขุนพรหมจะยุติ
ลงเมื่อรถยนต์พระที่นั่งได้ขับเคลื่อนออกจากประตูวัง แต่ความงามสง่าแห่งวังบางขุนพรหมยังคง
ตระหง่านใจกลางกรุงเทพมหานครราบปัจจุบันนี้ แม้จะผ่านกาลเวลา ผ่านการแปรผันของสภาพดิน
ฟ้า อากาศ ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอีกหลากหลายเหตุการณ์ “วังบางขุนพรหม” ยังคงเป็น
เหมือนอนุสรณ์เตือนให้อนุชนรุ่นหลังได้ระลึกถึงคุณงามความดี พระปรีชาญาณ พระวิริยะอุสาหะ
และพระอัจฉริยภาพที่ทรงงานอย่างหนักตลอดการรับราชการสนองพระคุณแผ่นดินถึง 3 รัชกาล
กล่าวได้ว่าตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ต้องทรงพบกับเหตุการณ์ต่าง ๆ มากมาย ทั้งร้ายและดีนับ
ครั้งไม่ถ้วน แต่ด้วยการหล่อหลอมที่ดีจากพระราชบิดา และพระมารดา พระองค์จึงทรงปรับตัวเข้ากับ
ทุกสถานการณ์ที่เป็นไปตามหลักพุทธศาสนาว่า สรรพสิ่งในโลกล้วนเป็นอนิจจัง

บทที่ 8

ประยุกต์แนวความคิดการจัดการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

...ถ้าจะนำภาพวาดอันวิจิตรที่บรรจงระบายสีลึนของไพโรพฤกษ์ อันสดชื่น รื่นรมย์มาให้ชมความงดงามและความมหัศจรรย์ของธรรมชาติ เราก็จะมองเห็น ภาพรวมของป่าและหมู่แมกไม้ และกำหนดคุณค่าตามกฎเกณฑ์ที่มนุษย์สามารถ จะประเมินได้อย่างผิวเผิน ครั้นเมื่อเราได้รับมอบหมายให้มองและพิจารณา ความ เจริญงอกงามของต้นไม้แต่ละต้น วิธีการคิด และพินิจคุณค่าย่อมเปลี่ยนแปลงไป องค์กรประกอบและปัจจัยที่ทำให้ต้นไม้ทุกต้นเกิดขึ้น ผลิดอกใบ ขยายกิ่งก้าน จนลำ ต้นแข็งแรงนั้น เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องยาวนาน...

(ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์, 2530)

จากบทความของศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ ปุชนิยาจารย์ด้านการศึกษา กล่าวได้ว่าการศึกษา เพื่อความเป็นพลเมืองดีเป็นจุดหมายสำคัญในทุกระดับมาทุกสมัย สอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนา พลเมืองดี (Civic Education) หรือ Citizenship) ที่มีมาตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ และได้รับการพัฒนาต่อเนื่อง มาจนถึงปัจจุบัน สตรีเป็นพลเมืองดังนั้นการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี จึงเป็นการพัฒนาสตรีสู่การเป็น พลเมืองที่ดีด้วยเช่นกัน

การศึกษาของไทยมีความเกี่ยวพันโดยตรงกับการพัฒนาประเทศ นับแต่เริ่มมีการจัดการศึกษาในรัช สมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงดำเนินไปเพื่อเป็นการเตรียมบุคคลเข้ารับราชการในช่วงที่กำลังปรับปรุงประเทศให้เจริญ ทัดเทียมกับประเทศอื่น

ในปัจจุบันนี้เป็นยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การศึกษามีบทบาทสำคัญมากยิ่งขึ้นใน การผลิตผู้มีความชำนาญในสาขาวิชาชีพต่างๆ ให้สอดคล้องกับความต้องการกำลังคนตามแผนพัฒนา เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสอดคล้องกับสภาพของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว อาจกล่าวได้ว่า การศึกษามีหน้าที่และบทบาท สำคัญในการผลิตคน วิจัยค้นคว้า สร้างและพัฒนาองค์ความรู้ บริการวิชาการ แก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

การศึกษา เป็นส่วนประกอบสำคัญของสังคมและประเทศชาติ มีบทบาทหน้าในการพัฒนา ความเจริญทางความคิด บุกเบิกหาความรู้ใหม่เพื่อสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประเทศชาติเพื่อใช้ในการ พัฒนา กล่าวได้ว่าการศึกษสามารถช่วยให้เกิดความเข้าใจในสังคม วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ แนะนำทางแก้ปัญหาได้ถูกต้อง นำไปสู่นโยบายที่ดีและการปฏิบัติที่เป็นผลดีต่อส่วนรวม นอกจากนี้ยังสามารถชี้แนะเตือนสติสังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของสังคมโดยรวมด้วย

ปัจจุบันนี้ชีวิตและสังคมไทยกำลังเผชิญกับสภาวะที่หลากหลายและซับซ้อนสับสน เนื่องจากต้องเผชิญกับความขัดแย้งทั้งทางด้านกายภาพ และด้านจิตใจ กระบวนการศึกษาสามารถชุบชีวิตขึ้นได้ด้วยการสั่งสอน ฝึกฝน อบรม บ่มนิสัย ให้คนสามารถเผชิญกับเงื่อนไขต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องเป็นขั้นตอน แต่สิ่งที่เกิดขึ้นในสภาวะการณ์ปัจจุบัน คือ กระบวนการศึกษาไทยและกระบวนการชีวิตไทยพัฒนาไกลห่างกันไปทุกขณะ เด็กหญิงเมื่อเริ่มเข้าเรียนในระบบโรงเรียน เริ่มห่างไกลจากพ่อแม่ การศึกษาในโรงเรียนแตกต่างจากสิ่งที่เคยเรียนรู้ในครอบครัว ในบางกรณียิ่งเรียนมากขึ้น เนื้อหาวิชามากขึ้นกลับได้รับการฝึกฝนอบรมจิตใจน้อยลง ส่งผลให้ขาดโอกาสในการคิดหาเหตุผล ขาดความสุนทรีย์ภาพในศิลปวัฒนธรรม

ประเทศไทยให้ความสำคัญต่อการศึกษาของสตรี ทั้งนี้เพื่อยกระดับการศึกษาและอาชีพของสตรี และพัฒนาสตรีให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นพลเมืองที่มีคุณภาพ สอดคล้องกับความต้องการของประเทศ อย่างไรก็ตาม การยกระดับการศึกษาและอาชีพของสตรีไทย มุ่งสนับสนุนให้สตรีเรียนต่อในระดับสูงขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับที่ต่อจากการศึกษาภาคบังคับ (ประถมศึกษาปีที่ 6) และหลังมัธยมศึกษาตอนต้น (มัธยมศึกษาปีที่ 3) นั้นเป็นเรื่องที่ต้องจัดทำอย่างมีแบบแผนและมีระบบ โดยมีข้อมูลพื้นฐานต่าง ๆ ที่จำเป็น นอกจากนี้ยังจำเป็นต้องมีข้อมูลเชิงสังคม และจิตใจของสตรีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา อาทิ สภาพแวดล้อมทางครอบครัวของสตรี ทักษะคติของสตรีต่อการศึกษาและอาชีพ และทัศนคติต่อบทบาทตามเพศ รวมไปถึงข้อมูลด้านความคิดเห็นของบิดามารดา และครู ต่อความแตกต่างทางเพศของชายและหญิง ในประการสุดท้าย คือ ข้อมูลด้านบทบาทของชุมชน เช่น โรงเรียนและสื่อมวลชนในการสนับสนุนการศึกษาของสตรี ข้อมูลดังกล่าวมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการจัดการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นของสตรี

ความเข้าใจในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีนั้น จำเป็นต้องอาศัยการอธิบายเชิงมนุษยศาสตร์ เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนถึงบริบทสังคม และวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาสตรีในแต่ละยุคสมัย อาจกล่าวได้ว่าในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นรูปแบบและโอกาสทางการศึกษาของสตรีไทยมีลักษณะใกล้เคียงกับสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การเรียนการสอนเป็นไปในลักษณะการถ่ายทอดระบบวัฒนธรรม (ค่านิยม ความคิด ความเชื่อ แนวปฏิบัติ) ของสังคมโดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดทางสังคม (Socialization) สตรีในแต่ละยุคสมัยมีลักษณะเป็นอย่างไร ย่อมเกี่ยวเนื่องกับลักษณะทางวัฒนธรรม ในสังคมที่สตรีผู้นั้นเป็นสมาชิกอยู่ การแก้ไขปรับคุณลักษณะของสตรี ให้เปลี่ยนไปจากเดิมนั้นย่อมทำได้ยาก トラบาใดที่ระบบวัฒนธรรมยังเป็นรูปแบบเดิม เพราะฉะนั้น แนวทางการปรับคุณลักษณะของสตรี (ค่านิยม ความคิด ความเชื่อ แนวปฏิบัติ) ในสังคมย่อมต้องคำนึงถึงการปรับระบบวัฒนธรรมที่มีในสังคมด้วย เพื่อให้เกิดความเป็นไปได้ในการปฏิบัติ

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ด้วยบริบทสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปสืบเนื่องจากการแผ่อำนาจของลัทธิจักรวรรดินิยม อย่างไรก็ตามสตรีไทยในยุคดังกล่าวยังคงได้รับ

การศึกษาจากการถ่ายทอดภายในครอบครัวเป็นหลัก ซึ่งการถ่ายทอดภายในครอบครัวนี้ถือเป็นกระบวนการถ่ายทอดทางสังคม หมายถึง การถ่ายทอดทุกสิ่งที่สังคมมีอยู่แก่สตรี โดยมีระบบการถ่ายทอดที่มีลักษณะเป็นขั้นตอน เกิดแก่สตรีตั้งแต่ในวัยต้นของชีวิตจนถึงช่วงสุดท้ายของชีวิต ความหมายของการถ่ายทอดทางสังคมในอีกลักษณะหนึ่ง คือ กระบวนการที่สตรีรับเอาแนวคิด ความเชื่อ แนวปฏิบัติ และทักษะในการดำเนินชีวิตจากสังคม โดยการปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่น เริ่มจากบุคคลในครอบครัว โรงเรียน ชุมชน และสังคม จนในที่สุด สตรีจะมีลักษณะต่าง ๆ ที่เหมาะสมสามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างดีในสังคม

ดังนั้นการถ่ายทอดทางสังคม จึงมีความสำคัญแก่สตรีเป็นอย่างมากเนื่องจากทำให้สตรีได้เรียนรู้แนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้อง สอดคล้องกับความคาดหวังของสังคม มีความคิด ความเชื่อ และค่านิยม ที่สามารถใช้เป็นแนวทาง (Guideline) ในการเลือกปฏิบัติ หรือ ไม่ปฏิบัติสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้อย่างเหมาะสม นอกจากนี้การถ่ายทอดทางสังคมยังมีผลต่อสังคมโดยรวมด้วย นั่นคือ การเกิดความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (Unity) ของสตรีที่มีความคล้ายคลึงกันในด้านต่าง ๆ ทั้งค่านิยม ความเชื่อ และแนวปฏิบัติ

จากการวิเคราะห์แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” พบว่า ผู้จัดการศึกษาได้ให้ความสำคัญต่อการถ่ายทอดทางสังคมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการถ่ายทอดอบรมแก่บุคคล ในหน่วยของการถ่ายทอดที่มีความสำคัญที่สุด คือ “ครอบครัว” เนื่องจากเป็นหน่วยที่สตรีมีความเกี่ยวข้องด้วยมากที่สุด สตรีใน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้รับการเรียนรู้แนวทางปฏิบัติ รวมถึงรับการถ่ายทอดค่านิยม ความเชื่อ แนวคิดที่จำเป็นและมีความสำคัญ ซึ่งสิ่งเหล่านี้รวมเรียกว่า บรรทัดฐานของสังคม (Social Norms) ได้แก่ ระเบียบ กฎเกณฑ์ที่สังคมทั้งในพระบรมมหาราชวัง พระราชวัง วัง และสังคมทั่วไปภายนอก ได้กำหนดให้ปฏิบัติ เริ่มจากระเบียบ กฎเกณฑ์เบื้องต้นทั่วไป (Folkways) จนถึงระเบียบที่เป็นข้อห้ามไม่ให้ปฏิบัติ (Mores) และข้อห้ามที่เป็นลายลักษณ์อักษร คือ กฎหมาย (Law) จากการเรียนรู้บรรทัดฐานเหล่านี้ ทำให้สตรีที่ผ่านการถ่ายทอดอบรมจาก “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สามารถปฏิบัติตน ได้ถูกต้อง เหมาะสมในสถานการณ์ต่าง ๆ อย่างสมเกียรติ

ทั้งนี้การถ่ายทอดทางสังคมในครอบครัวมี 2 ประเภท ได้แก่ ประเภทแรก การถ่ายทอดโดยตรง เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ ได้แก่ การที่บุคคลในครอบครัว คือ บิดามารดา ญาติผู้ใหญ่ สอน อบรมบุตรโดยตรงในเนื้อหาความรู้ด้านต่าง ๆ และบังคับให้บุตรปฏิบัติตามคำสั่งสอน โดยวิธีการให้รางวัล เมื่อทำถูกต้อง และใช้วิธีการลงโทษในกรณีที่ไม่ถูกต้อง และร่วมกับวิธีการประเภทที่สอง คือ การเป็นตัวแบบ (Model) หมายถึง การที่บิดามารดา ญาติผู้ใหญ่ ปฏิบัติตนเป็นตัวแบบของพฤติกรรมด้านต่าง ๆ เป็นผลให้บุตรเลียนแบบการกระทำเหล่านั้น และกลายเป็นบุคลิกภาพส่วนหนึ่งในตนเอง วิธีการทั้งสองประการนี้ ถือเป็นวิธีการถ่ายทอดอบรมที่สำคัญ และต้องมีการทำร่วมกัน สำหรับการเป็นตัวแบบ

นั่น นับเป็นเรื่องสำคัญมาก เนื่องจากพบได้ว่า บุตร และบุตรมีมักใช้วิธีการเลียนแบบ การกระทำของ บิดามารดา และญาติผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิด โดยทั้งทางตรงและทางอ้อม ในทางตรง คือ การเลียนแบบเพื่อ ก่อให้เกิดความรัก และความพอใจจากบิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิด ส่วนในทางอ้อมนั้นเป็น การเลียนแบบโดยมิได้ตั้งใจ อาจกล่าวได้ว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สามารถถ่ายทอดทาง ครอบครัวยุคได้อย่างครบถ้วนทั้งทางตรงและทางอ้อม คือ การที่พระธิดาทิ้งห้าพระองค์ในสมเด็จพระเจ้า ฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต สามารถทรงดนตรีไทยได้เป็นอย่างดีนับเป็นการ ถ่ายทอดความรู้โดยตรงจากพระบิดา ทั้งได้รับความเพลิดเพลินจากการทรงดนตรี และได้ความรัก ความภาคภูมิใจจากพระบิดาในคราวเดียวกัน การถ่ายทอดทางครอบครัวยุคโดยทางอ้อม สะท้อนผ่าน การใฝ่รู้ รักการศึกษา กระตือรือร้นในการพัฒนาตนเอง รวมถึงการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ล้วน เป็นสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดโดยทางอ้อมจากพระบิดาพระมารดา สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภพรประภา กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี ทั้ง 4 พระองค์ผู้ร่วมก่อตั้ง “บางขุนพรหมยูนิ เวอร์ซิตี” ที่เป็นทั้งครอบครัว และปูชนียาจารย์ต้นแบบที่สมบูรณ์อย่างแท้จริง

การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย นั้น ควรต้องตื่นตัว และรอบรู้อย่างทันการณ์ว่าการ เรียนการสอนในระดับสากลเป็นอย่างไร รวมถึงเทคโนโลยีทางการศึกษาของประเทศต่าง ๆ นั้นก้าว ไกลไปอย่างไร เมื่อรู้แล้วต้องสามารถนำมาปรับใช้ให้เหมาะกับสภาพสตรีไทยเพื่อเป็นเอกลักษณ์ของ เราเอง ทั้งนี้จำเป็นอย่างยิ่งที่นักการศึกษาและผู้ที่เกี่ยวข้องต้องเข้าใจถึงแก่นวัฒนธรรมไทยที่เป็น พื้นฐานของปรัชญาการศึกษาไทย ซึ่งสอดคล้องกับหลักพระพุทธศาสนา คือ วัฒนธรรม ปัญญาธรรม และเมตตาธรรม (สุมน อมรวิวัฒน์, 2530) มหาวิทยาลัย

กล่าวได้ว่าการเรียนรู้เรื่องราวของประเทศอื่น ๆ นอกเหนือจากประเทศที่ตนอาศัยอยู่เป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง การที่มนุษย์อยู่ร่วมกันบนโลกนี้ มีใช้อยู่บนผืนแผ่นดินของโลกเดียวกันเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการอยู่ ร่วมกันในแง่ความสัมพันธ์ หรืออาจในแง่ของความขัดแย้งอีกด้วย นอกจากนั้นยังต้องตระหนักถึงข้อเท็จจริง ข้อหนึ่งว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นบนโลกนี้ทวีเพิ่มขึ้นเรื่อง ๆ และปัญหาเหล่านี้ย่อมส่งผลกระทบต่อผู้คนที่อยู่ นอกเหนือพื้นที่นั้น ๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แนวคิดของการพัฒนาสตรีในงานวิจัยนี้จึงมุ่งเน้นการพัฒนาสตรี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพลโลก ให้สามารถอยู่บนโลกนี้ด้วยการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ซึ่งจะเป็นจุดเริ่มต้นที่ นำไปสู่ความพยายามที่จะให้สตรีที่ได้รับการพัฒนาเรียนรู้และเข้าใจบุคคลในที่อื่น ๆ รวมทั้งการเป็นพลเมือง ดีที่มีประสิทธิภาพ เพื่อประเทศ และโลกที่เราอาศัยอยู่ด้วยกัน

คุณลักษณะสตรีที่พึงประสงค์

จากการวิจัยพบว่า สังคมแต่ละยุคสมัยได้ตั้งคาคหวังต่อสตรีไทยในหลากหลายมิติ แม้ว่าคุณลักษณะความเป็นกุลสตรีพึงประสงค์อาจแปรเปลี่ยนไปบ้างตามบริบทสังคมและวัฒนธรรม แต่ยังคงลักษณะพึงประสงค์หลักที่สืบทอดมาในทุกยุคสมัย อาทิ สตรีที่ดีต้องมีคุณสมบัติความเป็นลูก ที่ดี เป็นภรรยาที่ดีสนับสนุนให้สามีและลูกมีความสุขกายและความเจริญก้าวหน้า ในปัจจุบันสังคมมีความคาดหวังให้สตรีเป็นพลเมืองและพลโลกที่ทำคุณประโยชน์แก่ชุมชน สังคม และประเทศชาติอีกด้วย

กล่าวได้ว่า คุณลักษณะสตรีพึงประสงค์ต้องเป็นผู้ที่มีภาระหน้าที่รับผิดชอบทั้งดูแลบุพการี ครอบครัวยุคของตนเองมาแต่ครั้งโบราณกาล สำหรับความรับผิดชอบต่อสังคมและประเทศชาตินั้นสตรีไทยเริ่มมีบทบาทจริงจั้งตั้งแต่ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เนื่องจากได้รับอิทธิพลด้านการศึกษา สังคมและวัฒนธรรมจากชาติตะวันตกที่เผยแพร่เข้ามา ในประเทศไทย

จากการวิจัยการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” พบว่าคุณสมบัติสตรีที่พึงประสงค์นั้นสามารถแบ่งออกเป็น 5 มิติได้แก่

1. **มิติด้านร่างกาย** คือ เป็นผู้ที่มีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์แข็งแรงมีพัฒนาด้านร่างกายและสติปัญญาอย่างสมบูรณ์ตามเกณฑ์ในแต่ละช่วงวัย สามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนเองได้อย่างมีศักยภาพ
2. **มิติด้านจิตใจ** คือ เป็นผู้ที่มีจิตสำนึกในความยุติธรรม ความเสมอภาค การมีจิตใจแน่วแน่มั่นคง รู้จักและเข้าใจตนเอง เข้าใจความรู้สึกของผู้อื่น ยอมรับในความแตกต่างและความหลากหลายทางเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรม ตลอดจนเข้าใจสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง และสภาพแวดล้อมต่าง ๆ รอบตัว ประการสำคัญคือ ความซื่อสัตย์ และภาคภูมิใจในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์
3. **มิติด้านความรู้** คือ เป็นผู้ที่สามารถรู้ลึกในแก่นสามารถของวิชาสามารถรู้รอบตัวในเชิงสหวิทยาการ และเป็นผู้ที่สามารถรู้ได้ไกล โดยคาดการณ์เกี่ยวกับอนาคตที่จะมาถึงได้ รวมถึงการศึกษาทฤษฎีประวัติศาสตร์ เพื่อเกิดความเข้าใจวิวัฒนาการทางค่านิยมจริยธรรมมนุษย์ ในเชิงสากล และทฤษฎีเกี่ยวกับความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในโลก พัฒนาการทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับระบบโลกในปัจจุบัน สภาพการณ์ที่เกิดขึ้นและสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ในโลกปัจจุบัน การให้สตรีมีศักยภาพของแนวทางการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา
4. **มิติด้านทักษะความสามารถ** คือ เป็นผู้ที่มีทักษะในด้านการคิด ทักษะในการสื่อสาร ทักษะภาษาต่างประเทศ รวมทั้งทักษะในการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศ ทักษะทางสังคม ทักษะอาชีพ ทักษะทางสุนทรีย์ และทักษะการจัดการที่ดี ทักษะความสามารถที่จำเป็นต่อสตรีในการดำเนินชีวิตอย่าง

สมบุรณ์ คือ ความสามารถในการเชื่อมโยงและผลในปัญหาต่าง ๆ อย่างเป็นระบบและเป็นสากล
ความสามารถในการคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณ การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของเรื่องต่างๆ การนำความรู้
ไปใช้ในชีวิตประจำวัน รวมถึงการสังเคราะห์

5. มิติด้านลักษณะชีวิต คือ เป็นผู้ที่มีลักษณะชีวิตแห่งความขยัน อดทน ทุ่มเท ทำงานหนัก มี
ระเบียบวินัย มีความซื่อสัตย์ มีวิสัยทัศน์ ทำทุกอย่างดีเลิศ มีจิตสำนึกประชาธิปไตย เห็นคุณค่าใน
เอกลักษณ์ความเป็นไทย มีจิตสำนึกต่อผู้อื่น และส่วนรวม รวมทั้งมีลักษณะชีวิตแห่งความประหยัดอด
ออม

นอกจากนี้ยังพบว่าคุณลักษณะสตรีที่พึงประสงค์ของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สอดคล้องกับ
พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ในมาตรา 6 ที่ระบุว่า (สำนักคณะกรรมการการศึกษา
แห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรื, 2542)

*...การจัดการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบุรณ์ทั้งร่างกาย
จิตใจ สติปัญญา ความรู้ และวัฒนธรรม มีจริยธรรม และวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต
สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข...*

อาจสรุปแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
คือ สตรีที่กำลังก้าว กำลังใจที่สมบุรณ์ มีความรู้และทักษะที่จำเป็นและเพียงพอในการดำรงชีวิต
และการพัฒนาสังคม มีทักษะการเรียนรู้ การปรับตัว มีทักษะทางสังคม และประการสำคัญ คือ มีคุณธรรม
มีจิตสาธารณะและจิตสำนึกในความเป็นพลเมืองไทย และพลโลก

อย่างไรก็ตามการเน้นให้สตรีมีคุณธรรมนั้น เป็นสิ่งที่สังคมไทยให้ความสำคัญตลอดหลาย
ทศวรรษที่ผ่านมา ปรากฏชัดเมื่อกระทรวงศึกษาธิการได้นำนโยบายคณะรัฐมนตรีที่แถลงต่อ สภานิติบัญญัติ
แห่งชาติ เมื่อวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ. 2549 ในเรื่องการเร่งรัดปฏิรูปการศึกษา โดยยึดคุณธรรมนำความรู้
พัฒนาคนโดยใช้คุณธรรมเป็นพื้นฐานของกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงความร่วมมือของสถาบัน
ครอบครัว ชุมชน สถาบันศาสนา และสถาบันการศึกษา มาสู่การปฏิบัติ ด้วยการกำหนดนโยบาย
คุณธรรมนำความรู้ผ่านแผนปฏิบัติการของกระทรวงศึกษาธิการ และถือเป็นหน้าที่หลักของ
สถาบันการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งครูผู้สอนที่จะต้องกลม่อเกลา พัฒนาให้ผู้เรียน มีคุณธรรม
จริยธรรมเพื่อเป็นคนดีของสังคม เป็นสตรีที่มีคุณภาพอย่างแท้จริง (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา
กระทรวงศึกษาธิการ, 2552)

จากการประมวลคุณลักษณะสตรีที่พึงประสงค์ดังกล่าวข้างต้นจึงนำมาซึ่งการประยุกต์รูปแบบแนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เพื่อนักการศึกษาและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาได้นำแนวคิดดังกล่าวไปประยุกต์เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาสตรีไทยให้มีคุณลักษณะที่พึงประสงค์เป็นพลเมืองที่มีศักยภาพ สามารถพัฒนาตนเอง อันจะนำไปสู่การพัฒนาชุมชน สังคมโดยรวมต่อไป

แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นการจัดการศึกษาระดับสูงสุดของสตรีในยุคสมัยนั้น รูปแบบหนึ่งของการศึกษาที่ไม่มีการกำหนดหลักสูตร ระยะเวลาเรียน สถานที่เรียน วิธีเรียน ไม่กำหนดอายุ เพศ พื้นฐานการศึกษา การเรียน การศึกษาใน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นการดำเนินการในลักษณะ

ยังมีการเรียนรู้เริ่มจากตัวบุคคล โดยเป็นไปในลักษณะของการจงใจศึกษาหาความรู้ของบุคคล เช่น การเข้าห้องสมุด การหาความรู้จากผู้รู้หรือแหล่งเรียนรู้ต่าง ๆ จากสื่อต่างๆ เพื่อหาความรู้ในสิ่งที่ตนสนใจ ผนวกกับการที่ผู้เรียนได้เรียนรู้โดยอัตโนมัติจากการที่บุคคลได้รับความรู้ ประสบการณ์ ได้เสริมเจตคติ ค่านิยม และทักษะต่าง ๆ จากครอบครัว สังคม สิ่งแวดล้อม และจากประสบการณ์ในการดำรงชีวิตประจำวัน การได้รับความรู้อาจได้จากการพูดคุย สนทนา การสังเกต การเข้าร่วมกิจกรรม การประกอบอาชีพการงาน โดยที่กิจกรรมเหล่านั้นอาจไม่ได้เกิดขึ้นหรือมีการจัดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งทางการศึกษา อาทิ การจัดเลี้ยงสโมสรสนับนินบาที่มีขึ้นในวังบางขุนพรหม เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ผ่านประสบการณ์ การสังเกต การพูดคุย สนทนา และการเข้าร่วมกิจกรรม ได้อย่างครบครัน

กล่าวได้ว่าประสบการณ์ที่พบในการดำเนินชีวิตประจำวัน หรือกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในวังบางขุนพรหมแม้ไม่ได้เกิดขึ้นหรือมีการจัดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งทางการศึกษาโดยตรง แต่จัดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อื่น แต่กลับทำให้ผู้เรียนได้รับความรู้โดยบังเอิญ หรือโดยไม่ตั้งใจ เช่น นักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีได้ช่วยข้าราชการในวัง จัดดอกไม้ ประกอบอาหาร รวมถึงเตรียมการต้อนรับราชอาคันตุกะต่าง ๆ ที่มีอยู่เสมอเสมอภายในวังบางขุนพรหม ทำให้นักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีมีความรู้ ความชำนาญ ตลอดจนสามารถนำไปประกอบอาชีพได้ในกาลต่อมา ดังเช่น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน ได้ทรงนำประสบการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ไปดำเนินกิจการร้านอาหารไทยในประเทศอังกฤษ และดำเนินกิจการโรงเรียนอนุบาลจุไรรัตน์ ในเวลาต่อมา

จากการวิจัยผู้วิจัยได้นำเสนอ บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี ช่วง พ.ศ. 2410 -2474 รวมถึงการวิเคราะห์การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” โดยเริ่มจากการวิเคราะห์พระประวัติ พระจริยาวัตร ขององค์เจ้าของวังและผู้มีบทบาทในการจัดการศึกษาใน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เพื่อให้เห็นกระแสธารของความคิดที่สืบทอดกันต่อมาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุขุมพันธุ์ บริพัตร กรมพระนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี จึงได้สรุปแนวคิด และการจัดการศึกษา ของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ดังนี้

1. การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกในทรรศนะที่กว้างกว่าเดิม โดยให้รู้จักโลกในแง่มุมต่าง ๆ นอกจากการเรียนรู้อยู่ตามแบบจารีตประเพณีโบราณ สำหรับกุลสตรีชั้นสูงแล้วยังต้องศึกษาวิชาการสมัยใหม่ และวิทยาการตะวันตก เพื่อการพัฒนาทักษะที่จำเป็นสำหรับการเป็นสตรีที่มีลักษณะพึงประสงค์ รวมทั้งการพัฒนาทัศนคติในการมองโลกที่ถูกต้อง

2. แนวทางการกำหนดของชายเนื้อหาสาระในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” จึงเน้นเนื้อหาสาระเพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ทั่วไปในประเทศต่าง ๆ และความเปลี่ยนแปลงของโลก พัฒนาทักษะและความสามารถตลอดจนพัฒนาในส่วนของเจตคติ เพื่อให้มีความเข้าใจ และยอมรับในความแตกต่างทั้งด้านเชื้อชาติ ภาษา รวมถึงพัฒนาทัศนคติในการมองโลกอย่างพึงพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

เป้าหมายของการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

การรู้จักคิดทำให้มนุษย์ต่างจากสัตว์เดรัจฉาน หรือเครื่องคอมพิวเตอร์ สัตว์เดรัจฉาน จะทำปฏิกิริยาโต้ตอบสิ่งแวดล้อมในลักษณะจักรกล เมื่อมันเริ่มรู้สิ่งใด มันก็จะทำปฏิกิริยาโต้ตอบในลักษณะเดียวกันทุกครั้งโดยไม่มีการคิดหาเหตุผลใด ๆ ส่วนคอมพิวเตอร์ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นสมองกลอันวิเศษ ก็ไม่สามารถทำสิ่งที่นอกเหนือจากที่มนุษย์ผู้สร้างได้โปรแกรมไว้แล้ว ไม่สามารถทำอะไร เกินกว่าที่โปรแกรมได้ถูกกำหนดเงื่อนไขและขั้นตอนการปฏิบัติไว้ ด้วยเหตุที่มนุษย์มีสิ่งที่พิเศษกว่าสัตว์เดรัจฉานและเครื่องคอมพิวเตอร์ มนุษย์สามารถตัดสินใจด้วยความเหตุผล ความเห็นอกเห็นใจ กรุณาปรานี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ อดทน เสียสละ สามารถคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน ต่างๆ

เหล่านี้มาร่วมในการวินิจฉัยตัดสินใจ ดังนั้นมนุษย์คนหนึ่งคนใดจึงมีการตัดสินใจที่แตกต่างกันในแต่ละสถานการณ์ แต่ละปัญหา และเงื่อนไขทางสังคมอื่น ๆ รวมถึงการเรียนรู้ประสบการณ์ใหม่ๆ อีกด้วย

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นการศึกษาที่จะขึ้นอย่างเป็นทางการในยุคที่การศึกษาขั้นสูงสุดของสตรียังไม่ถือกำเนิดขึ้นในประเทศไทย ก่อตั้งขึ้นเพื่อให้ความรู้ขั้นสูงแก่สตรีเพื่อสามารถดำเนินชีวิต และประกอบสัมมาอาชีพได้ในยุคสมัยที่มีความเปลี่ยนแปลงทั้งบริบทสังคม การเมือง และวัฒนธรรม โดยมีจุดมุ่งหมายดังนี้

1. เพื่อพัฒนาผู้เรียนให้มีทักษะในการอ่าน ในการเรียนรู้ ในการเก็บรวบรวมข้อมูล การจัดลำดับข้อมูล รวมทั้งการวิเคราะห์ข้อมูล เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต และการประกอบวิชาชีพ
2. เพื่อพัฒนาผู้เรียนให้มีความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษยชาติในระบบโลก โดยเฉพาะเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความเปลี่ยนแปลง ความขัดแย้ง การเฝ้าหาสันติภาพ และการติดต่อสื่อสารระหว่างมนุษย์
3. เพื่อพัฒนาเจตคติและพฤติกรรมของผู้เรียนให้มีความเชื่อถือ และเคารพในคุณค่าของวัฒนธรรมอื่น ๆ นอกเหนือจากวัฒนธรรมของตน ให้ชื่นชมความแตกต่างที่ปรากฏในวัฒนธรรมอื่น ๆ มีความเข้าใจและร่วมในกิจกรรมของวัฒนธรรมอื่น

รูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาความเป็นสตรีที่มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลกทรศนะที่กว้างกว่าเดิม โดยให้รู้จักโลกในแง่มุมต่าง ๆ นอกจากการเรียนรู้เชิงวิชาการแล้วการพัฒนาทักษะความสามารถสำหรับการเป็นกุลสตรีที่ดีก็มีความจำเป็นอีกด้วย นอกจากนี้ยังรวมถึงการพัฒนาทัศนคติ ในการมองโลกของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลง

รูปแบบการเรียนการสอนของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นั้นมิได้มุ่งเน้นเฉพาะด้านความจำ แต่ให้ความสำคัญในการพัฒนาคุณลักษณะทางสติปัญญาประเภทสูงขึ้นไป คือ ความเข้าใจ การนำไปใช้ การวิเคราะห์ การสังเคราะห์ และท้ายที่สุด คือ การประเมินค่า เพื่อให้ผู้เรียนสามารถนำเนื้อหาวิชาไปใช้ในสถานการณ์จริงได้อย่างเหมาะสมตามข้อจำกัดของสังคมสิ่งแวดล้อม และหลักกาละ และเทศะอย่างครบครัน

แนวคิดการพัฒนาด้านจิตสำนึก

ในการพัฒนาจิตสำนึกแก่สตรีผู้เรียนนั้นสอดคล้องกับแนวคิด “ไตรสิกขา” ที่ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ อธิบายไว้ว่า ไตรสิกขา หมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งถือเป็นพื้นฐานของปัญญา ปัญญาเป็นเครื่องตัด รากของความทุกข์ ศีล สมาธิ ปัญญา จึงต้องอาศัยกันและกัน ในการแก้ปัญหา และเมื่อมีปัญหา ปัญญาที่คุมศีล สมาธิให้อยู่ในอำนาจได้ ดังแนวทางการสอนแบบไตรสิกขา ของ ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ ที่ประกอบด้วยขั้นตอนในการศึกษา 3 ชั้นได้แก่

ขั้นศีล เป็นการควบคุมให้นักเรียนอยู่ในระเบียบวินัยทั้งทางกาย และวาจา ให้อยู่ในสภาพ เรียบร้อย เป็นปกติ พร้อมทั้งจะเรียน

ขั้นสมาธิ ให้นักเรียนรวบรวมจิตใจ ความคิดให้แน่วแน่เป็นจุดเดียว นักเรียนตัดสิ่งรบกวนอื่น ๆ ออกจากความคิดและจิตใจ

ขั้นปัญญา เป็นขั้นที่นักเรียนใช้สมาธิ การมีจิตแน่วแน่ ทำความเข้าใจปัญหา แก้ไขปัญหาจน เกิดความรู้อย่าง เข้าใจ แก้ปัญหาได้ เกิดการเรียนรู้ เกิดปัญญาญาณขึ้นในตนเอง มีมโนทัศน์ในเรื่องนั้น ได้ถูกต้องตามเป็นจริง

จากการวิจัยพบว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีรูปแบบการสอนสอดคล้องกับหลักไตรสิกขา ดังกล่าว โดยนำมาปฏิบัติในการเรียนการสอนดังนี้

1. การเตรียมก่อนสอน

ผู้เรียนสวดมนต์ ไหว้พระ นั่งสมาธิ แผ่เมตตา อุทิศส่วนกุศล

2. กิจกรรมการเรียนการสอน

- ขั้นนำเข้าสู่บทเรียน

ผู้สอนใช้กิจกรรมที่เตรียมความพร้อมในการเรียนและให้ผู้เรียนสนใจในบทเรียน ผู้สอน สามารถพิจารณากิจกรรมตามความเหมาะสม

- ขั้นสอน ได้แก่ ขั้นศีล ขั้นสมาธิ และขั้นปัญญา โดยมีรายละเอียดดังนี้

ขั้นศีล เป็นขั้นที่ให้นักเรียนควบคุมกาย วาจา ให้อยู่ในระเบียบ ครูสามารถใช้ กิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเขียน การอ่าน การพูด เป็นต้น ตัวอย่างกิจกรรมการเรียนการสอนใน “บาง ขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้แก่ อาทิจ การเล่าเรื่องจากหนังสือพิมพ์ภาษาต่างประเทศรายวัน ก่อนโยงเข้า บทเรียนภาษาต่างประเทศเพื่อเป็นการเรียนรู้สถานการณ์รอบตัว และเรียนรู้การใช้ภาษาต่างประเทศ ในเหตุการณ์ และระดับความเป็นทางการที่แตกต่างกันได้อย่างบูรณาการ อีกทั้งเป็นการนำเข้าสู่ บทเรียนที่สนุกสนานและได้รับความรู้ไปในโอกาสเดียวกัน

ขั้นสมาธิ เป็นขั้นที่ให้นักเรียนทำจิตให้ตั้งมั่น แน่วแน่ สงบ จากนั้นใช้กิจกรรมที่ จะส่งเสริมให้นักเรียนมีสมาธิ เช่น การคิดถึงประสบการณ์เพื่อควบคุมจิตตนเอง เป็นต้น

ขั้นปัญญา เป็นขั้นที่นักเรียนพิจารณาไตร่ตรอง วิเคราะห์เนื้อหาตามแผนการสอนโดยปฏิบัติตามแผนการสอน เพื่อให้นักเรียนเกิดความเข้าใจได้ชัดเจน

3. ขั้นสรุป

ครูและนักเรียนช่วยกันสรุป โดยใช้กิจกรรมหลากหลาย เช่น การอภิปรายกลุ่มใหญ่ ร่วมกันระหว่างผู้สอนและผู้เรียน เพื่อให้เกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น

4. ขั้นการวัดและการประเมิน

ขั้นการวัดและการประเมินดำเนินการโดยประเมินจาก การตอบคำถามจากแบบทดสอบ การปฏิบัติตามใบงาน รวมทั้งความตั้งใจในการร่วมปฏิบัติงานกลุ่ม

กล่าวได้ว่าการสอนแบบไตรสิกขา เป็นการพัฒนาจิตสำนึก พร้อมทั้งส่งเสริมให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติจริงเกิดความเข้าใจและนำความรู้ที่นำมาแก้ปัญหาของตนต่อไป ซึ่งทักษะการแก้ปัญหาเป็นทักษะที่สำคัญและจำเป็นสำหรับสตรีเพื่อการดำเนินชีวิตทั้งด้านการเรียน การงาน และการครองเรือนต่อไปในอนาคต

แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาด้านการดนตรี

การสืบสานด้านการดนตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” แห่ง “วังบางขุนพรหม” ได้สืบทอดเชื่อมโยงมายังจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในนาม “ชมรมดนตรีไทย สโมสรมหิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” (ชมรมดนตรีไทย สจม.) กล่าวคือ ชมรมดนตรีไทย สโมสรมหิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้จัดกิจกรรม “วันทูนกระหม่อมบริพัตร” เพื่อเฉลิมฉลองในโอกาสวันคล้ายวันประสูติของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2529 และดำเนินการจัดกิจกรรมดังกล่าวต่อเนื่องมาทุกปีจนถึงปัจจุบัน

ตั้งความใน “สารจากอธิการบดี” เมื่อวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2536 ศาสตราจารย์ นายแพทย์ จรัส สุวรรณเวลา อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในขณะนั้น ได้กล่าวไว้ว่า (ชมรมดนตรีไทยสโมสรมหิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536)

สารจากอธิการบดี

ในโอกาสที่วันคล้ายวันประสูติของ จอมพล จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้เวียนมาครบ 112 ปี ในวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2536 นี้ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้จัดกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติพระองค์ขึ้น ดังเช่นเคยจัดมาทุกปี เพื่อแสดงความสำนึกในพระกรุณาธิคุณ ที่ทรงมีต่อมหาวิทยาลัยและประเทศชาติเป็นอเนกประการ ในส่วนของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ทรงพระกรุณาประทานทรัพย์สินส่วนพระองค์เพื่อกิจการต่าง ๆ หลายครั้ง ได้ทรงพระกรุณาเสด็จแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรครั้งที่ 2 ของมหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2473 นับเป็นพระกรณียิ่งแก่มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญต่าง ๆ และได้มีคุณูปการด้านต่าง ๆ ในอดีตมาเป็นอันมาก สมควรจะได้จัดกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติขึ้น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจึงได้มอบหมายให้ ชมรมดนตรีไทย สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดกิจกรรมเฉลิมเกียรติขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2529 และได้ดำเนินการจัดกิจกรรมดังกล่าวต่อเนื่องกันมาทุกปีจนถึงปัจจุบัน กิจกรรมในปีนี้เป็นครั้งที่ 8 ประกอบด้วย การจัดนิทรรศการเฉลิมพระเกียรติ การแสดงเพลงพระนิพนธ์ และการเผยแพร่สารคดีพระประวัติทางสถานีวิทยุโทรทัศน์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รู้สึกซาบซึ้งในพระกรุณาของ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขุมภินันท์ เป็นอย่างยิ่ง ที่ได้ให้เกียรติและทรงพระกรุณาเสด็จเป็นประธานในพิธีเปิดนิทรรศการเฉลิมพระเกียรติ และกิจกรรม “วันทูนกระหม่อมบริพัตร” ในปีนี้ เช่นเดียวกับปีก่อน ๆ

ในนามของมหาวิทยาลัย ผมขอขอบคุณท่านผู้มีส่วนส่งเสริมช่วยเหลือ จนนิสิตสามารถจัดกิจกรรมดังกล่าวได้สำเร็จ

(ศาสตราจารย์ นายแพทย์จรัส สุวรรณเวลา)

อธิการบดี

เมื่อกล่าวถึง “ดนตรี” ต้องกล่าวถึง “ปรัชญาความงาม” ไปพร้อมกัน อย่างไรก็ตามการตัดสินความงามในดนตรีดูจะยากเมื่อเทียบกับศิลปะบริสุทธ์ด้านอื่น ๆ สถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรมล้วนมีองค์ประกอบการพิจารณาที่ใกล้เคียงกัน สำหรับดนตรีนั้นมีเพียงรูปแบบเสียงประสาน ท่วงทำนองและจังหวะ แตกต่างกับวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นสิ่งชัดเจน เพราะสามารถอธิบายและพิสูจน์ได้ ในขณะที่ดนตรีจะเน้นเรื่องความงามเมื่อได้ยินเสียงเพลงผู้ฟังจะคิดว่าไพเราะหรือไม่ ใครคือผู้ตัดสิน และเชื่อได้เพียงไรอาจกล่าวได้ว่าความงามในดนตรีนั้นจะต้องสนองจินตนาการพร้อมกับสนองอารมณ์ควบคู่กันไป (เอกชัย สุนทรพงศ์ และเสาวนิตย์ แสงวิเชียร, 2529)

กล่าวได้ว่า ความงาม ชีวิต ความจริง ความดีงาม ล้วนเป็นสิ่งยากยิ่งต่อการอธิบาย คนที่เกิดมาในเชื้อชาติเดียวกัน ยุคเดียวกัน สภาพแวดล้อมเหมือนกัน การศึกษาด้านวัฒนธรรมเหมือนกัน ควรจะเห็นความงามใกล้เคียงกัน แต่ในความเป็นจริงแล้วไม่มีใครที่มีอารมณ์และความคิดเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ความงามที่เป็นมาตรฐานจึงไม่สามารถกำหนดได้

อย่างไรก็ตามดนตรีอาจถูกตัดสินจากความชอบของบุคคลร่วมสมัย เป็นความงามขั้นพื้นฐาน กล่าวคือ สิ่งที่เคยงามในยุคหนึ่ง อาจไม่งามในอีกยุคหนึ่ง แม้บุคคลเดียวกันเพลงซึ่งครั้งหนึ่งเคยฟังแล้วปวดร้าวอาจฟังแล้วรู้สึกหวานซึ่งในอีกอารมณ์หนึ่งเมื่อเวลาเปลี่ยนแปลงไป ดนตรีจึงเป็นการรู้สึกถึงจังหวะจากภายในและได้ยินท่วงทำนองจากความคิดคำนึงในแต่ละช่วงเวลาแห่งความทรงจำ ในบางกรณีดนตรีที่ดีอาจจะต้องเสริมสติปัญญาและอีกส่วนหนึ่งต้องสนองอารมณ์ ดังนั้นการสร้างความงามในดนตรี จึงต้องสนองจินตนาการและอารมณ์แห่งสุนทรียศาสตร์อย่างละเอียดนั่นเอง

จากการวิจัยพบว่าเดิมมีผู้เน้นความงามขึ้นอยู่กับความพอใจที่เกิดขึ้นในจิต แต่ปัจจุบันมีแง่คิดเพิ่มขึ้นว่าความงามไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะที่วัตถุแต่เป็นแนวความคิดเบื้องหลังความงามนั้น ในการพิจารณาแนวความต้องพิจารณาโดยตลอดถึงแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ผลงาน เช่นบริบทการเมือง สังคม เศรษฐกิจ และศีลธรรม เพราะสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโลกของศิลปะ ในยุคคลาสสิกผู้ประพันธ์และศิลปินคำนึงเพียงความงามของเสียงดนตรี ในสมัยกลางเน้นความสามารถของนักดนตรี ก่อนพุทธศตวรรษที่ 22 ดนตรีถูกสร้างขึ้นเพื่อความเชื่อถือในศาสนา เช่นเดียวกับศิลปะแขนงอื่น ๆ ยุคนั้นมีเพียงการร้องเพลงในโบสถ์เพื่อการสรรเสริญพระผู้เป็นเจ้าของเป็นหลัก ถึงยุคเรนาซองดนตรีได้กลับสู่ความรู้สึกด้านความงาม สุนทรียศาสตร์อีกครั้ง จนกระทั่งยุคโรแมนติกมีการนำดนตรีสู่บุคคลสามัญ แสดงออกซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ ผ่านดนตรี ปัจจุบันนี้ผู้ประพันธ์เพลงใช้ดนตรีและการประพันธ์เป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งในการแสดงออกถึงปัญหา และความต้องการในสังคมยุคนั้น ๆ ปัจจุบันนี้ดนตรีเป็นศาสตร์ที่ต้องอาศัยเทคนิคต่าง ๆ เช่น แสง สี เพื่อนำผู้บริโภคไปใน

ทิศทางที่ต้องการ มีปราชญ์ทางดนตรี ดับบลิว เจ แฮนเดอร์สัน (อ้างถึงในถ้อยว่าเอกชัย สุนทรพงศ์ และเสาวนิตย์ แสงวิเชียร, 2529)

...ดนตรีเป็นอาหารของจิตสร้างความเพลิดเพลิน และสามารถเปลี่ยน
ความรู้สึกของมนุษย์ให้เกิดคุณค่าต่าง ๆ กันได้ อาทิ ความรู้สึกในทางสงบ สง่า
ยิ่งใหญ่ ตื่นเต้น เศร้า เจ็บปวด...

นอกจากจะเปลี่ยนแปลงความรู้สึกหรืออารมณ์แล้วในสมัยกรีก และโรมัน ยังเคยใช้ดนตรีเพื่อ
สร้างความเชื่อ สร้างศรัทธาขึ้นได้ โดยเฉพาะในขณะที่จะสอนในเรื่องคุณธรรม ผู้ฟังจะคล้อยตามได้
ง่ายขึ้น ดังที่พลาโต เคยใช้ดนตรีสอนปรัชญาทางความงาม อริสโตเติลเคยใช้ดนตรีสร้างสุขภาพจิต
ให้แก่ศิษย์ (Marion Bauer, 1975)

ทั้งนี้ดนตรีช่วยให้ผู้ฟังมีจิตบริสุทธิ์ได้ ในอินเดียมักใช้ดนตรีควบคู่ไปกับกวีนิพนธ์ ทั้งดนตรีและ
กวีนิพนธ์จึงเป็นศิลปกรรมที่มีจินตนาการที่สูงส่ง เนื่องจาก ดนตรีเป็นภาษาของจินตนาการมนุษย์
จินตนาการของมนุษย์ในโลกไม่ว่าจะอยู่ที่ใด มีส่วนคล้ายคลึงกัน มีพื้นฐานมาจากชีวิตความเป็นอยู่อัน
เดียวกัน ดนตรีจึงเป็นภาษาสากลของมนุษยชาติอีกด้วย

แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

การวิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี
ไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” พบว่า เป้าหมาย ผลลัพธ์ของแนวคิดนี้ คือ การจัดการศึกษาที่มี
ความสมดุลในมิติต่างๆ ทั้งความเข้าใจในข้อมูล สาระ ทักษะ ทศนคติ - ค่านิยม ความคิดริเริ่ม
สร้างสรรค์ ความสามารถในการวิพากษ์เสนอทางออกใหม่ ความกล้าหาญเชิงจริยธรรม และการมี
รสนิยมคุณค่าและความซาบซึ้ง ทั้งหมดนี้ล้วนผสานความสมดุลระหว่างทฤษฎีและการปฏิบัติ
นามธรรมกับรูปธรรม สอดคล้องกับแนวคิดการจัดการศึกษาแบบบูรณาการและเป็นองค์รวมได้เป็น
อย่างดี

กล่าวได้ว่า แนวคิดและการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สามารถจำแนก
ออกเป็น 4 ด้าน ได้แก่ พุทธิศึกษา จริยศึกษา พลศึกษา และหัตถศึกษา ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนา
สตรีอย่างรอบด้านมุ่งให้มีพัฒนาการทั้งระบบปัจเจกบุคคล สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งมุ่งการ
เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมระดับลึกเป็นรูปแบบการพัฒนาสตรีที่มีคุณภาพแก่ประเทศ ทั้งยังเป็นแนวคิดที่
เหนือกาลเวลา สามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับบริบทสังคม และวัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัย
ได้อย่างสอดคล้องและกลมกลืนกับกาลสมัย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พหุศึกษา คือ การศึกษาเนื้อหาความรู้วิชาการที่มีหลายสาขา โดยแต่ละสาขามีวิธีการ สู่ จิ ปุ ลี ต่างๆ กัน

สุ : สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟัง การรับสาร สาระทั้งปวง รวมทั้งการได้รู้ ได้ เห็น และการอ่านหนังสือ

จิ : จินตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิด วิเคราะห์หาเหตุผลให้มีปัญญาเพิ่มพูนมากขึ้น เกิดจินตนาการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ

ปุ : ปุจฉา คือ การถาม มีความปรารถนาหาคำตอบเพิ่มเติมให้ปัญญางอกเงย

ลี : ลิขิต คือ การจดบันทึกเมื่อได้คำตอบ ข้อมูลที่ผ่านการคิดวิเคราะห์บนฐานของเหตุผล

จริยศึกษา คือ การสอนให้มีคุณธรรม คุณธรรมในที่นี้มีได้เน้นเพียงการท่องจำคุณธรรมทาง ศาสนา แต่จะต้องปลูกฝังคุณธรรมในชีวิตประจำวัน เน้นการปฏิบัติ โดยครูต้องปฏิบัติเป็นแบบอย่าง การปลูกฝังจริยศึกษาจึงจะประสบผลสัมฤทธิ์ที่ดี ได้แก่ ความซื่อตรง การรู้จักถ้อยที่ถ้อยอาศัย เอื้อเฟื้อตามวาระอันควร มีความรับผิดชอบ ปฏิบัติหน้าที่ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ มีระเบียบวินัย มีสำนึกที่ดีต่อส่วนรวม เป็นต้น

พลศึกษา รวมถึง สุขศึกษา สุขากีฬา ความสะอาด การกินที่ถูกต้องตามสุขบัญญัติ สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นการเสริมสร้างร่างกายให้แข็งแรง ให้เหมาะสม นอกจากนี้ข้อคิดในการหัดพลศึกษานั้นไม่ จำเป็นต้องเล่นกีฬาเพื่อแข่งขันเอาชนะเท่านั้น เพราะพลศึกษานอกจากดูแลร่างกายแล้ว ต้องดูแล ทางจิตใจเพื่อให้กายและจิตพัฒนาควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

หัตถศึกษา คือ ความสามารถใช้มือประดิษฐ์งานหัตถกรรมได้ งานเหล่านี้ช่วยพัฒนาสมองด้าน การสั่งงานความสัมพันธ์ระหว่างสมองกับมือ งานด้านหัตถศึกษานอกจากมีความสำคัญต่อการดำรง ชีวิตประจำวันแล้ว ยังสามารถนำไปประกอบสัมมาอาชีพะ เพื่อสร้างรายได้ให้แก่ตนเอง และครอบครัว ได้อีกด้วย กล่าวได้ว่า เป็นการพัฒนาสมอง พัฒนาทักษะความคิดสร้างสรรค์ เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น และช่วยพัฒนาให้มีใจรักศิลปะ มีความเยือกเย็น และมีทัศนคติที่ดีต่องาน รู้จักคุณค่าของการทำงาน

สรุปได้ว่า หากสามารถนำแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุน พรหมยูนิเวอร์ซิตี” มาประยุกต์ใช้ได้ครบทั้ง 4 ด้านดังกล่าวข้างต้น จะสามารถพัฒนาสตรีไทยให้มี คุณลักษณะพึงประสงค์ที่มีคุณค่าต่อการศึกษา และสังคมไทยในภาพรวม เป็นการผสานพื้นฐานทาง สังคมและวัฒนธรรมไทย ในรูปแบบศิลปะวิทยาการตามแบบจารีตดั้งเดิม เข้ากับวิทยาการทันสมัย มี ลักษณะเป็นพลวัตสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

บทที่ 9

สรุปและอภิปรายผล

วิทยานิพนธ์เรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย มีวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้ (1) เพื่อศึกษาบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย (2) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และ (3) เพื่อประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” จากการวิจัยสามารถสรุปและอภิปรายผลได้ดังนี้

งานวิจัยนี้จะทำการศึกษาแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ในบริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และการศึกษา ช่วงระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ถึง 2474 โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) วิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (historical research) โดยการศึกษาจากเอกสารเป็นหลัก และเสริมด้วยการศึกษาจากบุคคลเชิงประวัติศาสตร์จากการบอกเล่าซึ่งมีรายละเอียดในแต่ละขั้นตอนดังนี้

1. การศึกษาบริบททางสังคม และวัฒนธรรม ศึกษาโดยใช้วิธีวิจัยเอกสาร และประวัติศาสตร์บอกเล่า
2. การวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ศึกษาโดยใช้วิธีวิจัยเอกสาร และการสัมภาษณ์
3. การประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เพื่อการพัฒนาสตรีไทย

ในการวิจัยเรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย ได้ดำเนินการวิจัยประกอบด้วย 2 ขั้นตอนหลัก คือ

ขั้นตอนที่ 1 ระเบียบวิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (historical research) เพื่อศึกษาบริบททางสังคม และวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย ตลอดจนศึกษาพระราชประวัติ พระประวัติ พระราชกรณียกิจและพระกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ประกอบด้วย

1. การวิจัยประวัติศาสตร์จากเอกสาร โดยการศึกษาจาก

ก. หลักฐานชั้นต้น (Primary Source)

หลักฐานชั้นต้น (Primary Source) ที่ใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมหลักฐานปฐมภูมิเพื่อการศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อสตรีไทย และหลักฐานปฐมภูมิที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” อาทิ

หมวดพระราชหัตถเลขา และลายพระหัตถ์

- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรีพระอัครราชเทวี. (2493). พระนคร: ไทยเชชม. (พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์ วรพินิต)
- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์ วรพินิต ในคราวเสด็จประพาสชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472. (ม.ป.ป.). ม.ป.ท: ม.ป.พ.
- พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2. (2506). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ลายพระหัตถ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาครั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร. (2501). ม.ป.ท. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี ณ พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พระพุทธศักราช 2501)

หมวดพระราชนิพนธ์ ราชกิจจานุเบกษา

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2477). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 7*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- *ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1-6*. (2546). (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: ต้นฉบับ.

ข. หลักฐานชั้นรอง (Secondary Source)

หลักฐานชั้นรอง (Secondary Source) หรือหลักฐานทุติยภูมิที่ใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมหลักฐานทุติยภูมิเพื่อการศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อสตรีไทย และหลักฐานทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ดังรายละเอียดในรายการอ้างอิง

2. การวิจัยประวัติศาสตร์มุขปาฐะหรือประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า (Oral History)

ผู้วิจัยรวบรวมข้อมูลประเภทคำบอกเล่าเพื่อเพิ่มเติมและเสริมข้อมูลจากเอกสารให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยการสัมภาษณ์ทายาทของสกุล “บริพัตร” คือ หม่อมราชวงศ์สุมาลมงคล โสณกุล และทายาทของสกุล “กมลาคัน” คือ หม่อมหลวงลดาวัลย์ กมลาคัน

ขั้นตอนที่ 2 ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research)

1. การวิเคราะห์จากเอกสาร

การวิเคราะห์หลักฐาน ผู้วิจัยทางประวัติศาสตร์จะต้องยึดว่า ข้อเท็จจริงเป็นบันไดขั้นต้นและมีหน้าที่สำคัญ คือ การรักษาความซื่อสัตย์ต่อหลักฐานและความซื่อสัตย์ต่อผู้อ่านประวัติศาสตร์ โดยจะต้องดึงภาพจากความบังตลใจ ความเข้าใจจากอดีตเพื่อสร้างชีวิตขึ้นมาใหม่ ทั้งนี้หลักฐานเหล่านั้นจะต้องวิเคราะห์ตามกระบวนการ คือ การตรวจสอบความน่าเชื่อถือของหลักฐาน การรู้จักให้ความสำคัญของหลักฐานว่าเป็นหลักฐานขั้นต้น หรือหลักฐานชั้นรอง รวมทั้งข้อแตกต่างและการวิเคราะห์ซึ่งนำหน้าความจริงของหลักฐาน

2. การสังเคราะห์ข้อมูล

เนื่องจากการวิจัยทางประวัติศาสตร์มิใช่เพียงการรายงานข้อมูลปรากฏการณ์ และความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลเท่านั้น แต่ต้องวิเคราะห์และสังเคราะห์ไปถึงความคิดความเชื่อที่มาของข้อมูลอันเป็นเรื่องที่ซ่อนอยู่ อีกทั้งยังต้องประเมินค่าความคิดความเชื่อนั้นด้วย กล่าวคือ งานวิจัยประวัติศาสตร์มิได้หยุดที่การจำแนกข้อมูลด้วยสถิติ โดยไม่สามารถแปลข้อมูลให้เห็นสิ่งที่อยู่เบื้องหลัง แต่จะต้องชี้ให้เห็นว่าเรื่องใดสำคัญมากน้อยเชื่อมโยงกันอย่างไรและใช้ข้อมูลหลักฐานประวัติศาสตร์มาสนับสนุนหรือแย้งข้อค้นพบของงานวิจัยดังกล่าว

การสังเคราะห์ข้อมูล เป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก การศึกษาประวัติศาสตร์แม้จะมีการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์และได้รับข้อเท็จจริงจากหลักฐานแต่ละประเภทแล้ว ข้อเท็จจริงที่ได้มาทั้งหมดต้องถูกนำมารวมและเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราว พร้อมคำอธิบายที่ชี้ให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงต่างๆ ที่ได้มาจากหลักฐานนั้น ๆ มีความสำคัญแลความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไร มีเหตุผลต่อกันหรือไม่อย่างไร ซึ่งเรียกว่า การสังเคราะห์ข้อมูล (สาระ มีผลกิจ, 2555)

จากการวิจัยผู้วิจัยจะได้นำเสนอการสังเคราะห์ข้อมูลดังนี้

1. บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อสตรีไทย
2. แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
3. สรุปผลที่ได้จากการวิจัยและนำมาประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

3.การเก็บรวบรวมข้อมูลและเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ

ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบรวมเอกสารและข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยเพื่อศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 “วังบางขุนพรหม” พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อนุสาวรีย์ประเทศไทย

(1) ติดต่อพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อนุสาวรีย์ประเทศไทย ตั้งอยู่ที่ 273 ถนนสามเสน แขวงวัดสามพระยา เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โทร. 02-283-5286, 02-283-6723 โทรสาร. 02-283-5283 เว็บไซต์ <http://www.bot.or.th> เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูล “วังบางขุนพรหม” และ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เนื่องจากปัจจุบัน “วังบางขุนพรหม” อยู่ในความดูแลของ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อนุสาวรีย์ประเทศไทย

(2) ติดต่อเจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อนุสาวรีย์ประเทศไทย ในการส่งใบคำร้องขอเก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมนัดวัน เวลาในการเข้าเก็บข้อมูล

(3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมาย กับเจ้าหน้าที่ผู้ดูแล “วังบางขุนพรหม” พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อนุสาวรีย์ประเทศไทย

(4) อธิบายให้เจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูลและประโยชน์ จากการทำวิจัยเรื่องแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

(5) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล ณ “วังบางขุนพรหม” พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อนุสาวรีย์ประเทศไทย ในวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2558 วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2558 และวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2558

(6) นำข้อมูลที่ได้นำมาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ตรวจสอบพิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร

(7) นำข้อมูลที่ได้นำมาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย และวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

3.2 สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

(1) ติดต่อ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ตั้งอยู่ที่ ถนนสามเสน เขตดุสิต เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะเอกสารชั้นต้นทางประวัติศาสตร์

(2) ติดต่อเจ้าหน้าที่สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ในการส่งใบคำร้องขอเก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมนัดวัน เวลาในการเข้าเก็บข้อมูล

- (3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมายกับเจ้าหน้าที่สำนักหอสมุดแห่งชาติ
- (4) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2558 ถึงวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2558
- (5) เข้าร่วมการเสวนาทางวิชาการเรื่อง “คุณค่าหนังสือกรรมศิลปากร” จัดโดย สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร โครงการพัฒนาหอสมุดแห่งชาติเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิต ประจำปี 2558” ในวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ. 2558 ณ ห้องประชุมใหญ่ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร
- (6) นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญ ด้านประวัติศาสตร์ตรวจสอบพิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร
- (7) นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย และวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

3.3 สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

- (1) ติดต่อ สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ตั้งอยู่ที่ ถนนหน้าพระธาตุ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โทร. 02-224-2050 โทรสาร. 02-224-4702 เว็บไซต์ www.finearts.go.th เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะหลักฐานและเอกสารชิ้นต้นทางประวัติศาสตร์
- (2) ติดต่อเจ้าหน้าที่สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ในการส่งใบคำร้องขอเก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมนัดวัน เวลา ในการเข้าเก็บข้อมูล
- (3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมายกับเจ้าหน้าที่สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
- (4) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2558 ถึงวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2558
- (5) นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ตรวจสอบพิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร
- (6) นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษา ของสตรีไทย และวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

3.4 สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี (มิวเซียมสยาม)

(1) ติดต่อ สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี (มิวเซียมสยาม) ตั้งอยู่ เลขที่ 4 ถนนสนามไชย แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โทร. 02-225-2777 โทรสาร. 02-225-2775 เว็บไซต์ www.museumsiam.org และ [facebook.com/museumsiamfan](https://www.facebook.com/museumsiamfan) เพื่อขอ ความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ และเข้าร่วมกิจกรรมส่งเสริมความรู้ ด้านประวัติศาสตร์

(2) ติดต่อเจ้าหน้าที่สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม) ในการส่งใบคำร้องขอ เก็บข้อมูลและหนังสือชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูล พร้อมนัดวัน เวลาในการเข้าเก็บข้อมูล

(3) เตรียมแบบบันทึกข้อมูลให้พร้อมที่จะเก็บข้อมูลตามวัน และเวลาที่ได้นัดหมายกับเจ้าหน้าที่ สำนักสถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม)

(4) อธิบายให้เจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้อง ณ สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม) เข้าใจ ถึงวัตถุประสงค์ในการเก็บข้อมูลและประโยชน์จากการทำวิจัยเรื่องแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อ การพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

(5) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เข้าเก็บรวบรวมข้อมูล และเข้าร่วมกิจกรรม เสริมสร้างความรู้ด้านประวัติศาสตร์ ณ สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (มิวเซียมสยาม) ระหว่างวันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2558 ถึง วันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2558

(6) นำข้อมูลที่ได้นำมาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล แล้วจึงนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ตรวจ พิจารณาตามเกณฑ์และวิธีการประเมินค่าเอกสาร

(7) นำข้อมูลที่ได้นำมาศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย และ วิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

4. การสัมภาษณ์

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกใช้การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ รวมถึงการสนทนากลุ่มเพื่อรวบรวม ข้อมูลบริบทสังคมและวัฒนธรรม รวมไปถึงการรวบรวมข้อมูลการจัดการศึกษาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ในส่วนของการสนทนากลุ่มผู้วิจัยได้จัดการสนทนากลุ่มเรื่อง “รูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีไทย กรณีศึกษาบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ขึ้น ณ ห้อง 704 ชั้น 7 อาคารพระมิ่งขวัญการศึกษาไทย คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2557 เวลา 11.00 – 17.00 น. มีผู้เข้าร่วมการสนทนา ได้แก่ ศาสตราจารย์ ดร.รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล อาจารย์ ดร.สาระ มีผลกิจ ผู้เชี่ยวชาญ ด้านประวัติศาสตร์ และผู้สนใจด้านประวัติศาสตร์ในนาม “กลุ่มเวียงวังและคลังประวัติศาสตร์” จำนวน 50 คน

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยเรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย สามารถสรุปผลการวิจัยได้เป็นหัวข้อดังต่อไปนี้

บริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย

คำว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ที่ใช้เป็นกรณีศึกษาของวิทยานิพนธ์ที่จะทำต่อไปนั้น มีความหมายแตกต่าง กับคำว่า ยูนิเวอร์ซิตี ในปัจจุบัน กิจการวิทยาการขั้นสูงนี้มีมาหลายพันปีในรูปแบบที่ต่างกันหากมองรูปแบบที่มีในอดีตถึงปัจจุบัน จะทำให้เห็นเหตุปัจจัยแนวทางได้ดังนี้ คำว่า ยูนิเวอร์ซิตี (University) มาจากภาษาละติน Universitas ซึ่งต้นตอหมายถึงชุมชน หรือองค์การ หากใช้ในความหมายในปัจจุบัน ซึ่งหมายถึง สถาบันการศึกษา จะต้องมียุคประกอบ เช่น Universitas magistrorum et scholarium ในความหมายดั้งเดิมนั้นมหาวิทยาลัยเป็นชุมชนซึ่งมีครูกับศิษย์ โดยมีการถ่ายทอดวิชา นับตั้งแต่สมัยโบราณมาเป็นเวลาได้๓-๔พันปีมาแล้วมนุษย์อาศัยความสามารถที่จะคิดสร้างความเชื่อมั่นเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ ในรูปแบบและวิธีการต่าง ๆ โดยเชื่อถือเป็นความจริงที่สามารถยึดมั่นได้ ถึงกับเรียกว่า ศัจธรรม เกิดเป็นศาสนาต่าง ๆ ความรู้ความเชื่อเหล่านี้ถูกจดไว้เป็นคำภีร์ แหล่งที่มีคำภีร์จึงเป็น แหล่งความรู้ ในสมัยที่กรีกรุ่งเรืองได้มีโรงเรียนที่มีปรมาจารย์ เช่น Plato และ Galen ตำราหรือคำภีร์ของปรมาจารย์เหล่านี้จึงเป็นแหล่งความรู้ที่เล่าเรียนสืบต่อกันมาอีกหลายพันปี กิจการวิทยาการซึ่ง ได้มีบางคนเรียกว่า สำนักคำภีร์ หรือ College of Dogma มหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในโลกมีลักษณะแบบนี้เป็นส่วนใหญ่ มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปบ้าง ทำให้แตกต่างในลักษณะปลีกย่อย จนกระทั่งระยะ ๑๐๐ปีมา นี้เอง รูปแบบได้เปลี่ยนแปลงไป University หรือ มหาวิทยาลัยเป็นแหล่งวิทยาการที่รวม หรือการรวมกลุ่มของผู้สนใจวิชาการ หรือนักคิด หรือผู้ที่มีความรู้เพื่อร่วมกันพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็นถกเถียงปัญหาซึ่งเป็นการบุกเบิกความคิดให้กว้างออกไป อาจมีการบุกเบิกแสวงหาวิชาการเข้าไปปนอยู่ด้วย โดยมักเป็นการสอนในเชิงปฏิบัติที่จะเอาวิชาการไปใช้ในกิจการต่าง ๆ ในรูปแบบผสมผสาน(จรัส สุวรรณเวลา, ๒๕๓๐)

คำว่า “วิทยาลัย” หากแปลตรง ๆ คงหมายถึงที่อยู่ของความรู้ (วิทย อาลัย) เมื่อเติม “มหา” เข้าไปข้างหน้าจึงเป็นที่อยู่ของความรู้ที่ใหญ่ ๆ ดังนั้นคำว่า มหาวิทยาลัย ในปัจจุบันจึงหมายถึงกิจการของมหาวิทยาลัย หรือสถาบันอุดมศึกษาที่บูรณาการกิจการทั้ง การค้นคว้าบุกเบิกวิชาการ การใช้วิชาการให้เป็นประโยชน์ และการผลิตนักวิชาการ ในลักษณะที่เสริมซึ่งกันและกัน ในบางมหาวิทยาลัยได้มีการผลิตนักวิชาการเป็นบุคคลที่มีวิถีชีวิตเป็นพิเศษแตกต่างออกไปจากคนทั่วไป บางรูปแบบเป็นการสร้าง elite มีบทบาทในการขึ้นนำสังคม ดังนั้นการบูรณาการที่มีการผสมผสานกิจการด้านต่าง ๆ จำเป็นต้องมีการจัดการที่ดีพอ เพื่อรักษาผลประโยชน์ และการให้ผลประโยชน์ต้องเป็นไป

โดยยูติธรรม จึงต้องมีการสร้างวัฒนธรรมวิชาการ ที่มีความเชื่อหรือความเข้าใจตรงกัน มิฉะนั้นกิจการต่าง ๆ จะกลายเป็นข้อขัดแย้ง (จรัส สุวรรณเวลา, 2530)

จากกรณีดังกล่าว มหาวิทยาลัยบางแห่งในโลกได้ปรับบทบาทของตนเองไปอีกขั้นหนึ่งที่สามารถ จะหาความรู้ และมีความเจริญพัฒนาในด้านสติ ความคิด อย่างกว้างขวาง จนสามารถนำมาสังเคราะห์ให้เห็นแนวโน้มในอนาคต ตลอดจนมีแนวคิดที่สมบูรณ์รวมไปจนถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ สามารถชี้นำสังคมไปในทางที่ถูกที่ควร มหาวิทยาลัยเหล่านี้มีบทบาทในการชี้นำสังคมแต่ละแห่ง ชี้นำแนวทางของประเทศ หรือของโลกด้วยซ้ำ เช่น มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สแตนฟอร์ด และทีเอชดี เป็นต้น ทั้งนี้เพราะการเจริญของศาสตร์ต่าง ๆ ไม่สามารถเจริญไปได้เดี่ยว ๆ ศาสตร์ที่เป็นเทคโนโลยีจำเป็นต้องอาศัยศาสตร์ทางด้านสังคมเข้ามาประกอบ จึงจะใช้ประโยชน์ได้ดี และจำเป็นต้องมีแนวคิดในเชิงของเป้าหมาย คุณค่าความเป็นมนุษย์ และศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ เข้ามาประกอบจึงสามารถจะใช้ความรู้ และวิทยาการให้ได้เหมาะสมที่สุด ทำให้การบุกเบิกตรงตามวัตถุประสงค์ของมนุษย์มุ่งออกไปสู่อุณหาคัดได้ สภาพของมหาวิทยาลัยจึงมีองค์ประกอบทั้งทางกว้างทางลึก มีผู้มีปัญญา และมีสติอยู่ด้วยกัน ในการสร้างนักวิชาการชั้นสูงที่ต้องมีวิจารณ์ญาณ และปัญญา ประกอบกับมีสติ และจริยธรรม คุณธรรมที่จะกำกับการใช้วิชาการให้เป็นคุณประโยชน์นั้น ต้องผลิต คนที่มีวิถีชีวิตในลักษณะของบัณฑิต การศึกษาจะต้องเป็นการศึกษาที่มีผลต่อคนในทุกด้านที่ต้องปรับเข้าสู่วิถีชีวิตใหม่ การให้แต่ความรู้หรือกระบวนการหาความรู้ย่อมไม่เพียงพอ ต้องปรับจิตใจด้วย กล่าวโดยสรุปได้ว่า มหาวิทยาลัยต้องผสมผสานกระบวนการขั้นตอนต่าง ๆ ของความรู้ ทั้งสามขั้นตอนดังได้กล่าวมาแล้ว และผสมผสานวิถีชีวิตซึ่งมีมนุษยธรรม คุณธรรม และคุณลักษณะอื่น ๆ เข้าไปด้วยอย่างแนบแน่น จึงจะสามารถบรรลุเป้าหมายอันพึงประสงค์ได้ (จรัส สุวรรณเวลา, 2530)

ความหมายของมหาวิทยาลัยซึ่งจัดว่าเป็น กิจการวิทยาการระดับสูง นั้นแตกต่างไปจากสถาบันการศึกษาระดับอื่น ๆ โดยทั่วไป และมีลักษณะเด่นอยู่ 2 - 3 ประการในด้านการสอนมหาวิทยาลัยแตกต่างไปจากสถาบันระดับมัธยมศึกษา ดังที่ได้มีผู้ชี้ประเด็นไว้อย่างชัดเจนว่า มัธยมศึกษารับผิดชอบการสอนเพื่อให้นักเรียนได้รับความรู้ ในขณะที่มหาวิทยาลัย หรืออุดมศึกษาทำหน้าที่เสริมสร้างให้ผู้เรียนมีความสามารถในการเรียนรู้เป็นสำคัญ ลักษณะที่เด่นชัดอีกอย่างของมหาวิทยาลัย คือ การแสวงหาความเป็นเลิศทางวิชาการ ซึ่งย่อมจะก่อให้เกิดความเจริญเติบโตแห่งองค์ความรู้ยิ่งขึ้นและนำประโยชน์สู่สังคมโดยรวม ความเป็นเลิศทางวิชาการเป็นสิ่งที่มหาวิทยาลัยจะต้องรับผิดชอบแสวงหา อย่างไรก็ตามหากมหาวิทยาลัยมุ่งแสวงหาความเป็นเลิศทางวิชาการด้านทฤษฎีแต่เพียงอย่างเดียว ความเป็นเลิศทางวิชาการอาจไม่เป็นประโยชน์เท่าที่ควร ด้วยเหตุนี้มหาวิทยาลัยน่าจะมี ความหมายต่อสังคมมนุษย์มากกว่าเป็นสถาบันที่เตรียมคนที่มีคุณภาพสูงสำหรับสังคม และเป็นเพียงขุมทางปัญญาของสังคม

โดยที่อุดมศึกษาเป็นสถาบันสังคม อุบัติขึ้นได้ก็เพราะสังคมต้องการสถาบันเช่นนี้ และได้
 อุปถัมภ์เจือจุนให้เจริญมั่นคง ในอดีตในหลายประเทศผู้สนใจใฝ่รู้เรื่องธรรมชาติ จึงมีนักคิดค้นหา
 ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ในธรรมชาติและเมื่อรู้แล้วก็นำมาประยุกต์ใช้ให้เป็น
 ประโยชน์ต่อมนุษย์ และสังคม มีผู้สนใจเรียนรู้วิชาการและวิชาชีพเหล่านี้ จึงเป็นกำเนิดของ
 มหาวิทยาลัย และเมื่อมีความต้องการเรียนรู้มากขึ้น แต่สมอง มีความถนัด และประสบการณ์ของผู้
 ประสงค์จะเรียนรู้มีความแตกต่างกัน จึงเกิดมีสถาบันอุดมศึกษาหลาย ๆ ประเภท เช่น มหาวิทยาลัย
 ซึ่งเน้นหนักในการวิจัยหาความรู้ใหม่ และการสอนวิทยาลัยซึ่งมุ่งถ่ายทอดวิชาชีพ และสถาบัน
 เทคโนโลยีซึ่งมุ่งวิเคราะห์วิจัยในกลุ่มสาขาซึ่งสัมพันธ์กันใกล้ชิด และสอนถ่ายทอดวิชาชีพนั้น ๆ
 ออกไป สถาบันอุดมศึกษา และ มหาวิทยาลัยถือเป็น กิจกรรมวิทยาการขั้นสูง ซึ่งแตกต่างจาก
 ประถมศึกษา และมัธยมศึกษา เพราะประถมและมัศึกษามุ่งเน้นการสืบทอดวัฒนธรรม และความรู้
 ซึ่งสะสมมาในอดีตแต่อุดมศึกษามุ่งมองอนาคต ดังนั้น บทบาทหลักต่อสังคม จึงไม่เพียงแค่สนองตอบ
 ต่อสังคมเท่านั้น จะต้องชี้แนะ และเตือนสติสังคมด้วย (วิจิตร ศรีสอ้าน, 2528)

กิจกรรมวิทยาการศึกษาระดับสูง มีหน้าที่และบทบาทสำคัญในการผลิตคนระดับกลางและ
 ระดับสูง วิจัยค้นคว้า สร้างและพัฒนาองค์ความรู้ บริการวิชาการแก่สังคม และทำนุบำรุง
 ศิลปวัฒนธรรม ทำให้สถาบันวิทยาการศึกษาระดับสูง มหาวิทยาลัย และสถาบันอุดมศึกษาเป็น
 ส่วนประกอบสำคัญของสังคมหรือประเทศชาติ มีบทบาทหน้าที่พัฒนาความเจริญทางความคิด เป็น
 แหล่งวิชาการ บุกเบิกหาความรู้ใหม่ วิจัยสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประเทศชาติเพื่อใช้ในการพัฒนา ช่วย
 ให้เกิดความเข้าใจในสังคม วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ ทำให้สามารถเลือกทางแก้ปัญหาได้ถูกต้อง
 และวางนโยบายที่ดีอันจะนำไปสู่การปฏิบัติที่เป็นผลดีต่อส่วนรวม เป็นที่พึ่งทางวิชาการ ให้บริการ
 ฝึกอบรมและการศึกษาต่อเนื่อง อีกทั้งยังต้องทำหน้าที่อีกสองประการ คือ ชี้แนะเตือนสติสังคม และ
 ทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของสังคมโดยรวมด้วย มหาวิทยาลัยมีหน้าที่หลัก 4 ประการ คือ 1. เป็น
 สถาบันวิชาการและสถาบันวิชาชีพ (academic and professional institution) 2. เป็นสถาบันวิจัย
 (research institution) เพื่อชวนขวนหาความรู้ใหม่ ความคิดใหม่ 3. เป็นสถาบันบริการวิชาการแก่
 สังคม (service institution) โดยถ่ายทอดความรู้ใหม่ที่ได้มาแก่ประชาชน 4. เป็นสถาบันทาง
 วัฒนธรรม (culture institution) ดำรงรักษาวัฒนธรรมและค่านิยมของสังคม โดยที่มหาวิทยาลัยต้อง
 สร้างปรัชญาของตนเอง และลักษณะเฉพาะตามปรัชญา (เกษม วัฒนชัย, 2539 และจรัส สุวรรณเวลา
 , 2530)

หน้าที่ของมหาวิทยาลัย มีภาพสรุปของมหาวิทยาลัยซึ่งกำเนิดจากมติขององค์การทางการศึกษาและวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ซึ่งมีผลสะท้อนให้ปรากฏในพระราชบัญญัติของมหาวิทยาลัยไทยบางแห่งว่า มหาวิทยาลัยมีหน้าที่หลักอยู่ 4 ประการคือ การประสิทธิ์ประสาทวิทยากร การวิจัย การบริการชุมชน และการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม กิจกรรมทั้ง 4 ด้านนี้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่มีการประสิทธิ์ประสาทวิทยากรที่มีคุณค่า หากไม่ได้หมายถึงการถ่ายทอดวิทยากรที่มีพื้นฐานจากการวิจัยด้วยจุดมุ่งหมายที่เห็นประโยชน์ของชุมชนเป็นเป้าหมายปลายทาง และเป็นส่วนหนึ่งของการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม ฉะนั้นเมื่อพิจารณาถึงหลักสูตรอันเอื้ออำนวยต่อการสนองตอบต่อปัญหาของชุมชนเช่นนี้ จึงไม่ควรจำกัดแต่เพียงหน้าที่ 2 ใน 4 ด้านของมหาวิทยาลัย คือ ในด้านวิทยากร และด้านการบริการชุมชนเท่านั้นเพราะแท้จริงแล้วย่อมมีความสัมพันธ์อย่างแยกออกไม่ได้กับหน้าที่อื่น ๆ ของสถาบันอุดมศึกษา (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2541)

ทัศนวิสัยทางประวัติศาสตร์ ไม่มีสังคมอารยะใด ๆ ในประวัติศาสตร์ที่ขาดการอุดมศึกษา ทั้งนี้ย่อมหมายถึง สังคมไทยในอดีตด้วย การอุดมศึกษาถ่ายทอด “ความชำนาญ” ชั้นสูง ทั้ง “ความชำนาญ” ในแง่ของการคิดและแง่ของการปฏิบัติ ทั้งในแง่ของการสร้างสรรค์ หรือความงามใหม่ และการทำซ้ำความคิดเก่า และความงามเก่า หากท้าวในโบราณสมัย การอุดมศึกษาถูกฝากไว้กับกลุ่มตระกูลบ้าง ชุมชนขนาดเล็กบ้าง องค์การศาสนาบ้าง ราชสำนักบ้าง ฯลฯ เท่านั้น ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่าวิทยากรระดับสูง หรือ อุดมศึกษานั้น มีมาแต่โบราณกาล แต่สถาบันอุดมศึกษาอาจเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาภายหลัง โดยรับเอาแบบอย่างมาจากภายนอก การอุดมศึกษา หรือ วิทยากรศึกษาระดับสูงในอดีตสมัยจึงถูกจัดขึ้นเพื่อตอบสนองปัญหาของหน่วยเล็ก ๆ ในสังคม ซึ่งเป็นผู้จัดหลักสูตร จึงมีความคล่องตัวทั้งในด้านการปรับให้เข้ากับเอกบุคคคล ซึ่งเป็นนักศึกษา และกับความเปลี่ยนแปลงซึ่งเกิดขึ้นแก่ปัญหาที่เผชิญผู้จัดการศึกษาและนักศึกษาร่วมกัน กล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือ การอุดมศึกษาในสมัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชุมชน ไม่มีความแปลกแยกระหว่างชุมชนและวิทยากรศึกษาระดับสูงตลอดจนไม่มีปัญหาเรื่องการบรรลุถึงสหวิทยาการในการศึกษา เพราะวิทยากรศึกษาระดับสูง อุดมศึกษา เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตผู้เรียนที่ดำเนินอยู่ทุกวัน โดยมีได้แยกส่วนอื่น ๆ ของชีวิตออกไปจากวิชาที่ต้องเรียนรู้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2541)

กิจการวิทยากรชั้นสูงของไทยก่อนเกิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้นมีสถานศึกษาชั้นสูงที่นับได้ว่าเป็นระดับอุดมศึกษาอยู่บ้างแล้วในประเทศไทยได้แก่ โรงเรียนมหาดเล็กหลวง ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนรูปแบบและชื่อเป็น โรงเรียนข้าราชการพลเรือน โรงเรียนโยนตรีศึกษา และราชแพทยาลัย สถานศึกษาเหล่านี้มุ่งผลิตคนที่มีความรู้ เพื่อไปใช้ในกิจการนั้น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อเป็นข้าราชการในหน่วยราชการต่าง ๆ ความจริงแล้วการศึกษานักธรรมและการเปรียญก็น่าจะนับเป็นอุดมศึกษาได้ ซึ่งทำให้เห็นได้ว่า การอุดมศึกษา หรือ กิจการ วิทยากรชั้นสูงของไทยได้มีมาแต่สมัยโบราณนานแล้ว ประเทศไทยได้มีการพัฒนาในด้านต่าง ๆ มาเป็นระยะ ๆ แม้ว่าจะมีการติดต่อกับประเทศตะวันตกมาตั้งแต่สมัย

อยุธยา แต่การรับวิทยาการเข้ามาอย่างจริงจังมาเริ่มสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา และเพิ่มขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการจัด ระบบการปกครองขยายการศึกษาจัดตั้งและปรับปรุง กิจกรรมต่าง ๆ เช่น การแพทย์และสาธารณสุข การรถไฟ การทางหลวงแผ่นดิน การไปรษณีย์โทรเลข และการชลประทาน ตลอดจนการกลาโหม และกองทัพต่าง ๆ ในการดำเนินการเรื่องนี้ ได้มีการนำ ชาวต่างชาติที่มีความรู้ เข้ามาเป็นที่ปรึกษาและสอนคนไทย รวมทั้งส่งคนไทยไปเรียนที่ต่างประเทศ (มหาวิทยาลัยของไทย ความจริงที่ไม่มีใครปฏิเสธได้คือ มหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทยนั้นเกิดขึ้นเพื่อ การผลิตคนให้ข้าราชการ เพราะเป็นความต้องการของระบบการบริหารประเทศในรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมจอมเกล้า ฯ ที่ทรงต้องการจะพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมกับประเทศทาง ตะวันตก โรงเรียนสอนวิชาชีพชั้นสูง เช่น แพทยศาสตร์ กฎหมาย ข้าราชการพลเรือน วิศวกรรม และ ครู ก็เกิดขึ้นในสมัยดังกล่าว มหาวิทยาลัยในระยะเริ่มแรกของไทยจึงเป็นการมุ่งพัฒนาอาชีพสาขาต่าง ๆ เพื่อเข้ารับราชการในกรมกองต่าง ๆ เป็นสำคัญ (กรณีการ สัจกุล, 2528 และไพฑูริย์ สีนลารัตน์, 2522)

โดยนัยดังกล่าวจึงอาจสรุปได้ว่า มหาวิทยาลัยเป็นสถาบันสังคมที่เกิดขึ้นเพื่อสนองความ ต้องการของสังคมนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ หน้าที่บทบาท ตลอดจนรูปแบบของมหาวิทยาลัย จึงมักถูกกำหนด โดยความต้องการของสังคมนั้น และโดยที่ความต้องการของ แต่ละสังคมอาจจะไม่เหมือนกัน นอกจากนั้นในสังคมเดียวกันความต้องการอาจจะเปลี่ยนไปตามกาลสมัย ปัญหาจึงมีว่า หน้าที่ บทบาท และรูปแบบของมหาวิทยาลัย ได้ปรับตัวหรือเปลี่ยนแปลงเพื่อจะทำหน้าที่สนองความ ต้องการของสังคมไทยได้ดีหรือไม่เพียงใด อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความต้องการของสังคมแต่ละสังคม อาจจะต่างกัน อันเป็นผลทำให้บทบาท หน้าที่ รูปแบบของมหาวิทยาลัย ต่างสังคมไม่เหมือนกัน แต่ก็ มีหลักที่ยอมรับอันเป็นสากลว่า มหาวิทยาลัยเป็นแหล่งรวมวิทยาการชั้นสูง เพื่อสงวนรักษาความรู้ และเอกลักษณ์แห่งวิทยาการชั้นสูงนั้นไว้แล้ว ถ้ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง มหาวิทยาลัยจึง เป็นประชาคมทางวิชาการและเป็นชุมชนทางปัญญาอันประกอบด้วยนักวิชาการแขนงต่าง ๆ ในแง่ ส่วนตัวและส่วนรวมนักวิชาการในมหาวิทยาลัยย่อมมีสิทธิและหน้าที่ในอันที่จะช่วยเหลือสนับสนุนต่อ การพิจารณากำหนดวิถีทางที่เหมาะสมแห่งสังคมของตน จึงจัดว่า บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี เป็นคำ เฉพาะการในช่วงที่แนวคิดของกิจการวิทยาการชั้นสูง คือ มหาวิทยาลัยที่แท้จริง ยังไม่เกิดเป็น รูปธรรมที่ชัดเจน ความสนใจในการจัดการศึกษาระดับสูงมีเหตุที่มาอยู่สองประการ ประการแรกมา จากความเชื่อที่ว่าทุกคนไม่ว่ามีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างไร ก็ควรจะได้รับโอกาสที่เท่า เทียมกันในการเข้าศึกษาในระดับสูงสุด ประการที่สองเป็นความต้องการที่จะได้กำลังคนที่มีคุณภาพ อันเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับกระบวนการผลิตของสังคม ด้วยเหตุผลเช่นนี้ บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีจึง เป็นสถาบันหนึ่งที่ตั้งขึ้นให้ทำหน้าที่ในการเตรียมสตรระดับสูงตามความต้องการของสังคม และใน ขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งที่สตรีได้รับโอกาสที่เท่าเทียมในการเข้าศึกษาในระดับสูงสุด เป็นแหล่งที่

ความรู้และความจริงถูกค้นพบ แสวงหา และพัฒนา โดยหน้าที่ทั้งสองประการนี้จึงมีความเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน

บริบทสังคมและวัฒนธรรม

จากการวิจัยพบว่า บริบท หรือสิ่งแวดล้อมระดับต่าง ๆ รอบตัวปัจเจกบุคคล มีอิทธิพลโดยตรงทั้งในด้านการถ่ายทอด หรือผลิตซ้ำเพื่อรักษาสิ่งเดิมเอาไว้ และการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ของสังคม ในการวิจัยนี้เพื่อให้เข้าใจถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลกำหนดสาระสำคัญของการศึกษาจึงทำการวิเคราะห์บริบทหลักที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2474 ได้แก่ บริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการศึกษา บริบทเหล่านี้ล้วนมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาของสตรีไทย ด้วยเหตุดังกล่าวจึงสามารถสรุปสาระสังเขปตามประเด็นสำคัญและตามลำดับเวลาได้ดังนี้

ด้านเศรษฐกิจ

ยุคก่อนแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2440

สภาวะเศรษฐกิจในระยะ พ.ศ. 2411 - 2440 มีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา คืออยู่ในระบบเจ้าขุนมูลนาย โดยมีระบบศักดินาเป็นเครื่องชี้ฐานะหน้าที่ ตลอดจนความรับผิดชอบของบุคคลทางสังคม โครงสร้างทางสังคมไทยสมัยนั้นแบ่งเป็น ๒ ชั้นชั้นใหญ่ๆ คือ ชั้นปกครอง ได้แก่ กษัตริย์และขุนนาง กับชนชั้นถูกปกครอง ได้แก่ ไพร่และทาส โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขและเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ โดยใช้อำนาจหน้าที่ที่ได้มาโดยชอบธรรม ยึดหลักทศพิธราชธรรมในการปกครอง และพระองค์จะต้องบำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรืองสืบไป ส่วนขุนนางก็เป็นกำลังสำคัญในการปกครองเพราะเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายงานให้ทำเพื่อเป็นการแบ่งเบาภาระของพระมหากษัตริย์ในสังคมไทย ถือว่าไพร่จะต้องสังกัดเจ้าขุนมูลนายและเข้ารับราชการ มีหน้าที่เข้าเวรประจำการเพื่อทำงานต่าง ๆ ให้รัฐบาล สภาพสังคมและความเป็นอยู่ของประชาชนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นแบบเรียบง่าย ทั้งนี้เป็นเพราะความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ระบบเศรษฐกิจในช่วงนี้เศรษฐกิจเป็นไปเพื่อยังชีพ ระบบเงินตรายังไม่เข้ามามีอิทธิพลต่อสังคม ประกอบกับสังคมมีลักษณะแบบอุปถัมภ์ จึงมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จากสภาพความมั่นคงทางการเมือง และความอุดมสมบูรณ์ทางด้านเศรษฐกิจ ส่งผลให้สังคมมีความสุข ชายมีหน้าที่เล่าเรียนวิชาเพื่อเติบโตใหญ่จะได้เป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัว สตรีมีหน้าที่อยู่บ้านและปรนนิบัติผู้ใหญ่ในบ้าน รวมทั้งสามีของตน นอกจากนี้ยังต้องทำงานอาชีพที่เป็นทั้งงานหนักและเบา ตั้งแต่ทำไร่และทอผ้าเป็นต้น ซึ่งสภาพดังกล่าวพบในสตรีสามัญชนเท่านั้น ต่อมาสภาวะเศรษฐกิจเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก เดิมทีการค้าขายระหว่างไทยกับต่างประเทศมีลักษณะปิด ชาวต่างประเทศจะซื้อกับเอกชนไม่ได้ จะต้องทำกับรัฐบาลโดยตรงสินค้าที่จะซื้อขายนั้นต้องได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลก่อน จนกระทั่งใน พ.ศ. 2398 รัฐบาลจำเป็นต้องลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริง กับอังกฤษและชาติอื่นๆ ในเวลาต่อมา

สนธิสัญญาดังกล่าวนอกจากทำให้ไทยเปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบยังชีพมาเป็นเศรษฐกิจแบบการค้าแล้ว ยังมีส่วนทำให้ไทยต้องเปิดประเทศเป็นผลให้รัฐบาลไทยต้องเลิกผูกขาดสินค้ากับชาวต่างประเทศ และมีสิทธิซื้อขายสินค้ากับเอกชนได้อย่างเสรี และมีสิทธิส่งสินค้ามาขายเกือบทุกประเภท โดยเสียภาษีขาเข้าเพียงร้อยละสามทำให้ไทยต้องเสียรายได้ปีละมาก ๆ และยิ่งในช่วงนี้จำเป็นต้องใช้เงินในการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ ดังนั้นงบประมาณที่หน่วยงานต่าง ๆ เคยได้รับจึงต้องลดลงตามความจำเป็น ซึ่งในหน่วยงานทหารจะได้รับงบประมาณมากกว่าหน่วยงานอื่น ทั้งนี้เพื่อความมั่นคงของประเทศและหน่วยงานที่ได้รับงบประมาณน้อยที่สุด คือ กระทรวงศึกษาธิการ

จากการวิเคราะห์สรุปได้ว่า ความสัมพันธ์ในโครงสร้างแบบแนวราบ และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน เป็นปัจจัยที่ทำให้ระบบเศรษฐกิจของชุมชนอยู่ในลักษณะพึ่งตนเองและมุ่งตอบสนองความต้องการเพื่อการยังชีพของชุมชนเป็นหลัก ชุมชนสามารถกำหนดการผลิตตามบริบทของตนเอง คือ สอดคล้องกับความต้องการ และปัจจัยการผลิตในชุมชนทั้งแรงงาน วัตถุดิบ ความรู้ และเทคโนโลยีของตนเอง เป็นรูปแบบการผลิตที่อาศัยธรรมชาติเป็นตัวกำหนดที่สำคัญ เช่น ผลิต และเก็บเกี่ยวตามฤดูกาล และตามเงื่อนไขอื่น ๆ ของธรรมชาติ หรือระบบนิเวศ รูปแบบการผลิตดังกล่าวมีผลให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจมีลักษณะพอเพียงแก่การบริโภค นอกจากนี้สมาชิกของชุมชนยังมีกิจกรรมอื่น ๆ เช่น การถนอมอาหาร เป็นการจัดการด้านอาหารให้สามารถเก็บไว้บริโภคได้ตลอดทั้งปี การทอผ้า และการออกแบบประดิษฐ์เครื่องใช้ต่าง ๆ ได้แก่ เครื่องทอผ้า กระต่ายขูดมะพร้าว ฯลฯ อันแสดงออกถึงภูมิปัญญาด้านเทคโนโลยี และศิลปะของชุมชน นอกจากนี้สตรีในยุคนี้นี้ยังมีเวลาในการไปวัด เพื่อฟังเทศน์ ฟังธรรม เยี่ยมเยียนญาติมิตร ตลอดจนร่วมกิจกรรมของชุมชนในงานบุญ งานประเพณี งานพัฒนาต่าง ๆ กิจกรรมของสตรีในบริบทด้านเศรษฐกิจยุคนี้เอื้อต่อการศึกษาแบบแนวราบ และมีระดับการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันสูงมาก เพราะมีการร่วมมือ พบปะสังสรรค์ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างสมาชิกของชุมชนอย่างต่อเนื่อง เช่น การลงแขกปักดำนา เกี่ยวข้าว เลี้ยงควาย การจัดการน้ำเพื่อการผลิต เป็นต้น รวมถึงการเรียนรู้ในกิจกรรมการบริโภคด้วย

อีกนัยหนึ่ง คือ เศรษฐกิจของกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นเน้นบริโภคสิ่งที่ผลิตหรือหาได้ตามธรรมชาติในท้องถิ่น แม้จะมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่แตกต่างกันระหว่างชุมชนอยู่ด้วย แต่เป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของมากกว่าการซื้อขายโดยอาศัยเงินตรา การบริโภคของชุมชนจะถูกกำหนดด้วยทรัพยากรในท้องถิ่น และการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนอื่น ซึ่งมีวัฒนธรรมแบบเดียวกัน หรือไม่แตกต่างกันนัก เงื่อนไขการคมนาคมที่ยากลำบากมีผลให้อิทธิพลภายนอก โดยเฉพาะจากเมืองมีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริโภคของชุมชนน้อย นอกจากนี้ค่านิยมจาก ศาสนธรรมที่สอนให้บริโภคพออยู่พอกิน เน้นการให้ทาน และแบ่งปันก็มีอิทธิพลต่อการบริโภคแบบพอเพียงชีพ การบริโภคในรูปแบบดังกล่าวนี้ เป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดรูปแบบการผลิตที่กล่าวมา ไม่ให้ทำลายธรรมชาติ และ

เปิดโอกาสให้ธรรมชาติได้ฟื้นฟู ไม่เสียสมดุลจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์ ทรัพยากรธรรมชาติ จึงอุดมสมบูรณ์เป็นหลักประกันความมั่นคงทางกายภาพของชุมชน

ในขณะเดียวกัน หากมีส่วนเกินจากการบริโภคก็จะกระจายโดยเน้นไปที่การแบ่งปันญาติ มิตร ให้ทาน หรือทำบุญตามค่านิยมทางศาสนา และการชำระเป็นภาษี ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ แก่รัฐ เจ้านาย ผู้อุปถัมภ์ เป็นต้น การจัดการกับส่วนเกินในลักษณะนี้ ทำให้ส่วนเกิดไม่เกิดมูลค่า ที่จะก่อให้เกิดการสะสมทุน เพราะเป็นการกระจายออกโดยไม่ก่อมูลค่าทางเศรษฐกิจ แต่นับเป็นปัจจัยที่ ส่งเสริมความสัมพันธ์เชิงสังคม โดยเฉพาะการมีน้ำใจช่วยเหลือกันในชุมชน ระบบเศรษฐกิจในช่วงต้น กรุงรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่ดังที่กล่าวมา เกิดขึ้นจากการที่ชุมชนเป็นเจ้าของ หรือมีอำนาจ มีสิทธิ์ในการใช้ และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อตอบสนองความต้องการทางเศรษฐกิจของตนเองได้ ในชุมชนไทยสมัยเดิมนั้น ที่ดินทำกินมี 2 ส่วน คือ ส่วนหนึ่งอยู่ภายใต้ระบบศักดินา อีกส่วนหนึ่งเกิดจากการบุกเบิกจับจองของราษฎรที่เข้าไปตั้งชุมชนใหม่ ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ห่างไกลจากส่วนกลาง ในกรณีหลัง ชุมชนจะมีอำนาจจัดสรรทรัพยากรได้มากกว่ากรณีแรก โดยชุมชนจะกำหนดพื้นที่ทำนาร่วมกันของ ชุมชนไม่มีระบบพื้นที่ส่วนบุคคล เพราะการทำนาต้องอาศัยความร่วมมือของทุกคน หน่วยงานผลิตจึง เป็นระดับหมู่บ้าน มีใช้หน่วยของครัวเรือน ระบบการจัดการที่ชุมชนมีอำนาจกำหนดนี้ทำให้ทรัพยากร ต่าง ๆ ได้รับการใช้ และอนุรักษ์รักษาไว้ได้อย่างอุดมสมบูรณ์ โดยผ่านการกำกับดูแล และจัดการทาง วัฒนธรรม

ยุคแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่พ.ศ. 2441 - 2474

ในช่วงที่สองเป็นยุคแผนการศึกษาฉบับแรก (พ.ศ. 2441 - 2474) อยู่ในช่วงรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411 - 2453) ใน พ.ศ. 2441 เป็นระยะ เริ่มแรกของการอุดมศึกษาไทย และในปีนี้รัฐบาลได้ประกาศใช้โครงการการศึกษาขึ้นซึ่งเป็นแผนการ ศึกษาแห่งชาติฉบับแรกของประเทศไทย โดยให้ความสำคัญของการศึกษาสตรีไว้ในภาคหนึ่งด้วย ต่อมาในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453 - 2468) โปรดเกล้าสถาปนาฯ “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” เป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทยที่มีระดับการ เรียนชั้นปริญญาตรี ถือได้ว่าเป็นก้าวแรกของสตรีที่มีบทบาทอย่างชัดเจนในการอุดมศึกษาของไทย

สภาวะเศรษฐกิจไทยในช่วง พ.ศ. 2441 - 2463 ก่อนข้างดึกกล่าวคือชนชั้นปกครองและ พ่อค้าชาวจีนเป็นผู้นำทางเศรษฐกิจ มีการขยายตัวทางการค้า ทำให้มีการลงทุนมากมายทั้งนายทุนจีน และนายทุนยุโรป ทำให้เกิดเศรษฐกิจเงินตรา มีการจ้างแรงงานโดยได้รับค่าตอบแทน เจ้าหน้าที่และ ข้าราชการมีเงินเดือนประจำ ซึ่งแต่เดิมได้รับเพียงเบี้ยหวัดและใช้วิธีอาศัยผลประโยชน์จากระบบกิน เมืองหรือเหมาเมือง หรือใช้ประโยชน์จากแรงงานไพร่ และทาส และผลจากการยกเลิกระบบไพร่ทำ ให้ชายฉกรรจ์เหล่านั้นประกอบกิจกรรมที่มีผลผลิตในทางเศรษฐกิจ และการส่งเสริมให้ชาวจีนอพยพ

เข้ามาในประเทศไทย เพื่อให้ชาวจีนเป็นแขนขาในการเพิ่มรายได้ให้กับตัวเองซึ่งเป็นชนชั้นปกครอง ดังนั้นในยุคนี้ผู้มีฐานะได้แก่ ชนชั้นปกครอง พ่อค้าชาวจีน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับบุคคลเหล่านี้ และด้วยเหตุผลที่สภาพภูมิประเทศของประเทศไทยในสมัยนั้นมีความอุดมสมบูรณ์ มีการส่งออกข้าวไปขายประเทศจีนและประเทศอื่น ๆ

ต่อมาในช่วง พ.ศ. 2463 - 2468 ช่วง 6 ปี สุดท้ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสภาวะเศรษฐกิจในช่วงนี้เป็นช่วงที่อยู่ในภาวะตกต่ำอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนจนกระทั่ง พ.ศ. 2475 เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย

ด้านสังคม

ยุคก่อนแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2440

อิทธิพลของชาวต่างประเทศในระยะ พ.ศ. 2411 - 2440 อิทธิพลของชาวต่างประเทศเริ่มเข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรตุเกสเป็นชาติแรกที่เริ่มเข้ามาค้าขายตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๔๓ ต่อมาได้รับอนุญาตให้สร้างโบสถ์เพื่อทำกิจกรรมทางศาสนาได้ วิชาความรู้ที่ได้รับจากชาวต่างประเทศอย่างเช่น วิชาหล่อและใช้ปืนไฟ การก่อสร้าง การประปา ตำรายาฝรั่งเศษ ภาษาเขมร ภาษาบาลีและสันสกฤต เป็นต้น จนกระทั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นชาวต่างประเทศได้เริ่มเข้ามาอีกครั้งหนึ่งตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้นมา หลังจากชะงักไปในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2371 มิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียน ได้เข้าสอนศาสนาให้แก่คนจีน ส่วนคนไทยเป็นเพียงช่วยรักษาพยาบาลอย่างเดียว ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่โปรดการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีมากนัก แต่ทรงเลือกรับสิ่งที่มีประโยชน์แก่รัฐแต่ไม่ได้ทรงก้าวเข้ามาศึกษาวิทยาการตะวันตกด้วยพระองค์เอง และก็ไม่ได้ขัดขวางการเผยแพร่ของมิชชันนารี ดังปรากฏในกระแสรับสั่งของพระองค์ขณะใกล้สวรรคตว่า

...การศึกษสงครามทั้งญวนและพม่าเห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวก
ฝรั่งให้ระวังให้ต้อย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียน
เอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว...

ในสมัยนั้นวิทยาการตะวันตกที่ได้รับจากมิชชันนารีได้แก่ ความรู้วิทยาศาสตร์ และข่าวสารต่างประ เทศ เช่น การแพทย์ สรีรวิทยา ดาราศาสตร์ จันทรุปราคา แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวชาวต่างประเทศที่เข้ามาเจริญพระราชไมตรี ติดต่อกับค้าขายและเผยแพร่คริสต์ศาสนา คือ ฝรั่งชาติฝรั่งเศสและอังกฤษ สองชาตินี้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาแต่ก็นำเอาเหตุผลทางการเมืองคือการล่าเมืองขึ้นมาด้วย ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช กระแสข่าวการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ตั้งของพวกบาทหลวงที่เข้าไปมีอิทธิพลในประเทศญวนและ

เขมร จันฉนวนและเขมรต้องตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส เหตุการณ์ทั้งหลายได้สอนให้ไทยตระหนักถึงภัยที่จะเกิดแก่ประเทศได้เป็นอย่างดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงวางวิเทโศบายทรงให้ความเชื่อถือและเคารพสิทธิของบุคคลในการนับถือศาสนา และเมื่อฝรั่งเศสต้องการจะเผยแพร่ศาสนาคริสต์ พระองค์กลับทรงให้ความช่วยเหลือและให้ความสะดวก ด้วยทรงเข้าพระทัยในระหว่างทรงผนวช โดยได้ศึกษาและสอบถามถึงเรื่องศาสนาของชาวต่างชาติ ทำให้ทรงพิจารณาและต้องการดัดแปลงวิธีสอนพุทธศาสนาด้วยใช้วิธีการแบบฝรั่ง คือเทศน์ด้วยภาษาไทยที่พลเมืองเข้าใจง่ายๆ แทนภาษาบาลี ประเทศไทยจึงรอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของชาวต่างประเทศ

ยุคแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 - 2474

ในช่วง พ.ศ. 2441 - 2474 อิทธิพลของชาวต่างประเทศในช่วงยุคนี้เกิดจากการคุกคามของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างเห็นได้ชัดจนซึ่งได้แผ่เข้ามายังประเทศไทยด้วยพระมหากษัตริย์ เจ้านายและข้าราชการของไทยในช่วงเวลานั้นได้ใช้ความพยายามอย่างเต็มความสามารถด้วยความทนทุกข์ทรมาน และด้วยความเสียสละจึงสามารถรักษาเอกราชของประเทศไว้ได้ ดังจะเห็นได้จาก พ.ศ. 2427 เจ้านายและข้าราชการกลุ่มหนึ่งได้ร่วมกันกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชี้ให้เห็นถึงอันตรายที่จะเกิดขึ้นและวิธีการแก้ไข โดยมีแนวคิดที่สำคัญคือการเปลี่ยนรูปการปกครองเป็นแบบพระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ ให้เสนาบดีรับผิดชอบและมีอำนาจการปกครอง แก้ไขปัญหาสินบน เกลี้ยความสุขของประชากรให้เท่าเทียมกัน ยกเลิกขนบธรรมเนียมกฎหมายที่ล้าสมัย เปิดโอกาสให้ราษฎร ข้าราชการแสดงความคิดเห็นได้ และข้าราชการจะต้องมีความรู้ในระดับทางเลข ภาษา และหนังสือ ต้องมีความประพฤติดี และมีอายุ 20 ปีขึ้นไป จึงจะทำให้สามารถรักษาชาติบ้านเมืองไว้ได้ดังปรากฏในพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ร.ศ. 130 ว่า

...เอาคนที่มีความรู้ตั้งแต่หนังสือ เลข แลภาษาไทยขึ้นไป 1 ต้องมีชื่อเสียง

แลความประพฤติที่ดีเป็นหลักฐาน 1 แลมีอายุพัน 20 ปีขึ้นไป...

ดังนั้นการจัดการศึกษาแบบใหม่ที่เป็นระบบได้เริ่มมีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ต้องการที่จะเห็นประเทศเจริญก้าวหน้าและเพื่อความอยู่รอดจากการคุกคามของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตก ต้องอาศัยปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญคือ การศึกษา และเป็นการศึกษาแบบใหม่ที่แตกต่างจากการศึกษาตามแบบแผนประเพณีของไทยแต่เดิมมาด้วย แต่การศึกษาไม่ใช่เพียงงานเดียวที่ทรงปฏิรูป ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการปฏิรูปมากมาย และแต่ละด้านล้วนจำเป็นเร่งด่วนทั้งสิ้น อีกทั้งยังสัมพันธ์กับงานอย่างอื่นอีกด้วย ปัญหาจากการคุกคามของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตกจึงเป็นความจำเป็นที่รีบด่วน ดังนั้นจะ

ทำอย่างไรจึงจะรักษาเอกราชไว้ได้พบว่าพระองค์ต้องใช้คนที่มีความสามารถที่สุด จำนวนมากที่สุด เพื่อรักษาเอกราชนี้ งานด้านอื่นจึงลดความสำคัญลงไป ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา(พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2, 2506) ถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) ว่า

...ด้วยความรู้สึกลับัดสนย่อมนเกิดแก่พวกเราทั้งหลาย ไม่แต่เฉพาะตัวเราเอง บรรดาผู้ที่ต้องมีหน้าที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมาก อย่างเช่น กรมหมื่นดำรง... เปนผู้ที่ร้อนรนรบเร้าเราอยู่ไม่ได้ขาด...ตกลงเปนใจความว่าในเมืองเราเวลานี้ไม่ขัดสนอันใดยิ่งกว่าคน การเจริญอันใดจะเปนไปไม่ได้เร็วก็เพราะเรื่องคนนี่อย่างเดียว...

ด้านการเมือง

ยุคก่อนแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2440

ระบบการปกครองและนโยบายของรัฐในช่วง พ.ศ. 2411 - 2440 มีวิวัฒนาการมาเป็นลำดับจากสมัยสุโขทัยปกครองแบบพ่อปกครองลูกหรือบิดากับบุตร แต่สมัยอยุธยาได้เปลี่ยนเป็นระบบนายกับบ่าว และต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นรูปแบบเดียวกันกับสมัยอยุธยาจนมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย ระบบการปกครองที่เคยเป็นมาจึงได้เปลี่ยนแปลงไป การปกครองสมัยสุโขทัยนั้นประชาชนมีสิทธิเสรีภาพสมบูรณ์ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชมิได้ทรงถือพระองค์ ทรงปกครองประชาชนดุจพระองค์เป็นบิดาของบุตร กล่าวได้ว่าการปกครองสมัยนั้นเป็นประชาธิปไตยโดยแท้ การปกครองสมัยอยุธยาอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินมีมากขึ้น แทนที่จะปกครองระบบพ่อปกครองลูก กลายเป็นการปกครองแบบนายกับบ่าว โดยเฉพาะการมีไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย ตลอดจนการมีทาสทำให้อิทธิพลของพระมหากษัตริย์เพิ่มมากขึ้นการที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุด พระองค์ต้องทรงปฏิบัติตนให้เป็นทั้งสัญลักษณ์ และเอกลักษณ์ของประเทศ ทรงปกป้องคุ้มครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ทั้งในยามศึกสงครามและยามบ้านเมืองสงบ เพื่อให้ประชาชนพลเมืองมีความร่มเย็นเป็นสุข นอกจากนั้นทรงประกาศพระบรมราชโองการซึ่งดำเนินตามหลัก ธรรมะ และหลักธรรมศาสตร์ ด้วยเหตุนี้เองพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์จึงมีผลเท่ากับกฎหมาย

กล่าวได้ว่าบริบทด้านการบริหารปกครองและจัดการชุมชนในด้านต่าง ๆ ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น เป็นไปในลักษณะกลุ่มผู้นำตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นบุคคลที่คนส่วนใหญ่ยอมรับในคุณธรรมและความรู้ โดยมากจะได้แก่ พระผู้อาวุโสที่มีคุณธรรมสูง หรือหมอพื้นบ้าน โครงสร้างทางสังคมแบบแนวราบทำให้วิธีการทำงานของกลุ่มผู้นำไม่ว่าด้านการปกครองจัดระเบียบสังคม นิติบัญญัติ (การออกกฎ หรือกำหนดจารีต) ตุลาการ (การตัดสินความขัดแย้ง การละเมิดกฎ) อยู่ในลักษณะของการ

ปรึกษาหารือ แสวงหาความร่วมมือ และแก้ไขปัญหาต่าง ๆ อย่างละมุนละม่อม คำนึงถึงความสัมพันธ์ของบุคคล คุณธรรม มากกว่าการใช้อำนาจเพียงอย่างเดียว ในกรณีที่จะต้องใช้อำนาจ เพื่อกำหนดข้อบัญญัติของชุมชน หรือเพื่อการอื่น ๆ จะเกิดขึ้นด้วยความสนับสนุน และความเข้าใจของสมาชิกส่วนใหญ่ โดยผ่านการจัดการทางวัฒนธรรม เช่น ผ่านประเพณี พิธีกรรม ที่ส่งเสริมให้บุคคลซึมซับจารีตข้อห้ามต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องกลมกลืนอยู่ในวิถีชีวิต

เนื่องจากจุดมุ่งหมายของการปกครองในชุมชนสมัยเดิม คือ การมุ่งจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลให้เกิดความปรองดอง และการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมมากกว่ามุ่งความผิดถูก หรือการลงโทษ และมุ่งรักษาภูมิลำเนาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติหรือสิ่งสูงสุดไว้ มิให้เกิดการละเมิดจนอาจกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนทั้งหมด กลุ่มผู้นำในชุมชนจึงเป็นผู้มีความรู้ทางจิตวิทยา มีคุณธรรม และมีกุศโลบายในการจัดการสูง ดังนั้น แม้จะเริ่มมีการแต่งตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ให้เป็นตัวแทนรัฐในการปกครองระดับหมู่บ้าน และตำบล ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 แต่ผู้นำทางการก็มีบทบาทจำกัด หรือมักเป็นผู้นำตามธรรมชาติอยู่ก่อน มิเช่นนั้น ก็ต้องแสดงบทบาทร่วมกับกลุ่มผู้นำตามธรรมชาติ เนื่องจากชุมชนส่วนใหญ่ยังมีความเข้มแข็งเป็นปึกแผ่นจากโครงสร้างทางสังคมแบบแนวราบ และพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ

สรุปได้ว่า บริบทด้านการเมืองในยุคดังกล่าวเป็นปัจจัยกำหนดการให้คำนิยามของความรู้ เนื้อหาของความรู้ ตลอดจนวิธีการ กลไก เครื่องมือ กระบวนการเรียนรู้ของสตรี และชุมชนเพื่อพัฒนาสตรีให้ปรับตัวสอดคล้องกับบริบทของสังคมทุกระดับ และในทางกลับกัน ความรู้ และการเรียนรู้ของมนุษย์ที่มีต่อกัน และต่อธรรมชาติจากการศึกษาดังกล่าว สามารถสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่ช่วยพัฒนาสังคมอย่างต่อเนื่อง และสั่งสม “ความรู้” หรือภูมิปัญญาของตนเองในแต่ละท้องถิ่นได้อีกด้วย

ระบบการปกครองและนโยบายของรัฐในสังคมไทยได้จัดระบอบเป็น 2 ฝ่ายคือ ฝ่ายอาณาจักร ซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นหัวหน้าสูงสุด ฝ่ายศาสนจักรมีสังฆราชเป็นหัวหน้าสูงสุด เช่นเดียวกันและมีศัพทมูลของพระมหากษัตริย์ เรียกเต็มว่า สมเด็จพระสังฆราช ตำแหน่งรองลงไปคือเจ้าคณะใหญ่ 3 รูป ได้แก่ เจ้าคณะใหญ่ ฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ และส่วนกลาง เมื่อเทียบกับฝ่ายอาณาจักรแล้วคงได้แก่ สมุหนายก สมุหกลาโหม และเสนาบดีคลัง นอกจากนั้นการที่มีวัดเรียงรายอยู่ทั่วประเทศเช่นนี้ยังต้องมีผู้ดูแลปกครองวัด พระผู้ดูแลปกครองวัดผู้นั้นคือเจ้าอาวาส พระบวชใหม่จะมีพระที่มีฐานะสูงกว่า ตำแหน่งสูงกว่าเป็นผู้ดูแลซึ่งกระทำตนประดุจพ่อ ขณะเดียวกันก็ปฏิบัติตนเป็นครูไปในตัวด้วย ระบบการจัดการปกครองดังกล่าวได้สืบทอดกันมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบการปกครองที่ผ่านมาริมจะเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบใหม่เนื่องด้วยมิชชันนารีและอเมริกาเข้ามาค้าขาย สอนศาสนาและเผยแพร่ความรู้สมัยใหม่ให้แก่คนไทย ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 แต่สมัยรัชกาลที่ 3 ไม่ทรงโปรดชาวต่างประเทศเหล่านี้ จนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้มีพระเนตรกว้างไกล ทรงมองเห็นความจำเป็นที่ประเทศไทยต้องเปลี่ยนแนวทางการ

ปกครองของประเทศและการดำเนินชีวิตของประชาชนให้สอดคล้องกับเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมที่เริ่มเข้ามามีอิทธิพลภายในประเทศ โดยเฉพาะความจำเป็นและความสำคัญของเหตุการณ์ในประเทศเพื่อนบ้านที่ต้องเสียเอกราชให้แก่ต่างชาติ พระองค์จึงได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมชาวตะวันตก ทรงเตรียมพระราชโอรส และพระราชธิดาในด้านการศึกษา โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์สมบัติจึงได้ทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองที่มีโครงสร้างหลวม ๆ ให้เป็นไปตามหลักสากล คือ แบ่งระบบการปกครองแผ่นดินออกเป็นกระทรวง ทบวง กรม ผู้ว่าการกระทรวง หรือ ผู้บริหารกระทรวงได้แก่เสนาบดี

ยุคแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 - 2474

ระบบการปกครองและนโยบายของรัฐในช่วง พ.ศ. 2441 – 2474 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลจากการปฏิรูปการปกครองประเทศใน พ.ศ. 2435 มีผลอย่างสำคัญจากการเปลี่ยนแปลงจากระบบขุนนางมาเป็นระบบข้าราชการ บุคคลที่เป็นข้าราชการได้ต้องมีความรู้ ความชำนาญสอดคล้องกับตำแหน่งและหน้าที่ และการจัดตั้งโรงเรียนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ราษฎรทั่วไปมีความรู้ ความสามารถสำหรับเข้ารับราชการ เป็นการสร้างพื้นฐานพร้อมทั้งเปิดโอกาสสำหรับสามัญชนที่จะเข้าในระบบราชการมากกว่าเดิม ขณะเดียวกันได้มีการยกเลิกระบบไพร่ และทาส ส่งเสริมให้คนในชาติเข้ารับการศึกษามากขึ้น นอกจากระบบการเมืองจะเปิดโอกาสให้ราษฎรทุกระดับชั้นอาชีพได้เข้าสู่วงการราชการแล้วยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลักเกณฑ์การเลือกสรรคน ซึ่งแต่ก่อนถือเอาชาติตระกูลเป็นสำคัญ แต่หลักเกณฑ์ใหม่คือเอาผู้มีความรู้ความสามารถเป็นเกณฑ์

ระบบการปกครองและนโยบายของรัฐในยุคนี้เติบโตอย่างรวดเร็วอันสืบเนื่องจากการบริหารระบบราชการแบบใหม่ เปิดโอกาสให้คนทุกกลุ่มในสังคมสามารถเข้ารับราชการได้อย่างกว้างขวาง และการส่งคนไทยไปศึกษาต่างประเทศ ทำให้คนรุ่นใหม่ที่มีการศึกษาได้เข้ารับราชการเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ถือเป็นลดช่องว่างระหว่างชนชั้น ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงมีบทบาทสำคัญในการปูพื้นฐานการศึกษาเพื่อการแสดงออกในระบอบประชาธิปไตย มีการเปิดโอกาสให้สามารถแสดงความคิดเห็นกันอย่างกว้างขวางทางหน้าหนังสือพิมพ์ในสมัยนั้น ถือได้ว่าการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการสืบทอดและสานต่อโดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทำให้กระบวนการต่างๆ ทั้งสมัยและสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงมีส่วนร่วมในการปฏิรูปสังคมไทยให้ทันสมัยยิ่งขึ้น โดยทรงเริ่มให้ใช้พุทธศักราช (พ.ศ.) แทน รัตนโกสินทร์ศก (ร.ศ.) การใช้คำนำหน้าบุรุษว่า “นาย” และสตรีที่ยังไม่แต่งงานว่า “นางสาว” ที่แต่งงานแล้วว่า “นาง” “เด็กชาย”

“เด็กหญิง” เปลี่ยนการ خوانเวลาจาก “พุ่ม” “โมง” เป็น “นาฬิกา” การประกาศใช้พระราชบัญญัติ นามสกุล การประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษา ฯลฯ

ด้านวัฒนธรรม

ยุคก่อนแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2440

ศาสนา ศิลปะ และวัฒนธรรมในระยยะ พ.ศ. 2411 - 2440 ศาสนามีความเกี่ยวข้องผูกพัน กับชีวิตคนไทยมาช้านาน คนไทยนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย เป็นราชธานี พ่อขุนรามคำแหงมหาราชเป็นผู้วางรากฐานเรื่องศาสนาของชาติมาตั้งแต่ครั้งพระองค์ขึ้น ครองราชย์สมบัติ โดยทรงนับถือพุทธศาสนาที่ลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งลัทธิลังกาวงศ์นี้ พระเจ้าแผ่นดินของ ไทยได้ทรงนับถือปฏิบัติสืบต่อกันมาจนปัจจุบัน การนับถือพระพุทธรูปศาสนา นั้น ได้แก่การเคารพกราบ ไหว้ นับถือซึ่งพระรัตนตรัยอันประกอบด้วย พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ประเพณีไทยที่ยึดถือ ปฏิบัติกันมานานนับร้อยๆ ปี นิยมให้ชาวไทยได้บวชเป็นพระสงฆ์ ประเพณีไทยที่ยึดถือปฏิบัติกันมา นานนับร้อยๆ ปี นิยมให้ชาวไทยได้บวชเป็นพระสงฆ์ เพื่อได้ศึกษาพระธรรมของพระพุทธเจ้าซึ่งถือ เป็นการได้บุญได้กุศล การบวชนั้นนับว่าเป็นหน้าที่สำคัญหลายประการของสังคมไทยโดยถือว่าการ สร้างความสัมพันธ์อย่างเหนียวแน่นให้เกิดขึ้นระหว่างชาวไทยกับวัด และยังเป็นการเตรียมเพื่อจะ ได้มีชีวิตเยี่ยงผู้ใหญ่ต่อไป วัดจึงเป็นที่พำนักของสงฆ์เพื่อศึกษาพระธรรมวินัยอบรมสั่งสอนให้ผู้ได้บวช แล้วประพฤติตนเป็นคนดีมีความสงบ ตั้งมั่นอยู่ในศีลในธรรม เล่าเรียนและฝึกสมาธิสมาธิจิตวิปัสสนา ในหมู่สงฆ์ด้วยกัน

การศึกษาของพระสงฆ์ทำให้พระสงฆ์เป็นผู้มีความรู้ และความรู้ของพระสงฆ์นี้เองส่วนหนึ่ง กับความสำรวมกายใจด้วยการศึกษาพระธรรมวินัยอีกส่วนหนึ่ง ทำให้พระสงฆ์เป็นที่เคารพ นับถือของ คนทั่วไป ความเลื่อมใสศรัทธาในตัวพระสงฆ์จึงช่วยเรียกร้องความสนใจจากประชาชนให้ส่งบุตรหลาน ที่เป็นชายได้เข้าศึกษาเล่าเรียนกับพระที่วัด วัดจึงกลายเป็นสถานศึกษาแผนโบราณสำหรับ ประชาชนคนธรรมดาไปอีกอย่างหนึ่งเพิ่มขึ้นจากเดิมที่เป็นเพียงที่พำนักของสงฆ์อย่างเดียว การศึกษา ของเด็กและเยาวชนไทยในสมัยอดีตนั้น พระสงฆ์เป็นครูสอน การสอนไม่มีหลักสูตรแน่นอน สอนตาม อรรถาธิบายของพระผู้เป็นครู จนมีคำเรียกพระผู้สอนว่า พระครู หลักสูตรที่ว่าไม่แน่นอนนั้นส่วนใหญ่เน้น การอ่านออกเขียนหนังสือได้ควบคู่ไปกับการสอนพระพุทธรศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและ วัฒนธรรมไทย การเรียนการสอนจะดำเนินอยู่เช่นนี้ต่อไปจนเด็กชายอายุได้ประมาณ ๑๓ ปีก็จะบวช เณร และเมื่ออายุถึงเกณฑ์บวชพระได้ก็จะบวชพระกันต่อไป ซึ่งการบวชเณรและบวชเป็นพระภิกษุ นั้น จะเป็นการเรียนพระพุทธรศาสนาซึ่งยากง่ายตามขั้นตอนและวัย หมายความว่าบวชเณรก็เรียนพระ ธรรมเพียงส่วนน้อย การบวชเป็นพระภิกษุจะเรียนพระธรรมวินัยสูงขึ้นจนสอบได้เปรียญ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นรัชกาลสุดท้ายแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านการศึกษา และศาสนาเนื่องจากก่อนที่พระองค์จะขึ้นครองราชย์สมบัติได้ทรงออกผนวชเป็นเวลานานถึง 27 ปี ทรงมีความรู้ทางพระพุทธศาสนาอย่างแตกฉานยิ่ง การศาสนาได้เริ่มเปลี่ยนแปลงมาแล้ว อนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ที่ได้ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาเป็นอย่างดี ทรงยกย่องพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิ และทรงแต่งตั้งให้บังคับบัญชาสงฆ์ และจัดให้มีสมณศักดิ์ตามลำดับ สมเด็จพระสังฆราชเป็นองค์ประธานสงฆ์ทั้งหมด ทรงจัดตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นครั้งแรกในขณะนั้น การที่รัชกาลที่ 3 ทรงมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและทรงให้ความอุปถัมภ์อย่างมากนั้น คงเนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ในเวลานั้น ซึ่งการบวชถือเป็นหน้าที่สำคัญของชายไทยที่ได้บอกฐานะของตนว่าเป็นผู้ใหญ่สมบูรณ์แล้วนอกจากองค์พระมหากษัตริย์จะได้ทรงผนวชเองแล้วพระบรมวงศานุวงศ์และเจ้านายชั้นสูงก็นิยมส่งบุตรหลานให้บวชเช่นเดียวกัน โดยบวชเป็นสามเณรก่อน ดังเช่นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ได้ทรงผนวชเป็นสามเณร การบวชเรียนเป็นเรื่องของชายไทย แต่การฟังเทศน์ฟังธรรมที่วัดนั้นสามารถปฏิบัติได้ทั้งชายและหญิงที่ต้องการทำบุญสงบจิตใจที่วัด มอบหน้าที่ความไว้วางใจให้พระเป็นผู้อบรมสั่งสอนศีลธรรม จริยธรรม ให้แก่ตน อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ศาสนาเป็นเครื่องมืออบรมสั่งสอนประชาชนให้ตั้งมั่นอยู่ในพระพุทธโอวาท รู้ประพฤติปฏิบัติตนดี มีวัฒนธรรม จริยธรรม และศีลธรรม

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ในช่วง พ.ศ. 2410 – 2440 วิถีชีวิตความเป็นอยู่ในสังคมไทยมีการจัดระบบของตนมานานนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยใช้ศาสนาซึ่งมีวัดเป็นศูนย์กลางเป็นหลักเพราะคนไทยเชื่อเรื่องกรรม คือการกระทำว่าถ้าได้กระทำดีเป็นกุศลหรือเป็นบุญ จะช่วยให้ชีวิตมีความสุขสบาย แต่ถ้ากระทำความชั่วหรือบาปก็จะทำให้ชีวิตมีความทุกข์ จากข้อความดังกล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าศาสนาพุทธเป็นปัจจัยสำคัญของชีวิตในสังคมไทย ผู้ที่จะดำรงพุทธศาสนาคือพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งประจำอยู่ในวัด วัดเป็นเสมือนศูนย์กลางที่ชุมนุมของชาวบ้าน ไม่ว่าจะงานบุญงานกุศล ทำบุญตักบาตร งานเทศกาล งานรื่นเริง ตลอดจนถึงงานโศกเศร้าล้วนไปทำที่วัด จะเป็นเด็กหนุ่มสาวไปถึงวัยชราาก็จะไปร่วมพบปะกันที่วัด ทั้งประกวดประชันกันเรื่องการแต่งกาย หรือไปแสวงหาวิชาความรู้ วิทยาการต่าง ๆ ก็ตรงไปที่วัด วัดจึงเป็นสถาบันสังคม ทั้งสถาบันศาสนาและการศึกษาซึ่งได้ถ่ายทอดมาจนถึงลูกหลานในปัจจุบันการสืบทอดต่อๆ กันมานี้เป็นความเจริญงอกงามอย่างหนึ่งของสังคมไทย

ยุคแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 - 2474

ศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรมในช่วง พ.ศ. 2441 - 2474 มีลักษณะสภาพสังคมไม่แตกต่างจากช่วงที่หนึ่ง วัดยังเป็นศูนย์กลางการศึกษาของชาวบ้าน ชาวบ้านจะฝากลูกหลานเป็นศิษย์วัดหรือบวชเณร คอยปรนนิบัติรับใช้และศึกษาหาความรู้จากพระภิกษุไปด้วย และเมื่ออายุได้ 20 ปี ก็จะบวชเรียนเป็นการทดแทนบุญคุณผู้ให้กำเนิด และถือว่าได้ผ่านการอบรมจิตใจมาแล้วพร้อมที่จะเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ดีได้ โดยมีวัดเป็นมาตรฐานจรรยา ความประพฤติที่ดีงาม ด้วยความสำคัญในข้อนี้ วัดจึงเป็นศูนย์รวมแห่งความมั่งคั่งทั้งหลาย และใครก็ตามที่ต้องการจะศึกษาฝึกฝนวิทยาการแขนงใดก็สามารถหาได้จากวัด ศิลปะ วัฒนธรรมของไทยในช่วงที่สองนี้ ยังเป็นส่วนผสมของวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมที่เกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องผีสิงเทวดา การนับถือบรรพบุรุษ ความเชื่อถือในโชคกลาง วัฒนธรรมประเพณีต่างๆ เหล่านี้ล้วนเกี่ยวโยงกับวิถีชีวิตประจำวันของคนไทยในสมัยนั้น

ด้านการศึกษา

ยุคก่อนแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ถึง 2440

ระบบการศึกษาไทยในช่วง พ.ศ. 2411 - 2440 สืบเนื่องมาจากสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไทยเพิ่งจะตั้งตัวเป็นปีกแผ่นมั่นคง สร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเมืองหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพยายามทุกวิถีทางที่จะปรับปรุงประเทศให้เจริญ ส่วนใหญ่ทรงเน้นปรับปรุงด้านการปกครอง กฎหมาย และการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงรัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษายังมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา ถ้านับย้อนหลังตั้งแต่ พ.ศ. 2414 ลงไป การศึกษาของคนไทยส่วนมากเป็นการศึกษาที่ยังไม่จัดเป็นระบบ ประชาชนต้องการเรียนวิชาอะไรต้องไปเรียนที่วัด ซึ่งมีพระสงฆ์เป็นผู้ให้ทั้งความรู้ การประพฤติปฏิบัติตน จึงให้ความสำคัญแต่เฉพาะการศึกษาของชาย เพราะชายสามารถบวชเป็นพระภิกษุ สามเณร เรียนพระธรรม เมื่อศาสนาได้รับการส่งเสริมมีการทำสังคายนา พระได้รับการทำนุบำรุงส่งเสริมเป็นอันดี เพื่อให้ได้ศึกษาพระธรรมอย่างกว้างขวาง เท่ากับพระมหากษัตริย์ทรงส่งเสริมการศึกษาของชายด้วย นอกจากนี้ยังมีวิชาช่างฝีมือสอนกันอยู่ในครอบครัวไม่เผยแพร่ให้คนนอกสกุลรู้ ตัวอย่างเช่น สกุลช่างต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ช่างฝีมือที่มีอาชีพเดียวกันมาอยู่รวมกันเป็นแหล่ง เป็นหมู่บ้าน เช่น ตำบลบ้านบาตร และถนนตีทอง เป็นต้น

การศึกษาของสตรีไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น การศึกษาของหญิงสามัญชนทั่วไปยังคงถูกทอดทิ้งเนื่องจากบิดามารดาหรือผู้ปกครองไม่นิยมให้เรียนหนังสือ มักให้อยู่บ้านหรือส่งไปเป็นเด็กรับใช้ในวังเจ้านาย หรือบ้านข้าราชการผู้มียศถาบรรดาศักดิ์ รับการอบรมมรรยาทสมบัติผู้ดีและเรียนวิชาของลูกผู้หญิงเพื่อเป็นแม่บ้านที่ดี จึงมีผู้หญิงน้อยคนที่สามารถอ่านหนังสือออก ส่วนการศึกษาของหญิงในพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะการศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ได้รับการส่งเสริม

ให้จัดเป็นระเบียบแบบแผนได้ตัดแปลงส่งเสริมกันเรื่อยมา จนกระทั่งต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาจึงขยายวงจากภายในพระบรมมหาราชวังออกมาสู่ภายนอก พระบรมมหาราชวังจึงเป็นสถานที่ให้การศึกษาอบรมที่ดีที่สุดแก่สตรีในสมัยนั้น กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์หลาย ๆ เล่มสามารถสรุปใจความได้ดังต่อไปนี้ การศึกษาของหญิงชาววังนั้นต่างกันตามฐานะที่ต่างกันสามารถแบ่งได้ 3 ชั้น คือ หญิงชาววังชั้นสูง หญิงชาววังชั้นกลาง และหญิงชาววังชั้นต่ำ การศึกษาของหญิงชาววังจึงต่างกันไปด้วย ดังนี้

หญิงชาววังชั้นสูงได้แก่เจ้านายที่เป็นพระธิดา ประสูติ ศึกษา และมักจะประทับในพระบรมมหาราชวังตลอดตามพระราชประเพณี การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอจะเป็นที่กวัดข้นยิ่งกว่าคนอื่น ๆ ดูเหมือนว่าจะมีระเบียบแบบแผนมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทั้งนี้คงได้ต้นแบบมาจากสมัยอยุธยาเพราะในสมัยรัชกาลที่ 1 สตรีสูงศักดิ์ซึ่งเคยเป็นฝ่ายในพระราชวังสมัยอยุธยาเป็นผู้ออกแบบขนบธรรมเนียมของฝ่ายในที่ใช้เป็นตำราสืบต่อกันมา ดังนั้นระบบการศึกษาของเจ้านายชั้นพระเจ้าลูกเธอ อาจได้รับสืบเนื่องแบบแผนมาจากสมัยอยุธยาด้วยเช่นกัน เจ้านายที่เป็นพระธิดา เมื่อทรงพระเยาว์พอรู้ความต้องการเข้าศึกษาอักษรสมัย ซึ่งนับเป็นการศึกษาขั้นประถมในสมัยนั้นยังมีได้ตั้งเป็นโรงเรียน โดยทรงศึกษาร่วมกับพระโอรส สถานที่ศึกษา คือ สำนักเจ้านาย พระองค์หญิงซึ่งเป็นผู้ใหญ่ผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นพระอาจารย์ เจ้านายที่ทรงพระเยาว์จะทรงศึกษาเบื้องต้นไปจนได้รับความรู้จบขั้นประถมศึกษาก่อนพระชันษา 10 ปี และจึงเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้น ระยะเวลาการศึกษาของพระธิดาและพระโอรสเริ่มแยกกัน เพราะว่าวิชาที่ทรงศึกษาผิดกันบ้าง พระองค์ชายอาจไปเรียนกับอาลักษณ์ หรือราชบัณฑิต แต่พระองค์หญิงยังคงเรียนต่อกับครูผู้หญิง พระองค์หญิงเริ่มฝึกหัดการเรือน แต่ยังคงเรียนภาษาไทยด้วยการอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เหมือนพระองค์ชาย การฝึกหัดกิริยามรรยาทเริ่มกวัดข้นตั้งแต่ขั้นนี้ เขตของมัธยมต้นมีไปจนพระชันษาถึงกำหนดโสกันต์ คือ พระราชกุมารพระชันษา 13 ปี และพระราชกุมารีพระชันษา 11 ปี ต่อจากนั้นไปการศึกษาจะแยกจากกันโดยเด็ดขาด พระเจ้าลูกเธอที่ทรงศึกษาชั้นสูงขึ้นเป็นลำดับ

หญิงชาววังชั้นสูงถดถอยมากก็คือ หม่อมเจ้าอันเกิดที่วังพระบิดา ถ้าพระบิดาสืบพระชนม์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ รับเข้าไปเลี้ยงไว้ในพระราชวังหรือเจ้านายบางพระองค์ส่งหม่อมเจ้า โอรส ธิดาที่ยังเยาว์เข้าศึกษาร่วมกับเจ้าพี่เจ้าน้องในวังขณะยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ก็มี ถ้าเป็นหม่อมเจ้าหญิงเมื่อโตขึ้นก็มักจะรับราชการอยู่ในวัง ส่วนหม่อมเจ้าชายเมื่ออายุ 10 ปี ก็จะออกไปอยู่นอกวัง นอกจากนี้พวกลูกผู้ดีมีตระกูล คือ พระราชินิกุล ธิดาข้าราชการ และหม่อมราชวงศ์ที่ถวายตัวก็เป็นพวกหญิงชาววังชั้นนี้ด้วยเหมือนกัน มักจะถวายตัวเป็นชาววัง ผู้เป็นใหญ่ในสกุลผู้ปรารถนาให้หลานหญิงเล่าเรียนศึกษาในพระบรมมหาราชวังต้องหาที่สำนักหลักแหล่งฝากกับท่านที่เป็นญาติหรือเคยนับถือกันมาแต่ก่อนแล้วส่งธิดา เข้าไปอยู่กับท่านผู้เป็นเจ้าสำนักนั้น เจ้าสำนักบางแห่งฝึกสอนให้เองบ้างแต่บางครั้งส่งไปฝากแก่ท่านผู้ซึ่งชำนาญกว่าบ้าง ลักษณะการฝึกสอนเด็กหญิง

ชั้นสูง เมื่อแรกเข้าไปอยู่ในวังให้รู้จักมรรยาทกริยาวจาสามมาคารวะก่อน แล้วให้เรียนหนังสือ และ การเรียนอย่างที่ได้จะทำได้อคือ ชั้นประถมศึกษา พอเรียนรู้ตั้งกล่าวแล้วจึงเรียนรู้ชั้นสูงขึ้นกว่านั้น ต่อไปคือ ชั้นมัธยมศึกษา เรียนวิชาการต่าง ๆ อย่างเดียวกับชั้นต้นแต่เป็นชั้นสูงขึ้นไป เมื่ออ่านออก เขียนได้ก็เป็นอันยุติการศึกษาหนังสือเพียงแค่นั้น เมื่อเด็กหญิงสำเร็จการศึกษาแล้ว ท่านผู้เป็นใหญ่ใน วังก็จะนำเข้าถวายตัวเป็นข้าราชการฝ่ายใน งานราชการที่เป็นหน้าที่สำหรับชาววังชั้นสูงแบ่งกว้างๆ ได้เป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. ทำหน้าที่เป็นอาจารย์ฝึกสอนเด็กรุ่นหลัง มักได้แก่ เจ้านายพระธิดาที่เรียนประเภท หนังสือ มีการหัดเขียน อ่าน เรียนทางอักษรศาสตร์ถึงขั้นแต่งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เรียนกระบวน ข่างฝีมืออย่างประณีต เช่น ร้อยดอกไม้ ปักสะดึง เรียนวิชาพยาบาลใช้ เป็นพื้น แต่ถ้าชอบเรียนเลข หรือความรู้เรื่องราวพงศาวดารก็จะได้ศึกษาด้วย

2. ทำหน้าที่เป็นพนักงานทำงานต่าง ๆ ในราชสำนักเช่นเป็นพนักงานภาษาหรือพนักงาน พระศรีเป็นต้น

3. ทำหน้าที่เป็นนางอยู่งาน เช่น สำหรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอย เป็นต้น

4. ทำหน้าที่เป็นมโหรีหรือหัดฟ้อนรำ ละคร ละคร ซึ่งเรียกกันว่าละคร(ฝ่าย)ใน เป็นต้น บางครั้งก็เป็นผู้หัดนางในสำหรับฟ้อนรำ และเล่นละครใน

หญิงชาววังชั้นกลาง คือ หญิงที่ไม่ได้ถวายตัวทำราชการมักเป็นลูกคหบดี ผู้ปกครอง พรารณานจะให้ได้รับการศึกษาอบรมอย่างชาววัง จึงส่งเข้าไปถวายตัวเป็นข้าหลวงอยู่กับเจ้านาย พระองค์หญิง หรืออยู่กับท่าน ผู้ใหญ่ในพระราชวังแต่ก็ยังเป็นเด็ก คอยรับใช้และศึกษาจนสำเร็จ การศึกษา พอเป็นสาวลาออกไปมีเหย้ามีเรือนตามฐานะของสกุล แต่บางคนชอบอยู่วังอยู่เลยอยู่เลย ต่อไปจนแก่ก็มี บางที่ข้าราชการที่ถวายลูกหญิงทำราชการฝ่ายในคนหนึ่งหรือสองคนและส่งลูกหญิงผู้น้องเข้ามาอยู่ในวังกับพี่สาวเพื่อประโยชน์ในการศึกษา แล้วให้กลับออกไปไม่ถวายตัวทำราชการก็มีที่ ตำแหน่งเจ้านายพระองค์หญิงหรือที่อยู่ของท่านผู้ใหญ่ในวัง เด็กจะได้เรียนการเรือน และการช่างต่างๆ ตลอดจนมรรยาท โดยมีเจ้านายทรงสั่งสอนให้หรือบางคนให้ผู้ใหญ่อื่นๆ สอนให้ก็มี วิชาที่เรียนมีจีบผ้า อดผ้า ทำดอกไม้ประดิษฐ์เป็นรูปต่างๆ ทำอาหาร ปอกสลักผักผลไม้เป็นรูปต่างๆ เช่น สลักขิงเป็นรูป ดอกไม้ สานผักบุงเป็นรูปปลาตะเพียน ปอกมะพร้าวเป็นริ้ว เป็นต้น จีบหมากพลู ทั้งสอนหนังสือให้ บ้าง ไม่มีห้องเรียนเฉพาะ ส่วนใหญ่มักสอนในห้องของครู โดยให้เด็กอ่าน โดยครูทำงานไปด้วย ถ้าติด ตัวใดครูจะหันมาบอก นอกจากนี้เด็กจะต้องเข้าเฝ้าเจ้านายของตนด้วย พร้อมทั้งรับใช้เล็กๆ น้อยๆ เช่น ถวายอยู่งานพัด ดูแลเขียนหมากเสวย และพระภุชญาเครื่องทรง เป็นต้น ดังนั้นจึงต้องฝึกงานนั้นๆ ด้วย เช่น เรียนการพัด แต่งงานต่างๆ ที่เด็กเรียน และปฏิบัติจะมีผู้ใหญ่ควบคุมด้วยเสมอ

หญิงชาววังชั้นต่ำ ได้แก่ พวกโขน เป็นลูกหมู่ ลูกหลวง หรือไพร่หลวงตามกฎหมายเก่าซึ่งเกณฑ์มา แต่ผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันเข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่รุ่นสาวมีหน้าที่รักษาประตูวัง และรับใช้เป็นกรรมกรในงานต่างๆ ไม่ได้รับการศึกษาอะไรเช่นพวกชาววังชั้นสูง หรือชั้นกลางเลย

ตั้งแต่ปลายรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา ฝรั่งชาติต่าง ๆ ได้เข้ามาทำไมตรี ติดต่อก้าขาย และเผยแพร่คริสต์ศาสนาในไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญในการศึกษาภาษาต่างประเทศและวิทยาการต่าง ๆ ที่ต่างชาตินำมา มีเจ้านายผู้ชายหลายพระองค์ทรงศึกษาวิชาการต่าง ๆ กับชาวต่างประเทศ เช่น วิชาการเดินเรือ การต่อเรือ เป็นต้น ทั้งทรงจ้างชาวต่างประเทศ เช่น จ้างนายทหารอังกฤษมาฝึกทหารแบบยุโรป มีการศึกษาภาษาต่างประเทศกันมากขึ้น สำหรับเจ้านายผู้หญิงเริ่มศึกษา ภาษาต่างประเทศโดยจ้างหญิงชาวอังกฤษและอเมริกามาสอนในราชสำนักฝ่ายใน วิชาที่สอนมี ภาษาอังกฤษ อ่าน เขียน เลข ภูมิศาสตร์ แผนที่ ดาราศาสตร์ และมรรยาทต่าง ๆ มีการแสดงความเคารพ ทักทาย และสนทนาเป็นต้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาของหญิงไทยสามารถแบ่งได้ 2 แบบ ดังนี้

1. การศึกษาแบบโบราณ คือ การศึกษาที่ใช้กันมาแต่โบราณจนกระทั่งถึงตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาแบบนี้ถือเอาพระบรมมหาราชวังเป็นสถานที่ให้ความรู้ที่ดีที่สุดแก่เด็กหญิงมีการอบรมมรรยาทและการเรือนเป็นส่วนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง โปรดให้จัดการศึกษาแก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงขึ้นที่ประตูปิมาณไชยศรี ด้านตะวันตกตรงตอมุม ให้เล่าเรียนหนังสือไทย โดยให้ครูในโรงเรียนพระยาศรีสุนทรมาสอนเป็นเวลาแต่ไม่ได้จัดตั้งให้เป็นโรงเรียน ส่วนข้าราชการหรือเจ้านายยังคงนิยมส่งบุตรหลานมาถวายเจ้านายผู้หญิงในวัง เพื่อให้ทรงใช้สอย และให้การอบรมสั่งสอนให้รอบรู้วิชาการฝีมือ มรรยาท และหนังสือบ้างเพื่อให้เป็นกุลสตรีที่ดีพร้อมทุกประการ สำหรับสตรีสามัญชนยังคงไม่นิยมให้การศึกษาวิชาหนังสือแก่บุตรหญิง มารดาจะเป็นผู้ควบคุมให้การศึกษาอย่างใกล้ชิด แต่อบรมหนักไปในทางการเรือนและการอาชีพเท่านั้น

2. การศึกษาแบบใหม่ คือ การให้การศึกษาแก่เด็กในโรงเรียนดังเช่นในปัจจุบันนี้ทรงปรับปรุงการศึกษา สำหรับประชาชนทั้งหญิงและชาย ทั้งจัดสถานที่อบรมตามแบบสากลนี้ อาจเป็นเพราะสาเหตุหลายประการ คือ เนื่องจากทรงได้รับการอบรมมาอย่างทันสมัยและได้ทรงติดต่อกับชาวต่างประเทศอยู่เสมอจึงมีพระราชดำริที่ก้าวหน้าส่งเสริมการศึกษาประชาชนโดยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียน และตั้งกรมศึกษาธิการซึ่งต่อมากลายเป็นกระทรวงศึกษาธิการขึ้นเพื่อให้จัดการศึกษาของชาติแก่คนทั่วไปที่มีฐานะมั่งมี และยากจน และจากการที่เสด็จประพาสต่างประเทศได้ทรงเห็นและ

ทรงทราบถึงความเจริญ และตัวอย่างการศึกษาที่ดีของประเทศต่างๆ จึงทรงโปรดให้นำมาใช้ในไทย เพื่อให้การศึกษาของชาติดีขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นตัวอย่างการศึกษาหรือผลดีของโรงเรียนที่พวกมิชชันนารีคริสต์จัดทำขึ้นในไทย ด้วยเหตุนี้เองทำให้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาสตรี และทรงจัดให้มีขึ้นอย่างแพร่หลาย โรงเรียนที่มีมิชชันนารีจัดตั้งขึ้นในประเทศไทย เริ่มเจริญขึ้นจนเป็นแบบอย่างของโรงเรียนรัฐบาล นักเรียนของโรงเรียนมิชชันนารีได้รับหน้าที่เป็นครูของโรงเรียนรัฐบาลในสมัยนั้นและสมัยต่อมา มาด้วย ในพ.ศ. 2428 ชื่อเสียงของโรงเรียนเป็นที่แพร่หลาย ข้าราชการชั้นสูง และพระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้านายอื่นๆ ส่งธิดา และพระธิดามาศึกษา จึงเป็นครั้งแรกแห่งการศึกษาของสตรีไทยที่คนต่างชั้นวรรณะกันได้ศึกษาร่วมกัน ก่อนหน้านั้นใน พ.ศ. 2408 มีการก่อตั้งโรงเรียนการช่างสตรีซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนอรุณประดิษฐ์ จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ. 2417 ตั้งโรงเรียนอาชีวศึกษาสำหรับสตรีแห่งแรกในประเทศไทย และได้ตั้งโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อ เป็น โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย ถือเป็นโรงเรียนประจำของสตรีแห่งแรกในประเทศไทย และเป็นโรงเรียนราษฎร์แห่งแรกในประเทศไทย พ.ศ. 2430 ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นเพื่อจัดการเล่าเรียนให้เป็นระเบียบและถูกต้อง ใน พ.ศ. 2435 โรงเรียนได้จัดการสอบถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 ครั้ง เมื่อโรงเรียนชายของรัฐมีการสอบไล่ประจำปี นักเรียนหญิงโรงเรียนนี้ก็เข้าสอบไล่ด้วยตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการโดยมีนักเรียนสอบได้ทุกปี ใน พ.ศ. 2446 นักเรียนเริ่มสอบไล่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6

สรุปได้ว่าการศึกษาของหญิงสามัญชนไทยสมัยนี้ไม่ค่อยได้รับการเอาใจใส่ เนื่องจากผู้ปกครองยังต้องการให้เด็กหญิงอยู่บ้านทำงานระจุกกระจิก เช่น ไกวเปล หุงข้าว ฝึบบ้าน ช่วยทำนา เป็นต้น มากกว่าจะให้เรียนหนังสือ ส่วนหญิงชาววังนั้นได้รับการศึกษาดีเป็นส่วนมาก เมื่อชาวต่างชาติเข้าไปสอนหนังสือเจ้านายฝ่ายใน ทำให้เป็นผลดีแก่การศึกษาของหญิงไทยทั่วไป เพราะนอกจากจะปรับเปลี่ยนความคิดตามประเพณีเดิมที่ห้ามหญิงเรียนรู้อ่านหนังสือแล้ว การที่บรรดามิชชันนารีก่อตั้งโรงเรียนทำการสอนหนังสือเป็นเหตุให้การศึกษาของหญิงไทยในยุคสมัยนั้นกว้างขวางยิ่งขึ้นกว่าเดิม

ยุคแผนการศึกษาฉบับแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ถึง 2474

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) พระองค์ทรงผลักดันให้เกิดการศึกษาแบบใหม่ที่เป็นระบบขึ้นมา และทรงปรับปรุงงานด้านการศึกษาอยู่ตลอดเวลา การศึกษาไทยก่อนสมัยปฏิรูป สุภชาติไทยโบราณมีข้อความตอนหนึ่งว่า...*เมื่อน้อยให้เรียนวิชา ให้หา สิบเมื่อใหญ่...*” ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ชาวไทยเห็นความสำคัญของการศึกษามาแต่สมัยโบราณแล้ว ในสมัยโบราณ “การเรียนวิชา” อาจจะมี ความหมายไปในทางการเรียนวิชาหนังสือน้อย (ซึ่ง ตรงกันข้ามกับสมัยปัจจุบัน) ก็เพราะตัวหนังสือไทยเพิ่งจะได้รับการจัดระเบียบให้เป็นแบบของไทย โดยเฉพาะเมื่อ พ.ศ. 1826 กระจายแบบไทยก็ทำได้ไม่ถนัดนัก การพิมพ์ยังไม่มี จึงทำให้วิชาหนังสือแพร่หลายได้เข้ามาอีกประการหนึ่งความจำเป็นในการเลี้ยงชีพในสมัยก่อนไม่ได้ขึ้นกับความรู้ในวิชาหนังสือเท่าใดนัก สถานศึกษาของชาวบ้านในสมัยก่อนจำกัดอยู่แต่เพียงในวัด ดังนั้นใครปรารถนาที่จะเล่าเรียนก็ต้องไปอาศัยวัด ทั้งนี้จะเป็นศิษย์วัด บวชเณร หรือบวชพระก็แล้วแต่กรณีมีประเพณีสำคัญ ของไทยประการหนึ่ง คือ ชายไทยมักจะบวชเมื่ออายุครบ 20 ปี เหตุผลในการบวชอาจมีหลาย ประการ แต่ประการหนึ่งคือ “บวชเพื่อเรียน” หรือเรียกกันสั้นๆ ว่า “บวชเรียน” การบวชเรียนของ คนไทยเป็นการแสดงให้เห็นความใส่ใจในการศึกษาของคนไทยในสมัยก่อนได้เป็นอย่างดี

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2440 ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในการจัดการศึกษาระยะแรกของไทยแม้ว่าจริงๆ แล้วจุดมุ่งหมายที่สำคัญในการเสด็จประพาสในครั้งนี้ คือ การดำเนินการเพื่อการรักษาเอกราชของ ชาติแต่พระองค์ทรงตระหนักดีว่ารากฐานแห่งอำนาจและความเจริญของชาติตะวันตก คือ การศึกษา การสั่งสมความรู้ และการทำให้ความรู้ขยายตัวออกไปโดยไม่หวงแหนความรู้ ฝรั่งเศสหรือคนชาติ ตะวันตกก็เหมือนกับคนไทย หรือคนไทยก็เหมือนกับฝรั่งเศสหรือคนชาติตะวันตก ไม่มีอะไรแตกต่างกัน แต่ความแตกต่างที่ทำให้คนชาติตะวันตกมีอำนาจและความเจริญรุ่งเรืองมากกว่าคนไทย อยู่ที่ความรู้ ที่คนไทยมีน้อยกว่าคนชาติตะวันตก ดังที่มีพระบรมราโชวาทต่อคณะผู้ติดตามเสด็จก่อนที่เรือพระที่นั่ง มหาวชิราวุธจะถึงทวีปยุโรป ดังนั้นระหว่างที่เสด็จประพาสประเทศต่างๆ ในยุโรป นอกเหนือจากการ ดำเนินงานทางการทูตเพื่อรักษาเอกราชของชาติและการเสด็จทอดพระเนตรสถานที่สำคัญต่างๆ แล้ว ที่ทรงให้ความสนพระทัยอย่างยิ่งคือการเสด็จไปสถานศึกษา หอสมุดและพิพิธภัณฑ์ซึ่งเป็นแหล่ง ความรู้

นอกจากนี้การที่นักเรียนไทยที่เรียนหนังสือในทวีปยุโรป ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระราชโอรสมา เข้าเฝ้าทำให้ทรงทราบว่านักเรียนไทยหลายคนต้องใช้เวลาเรียนนานคนละหลายปีกว่าจะสำเร็จ การศึกษา ซึ่งไม่ทันกับความต้องการของประเทศที่ต้องการคนที่มีความรู้ไปช่วยงานราชการ และทำ ให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง ดังนั้นจึงทรงรับสั่งให้อัครราชทูตไทยที่อังกฤษ และที่ฝรั่งเศสศึกษาปัญหา ทั่วไปของนักเรียนไทย และรูปแบบการจัดการศึกษาของอังกฤษ ฝรั่งเศส และประเทศอื่น ๆ ส่งมา

ถวาย รายงานการศึกษาของอังกฤษ ฝรั่งเศส และประเทศอื่นๆ ส่งมาถวาย รายงานการศึกษาที่ส่งเข้ามาถวายใน ร.ศ. 117 หรือ พ.ศ. 2441 ทำให้ปีนี้เป็นปีที่มีความสำคัญมากปีหนึ่งในการจัดการศึกษา ระยะแรกของประเทศสยามจนกระทั่งมีผู้เรียกปีนี้เป็นปีของการ “ระเบิดทางความคิด” (An Explosion of Ideas) เพราะในปีนี้ได้มีความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาเกิดขึ้นมากมาย ทั้งจากการศึกษาดูแบบอย่างของต่างประเทศ จากหน่วยงานที่รับผิดชอบในประเทศและจากบุคคลที่เคยมีบทบาทและมีความสนใจในเรื่องการศึกษา

สรุปได้ว่าเจ้านายพระองค์หญิงฝ่ายในมีโอกาสดูการศึกษาทั้งความรู้ ราชประเพณี และระเบียบวินัย ในสมาคมของกุลนารีจนสามารถรับหน้าที่ฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา ดังนั้นวังจึงเป็นแหล่งสำหรับ กุลสตรีเปรียบเสมือนวิทยาลัยที่ผู้มืบรรดาศักดิ์ต่างส่งธิดาเข้าไปฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านาย คนทั้งหลายจึงมักกล่าวชื่นชมหญิงชาววังมาแต่โบราณ เนื่องจากมีโอกาสได้รับศึกษา และอบรมสั่งสอนรอบด้านจากในวังนั่นเอง

บทบาทการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

เนื่องจากสังคมไทยในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ให้ความสำคัญเรื่องการศึกษาแก่ชายมากกว่าหญิง เนื่องจากการศึกษาเล่าเรียนวิชาต่าง ๆ ในยุคสมัยนั้นจะต้องไปเรียนที่วัด มีพระสงฆ์เป็นผู้สอนทั้งความรู้ ความประพฤติและการปฏิบัติตน ซึ่งศาสนาพุทธมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตคนไทยมายาวนานเป็นประเพณีสืบต่อกันมา และอีกประการหนึ่งผู้หญิงต้องอยู่ในความดูแลของผู้ใหญ่ ไม่สามารถไปศึกษาเล่าเรียนที่วัดเหมือนผู้ชายได้ บางครอบครัวที่มีวิชาชีพประจำสกุล เด็กผู้หญิงบ้านนั้นอาจจะได้รับอนุญาตให้เล่าเรียนอยู่ภายในบ้านได้ ดังนั้นบทบาทของสตรีไทยด้านการศึกษาในยุคนี้จึงค่อนข้างจำกัดอยู่ภายในขอบเขตที่ประเพณีของสังคมไทยในสมัยนั้นกำหนดไว้

ด้านผู้เรียน

บทบาทด้านการเรียน ด้านการเรียนของสตรีไทยโดยเฉพาะหญิงสามัญชนนั้นไม่ได้รับการศึกษาที่มีแบบแผนที่ชัดเจนจึงมีบทบาทด้านการเรียนเพียงวิชาการบ้านการเรือน หรือเรียนวิชาที่สืบทอดกันมาแต่บรรพบุรุษภายในครอบครัวเท่านั้น ส่วนหญิงชาววังชั้นสูงได้รับการศึกษาที่มีแบบแผนชัดเจนกว่าหญิงสามัญชนทั่วไป และยังสามารถเรียนวิชาที่ตนเองชอบจนมีบทบาทด้านการเรียนที่โดดเด่นจะเห็นได้จากความสามารถด้านวรรณคดีที่ทำได้ดีเท่าผู้ชายนอกจากบทบาทด้านการเรียนของหญิงชาววังชั้นสูงแล้ว หญิงชาววังอื่นมีบทบาทด้านการเรียน ที่มีความสามารถด้านกวี และภาษาอังกฤษเป็นเยี่ยมเช่นกัน เป็นที่ยกย่องสรรเสริญของคนทั่วไปจนสามารถยึดเป็นอาชีพเลี้ยงตัวเองได้

สตรีสามัญชนธรรมดาที่ไม่มีโอกาสได้ศึกษาวิชาการต่างๆ ซึ่งเป็นความรู้ภายนอกบ้านเท่าเทียมกับบุรุษ ทั้งนี้เป็นเพราะบทบาทในสังคมไทยขณะนั้นสตรีต้องเป็นฝ่ายอยู่กับบ้าน เพื่อทำหน้าที่ มารดา และภรรยา เรื่องอื่นๆ ที่เป็นกิจการนอกบ้านหรือกิจการที่ทำออกหน้าออกตา ไม่ว่าจะเป็นการ ประกอบอาชีพค้าขาย ราชการ หรือบทบาททางเศรษฐกิจและสังคมการเมืองนั้น ถือว่าเป็นเรื่องของ บุรุษแต่ฝ่ายเดียว ด้วยเหตุนี้สตรีจึงไม่มีความจำเป็นต้องได้รับการฝึกฝนเพื่อให้ออกไปดำเนินบทบาท เช่นเดียวกับบุรุษ แต่อย่างไรก็ตามการศึกษาอบรมสตรีไทยเพื่อให้แสดงบทบาทและกระทำหน้าที่โดย สมบูรณ์ของสตรีนั้น ก็เป็นเรื่องที่ได้กระทำมาอย่างไม่เป็นทางการ ทั้งในหมู่พระราชวงศ์ชั้นสูง และ สตรีในครอบครัวธรรมดาทั่วไปอยู่แล้วตั้งแต่เดิมมา

ด้านผู้สอน

บทบาทผู้สอน ด้านวิชาการของสตรีไทยในครอบครัวหญิงสามัญชนทั่วไปส่วนใหญ่มารดาจะมีบทบาทเป็นผู้สอนและเป็นผู้ควบคุมความประพฤติ สอนกิริยามรรยาทของบุตรหญิง มารดาจะเป็น ต้นแบบให้ปฏิบัติตาม ส่วนในพระบรมมหาราชวัง เจ้านายพระองค์หญิงจะมีบทบาทผู้สอน ด้าน วิชาการตามความเชี่ยวชาญของแต่ละพระองค์ อย่างเช่นวิชาเลข วิชาโหราศาสตร์ และวิชาโบราณคดี เป็นต้น เจ้านายพระองค์หญิงทรงได้รับการศึกษามากทุกพระองค์จนสามารถเป็นพระอาจารย์สอน เจ้านายผู้ทรงพระเยาว์ในรุ่นต่อไปได้

ทั้งนี้เจ้านายพระองค์หญิงยังมีบทบาทผู้สอน ด้านวิชาการ โดยสอนพระราชประเพณี ระเบียบวินัยในสมาคมของขัตติยนารีจนผู้เรียนสามารถรับราชการฝ่ายในหรือเป็นผู้สอน เมื่อพิจารณา วิธีการสอนของบทบาทผู้สอน ผู้สอนในยุคนี้จะเห็นได้ว่า ผู้ใหญ่เป็นผู้นำทางหรือเป็นแบบเท่านั้น แต่ ผู้เรียนต้องเรียนรู้ด้วยวิธีการสังเกตพิจารณาเอง เป็นการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ ถือได้ว่าใช้วิธีการสอน แบบ ฝึกปฏิบัติจริง (learning by doing) ไม่มีห้องเรียนเฉพาะ สอนในห้องของครูหรือสอนในสถานที่ ที่ปฏิบัติงานจริงโดยมีผู้ใหญ่เป็นผู้ควบคุม

ด้านสังคม

บทบาทด้านสังคมของสตรีไทยในพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะเจ้านายพระองค์หญิงมี บทบาทในการสอน นอกจากจะสอนฝึกหัดวิชาต่างๆ แล้ว ลักษณะการแสดงบทบาทด้านสังคมยัง แสดงออกมาในรูปแบบการแสดงฝีมือ สติปัญญา และความสามารถ และการแต่งกายน่าเป็น แบบอย่างขึ้นก่อนจนกลายเป็นสมัยนิยม อันเนื่องมาจากพระบรมมหาราชวังเป็นชุมชนที่ประชุม ประกวดการสมาคมของสตรีชั้นสูงในสมัยนั้น สตรีในพระบรมมหาราชวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เรียกว่า “ฝ่ายใน” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในพระบรมมหาราชวังอันเป็นที่ประทับ

ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชเทวี พระราชโอรส พระราชธิดา เจ้าจอม นางสนม ตลอดจนข้าราชการบริพาร เป็นต้น ในพระบรมมหาราชวังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะแบ่งภารกิจภายในเป็น 2 พวกคือ ฝ่ายหน้า และฝ่ายใน โดยราชสำนักฝ่ายในมีการจัดระเบียบเช่นเดียวกับฝ่ายหน้า แต่ต่างกันที่ขอบเขตของการบริหารงาน ปริมาณงานที่รับผิดชอบของฝ่ายในจะน้อยกว่าฝ่ายหน้า และฝ่ายในจะเป็นผู้หญิงล้วน จึงมักเรียกฝ่ายในว่า “ผู้หญิงชาววัง” ดังนั้น ราชสำนักฝ่ายในจึงเป็นชุมชนหนึ่งที่มีลักษณะแตกต่างจากชุมชนหรือสังคมอื่น

จากการวิจัยสภาพบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีพบว่า รูปแบบการศึกษาของสตรีทั้งชั้นสูง พนักงานชาววัง และสตรีชาวบ้าน มีรูปแบบที่คล้ายกัน คือ เน้นในด้านกิจการบ้านเรือน การประดิษฐ์กรรม การเย็บปักถักร้อย ฯลฯ เหมือนกัน ทั้งนี้สตรีมักมีโอกาสด้านการศึกษาน้อยกว่าผู้ชาย เนื่องจากภาระหน้าที่ของสตรีไม่เอื้ออำนวย กล่าวคือ ผู้ชายต้องออกไปทำงานนอกบ้านเป็นส่วนใหญ่ เช่น รับราชการ รับจ้างทั่วไป หน้าที่ต่าง ๆ ภายในบ้านทั้งหมด จึงตกเป็นภาระหน้าที่ของสตรีที่ต้องรับผิดชอบเช่นเดียวกับที่ชายต้องรับภารกิจนอกบ้าน ซึ่งนับว่าเป็นการทำงานต่างหน้าที่กัน ฉะนั้นโอกาสในด้านการศึกษาก็ไม่ทัดเทียมกัน การศึกษาอบรมของสตรีจึงเป็นไปในรูปแบบที่อำนวยความสะดวกให้แก่สมาชิกในครอบครัว ได้แก่ การจัดทำอาหาร การจัดหาและประดิษฐ์เครื่องใช้ที่จำเป็นต่าง ๆ ให้แก่สมาชิกในครอบครัว

ยูนิเวอร์ซิตีในประเทศไทย

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น หมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน เริ่มเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2371 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา นอกจากทำงานเผยแพร่ศาสนาแล้ว ยังได้นำความรู้ตามแบบตะวันตกมาเผยแพร่ในเมืองไทยด้วย เช่น โรงเรียนการแพทย์ วิทยาศาสตร์ สิ่งหนึ่งที่หมอสอนศาสนาอเมริกันทำประโยชน์ให้แก่ไทยมากคือ การตั้งโรงพิมพ์ ออกหนังสือพิมพ์ และพิมพ์หนังสือของไทยออกจำหน่ายเผยแพร่ด้วยหนังสือ พิมพ์ฉบับแรกที่ออกในเมืองไทย คือ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ของหมอ บรัดเลย์ ออกเผยแพร่เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 แต่หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ออกได้เพียงปีเศษๆ ก็ต้องล้มเลิกเนื่องจากขาดทุน และมาออกเผยแพร่ใหม่อีกครั้งในพ.ศ. 2404 โดยหมอบรัดเลย์ยังคงเป็นทั้งเจ้าของและบรรณาธิการ หนังสือจดหมายเหตุ หรือ The Bangkok Recorder นอกจากจะลงข่าวต่าง ๆ ความรู้ราคาสินค้า ฯลฯ แล้วยังได้เสนอความคิดเห็นบางประการที่มีประโยชน์แก่บ้านเมืองดังเช่นในฉบับวันที่ 1 มิถุนายน ค.ศ. 1865 จ.ศ. 1227 (พ.ศ. 2408) หมอบรัดเลย์ ได้ลงข่าวการตั้งมหาวิทยาลัยในต่างประเทศจึงได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาชั้นสูงต่อมหาชน ข้อเขียนของหมอบรัดเลย์ดังกล่าวมีทั้งกระตุ้น ยั่วยุ และท้าทายให้คนมีเงินของเมืองไทยสมัยนั้นตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น ดูเหมือนว่าหมอบรัดเลย์จะฝากความหวังไว้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเวลาที่หมอบรัดเลย์ว่า

ล่องเลยมาได้สิบสี่ปีแล้ว เป็นเวลาที่นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2394 ซึ่งเมื่อนับมาถึง พ.ศ. 2408 จะได้สิบสี่ปีพอดี

ทั้งนี้หมอบรัดเลย์เห็นว่าการตั้งมหาวิทยาลัยเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นและสำคัญมาก เนื่องจากตั้งแต่รัช สมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาสยามมีการทำสนธิสัญญากับชาติตะวันตกหลายชาติ จึงจำเป็นต้องพัฒนาการศึกษาเพื่อพัฒนาพลเมืองให้มีความรู้ ความสามารถ รู้เท่าทันและเป็นที่นับถือของชาวตะวันตก

อย่างไรก็ตามนอกจากหมอบรัดเลย์แล้วใน พ.ศ. 2425 หมอสมิท (Samuel John Smith) ได้ประกาศในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยของท่านว่าจะเปิด “ยูนิเวอร์ซิตีสยาม” ที่บางคอแหลม โดยคาดจะรับนักศึกษาเข้าเรียนวิชาต่างๆ แต่คงไม่สำเร็จเพราะไม่ปรากฏข่าวต่อมาอีก

สรุปได้ว่านอกจากหมอบรัดเลย์ และหมอสมิท แล้ว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ในการจัดการศึกษาชั้นสูง “อุดมศึกษา” หรือ “สากลวิทยาลัย” ตามหลักฐานโครงร่างการศึกษา แต่ยังไม่สามารถบรรลุพระราชประสงค์อย่างเป็นทางการกระทั่ง 34 ปีต่อมาตรงกับ พ.ศ. 2459 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทย

แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหม ยูนิเวอร์ซิตี”

“ยูนิเวอร์ซิตี” หรือ “อุดมศึกษา” เป็นการศึกษาในระดับสูงที่มีหน้าที่และบทบาทสำคัญในการผลิตกำลังคนระดับกลางและระดับสูง วิจัยค้นคว้า สร้างและพัฒนาองค์ความรู้ บริการวิชาการแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม ปัจจุบันมีการเคลื่อนตัวอย่างรวดเร็วจากแนวโน้มการปฏิรูปอุดมศึกษาโลก เปิดโอกาสให้ทุกคนมีสิทธิเข้าเรียนได้อย่างเท่าเทียมกันบนพื้นฐานของความสามารถ

การอุดมศึกษามีภารกิจสำคัญ คือ ทำหน้าที่ การสอน การวิจัย และการให้บริการทางวิชาการโดยที่มหาวิทยาลัยเป็นส่วนประกอบสำคัญของสังคมหรือประเทศชาติ มีบทบาทหน้าที่พัฒนาปัญญาและความเจริญทางความคิด เป็นแหล่งวิชาการ บุกเบิกความรู้ใหม่ วิจัยสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประเทศชาติเพื่อใช้ในการพัฒนา ช่วยให้เกิดความเข้าใจในสังคม วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ ทำให้สามารถเลือกทางแก้ปัญหาได้ถูกต้องและวางนโยบายที่ดีอันจะนำไปสู่การปฏิบัติที่เป็นผลดีต่อส่วนรวม เป็นที่พึ่งทางวิชาการ ให้บริการฝึกอบรมและการศึกษาต่อเนื่อง อีกทั้งยังต้องทำหน้าที่อีกสองประการ คือ ชี้นำเตือนสติสังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของสังคมโดยรวมด้วย (จรัสสุวรรณเวลา, 2530)

แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับภารกิจของอุดมศึกษาที่เกษม วัฒนชัย ได้กล่าวไว้ดังนี้ (เกษม วัฒนชัย, 2539)

1. เป็นสถาบันวิชาการและสถาบันวิชาชีพ (academic and professional institution)
2. เป็นสถาบันวิจัย (research institution)
3. เป็นสถาบันบริการวิชาการแก่สังคม (service institution) โดยถ่ายทอดความรู้ใหม่ที่ได้มาให้แก่ประชาชน
4. เป็นสถาบันทางวัฒนธรรม (culture institution) ดำรงรักษาวัฒนธรรมและค่านิยมของสังคม โดยที่มหาวิทยาลัยต้องสร้างปรัชญาของตนเอง และลักษณะเฉพาะตามปรัชญา

มหาวิทยาลัยมีหน้าที่หลักอยู่ 4 ประการ คือ การประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ การวิจัย การบริการชุมชน และการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม โดยที่กิจการทั้งสี่ด้านต้องผสมผสานสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2541)

จากแนวคิดและภารกิจของการอุดมศึกษาข้างต้น พบว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้จัดตั้งขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ในการให้ความรู้ชั้นสูงแก่สตรีไทย ในยุคที่การอุดมศึกษายังมิได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการ ทั้งนี้แนวคิดและการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นั้นเป็นไปตามบริบทสังคม และวัฒนธรรม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระปรีชาญาณด้านการศึกษาและพระอัจฉริยภาพของเจ้านายแห่งวังบางขุนพรหม ที่ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาและโอกาสการเข้าถึงการศึกษาอย่างเท่าเทียม

กล่าวได้ว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีแนวคิดและรูปแบบการเรียนการสอนระดับการศึกษาชั้น สูงสุด “อุดมศึกษา” ให้แก่สตรีในยุคที่การอุดมศึกษายังไม่ได้ถือกำเนิดขึ้นอย่างเป็นทางการในประเทศไทย ซึ่งนอกเหนือจากการอบรมสั่งสอนวิชาตามแบบจารีตประเพณีไทยโบราณ และวิทยาการสมัยใหม่จากตะวันตกแล้ว ในการวิจัยยังพบว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีการจัดกิจกรรมเสริมทักษะ และกิจกรรมสาธารณะประโยชน์ที่สนับสนุนงานสาธารณะด้านต่างๆ เพื่อให้ผู้เรียนและสตรีทั่วไปได้มีบทบาทในการทำงานเพื่อส่วนรวม อาทิ การสนับสนุนทุนการศึกษาเพื่อการศึกษาของสตรีในโรงเรียนซึ่งตั้งอยู่ในภูมิภาคต่าง ๆ ที่ห่างไกล การร่วมก่อตั้งสภาการศึกษาและงานสาธารณกุศลด้านต่างๆ กล่าวได้ว่ากิจการสาธารณกุศลเหล่านี้ได้ถูกปลูกฝังจนกลายเป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งที่สืบทอดต่อมาจนถึงปัจจุบัน ดังที่ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (ส. ศิวรักษ์) ได้กล่าวไว้ในพระประวัติพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

...เจ้านายเช่นนี้มีพระคุณอย่างไทยๆ เมื่อขาดหายไปอีกพระองค์หนึ่ง ก็ยิ่งทำให้ต้องคิดหนักขึ้นว่า ทำอย่างไรจึงจะสร้างเหตุปัจจัยให้คนรุ่นใหม่ได้รับคุณค่าอันเรียบง่ายอย่างเจ้านายชั้นสูงเช่นนี้ได้...แม้จะทรงสูงส่งทางพระชาติวุฒิเพียงใดก็ตาม หากทรงไว้ซึ่งพระคุณวุฒิ ยิ่งกับสามัญชน ยันคนธรรมดา ที่น่ารักน่าเคารพ แม้จะไม่ต้องคำนึงถึงราชสกุลยศเอาเลยก็ยิ่งได้...

การปรับปรุงสถานภาพด้วยการพัฒนาสตรีหลายๆ ด้าน แสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าในการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างประชากรทั้งสองเพศจากแนวตั้งมาสู่แนวนอนในการพัฒนาสตรี จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงในสิ่งค้ำประกอบด้วยกันคือ บทบาทและสิทธิด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และสุขภาพ เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลง รากฐานสำคัญของสังคมที่จะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

นอกจากนี้ยังกล่าวได้ว่าบุคคลสำคัญที่ได้กล่าวถึงในงานวิจัยฉบับนี้ล้วนเป็นผู้มีความสำคัญต่อการพัฒนาสตรีไทย รวมถึงพัฒนาประเทศในสาขาต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติโดยส่วนรวม ความเจริญก้าวหน้าทั้งทางการทหาร การปกครอง การศึกษา ตลอดจนวิทยาการแขนงต่าง ๆ ในทางศิลปวัฒนธรรม ได้นำประเทศสู่การพัฒนาและมีเอกลักษณ์แห่งความเป็นไทยที่น่าภาคภูมิใจดังเช่นทุกวันนี้ ด้วยความอุตสาหะพากเพียร ด้วยอัจฉริยภาพและความเสียสละของท่านเหล่านั้นที่ล้วนแสดงความรักชาติด้วยการปฏิบัติ หาได้กล่าวแต่เพียงวาจาเท่านั้นไม่ การต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นอุดมคติสร้างสรรค์เป็นแบบอย่างของการดำรงชีวิตที่ดีซึ่งอนุชนไทยสมควรศึกษาและยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติด้วยความชื่นชมและภาคภูมิใจ

เอกลักษณ์แนวคิดการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

ประเทศไทยก้าวเข้าสู่สภาวะการแข่งขันกับนานาประเทศทั่วโลกมากขึ้นนับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้งด้าน เศรษฐกิจ การเมือง สังคม เทคโนโลยี และวัฒนธรรม จากกระแสโลกาภิวัตน์ (globalization) แล้ว ปัจจัยสำคัญที่เป็นแรงผลักดันให้มีการตระหนักถึงความสำคัญด้านการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีทั่วโลก ยังเกิดจากสาเหตุที่สำคัญ ได้แก่ การขยายตัวของจำนวนประชากร หรือ พลโลก ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของปริมาณนักเรียน นักศึกษา และความต้องการเข้าถึงการศึกษาระดับสูง “อุดมศึกษา” มากขึ้นทั่วโลกกว่า 6 เท่าในรอบ 3 ทศวรรษ

ด้วยพระปรีชาญาณด้านการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ผู้ก่อตั้งและจัดการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีอิทธิพลต่อความสำเร็จในการหล่อหลอม พัฒนาความรู้ ความเข้าใจชีวิต กลั่นกรองเป็นความรู้ ความคิด ทักษะ และจริยธรรมอันดีงามของผู้เรียน โดยการผสมผสานวิชาตามแบบจารีตโบราณของไทย กับวิทยาการเทคโนโลยี และศิลปวัฒนธรรมจากตะวันตกสอดคล้องกับปรัชญาการศึกษาสารัตถนิยมได้อย่างมีเอกลักษณ์และควรค่าสำหรับอนุชนรุ่นหลังในการศึกษาและนำแนวคิดดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในยุคปัจจุบัน

เนื่องจากบริบทสังคมและวัฒนธรรมในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงของสยามส่งผลต่อระบบการศึกษาและการพัฒนาประเทศทั้งการพัฒนาเชิงโครงสร้างและการพัฒนาการศึกษา บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า “การศึกษา” สามารถเป็นกุญแจสู่การพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า เพื่อพลเมืองไทยในทุกกระดับชั้นมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ด้วยพระอัจฉริยภาพของผู้จัดการศึกษาแห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ที่ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาและวิวัฒนาการในศิลปวิทยาการศาสตร์ต่าง ๆ ทั้งไทยและสากล จึงสามารถประสานวิทยาการสมัยใหม่และความประณีตทางศิลปวัฒนธรรมจากตะวันตก เข้ากับความโดดเด่นทางภูมิปัญญา ศิลปวัฒนธรรมแบบจารีตไทยโบราณได้อย่างแนบเนียนลงตัว สะท้อนพระปรีชาญาณด้านการศึกษาและการพัฒนา 3 ประการ คือ 1. การพัฒนาการสูดอดทางจิตใจ 2. ทางสุนทรียภาพ และ 3. ทางเทคนิควิทยา นับเป็นคุณูปการต่อวงการการศึกษา และวงการศิลปวัฒนธรรม โดยเฉพาะความเข้าใจโลก เข้าใจชีวิต ความเข้าใจมรดกปัญญาของไทยทั้งในทางวรรณศิลป์ พุทธธรรม ขันติธรรม เมตตาธรรม และความสันตจิตเจตนาทางภาษาของเจ้านายทั้ง 4 พระองค์ผู้จัดการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” อย่างครบทุกมิติ หากนักการศึกษาหรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาจะสานต่อหรือธำรงรักษาให้แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี ได้เจริญรุดหน้าต่อเนื่องบนพื้นฐานของจิตที่ซัดเกล้าประณีต จะเป็นการนำสารประโยชน์ทางความคิดที่ปูชนียจารย์แห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้ให้ต่อประชาคมการศึกษา และการพัฒนาสตรี ตลอดจนสังคมไทยโดยรวม

1. “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: การศึกษาเพื่อการเรียนรู้ตลอดชีวิต

การศึกษาหรือการเรียนรู้ตลอดชีวิต เป็นการศึกษาหรือการเรียนรู้ซึ่งครอบคลุมทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย จากการวิจัยพบว่า แนวคิดการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหม ยูนิเวอร์ซิตี” นี้สอดคล้องกับแนวคิด “การศึกษาตามอัธยาศัย” (Informal Education) เป็นการศึกษาที่จัดให้แก่บุคคลทุกช่วงอายุตั้งแต่เกิดจนตาย โดยในแต่ละช่วงชีวิตบุคคลอาจได้รับการศึกษารูปแบบใดรูปแบบหนึ่งหรือหลายรูปแบบผสมผสานกัน เป็นการศึกษาที่สัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของบุคคลสัมพันธ์กับปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตทั้งด้านสังคม สิ่งแวดล้อม ศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง

จากการวิจัยพบว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีการจัดการศึกษาที่มุ่งเน้นให้บุคคลพัฒนาอย่างเต็มศักยภาพ ให้มีความรู้ ทักษะ และประสบการณ์อย่างเพียงพอต่อการดำรงชีวิต การประกอบอาชีพ และการปรับตัวเข้ากับสภาพสังคมสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างเหมาะสมในทุกช่วงชีวิต

2. เน้น “คน” เป็นหัวใจของการศึกษา

แนวคิดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับการอบรมคน ตามหลักการศึกษาแบบไทยที่ใช้คำว่า อบรม และสั่งสอน แนวคิดนี้ได้รับอิทธิพลมาจากพระราชปณิธานในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ให้ความสำคัญด้านการศึกษาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาคน และคนเหล่านั้นจะเป็นหัวใจของการพัฒนาประเทศ ทั้งนี้การศึกษาจะต้องสร้างคนที่สมบูรณ์เป็นทั้งคนดี และคนมีอาชีพที่ดีพร้อมกันไป

แนวคิดการจัดการศึกษาที่เป็นเอกลักษณ์สำคัญอีกประการ ของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” คือ การถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ในครอบครัว อันรวมถึงญาติ และบริวารในปกครอง ด้วย การถ่ายทอดความรู้ในครอบครัวนับเป็นหน่วยที่มีความสำคัญมากที่สุด กล่าวคือ สตรีไทยมักได้รับการถ่ายทอด อบรมทักษะต่าง ๆ เพื่อเป็นฐานการดำรงชีวิตต่อไปจากครอบครัว สตรีที่ได้รับการเรียนรู้แนวปฏิบัติต่าง ๆ นี้รวมถึงการถ่ายทอดค่านิยม ความเชื่อ แนวคิดที่จำเป็นและมีความสำคัญ ซึ่งรวมเรียกว่า บรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) ได้แก่ ระเบียบ กฎเกณฑ์ที่สังคมกำหนดให้ปฏิบัติ เริ่มจากระเบียบ กฎเกณฑ์เบื้องต้นทั่วไป (Folkways จนถึงระเบียบที่สังคมห้ามไม่ให้ปฏิบัติ (Mores) และข้อห้ามที่เป็นลายลักษณ์อักษร คือ กฎหมาย (Laws) จากการเรียนรู้บรรทัดฐานเหล่านี้ ทำให้สตรีสามารถปฏิบัติตน ได้ถูกต้องในสถานการณ์ต่าง ๆ สอดคล้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา คือ กาละ และเทศะ นั่นเอง

จากการวิจัยพบว่า การถ่ายทอดทางสังคมในครอบครัว “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นั้นใช้วิธีการสองประเภท คือ การถ่ายทอดโดยตรงเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ ได้แก่ การที่บุคคลในครอบครัว คือ บิดามารดา และญาติผู้ใหญ่ สั่งสอนอบรมโดยตรงในเนื้อหาความรู้ด้านต่าง ๆ และบังคับให้ปฏิบัติตาม คำสั่งสอน อีกประการคือ การเป็นตัวแบบ (Model) หมายถึง การที่บิดามารดา และญาติผู้ใหญ่ปฏิบัติตนเป็นตัวอย่างของพฤติกรรมด้านต่าง ๆ เป็นผลให้เกิดการเลียนแบบการกระทำเหล่านั้น และกลายเป็นบุคลิกภาพส่วนหนึ่งในตนเอง กล่าวได้ว่าวิธีการทั้งสองประการนี้ ถือเป็น การถ่ายทอดอบรมที่สำคัญ และต้องทำร่วมกันตั้งแต่การเป็นแบบอย่างที่ดีของบิดามารดาญาติผู้ใหญ่ และผู้เรียนที่ควรมีความสนใจใฝ่รู้และกระตือรือร้นในการพัฒนาตนเองให้มีความเจริญก้าวหน้าทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และสติปัญญาอย่างสมบูรณ์

3. การศึกษาจะต้องใช้ประโยชน์ได้

จากการวิจัยพบว่าแนวคิดการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” คือ การศึกษาจะต้องมีความหมายมีคุณค่าต่อผู้เรียน หรือผู้รับการศึกษา การเรียนจะต้องเรียนเพื่อให้ทำได้ ปฏิบัติได้ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต และสังคม จุดเด่นของการศึกษาเพื่อการนำไปใช้หรือการศึกษาเพื่ออาชีพนี้ สะท้อนพระปรีชาญาณของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ขณะเสด็จตรวจราชการมณฑลต่าง ๆ พระองค์ทรงประสงค์ให้จัดการศึกษาที่เน้นการฝึกอาชีพ รวมถึงการให้ความรู้ในการปลูกพืช เศรษฐกิจอื่นๆ แก่ราษฎร นอกเหนือจากการปลูกข้าว เป็นปรีชาญาณที่สามารถบูรณาการแนวคิดด้านการศึกษาเข้ากับการประกอบสัมมาชีพได้อย่างยั่งยืนและเป็นองค์รวมโดยแท้

นอกจากนี้พระอัจฉริยภาพด้านการบริหารจัดการและระบบการเงินสะท้อนผ่านการทรงงานขณะดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารเรือ ได้ทรงปรับปรุงแก้ไขระบบการบริหารจัดการและการเงินให้รัดกุมมีประสิทธิภาพเป็นที่พอพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง นับได้ว่าทรงเป็นแบบอย่างที่ดีให้นักเรียนบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีได้เรียนรู้ ผ่านประสบการณ์นำมาซึ่งประโยชน์ด้านการประกอบวิชาชีพในอนาคต

4. การเน้นในเรื่องของจรรยาและอาชีพควบคู่กันเสมอ

กล่าวได้ว่า การศึกษาเน้นประโยชน์และการทำงานได้ แต่การศึกษาของ บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี นั้นมิได้หยุดอยู่เพียงอาชีพอย่างเดียว ยังต้องอบรมการประพฤติปฏิบัติที่เหมาะสมด้วยควบคู่กันไป จุดนี้เองที่งานวิจัยที่ได้กล่าวอย่างชัดเจนแล้วแต่ต้นว่า คุณธรรมเป็นแก่นสาระสำคัญของแนวคิดการจัดการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

5. มีการปรับตัวแล้วยืดหยุ่นได้

การศึกษาในบางชุมชนพหุวัฒนธรรมมีลักษณะเฉพาะ ถือหลักที่จะส่งเสริมให้คนเก่งได้เรียนตามแต่ความสามารถ และได้รับการยกย่องสรรเสริญ ในขณะที่เดียวกันก็เปิดโอกาสให้คนอ่อนแอได้เรียนตามแต่ความสามารถของแต่ละคนไปด้วยในตัว

6. การเคารพผู้อาวุโส

การเคารพผู้อาวุโสเป็นทั้งแนวคิดและวิธีการดำเนินงานควบคู่กันไป ในการดำเนินงานแต่ละเรื่องจะมีการปรึกษาหารือระหว่างบุคคลต่าง ๆ โดยให้เห็นว่าให้ความเคารพต่อผู้มีอาวุโสและผู้มีประสบการณ์มากกว่า

เอกลักษณ์ในเชิงวิธีการ

นอกจากลักษณะเด่นในเชิงแนวคิดดังกล่าวมาแล้ว “บางชุมชนพหุวัฒนธรรม” ยังมีลักษณะเด่นในเชิงวิธีการ และการดำเนินงานทางการศึกษาเป็นแบบเฉพาะของตนเองอีกด้วย ลักษณะเด่นดังกล่าวสะท้อนหลักคิดความเชื่อและวัฒนธรรมของไทยหลายประการด้วยกัน

1. การศึกษาที่ดีจะเกิดจากคนและสิ่งแวดล้อมควบคู่กันไป

การจัดการศึกษาของ “บางชุมชนพหุวัฒนธรรม” เชื่อว่า “คน” เป็นหัวใจของการศึกษา เพราะฉะนั้นเมื่อจัดการศึกษา จึงมุ่งที่การพัฒนาคนเป็นหลัก การที่จะพัฒนาคนขึ้นได้ตามแนวคิดของ “บางชุมชนพหุวัฒนธรรม” นั้น จะต้องอาศัยคนเป็นผู้ให้การศึกษา และให้ในสภาวะแวดล้อมที่เหมาะสมเป็นหลักสำคัญ

จุดเน้นทางการศึกษาที่มีคนเป็นผู้ให้ศึกษานี้สะท้อนให้เห็นความสำคัญของครู ในวงการศึกษาย่างชัดเจน “บางชุมชนพหุวัฒนธรรม” เน้นในการมีครูที่ดี และจัดสิ่งแวดล้อมที่ดี โดยเฉพาะการจัดส่งคมการเรียนรู้อย่างจริงจัง

2. เน้นการฝึกปฏิบัติและการลงมือทำเป็นหลักสำคัญ

แนวคิดการจัดการศึกษาของ “บางชุมชนพหุวัฒนธรรม” คือ การศึกษา เพื่อปฏิบัติงานได้จริง หรือที่เรียกว่า “เรียนแล้วใช้ประโยชน์ได้ ไม่เรียนแล้วเรียนเปล่า” ดังนั้นในกระบวนการทางการศึกษาจึงเน้นการฝึกปฏิบัติลงมือทำเป็นสำคัญ แม้เมื่อลงมือปฏิบัติแล้ว ก็เอาประสบการณ์ต่าง ๆ มาเป็นครู เมื่อฝึกปฏิบัติอะไร ก็ไม่ถือเอาเรื่องความผิดพลาดมาเป็นความผิดข้อร้ายแรง แต่จะให้ผู้เรียนได้ประสบการณ์การเรียนรู้จากความผิดพลาด รู้จักระวังและป้องกันไม่ให้เกิดความผิดพลาดขึ้นอีกต่อไป

ในทางการศึกษา จุดเด่นของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” คือ การฝึกฝนเพื่อให้ทำได้และทำได้ดีขึ้นเรื่อยๆ ในช่วงเวลาที่ได้ฝึกฝนนานขึ้น เช่น การทำหนังสือพิมพ์ในห้องเรียน และพัฒนาสู่การทำหนังสือรวบรวม พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ล้วนเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงทั้งสิ้น

3. เน้นคนทุกกลุ่มในสังคมเข้ามามีส่วนร่วม

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ถือว่า การศึกษาเป็นหน้าที่ของทุกคนในสังคม เช่น การจัดวังบางขุนพรหมเป็นพิพิธภัณฑ์เพื่อระดมทุนช่วยสภากาชาดไทย เป็นการมีส่วนร่วมต่อสังคม และนำสิ่งที่ตนมีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

4. การปรับเปลี่ยนตามความเหมาะสมและความเปลี่ยนแปลงของบริบททางสังคมและวัฒนธรรม

นับเป็นหลักการสำคัญที่สุดของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สอดคล้องกับแนวคิดของ “บางขุนพรหม ยูนิเวอร์ซิตี” คือ การเน้นการปฏิบัติ เน้นการใช้สอย และดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป การศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” จึงปรับเปลี่ยนได้ง่ายเหมาะสม สะดวกต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมด้วยพร้อมกันไป เมื่อปรับเปลี่ยนแล้วก็สามารถจัดได้สนองตอบต่อความต้องการ และความเปลี่ยนแปลงบริบททางสังคมและวัฒนธรรม

5. “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีความคิดริเริ่มและความเป็นผู้นำในทางปฏิบัติ

ความคิดริเริ่มและความเป็นผู้นำในทางปฏิบัติ อันเกิดจากความคิดริเริ่ม ดำเนินการอย่างทุ่มเท ในการผสมผสานความรู้และภูมิปัญญาใหม่และของไทยเข้าด้วยกัน นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นย้ำว่าการศึกษาควรจะต้องศึกษาข้อดีข้อเด่นจากประเทศอื่น แล้วนำมาใช้ในเมืองไทยให้เหมาะสม พยายามปลูกและส่งเสริมให้ผู้เรียนเป็นคนดี มีอนามัยสมบูรณ์ทั้งกายและใจ ให้เป็นคนที่รู้ทันโลก ให้จัดการศึกษาเป็นตัวของตัวเอง พึ่งพาตนเองได้ ส่งเสริมอิสรภาพทางเศรษฐกิจ ให้เป็นคนที่มีความดีธรรมด้วยการยึดหลักศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวให้เป็นคนมีสติปัญญา ความรอบรู้ตามควรแก่วัย ฐานะ และอาชีพ เหล่านี้ นับเป็นสิ่งที่มีความ

แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี จัดได้ว่าเป็นบทสรุปของวิธีการจัดการศึกษาสำหรับสตรีที่สามารถนำมาประยุกต์ได้ทุกยุคสมัย กล่าวคือ สตรีไทยเมื่อได้รับโอกาสทางการศึกษาควรพัฒนาตนเองให้มีลักษณะพึงประสงค์สอดคล้องกับความคาดหวังของสังคม อาทิ เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว สตรีควรมีความรับผิดชอบหาเลี้ยงชีพได้ ทำคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติได้ มีความสามารถ มีคุณธรรม และเป็นกุลสตรี จากการวิจัยพบว่า การจัดการศึกษา

สำหรับสตรีนั้นเป็นการศึกษาตลอดชีวิต เด็กหญิงต้องได้รับการอบรมเลี้ยงดู ทั้งด้วยวิธีการเรียนรู้ในห้องเรียน การร่วมกิจกรรมส่งเสริมการเรียนการสอน การเลียนแบบอย่างที่ดีด้านกิริยา มารยาท การฝึกหัดฝึกฝนคุณสมบัติทางงานช่างฝีมือ การเข้าสมาคม และการมีสุขภาพอนามัยแข็งแรงสมบูรณ์

การผสานสาระและกระบวนการศึกษาของสตรีตามแนวคิดและการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สามารถแสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 : แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสตรี

วิชาการ	เนื้อหาสาระ คุณธรรม	ศิลปวัฒนธรรม
ภาษาไทย	หลักธรรมะ	ดนตรี
ภาษาอังกฤษ	ความประพฤติ	งานประพันธ์
ภาษาฝรั่งเศส		กิริยามารยาท
คณิตศาสตร์		งานประพันธ์
ภูมิศาสตร์		งานฝีมือ งานช่าง
พงศาวดาร		การทำเครื่องหอม
สุขศึกษา พลศึกษา		งานครัว
		งานดอกไม้

แผนภูมิที่ 2: แสดงการผสมผสานวิธีการต่าง ๆ ในการจัดการศึกษา “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

วิธีการศึกษาในวัง	วิธีการศึกษาอัยาศัย
<p>การสั่งสอน ฝึกหัดอบรม</p> <p>ฝึกฝน งานฝีมือ กวดขันกิริยา</p> <p>มารยาทผู้ดี คุณธรรม</p>	<p>การจัดการศึกษาแต่ละระดับ เหมาะกับวัย</p> <p>การอ่าน การเขียน ท่องจำ</p> <p>พัฒนาสติปัญญา และวิชาการ</p>
<p>วิธีการศึกษาโดยรับประสบการณ์ตรง</p> <p>เช่น ทักษะศึกษา การจัดทำหนังสือ</p> <p>พิมพ์ของโรงเรียน การแสดงละคร</p> <p>การรับจัดงานเลี้ยงรับรอง</p> <p>ทำของชำร่วย</p> <p>การฝึกแสดงสุนทรพจน์</p> <p>ฯลฯ</p>	<p>วิธีการศึกษาจากการจัดสัมมนาการเรียนรู้</p> <p>แบบอย่างจากครอบครัว ครู</p> <p>จากเพื่อนนักเรียน</p> <p>การจัดบริเวณและสิ่งแวดล้อมในการศึกษา</p> <p>ห้องสมุด บรรยากาศในการเรียนการสอน</p>

การจัดการศึกษาสำหรับสตรีที่เหมาะสมกับสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน ควรคำนึงถึงคุณลักษณะของสตรี ที่มีความมั่นใจในความรู้ ความสามารถของตน กล้าคิด กล้าทำ รักอิสระ และในเวลาเดียวกันก็ต้องเป็นกุลสตรีที่มีคุณธรรม มีสัมมาคารวะ รักนวลสงวนตัว เป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี นักการศึกษาควรศึกษาวิธีการที่ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้วางรากฐานและหลักการศึกษาอบรมไว้แต่ในอดีต เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่มั่นคงและก้าวไปในทิศทางที่เหมาะสม เกิดประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมไทยอย่างแท้จริง

อภิปรายผล

คำว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ที่ใช้เป็นกรณีศึกษาของวิทยานิพนธ์ที่จะทำต่อไปนั้น มีความหมายแตกต่าง กับคำว่า ยูนิเวอร์ซิตี ในปัจจุบัน คำว่า “วิทยาลัย” หากแปลตรง ๆ คงหมายถึงที่อยู่ของความรู้ (วิทย อาลัย) เมื่อเติม “มหา” เข้าไปข้างหน้าจึงเป็นที่อยู่ของความรู้ที่ใหญ่ ๆ ดังนั้นคำว่า มหาวิทยาลัย ในปัจจุบันจึงหมายถึงกิจการของมหาวิทยาลัย หรือสถาบันอุดมศึกษาที่บูรณาการกิจการทั้ง การค้นคว้าบุกเบิกวิชาการ การใช้วิชาการให้เป็นประโยชน์ และการผลิตนักวิชาการ ในลักษณะที่เสริมซึ่งกันและกัน ในบางมหาวิทยาลัยได้มีการผลิตนักวิชาการเป็นบุคคลที่มีวิถีชีวิตเป็นพิเศษแตกต่างออกไปจากคนทั่วไป บางรูปแบบเป็นการสร้าง elite มีบทบาทในการชี้นำสังคม ดังนั้นการบูรณาการที่มีการผสมผสานกิจการด้านต่าง ๆ จำเป็นต้องมีการจัดการที่ดีพอ เพื่อรักษาผลประโยชน์ และการให้ผลประโยชน์ต้องเป็นไปโดยยุติธรรม จึงต้องมีการสร้างวัฒนธรรมวิชาการ ที่มีความเชื่อหรือความเข้าใจตรงกัน มิฉะนั้นกิจการต่าง ๆ จะกลายเป็นข้อขัดแย้ง

จากกรณีดังกล่าว มหาวิทยาลัยบางแห่งในโลกได้ปรับบทบาทของตนเองไปอีกขั้นหนึ่งที่สามารถ จะหาความรู้ และมีความเจริญพัฒนาในด้านสติ ความคิด อย่างกว้างขวาง จนสามารถนำมาสังเคราะห์ให้เห็นแนวโน้มในอนาคต ตลอดจนมีแนวคิดที่สมบูรณ์รวมไปจนถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ สามารถชี้นำสังคมไปในทางที่ถูกที่ควร มหาวิทยาลัยเหล่านี้มีบทบาทในการชี้นำสังคมแต่ละแห่ง ชี้นำแนวทางของประเทศ หรือของโลกด้วยซ้ำ เช่น มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สแตนฟอร์ด และทรีเอสเต้ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะการเจริญของศาสตร์ต่าง ๆ ไม่สามารถเจริญไปได้เดี่ยว ๆ ศาสตร์ที่เป็นเทคโนโลยีจำเป็นต้องอาศัยศาสตร์ทางด้านสังคมเข้ามาประกอบ จึงจะใช้ประโยชน์ได้ดี และจำเป็นต้องมีแนวคิดในเชิงของเป้าหมาย คุณค่าความเป็นมนุษย์ และศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ เข้ามาประกอบจึงสามารถจะใช้ความรู้ และวิทยาการให้ได้เหมาะสมที่สุด ทำให้การบุกเบิกตรงตามวัตถุประสงค์ของมนุษย์มุ่งออกไปสู่อนาคตได้ สภาพของมหาวิทยาลัยจึงมีองค์ประกอบทั้งทางกว้างทางลึก มีผู้มีปัญญา และผู้มีสติอยู่ด้วยกัน ในการสร้างนักวิชาการชั้นสูงที่ต้องมีวิจารณ์ญาณ และปัญญา ประกอบกับมีสติ และจริยธรรม คุณธรรมที่จะกำกับการใช้วิชาการให้เป็นคุณประโยชน์นั้น ต้องผลิต คนที่มีวิถีชีวิตในลักษณะของบัณฑิต การศึกษาจะต้องเป็นการศึกษาที่มีผลต่อคนในทุกด้านที่ต้องปรับเข้าสู่วิถีชีวิตใหม่ การให้แต่ความรู้หรือกระบวนการหาความรู้ย่อมไม่เพียงพอ ต้องปรับจิตใจด้วย กล่าวโดยสรุปได้ว่า มหาวิทยาลัยต้องผสมผสานกระบวนการขั้นตอนต่าง ๆ ของความรู้ ทั้งสามขั้นตอนดังได้กล่าวมาแล้ว และผสมผสานวิถีชีวิตซึ่งมีมนุษยธรรม คุณธรรม และคุณลักษณะอื่น ๆ เข้าไปด้วยอย่างแนบแน่น จึงจะสามารถบรรลุเป้าหมายอันพึงประสงค์ได้

ความหมายของมหาวิทยาลัยซึ่งจัดว่าเป็น กิจการวิทยาการระดับสูง นั้นแตกต่าง ไปจากสถาบันการศึกษาระดับอื่น ๆ โดยทั่วไป และมีลักษณะเด่นอยู่ ๒-๓ ประการในด้านการสอน มหาวิทยาลัยแตกต่างไปจากสถาบันระดับมัธยมศึกษา ดังที่ได้มีผู้ชี้ประเด็นไว้อย่างชัดเจนว่า มัธยมศึกษารับผิดชอบการสอนเพื่อให้นักเรียนได้รับความรู้ ในขณะที่มหาวิทยาลัย หรืออุดมศึกษาทำหน้าที่เสริมสร้างให้ผู้เรียนมีความสามารถในการเรียนรู้เป็นสำคัญ ลักษณะที่เด่นชัดอีกอย่างของมหาวิทยาลัย คือ การแสวงหาความเป็นเลิศทางวิชาการ ซึ่งย่อมจะก่อให้เกิดความเจริญเติบโตแห่งองค์ความรู้ยิ่งขึ้นและนำไปประโยชน์สู่สังคมโดยรวม ความเป็นเลิศทางวิชาการเป็นสิ่งที่มหาวิทยาลัยจะต้องรับผิดชอบแสวงหา อย่างไรก็ตามหากมหาวิทยาลัยมุ่งแสวงหาความเป็นเลิศทางวิชาการด้านทฤษฎีแต่เพียงอย่างเดียว ความเป็นเลิศทางวิชาการอาจไม่เป็นประโยชน์เท่าที่ควร ด้วยเหตุนี้มหาวิทยาลัยน่าจะมีความหมายต่อสังคมมนุษย์มากกว่าเป็นสถาบันที่เตรียมคนที่มีคุณภาพสูงสำหรับสังคม และเป็นเพียงขุมทางปัญญาของสังคม

โดยที่อุดมศึกษาเป็นสถาบันสังคม อุดมศึกษาได้ก็เพราะสังคมต้องการสถาบันเช่นนี้ และได้อุปถัมภ์เจือจุนให้เจริญมั่นคง ในอดีตในหลายประเทศผู้สนใจใฝ่รู้เรื่องธรรมชาติ จึงมีนักคิดค้นหาความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ในธรรมชาติและเมื่อรู้แล้วก็นำมาประยุกต์ใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อมนุษย์ และสังคม มีผู้สนใจเรียนรู้วิชาการและวิชาชีพเหล่านี้ จึงเป็นกำเนิดของมหาวิทยาลัย และเมื่อมีความต้องการเรียนรู้มากขึ้น แต่สมองมีความถนัด และประสบการณ์ของผู้ประสงค์จะเรียนรู้มีความแตกต่างกัน จึงเกิดมีสถาบันอุดมศึกษาหลาย ๆ ประเภท เช่น มหาวิทยาลัย ซึ่งเน้นหนักในการวิจัยหาความรู้ใหม่ และการสอนวิทยาลัยซึ่งมุ่งถ่ายทอดวิชาชีพ และสถาบันเทคโนโลยีซึ่งมุ่งวิเคราะห์วิจัยในกลุ่มสาขาซึ่งสัมพันธ์กันใกล้ชิด และสอนถ่ายทอดวิชาชีพนั้น ๆ ออกไป สถาบันอุดมศึกษา และ มหาวิทยาลัยถือเป็น กิจการวิทยาการขั้นสูง ซึ่งแตกต่างจากประถมศึกษา และมัธยมศึกษา เพราะประถมและมัศึกษามุ่งเน้นการสืบทอดวัฒนธรรม และความรู้ซึ่งสะสมมาในอดีตแต่อุดมศึกษามุ่งมองอนาคต ดังนั้น บทบาทหลักต่อสังคม จึงไม่เพียงแค่อสนองตอบต่อสังคมเท่านั้น จะต้องชี้แนะ และเตือนสติสังคมด้วย

กิจการวิทยาการศึกษาระดับสูง มีหน้าที่และบทบาทสำคัญในการผลิตคนระดับกลางและระดับสูง วิจัยค้นคว้า สร้างและพัฒนาองค์ความรู้ บริการวิชาการแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม ทำให้สถาบันวิทยาการศึกษาระดับสูง มหาวิทยาลัย และสถาบันอุดมศึกษาเป็นส่วนประกอบสำคัญของสังคมหรือประเทศชาติ มีบทบาทหน้าที่พัฒนาความเจริญทางความคิด เป็นแหล่งวิชาการ บุกเบิกหาความรู้ใหม่ วิจัยสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประเทศชาติเพื่อใช้ในการพัฒนา ช่วยให้เกิดความเข้าใจในสังคม วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ ทำให้สามารถเลือกทางแก้ปัญหาได้ถูกต้อง และวางนโยบายที่ดีอันจะนำไปสู่การปฏิบัติที่เป็นผลดีต่อส่วนรวม เป็นที่พึ่งทางวิชาการ ให้บริการฝึกอบรมและการศึกษาต่อเนื่อง อีกทั้งยังต้องทำหน้าที่อีกสองประการ คือ ชี้แนะเตือนสติสังคม และ

ทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของสังคมโดยรวมด้วย มหาวิทยาลัยมีหน้าที่หลัก 4 ประการ คือ 1. เป็นสถาบันวิชาการและสถาบันวิชาชีพ (academic and professional institution) 2. เป็นสถาบันวิจัย (research institution) เพื่อชวนขวนขวายหาความรู้ใหม่ ความคิดใหม่ 3. เป็นสถาบันบริการวิชาการแก่สังคม (service institution) โดยถ่ายทอดความรู้ใหม่ที่ได้มาแก่ประชาชน 4. เป็นสถาบันทางวัฒนธรรม (culture institution) ดำรงรักษาวัฒนธรรมและค่านิยมของสังคม โดยที่มหาวิทยาลัยต้องสร้างปรัชญาของตนเอง และลักษณะเฉพาะตามปรัชญา

หน้าที่ของมหาวิทยาลัย มีภาพสรุปของมหาวิทยาลัยซึ่งกำเนิดจากมติขององค์การทางการศึกษาและวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ซึ่งมีผลสะท้อนให้ปรากฏในพระราชบัญญัติของมหาวิทยาลัยไทยบางแห่งว่า มหาวิทยาลัยมีหน้าที่หลักอยู่ 4 ประการคือ การประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ การวิจัย การบริการชุมชน และการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม กิจกรรมทั้ง 4 ด้านนี้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่มีการประสิทธิ์ประสาทวิทยาการที่มีคุณค่า หากไม่ได้หมายถึงการถ่ายทอดวิทยาการที่มีพื้นฐานจากการวิจัยด้วยจุดมุ่งหมายที่เห็นประโยชน์ของชุมชนเป็นเป้าหมายปลายทาง และเป็นส่วนหนึ่งของการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม ฉะนั้นเมื่อพิจารณาถึงหลักสูตรอันเอื้ออำนวยต่อการสนองตอบต่อปัญหาของชุมชนเช่นนี้ จึงไม่ควรจำกัดแต่เพียงหน้าที่ 2 ใน 4 ด้านของมหาวิทยาลัย คือ ในด้านวิทยาการ และด้านการบริการชุมชนเท่านั้นเพราะแท้จริงแล้วย่อมมีความสัมพันธ์อย่างแยกออกไม่ได้กับหน้าที่อื่น ๆ ของสถาบันอุดมศึกษา

ทัศนวิสัยทางประวัติศาสตร์ ไม่มีสังคมอารยะใด ๆ ในประวัติศาสตร์ที่ขาดการอุดมศึกษา ทั้งนี้ย่อมหมายถึง สังคมไทยในอดีตด้วย การอุดมศึกษาถ่ายทอด “ความชำนาญ” ชั้นสูง ทั้ง “ความชำนาญ” ในแง่ของการคิดและแง่ของการปฏิบัติ ทั้งในแง่ของการสร้างสรรค์ หรือความงามใหม่ และการทำซ้ำความคิดเก่า และความงามเก่า หากทว่าในโบราณสมัย การอุดมศึกษาถูกฝากไว้กับกลุ่มตระกูลบ้าง ชุมชนขนาดเล็กบ้าง องค์การศาสนาบ้าง ราชสำนักบ้าง ฯลฯ เท่านั้น ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่าวิทยาการระดับสูง หรือ อุดมศึกษานั้น มีมาแต่โบราณกาล แต่สถาบันอุดมศึกษาอาจเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาภายหลัง โดยรับเอาแบบอย่างมาจากภายนอก การอุดมศึกษา หรือ วิทยาการศึกษาระดับสูงในอดีตสมัยจึงถูกจัดขึ้นเพื่อตอบสนองปัญหาของหน่วยเล็ก ๆ ในสังคม ซึ่งเป็นผู้จัดหลักสูตร จึงมีความคล่องตัวทั้งในด้านการปรับให้เข้ากับเอกบุคล ซึ่งเป็นนักศึกษา และกับความเปลี่ยนแปลงซึ่งเกิดขึ้นแก่ปัญหาที่เผชิญผู้จัดการศึกษาและนักศึกษาร่วมกัน กล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือ การอุดมศึกษาในสมัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชุมชน ไม่มีความแปลกแยกระหว่างชุมชนและวิทยาการศึกษาระดับสูงตลอดจนไม่มีปัญหาเรื่องการบรรลุถึง สหวิทยาการในการศึกษา เพราะวิทยาการศึกษาระดับสูง อุดมศึกษา เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตผู้เรียนที่ดำเนินอยู่ทุกวัน โดยมิได้แยกส่วนอื่น ๆ ของชีวิตออกไปจากวิชาที่ต้องเรียนรู้

กิจการวิทยาการชั้นสูงของไทยก่อนเกิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้นมีสถานศึกษาชั้นสูงที่นับได้ว่าเป็นระดับอุดมศึกษาอยู่บ้างแล้วในประเทศไทยได้แก่ โรงเรียนมหาดเล็กหลวง ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนรูปแบบและชื่อเป็น โรงเรียนข้าราชการพลเรือน โรงเรียนยันตรศึกษา และราชแพทยาลัย สถานศึกษาเหล่านี้มุ่งผลิตคนที่มีความรู้ เพื่อไปใช้ในกิจการนั้น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อเป็นข้าราชการในหน่วยราชการต่าง ๆ ความจริงแล้วการศึกษานักธรรมและการเปรียญก็น่าจะนับเป็นอุดมศึกษาได้ ซึ่งทำให้เห็นได้ว่า การอุดมศึกษา หรือ กิจการ วิทยาการชั้นสูงของไทยได้มีมาแต่สมัยโบราณนานแล้ว ประเทศไทยได้มีการพัฒนาในด้านต่าง ๆ มาเป็นระยะ ๆ แม้ว่าจะมีการติดต่อกับประเทศตะวันตกมาตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่การรับวิทยาการเข้ามาอย่างจริงจังมาเริ่มสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา และเพิ่มขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการจัด ระบบการปกครองขยาย การศึกษาจัดตั้งและปรับปรุงกิจการต่าง ๆ เช่น การแพทย์และสาธารณสุข การรถไฟ การทางหลวง แผ่นดิน การไปรษณีย์โทรเลข และการชลประทาน ตลอดจนการกลาโหม และกองทัพต่าง ๆ ในการดำเนินการเรื่องนี้ ได้มีการนำชาวต่างชาติที่มีความรู้ เข้ามาเป็นที่ปรึกษาและสอนคนไทย รวมทั้งส่งคนไทยไปเรียนที่ต่างประเทศ (มหาวิทยาลัยของไทย ความจริงที่ไม่มีใครปฏิเสธได้คือ มหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทยนั้นเกิดขึ้นเพื่อการผลิตคนให้กับราชการ เพราะเป็นความต้องการของระบบการบริหารประเทศในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ที่ทรงต้องการจะพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมกับประเทศทางตะวันตก โรงเรียนสอนวิชาซีพชั้นสูง เช่น แพทยศาสตร์ กฎหมาย ข้าราชการพลเรือน วิศวกรรม และครู ก็เกิดขึ้นในสมัยดังกล่าว มหาวิทยาลัยในระยะเริ่มแรกของไทยจึงเป็นการมุ่งพัฒนาอาชีพสาขาต่าง ๆ เพื่อเข้ารับราชการในกรมกองต่าง ๆ เป็นสำคัญ

โดยนัยดังกล่าวจึงอาจสรุปได้ว่า มหาวิทยาลัยเป็นสถาบันสังคมที่เกิดขึ้นเพื่อสนองความต้องการของสังคมนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ หน้าที่บทบาท ตลอดจนรูปแบบของมหาวิทยาลัย จึงมักถูกกำหนดโดยความต้องการของสังคมนั้น และโดยที่ความต้องการของ แต่ละสังคมอาจจะไม่เหมือนกัน นอกจากนั้นในสังคมเดียวกันความต้องการอาจจะเปลี่ยนไปตามกาลสมัย ปัญหาจึงมีว่า หน้าที่บทบาท และรูปแบบของมหาวิทยาลัย ได้ปรับตัวหรือเปลี่ยนแปลงเพื่อจะทำหน้าที่สนองความต้องการของสังคมไทยได้ดีหรือไม่เพียงใด อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความต้องการของสังคมแต่ละสังคมอาจจะต่างกัน อันเป็นผลทำให้บทบาท หน้าที่ รูปแบบของมหาวิทยาลัย ต่างสังคมไม่เหมือนกัน แต่ก็มิหลักที่ยอมรับอันเป็นสากลว่า มหาวิทยาลัยเป็นแหล่งรวมวิทยาการชั้นสูง เพื่อสงวนรักษาความรู้ และเอกลักษณ์แห่งวิทยาการชั้นสูงนั้นไว้แล้ว ถ้ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง มหาวิทยาลัยจึงเป็นประชาคมทางวิชาการและเป็นชุมชนทางปัญญาอันประกอบด้วยนักวิชาการแขนงต่าง ๆ ในแง่ส่วนตัวและส่วนรวมนักวิชาการในมหาวิทยาลัยย่อมมีสิทธิและหน้าที่ในอันที่จะช่วยเหลือสนับสนุนต่อการพิจารณากำหนดวิถีทางที่เหมาะสมแห่งสังคมของตน จึงจัดว่า บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี เป็นคำเฉพาะการในช่วงที่แนวคิดของกิจการวิทยาการชั้นสูง คือ มหาวิทยาลัยที่แท้จริง ยังไม่เกิดเป็น

รูปธรรมที่ชัดเจน ความสนใจในการจัดการศึกษาระดับสูงมีเหตุที่มาจากสองประการ ประการแรกมาจากความเชื่อที่ว่าทุกคนไม่ว่ามีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างไร ก็ควรจะได้รับโอกาสที่เท่าเทียมกันในการเข้าศึกษาในระดับสูงสุด ประการที่สองเป็นความต้องการที่จะได้กำลังคนที่มีคุณภาพอันเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับกระบวนการผลิตของสังคม ด้วยเหตุผลเช่นนี้ บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีจึงเป็นสถาบันหนึ่งที่ตั้งตั้งขึ้นให้ทำหน้าที่ในการเตรียมสตรระดับสูงตามความต้องการของสังคม และในขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งที่สตรีได้รับโอกาสที่เท่าเทียมในการเข้าศึกษาในระดับสูงสุด เป็นแหล่งที่ความรู้และความจริงถูกค้นพบ แสวงหา และพัฒนา โดยหน้าที่ทั้งสองประการนี้จึงมีความเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน

ฟรานซิส เบคอน นักปรัชญาชาวอังกฤษ ได้ไว้เมื่อประมาณ 400 ปีมาแล้วว่า “ความรู้ คือ อำนาจ” คำกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นความเป็นไปของบรรยากาศในการแสวงหาทางปัญญาของยุคนั้น ศาสนาค่อย ๆ เสื่อมความนิยมลง วิทยาศาสตร์กำลังก่อตัวขึ้น ชาวตะวันตกเริ่มเข้าใจความเป็นไปของธรรมชาติ และตระหนักว่า ความรู้ความเข้าใจที่เกี่ยวกับธรรมชาติช่วยให้สามารถควบคุมธรรมชาติให้เป็นไปตามที่มนุษย์ต้องการได้ ความรู้ได้กลายเป็นพาหนะไปสู่โลกหน้า เป็นเครื่องมือที่จะก่อให้เกิดความสุข ความพอใจในโลกนี้ พิสูจน์ได้จากปัญญาชนตะวันตกได้กลายเป็นนักวิทยาศาสตร์ และนักเทคโนโลยี บุคคลเหล่านี้ทำให้ความรู้กลายเป็นอำนาจของมนุษย์ อาจกล่าวได้ว่า ความรู้ไม่เพียงแต่มีอำนาจเปลี่ยนวัตถุสิ่งของเท่านั้น แต่ยังสามารถนำมาใช้เพื่อกำหนดความรู้สึกนึกคิด และพฤติกรรมของคนให้เป็นไปตามลักษณะที่พึงประสงค์ได้ด้วย

ประเทศไทย ได้มีการพัฒนาในด้านต่าง ๆ มาเป็นระยะ ๆ แม้ว่าจะมีการติดต่อกับประเทศตะวันตกมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่การรับวิทยาการเข้ามาอย่างจริงจังนั้นเริ่มต้นขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา และเพิ่มมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระองค์ได้ปฏิรูประบบการปกครอง ขยายการศึกษาตลอดจนจัดตั้งและปรับปรุงกิจการต่าง ๆ อาทิ การแพทย์และการสาธารณสุข การคมนาคม การรถไฟ การทางหลวงแผ่นดิน การไปรษณีย์โทรเลข การชลประทาน ตลอดจนการกลาโหม และกองทัพต่าง ๆ โดยมีการนำชาวต่างชาติที่มีความรู้วิทยาการสมัยใหม่ต่าง ๆ เข้ามาเป็นที่ปรึกษาและดำเนินการด้านการศึกษาให้กับคนไทย รวมถึงส่งพระราชโอรสและมอบทุนการศึกษาให้แก่พลเมืองทั่วไปได้ไปศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ในต่างประเทศ การขยายตัวทางวิชาการในประเทศไทยในระยะแรกจึงเป็นการขยายมวลความรู้และแตกย่อยสาขาวิชาต่าง ๆ ตามที่ไปศึกษาและรับมาจากชาติตะวันตก

ในปัจจุบันการอุดมศึกษาของประเทศไทยมีการพัฒนาไปอย่างรวดเร็ว ทั้งในแนวลึกและแนวกว้าง จุดหมายของการศึกษาก็มีหลากหลายมิติปรับเปลี่ยนตามบริบทสังคม และวัฒนธรรมแต่ละยุคสมัย อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจุดหมายของการศึกษาด้านวิชาการ สามารถแบ่งเป็น 4 ประการดังนี้

1. รับรู้ประสบการณ์ของผู้อื่น
2. สงสัยประสบการณ์ของผู้อื่น
3. หล่อหลอมประสบการณ์ของตน
4. ประกาศประสบการณ์ของตน

การรับรู้ประสบการณ์ของผู้อื่นเป็นสิ่งจำเป็น มนุษยชาติวิวัฒนาการก้าวมาได้ถึงทุกวันนี้ เนื่องจากการถ่ายทอดความรู้ ความชำนาญ และความคิดเห็นจากบุคคลแวดล้อม ซึ่งเป็นทั้งคนรุ่นก่อนและรุ่นเดียวกัน ความรู้ที่ได้สะสมกันมานานช่วยให้มนุษย์ไม่ต้องเริ่มต้นเรียนรู้ด้วยตนเองใหม่ทุกขั้นตอน ความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ของผู้อื่น ได้แก่

1. ข้อมูลหรือข้อเท็จจริงเกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ
2. ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่งซึ่งอยู่ในรูปของทฤษฎี กฎ หรือแนวคิดทั่วไป
3. วิธีการซึ่งจะได้มาซึ่งหนึ่งและสอง

ทั้งนี้การรับรู้ประสบการณ์ของผู้อื่นทั้งสามประการนี้ต่างมีความสำคัญในส่วนของตน การรับรู้ความรู้ความชำนาญจากผู้อื่นโดยปราศจากความสงสัย ส่งผลต่อความเจริญงอกงามทางปัญญา ความก้าวหน้าทางวิชาการและการประกอบสัมมาชีพ ดังนั้นประสบการณ์ต่างๆ ที่รับรู้ไม่ว่าจะเป็นประสบการณ์ตรงของตนเอง หรือประสบการณ์ของผู้อื่น ย่อมถูกจำกัดโดยเวลา สถานที่ และความขาดแคลนบางประการ

การศึกษาในระดับอุดมศึกษา จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องหาทางฝึกฝนและฝึกหัดให้สตรีผู้เรียนตื่นตัวสงสัยอยู่เสมอ เมื่อได้รับรู้ประสบการณ์หรือแนวคิดต่าง ๆ ก่อนนำมาปฏิบัติจึงควรไตร่ตรองพิจารณาให้สอดคล้องกับสภาพบริบทสังคม และวัฒนธรรมในช่วงเวลานั้น ๆ เนื่องจากการอุดมศึกษามีได้มีหน้าที่สอนให้คนเชื่อ แต่สอนให้สงสัย ตามหลัก กาลามสูตรของพุทธศาสนา ที่สอนให้สงสัยเมื่อสงสัยแล้วเก็บความสงสัยไว้ วิทยาการก็จะไม่สามารถพัฒนาต่อไปได้ เมื่อคนสงสัยประสบการณ์หรือทฤษฎีของผู้อื่นแสดงว่า เขาเห็นข้อบกพร่องหรือข้อผิดพลาดของประสบการณ์หรือแนวคิดนั้น ด้วยเหตุดังกล่าวจึงต้องฝึกฝนให้สตรีผู้เรียนใช้ความสงสัยนั้นไปปรับปรุงประสบการณ์ของผู้อื่นเพื่อหลอมให้เป็นประสบการณ์ของตน นอกจากนี้ยังต้องหัดให้สตรีผู้เรียนสามารถต่อยอดความคิดสร้างแนวคิด ทฤษฎีของตนขึ้นได้ด้วย

อาจกล่าวได้ว่า การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีตามแนวคิดของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” คือ ให้สตรีได้รับการศึกษา อันประกอบด้วยการเล่นเปียโน ฟีกฝน และอบรม เพื่อให้ผู้ศึกษามีความรู้ ความชำนาญสามารถไปประกอบการงานอันเป็นอาชีพของตนได้ มีอนามัยร่างกายสมบูรณ์ และมีจรรยาความประพฤติดี อันจะเป็นคุณสมบัติอันครบถ้วนและส่วนรวมในทางดำเนินชีวิตและทำให้เกิดสติปัญญาความสามารถของตนที่เร้นอยู่ คลี่คลายเป็นความเจริญ ส่งผลให้เกิดความสุขสบายใจ จากแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้พบว่าวิธีการที่ปูชนียจารย์แห่งวังบางขุนพรหมได้วางแนวไว้นั้น แม้ว่าชีวิตของสตรีไทยยุคปัจจุบันจะเปลี่ยนแปลง แต่วัฒนธรรมและแนวคิดหลายประการยังคงหยั่งรากลึกอยู่ในนักการศึกษา และผู้ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาไทยได้ตระหนัก และเลือกสรรแนวคิดตลอดจนวิธีการที่ดงามเหมาะสม มาปรับปรุงใช้ให้สอดคล้องกับจุดหมายของการศึกษาไทยในปัจจุบัน เพื่อธำรงซึ่งเอกลักษณ์และความงดงามของไทย

นอกจากนี้ยังกล่าวได้ว่า การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นั้นยังแยกระดับความมุ่งหมายโดยมีจุดมุ่งหมาย 2 ระดับทั้งโดยกาละ และโดยเทศะ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(1) โดยกาละ

- การศึกษาเพื่อยุคสมัย

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีการจัดการศึกษาที่จะพัฒนาสตรีให้สอดคล้องสามารถรับมือได้กับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยที่เป็นอยู่ เนื่องจากมนุษย์เกิดมาในยุคสมัยใดก็ต้องมีสภาพแวดล้อมของยุคสมัยที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง และดำเนินชีวิตให้ได้ผลดี ให้สามารถสร้างสรรค์ ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระอาจารย์แห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ได้พระราชทานการสอนการเข้าสังคมตามแบบตะวันตกให้แก่ นักเรียนของพระองค์ เพื่อสามารถนำความรู้ความสามารถวิทยาการสมัยใหม่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ในถวายงานเมื่อมีราชวงศ์ชั้นสูง หรือราชอาคันตุกะจากต่างประเทศเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมถึงการออกสมาคมต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต และประโยชน์ในการสนับสนุนกิจการราชสำนักได้

- การศึกษาที่เหนือยุคสมัย (ศัพท์ทางพุทธศาสนา เรียกว่า อกาลิก) เนื่องจากความเป็นมนุษย์ที่ไม่ขึ้นต่อกาลสมัย จากการวิจัยพบว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีแนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยที่ล้ำสมัยเหนือการเวลา ได้แก่ การศึกษาเพื่อส่งเสริมคุณค่าที่มีสตรีโดยธรรมชาติของมนุษย์ การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างสตรีไทยให้เป็นบุคคลที่สมบูรณ์ ไม่ขึ้น

ต่อกาลสมัย หรือไม่เกี่ยวกับสภาพของยุคสมัย พร้อมกับการเป็นสตรีที่มีประสิทธิภาพสำหรับยุคสมัย ปัจจุบันซึ่งจะทำให้สามารถดำเนินชีวิตถึงจุดมุ่งหมายที่สมบูรณ์นั้นได้

(2) โดยทะเลาะ

- การศึกษาที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของถิ่น “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มีจุดมุ่งหมายในการสามารถสร้างสตรีไทยที่มีความพร้อมจะดำเนินชีวิตในสังคมได้ดี และสามารถเป็นส่วนร่วมที่จะพัฒนาสังคมอย่างได้ผลด้วย

ดังจะเห็นได้จากการที่นักเรียน “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” หลายพระองค์ล้วนเป็นสตรีผู้ทำประโยชน์แก่ส่วนรวม นำความเจริญสู่การศึกษาสตรีไทยอีกทั้งยังถ่ายทอดความรู้ ประสบการณ์ด้านการศึกษา การปฏิบัติงานให้แก่สตรี และอนุชนรุ่นหลังได้เรียนรู้และนำไปประยุกต์ใช้ได้อย่างดี อาทิ

หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล “นางเสมียนหลวง” นักเรียนแห่ง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ทรงมีส่วนร่วมในกสนรับเสด็จตุ๊กและดัชเชสสโลยอันอัลเบรนต์ พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ร่วมเสวย รวมถึงถวายการต้อนรับราชอาคันตุกะต่าง ๆ มากมาย ณ วังบางขุนพรหม นอกจากนี้ยังสามารถถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ชีวิตในทุก ๆ มิติ ให้แก่นุชนรุ่นหลังทั้งการบรรยาย ถ่ายทอดความรู้อย่างไม่ทรงหวงวิชาแล้ว พระองค์ยังทรงนิพนธ์หนังสือ “บันทึกความทรงจำ” เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้นำไปศึกษาหาความรู้ในมิติด้านการพัฒนาสตรี และมิติประวัติศาสตร์ของชาติอย่างทรงคุณค่ายิ่ง สมกับที่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตรศรี พระอัครราชเทวี ได้เคยตรัสชมหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ตั้งแต่ครั้งยังเยาว์ ว่า (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

...หญิงงนี้เลี้ยงมาไม่เสียข้าวสุกดอก...

หม่อมเจ้ามารยาตรักัญญา ดิศกุล ทรงพระปรีชาด้านอักษรทั้งไทย และอังกฤษ เมื่อครั้งประทับที่วังบางขุนพรหม สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตรศรีโปรดให้หม่อมเจ้ามารยาตรักัญญาอ่านหนังสือถวาย ทั้งกลางวันและกลางคืน มีหนังสืองานพระเมรุ วรรณคดีไทยและหนังสือพิมพ์วันละ 5 ฉบับ เช่น เดลิเมล์ จินโนสยามวารศัพท์ สยามออบเซอร์เวอร์ และบางกอกไทม์ ซึ่งสองฉบับหลังนี้ชาวต่างชาติเป็นผู้จัดทำแต่ออกเป็นหนังสือภาษาไทย เนื่องจากหม่อมเจ้ามารยาตรักัญญา ทรงเรียนหนังสือได้ดีเยี่ยม เมื่อเจริญพระชันษาทรงเป็นสตรีที่ทำงานกิจการต่าง ๆ ได้อย่างดีเยี่ยมในยุคที่หญิงไทยส่วนใหญ่ยังเป็นแม่บ้านแม่เรือน นับเป็นก้าวสำคัญในการเปลี่ยนแปลงบทบาทสตรีไทยในยุคสมัยนั้น

หม่อมเจ้าผจงจิตร กฤตากร ทรงนำความรู้ ความสามารถที่ได้รับจาก “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ให้เป็นประโยชน์แก่องค์ และพลเอก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช พระสวามี มาโดยตลอด นอกจากนี้ยังนำความรู้ความสามารถที่ได้รับการถ่ายทอดด้านเย็บปักถักร้อย จากสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ มาประกอบสัมมาชีพ และทรงมีชื่อเสียงอย่างยิ่งในการทำ “ผ้าพิมพ์ไหมพัสเตอร์” ที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

- **การศึกษาที่พ้นจากทะเลเฉพาะเพื่อความเป็นคนของโลก** สตรีทุกคนเป็นสมาชิกของโลกจึงมีส่วนร่วมในอารยธรรมของโลก ตลอดจนถึงแวดลอมโลก หากไม่สามารถเป็นสมาชิกของโลก ก็จะเข้ากับสภาพปัจจุบันที่เป็นอยู่ไม่ได้ ไม่ทัน และช่วยทะเลไม่ได้จริง

สรุปได้ว่าการศึกษจะต้องพัฒนาคนให้เป็นคนเต็มคน ผู้มีชีวิตที่สมบูรณ์ ให้เป็นบุคคลที่พัฒนาแล้ว ทั้งด้านพฤติกรรมไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ และธรรมชาติ หรือพฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือ เพื่อนมนุษย์ ทั้งด้านจิตใจ และด้านปัญญา ให้ได้คุณสมบัติเหล่านี้ในฉบับง่าย ที่พูดได้สั้นๆ ว่า ให้เป็นคนที่ไม่เก่ง ดี และมีความสุข นั่นหมายถึง การศึกษาจะต้องทำหน้าที่ คือ เมื่อเรียนอยู่ต้องมีความสุข เป็นคุณสมบัติในใจ เมื่อมีความสุข ถ้าเป็นคนเก่งเมื่อออกไปในสังคมก็จะไม่เบียดเบียนผู้อื่นในการหาความสุข คนที่มีความสุขจะแบ่งปันความสุขให้แก่สังคม และใช้ความเก่งในการสร้างสรรค์เพื่อประโยชน์สุขร่วมกันทั่วสังคม

ดังนั้นการบูรณาการมนุษย์เข้าด้วยกันเป็นเรื่องของหัวใจ และจิตวิญญาณที่ต้องออกมาจากข้างในความเป็นมนุษย์ และให้มนุษย์ได้สัมผัสด้านในของกันและกัน

จากการศึกษาอาจกล่าวได้ว่า การบูรณาการ (integration) เป็น คำรวมๆ ที่มีหลายใบหน้า เมื่อลงมือปฏิบัติ อาจจะมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันไป เช่น การหลอมรวม (alignment) การเชื่อมโยง (connection) การร่วมมือ (collaboration) การผสมกันแบบเล่นแร่แปรธาตุ (alchemy) หรือการเป็นพันธมิตรกัน (Alliance) เป็นต้น

แต่ในที่นี้ “บูรณาการ” ไม่ใช่ “คานาม” แต่เป็น “คำกริยา” ที่ไหลจากหัวใจ และสมองผ่านสู่มือ ออกมาเป็นการกระทำ บูรณาการเป็นเรื่องของการเชื่อมโยงพลังต่าง ๆ เข้าด้วยกันพลังกาย พลังสมอง พลังหัวใจ พลังเงิน พลังอำนาจขององค์กร สรุปได้ว่าบูรณาการต้องใช้ทั้งศาสตร์ และศิลป์ ในการเชื่อมประสานและหลอมรวมสรรพกำลังทั้งหมดที่มีเข้าด้วยกัน เพื่อขับเคลื่อนไปสู่เป้าหมายที่ปรารถนา

นอกจากนี้การบูรณาการเป็นกระบวนการจากภายในอันลุ่มลึก ทั้งด้านอารมณ์ความรู้สึก ความคิด และจิตวิญญาณ แล้วขับเคลื่อนพลังนั้นสู่ภายนอก และเมื่อได้ลงมือทำกับภายนอก ก็จะกระทบกลับมาภายในของเรา ดังนั้น บูรณาการจึงเป็นเรื่องการเดินทาง หรือวิถีที่ปฏิสัมพันธ์ถักทอ ป้อนกลับไปมาของ “ข้างในและข้างนอก” จนบรรลุเป้าหมายของการเดินทาง หรือการพัฒนานั่นเอง

จากการวิจัย “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย พบว่าการพัฒนาสตรีให้มีความเจริญในด้านปัญญา สามารถสังเคราะห์แนวคิด วิเคราะห์สถานการณ์เพื่อประเมินแนวโน้มในอนาคต ประกอบกับมีสติ จริยธรรม และคุณธรรม ที่จะกำกับการใช้วิทยาการต่าง ๆ ให้เป็นคุณประโยชน์ได้นั้น ต้องเป็นการศึกษาที่มีผลต่อสตรีในทุกด้าน เพื่อให้สตรีไทยมีศักยภาพในการปรับตัวเข้าสู่วิถีชีวิตใหม่ อย่างไรก็ตามการให้แต่ความรู้ เนื้อหาทางวิชาการ หรือกระบวนการหาความรู้ย่อมไม่เพียงพอ การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยต้องให้ความสำคัญต่อพัฒนาจิตสำนึกให้เข้าใจถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์ และศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ รวมถึงบรรยากาศ สภาพแวดล้อม และบุคคลที่เกี่ยวข้อง มีสภาพที่เสริมการสร้างคุณลักษณะเพื่อวิถีชีวิตที่สมบูรณ์ สามารถผสมผสานวิชาการด้านต่าง ๆ ทั้งทางกว้างและทางลึก ทั้งวิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ ตลอดจนคุณธรรมในการกำกับความรู้และการใช้วิถีชีวิตไปพร้อมกัน

ข้อเสนอแนะ

การพัฒนาสตรีจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงบทบาทของสตรีด้านการผลิตในฐานะผู้ให้กำเนิด ไม่เพียงภายในบ้านเท่านั้น แต่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมทั่วไปด้วย การพัฒนาสตรีจำเป็นที่จะต้องเน้นความเสมอภาคในทุกรูปแบบของการพัฒนามนุษย์ตั้งแต่แรกเกิดและจำเป็นต้องมีนโยบายที่ส่งเสริมและกระตุ้นให้เกิดการปฏิบัติ และการเปลี่ยนแปลงจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง

การวิจัยแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าความพยายามในการพัฒนาสตรีนั้นสามารถเริ่มต้นได้ตั้งแต่ระดับบุคคล ครอบครัว และขยายสู่ชุมชน สังคมและประเทศไทยนั้นเป็นแนวคิดที่สามารถนำไปปฏิบัติและสัมฤทธิ์ผลได้จริง บนพื้นฐานความคิดว่า ถ้าสตรีรู้จักใช้ปัญญาทำตนให้มีความสุขได้แล้ว ก็จะมีผลให้ครอบครัวมีความสุขด้วย เมื่อครอบครัวอันเป็นหน่วยของสังคมมีความสุข ก็จะช่วยธำรงสังคมให้มีความสุขสงบสุข อยู่รอดด้วยดี

นอกจากนี้ยังพบว่า การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยนั้นควรเห็นถึงความสำคัญของแนวคิดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญา และวัฒนธรรมการเรียนรู้ดั้งเดิมของไทย ผสานกับศิลปะวิทยาการจากตะวันตก ก่อให้เกิดลักษณะการเรียนรู้ที่เป็นพลวัต สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในสังคมปัจจุบัน

เนื่องจากแนวคิดและการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นั้นเกิดจากการตกผลึกทางระบบคิดของผู้มีประสบการณ์ การเรียนรู้ และการปฏิบัติงานจริง ถ่ายทอดผสมผสานการปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง จึงกล่าวได้ว่า แนวคิดและการจัดการศึกษาของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ไม่เฉพาะแต่การศึกษาเพื่อพัฒนาสตรีเท่านั้น แต่ยังสามารถนำไปสู่การจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความเป็นไทยที่แท้จริง นั่นคือ การมีอิสรภาพทางความคิดและจิตใจ ทั้งภายในและภายนอกเพื่อการดำรงชีวิตอยู่อย่างสมบูรณ์

รายการอ้างอิง

รายการอ้างอิง

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. (2506). พระนคร: ครูสภา.

กรรณิการ์ สัจกุล. (2528). โรงเรียนมหาดเล็กหลวงกับการพัฒนาประเทศ. ใน *รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ ณ อาคารวิทยพัฒนา*

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 5 – 7 มิถุนายน 2528. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาอุดมศึกษา
คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กรรณจรรยา สุขรุ่ง, ชัยวัฒน์ ธีระพันธุ์ และสุภาพ สิริบรรสพ. (2555). *เมล็ดพันธุ์ชีวิตบูรณาการ*.
พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน

กองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ.

กรุงธนบุรี, สมเด็จพระเจ้า. (2507). *บทละครเรื่องรามเกียรติ์*. พระนคร: ครูสภา.

กองทัพเรือ. (2493). *พระประวัติและจริยวัตรของจอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต*

และเอกสารที่ได้ทรงปฏิบัติราชการ, พิมพ์สนองพระเดชพระคุณแสดงกตเวทิต่อเป็นที่ระลึกในการ
พระราชทานเพลิงพระศพพระองค์ท่าน ณ พระเมรุท้องสนามหลวง วันที่ 10 เมษายน พ.ศ.
2493, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมอุทกศาสตร์.

การศาสนา, กรม. กระทรวงศึกษาธิการ. (2526). *ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2*.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.

การโยธา, สำนัก. กรุงเทพมหานคร. (2557). *ตำนานงานโยธา (2325 – 2556)*. กรุงเทพมหานคร:
สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร.

กิตติมา ปรีดีดิถ. (2520). *ปรัชญาการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

กุสุมา รักขมณี. (2521). *สี่พันวรรณคดี ชุดบทวิจารณ์ชีวิต*. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า.

เกษม วัฒนชัย. (2539). แนวคิดในการประกันคุณภาพทางการของสถาบันอุดมศึกษาในยุค
โลกาภิวัตน์. ใน *วารสารอุดมศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการอุดมศึกษา.

โกมารกุล มนตรี, พระยา. (2546). *เอกอะหมัด*. นนทบุรี: ศรีปัญญา.

โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. (2544). *เมื่อสมเด็จพระเทพฯ ทรงพระอักษรระดับปริญญาเอก*.
กรุงเทพมหานคร: พี.วาทีน พรินติ้ง.

ขจร สุขพานิช. (2521). *คำบรรยายประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600 – 2310*. กรุงเทพมหานคร:
ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

_____. (2508) *จดหมายเหตุสยามสมัยของหมอสุมิต พ.ศ. 2425 – 2429*. ใน *ก๊วแรกของ
หนังสือพิมพ์ในประเทศไทย*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงบุญยามาณพพานิชย์
1 ธันวาคม พ.ศ. 2508. กรุงเทพมหานคร: ไทยพาณิชย์การ.

เขมกะ. (2509). *หน้าที่ของคน*. พระนคร: ม.ป.พ.

ชัตติยา กรรณสูตร ทองศรี กำพู ณ อยุธยา และสินี กมลนาวิน. (2518). *สะท้อนสภาพสตรีไทย*.

โครงการปีสตรีสากลระหว่างประเทศ ของสมาคมสตรีนักธุรกิจและวิชาชีพแห่งประเทศไทย
ในพระบรมราชูปถัมภ์. กรุงเทพมหานคร: สมาคมสตรีนักธุรกิจและวิชาชีพแห่งประเทศไทย
ในพระบรมราชูปถัมภ์

คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงาน. (2542). *พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.*

2542. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.

คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. (2521). *สถานภาพปัจจุบันสตรีไทย*.

กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) สำนักนายกรัฐมนตรี. (2535). *สตรีไทย*.

กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

(2530). *สตรีไทยใน 2000 ปี*. กรุงเทพมหานคร: สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ใน
พระบรมราชูปถัมภ์.

คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) สำนักนายกรัฐมนตรี. (2535). *สตรีไทย*.

กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

ศีกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2514). สังคมสมัยอยุธยา. ใน *หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐาน
อารยธรรมไทย*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

_____. (2515). *สตรีไทย*. ใน *สยามเมืองยิ้ม*. กรุงเทพมหานคร: ก้าวหน้า.

โคทม อารียา. (2527). “แนวคิดในการพัฒนาสตรี”. บทความเสนอในการประชุมสัมมนาเรื่อง การ
พัฒนาสถานภาพสตรีไทย: งานวิจัยและนโยบาย. กรุงเทพมหานคร: สถาบัน
ประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. (2513). *ชุมนุมเรื่องน่ารู้*. พระนคร: เกษมบรรณกิจ.

_____. (2550). *บันทึกความทรงจำ*. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2472). *คาถาพระราชนิพนธ์พระราชทานพระนามพระราช
โอรส ธิดา*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ.

จรัส สุวรรณเวลา. (2530). การผลิตบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: เหลียวหลังเพื่อแลหน้า. ใน *การ
พัฒนาการผลิตบัณฑิตของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. เอกสารสืบเนื่องจากการสัมมนาทางวิชาการ
เนื่องในวันสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยครบรอบ 70 ปี พ.ศ. 2530. กรุงเทพมหานคร: ฝ่าย
วิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____ (2528). การประเมินเชิงวิเคราะห์และการเสนอทิศทางของการอุดมศึกษาเพื่อพัฒนาประเทศ. ใน รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ ณ อาคารวิทยพัฒนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 5 – 7 มิถุนายน 2528. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาอุดมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2477). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 7*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

_____ (2511). *กลอนไดอริซิมทราบ ตามเสด็จไทรโยค โคลงนิราศ ท้าวสุภัตติการภักดี และกลอนนารีรมย์*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชเพลิงศพ หม่อมเจ้าอมรสมานลักษณ์ กิติยากร ต.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 11 กันยายน 2511. พระนคร: โรงพิมพ์จันทว่า.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2554). *เจ้าชีวิต*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊คส์

_____ (2516). *ชุมนุมจุลจักรสาร เล่ม 1*. กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา.

จุมภฏ-พันธุ์ทิพย์, มุลินธิ. (2535). *สาระสังเขปเอกสารจดหมายเหตุ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต*.

กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

จุไรรัตน์ศิริมาน, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2544). *พระประวัติพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตน์ศิริมาน และ บทพระนิพนธ์ในพระองค์*.

กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์. กรมมหาวิทยาลัย

เจตนา นาควัชระ. (2542). *พลังปัญญาทางมนุษยศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร: โครงการวิถีทรรศน์.

เจือ สตะเวทิน. (2516). *ตำรับวรรณคดี*. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ.

ฉ่ำ ทองคำวรรณ. (2514). *คำอ่านศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1*.

กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

เฉลียว บุรีภักดี. (2524). คำอธิบายเกี่ยวกับหลักสูตรปริญญาการศึกษาดุขภูิบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ใน

โครงการพัฒนาลังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการศึกษาแห่งชาติ.

_____ (2527). *วิชาที่ชื่อพัฒนศึกษาศาสตร์. ใน พัฒนาศึกษาศาสตร์ : ประมวลบทความ ซึ่งเน้นการประยุกต์เพื่อพัฒนาประเทศ*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

- _____ . (2528). พัฒนศึกษาศาสตร์กับการพัฒนาประเทศไทย. ใน *พัฒนศึกษาศาสตร์*, บทความประกอบการสัมมนาภาค 1/2528 โครงการปริญญาเอก สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ชมรมสายสกุลบุญนาถ. (2542). *สาแหรกสกุลบุญนาถ*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- ชิรวัดน์ นิจนตร. (2524). พัฒนศึกษาศาสตร์ – ทบทวนกันอีกครั้ง. ใน *จุลสารบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ* (มิถุนายน 2524). กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____ . (2527). *ทำเนียบนิติยสารและหนังสือพิมพ์*. กรุงเทพมหานคร: สมาคมโฆษณารัฐกิจแห่งประเทศไทย.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. (2539). *วิธีการทางประวัติศาสตร์กับพัฒนศึกษาศาสตร์*. ใน *สาระ มีผลกิจ*. (2555). *พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการดำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้*. วิทยานิพนธ์ดุสิตบัณฑิต, สาขาพัฒนศึกษา ภาควิชา นโยบายการจัดการและความเป็นผู้นำทางการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดนตรีไทย สโมสรรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ชมรม. *วันทูนกระหม่อมบริพัตร*. สื่อบัณฑิตนิตยสารการเฉลิมพระเกียรติในโอกาสครบรอบ 112 ปี แห่งวันคล้ายวันประสูติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงธิดา ราเมศวร์. (2554). *20 สตรีผู้เป็นสัญลักษณ์แห่งยุคศตวรรษที่ 20*. กรุงเทพมหานคร: แพรธรรม.
- ดวงเดือน พิศาลบุตร. (2517). *ประวัติศาสตร์ศึกษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: แผนกวิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เดวิด เค. วยอจ. (2556). *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป (Thailand: A Short History)*. แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ กาญจนี ละอองศรี และคณะ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา. (2496). *พระประวัติบุคคลสำคัญ*. พระนคร: แพรพิทยา.
- _____ . (2504). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5*. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา.
- _____ . (2508). *ตำนานละครอิเหนา*. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: คลังวิทยา.
- _____ . (2508). *ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด*. พระนคร: คุรุสภา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระพระยา. (2509). จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5
เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์พระจันทร์.

_____. (2519). *ความทรงจำ*. กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ.

_____. (2525). *พระสนมเอก*. กรุงเทพมหานคร: ชมรมตำราภวิทยา.

_____. (2535). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5* พระนคร:

องค์การคำคุณุสภา.

_____. (2556). *พระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรม
ศิลปากร.

_____. (2551). *นิทานโบราณคดี*. กรุงเทพมหานคร: พิพิธภัณฑ์

วังวรดิศและหอสมุดสมเด็จพระยา กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

เดช บุณนาค. (2512). *ประชุมเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของไทย*. ใน การ
ประชุมทางวิชาการครั้งที่ 3 ณ หอสมุดแห่งชาติ เมื่อวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2512.

กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ.

_____. (2548). *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 – 2458*. แปล
โดย ภรณ์ กาญจนนัชชิตติ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

แถมสุข นุ่มนนท์. (2531). *หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย*. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะ
อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

_____. (2545). *ประเด็นสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย*. ใน *เอกสารประกอบการ
สัมมนาทางวิชาการ เรื่อง แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน: ข้อเสนอใหม่เชิง
เนื้อหาและระเบียบวิธี (วันที่ 9 - 10 กุมภาพันธ์ 2545) ณ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อยุธยา. (2529). *จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระ
นครสวรรค์วรพินิต*. ใน *สดุดีบุคคลสำคัญ เล่ม 5*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเสริมสร้าง
เอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. (2555). *พื้นฐานปรัชญาการศึกษา: ภูมิปัญญาของตะวันออกและตะวันตก*.
กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2503). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. พระนคร:
องค์การคำคุณุสภา.

_____ (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พระนคร:

องค์การค้าของคุรุสภา.

เทพชู ทับทอง. (2535). เล่าเรื่องไทย ๆ เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสง.

เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. (2525). ย่ำแดนมังกร. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์

_____ (2540). สมเด็จพระกับการศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ 3.

เชียงใหม่: สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์.

_____ (2542). รัตนพิณีจ นิตการศึกษารวมปาฐกถาด้าน

การศึกษา ใน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิ
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา.

ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร ประมวลเอกสารจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี กระทรวงมหาดไทย กรม
ศิลปากร ฯลฯ (2505). พระนคร: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี.

ธนาคารแห่งประเทศไทย. (2535). ว่างบางขุนพรหม. กรุงเทพมหานคร: ธนาคารแห่งประเทศไทย.

_____ (2549). 100 ปี ว่างบางขุนพรหม. กรุงเทพมหานคร: พิพิธภัณฑสถานแห่ง
ประเทศไทย.

_____ (2554). ทู่นกระหม่อมบริพัตร : พลอยประดับมงกุฎแห่งกรุงสยาม.

กรุงเทพมหานคร: พิพิธภัณฑสถานแห่งประเทศไทย.

ธงทอง จันทรางศุ. (2550). ในกำแพงแก้ว. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: เอส. ซี. พรินท์แอนด์
แพค.

ธานินทร์ กรัยวิเชียร. (2510). สิทธิของสตรีในกฎหมายไทย. ใน *ดุลาพาห*. (22 - 23 สิงหาคม 2510).

พระนคร: สำนักงานส่งเสริมงานตุลาการ กระทรวงยุติธรรม.

นงลักษณ์ วิรัชชัย. (2528). ลักษณะสหวิทยาการกับหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิตศึกษาด้าน
ศึกษาศาสตร์. ใน *พัฒนศึกษาศาสตร์*,

บทความประกอบการสัมมนาภาค 1/2528 โครงการปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิต

วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

นวรรตน์ เลชะกุล. (2544). *ชีวิตและงานทู่นกระหม่อมบริพัตร*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินต์
แอนด์พับลิชชิง.

นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2530). *ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า*

เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัทธินะ. (2525). *หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย*.

กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2525). หลักฐานทางประวัติศาสตร์. ใน *รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ 4* (มกราคม 2525. กรุงเทพมหานคร: สมาคมประวัติศาสตร์.
- _____. (2541). การศึกษาสำหรับอนาคตของสังคมไทย. ใน *วิทยาลัยแห่งประเทศไทยด้าน การศึกษา สังคม วัฒนธรรม และศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: สมาคมนักเรียนทุนรัฐบาลไทย.
- นิรมล สวัสดิบุตร. (2525). *แนวคิดทางการศึกษาของบุคคลสำคัญของไทยในรอบสองร้อยปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระวงวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร*. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิลวรรณ ปิ่นทอง. (2492). *วงการภายในสตรีสาร*. ใน *สตรีสาร ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 มีนาคม 2492*. พระ นคร: การพิมพ์สตรีสาร.
- นิตา ชูโต, วนิดา พูนศิริวงศ์, และพิไล แยมงามเหลือ. (2535). *บันทึกสตรีจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2470 - 2528*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิตา ชูโต, และคนอื่นๆ. (2538). *การประเมินหนังสือเรียนและหนังสืออ่านประกอบการเรียนเชิง ถ่ายทอดค่านิยมเกี่ยวกับบทบาทชายหญิง*. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการส่งเสริมและ ประสานงานสตรีแห่งชาติ.
- บรรจบ พันธเมธา. (2507). *เล่าเรื่องคุณย่า*. ใน *จดหมายถึงแดงต้อย*. พระนคร : สตรีสาร.
- บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า. (2493.ก). *อิเหนา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงแปลจากต้นฉบับภาษามลายู*. พิมพ์ในงานพระ เมรุ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ ท้องสนามหลวง วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2493. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ.
- _____. (2493.ข). *เที่ยวอินเดีย*. พิมพ์ในงานพระเมรุ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ ท้องสนามหลวง วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2493. พระนคร: ไทยเชชม.
- บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า. (2544). *ปทานุกรมเทียบศัพท์ ภาคชวา ซุนดา และมลายู : ตำนานสังเขปของหมู่เกาะอินเดีย ตะวันออก ลายภาพจำหลักที่โบโรบูดูร*. นางปิยะดา สุจริตกุล พิมพ์ถวายเป็นการฉลองพระคุณ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน ณ พระเมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันเสาร์ที่ 7 เมษายน พุทธศักราช 2544. ม.ป.ท.
- บุญธรรม กิจปรีดาบริสุทธิ์. (2540). *ระเบียบวิธีการวิจัยทางสังคมศาสตร์*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: เจริญผล.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2532). *สถานภาพสตรีไทย*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

- บุญเดิม ไพเราะ. (2524). *บทบาทและสถานะของสตรีในสังคมไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต, แผนกวิชาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. (2527). *ความสุขของสตรี*, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์.
- _____. (2514). *หัวใจของวรรณคดีไทย*. โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- บังอร ปิยะพันธ์. (2538). *ประวัติศาสตร์ไทย: การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศก่อนสมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ. 2475*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- บัญชา แก้วส่อง. (2528). นักพัฒนากับนักพัฒนศึกษาศาสตร์. ใน *พัฒนศึกษาศาสตร์*, บทความประกอบการสัมมนาภาค 1/2528 โครงการปริญญาเอก สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- บัว ศจีเสวี. (2524). *วังบางขุนพรหม*. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ.
- ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2492). *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน พระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในคราวเสด็จประพาศเกาะชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472*. พระนคร: อักษรนิติ.
- ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. (2533). *กฤษฎาสอนน้องคำฉันท์*. กรุงเทพมหานคร: สภาพระธรรมมถิก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2525). *เจ้าฟ้า*. กรุงเทพมหานคร: รวมการพิมพ์.
- _____. (2505). *ราชสำนักไทย*. พระนคร: คลังวิทยา.
- ประเวศ วะสี. (2545). *วิถีมุขยในศตวรรษที่ 21: สู่วิถีมุขยใหม่แห่งการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ.
- _____. (2553). *มีปัญญา รักษาทุก(ข์)โรค ระบบการศึกษาที่แก้ความทุกข์ยากของคนทั้งแผ่นดิน*. นนทบุรี: กรีน-ปัญญาญาณ.
- _____. (2552). *การสร้างสัมมาชีพเต็มพื้นที่*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ, อ้างถึงใน ประเวศ วะสี. (2553). *มีปัญญา รักษาทุก(ข์)โรค ระบบการศึกษาที่แก้ความทุกข์ยากของคนทั้งแผ่นดิน*. นนทบุรี: กรีน-ปัญญาญาณ.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. (2547). *การวิจัยทางมนุษยศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ปรีชา ช่างขวัญยืน. (2528). *ปรัชญาอุดมศึกษาและการพัฒนาประเทศในปัจจุบัน: ข้อวิพากษ์เชิงปรัชญา*. ใน *รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ ณ อาคารวิทย์พัฒนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 5 – 7 มิถุนายน 2528*. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาอุดมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ปราณี สุรสิทธิ์. (2532). *คำสอนสตรีไทยจากวรรณกรรมช่วงก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตก*. ใน *รายงานการศึกษาวิจัยองค์ความรู้เกี่ยวกับสตรีไทย*. กรุงเทพมหานคร: โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- पालเลอกัวซ์, ฉอง, แบบติสดี. (2520). *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพมหานคร: ก้าวหน้า
- ปิยนาด บุนนาค. (2525). *บทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาคในการปกครองประเทศสยาม ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2416)*. ใน *20 ทศวรรษรัตนโกสินทร์ รวมบทวิเคราะห์เหตุการณ์สำคัญในช่วง 200 ปีของกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์หนังสือและตำราประกอบการเรียนจากวิทยานิพนธ์บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2552). *ปรัชญากรีก : ป่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2538). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____ . (2542). *การศึกษาเกี่ยวกับการวิจัย เพื่ออนาคตของประเทศไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม
- พระประวัตี พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง. (2533). *พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันที่ 26 ธันวาคม 2533*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์.
- พระประวัตี พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตรและอโณสุมิตฺตเจ้าฟ้าปริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงแปลจาก *นิทานหิยะกัต บันหียี สะมิหฺริง ต้นฉบับภาษามลายู*. (2546). *พิมพ์เนื่องในวันพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์ขวิจิตร วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2546*. กรุงเทพมหานคร: ตำนานสุทธาการพิมพ์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2550). *รู้หลักก่อน แล้วศึกษาและสอนให้ได้ผล*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์สวย

_____. (2553). *ธรรมนูญชีวิต / A Constitution For Living*. พิมพ์ครั้งที่ 107. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเรื่องของเสด็จอริบตีฝ่ายใน .

(2497). พิมพ์ในวันพระสุติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา
กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี พระชนมายุครบ 90 พรรษา วันที่ 13 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2497. พระ
นคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉา
สุขุมามารศรีพระอรรคราชเทวี. (2493). พระนคร: ไทยเชชม.

(พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ วรพินิต)

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระ
นครสวรรค์ วรพินิต ในคราวเสด็จประพาสชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472. (ม.ป.ป.). ม.ป.ท:
ม.ป.พ.

พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2. (2506).
พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). *นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5*.
วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล สาขาวิชาสังคมวิทยา คณะสังคมวิทยา
และมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. วิทยาลัย

พัชนี ไอรวงค์. (2544). *จริยศึกษาของสตรีไทยในสุภาชีวิตสอนหญิงคำกลอนในแผนพัฒนาสตรีระยะ
ยาว (พ.ศ. 2535 – 2544)*. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ.
(ม.ป.ท.).

พัทยา สายหู. (2522). ปัญหาการศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม. ใน *แนวทางการวิจัยเชิง
คุณภาพ*. สำนักคณะกรรมการศึกษาแห่งชาติ. หน้า 33-53. อ้างถึงใน สุรางค์ จันทวานิช.
(2554). *วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ*. (พิมพ์ครั้งที่ 19). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พัว อนุรักษ์ราชมณฑลเศียร, ท่านผู้หญิง. (2526). *วัฒนธรรมและประเพณีไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2).
กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์.

_____. (2526). *วิทยาลัยในพระบรมมหาราชวัง. ใน แปรสลับห้าปีที่
ผ่านมา ของ ท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณฑลเศียร 28 ธันวาคม 2526*. กรุงเทพมหานคร: โรง
พิมพ์การศาสนา.

- พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอกรมหมื่น. (2507). ท้าววรจันทร์. ใน *ชุมนุมพระราชนิพนธ์*.
พระนคร : สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- _____. (2511). *การเปลี่ยนแปลงและประเพณีไทยในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ. 2411 – 2453).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- พิทยา ว่องกุล. (2530). “นารีรมย์”: หนังสือผู้หญิงเล่มแรก. ใน *สตรีสาร* (29 พฤศจิกายน 2530).
กรุงเทพมหานคร: การพิมพ์สตรีสาร.
- พิไลวรรณ แสงขำ. (2523). *บทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักสมัยรัชกาล
ที่ 5 ระหว่าง พ.ศ. 2411 – 2453*. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- พิรศรี โปหาทอง. (2557). บันทึกจดหมายเหตุ : ว่างบางขุนพรหม. ใน *เทียนฉาย กิระนันท์. จามจุรี
สื่อเชื่อมสายใยน้ำใจน้องพี่*. 32-39. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เพ็ญประภา ภัทรานุกรม. (2548). มิติหญิงชายกับกระบวนการเรียนรู้ในการสร้างพลังอำนาจ. ใน
ตนเองของผู้หญิง: กรณีศึกษาผู้หญิงที่ทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนด้านผู้หญิง. วิทยานิพนธ์
ปริญญาดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย การจัดการและความเป็นผู้นำ
ทางการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2521). *การศึกษาคืออะไร*. กรุงเทพมหานคร: การพิมพ์พระนคร.
_____. (2521). *การศึกษาที่มีอันตราย*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมบูชา.
- พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. (2508). *บทละครนอกเรื่อง อุณรุท*. พระนคร: โรงพิมพ์
พระจันทร์.
- พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. (2508). *อิเหนา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: ศิลปาบรรณาการ.
_____. (2513). *บทละครนอกรวม 6 เรื่อง*. พิมพ์ครั้งที่ 5.
กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ.
- พูนพิสมัย ดิศกุล, ม.จ.. (2529). *ประชุมพระราชนิพนธ์ เล่ม 2*. กรุงเทพมหานคร: บัณฑิต.
- พูนพิศ อมาตยกุล. (2554). การดนตรี เมื่อครั้งประทับ ณ เมืองบันดุง. ใน *ทูลกระหม่อมบริพัตร:
พลอยประดับมงกุฎแห่งสยาม*. กรุงเทพมหานคร: ธนาकारแห่งประเทศไทย. หน้า 84-95.
- ไพฑูริย์ สีนลรัตน์. (2522). *ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
_____. (2528). *การอุดมศึกษาเพื่อการพัฒนา*. ใน *รายงานการประชุมวิชาการ
ระดับชาติ ณ อาคารวิทย์พัฒนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 5 – 7 มิถุนายน 2528*.
กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาอุดมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- ภิญโญ สาธร. (2523). *การบริหารการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2506). *พระราชนิพนธ์ที่น่ารู้*. พระนคร: รวมสาส์น.
- มหาชาติคำหลวง. (2516). กรมศิลปากร. กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา.
- มหานาค, พระ. (2503). *บุณโณวาทคำฉันท์*. พิมพ์เนื่องในการจัดวรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธบาท
จังหวัดสระบุรี 21 พฤษภาคม 2503. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร
- มหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท). (2543). *ไตรภูมิพระร่วง*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร: บรรณาคาร.
- เมอสิเออร์ เดอ ลาลูแบร์. (2510). *จดหมายเหตุลาลูแบร์*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร:
สำนักพิมพ์ก้าวหน้า.
- เมอสิเออร์ นิโกลาส์ แซรเวส. (2506). *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม*.
แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า.
- มัลคอล์ม สมิธ. (2542). *หมอฟรังในสยาม (A Physician at the Court of Siam)*. แปลโดย พิมาน
แจ่มจรัส. กรุงเทพมหานคร: รวมทรรศน์.
- ยนต์ ชุ่มจิต. (2544). *การศึกษาและความเป็นครูไทย (Education and Self Actualization for
Thai Teachers)*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- โยธาธิการ, กรม. (2541). *ประวัติกรมโยธาธิการ*. กรุงเทพมหานคร: กรมโยธาธิการ.
- ระวี ภาวิไล, (2528). *การศึกษาสมบูรณ. ใน อดิธาตัน บุญนุช, การอุดมศึกษากับการพัฒนา
ประเทศ : การประเมินเชิงวิเคราะห์และการเสนอทิศทางใหม่*.
กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายวิชาการและวิจัย คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ระวีวรรณ ประกอบผล. (2530). *นิตยสารไทย*. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พิมพ์พระราชทานในวันพระราชทาน
เพลิงศพ นายประกอบ หุตะสิงห์ วันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2537.
- ราชกิจจานุเบกษา บรมราชโองการ ประกาศสถาปนาพระอิสริยยศเฉลิมพระอภิไธยและเลื่อนกรม
พระราชวงศ์. (2468). เล่ม 42 วันที่ 21 มีนาคม 2468
- ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1-7. (2546). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ต้นฉบับ.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2539). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525*. (พิมพ์ครั้งที่ 6).
กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.
- _____. (2542). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์
พับลิเคชันส์.
- ราชินี, โรงเรียน. (2547). *ศตวรรษราชินีสถาน*. กรุงเทพมหานคร: โรงเรียนราชินี.

- ลายพระหัตถ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
พระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชาวครั้งที่ 2
ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศิริรัตนโกสินทร. (2501). ม.ป.ท. (พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ พระ
เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พระพุทธศักราช 2501)
- เลขาธิการสภาการศึกษา, สำนัก. กระทรวงศึกษาธิการ. (2553). *ปัญจมรัช และรัฐธรรมนูญกับการศึกษา*.
กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2507). *พระประวัติตรัสเล่า*. (พิมพ์ครั้งที่ 3).
พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (ม.ป.ป.). *พุทธศาสนสุภาษิต*. ม.ป.ท. อ้างถึง
ใน คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรม
ราชูปถัมภ์. (2530). *สตรีไทยใน 2000 ปี*. กรุงเทพมหานคร: สภาสังคมสงเคราะห์แห่ง
ประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์.
- วนิดา พูนศิริวงศ์, นิตา ชูโต และอาภา ศิริวงศ์ ณ อยุธยา. (2522). *สถานภาพการศึกษาชั้น
อุดมศึกษาของสตรีไทยในรอบ 3 ทศวรรษ*. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรมณี, พระราช. (2518). *ปรัชญาการศึกษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย.
- _____. (2528). *พุทธธรรม : ภูมิธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต*. กรุงเทพมหานคร:
สุภาพใจ.
- วิจิตร ศรีสอ้าน. (2528). การอุดมศึกษากับการพัฒนาประเทศ. ใน *รายงานการประชุมวิชาการ
ระดับชาติ ณ อาคารวิทยพัฒนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 5 – 7 มิถุนายน 2528*.
กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาอุดมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- วิจิตร ศรีสอ้าน และสุนนทิพย์ บุญสมบัติ. (2523). *เอกสารการสอนชุดวิชาพื้นฐานการศึกษา เล่มที่
2 หน่วยที่ 6 – 10*. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- วิชัย เสวะมาตย์. (2509). *การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*.
พระนคร: สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- วิจิต มั่นตราภรณ์. (2528). การพัฒนาของสตรีในประเทศไทย (Women's Development in
Thailand). ใน *เอกสารประกอบการประชุมโลกขององค์การสหประชาชาติ
ในทศวรรษสตรีแห่งสหประชาชาติ กรุงไนโรบี 15 – 26 กรกฎาคม 2528*. กรุงเทพมหานคร:
สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ.

- วิทย์ วิศทเวทย์. (2527). *ปรัชญาการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- _____. (2555). *ปรัชญาทฤษฎี: ปรัชญาการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์, ดร. (2513). *ชนชาติไทย (The Tai Race The Elder Brother of the Chinese)*. แปลโดย หลวงนิเทศย์นิติธรรม (ฮวดหลี หุตะโกวิท). พิมพ์เผยแพร่เป็นวิทยาทาน โดย บริษัทกรุงเทพพัฒนภูมิจำกัด ในงานฉาบปกิจศพ นางยี่สุ่น ธีระวัฒน์ มกราคม พ.ศ. 2513. ม.ป.ท.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2542.ก). *เจ้านายในราชวงศ์จักรี เล่ม 1*. กรุงเทพมหานคร: 2002 เวิลด์ มีเดีย.
- _____. (2542.ข). *เจ้านายในราชวงศ์จักรี เล่ม 2*. กรุงเทพมหานคร: 2002 เวิลด์ มีเดีย.
- _____. (2542.ค). *เจ้านายในราชวงศ์จักรี เล่ม 3*. กรุงเทพมหานคร: 2002 เวิลด์ มีเดีย.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2543). *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440)*. กรุงเทพมหานคร: ต้นอ่อน.
- _____. (2547). *การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: ศุภสภาลาดพร้าว.
- _____. (2554). *สมเด็จพระปิยมหาราช กับการปฏิรูปการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์คำ.
- ศรีจุฬาลักษณ์ (นพมาศ), ท้าว. (2513). *ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ.
- ศรีมโหสถ, พระ. (2502). *บทกวีนิพนธ์พระศรีมโหสถ*. กรมศิลปากรพิมพ์เนื่องในงานปรับปรุงบูรณะพระนารายณ์ราชนิเวศน์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประจำจังหวัดลพบุรี. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- ศรีไพโร คักดีรุ่งพงศากุล. (2534). *การพัฒนาโปรแกรมไมโครคอมพิวเตอร์เพื่องานประเมินผลการศึกษา ของโรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์. ภาควิชาวิจัยการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิลปากร, กรม. (รวบรวม). (2507). *เล็ทาสในรัชกาลที่ 5*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- ศิริรัตนบุษบง, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2523). “ตึกสุขุมลามารศรี”. ใน *ที่ระลึกเปิดตึกสุขุมลามารศรี 6 มีนาคม 2523*. สระบุรี: โรงพิมพ์ปากเพรียวการช่าง.
- _____. (2524). *พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต*. จัดพิมพ์ในโอกาสครบร้อยปีวันประสูติ 29 มิถุนายน 2524. กรุงเทพมหานคร: จันฉนวนิชย์.

- ศิริรัตน์ อาศนะ. (2532). สตรีในวรรณกรรมล้านนา. ใน *รายงานการศึกษาวิจัยองค์ความรู้เกี่ยวกับสตรีไทย*. กรุงเทพมหานคร: โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. (2547). *โครงการศึกษาโครงการตามพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ด้านการศึกษา ศาสนา ศิลปะ และวัฒนธรรม ของกระทรวงศึกษาธิการ: สังเคราะห์แนวพระราชดำริ ด้านกระบวนการเรียนรู้*. กรุงเทพมหานคร: องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์.
- _____. (2507). *ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ*. พระนคร: กระทรวงศึกษาธิการ.
- ส. พลายน้อย. (2555). *เล่าเรื่องบางกอก*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์คำ.
- ส. ศิวรักษ์. (2546). *คั่นฉ่องส่องตัวตน*. กรุงเทพมหานคร: ศยาม
- _____. (2548). *อ่านคน-ไทย*. กรุงเทพมหานคร: ศยาม
- สตรีวิทยา, โรงเรียน. (2540). *10 ทศวรรษ สตรีวิทยา*. กรุงเทพมหานคร: วัฒนาพานิช.
- สภาอากาศไทย. (2535). *...ข้าแต่สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: ด่านสุทธาการพิมพ์.
- สภาสตรีแห่งชาติในพระบรมราชินูปถัมภ์. (2510). *สตรีไทย*. กรุงเทพมหานคร.
- สมเกียรติ ศิริวิชสุนทร. (2556). มหาฤกษ์ มหาชัย. ใน *Siamese Artistic Inheritance : Merry Angel on 45 Asdang Piie-Part and Netrayon Brass* [แผ่นเสียง]. เยอรมนี: วี. เอส. กรู๊ป.
- สมุทรโฆษคำฉันท์. (2536). พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: หอพระสมุดวชิรญาณ
- สังข์ พัดโนทัย. (2513). *ฐานะของสตรีไทยแต่โบราณถึงปัจจุบันกาล*. พิมพ์เป็นอนิพนธ์นันทนาการ ในงานฌาปนกิจศพคุณพ่อทิพย์ กิตสงวน ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 5 เมษายน 2513. กรุงเทพมหานคร.
- _____. *จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*
- สาระ มีผลกิจ. (2551). *ราชสำนักฝ่ายใน สมัยรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพมหานคร: มิวเซียมเพรส.
- _____. (2555). *พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้*. วิทยานิพนธ์ดุสิตวิทยบัณฑิต, สาขาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบายการจัดการและความเป็นผู้นำทางการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สาโรช บัวศรี. (2510). *พุทธศาสนากับการศึกษาแผนใหม่*. พระนคร: คุรุสภา
- _____. (2518). *ปรัชญาการศึกษา*. ใน *จุดยืนและทิศทางการศึกษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: สมาคมการศึกษาแห่งประเทศไทย.
- _____. (2526). *ความคิดบางประการทางการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ, กรมการฝึกหัดครู.
- สำนักคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี. (2542). *พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542*. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.

- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ. (2552). *ข้อเสนอการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษที่สอง (พ.ศ. 2552 – 2561)*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ.
- สินี กมลนาวัน. (2514). การเปลี่ยนแปลงฐานะและบทบาทในสังคมของสตรีไทย. ใน *พัฒนาบริหารศาสตร์* (กรกฎาคม 2514). กรุงเทพมหานคร: สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- สุขุมามารศรี พระอัครราชเทวี, สมเด็จพระปิตุจฉา. (2470). สุขุมานินพธ์. สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์เนื่องในการทรงบำเพ็ญพระกุศล สอนพระคุณสมเด็จพระชนนี เมื่อพระศพครบปัญญาสมวาร ณ วันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2470. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร.
- สุขุมานินท์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2546). *อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขุมานินท์ ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม.* กรุงเทพมหานคร: หม่อมราชวงศ์สุขุมพันธุ์ บริพัตร.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2546). *อยุธยาที่ยังฟ้า*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.
- สุนทรภู่. (2506). *พระอภัยมณี*. พระนคร: คลังวิทยา.
- _____. (2526). *คำพังเพย สุภาสิตสุนทรภู่ และสุภาสิต สอนหญิง สอนชาย*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานหอสมุดกลาง 09
- สุรางค์ จันทวานิช. (2554). *วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ*. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2556). *การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ*, พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนน กาญจนคม. (2473). *นารีนาถ*. (20 ธันวาคม 2473). พระนคร: สมเกียรติ.
- สุนน อมรวีวัฒน์. (2530). *การสอนโดยสร้างครีธาและโยนิโสมนสิการ*. โครงการตำราคณะครูศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับสำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- _____. (2530). *คำไทยที่แสดงวิธีสอนแบบไทย*. ใน *เรื่องน่ารู้สำหรับครูภาษาไทย เล่ม 1*. กรุงเทพมหานคร: คณะครูศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2530). *สมบัติทิพย์ของการศึกษาไทย*. ใน *ทิศทางที่ท้าทาย*. กรุงเทพมหานคร: คณะครูศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสนีย์ ปราโมทย์, ม.ร.ว. (2510). *กฎหมายสมัยอยุธยา*. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการจัดงานอนุสาวรีย์อยุธยา.
- เสฐียรโกเศศ. (2512). *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*. พระนคร: บรรณาคาร.

- แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. (2514). *พระมหาปราสาทและพระราชมนต์เกียรติสถานในพระบรมมหาราชวัง*. พระนคร.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, สำนัก. (ร.ศ. 111- 129). *เอกสารรัชกาลที่ 5 แห่ง ค.ศ. 2 ตรวจสอบและจัดโครงการศึกษาธิการ 1-12 ร.ศ. 111 - 129*.
 _____ (ศ.ก. 115). *เอกสารรัชกาลที่ 5. เลขที่ ร. 5น. 18. ¼ เรื่องที่วังสมเด็จพระเจ้า ลูกยาเธอและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ*.
- หอสมุดแห่งชาติ, กรมศิลปากร. (2513). *วารสารและหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยซึ่งตีพิมพ์ระหว่าง พ.ศ. 2387 - 2477*. พระนคร: กรมศิลปากร.
- หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder*. (2537). กรุงเทพมหานคร: สำนักราชเลขาธิการ.
- อคิน รพีพัฒน์. ม.ร.ว. และประกายทอง สิริสุข, ม.ร.ว. (2521). *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 -2416)*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- อภิชัย พันธเสน. (2539). *พัฒนาชนบทไทย : สมุทัยและมรรค-แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิปัญญาและสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- อนุমানราชชน, พระยา. (2509). *การศึกษาเรื่องประเพณีไทย*. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ออมทรัพย์พนักงานธนาคารแห่งประเทศไทย, สหกรณ์. (2535). *วังบางขุนพรหม เรอเนซองส์แห่งรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ.
- อักษราทร จุฬารัตน์. (2512). “สตรีกับสิทธิจัดการทรัพย์สิน”. ใน อนุช อาภาภิรมย์, บรรณาธิการ. *ชัยพฤกษ์ฉบับนักศึกษาประชาชน* (22 กรกฎาคม 2512). กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- อัสสัมชัญ, โรงเรียน. (2541). *อัสสัมชัญประวัติ*. กรุงเทพมหานคร: อุดมศึกษา.
- อินทร์ตนา, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2545). *ดนตรีในวังบางขุนพรหม*. ใน, *สารสัมพันธ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ.
- อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโฆษิก. (2532). *บทบาทของนิตยสารผู้หญิงในการให้ความรู้เพื่อพัฒนาสตรี. ใน รายงานการศึกษาวิจัยองค์ความรู้เกี่ยวกับสตรีไทย*. กรุงเทพมหานคร: โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อุบลวรรณ ปิติพัฒนาโฆษิก และอวยพร พานิช. (2532). *100 ปีของนิตยสารสตรีไทย (พ.ศ. 2431 - 2531)*. กรุงเทพมหานคร: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เอกชัย สุนทรพงศ์ และเสาวนิตย์ แสงวิเชียร. (2529). *ความงามสุนทรียศาสตร์สำหรับผู้ใฝ่รู้*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2514). *ความเข้าใจในสาระและธรรมชาติของการศึกษา*. ใน *ชุมนุมบทความทางวิชาการถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิประพันธ์พงศ์*. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช.

- Bauer Marion. (1975). *The International Cyclopedia of Music and Musicians*. New York: Dodd Mead & Company.
- Buasri Saroj. (1970). *A Philosophy for Thailand : The Confluence of Education*. Bangkok: Ministry of Education.
- Cardi John. (1959). *How Does a Poem Mean ?* Boston: Houghton Mifflin Company.
- Connor, D.C. (1975). *An Introduction to the Philosophy of Education*. London: Routledge & Kegan Paul, อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สีนลาร์ตัน. (2522). *ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- Darwin, Charles. (1958). *The Origin of the Species*. New York: Mentor Books, อ้างถึงใน ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. (2555). *พื้นฐานปรัชญาการศึกษา : ภูมิปัญญาของตะวันออกและตะวันตก*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- Dewey, John. (1930). *Human Nature and Conduct*. New York: Modern Library, อ้างถึงใน ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. (2555). *พื้นฐานปรัชญาการศึกษา : ภูมิปัญญาของตะวันออกและตะวันตก*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- Fairbank. John., Reischauer, Edwin O. and Craig, A. M. (1968). *East Asia : The Modern Transformation*. Tokyo: Charles E. Tuttle Co.
- อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์. (2547). *การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: ครูสภาลาดพร้าว.
- Freire, Paulo. (1969). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Herder.
- Gall, J. P., Gall, M.D., and Borg, W.R. (1999). *Applying education research: A practical guide*. 4th ed. London: Addison Wesley Longman.
- Grisworld, A. B. (2551). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม*. แปลโดย สุภรติศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายจินดา แสงวิเชียร ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม. กรุงเทพมหานคร.
- Hall, D. G. E. (1968). *A History of South-East Asia*. Third Edition. London: Macmillan. อ้างถึงใน เดช บุณนาค. (2548). *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435 – 2458*. แปลโดย ภรณ์ กาญจนนัชชิตติ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Hirst, P.H. and Peter, R.S. (1970). *The Logic of Education*. London: ELBS, อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สีนลาร์ตัน. (2522). *ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- Kant, I. (1949). *Fundamental Principles of The Metaphysics of Morals*. New York: The Little Library of Libral Arts, อ้างถึงใน ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. (2555). *พื้นฐานปรัชญาการศึกษา : ภูมิปัญญาของตะวันออกและตะวันตก*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- Kneller, George F. (1965). *Education Anthropology: An Introduction*. New York: John Willey and Sons, อ้างถึงใน ยนต์ ชุ่มจิต, (2544). *การศึกษาและความเป็นครูไทย (Education and Self Actualization for Thai Teachers)*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- Mason, R.E. (1972). *Contemporary Education Theory*. New York: David McKay, อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สีนลรัตน์. (2522). *ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- Morrish, Ivor. (1972). *The Sociology of Education : An Introduction*. New York: Mc Graw Hill Book Company, อ้างถึงใน ยนต์ ชุ่มจิต, (2544). *การศึกษาและความเป็นครูไทย (Education and Self Actualization for Thai Teachers)*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- Li Chien-nung. (1963). *The Political History of China 1840 – 1928*. Translated by Ssu-Yu Teng and Jeremy Ingalls. New Delhi: East West Press Private Ltd. อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์. (2547). *การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: ครุสภาลาดพร้าว.
- Patrick, G.T.W. (1961). *Introduction to Philosophy*, London: George Allen & Unwin, อ้างถึงใน พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต). (2552). *ปรัชญากรีก : บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก*, พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- Riggs, Fred W. (2512). “The Modernization of Siam and Burma,” *Thailand : The Modernization of A Bureaucratic Policy*. (1966). Honolulu: East-West Center Press. การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า และ หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับบางประเทศ. ถอดความโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถกลาง. กรุงเทพมหานคร: ศิวพร.
- Schultz, Theodore W. (1969). “Returns on the Investment” *Educational and the Development of Nations*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Spindler, George D. (1964). *Education and Culture Anthropological Approaches*. New York: Holt, Rinehart and Winston, อ้างถึงใน ยนต์ ชุ่มจิต, (2544). *การศึกษาและความเป็นครูไทย (Education and Self Actualization for Thai Teachers)*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

เป็นครูไทย (*Education and Self Actualization for Thai Teachers*).

กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

- Vella, W. F. (1955). *The Impact of the West on Government in Thailand*. Berkeley: University of California Press. อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์. (2543). *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440)*. กรุงเทพมหานคร: ต้นอ้อ.
- Wingo, G. Max. (1974). *Philosophies of Education: An Introduction*. Mass.: D.C. Heath, อ้างถึงใน ไพฑูรย์ สินลารัตน์. (2522). *ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- Wood, W.A. R. (1924). *A History of Siam*. ม.ป.ท., อ้างถึงใน คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) สำนักนายกรัฐมนตรี. (2535). *สตรีไทย*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- Wyatt, David K.. (1965). "Sumuel McFarland and Early Educational Modernization on Thailand. 1877-1895" Felicitation Volume of Southeast Asia Studies. Vol I. Bangkok: Siam Society. อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์. (2547). *การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: CURUS

ภาคผนวก

ภาคผนวก

(ก)

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

1

ภาคผนวก

(ข)

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

ภาคผนวก (ข)

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุคสุโขทัย</p> <p>พ.ศ. 1793</p> <p>ถึง</p> <p>พ.ศ. 1893</p> <p>(100 ปี)</p>	<p>• นางเสือง มารดาของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช (ผู้ประดิษฐ์อักษรไทยครั้งแรก) เป็นพระมเหสีของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ผู้ตั้งอาณาจักรสุโขทัย</p> <p>อาณาจักรแรกของชนเผ่าไทยหรือไต จากศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงจารึกไว้ว่า ...เมื่อท่านได้ข่าวของมาไม่ว่าจากการล่าสัตว์หรือสงคราม ท่านจะนำไปให้บิดาแล้วจึงให้มารดา...</p> <p>สรุป: สมัยสุโขทัยให้ความสำคัญ "สตรี" น้อยกว่าบุรุษ</p>	<p>ด้านครอบครัว</p>	<p>สภาสตรีแห่งชาติ</p> <p>ในพระบรมราชินูปถัมภ์ (2510)</p>
	<p>• นางนพมาศ พระร่วงกษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย รับนางนพมาศเข้าวังเป็นสนมเอก ด้วยความรู้ความสามารถ ซึ่งได้รับการศึกษาอย่างดีจากบิดา</p> <p>นางนพมาศ สามารถอ่านออกเขียนได้ และมีความสามารถในการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ ที่สำคัญ คือ ความกล้าหาญในการคิดค้นทำสิ่งใหม่นั้นคือ การประดิษฐ์กระทง ในประเพณีลอยกระทง</p> <p>สรุป: สมัยสุโขทัยไม่มีการปิดกั้นสตรีในการพัฒนาศักยภาพของตนเองยังได้รับการยกย่องและเป็นเส้นทางสู่ความสำเร็จได้</p>	<p>ด้านการศึกษา</p> <p>ด้านสังคม</p>	<p>สภาสตรีแห่งชาติ</p> <p>ในพระบรมราชินูปถัมภ์ (2510)</p>

	<p>• เรื่องเล่าในสมัยสุโขทัย:</p> <p>กล่าวไว้ว่า ...หลังการเก็บเกี่ยว ผู้หญิงจะทอผ้า</p> <p>และผู้ชายจะตีเหล็ก... และจากบันทึกของชาวจีน</p> <p>ในสมัยสุโขทัยกล่าวไว้ว่า ...สตรีสมัยสุโขทัย</p> <p>จะเป็นผู้ควบคุมเงินและการใช้จ่ายของครอบครัว...</p> <p>ทำให้เห็นบทบาททางเศรษฐกิจของสตรีอย่างชัดเจน</p>	ด้านเศรษฐกิจ	<p>สภาสตรี แห่งชาติ</p> <p>ในพระบรม ราชานุปถัมภ์ (2510)</p>
--	--	--------------	---

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุคสุโขทัย</p> <p>พ.ศ. 1793</p> <p>ถึง</p> <p>พ.ศ. 1893</p> <p>(100 ปี)</p>	<p>• สังคมสุโขทัย: มีชนชั้นที่ปรากฏชัดเจน 2 ชั้น</p> <p>คือ "ลูกเจ้า ลูกขุน และไพร่ฟ้า"</p> <p>สังคมระหว่างลูกเจ้าลูกขุนและไพร่ฟ้า แม้จะต่างชนชั้น</p> <p>แต่มีสิทธิเท่าเทียมกันในสายตาของผู้ปกครองแผ่นดิน</p> <p>ประชาชนมีสิทธิเข้าถึงผู้ปกครองแผ่นดินได้ง่าย</p> <p>เช่น การมาสั่งกระดิ่งเพื่อร้องทุกข์ ชาวสุโขทัยทั้งสตรี</p> <p>และชายได้รับสิทธินี้เท่าเทียมกัน</p> <p>• จากแนวคิดทางอุดมการณ์ศาสนา</p> <p>...ไม่ว่าผู้หญิงจะอยู่ในฐานะใดและบทบาทอย่างไร</p> <p>ในสังคมก็ตาม ผู้หญิงในสมัยสุโขทัยด้อยกว่าผู้ชาย</p> <p>ในทุกชนชั้นทางสังคม...</p> <p>อย่างเช่น ในราชสำนัก แม้ว่าผู้หญิงจะมีบทบาทมาก</p> <p>เพียงใดก็ตาม ผู้หญิงยังคงอยู่ในฐานะรองจากชัตรีย์</p> <p>นอกจากนี้ในชนชั้นชาวบ้านผู้ชายได้รับความสำคัญ</p>	<p>ด้านสิทธิและ</p> <p>ความยุติธรรม</p> <p>ในสังคม</p> <p>ด้านสังคม</p>	<p>บ็อง อธิยะ</p> <p>พันธุ์</p> <p>(2538)</p> <p>สภาสตรี</p> <p>แห่งชาติ</p> <p>ในพระบรม</p> <p>ราชานุปถัมภ์</p> <p>(2510)</p>

	<p>มากกว่าผู้หญิง เช่น การมีลูกชายจะสร้างความปิติยินดีแก่ครอบครัว เพราะสามารถสืบสกุลและบวชได้</p> <p>ในระบบสังคมมีการแบ่งงานที่ชัดเจนระหว่างหญิงและชาย ในระบบการผลิต ผู้หญิงมีบทบาทค่อนข้างสูงในการผลิต เช่น การทำนา สวนผัก ปศุสัตว์ ทอผ้า และทำงานในครอบครัว ได้แก่ เลี้ยงลูก "หาอยู่หากิน"</p> <p>ในด้านการศึกษา ผู้หญิงในชนชั้นสูงไม่ต้องทำการผลิตก็มีโอกาสได้รับการศึกษา</p> <p>สรุป: สตรีในสมัยสุโขทัยมีบทบาทสำคัญมากในครอบครัว ในฐานะเป็นผู้มีอำนาจในการควบคุมทรัพย์สินและเงินทองของครอบครัว และมีความเสมอภาคเท่าเทียมกับผู้ชายทางกฎหมาย</p>	<p>ด้านเศรษฐกิจ</p> <p>ด้านการศึกษา</p>	<p>สภาสตรีแห่งชาติ</p> <p>ในพระบรมราชินูปถัมภ์ (2510)</p> <p>บุญเดิมไพเราะ (2524)</p>
--	---	---	---

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุคกรุงศรีอยุธยา</p> <p>พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ. 2310 (417 ปี)</p>	<ul style="list-style-type: none"> มีการตรากฎหมายที่จำกัดสิทธิและเสรีภาพของสตรี ได้แก่ <ul style="list-style-type: none"> ผู้หญิงไม่มีสิทธิที่จะแต่งงานกับชาวต่างชาติ มีการยอมรับให้ชายมีภรรยาได้หลายคน (polygamy) เป็นสิ่งถูกกฎหมาย สามีมีอำนาจเบ็ดเสร็จเหนือภรรยา สามารถกระทำรุนแรงต่อภรรยาได้ สิทธิของผู้หญิงขึ้นกับสถานภาพของสามี มีเพียง 	<p>ด้านกฎหมาย</p>	<p>วิจิต มั่นตราภรณ์ (2528)</p> <p>บุญเดิมไพเราะ (2524)</p> <p>พัชนี ไอรากวงศ์ (2524)</p>

	<p>ผู้หญิงที่กษัตริย์เป็นผู้พระราชทานเท่านั้นที่มีสิทธิเหนือสามี</p> <p>- ฐานันดรของภรรยาแต่ละคนขึ้นอยู่กับความชอบธรรมทางกฎหมาย</p> <ul style="list-style-type: none"> • สตรีในสมัยอยุธยา ได้รับการปฏิบัติจากผู้ชายเยี่ยงวัตถุทางเพศ (sex object) หน้าที่หลักคือการบำรุงความสุขให้แก่ผู้ชาย สตรีไม่มีบทบาทด้านเศรษฐกิจและต้องพึ่งพารายได้ของผู้ชาย • สตรีในสมัยอยุธยาทำการผลิตทั้งหมดแทนผู้ชาย และมีบทบาทในครอบครัวมากกว่าผู้ชาย เนื่องจากผู้ชายเมื่อถูกหมายเรียกต้องไปใช้แรงงานให้หลวงเป็นเวลาปีละ 6 เดือน • กฎหมายสมัยอยุธยาได้มอบสิทธิแก่ภรรยาในการสอดส่องดูแลความประพฤติและความเคลื่อนไหวของสามีได้ ทั้งนี้เพราะผู้หญิงต้องมีหน้าที่ดูแลครอบครัว 	<p>ด้านครอบครัว</p> <p>ด้านเศรษฐกิจ</p> <p>ด้านครอบครัว</p> <p>ด้านกฎหมาย</p>	<p>พจนี ไอรารวงศ์ (2524)</p> <p>บุญเติมไพเราะ (2524)</p> <p>บุญเติมไพเราะ (2524)</p>
--	---	---	--

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุคกรุงศรีอยุธยา</p> <p>พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ. 2310</p>	<ul style="list-style-type: none"> • ท้าวศรีสุดาจันทร์ สนมของพระเจ้าชัยราชาธิราช (พ.ศ. 2077 - 2090) ซึ่งถูกลอบปลงพระชนม์ • ท้าวศรีสุดาจันทร์ได้สถาปนาตนเองเป็นผู้สำเร็จราชการแทนบุตรชายที่ได้เป็นกษัตริย์ขณะอายุเพียง 11 ปี • พระศรีสุริโยทัย มเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิได้ 	<p>ด้านการเมือง และ การปกครอง</p> <p>ด้านการเมือง และ</p>	<p>สภาสตรีแห่งชาติ</p> <p>ในพระบรมราชินูปถัมภ์ (2510)</p> <p>สภาสตรีแห่งชาติ</p>

(417 ปี)	<p>ปลอมตัวเป็นอุปราชยกทัพออกไปรบกับพระเจ้าแปร จนสิ้นพระชนม์ จนทำให้พระเจ้าแปรยกทัพกลับพม่า อยุธยาจึงหลุดพ้นจากการครอบครองโดยพม่า</p> <ul style="list-style-type: none"> จากบันทึกของเดอลาบัวร์ บาทหลวงนิโกลัส ซีเวีย และบาทหลวงปาร์กัวร์ สนับสนุนแนวคิดที่ว่า บทบาทของสตรีสมัยกรุงศรีอยุธยาถูกกำหนด จากชนชั้น สตรีในชนชั้นสูง จะไม่ทำการผลิต และไม่ทำงานนอกบ้าน ในขณะที่สตรีชาวบ้านจะมี บทบาทสูงในการทำการผลิต <p>สรุป: สตรีในสมัยกรุงศรีอยุธยามีความเสมอภาค เท่าเทียมกับผู้ชายต่ำกว่าสตรี บทบาทของสตรี ถูกกำหนดจากชนชั้น การตรากฎหมายในสมัย กรุงศรีอยุธยาทำให้สิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค ของสตรีถูกจำกัดและอยู่ภายใต้อำนาจของสามี</p>	<p>การทหาร</p> <p>ด้านเศรษฐกิจ และสังคม</p>	<p>ในพระบรม ราชินีปดัมภ์ (2510)</p> <p>สภาสตรี แห่งชาติ</p> <p>ในพระบรม ราชินีปดัมภ์ (2510)</p>
----------	---	---	---

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุครัตน โกสินทร์</p>	<ul style="list-style-type: none"> ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 	<p>ด้านครอบครัว</p> <p>ด้านสังคม</p>	<p>บุญยงค์ เกิดเทศ (2532)</p>

<p>ตอนต้น</p> <p>พ.ศ. 2325</p> <p>ถึง</p> <p>พ.ศ. 2394</p> <p>(69 ปี)</p>	<p>บทบาทสตรียังคงตกอยู่ภายใต้กฎหมายตราสามดวง ซึ่งอนุญาตให้ผู้ชายมีภรรยาได้หลายคนและผู้หญิงถือเป็นสมบัติของผู้ชาย ผู้หญิงอยู่ภายใต้การปกครองของผู้ชายตั้งแต่เล็กจนโต ผู้ชายมีสิทธิจะขายให้ใครก็ได้ถ้าต้องการ</p> <p>• การอบรมเล่าเรียนใด ๆ ถ้าไม่เกี่ยวข้องกับงานบ้าน และครอบครัวถือว่าไม่มีความสำคัญสำหรับผู้หญิง ผู้หญิงจะได้รับการอบรมสั่งสอนให้เป็นแม่และเมีย บทบาทหลักของสตรีในสมัยนี้ คือ งานบ้าน และการดูแลครอบครัว</p>	<p>ด้านการศึกษา</p> <p>ด้านครอบครัว</p>	<p>บุญเดิม ไพเราะ</p> <p>(2524)</p> <p>บุญยงค์ เกิดเทศ</p> <p>(2532)</p>
	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2</p> <p>ท้าวเทพสตรี หรือคุณหญิงมุก และท้าวศรีสุนทร หรือคุณหญิงจัน เป็นผู้นำ</p> <p>ในการสู้ศึกกับพม่าที่ยกทัพมาขณะที่เจ้าเมืองกลางไม่อยู่ เนื่องจากไปราชการที่เมืองหลวง</p>	<p>ด้านการเมือง และ</p> <p>การทหาร</p>	<p>สภาสตรี แห่งชาติ</p> <p>ในพระบรม ราชูปถัมภ์</p> <p>(2510)</p>
	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3</p> <p>ท้าวสุรนารี หรือคุณหญิงโม เป็นผู้นำในการสู้ศึกกับลาว ที่ยกทัพมาเมืองโคราช</p> <p>• สตรีในสังคมชั้นสูง โดยเฉพาะเจ้านายมีสิทธิ ได้ทรงกรม ภรรยาขุนนางมีสถานะไม่ต่างจากสตรี ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนสตรีชนชั้นสามัญทั่วไป</p>	<p>ด้านการเมือง และ</p> <p>การทหาร</p> <p>ด้านสังคม</p>	<p>สภาสตรี แห่งชาติ</p> <p>ในพระบรม ราชูปถัมภ์</p> <p>(2510)</p> <p>บังอร ปิยะ พันธุ์</p> <p>(2538)</p>

หรือ "ไพร่หญิง" แบ่งเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน		
เช่นเดียวกับ "ไพร่ชาย" เพื่อความสะดวก		
ในการแบ่งบุตรให้ขึ้นสังกัดตามบิดามารดา		

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2394 (69 ปี)</p>	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3</p> <p>• แรงงานไพร่หญิงส่วนใหญ่เป็นแรงงานที่ให้ประโยชน์ทางอ้อม คือ การทำไร่ ทำนาระหว่างที่ผู้ชายถูกเกณฑ์แรงงานไปทำราชการ ภรรยา ญาติ พ่อ และแม่มักจะ เป็นภาระส่งเสียไพร่ชายขณะไปทำงานให้รัฐ</p> <p>สรุป: บทบาทสตรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นบทบาทที่ไม่ได้ถูกกำหนดตายตัว แต่ค่อนข้างยืดหยุ่น ไม่ค่อยยึดติดกับบทบาทการเป็นแม่และเมีย นอกจากนี้เมื่อถึงคราวจำเป็นผู้หญิงก็สามารถทำหน้าที่แทนผู้ชายได้อย่างกล้าหาญ และทำหน้าที่รับผิดชอบครอบครัวอย่างเด่นชัด</p>	ด้านเศรษฐกิจ	<p>บ้งอร ปิยะพันธุ์ (2538)</p>
	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4</p> <p>สตรีสามัญชนชื่อ "อ้าแดงจั่น" ได้ยื่นฎีกาว่าถูกสามีจะนำไปขายให้คนอื่น แต่ตนไม่ประสงค์ที่จะถูกขาย มีผลให้เกิดการทบทวนกฎหมายตราสามดวง และโปรดเกล้าฯ ให้แก้กฎหมายดังกล่าว และตรา</p>	<p>ด้านกฎหมาย</p> <p>ด้านการปกครอง</p> <p>ด้านสังคม</p> <p>ด้านครอบครัว</p>	<p>สภาสตรีแห่งชาติ</p> <p>ในพระบรมราชินูปถัมภ์ (2510)</p> <p>บ้งอร ปิยะพันธุ์</p>

	<p>พระราชบัญญัติ "ผัวเมีย" ขึ้นมาใหม่ โดยให้สิทธิแก่สตรีที่มีส่วนตัดสินใจในชะตาชีวิตตนเองได้</p> <p>ต่อมาอำนาจเหมือนได้ถวายฎีกาตามตัวอย่างของอำนาจจีน แต่ในกรณีของอำนาจเหมือนนั้นยื่นฎีกาเนื่องจาก พ่อแม่บังคับให้แต่งงานกับชายที่ไม่ได้รัก</p> <p>การเรียกร้องความเป็นธรรมของสตรีส่งผลให้ยกเลิกข้อกำหนดและกฎหมายต่าง ๆ นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงบทบาทสตรีในสังคมขณะนั้นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ในรัชกาลที่ 4 พระราชโอรสและพระราชธิดายังมีโอกาสได้รับการศึกษาวิชาการรวมถึงวิชาภาษาอังกฤษอย่างเท่าเทียมกันด้วย</p>	ด้านการศึกษา	(2538)
--	--	--------------	--------

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุครัตนโกสินทร์</p> <p>ตอนกลางถึงปัจจุบัน</p>	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5</p> <p>ได้มีนโยบายเลิกทาส ทำให้ราษฎรชั้นสามัญมีความเสมอภาคเท่าเทียมกันหมดทั้งหญิงและชาย</p> <p>• รัชกาลที่ 5 ทรงส่งพระโอรสและพระธิดา ตลอดจนนักศึกษาทั้งหญิงและชายไปศึกษาต่างประเทศ</p>	<p>ด้านการศึกษา</p> <p>ด้านการศึกษา</p>	<p>บงอร ปิยะพันธุ์</p> <p>(2538)</p> <p>บงอร ปิยะพันธุ์</p> <p>(2538)</p>
	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6</p> <p>ได้มีการจัดให้มีการศึกษาภาคบังคับสำหรับเด็กผู้หญิงและผู้ชาย และได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัย</p>	ด้านการศึกษา	<p>บงอร ปิยะพันธุ์</p> <p>(2538)</p>

	<p>การจัดตั้งมหาวิทยาลัยแห่งแรกในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. 2459 โดยมีสตรีเข้าศึกษา และสตรียังมีโอกาสได้ไปศึกษาในต่างประเทศมากขึ้น</p> <p>• รัชกาลที่ 6 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎหมายระเบียบว่าด้วยครอบครัวแห่งข้าราชการในราชสำนัก เพื่อควบคุมศีลธรรม ความประพฤติกับชีวิตครอบครัวของข้าราชการ ทรงพยายามเปลี่ยนประเพณีนิยมการมีภรรยาหลายคนให้มีเพียงคนเดียว</p>	<p>ด้านกฎหมาย</p> <p>ด้านครอบครัว</p>	<p>บังอร ปิยะพันธุ์</p> <p>(2538)</p>
	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7</p> <p>ออกกฎหมายผัวเดียวเมียเดียว (monogomy law) และการมีภรรยาหลายคนเป็นเรื่องผิดกฎหมาย</p> <p>สรุป: บทบาทของสตรีในยุคก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้เปลี่ยนแปลงอย่างก้าวกระโดดจากนโยบายการยกเลิกทาส สตรีมีบทบาทในการศึกษามากขึ้น อีกทั้งเปลี่ยนแปลงจากบทบาทในครอบครัวที่เป็นบทบาทแม่หรือเมีย</p>	<p>ด้านกฎหมาย</p>	<p>บังอร ปิยะพันธุ์</p> <p>(2538)</p>

สรุปบริบทสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย

(ตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึง พ.ศ. 2475)

ยุค / ปี พ.ศ.	เหตุการณ์	บริบท	รายการอ้างอิง
<p>ยุครัตนโกสินทร์</p>	<p>• ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7</p>	<p>ด้านกฎหมาย</p>	<p>บังอร ปิยะพันธุ์</p> <p>(2538)</p>

ตอนกลาง	สตรีในยุคนี้ได้รับความเสมอภาคเท่าเทียมกับชาย		
ถึง	อีกทั้งยังเป็นเครื่องหมายแห่ง ความรุ่งเรืองหรือ		
ปัจจุบัน	ความรุ่งเรืองหรือความศิวิไลซ์ (civilization) ของสังคม		
	จะเห็นได้ว่ากษัตริย์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 7		
	ทรงเป็นผู้ริเริ่มการปฏิรูปบทบาทสตรีไทย		
	รวมถึงมีบทบาทในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรี		
	ตลอดจนสนับสนุนให้สตรีเข้าถึงโอกาสทางการศึกษา		
	ได้อย่างชัดเจน		

ภาคผนวก

(ค)

“สกุลขุนนาค”

“สกุลขุนนาค” เป็นสายสกุลที่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ท่านเอกอหะหมัดและท่านมะหะหมัดสะอิดเดินทางเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยา ต่อมาท่านเอกอหะหมัดผู้ได้รับราชการเป็น พระยาเอกอหะหมัดรัตนราชเศรษฐี และเจ้าพระยาเอกอหะหมัดรัตนาธิบดีในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม ท้ายสุดเป็นเจ้าพระยาบวรราชนายกในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ส่วนมะหะหมัดผู้น้องได้เดิมทางกลับบ้านเดิม แต่ได้ส่งลูกชายชื่อ อากามะหะหมัด กลับมาและรับราชการได้เป็นพระยาศรีเนาวรัตน์ ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ชมรมสายสกุลขุนนาค, 2542)

ในวงศ์เอกอหะหมัดนั้น คนชั้นหลังไม่ใช่แต่รู้จักชื่อคนชั้นก่อนอย่างเดียว ยังสามารถจดจำประวัติเรื่องราวของคนชั้นก่อนไว้ได้ด้วย ที่จำกันได้ดีเพราะเชื้อสายของท่านเอกอหะหมัดได้ทำชื่อเสียงต่อเนื่องกันยืดยาวอย่างทีกล่ากล่าวได้ว่า ไม่มีวงศ์ใดเหมือน เนื่องจากได้ครองตำแหน่งเสนาบดี อันถือว่าเป็นตำแหน่งสูงสุดในราชการแผ่นดินตลอดมาโดยไม่เว้นสักชั่วคนเดียว นับแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยา มาถึงกาลบัดนี้ อันเป็นเวลายาวนานถึง 337 ปี (พ.ศ. 2143 – 2480) (พระยาโกมารกุลมนตรี [ชื่น โกลมารกุล ณ นคร], 2546) ความเดิมในฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า) นั้นว่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อ้างถึงใน พระยาโกมารกุลมนตรี, 2546)

...เดิมท่านเศรษฐีแขกสองคนพี่น้อง เป็นแขกชาติมะห่ม และเป็นชาวเมืองกุนี
ในแผ่นดินอาหรับ ท่านผู้พี่ชื่อ เอกอหะหมัด ท่านผู้น้องชื่อ มะหะหมัดสะอิด สองคนพี่น้องเป็นหัวหน้าพ่อค้าใหญ่ฝ่ายแขกทั้งปวง ท่านทั้งสองนั้นเป็นต้นเหตุพาพวกลูกค้า
แขกชาติมะห่ม คือ แขกเจ้าเซ็น เข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุธยาสยาม
ประเทศในเมื่อจุลศักราช 964 ปีขาล จัตวาตก เมื่อต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
บรมราชาทรงธรรมมหาประเสริฐ ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ 22 พระองค์ในกรุงเทพ
พระมหานครบวรทวารวดีศรีอยุธยาโบราณ...

ทั้งนี้รายละเอียดแห่งข้อความตอนนี้ ท่านเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่าท่านอาศัยข้อความตามจดหมายเหตุของพระยารวเทศ (เถื่อน) และพระยารวเทศได้มาจากจดหมายเหตุของพระยาจุฬาราชมนตรี (เชน) อีกทอดหนึ่ง คำและความบางแห่งในตอนนี้ยังเคลือบคลุมอยู่บ้าง โดยพระยาโกมารกุลมนตรีได้อธิบายถึงความเคลือบคลุมไว้ความตอนหนึ่งว่า

...ข้อที่ว่าท่านเอกะหมัดเป็นชาวเมืองกูนิในแผ่นดินอาหรับเป็นข้อหนึ่งที่
 ทำให้ฉงน เพราะในแผนที่ของดินแดนอาหรับไม่ปรากฏว่ามีเมืองใดชื่อ “กูนิ” ได้
 ลองถามแขกดูหลายคนก็ไม่มีใครรู้จัก ถ้าจะว่าท่านผู้จดหมายเหตุฟังสำเนียงมา
 ผิด ก็น่าจะมีเมืองใดเมืองหนึ่งในประเทศนั้น ซึ่งออกเสียงคล้ายกูนิ แต่ที่นี่ไม่มี
 เสียเลยทีเดียว มีทางที่พอจะเป็นไปได้ก็แต่ในสมัยนั้น อาจมีเมืองชื่อ “กูนิ”
 และคงเป็นเมืองเล็กเต็มที ซึ่งต่อมาถูกยุบลง ทำนองเดียวกับเมืองอินทร์เมือง
 พรหมของเราที่กลายเป็นอำเภอไป หรือมีฉะนั้นที่เมืองนั้นถูกเปลี่ยนชื่อเป็นอื่นไป
 เสียแล้ว...

กล่าวคือ เอกะหมัด (Sheikh Ahmad) พ่อค้าชาวอิหร่าน หรือเปอร์เซียเดินทางมายังกรุงศรี
 อโยธยา พ.ศ. 2143 ตั้งร้านค้าขายที่ตำบลกาย ต่อมาสมเด็จพระเจ้าปราสาททองพระราชทานที่ดิน
 ตำบลท้ายคู ให้แก่ เอกะหมัด และพรรคพวกเพื่อสร้างสุเหร่าสำหรับปฏิบัติศาสนกิจ ภายหลังเอกะ
 หมัดได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้ากรมท่าขวา ดูแลการค้าบุตรหลายของเอกะหมัดได้เปลี่ยนมานับถือศาสนา
 พุทธ ตั้งแต่สมัยพระเจ้าทรงธรรม ในปีเดียวกันนี้ชาวอังกฤษได้เดินทางมายังอินเดีย และใช้เมืองมัท
 ราช บอมเบย์ และกัลกัตตาเป็นฐานการค้ากับเอเชีย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 พระราชทานนามสกุล “บุนนาค” ให้แก่บรรดาผู้ที่สืบสกุลโดยตรงจาก เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
 (บุนนาค) เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2456 ชมรมสายสกุลบุนนาคถือว่าเป็นวันที่เป็นสิริมงคลอย่าง
 สูงสุด จึงได้กำหนดให้วันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2541 เป็นวันก่อตั้งชมรมสายสกุลบุนนาค ซึ่งมีชื่อ
 ภาษาอังกฤษว่า “THE BUNNAG LINEAGE CLUB” และมีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ส่งเสริมความสัมพันธ์
 อันดีในมวลสมาชิก (2) เผยแพร่เกียรติคุณของบุคคลในตระกูล (3) รวบรวมข้อมูลบุคคล สถานที่ และสิ่งของที่
 เกี่ยวข้องของตระกูล (4) จัดกิจกรรมหรือดำเนินการใด ๆ อันเป็นประโยชน์ต่อสังคมและมวลสมาชิก

เครื่องหมายชมรมสายสกุลบุนนาค เป็นรูปอาร์ม มีแถบผ้าสีเหลืองทอง เขียนข้อความว่า “สาย
 สกุลบุนนาค” ภายในแบ่งเป็น 3 ส่วน ด้านบนซ้ายมีรูปพระอาทิตย์บนพื้นสีแดง เป็นสัญลักษณ์แทนที่
 น้องสาย สมเด็จพระเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์ (ดิศ) สีแดงเป็นสีที่ใช้แทนเวลากลางวัน ด้านบนขวามีรูป
 พระจันทร์เสี้ยว และดาวบนพื้นฟ้า เป็นสัญลักษณ์แทนที่น้องสายสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชย
 ญาติ (ทัต) สีฟ้าเป็นสีที่ใช้แทนเวลากลางคืน ด้านล่างมีรูปดอกบุนนาคบนพื้นสีเขียว เป็นสัญลักษณ์
 ของสมาชิกสกุลบุนนาค สีเขียวเป็นสีที่ใช้แทนความอุดมสมบูรณ์ (จงพิศ บุนนาค, ผู้ออกแบบ
 เครื่องหมายและให้คำอธิบาย ใน ชมรมสายสกุลบุนนาค, 2542)

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

ชื่อ นางสาวพรสวรรค์ วงษ์กาญจนกุล สถานที่เกิดจังหวัดกรุงเทพมหานคร

เริ่มต้นการศึกษาชั้นประถมศึกษาถึงมัธยมศึกษาปีที่ 3 ณ โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์

พ.ศ. 2533 เข้าศึกษาชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 ณ โรงเรียนสาयน้ำผึ้ง

พ.ศ. 2533 สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลายจากโรงเรียนกุนนที่รุทธาราม
วิทยาคม ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน (กศน.)

พ.ศ. 2534 เข้าศึกษาระดับปริญญาตรี ณ มหาวิทยาลัยกรุงเทพ คณะบริหารธุรกิจ
หลักสูตรนานาชาติ (International Program)

พ.ศ. 2538 สำเร็จการศึกษาหลักสูตรบริหารธุรกิจบัณฑิต (B.B.A) สาขาวิชาการตลาด
หลักสูตรนานาชาติ (International Program)

พ.ศ. 2543 สำเร็จการศึกษาหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (M.A) คณะเศรษฐศาสตร์
สาขาวิชา เศรษฐศาสตร์และการเงินระหว่างประเทศหลักสูตรนานาชาติ (International
Economics and Finance, International Program) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

